

Кармелюк

Михайло Старицький

I

1812 року, напровесні, коли на благодатному Поділлі стелилася оксамитом озимина й смарагдом вилискували луки, коли сади одягалися в пухнасто-біле й ніжно-рожеве вбрання, а грабові ліси вкривалися легеньким брунатним серпанком,— на широкому дворищі пана Пігловського, в селі Го-ловчинцях, було метушливо й гамірно. Біля довгої, гонтом критої стайні стояли й каруци на високих ресорах, і плетені тачанки, й високі, з особливими колісками-сидіннями шарабани. Машталіри, форейтори, козаки у всіляких костюмах — і французьких лівреях; і старопольських чумарках, і козакинах,— снували поміж екіпажами, виводили коней і товпилися гуртками впереміш з місцевою челяддю коло пекарні. Мурований панський будинок, що розкинувся двома крилами й гордо дивився мегоніном-баштою в небо, виблискував якимось святково вікнами, в котрих мелькали силуети пишних фігур. Господар дому, пан Адам Пігловський святкував повернення з-за кордону двох синів, які закінчили свою освіту; з цієї нагоди й з'їхалися тепер до маєстатного й поважаного в повіті діди́ча найближчі його друзі й сусіди.

В просторому салоні пана Пігловського точилася жвава розмова; товариство тут зібралося після доброго обіду й, попиваючи ратафію 1, наливки та старе угорське вино, тішило себе відпочинком і бесідою.

Вітальня обставлена була масивними меблями червоного дерева з інкрустаціями й бронзою, на підлозі лежав розкішний домашньої роботи килим, на стінах висіли естампи, що зображували сцени героїчних сутичок Костюшка та епізоди з французької революції; найпочесніше місце посеред кардиналів займав портрет Наполеона Бонапарта. На двох мармурових тумбах стояли бронзові фігури Яна Собеського й королеви Бонни², а на екрані, що закривав собою великий камін, був вишитий одноголовий орел, котрий шматував труп ведмеда³. На каміні стояв старовинний бронзовий годинник, а з круга плафона спускалася кришталева люстра на багато свічок, виблискуючи цілими гронами лискучих дармовісів. Серед крісел розставлені були маленькі столики, на яких красувалися на позолочених тацях вигадливих форм сулії й фляги та виблискували кришталем довгі пугарі² й череваті чарки. Побіля високих вікон плавали тонкі сизі струмки тютюнового диму...

Господар дому, середнього віку дебелий чоловік, сидів, розвалившись у кріслі, висунутому майже на середину, і велемовно просторікував, попихкуючи люлькою з довгим чубуком.

На ньому був чорний редингот з високим відкотним коміром та біла шовкова камізелька. Маленькі бурці, спушений на голові кок і безбарвні очі надавали його голеному, безвусому обличчю холодного, пиховитого виразу; загалом, він скидався на якогось іноземця-вельможу.

Поруч нього, обіпершись об високу спинку крісла, стояв одягнений за останньою паризькою модою юнак років двадцяти, з світлими очима й ніжним, але трохи вже змарнілим обличчям,— то був син господаря, Алоїз; другий син, Казя, не схожий ні на батька, ні на брата, з живими вогненними очима брюнет, стояв коло дверей до зали і щось нашіптував довготелесому з червоними очима й багровим кінчиком носа суб'єктові; негарна, голена фізіономія цього пана посміхалася, солодко примружуючи очі,— то був сусід Пігловського, пан Віцентій Хойнацький 4, чоловік огрядної, знаменитої й суворої пані Доротеї, що сиділа на дивані.

Поважна дама, хоч уже й не молода, цвіла ще в пишноті та здоров'ї. Повні рум'яні щоки її скидалися на добре випечені пухкі палянички, підборіддя закруглялося задиркувато й уступами зливалося з розкішним бюстом; соковиті темно-малинові губи її були трохи розкриті, мовби від надмірного хвилювання, а великі сірі очі маслилися від тоскного, неурівноваженого томління,— взагалі, пані Доротея була цілковитою протилежністю своєму чоловікові. Вона старанно дерла з шматин корпію, коли-не-коли поглядаючи кокетливо на молодого франта, що сидів поруч неї; блідий і вичавлений, мов цитрина, цей' варшав'як прибув сюди з екстремим дорученням від графа Огінського 5. Гетри, черевики й жабо, а також гостренька борідка й вусики, підкручені вгору шилом, надавали його щуплявій постаті комічного вигляду. Франт, очевидно, танув перед силою форм пані Доротеї і щось солодке белькотів їй.

Ліворуч у кріслі важко розсівся й шумно дихав могутніми легенями пан Фелікс Янчевський6.

Присадкуватий, широкоплечий і кремезний, він був схожий на викорчуваний дубовий пень; темно-червоне, налите здоров'ям обличчя його дорідними рисами скидалося на грубо одлиту бронзу, особливо шия, на якій можна було й обіддя гнути. В очах його, проникливих і жвавих, світилися розум і енергія, але у виразі їхньому було щось неприємне, зле, а характерні зморшки між бровами додавали йому ще риси впертості й нестримності. Низько острижений каштановий чуб, немов дороге хутро бобра, вже полискував сріблом... Пан Фелікс був у довгих чоботях та венгерці і, нахилившись уперед, слухав господаря, намагаючись уже кілька разів перебити його, але марно.

Окремо біля каміна сидів у темній сутані молоденький і чистенький, мов білий грибок, йогомосць ксьондз; він провадив тиху якусь розмову з надміру товстим брюнетом у пишному старопольському костюмі з вільотами, кривулею й навіть підголоною чуприною,— паном Фінгером, маршал-ком.

У кутку вітальні, суміжної з кабінетом господаря, стояв гурток ще кількох юнаків; серед них був коморник (землемір), який приїхав місяць тому з герцогства Варшавського 7 робити стратегічні зйомки, а за тим гуртком, упхавшись трохи в крісло й схиливши на груди голову, безтурботно спав літній уже і надміру розповнілий поміщик...

Волю вислову цього чоловічого, товариства трохи стримувала єдина дама — Доротея, але вона невимушеністю поведінки намагалась упевнити оточення, що вважає

себе теж скоріше чоловіком, аніж жінкою, та й багато хто з її друзів називали її не пані, а пан Доротея.

— Еге ж, еге, панове,— переконано вів почату мову господар,— Московії тепер — три чисниці до смерті...⁸ А як кошлатий ведмідь витягне свої лапи, тоді наша Польська відродиться, немов фенікс, у новому крулевстві і під опікою генія, можливо, знову розправить крила від моря й до моря!

— O sancta spes! З — побожно мовив ксьондз, підвівши очиці д'горі.— Яка мрія, яка втіха, яка перемога вірного католицькій церкві народу! Так, линуть великі хвилини, і ми всі повинні з'єднати і руки, й серця на врятування ойчизни від кормиги...

— І з'єднаємо, як бога кохам! — скрикнув фальцетом Хой-нацький, витягши комічно, мов гусак, свою шию.— Я піду...

піду, чорт заberi, і покажу москалям, де раки зимують!.. Хоч би й як там люба Доротея нудьгувала... та обов'язок і ойчиз-на передовсім!

Доротея посміхнулася презирливо й заходилася рвати корпію.

— А я — в гусари! — мовив із захватом син господарів — Казя.— Через місяць — у Варшаву, а там — у ряди безсмертних... Батько вже дав згоду, а князь Чарторийський⁹ — рекомендацію...

— Так, так, до нас! — заманливо докинув франт.— Ми панопі покажемо, що таке Варшава!

—. Ох-ох! — зітхнув Пігловський, але нічого не заперечив синові,

— А наполеонівські полчища вже рушили на Росію? — поцікавився пан коморник.

— Уже, я гадаю, біля кордонів колишньої славної Польщі,— відповів Казя.— Нам важко було й проїхати... Вся бвропа зрушилась... Військо, мов лавина, росте і нестримним потоком наближається до ненависної Московії...

Молодець, добрий хлопець! — похвалив, сколихнувши своїм черевом, пан Фінгер.— Патріот, та й годі! Так, вершиться доля. Всі великі патріоти: Радзівілл, Сангушко, Хоткевич, Потоцький — прилучилися до легіонів нового Александра Македонського...¹⁰

— Ах, Наполеон! — пустила під лоб очі Доротея.

— Атож, усі наші дами просто зачаровані його особою.

— Не тільки зачаровані, а й одухотворені... Ха-ха! — гаркнув трубою пан Янчевський.— Далібуг, родять навіть дітей по портрету... викапаних...

— Ха-ха-ха! — розсміялася молодь на слова Янчевського, а ксьондз сором'язливо усміхнувся.

— Браво, браво! Честь нашим дамам, якщо отаких геніїв та подарують ойчизні! — заговорив знову пан Фітігер.— Але ось що: треба серйозно подумати... Наше становище все-таки ризиковане... ми будемо збоку... і в разі невдачі...

— Невдачі, пане маршалку? Ха-ха! — обурився господар.— Всесвітній геній не має невдач! Він із жменькою французів підкорив усю Європу, то хіба з могутньою армією своєю і з цілою Європою не роздушить Росії? Го-го! Проше пана! І пух, і пір'я полетять з цієї двоголової ворони!..¹¹

— Браво! Досконале!! — засміялися всі гості.

— А ми тут йому й приготуємо всі плани і всі шляхи,— додав злорадісно коморник.

— Варшавське герцогство з наказу Наполеона приготувало вже війська шістдесят тисяч... та, крім того, двадцять

тисяч селян ще навчаються,— хвальковито додав вар-тпав'як.

— Так-то воно так! Нічого не пошкодуємо й не пожаліємо,— протяг після невеликої паузи Фінгер.— І я певен, що Наполеон повалить Цезаря, але мені трохи й жаль молодого Олександра, —доброго монарха, з м'яким серцем і світлим розумом...

— На бога, пане! — запротестував ксьондз.— Хіба схизмат може бути щирий?

— За юного монарха жилося нам чудово: і влада наша, як бачите, відновлена, і хлопи упокорені...

— Що правда, то правда,— докинув Хойнацький. '

— То пан маршалок тільки за свою шкуру тремтить? — кинув ущипливо пан Францішек.— А про самобутність ой-чизни, про славу Речі Посполитої й забув?

У рядах молоді почувся на ці слова співчутливий відгук,

— Мосці пане! Я довів і доведу свою відданість моїй ойчизні,— спалахнув зачеплений за живе господарем Фінгер,— але мені подобався більше план князя Чарторийсько-го 12, перехоплений графом Огінським: створити з північно-західних і південно-західних губернь велике герцогство. Сам Цезар схвалював цей план..,

— Схвалював, та нічого не робив, а тільки водив! — заперечив господар.

— Марнослів'я і лукавство,— зітхнув ксьондз.

— Проще пана! — гарячкував, сопучи й колишучи чере вом, пан Фінгер.— Не можна ж усе зразу... Треба було обміркувати проект, обговорити та тоді й почати... Еге ж, були й укази про перетворення литовських губернь, але граф Огінський заявив Цезареві, що це вже запізно, що Наполеон обіцяє багато чого полякам і що тепер одне застається: оголосити наш край польським крулевством і щоб Цезар Олександр став королем...

— Не може бути некатолик королем католицької держави!— не погоджувався господар.

— Ну, а коли Наполеон нас обдурить?

— Та що ви, пане?! Ніколи! Повік! Великий імператор любить поляків... Ми йому потрібні... Ми за нашого генія все віддамо, все — і життя, і маєтності!..

— Віват-Наполеон!.. На погибель Московії! — пролунали з усіх боків бурхливі вигуки, що розбудили навіть сонного поміщика.

— На бога, панове, не треба війни: одна шкода господар— —ству! — буркнув він, не розуміючи, що й до чого,

Навіть пані Доротея, перейнявшись загальним збудженням, вигукнула:

— Віват, віват Наполеон! Йех жне!..

У вітальню вскочила вичепурена гарнесенька покоївка з кирпатеньким носиком і пікантними губками; лакей за нею ніс на таці нові пляшки.

Почалася загальна жвава розмова; захоплені вигуки, перебільшені надії, перекори й навіть прокляття злилися в хаотичний гамір.

Серед бурхливого пожвавлення ніхто й не помітив', як появився коло дверей зали новий гість; то був юнак років двадцяти, який міг вразити будь-кого своєю стрункою постаттю й надзвичайно гарним обличчям. Росту він був вище середнього, широкий у плечах і в грудях; але атлетична будова тіла пом'якшувалася стрункістю ліній і гармонійною пропорційністю. Риси його обличчя були витончені й сповнені шляхетності та гордості. Крізь прозору білість шкіри вид-нівся ніжний рум'янець незайманих сил. Світле, попелястого кольору волосся м'якими хвилями відтіняло високе, мов із мармуру виточене, чоло; гарно окреслений ніс, з тонкими рухливими ніздрями, був сухорлявий і мав посередині характерний типовий горбик; голубі, великі очі сяяли полиском енергії і разом з тим були сповнені невимовної чарівності, а брови, темні, низько окреслені й пригнуті до пере- нісся, надавали їхньому виразу демонічної зосередженості; та цьому демонізму трохи суперечили чуттєві губи, опушені темними лініями вусиків, вони вабили до пестощів, поцілунків і екстазів кохання...

Перша помітила нового гостя Доротея й видивилась на нього, зачарована силою його чудової вроди.

— Хто це? — звернулась Доротея до свого сусіда, не одри-ваючи очей од красеня.

— Де, пані? — примружив очі варшав'як.

— Та онде коло дверей... обійняв за талію Казю... В синіх шальварах і венгерці.

— А-а! — процідив побляклий зальотник. — Бачу... Непоганий, хвацький хлопак... мабуть, колега Казин, або що... Та я його вперше бачу... я ж сам нетутешній.

— Пане Янчевський! — звернулась тоді до другого сусіда Доротея, нахилиючись до столу.

— Га?! До послуг пані! — схопився той і підійшов ближче.

Під час попередніх дебатів Янчевський кілька разів поривався виголосити орацію, але, бачачи, що збудження сперечальників не дасть йому змоги висловитись до кінця, замовк і в бурхливому гаморі не брав ніякої участі,

— Хто той юнак, що онде стоїть поруч з Казею? Оно, обняв його? — спитала пошепки Доротея...

— Обняв? — перепитав Янчевський, вдивляючись туди, куди показала пані. — Так, обняв... бестія! О! Яке нахабство! Пся крев! Ось що таке ця модна едукація! 4 Старопольський потоптано гонор... Гинуть добрі звичаї, а заводиться якась ганебна легковажність... І все це йде од вільнодумців — безбожних французів... О, не доведе се до добра, не доведе!

— Та що вас, пане, так збентежило? Звідки цей потік обурення?

— Звідки? А от полюбуйтеся, пані добродійко! Той шельма, той юнак, що обіймає так запанібрата шляхетного сина, є не хто інший, як хлоп, бидло.

— Невже? — навіть одсахнулася з подиву Доротея.

— ■ Як маму кохам! Се підданаць господаря — Янко Кар-мелюк...¹³ Я його знаю дуже добре! Пан Пігловський узяв його до двору за козачка й примусив учитися, щоб охітніше було паничам братися до науки... Ну, я це допускаю: таких хамських колег беруть іноді, щоб замінити панську спину, коли паничеві треба дати канчуків, бо наука

не йде без дрюка... Ну, я нічого не маю проти: і наука задоволена, і панська спина ціла... Але, проше пані, щоб хлоп обнімав шляхтича і з'являвся серед благородного лицарства як рівний... це вже содом і гоморра!

— Невже?.. Я не можу опам'ятатись... Щоб такий шляхетний, такий красень... у всьому і в манерах... і був хлоп?

— І був, і буде, пані добродійко... *Pura veritas!* Щира правда! А манери звідки? За кордоном набрався — і квит!

Не повіривши Янчевському, Доротея підійшла до господаря й спитала в нього про Кармелюка.

— Щоправда, пані, мій хлоп,— відповів той, самовдоволено усміхаючись.— Дуже здібний і розумний... і вигляд має, як бачите, справжнього шляхтича; але його трохи розбестили сини... Забувається... після закордону поводити себе не вміє... забув, хто він... Та ми нагадаємо — і напускне скоро мине...

— Пречудовий,— сказала Доротея,— а мати такого раба— суцільний скарб. Я ось своєму скільки разів казала,— вибери більш порядного, трохи обчисти, обтеши, щоб приємніший був для послуг; але мій лиш очима лупа... Його ж тепер тільки до миски тягне,— зітхнула із страдницьким виразом пані.

— Хіба? — посміхнувся господар.— То вип'ємо, щоб знову ми стали сильні.

— В боротьбі за ойчизну! — виправила Доротея.— І, наливши в пугар мальвазії 5, цокнулась з господарем за здоров'я Наполеона й за відродження Польщі.

Найближча молодь підхопила цього тоста, і в вітальні знову спалахнув гамірливий захват.

II

Бенкет був у розпалі, коли попросив слова пан Фінгер.

— Панове! Всі ми п'ємо за успіхи всесвітнього переможця й твердо віримо, що колос Московії впаде й на уламках його спалахне наша зоря... Але обміркуймо серйозніше наше становище. Під час війни,— а скільки вона триватиме, один пан біг відає,— все московське військо опиниться на півночі, а ми залишимося тут тільки з своїми кулаками... А що тоді заспіває підлий, схизматський народ? Ми ж поховали давно його привілеї й договірні пункти, що дарували їх під час заселення наших займищ і4, то боюсь, що хама це згадають... Чи не постаратися нам залучити їх на наш бік, повернувши їм деякі права, або принаймні... давши хоч надію...

— Ой правда! — прокинувшись од викриків, застогнав поміщик, що був задрімав.— Не треба війни, війна сплюндрує нас. —1 тепер грошей катма!.. Всі продукти впали в ціні: корець пшениці — п'ять злотих, гелетка 6 кукурудзи — двадцять грошів, корова, і добра корова — два талари... а коли ще хлопи збунтуються... Погибель одна, шановне панство, погибель!!.

— Е, хлопці — пусте,— сказала Доротея.— На них вистачить лози.

— О, я їх! — погрозив кулаком її чоловік.

— На шибеницю! — підхопив Казя.

— Всіх не перевішати,— обізвався, блиснувши очима, Янко,— і пан маршалок

правду каже.

Янчевський аж підскочив у кріслі від цього зауваження хама; Фінгер кинув у його бік презирливий погляд, а господар мовив багатозначно:

— Янко!

Нарешті підвівся Янчевський і, зробивши заспокійливий рух рукою, набрав імпазантної пози.

— Орація, орація! Ціцерон говоритиме — тихо! — пролунали поклики з усіх кутків салону, і товариство нашорошило вуха.

— Мосціве панство! — почав урочисто пан Янчевський.—

Tempora mutantur сказав стародавній філософ і сказав справедливо. Пан маршалок допомагав нам завжди упокорювати підле бидло, а тепер клопочеться за його права. Ха-ха! Та коли скаженому коневі попустити віжки й вийняти вудила, то він понесе і розіб'є повіз... Завважте, що й благородна скотина розіб'є,— а коли свині дати волю, то, як відомо, вона переріє весь світ. Але хлоп ще гірше свині... Хлоп — це ж гадюка, панове добродії, гадюка! — підкреслив він.— То коли цій гадюці попустити, щоб у неї поодростали вирвані з корінням отруйні зуби, то...

— Проте ці гадюки своєю кров'ю пана годують...— зауважив глухим од хвилювання голосом Кармелюк.

Промова цього Демосфена викликала в нього таке обурення й роздратування, що він не міг себе стримати й необачно озвався.

— Цо-о? — вигукнув Янчевський, не збагнувши у захопленні від своєї промови, звідки почулося це зухвале заперечення.

— Мовчати! — прошипів, тупнувши ногою, господар.

Алоїз підійшов до Казі й шепнув йому щось на вухо.

— Отже, мосціве панство,— знову почав Янчевський, ие діждавшись відповіді на свій вигук.—Хоч війна є двуликий Янус і збитками мені самому не до серця, але хай Перун усіх уб'є, аби ойчизна жила! І хоч на весь час війни підуть од нас не тільки москалі, але й усе наше шляхетне лицарство,— воно полетить на поле честі під розпущеними крилами і наших, і французьких орлів,— а проте побоюватися нам бидла безглуздо... Замість усяких прав, йому треба буде подвоїти порцію канчуків... Канчуки, канчуки й канчуки!!! — підніс наприкінці грізно і руку й голос Янчевський.

На свою голову! — вирвалося у Кармелюка, який аж зблід, і на лихо, при загальній тиші, це почув господар.

— ^ Геть! На стайню! —навіть позеленів од злості Піглов-ськии і затупотів ногами.

— Батьку! На бога! — спробував був стишити батьків гнів Алоїз.

Та той розлютився ще дужче:

— На стайню! Забув, шельмо, хто еси? То я нагадаю!.. Закатую!!! —вже з хрипом кричав він, не звертаючи уваги на слова сина.

Кармелюк зробив був енергійний рух уперед, але нараз опустив руки, наче підстрелений, і з похиленою головою вийшов геть...

Кармелюк поволі посунув уздовж двору.

Сутеніло. Теплий весняний вечір дихав пахучою прохолодою; з саду чути було неспівне, ще невпевнене тьохкання соловейка... Та ні оті ніжні тони заходу сонця, ні прозорі контури тополь, ні пристрасні зітхання співця кохання — не відбивалися на душі Янка нічим; йому здавалося, що він з душної лазні провалився в ополонку й дубіє від холоду, а серце, немов на ножі, б'ється і з кожним ударом ронить цівку гарячої, пекучої крові...

"На статтю! Закатую!" — звучало йому барабанним боем у вухах, стукотіло в скроні, надривало мукою груди... "Раб, раб! Хлоп, бидло!" — хтось з огидним хихиканням нашіптував йому у вухо і заглядав каламутними, налитими кров'ю очима в обличчя...

У дворі стояв гомін... Лунали й гульливі голоси, й верескливі викрики, і навіть молодецькі пісні, та Кармелюк нічого не чув і йшов машинально без думок, без бажань, поки не наткнувся на сіни челядницької... Він увійшов у чорний морок за дверима й спинився... З хати челядницької чути було звуки сопілки, а часом — гудіння бубна... Трохи опам'ятавшись, Кармелюк згадав, що він ще не бачив своїх давніх знайомих, і рішуче одчинив двері.

На нього так і війнуло димом згірклого сала, капусти, житнього хліба й людського поту, але всі ці запахи забивав задушливий чад від махорки, що плавав бурими хвилями по просторій хаті. На маленькій полиці, прибитій до стовпа, що підтримував сволок, світився вже каганець, але тьмянний хиткий язичок його ледь освітлював постаті людей, які сиділи в хаті.

Спинившись коло дверей, Кармелюк почав упізнавати в гурті й знайомі обличчя. Коло печі готувала вечерю баба Сірчиха, — така ж висохла, з очей, як і раніше, безперервно течуть сльози; додалось тільки більше зморщок. На лаві коло вікна сидів дядько Явтух, ще бадьорий, нестарий, але з дивної примхи природи в нього серед кучми чорного чуба виблискувало сріблом одне пасемце; Явтух і награвав на сопілці, а коло ніг у нього примостився навпочіпки хлопець-пастух із бубном.

За столом на покуті поважно сиділи два машталіри приїжджих гостей — пана Фінгера і пана Янчевського; перший був у лівреї з довгим висячим коміром, а другий — у чу-марці, прикрашеній шнурками й великими застібками у вигляді барилиць. Місцева челядь, — фореитор, підпасок, посудниця, — стовпились коло музик, а поважніші, як старий дворецький і панський машталір, розмовляли з гостями. Якось проста дівчина з села старанно підмітала хату.

Кармелюк непомітно одступив до мисника, і незабаром його вухо призвичаїлося до гамору, і він почав прислухатися до цікавої розмови гостей коло столу.

— От, приїхали паничі, то, може, через них клопотатися буде краще, — казав старий дворецький, що жив за вислугою літ нахлібником при дворі. — А то за два роки завелися тут такі порядки, що хоч лягай та здихай. Бігме.

— Істинна правда, — озвався машталір маршалка.

Панський машталір був одягнутий по-домашньому — в білій, вишитій чорною заполоччю сорочці і в білих штанях; він тільки покрекував та хитав головою..

— Ох-ох-ох! — провадив дід. — Спершу в нас, за старими привілеями, ще за батька

мого... царство йому небесне! — скільки було ґрунту. Є ще й тепер живий свідок — старий-старезний Свирид... Він дідом мені доводиться у других... Так от, і він каже, і батько мій казав, що осіли всі на цій "займанщині" на таких варунках 7, щоб поля дав дідич на сім'ю по десять моргів 8 у руку, а за те до дванадцяти літ сім'я даватиме йому двох робітників, тобто косаря і в'язальницю на жнива, а через дванадцять літ одроблятимуть за свої ґрунти вже по три дні на тиждень... Що ж ви думаєте? Спершу,— казав батько,— покійний пан і додержував слова, а син його, цей, теперішній... заходився надрізувати руги...⁹ І свого поля не подужає, а на чуже ся ласить та щодня гонять на панщину... Ох-ох! — закінчив зітханням старий і полохливо озирнувся.

Баба-кухарка, позасувавши в піч горшки, стояла тепер посеред хати, спершись на рогача, й сумно похитувала головою, геть закутаною хусткою. Помітивши дідову тривогу, вона поспішила його заспокоїти:

— Не бійтесь, дідусю, кажіть сміливо. Я назираю за дверима, і миша не пролізе.

"Добре назираєш",— подумав Янко.

— "Тут у нас завівся, шпиг, з нашого ж брата,— бодай йому чи його родові добра не було,— так і старий, і ми всі ся боїм,— пояснила вона шановному гостеві причину тривоги.

— Шельма! — буркнув свій машталір.

— А от, як вискочить у державці¹⁰, що заспіваєте? — зітхнув дід.

— Та вже якоїсь пісні утнемо! — хитнув головою маш-талір.

— Все підслухує та переказує,—мовила далі,— і таке гієкло заварить, що аж стіни стогнуть... Ключник Глевтюк, коли бачили, вирячкуватий такий,— додала вона пошепки і, різко повернувшись, закричала на дівчину: — А ти чого вуха розвісила? Підмітай мені хату, знай своє діло... а до чужого —* зась! А то візьму й за патли витіпаю... Ох, ледарі, лайдаки!

Машталір маршалка, розуміючи, що це йому скажаться, тримався владно і слухав з пиховитою увагою, поблажливо.

— Гм! Має ся розуміть. Воно, властиво, прикро... Скажімо, хоч би так: якщо в тебе...— почав він філософствувати,— гм... якщо, значить, в тебе, ну хоч дві руки, але одрізати їх по лікті, тобто звести на одну руку,— воно справді... гм... якось незручно... Головне — звичка, бо ти ж звик двома орудувати. А тут тільки дві половинки... тобто одна...

— Ха-ха! Яка ж одна? — заперечив фурман.— Два цурпалки...

— Не дивно, коли пан чи економ-звірюка катує,— обіззався Явтух,— а оно в нас є сусідка пані Хойнацька, так та при собі велить шмагати...

— А сама баньки лупить? — поцікавився фурман.

— Лупить...

— Го-го! — заіржав фурман!— А в нас так і лози не настачило. Пан усю свою вирубав і мусив тепер прикупити... Знай, кричить:, лози і канчуків! Чи слід, чи не слід, а кропи... А то, каже, щоб шкура в бидла ніде не гоїлася, бо коли заживе, то її й дрюком не доймеш, не дошкулиш!

- От, каторжний! — не стрималася баба.
- Шельма! — докинув тутешній машталір.
- Ох-ох! — зітхнув дід.

В цей час дівчина, що підмітала хату, дійшла до самого мисника й, підвівши голову, побачила Кармелюка.

- Ой, гвалт! Панич у хаті! — скрикнула вона, відскочивши перелякано.
- Всі поскоплювалися й заціпеніли.
- Слава богу! — промовив Кармелюк, виступаючи з тіні.
- Вовіки слава,— відповіли машинально дворецький і баба.

Всі видивилися непорозуміло на гарного й ставного юнака в панському одязі, вітання не панське, а простонародне, зовсім їх спантеличило.

— Не впізнали мене, добрі люди? — заговорив Кармелюк, підходячи до самого каганця.—І ви, бабусю, не признаєте?

— Ой, щось, паничу...— почала протирати очі баба,— голос ^начебто знайомий... неначе пізнаю... і неначе не пізнаю...

— Та Янко Кармелюк!

— Янко?! Ясь?! Любий мій! Та невже? — радісно заметушилася стара.— Дай же я тя приголублю... Це свій брат,— мовила вона до челяді й кинулася обнімати Янка.

— Бабусенько, все такі ж самі! — усміхнувся він, поштиво цілючи руку старої.

— Хе, синку, засушений гриб, поки його й черви не поточать, все однаковий... А от ти, нівроку: пан паном, молодець молодцем! Та який красень, хоч малюй... Чи не правда, дівчата?

Посудниця чмихнула в рукав, а потім витерла ним старанно носа, а дівчина геть засоромилася й затулила обличчя фартухом.

- І пан дворецький тут? — рушив до старого Кармелюк.
- Здоров, здоров, пане Янку! — привітно озвався той і вхопив його в свої обійми.
- Штука! — кркнув, широко усміхнувшись, машталір і потягся цілувати Янка.
- І я тут...— обізвався Явтух.
- Явтуше, любий... та й гарно ж ти на сопілку,— і Кармелюк, труснувши Явтуха за руку, дзвінко поцілувався з ним.

В хаті знявся радісний гомін. Всі обступили Янка, кожен намагався привітати його теплим словом, а Янко, вигукуючи "Свирид, Гнат, Остап!" — ручкався й цілувався з своїми земляками.

Ця привітна зустріч односельців дихнула на душу Янка теплом і розвіяла його пригнічений настрій: спільне рабство, спільне горе трохи мирило його з своїм становищем і зближувало, ріднило з побратимами, на яких у пана Ян-чевського не вистачало лози.

- Ну, сідай же з нами, синку,— запросив Янка дворецький.— Оце ось наш... сирота... а тепер, як бачите, будь-якого пана за пояс заткне...
- Звичайно, має ся розуміть... от і ми... Маршалок — велике діло...
- Го-го! Прибери й пенька, то матиме постать панка! — засміявся фурман.

Всі теж засміялися й подались до столу.

— Сідай, сідай,— казав дворецький,— та розкажи нам, де ти бував, що ти видав? Які є люди на світі? І як люди прості ся мають у далеких, заморських краях?

— Цікаво! — крутнув головою тутешній машталір.

— Ой матінко! — протягла баба.— І як тебе там серед бусурманів песиголовці не з'їли?!

— Там, бабусю, де я був, бусурманів немає і песиголовців немає... то самі брехні! Скрізь християни... католики або лютерани... От православних — немає...

— Та які ж то християни! — зневажливо махнула рукою баба.— А за песиголовців не кажи... Покійна дядина моєї матері, що доводилась Насті Супрунісі сестрою в перших... її держав вуйко Гнатюк... оно, що хата з двома димарями зараз же за Чумарчуком...

— Та годі, бабо! — забурчав на стару дворецький.— Ти як почнеш свої теревені, то, тебе й до світу не переслухаєш... Мовчи краще та слухай готове...

— Що ж вам розказати, земляки мої любі? — почав Кармелюк.— Всього й за місяць не розкажеш... Надивився я таких див, яких не побачу вже й до смерті... Такі там міста, що їх ні сходити, ні виходити... А чистота яка, а порядок! Вулиці всі бруковані, хоч котися, і порошок не пристане... А будинки, а палаци — озії які, а костьоли, дзвіниці! Глянеш угору,— шапка з голови падає, кинеш оком — одірватися не можеш...

— Ну, за дзвіницю у лаврі немає ніде у світі...— заперечила баба.

— Не перебивай! — стукнув по столі рукою дворецький.

Баба замовкла, а Кармелюк заговорив знову:

— Такої високої, як лаврська дзвіниця, може, й немає, бабусю... Ну, а щодо краси...

— У Києві святі...— почала була знову стара, та, помітивши грізний погляд діда, затулила собі рота рукою й геть замовкла.

— Щодо пишноти,— то й не здумати і не згадати... Велике там за кордоном, мабуть, багатство і люди вільні живуть...

— Вільні? — перепитав машталір.

— Вільні... Такого кріпацтва, такої убогості, як тут, ніде не бачив... Ми більше жили у француза, у їхній столиці — Парижі.

— У ханцуза, що війною йде? — здивувався Явтух.

— У того самого...

У цей час грюкнули двері, і до хати увійшов суб'єкт, ніби економ, у чумарці, ботфортах і з нагаєм у руці.

По хаті лякливо пробіг шепіт: "Пан ключник!"

— Що тут таке? — крикнув, увійшовши, ключник і вилупив очі на Явтуха.

Той глянув спідлоба на ключника й відповів понуро:

— То пан фурман розповідали, як уполювали в них ведмедя, то я й сказав.

— Ой, я тобі, гицлю, дам ведмедя! — підвищив був голос панський шпигун, але в хату влетіла господиня й перебила його мову.

— Де ця тварюка Фрося, покоївка? — накинулась вона, вдивляючись у гурт.— І

лакея Стецька немає!.. Пан лютує... Якщо пропаде, то і ваші шкури полопаються!.. Ой мамцю моя, що вони собі думають? Пан ключника кличе... Біжіть мені всі розшукувати Фросю... Ой, що то буде?

І шалено крутнувшись по хаті, вона вилетіла.*

Слідом за нею вийшов ключник, за ним вискочили фореитор, підпасок і посудниця, а за хвилину вийшов і машталір маршалка. Ті, хто zostався в челядницькій, попритихали й почали шепотітися.

Кармелюк підійшов до дівчини, яка від страху сховалася за піч.

— Ти, дівчино, з якої вулиці?

— З Надров'янської...— відповіла вона тихо, захлиснувшись од переляку.

— Ага! Недалеко, виходить, од мого діда Свирида?

— Третя хата...

— То ти мусиш знати всіх... на тому кутку?

— Атож!

— А Свиридову небогу... знаєш? — затнувся од хвилювання й Кармелюк.— Дівчину... Маринкою звуть...

— Авжеж!

— Ну, й що ж... жива... здорова?..

— Хвалити бога!

— Заміжня, мабуть? — промовив глухо, із зусиллям Янко.

— Ні.

— Ой! — скрикнув він і зник.

Дехто звернув увагу на його збентеження.

— Сватали її,— затинаючись і важко дишучи, сказала дівчина,— та вона нізащо... хоч руки на себе... Все жде когось...

— Серденько моє! — скрикнув Янко.

Дівчина підвела на нього злякані очі й зашарілась,

Янко одійшов до вікна, щоб приховати своє хвилювання, й притулив до холодної шибки своє гаряче чоло.

Коло столу тим часом напівпошепки велася мова про Фросю.

— Ох, біда буде, біда,— казав тихо, ні до кого не звертаючись, 'Дворецький.— І що ця пустунка собі гадає? Не подумає ж, скільки інші зазнають муки від самого цього ката вирячкуватого.

— Його ж то й покликав наш дідич до себе,— мовив

Явтух.— Отам-то, думаю, тіпає тепер своїм язиком!

— А сам коло Фросі впадає,— весело сказав хлопець і легковажно вдарив у бубон.

— Го-го! — пирхнув машталір.

— Чого ти? — аж злякався дворецький.

— Справді! Я раз бачив, як він її обхопив... Сопе сатана, а вона верещить та...

Не встиг хлопець докінчити фрази, як прожогом розчинилися двері, і з свистом

урізався йому в голову трійчатий канчук.

— Ох же ти, гадюка! Бидло паршиве! Я тебе закатую! Я тобі рота до вух розірву за такі слова! Кишки повипускаю! Нутрощі поодбиваю! — і за кожним словом він періщив його канчуком по голові, по обличчю й бив чоботом у груди.

— Ой мати божа! — заволатала баба й зашепотіла молитву.

— Єзус-Марія! Милосердя! — скрикнув дворецький.

— По-нашому,— мугикнув машталір.

— Так же можна й на смерть!...— буркнув понуро Явтух.

— Що-о? Та я тебе...— підскочив ключник.

— Ану? — і Явтух спокійно випростався.

Невідомо, чим би закінчилася ця сцена, коли б не Кармелюк: несподіваний напад лютого панського посіпаки на хлопця, закривавлений вид цього хлопчини, крики його і хрипкий стогін так приголомшили Янка, що він заціпенів від жаху і першу мить не міг рушити з місця... Тепер же він кинувся з владним криком "Годі!" — і вхопив ката за руку, та так здушив її міцно, що кістки хруснули.

— Ой! — несамовито скрикнув ключник.— Завтра я тебе... панича...

Але зустрівши погляд Янка, він не докінчив і прожогом вискочив з хати...

Село вже спало; безлюдні вулиці його тонули в млі зоряної безмісячної ночі; навислі над плотами садки здавались якимись кошлатими страховищами, що сховали за собою і хати, і самих селян; мертва тиша лежала кругом; лише зрідка далеко по той бік річки завивав пес...

Цієї глухої пори кралася якась тінь попід тинами, у напрямі до річки. Невідомий то зупинявся на мить перевести дух, то пускався поривчасто знову вперед, то оглядався кругом, шепочучи схвильовано:

— Невже паничі не заступляться?... Так жили по-дружньому... Особливо Алоїз... Та й то: панська ласка до порога... А та гадюка наклепає... і завтра ж батоги! Ні, не може бути! А якщо? Ну що ж, тоді край: ніж і йому, і собі!

То був Кармелюк: він заставався в челядницькій, поки разом з бабою не подав допомоги покаліченому хлопцеві і поки не впевнився, що Фрося погасила панський гнів, виставивши поважну причину своєї відсутності, а тепер він поспішав до своїх... Свіжість ночі трохи охолодила вогонь його крові, вгамувала бурю в грудях і дала безладній метушні думок правильнішу течію...

Кармелюк дійшов до невеликого майдану, де вулиці розходились на три боки, і побачив білий, високий хрест, що виступав з навколишньої мли: на юнака війнуло давнім світлим почуттям, щось залоскотало йому під серцем і заволокло вологим туманом очі... Він пригадав, як цей хрест з опуклим розп'яттям, який називають фігурою, ставили селяни, згадував, як покійна мати його молилася коло підніжжя розп'яття, і багато ще дечого невиразного згадав... Два роки, які він пробув за кордоном, відучили його від молитовного настрою і навіяли навіть релігійну байдужість у душу: костьолів він не одвідував, а рідних церков не було... І ось тепер, коли він побачив цю фігуру, воскресло в його душі забуте почуття, і спалахнула нестримним

поривом молитва. Він припав до хреста без скарг, без благань, а з розчуленням, з жагучим бажанням ласки на відповідь, як припадає дитина до своєї матері.

Цей душевний перелом змінив настрої Янка і пом'якшив у бурхливому його серці отруту обурення, замінивши її теплом надії.

Заспокоєний і розчулений до сліз, він тепер віддався власному почуттю, котре тягло його з пишних далеких країн до убогої хатки на березі Рову, захованої акаціями й тополями, де на призьбі завжди сидів старий дід, єдиний на всьому світі родич, і де з-за тополі виглядали дівочі очі, перед якими — ніщо всі ці рої осейних блискотливих зірок!... Тепле, радісне почуття сповнило його груди широкою хвилею й залило недавню гіркоту.

Проминувши майданчик, Кармелюк спускався невеликим схилом до болотистого й грузького Рову. Тепер ця знайома йому й мила річка здавалася чорною гладінню, взятою в мохнату раму лепехи й рогози; на темній блискучій поверхні її матовими плямами виділялися цілі зграї водяних лілій з блідими віночками квітів; а поміж лататтям блискотіли діамантами, відбиваючись у воді, зорі. По той бік річки похмурою стіною стояв дрімучий праліс...

Перед цією рідною картиною Янко спинився. Спогади з далекого минулого плеснули в його душу, мов хвиля...

Ось він з батьком пливе по річці; човен тихо сунеться поміж лататтям, а він, хлопчик, тягнеться зірвати білу срібну чарочку з золотим дном; вони такі гарні, повні вологи й погойдуються; нараз човен похитнувся... хвиля хлюпнула йому в обличчя... але дужа рука вже підхопила, і він знову сидить і тремтить у душогубці...

А онде й ліс, де він раз заблуdivся: немов зарає перед ним стовпилися могутні дуби та стрункі граби й заступають дорогу: то розступляться попереду, заманять у драглисте багно або темний яр, то зімкнуться і закриють вихід... А далі як було? Як його знайшли? Щось мариться, але невиразно...

А от коли він хворий лежав у гарячці... то пам'ятає, як перед ним з'явилося якесь янголя, еге ж, янголятко — він у цьому був певен,— от як малюють херувимів у церкві: волоссячко кучеряве, як чесаний льон, а очі сині-сині та ласкаві: блищать, мов зірочки в небі. Вже коли він підвівся, то довідався, що то була Маринка, дочка лісникова. Як вони здружилися потім, як бавились і скільки було пролито сліз, коли Янка, як сироту, забрали до панського палацу! Ох, було там багато горя, поки не при звичаївся він до панської даски й панського гніву...

Та з одним він ніколи не міг змиритися — з утратою Маринки! Правда, він її ніколи не втрачав, а жив тільки нею; але його розлучили з нею, і лише в дідовій хаті, куди забігав крадькома, міг він бачитися з своїм другом... Та всі ці перешкоди роздмухували ще дужче полум'я дитячої любові...

Минали роки, Маринка росла, гарнішала, і Янко вже зріс молодиком, парубком; дитяче почуття росло й окрилювалось новим палючим летом,—як ось нараз... несподіваний панський наказ: "Приготуйся, поїдеш завтра з дітьми за кордон!"

І сниться — не сниться йому, привиджується, що стоїть він на леваді в діда такої ж

зоряної ночі під розлогою, гіллястою калиною. Мов підбита горличка, Маринка трепече в нього на грудях і не може вимовити й слова від здушених ридань...

— Забудеш ти мене, Янку, забудеш,— крізь схлипування виринаються в неї слова,— ой, як же мені без тебе бути?..

Яма, чорна яма! Там панянки... Там красуні... Ой, забудеш^., мене... Ой, смерть моя!

Він її толубить, цілує, гріє її гарячим диханням похололі руки, пригортає до грудей і присягається всім, чим тільки може, що не забуде її.

— Як мені забути тебе, зіронько моя, квіточко ясна? Одна ти в мене у серці: приросла до нього навік-віки!.. Тільки з серцем тебе одірвати можна... та й то, поки воно битиметься, і ти разом з ним трепетатимеш. А коли я тебе покину, то нехай душа моя не зазнає ні радості, ні втіхи, нехай загризе її туга й звіряча злість, нехай вона потоне в крові і не вситить жадоби, нехай я вмруу як собака, без хреста, без покаяння... нехай вороння повикльовує, мої очі, а вовки порозтягають і кістки мої по ярах та пущах!

— Годі, не клянися так! Мені страшно... Я вірю,— схлипує дівчина й, притуливши свою мокру щоку до його гарячої щоки, поривчасто шепоче: — Кохаю ж тебе... Ой леле, кохаю!

Немов окропом хто хлюпнув Янкові на серце, і він рвучко повернув праворуч на стежку уздовж берега; якась тінь мигнула перед ним і зникла; та він не звернув уваги... Ось по той бік верб вирізьбилися на темному зоряно-блискотливому тлі дві стрункі тополі, а з^за них виглядала білою плямою і хата. На призьбі, незважаючи на пізній час, хтось сидів: Янко кинувся туди й упізнав свого діда.

— Дідуню, рідненький мій! Живі, здорові? — радісно скрикнув він і почав обнімати діда.

— Вовіки слава! — промовив затремтілим голосом старий.— Ще терпить господь... От і тебе, любого... дочекався... Знав, що прийдеш, діда не Забудеш... І Маринка двічі забігала...

— Де ж вона? — здригнув Янко.

— Прийде ще,— не бійся... Як вона звелася, бідолашна... То ти нас не забув?

— Господи! Та цілий світ мій коло вас...

— Спасибі, голубе! Ну, ходім же в хату... Подивлюся я на тебе при світлі, який ти, а то очі вже погано вночі бачать... Радий я тобі, внуче: не сподівався дочекатися — я ж другий вік живу...

Увійшли до хати. Дід високо підніс каганця. Його порізане глибокими зморшками обличчя, довга, біла як молоко борода, з жовтавими тільки вусами, високе, лисе чоло, обрамлене пасемцяїуї срібного чуба, і глибоко запалі очі були схожі на лик схимника; одне тільки суперечило типові пустельника — це вираз очей: в них не видно було епоїшшої байдужості, зречення життя, а світилася ще любов до його інтересів...

Довго старий милувався своїм онуком, нарешті вигукнув захоплено:

— Лицар, справжній лицар! Такі тепер уже вивелися... Коли б тобі ще запорозького

жугіана та зброю, ех, кращий був би за будь-якого пана!.. Не привів господь твоїм батькові й матері дожити, щоб полюбувати сином... Ото була б радість!

— Я батька мало й пам'ятаю... Так наче крізь сон,— сказав Янко.

— Куди тобі пам'ятати! Отаким пташенням був,— показав дід рукою на аршин від землі,— отаким, не більше, коли помер батько твій на лаві.

— Молодий він помер... Ви колись казали, що од напасті, а од якої?

— Од якої ж, як не од панської... Ех, внуче... На радощах не хочеться ворухити давнього горя... хоч, правду кажучи, лихо й тепер з нами ся подружило...

— Ще й як подружило: щодня більше й більше востає в наші шкури. .

— Ох, так! Раніш була надія, що хоч з кров'ю, хоч з м'ясом, а зірвемо з себе це лихо, а тепер і надія пропала! От і твій батько супроти цього лиха хотів піти, так воно його й звалило...

Дід задумався на мить і похилив голову, а потім глибоко зітхнув і заговорив знову:

— Мати твоя була, як намальована красуня, от ти — в неї, наче живу бачу... Хто було не гляне на Галю, тільки охне й обімліє... Ну, й паничеві вона сподобалася, нашому дідичеві... А які з нашим братом розмови! Прислали, звеліли — і за честь вважай, а не те що:.. Тільки твій батько, як видно, за честь цієї панської ласки не прийняв і так дав посланцеві, що той ледве ноги потяг, та й з паничем побалакав... Ну, панич закусив губу й промовчав до часу, а потім знайшлися з його боку набрехачі, нацькували покійного дідича... і батька твого так оддубасили канчуками, що не тільки шкуру, а й м'ясо поодбивали од кісток... Принесли сюди закривавленого... і не підводився вже...

— А мати? — спитав похмуро Янко.

— Дочка моя? Ой бідна... горопашна!.. Яке вже їй було життя?.. Мучилася, сохла... Ех, і згадувати боляче... гадюка під серцем ворухиться... Та що це про мертвих? Земля над ними пером, а живий про живе гадає... Сідай ось сюди та розкажи мені про дива, які довелося тобі бачити, та як тобі жилося на чужині?.. Ми всі тут про тебе згадували... і де ти, і що робиш, і що думаєш?.. Хе-хе! Ми тебе й на хвилину не спускали з очей, а ти ж як? Гай, гай! Почастувати б тебе, та чим — не знаю, після панських частувань.

— Еге ж, еге,—підхопив з затаєною злістю Янко,— сьогодні почастували пани тим, що вигнали на стайню, а завтра обіцяли погладити спину...

— Невже? — скрикнув дід, підвівшись на ноги.— За віщо?

— А за те, що я осмілюся сказати на захист православних слово...

— Ой нещасний! Хто за нас, вони того ладні живого з'їсти... Каторжно-немилосердні. Коли на них суд буде? Внуче мій єдиний... Невже мені й тебе, заюшеного кров'ю, судилося бачити?

— Ні, діду! — відповів понуро Янко.— Вони з мене не посміються! Паничі, думаю, заступляться, а колій ні... то все одно не поглумляться з мене...

— Ти б краще, мій любий, утік куди-небудь... хліба заробити зможеш. Бо в такому пеклі жити...

— Ех, діду! За хліб боятися нема чого... і в Росії знайшов би собі пристановище. Ось ляхи-пани тепер з французом накладають, супроти царя православного повстають,— то за втечу від бунтарів кари не було б... Та от біда: несила мені з вами і з... несила розлучатися; журба й туга загризуть мене... Я вже знаю себе: ось і на волі і навіть у розкошах жив на чужій стороні, серед вільного люду, а все тягло мене сюди, до вас, в оцю неволю... І рідне ярмо, виходить, солодше за чужу свободу...

IV

— Ох, правда! — вів далі старий розмову з Янком.— Край рідний та люд кривий — то велика сила! Від усього, здається, може відмовитись людина, а від них не одречешся: таку вже сам бог до рідного краю любов уклав у наше серце... І останнього жебрака, останнього лиходія, навіть душогуба любов ця гріє... Тільки прокляті богом душі позбавлені цієї любові і зазнають від того і тут, на землі, і на тому світі невимовних мук, бо чи є ж гірша мука на світі, як не відати ні до кого й ні до чого прихильності?

Зітхнув глибоко Янко, дід теж перевів дух із стогоном, і замовкли. Каганець потріскував: полум'я його то витягалось язичком, то зовсім до гнота припадало. З усіх кутків хати, мигаючи, наступав морок, і тільки дві постаті — згорблена, висохла — сивобородого діда, і струнка, з полиском в очах — енергійного юнака,— вихоплювалися в нього блідими плямами.

Хтось боязко доторкнувся до клямки дверей, ніби пробуючи відчинити їх тихенько, але дід і онук так поринули в свої думи, що не чули шереху.

— А ви, діду, знавали Уманщину?¹⁵ — по довгій мовчанні несподівано спитав Янко.
' — .

— Уманщину? — здригнув дід.— Як не знати, коли й самому довелося погуляти на широкому роздоллі! Ех, минули часи, перевівся під польськими канчуками в закатованого люду лицарський дух... Та тоді були лицарі — Залізник і Гонта...¹⁶ Ех, скільки тоді ляшків-панків та жидів одгірова-дили ми до пекла...

В цей час зарипіли двері. Дід замовк і насторожився.

— Хто там? — спитав він після невеликої паузи.

— Я,— відповів хтось так тихо, що важко було розчути, але Янкові від цього шепоту здригнуло серце й загорілась душа. Пригнічений настрій одразу, змінився на радісно-п'яний...

— Хе-хе! — усміхнувся в бороду дід і допитливо глянув

на онука.— А піду лишень я пошукаю того злодія — мабуть, заліз до комори. ** —

Тільки-но дід вийшов, як на порозі з'явилася тонка й легка постать молодої дівчини: ніби якась стороння сила внесла її до хати й причинила за нею двері. В мерехтливій сутіні вона здавалася блідим хитким привидом..

— Мариико! Єдина моя! Чи це ти? — прожогом кинувся до неї Кармелюк і схопив її за руки.

— Я, Ясю, я...— обізвалася, тремтячи від радості, дівчина. Очі її палали від захвату, вона усміхалася й задихалася від щастя, а світлі сльозинки не знати чому текли по її щоках.

— Не забула?

Дівчина поривчасто дихала й од хвилювання не могла промовити й слова, але вся її істота, вся душа волила: "Люблю, люблю!"

— Так не забула? — знову спитав пошепки Кармелюк, нахилиючись ближче й ближче до її палаючого обличчя й блискучо-променистих очей.

— Матінко! — вирвався зойк у неї з грудей, але, швидко глянувши на панича-красеня, вона зніяковіло опустила очі й зронила: — А ви?

— Я? — скрикнув Янко.— Пропадав, умирав... і якщо стою тут, то це тільки думка про тебе, мою зіроньку, держала мене на йогах... Тепер уже ні тебе від мене, ні мене від тебе ніхто не одірве, не одбере! Не дозволить пан,— украду тебе, одіб'ю і разом з тобою — хоч у пекло! Отак, обніму тебе й держатиму до самої смерті...

І він дужими руками обвинув тендітний стан дівчини й притиснув її до свого серця.

Різок уникнув Кармелюк: даничі заступились, але все ж таки його понизили у гісарі й оселили разом з конюхами на стайні. Пан неодмінно хотів вивітрити з голови зарозумілого хлопа закордонні примхи. Пігловський розумів, що Кармелюк своєю письменністю й розвитком буде корисний у господарстві, однак, не маючи навіть секретаря для листування з патріотами в цей бурхливий час, він все-таки не поступився перед просьбами своїх синів і присудив Янка на випробу.

В перші години приниження і всіляких прикрощів Кармелюка гризла безсила злість, і вона б зросла до шаленства, до помсти, коли б не дід і Маринка... Тепер йому легше було відлучатися з двору; роботи від нього, сторонньої не вимагали, вночі за ним ніхто не стежив, і Кармелюк майже через день одвідував діда. Досада за незаслужену образу почала вщухати, бо її заступали аж через край сердечні розмови в діда й сповнені невимовного щастя зустрічі з Маринкою.

Довідавшись, що Кармелюк, набачившись усього, буває часто в діда Свирида, почали заходити до нього і поважні селяни, й бідні, щоб довідатися, як чужим людям живеться на світі й чи не блимає де зірочка надії на кращу долю. З пожадливою цікавістю слухали вони про дива на чужині. Розповіді Кармелюка й діда передавалися з хати до хати й роздмухували в селян іскру боротьби проти свавілля польських панів, посібників француза,—все це бадьорило дух селян і живило їхні надії на кращу долю... Селяни добре розуміли, що коли подолає православного царя француз, то за них уже нікому буде заступитися, пани візьмуть гору й почнуть катувати селян безборонно; а коли цар повалить антихриста, то тоді панів-бунтарів візьме в шори й заступиться за селян... Але Наполеон ішов переможно, урочисто заявивши у Варшаві про визволення польських провінцій з-під московської кормиги й про відновлення Польського королівства... Війська російські відступили перед легіонами переможця Європи без бою й залишили Вільну й Литовський край супротивникові. Таке позірне безсилля російських військ давало полякам цілковиту непохитну певність у вигідному для них закінченні боротьби і наповнювало серця їхні шаленою радістю. Пани з озброєними командами роз'їжджали по Поділля, збиралися на сеймики, і кожен новий крок Наполеона гамірно скроплювали то старим медом, то венгржином, то шампанським,

що стало тоді поширюватися по країні...

Ці гамірливі учти панів бентежили селян.

Сам Кармелюк, який читав уривками польські газети, спочатку сподівався, що з першою перемогою росіян можна буде підняти селян на панів, але потім відступ росіян, втрата Смоленська й розгром, як писали поляки, російських військ під Бородіном переконали його, що доля рідного народу безнадійна... Все це навіяло на його душу смуток, і на запити односельців він уже не знаходив поради, а більше відмовчувався.

Одну тільки втіху в житті він знав од Маринки; її безоглядна любов і сумирна, мов тихий вечір, душа гамували його сердечні бурі й навівали щастя; щоправда, це щастя не давало цілковитого морального заспокоєння, його порушували загальний стогін і свідомість свого безсилля оборонити це щастя від насильства, але якийсь час воно все-таки гріло душу теплом...

Хоч парубок і дівчина між собою й вирішили належати одне одному до смерті й навіть ціною життя захистити це право, та насправді не гаразд у них було. Спершу дідич був такий злий і немилостивий до Янка, що не можна було й натякнути про дівчину; а потім, під впливом політичних подій і нової тактики до хлопів, гнів його пом'якшився і перейшов на якусь навіть ласку, однак, коли дід пішов до пана поклопотатися за Маринку, то його неприємно зустрів ключник, а потім від пана дістали рішучу відмову.

Маринка і Янко з трепетом чекали повернення діда й, довідавшись про сумний наслідок його клопотання, впали в одчай,— особливо Маринка.

— Не буду, не буду я за Янком! — виривалися в неї зойки.— Не допустить пан! Ой, що ж мені робити, бідній! Порятуйте! Ой смерть моя, смерть!

— Не плач, не побивайся! — намагався потішити її Янко, а сам аж почорнів од страшної внутрішньої урази.— Казав і присягнув, що вкравду, одіб'ю тебе, а моєю будеш, та й годі!

— Ой, проти панської волі хіба можна? — не вгавала Маринка.

— Можна! — скрикнув Янко і очі його, спалахнувши, метнули іскри.

— Ой, що ти, Янку?! Пан... він усе може... він пан!..— душилася слізьми, не в силі стримати зойків, Маринка.

— Пан?! Велика цяця! — хрипів уже од злості Янко.— Хіба в мене не така душа, як у того пана? Хто цьому панові дав право з моєї, з твоєї душі знущатися? Вже багато в мене отут накіпіло... Так ти, дідичу, не жартуй з цим серцем... А то я помацаю, чи всі в тебе ребра і чи на місці стирчить твоя голова!

Цей бурхливий спалах, ця страшна погроза так приголомшила Маринку, що вона затримала ридання й видивилась на Янка широкими, повними сліз і жаху очима.

Свирид, який понуро мовчав, поділяючи настрій свого онука, заговорив, нарешті, щоб стримати небезпечний порив Янкового серця.

— Все це правда, любий мій унуче, тільки не гарячкуй даремно, бо коли вже падати, то хоч з доброго коня... Та в твоєму ділі, гадаю, не так пан винен, як цей

підпанок — ключник.

— О, то гадюка! — погодився Янко.— Пан останнім, часом навіть ласкавий був зі мною, перевів із псарів у форејтори, а потім у провожаті... говорив навіть про писарство, якщо я викину дурість із голови.

— Ну, от! І про дівчину — що панові? Коли б він сам до неї залицявся — інша річ, а то ж йому однаково... А ось цей ключник, чи не він нашептав? От що!

— Правда,— обізвалась і Маринка.— Він разів зо два зупиняв мене на вулиці, заводив мову...

— Розірву на шматки! — крикнув Янко й тупнув ногою так сильно, що підсунута вгору половинка вікна впала й розбита шибка з дзенькотом посипалась додолу.

— Ой леле! — сплеснула руками Марина.

Дід усміхнувся в бороду й своїми порадами та тихою розмовою зумів приборкати нестримний гнів Янка і примусив його погодитись зачекати якийсь час і, клопотатися вже через Фросю.

Стояли перші дні золотої осені, теплі благодійні дні,— найкраща пора на Поділлі; але того року вони почалися незвичайним холодом; заморозки й північний різкий вітер хутко забарвлювали в золото й бронзу ліси й ще скоріше оголювали їх від цього пишного вбрання.

Доїжджачі й псарі поквапилися дати бойовий лад своєму воїнству, чекаючи з дня на день панського наказу: "До лясу!" Нарешті, його було дано, і пан уже збирався сісти в екіпаж, як нараз улетів до двору запорошений верхівець.

У мисливському одязі, з дубельтівкою в руці спинився на ганку невдоволений пан дідич. Навколо ганку без шапок стояла по-рабському покірнa челядь; вдалині вже рухалися довгі шарабани, напхані гончаками; доїжджачі й псарі метушилися на конях, а коло під'їзду ждав пана екіпаж; по боках його сиділи на чистокровних жеребцях провожаті — Кармелюк і ключар. Пан з досадою прийняв від посланця пакет, боячись, щоб естафета не відібрала в нього розкішної втіхи; але, похапцем переглянувши листа, він змінився від радості й у захваті промовив голосно:

— Кінець Московії! Москву взято! Наполеон уже в палаці російських кесарів... Мій син відзначився... Віват! крикнув він завоїсто.

— Віват! — підхопили два-три голоси, а решта натовпу мовчала.

Пан зневажливим поглядом окинув юрбу й промовив загадково злісно:

— Ще порадієте! Гей, доїжджачий! Полювання я відмінюю. Йогомосць ксьондз щоб увечері відправив подячний молебінь, коли я повернуся... Та передати й хлопству, щоб всі були на молебні! А ти,— додав він, сідаючи в екіпаж, машталірові,— гайда до Хойнацьких!

Не бігли, а летіли коні, і не більше як через півгодини тачанка з паном Пігловським спинилася коло високого ганку з шістьма колонами панства Хойнацьких,

Радісно й привітно зустріла на ганку свого дорогого сусіда й друга пані Доротея.

— Як буде прикро панові Віцентію: його немає дома,— казала, звабливо усміхаючись, Доротея,— але мій друг, звичайно, дочекається чоловіка?

— А може, друг особливо радий тому, що пані сама? Хе-хе! — відповів, заграючи, пан Пігловський.

— Стара вже, серце, стара! — зітхнула Доротея.

— Го-го! А ось як почує моя крулева новину, то ще помолодіє...

— О, яка новина? — поцікавилась Доротея й, упізнавши в гарному вершнику Кармелюка, зашарілася, мов півонія.

— А та, що Москва впала й Росія лягла до ніг нашого генія, благаючи милосердя.

— Єзус-Марія! Якщо Росія лягла, то Польща встала!

— Встала, моя дорога, кохана пані, на весь зріст підвелася, така ж горда й владна, як і раніше: з величчю в погляді, з мечем у руці, оточена пишним лицарством, овіяна новою славою...

— О мій любий! Це така радість, що примусить і захо-лолу кров забити джерелом, підіб'є на безумства...

— Ну, що ж! І побезумствуємо... Гуляй душа без кунтуша!

— Гуляй! — підхопила й Доротея, а потім, немов між іншим, зауважила: — Хто цей вершник, ото на гнідому? Схожий, здається, на того юнака, що я в пана бачила, коли повернулися сини панові з-за кордону... До речі, що з ними?

— Алоїз — у Варшаві коло Сапіги, а Казя — в Москві... Щасливий був, коли до нього осміхнувся великий імператор!

— О наш благодійний геній!.. — розчулилася до сліз Доротея. — То я не помилилася, що вершник...

— Той самий, пані, Янко Кармелюк...

— Так, так... Кармелюк... Він і досі у пана в неласці?

— У мене серце одхідливе, але хлопа завжди треба держати в трензелях, щоб мундштук відчував...

— Але ж він не простий хлоп, і його жаль держати в чорному тілі!..

— Мені він навіть потрібен: і письменний, і чесний, в цьому я переконаний, — благодушно говорив далі Пігловський, — але треба бути твердим і непохитним...

— І в той час, коли збираємося на radoщах гуляти й безумствувати? — примружила кокетливо масні очі Доротея, почервонівши зпову, мов півонія...

— Ні, перед таким захватом я тану...

— То я ловлю пана на слові... і звертаюся до його м'якого знову серця: нехай пан, в ім'я великого дня нашої ойчизни, почує просьбу свого друга й забуде, простить геть усі провини цьому Янкові, скільки б їх не було, і нехай поверне йому колишню ласку!

— Падам до нуг моєї крулеви, — мовив захоплено пан Пігловський. — Її слово — для мене непохитний закон.

— Яка я вдячна! — і Доротея, ледве стримавшись, щоб не кинутись панові на шию, тільки потрясла по-чоловічому його руку.

— Гей, Янку! — гукнув той. — Злізь з коня й біжи сюди, на ганок.

Кармелюк не примусив повторити наказ і за хвилину стояв шанобливо перед панством, скинувши шапку.

— Цілуй руку у пані: вона мене зласкавила..1.

Кармелюк підійшов до руки Доротеї; вона нагнулася була поцілувати його в голову, та, згадавши, що це могло видатись дивовижним і панові, і челяді, потайки лише потисла йому руку.

Після пані Кармелюк підійшов і до дідича. Пігловський простяг йому поблажливо свою пухку, випечену руку й додав ласкаво:

— Я вже коли прощаю, то прощаю... Настановляю тебе гуменним, покладаюсь цілком на твою чесність і на твій розум...

Ключник, коли пан гукнув Кармелюка на ганок, нашорошився й підступив ближче конем, щоб узнати, в чім річ, і при останніх словах свого дідича був такий вражений несподіванкою, що навіть скрикнув і підскочив на сідлі.

— Тільки гляди мені,— казав далі пан Пігловський,—не розпусти хлогіїв і не потурай їхнім лінощам та вільнодумству... Тепер ми тут, у крулевстві польському, володарі й королевичі... Простота може сподіватись на нашу ласку, і ми не позбавимо милості народ,— так і передай, але з порушниками нашої волі ми будемо суворі!

Похиливши голову, слухав Кармелюк державний наказ свого королевича, і непрошена туга лягала йому каменем на груди, але в той же час хвиля особистого щастя гойдала радісним трепетом серце...

Шлюб Кармелюка з Мариною відбувся, однак, не зразу.

Спершу пана не було дома: він усе літав то в Бар, то в Літин, то в Летичів — збирати сеймики й обговорювати заходи, а головне, вирішувати питання — кого обирати королем: Чарторийського, Огінського чи Радіівілла? А потім настала пилипівка, а вкупі з нею й люта зима. Веселий настрій панства теж пригас. Радощі їхні нараз змінилися тривогою, і з кожним днем вона зростала, примушуючи зарозумілих панів задумуватися.

Ключник хотів був повести інтригу проти Кармелюка, спокусивши пана Мариною, але настрої у дідича був понурий, та й Фрося, яку попередили, була насторожі.

Коли розлетілася по селу вістка, що Наполеон утік і всі його полчища засипані снігом, пай покликав Кармелюка й сам дав йому дозвіл вінчатися з Маринкою, а разом з тим доручив йому оголосити селянам про пільги, які він їм Дарує. .

Після різдвяних свят і одгуляв дід весілля свого онука. Все село бенкетувало й пило досхочу, бо дідич не поскупився горілкою.

Незабаром було підвищено Кармелюка на посаді: його призначили державцем села. Марина й дід Свирид були зовсім звільнені від панщини, але й дома їм було біля чого господарювати: дві пари волів, пара коней, корова, овечки — все це в них росло й плодилося, і все давало Марині постійну радість. Пан, видно було всім, прихильно ставився до Кармелюка за його вміння втихомирювати селян і не допускати до заколотів, котрі ні-ні та й спалахували по сусідніх місцевостях. Цю прихильність особливо посилив один несподіваний випадок, який дав Кармелюкові можливість урятувати життя панові і виявити свою незвичайну силу. Раз пана понесли коні просто на старий поламаний місток без поренчат, перекинутий через Рів у

найнебезпечнішому місці бездонної трясовини. І пан, і фурман від жаху розгубилися,— смерть була неминуча. Кармелюк, який випадково трапився на півдорозі, помітив це і, ставши грудьми проти коней, що неслися, вхопив їх за вудила і з такою силою осадив назад* що примусив ошалілу четвірку присісти на задні ноги.

Відтоді Кармелюк став пановим улюбленцем.

V

Два роки пролетіли для Маринки, як щасливий сон. їй здавалося, що сонце не заходить в її хаті. Її коханий Іван — герой, красень, перший розум на селі,— був тепер її чоловіком, любив її, ніжив, як ненька дитину,, і Маринці здавалося, що за неї немає щасливішої жінки на цілому світі.

Ставши управителем, Кармелюк цілком поринув у панські справи, не забуваючи своїх братів селян, а дід вів рільне господарство сім'ї; Маринка ж усю душу віддала домашнім турботам. Працюючи то в садку, то на вгороді, то в хаті, вона радісно співала, як турботлива пташка, яка вимощує своє гніздечко. Незабаром з'явилася в хаті ще одна істота, наповнивши її новим щастям. То був пречарівний хлопчик, повний, рожевий, із світлою кучерявою голівкою; через рік з'явився в нього братик. Маринка дуже любила діток; вона поділяла своє серце між ними й чоловіком, і крім цих дорогих їй істот не знала й не відала нікого. Кармелюк тажш усією душею пив радості сім'ї. Він пишався своїми пре-чарівними синками, любив їх, особливо старшого, надзвичайно ніжно. Повертаючись після праці денної у свій щасливий куточок, він брав його собі на коліна, підкидав, удаючи верхового коня, пестив його, лепетав з ним на його оригінальній мові, виймав з кишень саморобні цяцьки.

— Дивись, Іване, який він у нас гарний та біленький, та рум'яний,— справжній козак! — казала Маринка, горнучись до чоловіка й любовно зазираючи йому в очі.

— Козак! — відповідав на це з гіркотою Кармелюк, і обличчя його хмурилось.

. — А хіба скажеш ні? — щебетала весело жінка, зовсім не помічаючи враження, яке справляють її слова на чоловіка.— • Бачиш, який! — надувала вона кокетливо губи.— Я йому викохала такого велетня, а він ще...

— Не мені ти викохуєш їх, а панові, щ перебивав її різко Кармелюк.— Готуй для панських канчуків!

При цих чоловікових словах Маринка блідла й, обхопивши рукою свою дитину, шепотіла побілілими губами:

— Бог з тобою, Іване, що ти говориш, що накликаєш? Пан милостивий... Він не одбере од нас свою ласку...

Кармелюк мовчки спускав сина з колін, одвертався од колиски й поринав у понуре мовчання. Маринка притихала, забивалася в куток і з тремтячим чеканням стежила за тим,, чи не розійдуться складки на обличчі чоловіка, чи не покличе він її до себе?

Такі несподівані зміни в настрої Кармелюка траплялися доволі часто. Маринка нічого ніколи не знала, що робити в такі хвилини. Вона не розуміла, про що думає її чоловік, чого він хоче? А Кармелюк думав про багато що і багато чого хотів, тільки нікому було йому розповідати про свої думи, і мовчки виношував він їх у своїй голові. З

самим тільки дідом любив розмовляти Кармелюк.

— Що то буде далі, дідусю? — питав вій старого, який дедалі все більше занепадав на силах.—Пани поки що притихли— переполохалися: бачать, що російський цар жене Наполеона й добрався до його барлогу,— так і ні шелесь! А пам'ятаєте, як було попіднімали вони голови, коли пролетіла чутка, що наші православні в якійсь битві з французом не встояли?

— Пам'ятаю...— кивнув головою дід.

— А потім одразу притихли, як наш цар узяв у француза їхнє головне місто Париж 17. А от що тепер заспівають? Цезаря ж самого французького, антихриста Наполеона, заслав цар на поселення й посадив французів свого короля 18.

— Свого? — дід підвів червоні, засльозеї очі на ікони й перехрестився.— Воістину врятував, урятував господь! Пропали б ми зовсім, коли б знову опинилися під католиком!

— Та й так не солодко живемо,— процідив крізь зуби Кармелюк.— Тільки тепер ось гомонять усі, що цар одбере нас у панів і дасть волю! — і Кармелюк жвавішав ї весь загорявсь од надії.

Темні очі Кармелюка при цих словах сипали іскри, а обличчя сяло безоглядною відвагою. Маринка любивалася в такі хвилини своїм чодовіком-красенем і завмирала від щастя.

— Немає в нас тепер згоди, не стоїмо один за одного дружно...—дід сумно хитав довжелезними сивими вусами,

— Придушила неволя!..— зітхав і Кармелюк.— Та ось як цар дасть волю, то й виправимося!

— Ой воля, воля!..— простогнав дід.

— Діждемося! — скрикнув Кармелюк, схоплюючись на ноги й розправляючи свої могутні груди.— Поляки вже нюхом чують біду. Ось і наш, хоч і як кривиться, хоч і як хмуриться, хоч і як чухає потилицю, а все-таки змушений погодитися зі мною — і ось повертає селянам одібрані в них ґрунти, дозволив у своїх лісах пасти худобу, подарував два дні на тиждень, дозволив збирати сушняк...

Минуло літо. Переможне російське військо, вкрите славою, почало повертатися в Росію. Європа була втихомирена і в подяку запропонувала Росії герцогство Варшавське 19. З жахом почули поляки свій вирок: замість відтворення старої Польщі, замість відновлення золотої шляхетської свободи, доля віддала їх усіх в остаточне підданство Росії, знищивши⁴ останню тінь незалежності. Нові підданці — варшав'яни — могли ще розраховувати на поблажливість⁵ благословенного богом царя, але колишні підданці, пани Литовського й Південно-Західного краю, які під час навали французів сприяли ворогові й виявили одверту зраду цареві,— чи могли вони сподіватися чогось іншого, крім помсти? І ось посунула вся польська шляхта до Варшави назустріч державному переможцеві — вітати його й благодати прощення. Засмучені, занепалі духом, пригнічені страхом, залишали пани свої маєтки, прощаючись з ними, може, навіки, запобігаючи перёд народом, який вони вимучили. А народ, ждучи кращого майбутнього,

добродушно прощав своїх гнобителів і мовчав, ждучи волі.

Не чекали вже селяни повернення панів, як несподівано вони всі повернулися до своїх маєтків, і повернулися радісні, владні; великодушний цар простив усе польській шляхті, ствердив її попередні права та дарував ще й пільги. Попідіймавши високо голови, пани повсідалися знову в своїх палацах, повсідалися, сповнені влади й навіть подвоєної ненависті до хлопа за те, що в період збентеження й перепо-лоханості вони змушені були запобігати перед бидлом.

Головчинці притихли... Ніби чума пройшла по всіх хатах і забрала з собою радощі життя. Ключар одразу збадьорився й знахабнів у поводженні не тільки з простими людьми, але й з Кармелюком, та й пан став холодний з ним і вже договорював, що треба підтягти розледачіле хлопство. Ключар не минав тепер нагоди, щоб так чи інакше заплямувати перед паном Кармелюка. Це нашіптування тепер досягло цілі; колишня досада панова за поступки своєму управ и-телеві в дарованих хлопству пільгах, коли її під'юджували доносами, перетворювалась у недобре почуття. Пільги ті, що трохи, звичайно, зменшували прибутки, дратували пана, а одразу одібрати все в людей було ризиковано.

Стояв теплий вересневий день. На зеленому лузі, що його оточив підковоподібною стіною уже прибраний у всі кольори осені розкішний ліс, розташувалося мальовничою групою пишне панство, яке зібрав Пігловський па облаву. Весь лужок на великому просторі був застелений дорогими килимами, на яких красувалися таці з усілякими стравами, кошики з фруктами, посуд, золоті кубки, сулії, фляги й запліснявілі пляшки. Збоку на узліссі численна челядь розпаковувала великі коші з провізією.. Біля вогнищ метушилися кухарі; тут же товпилися конюхи й псарі з собаками на смиках і на шнурах; потомлені пси лежали покотом, повивалювавши червоні язики й швидко дишучи. З різних місць лісу весь час виходили пани і навіть панії; роздратовані невдачею полювання, вони мовчки сідали на килими, передаючи рушниці пахолкам, що до них підбігали.

Була цілковита невдача. З самого ранку завдавало собі роботи панство, і внаслідок п'ятигодинної праці з'явилася лише невеличка купка лисиць та зайців. Ні одного вовка, ні одного барсука, ні одного кабана! Пан Пігловський, який скликав гостей у свої заповідні ліси, сидів роздратований, сердитий і нервово кусав свої тонкі губи, покрикуючи час від часу на слуг, що метушилися навколо панства. У різних групах товариства точилися жваві перехресні розмови: згадували вдалі облави, обговорювали добрі властивості собак і коней, розмовляли й про політику.

Пані Доротей, все така ж квітуча й огрядна, демонструвала перед товариством пару чудових вовкодавів.

— Добрі пси, розкішні пси,—заздрісно повторював знавець пан Фінгер.— Шкода, що пані не хоче продавати, а я б заплатив сот чотири злотих.*,

— На бога, пане! — протягла втомленим голосом чарівна молода жінка, напівлежачи на килимі...— Якщо малженок наповнить наш двір такими звірами, то я ж боятимусь і вийти...

— Щодо мене, то я радий був би наповнити мій двір справжніми ведмедами, щоб охороняти мою крулеву...

— Од викрадачів?..— підказала, недбало засміявшись, красуня.

— Пан такий ревливий? — спитала насмішкувато пані Доротея.

О, пан маршалок має на те рацію,—встряв до розмови й Пігловський, із зусиллям викликаючи в себе люб'язну усмішку.— Чоловік, який має такий скарб, мусить турбуватися про нього повсякчасно.

. — Але, проше пана,— відповіла, ніжно всміхаючись, красуня,— дружина — не бездушний скарб, і її, без її згоди, важко вкрати.

При цих словах дружини пан маршалок увесь почервонів від задоволення й, кинувши на дружину закоханий погляд, промимрив:

— Утіхо моя!

Молодь' голосно підтвердила думку чоловіка...

І справді, пані Розалія виправдувала загальний захват, То була чарівна жінка, тонка й гнучка, як очеретинка. Обличчя її й пречудові руки вражали своєю мармуровою білістю; шкіра була така ніжна й прозора, що крізь неї, мов крізь найтоншу порцеляну, просвічували голубі жилки. Білість і ніжність шкіри відтінялися ще яскравіше чорним і блискучим, мов крило ворона, волоссям, котре обрамляло довгасте обличчя пані м'якими хвилями. Навколо ніжного рота її лежала втомлена усмішка; темно-сині очі, опушені довгими стрільчастими віями, дивилися млосо, майже сумно,— і вся вона з своєю гнучкою постаттю була подібна до водяної лілії, осяяної місячним променем.

Шумливий гамір молоді перервав гучний голос пана Янчевського, що з'явився на узліссі.

— А, пан Демосфен! Пан Демосфен! Нарешті!— почулися навколо голосні вигуки.— Ось хто скаже пишну орацію на честь нашої божественної німфи!

— Що Демосфен, то — Демосфен, але, незважаючи на весь жар мого серця, орації виголосити не можу, бо голодний і спраглий! — відповів Янчевський, важко віддихуючись і витираючи хусткою червоне, спітніле обличчя.

На ньому був зелений мисливський каптан, через плече висіла на перев'язі рушниця, а коло пояса теліпалися два здоровенні зайці.

— Хіба таку я гадав принести жертву до ніжок нашої чарівної Діани²⁰? — промовив він, одв'язуючи зайців і кладучи їх коло ніг пані Фінгер.— Але, пане сусіде,— вигукнув він, випростуючись і звертаючись до Пігловського,— як бога кохам, з пана належить великий штраф за те, що він примусив мою шляхетську утробу марно вимучитись!

На обличчі Пігловського з'явилася погано прихована досада.

— Сам, пане добродію, згризу себе й не тямлю: що це сталося? Куди порозбігалася дичина?

— Осмілюся доповісти ясному панові,— промовив у цей час ключник,— він давно вже не спускав з Пігловського очей, вичікуючи тільки зручного моменту,— осмілюся доповісти,— сказав він знову, боязко наближаючись до Пігловського, зігнувши підлесливо спину,— осмілюся доповісти, що розігнали...

** Що? — перепитав Пігловський.— Хто розігнав?

— А хлопи...

— Бестії! Бидло!! — гаркнув Янчевський.

— Як хлопи? — скипів Пігловський.

— А так, ясновельможний пане! — зітхнув співчутливо ключник.— їм не знаю хто дав дозвіл збирати в панських лісах сушняк, кажуть, що Янко... Звичайно, без панського наказу він не міг... а коли й була навіть на те вельможна воля, то, смію думати, перепрошую панства, вона стосувалася тільки найближчих до села лісів, де провадиться поруб...

— Звичайно! — підхопив Пігловський, зеленіючи від злості.

І туди не слід було б пускати хлопа,— він усе понівечить і порозтягає... Ліс йому потрібен на палиці та й то для його ж спини! — зауважив уїдливо Демосфен, підки* даючи жару в вогонь.

— Так є, вельможний пане,— ключник низько вклонився Демосфенові,— а наш Янко пустив хлопів і по всіх заповідних лісах... Ну, й порозгонили звіра.

— Содом і гоморра! — скрикнув Янчевський.

Так уже розпустив хлопів Янко, так розпустив, що просто на розбій ідуть. Ясновельможний пан мають таке добре серце...

Але добре серце пана Пігловського кипіло дикою злістю, що знайшла, нарешті, собі вихід. Не володіючи вже собою, забувши навіть про присутність дам, він закричав несамовито: . .

— Пся крев! Подати мені цього шельму!

Ключник кинувся чимдуж виконувати наказ пана, і за хвилину перед оскаженілим Пігловським стояв спокійний, трохи зблідлий Кармелюк.

Цей спокійний вигляд кріпака ще дужче розлютив пана.

— Собака! Як ти смів пускати бидло в заповідний ліс?

*■— З панського дозволу.

— Брешеш, псе! Не в ліси Гончан, куди й миша не сміє заглянути.

— Збір сушняку не заважає панській забаві...

>— Забаві?! — обірвав його, побагровівши, Пігловський.—1

Ти ще смієш базікати? Та я самого тебе накажу зацькувати зараз же, як ведмедя... Зацькувати для забави чесного панства!

— Життя моє — лише в руках царя,— відповів з гідністю Кармелюк.

— Канчуків сюди! Зв'язати! Я покажу тобі! Закатую! —< закричав, тупаючи ногами, Пігловський.

Два конюхи кинулися на Кармелюка з-за спини, але він тільки труснув плечима, і обидва одлетіли набік, не встоявши на ногах.

— Сто дяблів!! прошипів Демосфен.

Двісті канчуків йому! Триста! заревів Пігловський, осатанілий до останньої міри від несподіваного опору хлопа.

На знак ключника з узлісся підскочило кілька конюхів з нагаями.

Кармелюк поблід так, що й губи його стали зовсім білі.

" Бога ради, пане! *** промовив він глухо.—Карай, як хочеш, чим хочеш, але душу мою пощади... Раз тільки може підвестися на мене рука... раз...

— Ти ще мені читатимеш йотації? Чого стали? — прикрикнув Пігловський на конюхів.— Валіть його!

Ключник кинувся перший на Кармелюка. Батіг свиснув у повітрі, але Кармелюк з такою силою вхопив ключника за руку, що той, голосно скрикнувши, впав на коліна.

Цей вчинок Кармелюка викликав серед панства щонайбільше обурення; всі загули відразу, як гніздо розлютованих ос. А пан Хойнацький, неабияк перелякавшись, непомітно для інших одретировався до прив'язаних на узліссі коней.

— Зашмагати бидло на смерть! — затупав ногами Пігловський.

Кармелюкові очі блискали диким вогнем.

— То нехай же підступить хто перший,— промовив він повільно, але в тоні його прозвучала така погроза, що конюхи, які добре знали силу Кармелюка, мимоволі позадкували.

— Але то правдивий бунтар! — скрикнув пан Янчевський.— Він збунтує нам усю округу!..

— О, так, так, вельможне панство! — застогнав ключник, підтримуючи вивихнуту руку.—Він збунтує всю округу, ВІТІ поперерізує всім горла!.. Справдешній, вельможне панство, розбійник!

— Продати його к бісу! — почувлися кругом гнівні голоси.

. Хто таку гадину купить? — сказав Пігловський, дулю збентежившись від останніх слів ключника.— Закувати в кайдани збойцю... і відправити в Сибір!

— Не турбуйтеся, пане коханку,— шепнула йому ніжно Доротея,— я куплю хлопа...

— Пані! Схаменіться!.. Він ще підпалить вам Вівсяники.

— Не боюсь. Треба вміти обійтися... і ведмедя приручають. Я пропоную панові за хлопа моїх вовкодавів.

— Пречудово,— погодився Пігловський, простягаючи Доротеї руку.— Вірний пес надійніший за бидло!

VI

Довідавшись од челяді про нещастя, яке спіткало Кармелюка, Маринка прибігла, мов несамовита, на панське дворище і, ридаючи, впала до ніг свого дорогого чоловіка. А дід від приголомшення не міг устати: йому одібрало иоги. Вся челядь обступила нещасну сім'ю, так несподівано, так несправедливо розбиту навіки хвилевим спалахом панського гніву. Жінки голосно плакали, чоловіки сумно хитали головами та, боязко оглядаючись кругом, кидали понуро уривчасті фрази. Всі відчували, що горе, яке впало на цю сім'ю, це їхнє спільне горе, з яким не може примиритися людська душа.

Сам тільки Кармелюк сидів мовчки, не мовляючи й слова; тільки холодна мов лід рука його стискувала до болю руку дружини, та груди високо підіймалися. А очі з-під навислих брів дивилися так похмуро, так страшно, що мимоволі дрож проймав усякого, хто гляне на них.

— До пана... до пана біжи! — заговорили, нарешті, люди, намагаючись отямити ошалілу Мариіку.— Проси, щоб і вас продав з усією сім'єю, щоб хоч укупі були!.. Та й перед панею впади на коліна, благай і її, щоб купила... І вона ж сама — жінка, може, змилюється, пожаліє...

З одчаєм людини, яка все в житті втрачає, кинулася Мариіка в панські покої. Лакеї допустили її до пана, хоч ризикували відповісти за те своїми спинами; але і в дворі,

і. в селі всі, як один, ладні були потерпіти за Кармелюка.

Заливаючись слізьми, впала Маринка на коліна перед паном. Вона ловила його руки, вкривала поцілунками ноги й благала, і заклинала його богом святим не розбивати сім'ї, а запродати дітей і її вкупі з чоловіком.

Але пан сухо відповів, що радий вирвати з корінням по-* ганий бур'ян, і звелів слугам вивести жінку.

Маринка спробувала була кинутись і до Доротеї, але та, змирявши її холодним, ворожим поглядом, відповіла різко,

що говоритиме про це тоді, як чоловік її заслужить ласки.

Жінку вивели. Вона хиталася й падала на ходу...

— А що, може, купите? — звернувся Пігловський до Доротеї, коли двері за Маринкою зачинилися.

— Ні, дорогий пане, дякую,— відповіла, посміхаючись, Доротея,— жінки мені не потрібні...

Смертний вирок сім'ї був підписаний. Того ж вечора Кармелюка одвезли в садибу Хойнацьких, а в хаті його, в якій до цього часу дзвеніли Маринчині веселі пісні,— запанували сльози та тяжке горе, та глибока туга.

Доротея призначила Кармелюка на посаду дворецького і свого особистого писаря. Помешкання йому приділили в горницях.

В поводженні з своїм новим писарем Доротея стала зразу на лагідний, дружній, навіть теплий тон, так що Кармелюк, який почував раніше антипатію до грізної пані, котра про-славила себе нелюдом на всю округу, почав думати, що він цілком помилився і що пані Хойнацька зовсім не така зла, як здається зразу. Не ждучи, поки Кармелюк попросить, Доротея сама заговорила з ним про дружину й сказала, що вона особисто нічого не має; проти того, щоб купити вкупі з ним і всю сім'ю, але що пан Пігловський з помсти не хоче продавати.

— А втім,—наприкінці мовила вона милостиво,—якщо доведеш свою відданість і вдячність, якщо заслужиш, то поклопочу перед паном і, мабуть, зумію перетягти сюди й твою сім'ю... Тільки треба почекати, поки гнів панський угамується, та й мене треба переконати в тому, що ти вартий ласки...

Слова Доротеї знову повернули Кармелюка до життя. Немов у те підземелля, в якому томила його душа, хтось упустив одразу сніп золотого^ яскравого проміння.

— Пані, благодійнице моя! Здоров'я не пожалію, життя не-пошкодую! — скрикнув він з надзвичайно палким поривом. Навіть очі йому загорілися і все обличчя перемінилося від цього пориву.

— Так любиш дружину? — промовила Доротея, зневажливо посміхаючись.

Він нічого не відповів і потупив очі.

— А я й не знала, що ти годен на таке палке кохання,— мовила милостиво Доротея й ще раз, уже ласкаво, усміхнулася.

Так потекло життя Кармелюка в дворі пані Доротеї. Коли б не розлука з сім'єю, з дідом, то можна було б сказати, що Кармелюкові загалом жилося вельми непогано. Челядь уся ставилася до нього надзвичайно дружньо; пані повсякчас виділяла його, і тільки один худий пан Хойнацький виявляв до Кармелюка одверту неприязнь.

Проходячи повз нового дворецького, він не минав нагоди, щоб так чи інакше не присікатись до нього. Якщо Кармелюк сидів і писав з доручення Доротеї, то Хойнацький кричав: "Чого сидиш, хаме? Коли пан у покої, не смієш сидіти".

Якщо ж Кармелюк при появі Хойнацького поспішав підвестися, Хойнацький кричав: "Чого стоїш склавши руки? Ледарювати я не дозволю!"

Загалом при кожній зустрічі з Кармелюком Хойнацький гоноровито випростувався, кидав гнівні зауваження, одно слово, скидався на індика, що сердито шерхотить розправленими крилами, наткнувшись на ворога. Ця антипатія до Кармелюка пояснювалася, власне, постійним страхом, який відчував хирявий Хойнацький, коли бачив атлетичну Кармелюкову постать. З пам'яті пана не виходила сцена, що відбулася на полюванні, і "він зовсім не розумів, чому Доротея вирішила купити цього скаженого вовка. Доротея помітила неприязнь свого чоловіка.

— Слухай, Віденцю,— суворо звернулася вона одного разу до нього,— чого ти так прискіпуєшся до Янка? Ти ж знаєш, що він норову гарячого, з ним треба поводитися ласкаво, а то того й гляди... Ти ж пам'ятаєш, як він сказав, що й шибениці не злякається?

— Ох, як забути, любцю,— зітхнув Хойнацький,— через те ж то я завжди і в тривозі... І на якого біса ти надумала купити цього звіра?

— На якого біса! Ще й питає! — навіть розгнівалася Доротея.— Ну й господар же з тебе! За двох псів дістати такого хлопа! Ти побачиш потім, якого я за нього візьму бариша.

— Ох, скоріше б тільки,— зітхнув Хойнацький, похнюпивши довгого носа.

— Чого скоріше?.. Ех ти, нікчема! — роздратовано мовила дружина.— Та він і в господарстві, і в усьому принесе нам велику користь.

— Я ТІЛЬКИ ДО того, любцю, що чим скоріше збути, тим більше користі. Взяли б на ньому менший бариш, купили б знову двох хлопів, продали б тих двох, купили б трьох, так як ото колії торгують.

— Слухай, кабанячий батьку,— різко обірвала Доротея чоловіка,*—' коли ти дурний і своєї користі не розумієш, то мовчи. Кармелюк застається в нас,— моя на те воля!

Пан Хойнацький, переляканий несподіваним гнівом дружини, пробелькотів щось невиразне й боязко шаснув з кімнати. А Кармелюк, пам'ятаючи обіцянку Доротеї, старався з усіх сил догодити їй: він працював за трьох, виконував якнайкраще всі доручення, Доротея подвоїла свою люб'язність, в одному тільки вона була непохитна;

незважаючи на Кармелюкові просьби, додому навіть на один день його не пускала: спершу вона мотивувала цю відмову небезпекою, що йому, мовляв, Пігловський влаштує засаду, а то й тим, що появою своєю він роздратує пана й може накликати переслідування на сім'ю, а потім облишила і будь-яке мотивування. Досить було Кармелюкові тільки обмовитися про сім'ю — щоб викликати в пані приховану досаду.

— Послухай,— сказала, нарешті, йому одверто Доротея,— пора б тобі й одвикати від сім'ї. І що ти там знайшов у своїй жінці? Хіба тобі така жінка потрібна? Як на твій розум і едукацію — тобі потрібна пані, так, справжня пані, котра б зуміла оцінити твої гідності. А для розумної людини нічого нема неможливого в світі... Все залежить від розуму та від панської ласки... все!

Ці прозорі зауваження Доротеї викликали в душі Кармелюка почуття обурення, хоч вий все-таки що не цілком догадувався, до чого хилить мову свою хтива пані, але вий уже ненавидів її, ненавидів тим більше, що Доротея, не соромлячись свого дворецького, чинила над селянами варварську розправу. Не було того дня в садибі Хойнацького, щоб когось не шмагали на стайні. Доротея завжди сама була присутня при таких екзекуціях, суворо пильнуючи того, щоб конюхи частіше міняли лозу та шмагали щосили; ні жінок, ні дітей не минала; ця кара.

Доротея власноручно періщила дівчат по щоках. Вона не тільки всю челядь била, вона не соромилась бити по обличчю і найкволіших, найповажніших старих людей. Все це повинен був бачити Кармелюк — і мовчати. І він мовчав, стиснувши серце, мовчав, гамуючи себе надлюдськими зусиллями, бо в душі його все ще тліла надія, що пані виконає свою обіцянку й викупить його сім'ю.

За час перебування Кармелюка в Доротеї, Марина прибігала до нього потайки разів два чи три. Ці побачення з дорогою дружиною були обставлені найбільшою таємничістю. Сповнюючи щастям вимучене серце Кармелюкове, вони разом з тим і шматували його. Марина розповідала чоловікові про ті злигодні, які посипались тепер на їхню сім'ю. Ключник помщався на них щохвилино. І її, і хворого діда ганяли щодня на панщину, діти залишалися без нагляду самі, коли б не добрі сусіди,— може, й загинули б зовсім; корова від недогляду пропала,— хліб немолочений зогнив у скирті.

Всі такі вісті розривали душу Кармелюкові, і ще дорожчою ставала йому рідна, близька істота, яка так покірно терпіла все це лихо.

А тим часом Доротея починала діяти все одвертіше й од-вертіше. Уже й покойові служки починали дещо примічати,— Доротея звикла не приховувати своїх забаганок,— і несподівано цей хам, незважаючи на всі підходи, не звертає на неї уваги. Перепона дратувала пристрась Доротеї*

"Чи він дурний щодо цього? — думала вона сама собі.— Чи занадто несміливий, чи виною у всьому дружина? Принаймні треба приступити до діла рішуче",— вирішила вона.

Було свято, і сім'я Хойнацьких виїхала до одного з найближчих сусідів на бенкетування, яке повинно було тривати два дні. Кармелюк скористався з цієї нагоди і вирішив будь-що провідати свою сім'ю. Це палке бажання так томило його душу, що він

уже не думав ні про гнів Доротеї, ні про наслідки його.

Кармелюкове серце завмерло од невимовного болю, коли він знову взявся після такого тривалого часу за двері своєї рідної хати.

За дверима було тихо. Коли Кармелюк увійшов до хати, його зразу навіть не помітили.

Дід лежав у кутку, прикрившись кожухом. Марина сиділа на ослоні, припавши головою до столу; як видно, вона плакала. Діти спали, притулившись одне до одного. У всій хаті панувало те безладдя, яке приносить із собою тільки горе.

Серце Кармелюкове болісно стислося, коли він побачив цю картину.

Тільки тоді, як він зробив кілька ступнів уперед, Марина підвела голову і з голосним криком кинулась йому на шию.

Дід, побачивши Кармелюка, скрикнув, підвівся з місця, але зараз же впав на ослін і почав безсило по-старечому схлипувати.

Кармелюк гаряче притиснув до себе Марину і, обнявши її, підійшов разом з нею до діда.

— Діду, ДІДУ, та чого ж ви плачете? — промовив він, намагаючись падати своєму голосу бадьорого тону. — Та встаньте ж, дайте подивитися на вас.

— Ох, синку, синку... Не слухаються ноги, — застогнав дід, — не зігнули літа, а зігнуло горе. Дай же подивлюся на тебе, може, вже востаннє! — Він гарячо обняв Кармелю-ка й, одхилившись од його грудей, пильно подивився йому в обличчя. — Схуд! — Дід сумно похитав головою і знову сказав з придушеним зойком: — Гай-гай! Як схуд!

— Горе тільки рака красить, — відповів похмуро Кармелюк.

— А як ти прийшов? Пустила папі? Змилосярдилася? — промовила, нарешті, крізь сльози Марина.

Кармелюк махнув рукою.

— Поїхали пани з двору, я й пішов.

— Без дозволу? — сплеснула руками Марина. — Ой боже мій, що ж то буде, коли довідається пані!

— Однаково... немає сили терпіти... Душу захотілося одвести з вами, бідні мої, безталанні мої!..

Голос Кармелюкові урвався; він тільки махнув рукою й понурив голову.

В хаті запала тяжка мовчанка.

— Погано тут було, — заговорив знову Кармелюк, — а вже що там твориться — сказати страшно!

— Бідолашний ти наш! — прошепотіла Марина, припадаючи в сльозах до його руки.

— Що я? — Кармелюк провів рукою по її голові. — Мені нічого: в ласку до цієї іродихи попав, а вже що люди терплять... Ех! Після такого життя і пекло раєм здається!

Він круто обернувся й підійшов до маляток, — тепер уже брудних і обшарпаних, а все ж таки безтурботних. Кілька хвилин Кармелюк мовчки дивився на них, потім нахилився, поцілував обох і, змахнувши рукавом сльозу, заговорив глухим, переривчастим голосом:

— Сплять! Бодай би й не прокидалися довіку, щоб не знати тієї долі, котра жде їх. Звір, гад, черв'як щасливіший за кріпака. Як падло якесь, міняють його на собаку, одри-вають од сім'ї, продають для панської потіхи! А-а! Спіть же ви до вічного, до страшного суду! Щоб очі ваші не бачили світла цього сонця, щоб вуха ваші...

— Іване, Іване! Схаменися, що ти кажеш?—скрикнула від страху Марина, хапаючи чоловіка за руку.— Гріх! Гріх!..

Він важко опустився на лаву й замовк...

— Кріпися, сину, кріпись! — заговорив дід таким кволим, розбитим голосом, що, здавалося, голос цей діходив звідкись з надвору, здалека.— Були й гірші часи, та минули... не до зими діло йде, а на весну... Кріпися для цих малих дітей... кріпися...

— Кріплюся, діду; тільки тому й кріплюся, що надія

ще є з'єднатися з вами всіма, а коли б не те, то знав би вже, що робити. J

■Господи/боже мій! — Марина вся зашарілася.— Хіба пані...

— Обіцяла купити і вас усіх,— закінчив її думку Кармелюк.

Дідочку, батечку, чуєте, що він каже? — скрикнула Марина, задихаючись од радості, й, обхопивши Кармелюка за шию, припала до нього.— Щастя моє, радосте моя! Світе мій! З тобою знову вкупі, вкупі! — повторювала вона, перебиваючи слова поцілунками.

Постривай, голубко, ще не дуже радій,— спинив її чоловік,— треба ще впросити пана, щоб погодився продати вас.

.*** Пана./ щоб погодився продати нас? — промовили разом і дід, і Маринка, дивлячись; на Кармелюка розширеними очима.

Еге ж, пана,— перебив Кармелюк, не розуміючи їхніх поглядів.— Я ось думаю піти до панича, щоб упросив пана.

*— Нічого йти, я був уже в нього, сину, двічі,— промовив тихо дід, потупивши очі.

Ну й що ж?

Господи! Та він же каже, що пан і зразу оддавав нас Хойнацькій та й дворецький мені це саме підтвердив.

— Хіба?

Кармелюк важко дихав, груди його здіймалися з шумом; ухопившись руками за край стола, він майже перегнувся До діда.

І вдруге, оце вже недавно, пан пропонував їй нас... Не схотіла купити, сказала, що в неї й без того жінок багато!

— То, виходить, вона, гадина підла, дурила мене?!.—" скрикнув ошаліло Кармелюк і з такою силою вдарив кулаком по столу, що ніжки його захиталися й заскрипіли.

Злякана Марина обвила його шию руками.

В цей час у сінях почулися гучні кроки. Всі нашорошилися. Марина од страху притислася до чоловіка, мовби намагаючись загородити його своїм тілом.

Двері розчинилися, і на порозі став конюх Доротеї.

— Скоріше збирайся, Іване,— крикнув він з порога.— Пані повернулася, лютує, як відьма. Біда!

VII

Ще до світанку прибув Кармелюк у Вівсяники й хотів був лягати спати, але його покликали негайно до пана. Обурений, охоплений похмурим одчаєм, переступив Карме* люк поріг передпокою і спинився коло дверей кабінету. Кімната ледь освітлювалась однією восковою свічкою з шести в канделябрі; на мутному світлі її вирізьблювалася темним силуетом довга й худа постать пана Віцента в самій білизні, а в глибині, коло вікна, сиділа Доротея, понура, засмучена, в позі враженого невдячністю добродіє. Її важко було б одразу цомітити, коли б не сіре напівсвітло з вікна, що лягало рембрандтівськими ефектами²¹ на найближчі лінії її контуру. В кабінеті панувало безладдя; постіль панова була не прибрана. Очевидно, дружина, яка спала в своїй опочивальні, підняла чоловіка з ліжка й звеліла йому покликати зухвалого ослушника.

— Як ти осмілюєшся, пся крев, порушити панів наказ? — закричав володар, як тільки появився на порозі Янко. — Як ти осмілюєшся, шельмо? Як ти наважився, хамський виродку, гадюко!

Кармелюк мовчав, прикусивши зіпленими зубами до крові губу; він був надзвичайно блідий, важко дихав, а очі, мов жарини/ блискали з-під похмуро навислих брів.

— Чого ж ти мовчиш, гадино, коли тебе питають? — сатанів Хойнацький од припливу неймовірної злості до цього хама, якого все ж боявся вдарити; він розумів, що падати ваги своїй владі можна було, затопивши в зуби, але рука не підіймалася... дубіла... перед цією похмурою постаттю, сильною і м'язами, і тим пекельним вогнем, який пробивався крізь ці світлі очі хамової душі.

Кармелюк витягся і глянув у очі своєму господареві. Доротея здригнула; Хойнацький на крок відступив і поблід, причому ніс у нього вирізнівся синювато-багровим полиском.

— Відповідай же, ракаліє! — прохрипів пан, бажаючи приховати своє збентеження. — Або я погукаю людей...

— Панська воля, — процідив крізь зуби Янко, — а мені гріх, як видно, пропадати... Ну, що ж — пропадай, душе!

Від цих слів у Хойнацького пробіг чомусь по спині легенький дроз, ніби хтось поклав йому на шию жменю снігу. Він оглянувся на дружину і піймав її погляд, що виблискував і тривогою і якимсь бурхливим поривом.

— Як ти смів відлучитися, паршиве бидло! — все ще підтримував свій престиж господар. — Тобі ж сказано було, щоб з мого маєтку ти не смів відлучатися, а особливо в своє колишнє село, на побачення з своїм чортовим кублом? Га?!

— Усе* що мені було загадане, я виконав, — вимушено заговорив, дивлячись убік, обвинувачуваний. — Панство поїхало на два дні... отже — я був вільний...

"—• Вільний? Ха-ха! — вигукнув Хойнацький, закипівши знову зловтішною жорстокістю. — Раб, бидло, черв'як, котрого в моїй волі розтоптати, коли захочу — і він вільний? Та ти, пся крев, вільний будеш тоді, як здохнеш... Як твоє стерво пожеруть

хробаки!... Розумієш?

— Розумію,— обізвався спокійно Янко, хоч було чути, як щось клекотіло в його грудях.*— Виходить, що тільки смертю можна купити волю... Попросимо і в неї ласки...

Остання фраза знову збентежила Хойнацького: ця погроза стосувалася панів чи тільки самого Кармелюка,— однаково, вона була небажана і небезпечна, а тому пан змінив свій лютий тон на докір:

— І ти сподівалась від нього вдячності? — кинув вія згодом Доротеї.— Хоч мий хлопа, хоч шкреби, хоч вари в трьох водах, а все-таки від нього й від його паршивої душі тхнутиме гноєм. Ні виховання, ні ласка не викличуть у тварюки ні честі, ні шляхетства! Все ж, здається, як потурали цьому негідникові, скільки виявляли до нього ласки й поблажливості... І їв, і пив він з панського столу, вилежувався на панських пуховиках,— і ось яка вдячність!

— Ну, позбавляти права побачитися чоловікові з дружиною й рідними дітьми,— посміхнувся Кармелюк гірко,— розривати гвалтом союз, зв'язаний богом,— хіба це можна назвати ласкою? k *

— Мовчати, хаме! Не базікати! — тупнув ногою Хойнацький.— Замість того, щоб повзати в ногах і просити милосердя, ще про волю патякає, про бога схизматського... Ось я покажу тобі і волю... і даровані тобі богом права! В челядницьку, геть з дому!... Тепер прибиратимеш у мене нечистоти! Геть!

Кармелюк глянув ще раз панові просто в очі й, стиснувши так свої руки, що аж зарипіли й хруснули пальці, вийшов з кабінету.

А Доротея, переживши за ці хвилини багата сердечних тортур, накинулася тепер на ненависного чоловіка.

— Ти просто дурний і безтактний безмірно! Я дивуюся, як він тебе не шпортонув ножем.

— Ііа бога! Дорцю! Що ти кажеш!? — скрикнув чоловік, розкривши від жаху рота.

— Та те ж і кажу... що ти тільки свою злість знаєш тішити і в лютості забуваєш, що перед тобою стоїть не простий хлоп, а людина едукована... яку. діймає образа... і людина, яка ладна на все...

— Та ти ж сама, любцю, просила, щоб накричав...

— Просила, щоб пояснив огидність його вчинку. Ти ж господар... називаєшся мужчиною,— ушпигнула вона,— то повинен же пояснити кріпакові його обов'язки... а ти заходився його дражнити, принижувати, доводити до нестями... Ну й діждешся, діждешся, нікчемо...

— Матка боска! То я ж його зараз відпроваджу до справника 22... нехай де хоче діває.

— Проще пана,— зауважила вже підкреслено Доротея,— Вівсяники — моя дідизна... і Янко — мій хлоп... Якщо пан натворив і боїться, то може тим часом поїхати на свій хутір, а я й сама, без справника, втихомирю кого слід і приборкаю кого треба.

— Але ж, мамусю...

Але Доротея не схотіла слухати виправдань свого чоловіка й впливла з його

кабінету, мов королева.

Кармелюк опинився в дворі з таким хаосом бентежних думок, що жодної з них упіймати не міг, а почував лише на серці в себе щось огидне, кошлате, з чим життя нестерпне... І він спершу кинувся був у сад, де серед густих зарослів, які ще не покидали з себе барвистого осіннього вбрання, він міг доклати свій страшний замір; та за хвилину інше бажання взяло гору над болем змученої, ображеної душі — вернутися й помститися... Йому навіть стало досадно, прикро, що він дозволив цій гадюці виринути з себе отруйну піну й не стиснув її за горло... Тепер він виразно уявив собі, як би цей довгов-язий глистюк захрипів під його руками, як би посинів, висолопивши язика й вирячивши з смертельним жахом свої жаб'ячі очі...

— Ха! — навіть посміхнувся зловтішно Янко, впадаючи в трохи веселіший, хоч і звірячий настрій.

Він повернув до панського дому; але, підійшовши до ганку збоку від саду, спинився:... почав міркувати, хоч і плутано, мов у гарячці, але з деяким проясненням свідомості.

"Тепер, зараз... не допустять його до пана... Сам прихід його вважатимуть зухвалим... запідозрять і позбавлять волі... Треба почекати... прикинутись покірним. А потім та вовчиха... чи не передумає?.. Вона не кричала... А що коли теж розлютиться? Тоді шкода буде сім?ї... без мене загине... А зі мною? Що ж, хоч утекти можна вкупі з нею. Кругом — непрохідні ліси, непролазні болота, темні мов ніч пущі, провалля... Не знайдуть, а як і знайдуть — поквитаємось! Авжеж, для паршивого панства віддавати задарма своє життя шкода... Потішитись можна та й інших повчити!"

Життєве чуття міцного організму перемогло й винесло поки що Кармелюка з вихору руйнацьких пристрастей, запаливши в його похмурій душі іскорку маленької надії: хоч у лігвищі звіра, а сховається він із сім'єю, а коли й віддасть своє життя, то за страшну ціну! Думка ця так заспокоїла Кармелюка, що він повернув до стайні, виліз на сіно й заснув міцним сном.

Пап Хойнацький, після сутички з дружиною, поїхав у поле з хортами, щоб розвіяти хоч трохи почуття прикrostі й страху та, до речі, заїхати порадитись з Янчев-ським.

Доротея замкнулася в своїй опочивальні. Душу її розривали недобрі пристрасті, і від бурі, від боротьби, яку вони зчинили, їй поривчасто ходили груди, а очі то горіли вогнем, то млосно заплющувались..

"І навіщо я приплутала цього дурня, цю золотушну неміч, до справ свого серця? Навіщо доручила йому вчитати Янкові? Знала ж добре, що цей вісюк од самого страху пересолить... Ну, а тепер, хто знає, на що може зважитися мій Кармелюк?.. А який він був гарний у своєму гніві! Очей не могла одвести... Яка в ньому сила, який запас пристрастей кипить у цих лев'ячих грудях!.. Ні, мені треба самій поговорити з ним... сміливо... Він не дурний!" — І пані пішла до комори, куди ніхто не мав права входити, навіть чоловік, і де зберігалися всілякі дорогі речі... Комора ця була навіть заставлена деякими меблями й застелена килимами; в ній іноді любила пані й відпочивати, і втекти від свого чоловіка або його друзів... От сюди й звеліла Доротея

негайно покликати свого дворецького.

Сонце хилилося до заходу; скісне проміння його падало в напіводчинені двері комори й осявало її рожевим напівсвітлом. Збентежено і навіть з невластивим характерові острахом чекала володарка свого раба; ось чиясь тінь прослизнула, ось заскрипіла підлога, торгнулися двері... У Доротеї заніміло серце, перехопило дихання, і груди, високо здіймаючись, наповнились якоюсь гарячою хвилею ,>

— Я покликала тебе,—почала Доротея, коли Кармелюк, уклонившись, шанобливо спинився коло дверей,— не вичитувати, не лаяти... Сьогоднішня огидна панова лайка була мені така ж прикра, як і тобі... і я з паном за те посварилася... Бачиш, яка я одверта, то зрозумій і оціни мою щирість та прихильність до тебе... Так, я цілком співчуваю твоєму пригніченому становищу... і хочу... Одно слово, за щирість повинен і ти відплатити тим же... За добро ж злом не платять? — І вона простягла руку.

У Кармелюка від цих теплих слів дуже заграв рум'янець і очі заволокло вологим туманом; суворий, холодний настрій його духу полагіднішав, і надія на щось добре спонукала його підійти й поцілувати простягнуту руку.

Доротея при цьому так міцно поцілувала Кармелюка в чоло, що він навіть здригнув від несподіванки...

— Ти ось дорікав мені,—провадила Доротея, хвилюючись,¹— що я перешкоджаю тобі зустрічатися з сім'єю! Але ж зрозумій: я, жаліючи тебе, оберігала від лиха... і все це до слушного часу, коли можна буде викупити її..

А пан каже,— перебив Кармелюк,— що він охоче...

— Чого він бреше! — спалахнула Доротея.— Хіба він не з помсти одірвав тебе від сім'ї? І досі ще дише він злістю... Сядь, Янку,— звернулась, запобігливо усміхаючись,— я хочу говорити одверто...

— Що ж, вельможна пані, я й постою...

— Ні, мені незручно... Сідай ось тут... на крісло... ближче... Я бо вважаю, що в тебе й розум, і едукція шляхтича... При інших, звичайно, соромишся... а тут ми самі...

— Дякую, пані, а тільки якось... ніяково...

— Пусте! Який ти справді... неодмінно вимагаєш наказу? Ну, то наказую — сідай! — звеліла вона, зробивши милий жест, і зі звабливою солодкою знемогою спинила па ньому вогненний погляд.

Зніяковілий Янко сів на вказане крісло, а Доротея, що сиділа на якійсь купі килимів у розхристаній блузі, напів-лежала тепер, обіпершись на білу оголену руку.

— Бачиш... з усього ти повинен переконатися, що я за долю твою дуже клопочуся... дуже,—підкреслила вона,— я гадаю, що такої другої добродійниці не знайдеш ти на світі... Всяка неприємність тобі — мені також прикра. Всяка небезпека для тебе мене більше турбує, ніж тебе самого... Я от і боялася, щоб на тебе в Головчинцях не було засідки, напасті... Твоїй сім'ї аби тільки тебе побачити — і годі... а мені кожна твоя волосинка дорога... Ось і тут ти мав неприємність,— а мені це тяжко... Виходить, не нарікати треба, що я тебе оберігаю, а дякувати... і дякувати не по-раб-ському, а сердечно..*

Кармелюк дивився на Доротею, широко розплющивши очі; кожне— її слово не гріло, а дратувало його серце... хоч і хотілося вірити.

•*— Тому що і я,* протягла ніжно Доротея,— від серця ладна все тобі влаштувати й кажу одверто, що коли я буду впевнена на ділі, що ти мені платиш за моє серце теж серцем своїм, то я тебе ошчасливлю...

— Господи! Та я за вашу ласку! — скрикнув Кармелюк і припав до руки своєї володарки. Доротея поцілувала тепер у щоку свого раба й посадила його знову па крісло, присунувшись до нього ще ближче... Внутрішній вогонь розгорявся в її грудях все дужче й дужче, охоплював полум'ям обличчя й іскрився з млосних маслянистих очей.

Кармелюк, охоплений радістю, сидів, як очманілий, не розуміючи справжнього значення слів своєї володарки, але невиразно відчував, що в них криється щось незвичайне, неприродне...

— Присягаюсь, возвеличу, коли тільки впевнюся, що воля не занесе від мене мого любого Яся! — шепотіла вона, сп'янівши від паморочливих бажань, нервово здригаючись і потягаючись, мов кішка. Вона то пожирала Янка очима, то мружила їх від млості.

Минула мить, друга...

"Невже він не догадується? Чи боїться догадатися?... Треба сміливіше й простіше!" — сяйнуло променем в її свідомості, і вона заговорила нараз енергійно, з вогнем:

— Слухай, Ясю. Ти, може, думаєш, що, мабуть, я сама не хотіла тут бачити твоєї жінки? Так, і це правда! Вже коли душу одкрити всю, до найпотайнішого куточка! Так! Я не могла стерпіти й думки, що ти будеш обнімати її, пестити, впиватися раюванням... Тут, близько... Майже перед моїми очима... Що ж? Заздрила їй... Єзус-Марія... як заздрила... Мучилась!..

— Пані? — скрикнув Кармелюк, широко розплющивши очі. Він починав трохи догадуватися.

— Слухай! Чого тікати від щастя, коли сам бог тобі його посилає? — нестямно говорила Доротея, охопивши однією рукою плече Янка й притягаючи його до себе.— Ти обдарований щедро всяким добром: і красою, і силою, і розумом, і знанням світу... І щоб таке добро гнило під гнітом неволі, в хамському болоті, в бруді рабства? І заради кого? Заради дурної брудної жінки? Хіба вона зрозуміє тебе й оцінить? Тобі потрібні багатство, пошана й воля...

Немов загіпнотизований, не міг Кармелюк зрушити з місця й одірватися від очей, що поблискували над ним то синіми, то зеленими іскрами. Доротея наблизилася своє палаюче обличчя й вологі напіврозкриті губи так близько до його обличчя; що її дихання опекло його жаром.

— Хто ж мені це дасть? — спитав він, ніби сонний.

— Хто, дурненький? Невже ти не догадуєшся? — тулилася все ближче й ближче до свого хлопа розпалена пані.

— Ой пані! Про що це ви?..

— Та про те... ІЩо я тобі в рот кладу, а ти не хочеш

зрозуміти!.. Про те, що я тебе полюбила з першого разу,* і з кожним днем усе дужче й дужче люблю... сохну по тобі... горю серцем... жду раю в твоїх обіймах... Я тебе зроблю щасливим... Чоловіка вижену... задушу, отрую... а тебе матиму за чоловіка...— Вона обвила своїми пухкими руками Янка за ший і почала обсипати його палючими поцілунками, задихаючись і шепочучи: — Ти мій ідол.... мій кумир... Ти не схожий на підлих хлопів, на те мерзенне бидло... Ти, мабуть, панської крові.

Останні слова ударили страшним болем по душевних Кармелюкових виразках і наче облили його холодною водою; весь гіпнотизм, весь отруйний чад від нього одразу одлетів, і піднялася із дна серця бридка огида до хтивого шаленства звіра-жінки. Він дужим порухом плечей скинув з себе руки нової Мессаліни 23 так, що вона незграбно, впала на килим, стукнувшись головою об спинку крісла.

— Схаменіться, пані! — промовив з гидливістю Кармелюк.— Не личить вам з хлопом... та й хлопів гидко...

Такої образи не сподівалася владна пані. Обличчя її позеленіло, вкрилося криваво-червоними плямами й спотворилося від гніву.

— Цо-о? — зашипіла вона.— То ти осмілюєшся... мене, як жінку...— і вона мало не кинулася на Кармелюка, але стрималася і, подолавши свою навіженість, випросталася на весь зріст і промовила холодним, сповненим отрути тоном: — А ти, як видно, дурень... Не зрозумів, що я тільки хотіла перевірити... раба! Але годі, ні звуку! Покликати мені нового дворецького!

Кармелюк постояв миті і швидко вийшов з комори.

Лише наступного дня повернувся пан Віцентій додому і не сам, а вкупі з сусідом своїм, Демосфеном. Доротея радісно зустріла гостя, а з чоловіком була така ласкава, що він тільки усміхався і за кожним словом дурнуватого казав: "Моя любя, моя крулева!"

Через день Доротея таємниче сказала чоловікові, що повий дворецький виявив пропажу срібла... і що є підозра на Кармелюка. Чоловік хотів був зараз же кинутися на стайню, але дружина його стримала.

— Треба так, душко, обставити діло, щоб злодій не викрутився. Він, напевно, частину срібла одніс до своїх, а частину в себе приховав... То про крадіжку поки що нічирк! Спершу треба обшукати хату його жінки, а сюди запросити справника і при ньому оглянути скриню цього хлопа... І якщо виявиться, що він злодій, то я не хочу залишати його в себе. Твоя була цілковита правда... Навіть наділити когось злодієм не хочу, а пропоную негайно закувати його в залізо і здати в москалі...

— О моя любцю! Чудово! — зрадів Хойнацький.

Янчевський цілком схвалив план Доротеї, і його було виконано точнісінько так. Через день вернувся посланець від пана Пігловського і привіз "знайдені" під лавою в Кар-мелюкової дружини дві срібні ложки. Того ж вечора в присутності справника, десятих і понятих було відкрито скриню Кармелюка, і в ній "виявлено" неабияку кількість панського срібла.

На отетерілого, невинного Янка одразу наділи кайдани і вивезли його з двору, нв

давши сказати й слова. А втім, приголомшений підлістю, він навіть не опирався."

VIII

Проминуло ще три роки. Тричі ліси міняли своє пишне вбрання, тричі прилітала весна на крилах веселих жайворонків і прибирала тиху долину килимами свіжих квітів. По хатах лилися сльози, а в темних хащах лісу все-таки обзивалися зозулі та дзвеніли трелі солов'їв, а іноді чулися й дівочі пісні... Про бідолашного Кармелюка, якого силоміць вирвали з сім'ї, з благодатного рідного краю й закинули так жорстоко в чужу країну, в жахливе тоді солдатське життя — забули: життя села, що сколигнулося було при ньому, знову зімкнулося, як сходиться вода над кинутим у неї каменем. Тільки іноді, дивлячись на шаленства нового управителя Головчинців, старі люди сумно похитували головами й шепотіли: "Звірюка, звірюка... Занапастив і Кармелюка! Ото був чоловік, заступник! Ох, ох, такого вже не діждемось!"

В одній хаті відсутність Кармелюка залишила тяжкий, глибокий слід... Тих сліз, які лила тут нещасна жінка, не висушувала й ласкава весна... Веселий промінь сонця не розгонив похмурості перекошеної набік хати, занехаяного, спустілого двору. Посиротілі діти, бачачи тільки тяжкі сльози матері, росли мовчазні, сумні, бліді, мов гриби у погребі. Марина змарніла й постаріла, наче зігнулася. Горе, якого зазнала вона, держало її неослабно в своїх цупких обіймах... Вона з ним жила, з ним ходила, з ним же й спала... Іноді їй здавалося, що вона відчуває, як коло неї тужить чоловікова душа... Вона схоплювалася з постелі, втуплювала очі в холодну пітьму, що стелилася по хаті, й ждала, ждала... Чого? Вона й сама не відала.

Вона ж знала, що її чоловік, хоч і живе десь далеко, але одірваний од неї назавжди. А вперте серце все-таки ждало його, дорогого, коханого, ждало всупереч глузду. Вічне горе та вічна самотність помалу-малу геть притупили її душу. Їй ні з ким було перекинутися словом. Навіть діда не було з нею... Старий не витримав останнього удару і пішов шукати правди й волі в далекий, незнаний край...

Пані Доротея зовсім забула про неприємний епізод із зухвалим та дурним хлопом. Її уяву тепер полонив пан Демосфен, плечі й тідобудова якого могли посперечатися з постаттю Кармелюка, а здогадливістю й спритністю пай, звичайно, перевищував нетямучого хлопця.

Невдалі політичні мрії про воскресіння вітчизни розбили серця представників Польщі, але в поміщицькому колі гіркота ця незабаром угамувалася. Добробут панства зростав. Благодатний край і тисячі рабів забезпечували йому розкішне життя.

В невеличкому містечку Літині суддя літинський Йозеф Слив'янський святкував свої іменини. В залі, за розкішно сервованим столом, сиділо багато гостей, гладких, угодованих — старих і струнких — молодих. Пан маршалок із своєю чарівною дружиною, панство Хойнацьких, пан Янчевський, пан Пігловський, ксьондз-нробош, молодий і вродливий, який сором'язливо опускав очі додолу, пан суддя, чоловік середнього віку, суворий, строгої зовнішності, який люб'язно мінився в розмові з дамами, і дружина його, гарнесенька блондиночка з тонкою талією й небесними невинними очима, що змінювали свій вираз тільки при звертанні до слуг, і ще кілька

шляхтичів та паній.

Обід наближався до кінця; подавали вже цукрові піраміди, наповнені ласощами... Обличчя гостей лисніли від перевтоми, а очі маслилися від утіхи... Гамірлива жвава гутірка, пересипана вигуками й сміхом, перекочувалася з одного кінця столу до другого. Серед присутніх точилася жвава загальна розмова: гомоніли про страшного розбійника, що з'явився в околицях. Від деякого часу в Літині вже подейкували про цього розбійника, який бушував з весни то під Вінницею, то під Вороновицями; але розповіді про нього мали анекдотичний характер і не бентежили літян; гості ж тепер привезли тривожні вісті: зухвалий розбійник з'явився зі своєю ватагою в самому повіті.

— До правди, шановне панство,— просторікував молоденький шляхтич Рудковський²⁴, з гладенько виголеним обличчям, з маленькими бурцями коло самих вух і з роздушеним над лобом світлим коком. Одягнутий він був за останньою модою: краї його коміра підіймалися, закриваючи половину лиця, висока краватка надто підпирала шию, догь

гий сурдуг з короткою талією і надзвичайно вузькі панталони та черевики з гострими носками доповнювали його франтуватий костюм.— До правди! Це ж сталося з панею Чернецькою з Гутні, я сам чув з її власних уст, як з нею повівся той шельма.

— Ну, ну! — почулися звідусюди нетерплячі понукування гостей; навіть гладкий пан Бойко, який відзначався тим, що після розкішної трапези завжди поринав у солодку дрімоту, цього разу уважно прислухався до розмов.

— Так от, їхала та пані з своєю дочкою Феліцею до Кам'янця: везла панянку в науку... їдуть лісом, вечір, Раптом: "Стій!"

— Ой, на бога! — вискнула тоненьким голосом одна з па* нянок і полохливо притулилася до своєї поважної мамуні.

Промовець кинув задоволений погляд у бік панни й вів. далі:

— Раптом: "Стій!" І перед панським повозом виріс, наче з землі, здоровенний гайдамака, росту — на цілого сажня, груди — колесом, кулаки — мов жориа...

— Вродливий? — протягла пані маршалкова.

— Ух! І страшно, й цікаво! — скрикнула пані суддиха.

— Кажуть, що гарний, бестія! — люб'язно обернувся Рудковський до Розалії.— Але запевняю шановне панство, що бідолашній пані Чернецькій о тій порі було не до того, щоб милуватися вродою проклятого гайдамаки, тим більше, що він не дав їй на те часу, а звелів зараз же вилізти з коляски й віддати всі гроші. А за ним, завважте, стояло шість таких же розбійників, як і він; ну, пані й панна не забарилися виконати його наказ. Та гроші все-таки було шкода віддавати поганцеві...

— Еґе б пак, хліб третій рік по ямах гние! — докинув злісно Бойко.

— Так чи не так, шановне панство,— вів далі з легкою посмішкою молодий промовець,— але пані Чернецька переборола свій страх і звернулася до хлопа приблизно з такою мовою: "Добрий чоловіче, помилуй мене, бідну вдову; що я можу тобі дати?.. Везу ось дочку в науку... маю при собі сто червінців... Що ж робитиме дитина моя бідна, коли я їх оддам тобі?.. Якщо тобі так уже потрібні гроші, візьми

п'ятдесят-сто злотих і відпусти нас на волю". І, мабуть, пані жалісливо говорила, бо гайдамака зглянувся й почав розпитувати її про те, чого панна навчалася. А коли до* відався, що панна між іншим навчалася й танців, то щн просив панну протанцювати йому краков'як.

— Скажіть! — усміхнулася Розалія,

— А! Лайдак! — гаркнув Янчевський, і молодь підтримала його гнівний вигук.

— Звичайно, лайдак і хам примусив чарівну панну танцювати без музики, без достойного кавалера і на придорожнім лужку, але,— розвів він руками,— що мала діяти бідолашна панна? Мусила танцювати під дикі вигуки розбійників, хоч на душі їй і шкребли коти. Однак танець чарівної німфи вплинув на брутального хлопа; і він так розчулився, що не тільки не взяв у пані Чернецької жодного червінця, але ще подарував панянці від себе на пам'ять двісті червінців...

— Та це якийсь Рінальдо-Рінальдіні25! — жваво обізвалася Розалія.

— О, то не може бути хлоп., То, напевно, якийсь шляхтич,— підхопила пані суддиха.

— Мабуть, якийсь лицар! — закотила очі Доротея.

Панночки наслідували приклад дам, і піднесений гамір сповнив кімнату.

— Дозвольте, дозвольте,— вів далі промовець, схиляючи голову до лівого плеча й простягаючи вперед правицю.— Справа закінчилася зовсім не так весело. Відпускаючи пані до Кам'янця, розбійник узяв з неї присягу й слово честі, що вона в Кам'янці нікому про цю зустріч не скаже! Але, само собою, по приїзді до Кам'янця...

— Додержувати слова, якого дав хлопові! — перебили промовця разом маршалок і Янчевський.

— Свята панна завжди розгрішає від таких присяг! — докинув побожно ксьондз.

— Авжеж... і для охорони інших пані мусила була повідомити про гайдамаків владі,— зауважив суворо суддя.

— Вона так і вчинила,— сказав промовець",— і, .побоюючись, щоб знову не зустрітися з негідником, поїхала іншою дорогою. І що б ви гадали, панове? — Рудковський спинився; по залі пробіг нетерплячий гомін. Промовець перечекав хвилину й заявив повільно й чітко: — Як тільки пані в'їхала в ліс і заглибилась у нього не більше як на верству,— перед нею, наче з-під землі, виріс гайдамака...

— Ну, ну! — почулося кругом.

— "Добрий день, вельможна пані!" — вклонився їй шельма.—"А проше!" — "Так ото ти так додержуєш свого слова!" — крикнув він і зараз же звелів витягти пані добродзейку з повоза й розікласти на землі; не підстелив навіть не тільки килимка, а й поганого рядна, розіслав за всіма правилами, звільнив від прикриття і всипав їй власноручно з копу лоз.м

При цих словах промовця пан Хойнацький хихикнув, уткнувши в кулак свого темно-червоного носа. х

Важна картина! —■ зауважив зловтішно й Бойко, який мав сусідські прикрощі з

Чернецькою.

Але їхні зауваження вкрив хор гнівних вигуків.

Та він літає всюди, наче його біс носить на своєму хвості,— заговорив Демосфен.— З тиждень тому піймав бестія економа пана Вержбицького,— кажуть, що підлі хлопи донесли на бідолаху,—ну, й надів йому червоні сап'янці.

Червоні сап'янці, а то що ж таке? — пробелькотіло кілька панянок.

А це \$ бестії називається: обрізати коло колін шкіру й одкотити її до п'ят...

Від жаху в присутніх дам вирвався крик.

— Еге ж, скрізь про нього тільки й розмови: там пограбував панський будинок, там мало не на смерть одшма-гав пана, тому одрубав вуха, тому здер шкіру з ніг, того просто повісив,— одночасно почулися кругом вигуки.

— А що з жидами робить! — заговорив Бойко.— Піймав, шельма, нещодавно Лазаря — шинкаря з Ходака, прищикнув йому бороду дубовою колодою і до того часу кропив канчуками, поки той не обірвав собі бороду й не кинувся навіткача.

Ух, напорвся б він, бестія, на мене! — скрикнув пан Хойнацький^ підскачівши на місці й потираючи свої кощаві руки.— Вже б я йому всипав перцю!

— Ого! зауважив насмішкувато маршалок.— Не хвалися так, пане! Кажуть, що гайдамака дужий, як бик... і карбованці гне, і залізні кайдани рве, як гарус!

1— Цо? провадив Хойнацький, чваньковито задираючи

свою гостроверху голову.— Дужий, як бий? Та я й бика, і цього хлопа...

— Та чому пан гадає, що він хлоп? — перебила пані Розалія.— Він неодмінно шляхтич!..

— Шляхтич, пані, не допомагатиме хлопам...

— Але й хлоп не даватиме панейкам по двісті дукатів.

А я гадаю, пишна пані,— посміхнувся пан Янчевський,— що багато чого брешуть. Чи він шляхтич, чи жолнер, чи рябий чорт,-*— хай Перун його заб'є,— а грабує він усіх без розбору... і що хлопам допомагає — то байки. Хлопи самі брешуть, щоб заворушити все. О, ці гадюки!

— Заспокойтесь, панове,—заговорив голосно суддя.— Все це перебільшено, і боятися нам, шляхті, якогось лайда* ка аж образливо.

А й справді! Не варто й рук бруднити,— заговорила молодь.

— Панове! Прошу слова! — промовив пан Янчевський, підвівшись і ставши в поважну позу.

— Тихше! Тихше! Орація Демосфена! — почулися вигуки кругом, і шумливий гомін помалу-малу стих.

"Quosque tandem, Catilina, abutere patientia nostra?" урочисто заговорив місцевий оратор.— Так, я почну словами безсмертного Ціцерона: "Доки ти, Катіліно 2в, будеш випробовувати наше терпіння?" Влада знає про існування в нашому краї нечувано зухвалого бандита, його злочинства ростуть, нарешті, перед нашими очима чиняться розбої, шаленства, грабунки, душогубства,— а ми, володарі краю, переповідаємо лише анекдоти про збойцю та безтурботно попиваємо венгржин в злочинній бездіяльності!

Схаменіться, панове! Огляньтесь! О вічно безжурне і в хвилини страшних подій велике лицарство, коли ж ти станеш прозорливим і розсудливим?! — Оратор замовк, окинув сумним поглядом зняковілу аудиторію й похилив на мить голову.

В залі всі напружено примовкли; навіть лакеї з тацями й келихами завмерли де хто стояв.

— Так, небезпека велика й незмірна,— казав далі з повою енергією пан Янчевський,— і не в цьому бандитові вона полягає... Ні, не в ньому!.. Хто він? Чи мерзенний хлоп, чи каторжник сибірський, чи якийсь втікач, шельма-козак, чи благородний злодій-шляхтич,— як висловилася чарівниця наша пані Розалія,— це байдуже. Славне лицарство наше, чи то з любові до широкої свободи, чи то втікаючи від кари закону, ставало часто в ряди лотрів і підіймало грізні повстання... Отже, я повторюю, що не самий гайдамака нам страшний, а небезпечне те, що вогонь гуляє серед пального матеріалу, що іскра літає поміж купами порошу... Я кажу про бидло, про цю рвань схизматську, про хлопство,.. Хіба ви не чуєте, як уже гуде ця наволоч? Хіба ви не бачите, як вона збирається біля корчми й снує по лісах? Ось зараз переповідало панство одне одному, що невідомий бандит з'являється й чинить бешкети й гвалт мало не в десяти місцях одночасно, та ще ца якій відстані*— верст на двісті, на триста! А що це означає, панове? А те, що це не диявол-чаклун перелітає з місця на місце, а заводяться такі дияволи по цілому краю: сьогодні їх багато, завтра їх буде більше, а післязавтра все наше хлопство пошиється в дияволи,— правда! І цього ми діждемося, на рани пана Єзуса, діждемось! — Янчевський змовк, схрестивши на грудях руки.

В залі стояла могильна тиша. Насувався жах, і під його тиском усі немов боялися підвести голови. Але ось почулися серед тяжких зітхань і боязкі голоси:

— Що ж робити?

На них, видно, тільки й чекав оратор.

— Що робити? — перепитав він і, піднявши високо голову, проголосив владним тоном: — Перше — приструнчити бидло, подвоїти за бестіями нагляд, це — основне! Друге — зібратися панству негайно і на власні кошти влаштувати облави сусідніх лісів, а то й усього нашого повіту, виловити й зацькувати псами лотрів, зв'язати, закувати й відпровадити в стани. Ось моя думка!

Янчевський переможно сів під захоплені й гамірливі вигуки: "Згода, віват!", "Нех жиє Демосфен наш, нех жиє!"

— Так, так! — загомонила потім молодь.—Облава з хортами, дрючками, сокирами, рушницями!

— О, то буде весела забава! — заговорила захоплюючись пані Розалія.— На цю забаву вирядимось і ми... Так, так! І уявіть собі картину: ліс... гущавина... я стою з пістолетом... зведений курок... і нараз вибігає він... Стій! Він просить милосердя... Я цілюся... але він такий прекрасний...

— І пані відпустила б того бестію? — спалахнув Янчевський.

— Відвага й хоробрість завжди чарують мене,— відповіла 8 лукавою усмішкою Розалія.

— Звичайно, відвага й хоробрість — найліпша окраса шляхтича,— встряла до розмови Доротея.— Перед одважним шляхтичем жінці важко встояти! — Вона слабо зітхнула й підкотила очі.— Та тільки чи шляхтич цей бандит?.. А хлоп — завжди останеться хлопом і бидлом!.. Коли б він був навіть кращий за Аполлона²⁷, то залишився б нищим, боягузливим і нездатним захопитися прекрасною хвилиною!

При цих словах голос Доротеї зазвучав різко, і гнівне обличчя її одразу ж утратило сентиментальний вираз.

В той час до кімнати увійшов козачок з пакетом на таці й попрямував до Доротеї.

— Лист вельможній пані! — промовив він, уклонившись?.

— Мені? Від кого? — здивувалася вона.

1— Привіз якийсь пахолок і поїхав, сказавши, що відповіді не треба.

Доротея, дивуючись, розірвала пакет і глянула на лист: мимовільний крик вихопився у неї з грудей! Пані поблідла, мов стіна, і повисла на кріслі... Всі переполошилися...

— Води, води! Лікаря! Розпустити шнурівку!..—чулося кругом.

Панії й панночки заметушилися коло Доротеї.

— Що там? Що написано? — заговорили зразу Демосфен, маршалок і Пігловський, стовпившись навколо Доротеї.

— Нічого не розумію,— мовив переляканий на смерть Хойнацький, підіймаючи аркуш, який упустила, дружина.— Тут усього двоє слів; "Згадай комору",

. IX

У містечку Деражні церковний будиночок священика Стопневича стояв на самому березі ставка. По другий бік вулиці стояла дерев'яна, темна, перекошена церква; замість дзвіниці височів на чотирьох стовпах невеликий навіс; ґратчаста огорожа-баркан, що оточувала зарослий бур'яном цвинтар, була в багатьох місцях зруйнована.

Догоряв теплий весінній день. На невеличкому батюшчиному дворику стояла тачанка; пара буланих коней ретельно жувала накладену в неї запашну прив'ялену траву. У затінку каштана, за круглим столом, на якому було повно мисок, тарілок, кухлів, ще й великий горщик галушок, сиділи господар дому, отець Михайло, з своєю матушкою Меланією, і двоє гостей — старенький отець Семен Дерляи-ський із сусіднього села Кальної Деражні та син його Хоздодат, які заїхали до сусіда по дорозі в Шаргород.

Отець Михайло був високий, широкоплечий чоловік, який ще зовсім не постарів, з широкою срібlistою бородою й добродушним обличчям, що промінилося надзвичайною сумирністю та любов'ю; на ньому був білий полотняний підрясник. Маленька, худенька попада в темній перкалевій сукні, запнута хусткою, здавалася проти батюшки старою бабою.

Хазяйська дочка, дуже гарненька й симпатична молоденька дівчина, то присідала до столу, то приносила разом з наймичкою немудрі страви — мамалигу, бриндзу й шарпанину,— то прислужувала гостям. Попович Дерлянський був цілковита протилежність до худенької, згорбленої, невеличкої постаті свого батька з ріденькою

борідкою й миршавою кіскою, що стирчала на потилиці хвостиком угору. Цей Хоздодат був високого зросту, досить міцний, але грубий, незграбний, вайлуватий, неначе його постать витесали з колоди й не пообрубували навіть країв; чорний чуб стояв на його голові скуйовдженою кучмою. Обличчя поповича можна було б назвати навіть гарним, коли б не грубість і простота його рис та не занадто вгодовані ланити. Принаймні попович вважав себе не за останнього кавалера, бо чорні вусики його були старанно підкручені, а з-за бурсацького підрясника горіла на шиї червона хустка.

Після двох-трьох чарок горілки лінива, апатична розмова почала потроху жвавішати.

•— Старенька ваша церква, отче,— мовив дідусь Дерлян-* ський,— от-от упаде і баркан розвалиться...

Попович голосно засміявся й возгласив: *

Бридота запустіння!

Ох-ох-ох! — зітхнув господар Стопневич.— Бачу й со-крушаюся зело... Але що убо содію? Звертався до його-мосці маршалка — закричав, що він не має бажання підтримувати схизматицькі храми... Клопотався в консисторії, але скудність засобів не спонукала її до дбайливості... а па-, рафіяни... що вони зможуть? Убогість, неміч, виснаження... Останні ґрунти в селян одрізують...

І церковну ругу переполовинили,— докинула матушка,

Біда, видно, кругом,— сумовито похитав головою ді-дусґ-гість,— у мене церковця бадьоріша... а й то побоююся/ Ксьондз підкопується, щоб її перенести в болото, на її місці костьол будувати... Думка така, до Києва б поїхатд, та ох! Сильний князь світу сього!

Часи! Скоро в полотняних ризах правитимем,— поник головою отець Михайло.— То це ви, отче, й зібралися з синком до Києва.

Ні. Тепер поки що до Шаргорода. В семінарію28.." везу цього телепня, цього стультуса,— просто єгипетська кара.

— Гм! — потупився понуро попович і з допомогою двох пальців витер соковито свого носа, а потім вийняв з кишені велику клітчасту хустку й витер нею пальці.

А що там скоїлося? — співчутливо спитав батюшка.

Пригода якась, чи що? — чуло додала матушка.

— Пригода,гірко похитав головою гість,— уже така пригода, що тільки руками розведеш... За погану поведінку вигнали сина з семінарії...

В цей час до столу підійшла, Олеся з глечиком чорного пива, поналивала його в кухлі й почала підносити їх, низько вклоняючись, гостям.

Усі взялися до пива.

Ну, то що ж ви думаєте? — поцікавився батюшка.

— Думаю ударити чолом превелебному отцеві, щоб зглянувся... Нехай краще всипле йому канчуків з копу та назад прийме... Я й провізію везу.

— Я на канчуки ие пристаю.,— похмуро буркнув попон вич* " Так на що ж ти, блудний сину, пристаєш?,, Реку тобі паки і паки: виженуть із семінарії — не вертайся і

в отчий дім, бо вижену. Що мені з тобою творити?

Воззріть на птиці небесні, іже не СІЮТЬ, не жнуть,!*— почав був глибокодумно молодий філософ.

— Ох ти, птах безперий,— обірвав його отець Семену*4—* якщо йогомосць не змилується — у дзвонарі підеш!

— Vanitas vanitatum, сиріч марнота марнот: і від пастушого жезла прикликав господь своїх слуг на царство...

— На царство? Тебе на царство?

Отець Михайло й матушка поблажливо засміялися, навіть Олеся усміхнулася од такої гадки.

— Ох ти ж дурень бота вишнього! — обурився отець Семен.— Од семінарської лози тебе б на царство?

— Це фігура уподоблення,.. в красній елоквенції,..— трохи образився Хоздодат,— а я можу й оженитися...

— Оженитися? — скрикнув його батько.

— А чому б і ні? Я можу...

— Та хто піде за тебе?

— Ого! Приїду, прочитаю на службі божій апостола. попович крекнув, набрав поважного вигляду й кинув багатозначний погляд на Олеся; вона засоромилась і відійшла вбік...— Ну, цанна заслухається, а батько її поклопоче, щоб мене висвятили на диякона.

— Ех, паничу,*— сказав отець Михайло,— гіркий тепер хліб ієрейський, а що дияконський, то і в пельку не йде.

— Не хлібом єдиним живе людина...

— Тьху! — не втерпів отець Семен і, крикнувши синові: "Мовчи, дурню!" — почав прощатися.

— Куди ви? — запротестувала матушка.-** Переночували б краще, а то проти ночі храни господи.

— Ой так, превелебний панотче,— обізвалася і вельми старенька бабуся, що підійшла допомогти прибрати з столу.— В кожному лісі — по банді, а отаман на вогненному коні літає, та ще в одну мить — і тут, і там...

— Та і в нас чув я всякі страхіття про якогось чародія-розбійника, — обізвався отець Семен.

— Горе мені суццю! — сполохався попович і, відкинувши філософську байдужість, безнадійно оглядався на всі боки.

— Та про того розбійника іде добра чутка,обізвалася матушка.— Кажуть, що він лицар справжній, із стародавніх... і такий вродливий, що очей не одірвеш... і що буцімто нападає на самих тільки панів, та економів, та писарів і жидів. Від них одбирає награбоване*

"*" А голоту, пані, чи нашого брата добром наділяє,— пояснила стара.

— Так, так, воістину,— підтвердив і господар,— І на церкви дає. Його нам боятися

нічого... А над нашими гнобителями, та гонителями, та напасниками нехай тішитися... Звичайно, не довліє пресвітеру бажати зла ближньому, та грішний душею... і. в сих діяннях бачу возмездіє і реку: "Кожному по заслuzі його!"

— Ох, грішний і я,— зітхнув старенький.

Олеся стояла збоку, спершись на тин і задумливо дивилася в далину... До її слуху долетіли уривки розмови... Очі її неухважно дивилися перед 'собою, кудись далі за дзеркальне плесо ставу, що червонів у заході сонця, мов розтоплене золото, дивилися кудись далі за самий захід сонця...

Сутінки гускли, в однім кінці ставу, де товпилося чорнолісся, клубочився вже нічний морок. Ось соловей тьохнув несміливо вдалині... В синяві темної височини зблиснула ледве помітною іскоркою перша зірочка, а Олеся все нерухомо стояла, поринувши в хвилі чарівливих мрій, що відбивалися в її серці не образами, а звуками тихої мелодії...

Коло столу почулися якісь вигуки... і примусили Олеся прочуматись... Вона підбігла й помітила нову постать...

— А, отець диякон! — промовили разом і отець Михайло, і отець Семен...

— Волею господньою і рукоположенням чесного владики — смиренний ієрей селища Коржевець,— відповіла постать басом, наближаючись до гурту.

— Висвятився?

— Сподобив господь.

— Ну то дай же почоломкатися з тобою, отче, і випити за твоє здоров'я; хай допоможе тобі бог на нових путях' твоїх! — заговорив добродушно й радісно отець Михайло.

— Можна,— прогукнув басом гість,— горло вельми пересохло.

— Може, горілочки... а може, й холодненького пивця з дороги? — заметушилася матушка, садовлячи гостя за стіл і підсовуючи до нього чарки та кухлі.

— Олеся! — гукнула, вона дочку.— Скажи лишень, серце, щоб дівчата внесли з погребка пивця холодного! А я на кухню...

Через кілька хвилин перед нововисвяченим стояли вже й холодне пиво в череп'яному глечики, на якому повиступали світлі росинки, і яєшня, і бриндза, й інші домашні страви.

Матушка й Олеся метушилися, то підсовували, то одсовували миски.

— То, виходить, отче Іване, висвятилися? — знову сказав отець Михайло, наливаючи в склянку холодного пива.

— Сусідами будемо! — додав Дерлянський батюшка.

— Висвятився, привів господь... Та треба сказати, що прийшла ще й звідти допомога, звідки б ніколи й не сподівався... воістину, путі господні невідомі...

— А що таке?— зацікавилися отець Михайло й отець Семен.

Нововисвяченей тільки махнув рукою й, проковтнувши кусень, перед тим оглянувся кругом, а потім мовив значливо й таємниче:

—* Розбійник допоміг.

— Що-о? — скрикнули разом Михайло, матушка, попович, а Дерлянський тільки прошепотів: "З нами хресна сила" й, піднісши розчепірені пальці, одсахнувся з жахом назад.

— Не лякайтесь, не лякайтесь, отці! — провадив далі новоприбулий. — Він хоч і розбійник, а, видно, бога в серці має. Ось послухайте, як усе було. їду я, як уже сказав, посвятитися. їду й думаю, що з порожніми руками на таке діло пустився... На шиї в мене зашито три карбованці, але що три карбованці? Сміхота! Але що вчиниш? Так от, їду я з гризотою лісом; кругом ні душі; на шиї в мене — скарб, у бричці — ковбаси, два шматки сала та дві паляниці... їду... і думаю про свої злидні... Коли це раптом шасть хтось із лісу, та й ухопив мого коня за вуздечку: козачисько з добрий сажень росту, а одяг на ньому такий панський: за поясом пістолі дорогі, за плечем рушниця, при боці шабля..,

— Собою страшний? — перебила мимоволі Олеся. Вона стояла коло столу і з очима, що так і спалахнули, слухала розповідь гостя.

— Як тобі сказати, панно? Звичайно, коли зустріти в темному лісі такого молодця, обвішаного зброєю, то мурашки по всій спині побіжать і ноги й руки слухатись перестануть, тільки обличчя в нього гарне... Ну от, каже: "Вилазь!"* Я виліз... Вилізи то виліз, а стояти не можу,— від страху ноги підгинаються. "Є що попоїсти?" — питає. "Є,— відповідаю.— Ковбаси^ сало й паляниці".— "Витягай". Я вже не знаю, як і витяг.*— "А гроші,— каже,— є?" — "6,— реку,— три карбованці".—"Виймай!" Розстібнув я свій каптан, почав розпорювати ладанку, навіть подумав, що це ж останні і що не діждуть діти мої безталанні, щоб їхній батько висвятився, і так мені гірко стало, що сльози самі з очей покотилися... А він дивиться на мене й каже: "Чого ж це ти, старий, плачеш, невже,— каже,— так грошей шкода?" —

"Ох—застогнав я,— як же не шкода?" Та й почав йому говорити про свої злидні. Не знаю, де в мене й слова ці взяли, тільки все згадав — і життя своє безталанне, і старість, і неміч, і вбогість, і копу діток, і гіркий дияконський хліб. А він слухав мене, слухав, і обличчя його стало таке суворе, що аж страх мене взяв. "Ех, горе,— каже,— горе, нещаслива доле! Ну, то ось на ж тобі на спомин від мене,— і одсипав мені в приполу з півсотні карбованців 29.— Знайте,— каже,*— що не гультьайство загнало мене в темні ліси, а тяжке горе, нестерпне... А душа моя за вас усіх кров'ю сходить!" — Зітхнув тяжко... Я кинувся йому дякувати, руки цілувати: "На світ,— кажу,— народив!" А він відсторонює: "Не дякуй,— каже,— на те й беру, щоб вам оддавати, а от,— усміхнувся,— за ковбасу та за паляниці спасибі: таки добре живіт підвело!"

Розповідь нового священика справила надзвичайне вра- ження. Довго ще розмовляли з цього приводу гості. Нарешті, колишній диякон згадав, що пора їхати. Дерлянський з сином, підбадьорені оповіддю отця Івана, а головне тим, що їхати треба було одною дорогою, вирішили вирудитись із ним, тим більше, що й місяць мав скоро зійти...

За півгодини в поповій садибі все вгомонилося й благословилося на сон.

Мов п'яна, зайшла Олеся до своєї маленької світлички й сіла на ліжкові; в своїй

задумі вона не помітила старої баби, що вже її піджидала. В малюсінській світличці, половину якої займало велике ліжко з високо збитими подушками, пахло яблуками й сухими духмяними травами... Коло образів блимала лампадка. Віконце було відчинене і в нього заглядали гілки бузку з ніжними пахучими суцвіттями, що починали розпускатися. Сутінки вже заповнювали світличку, але стіни її ще трохи білили. Все в цьому маленькому куточку дихало душевною простотою й чистотою. Олеся опустила руки на коліна й повернула голову до вікна...

— Що це з тобою, дитино? — прошепотіла баба, доторкаючись до плеча своєї вихованки.— Чи не зурочив хто?

При цьому питанні старої Олеся здригнула й перевела свій погляд на її обличчя.

— Утомилася, няню,— відповіла вона.

— Ще б пак, ще б пак,— пробурчала стара.-^ Дай же я тебе роздягну та вкладу, та прикрию, і то пора... Сонечко давно вже сіло.

Олеся покійно дала: себе роздягти ї вкласти в постіль..*

— Сядь тут, нянечко,— промовила вона, відсовуючи на^ бік ноги.

Казочку розказати? — усміхнулася старенька, присідаючи на край ліжка.

Ні... а знаєш що? Ти нічого більш не чула про того розбійника, про якого розповідав отець Іван?

— Як не чула? Чула!.. Про нього всі люди кругом говорять...

— Хто ж він такий, няню, не знаєш?

Стара оглянулася на двері й прошепотіла таємниче, нахилиючись до самого вуха Олесі:

— Кажуть люди, що родом він не здалека, з Головчинців над Ровом, а звуть його Кармелюк.

—4 Кармелюк...— промовила задумливо Олеся.— А ти не бачила його, няню?

— Я? Ні. Куди мені: я й до церкви ледве долізу, а люди кажуть, що гарний з обличчя, кращий, ніж сонце. Так і сяє... золотом та сріблом...

— Няню, а чого ж він у розбійники пішов? Чому?

— Хто його зніє, дитино!.. Кажуть, горе якесь тяжке в нього трапилося,— ну й кинувся від напасників у пущі,* в ліси.

— Горе, еге ж, горе тяжке, пестерпио,— прошепотіла Олеся і придушила тихе зітхання.

— Тільки він крові людської даром не проливає і хлопцям своїм нікого кривдити не дозволяє. Яке в кого є горе,— просто до нього йди,—допоможе, тільки не обманюй, а обманиш,— ну, тоді сам на себе нарікай! І ніхто від його рук не втече — ні жид, ні економ, ні найвельможніший пан. Всі від самого тільки імені його трясуться, як осикове листя.

— Няшо, а звідки ж він таку силу має? — перебила її Олеся.

— Звідки? Кажуть, що він характерник! б в нього така розрив-трава. Хоч на сто замків нехай його замкнуть, а як тільки доторкнеться він цією травною до замка, то всякий замок упаде, всякі двері одчиняться...

І нянька заходилася розповідати про подвиги Кармелю-кові, сплітаючи в чудовий узор героїчну дійсність з чарівничою казкою.

Спершись ліктем на подушку, слухала Олеся розповідь старої... Рукав її сорочки опустився до ліктя й оголив тонку, майже дитячу руку; темні коси спустилися двома важкими пасмами на груди; прегожа голівка її була обернена до вікна, і кволий відблиск уже тьмяніючого неба ледве освітлював темні карі очі дівчини, які задумливо дивилися вдалечінь... Під тихий шепіт няні в уяві її малювалася ставна постать лицаря-красеня, який рдтує бідних, топче сильних, зухвалих і багатих. То вона бачила його в запалі нападу на ворогів — прекрасного, одважного, безстрашного, у сяйві палаючого вогню; то увижався він їй у їащах лісових — сумний, самотній, знеможений під тягарем горя...

В одчинене вікно лилося запахуще повітря... Ледве чути було здалека солов'їне тьохкання... Крізь прозорі гілки бузку просвічували блідо-зелені смуги вечірнього неба... Якась солодка туга віяла від цього світла, що пригасало, і тихо вливалася в серце Олесі, і що більше вливалася вона, то яскравіше вимальовувався перед дівчиною чудовий образ невідомого лицаря-героя, то жагучіше поривало її скинути з нього тягар страшного горя, припасти до його рук, облити їх слізьми, розвіяти його тугу.

х

На початку ХІХ століття вся північна частина Подільської губернії, аж до південного краю Старокостянтинівсько-го повіту Волинської, була вкрита густими лісами та болотами; а болота тяглися уздовж річки Рову з притоками Гни-lichem і Гванькою. Непрохідні нетрища, непролазні болота купчилися особливо в місцевості, де стикаються кордони трьох повітів: Летичівського, Літинського й Могилівського та коло Чорного острова; шлях, прокладений по цих пушах, звався Чорним. Сам він, цей шлях, був страшенно важкий і небезпечний, а відхилення від нього вбік неодмінно заводило мандрівника в якесь пекло; в районі цих нетрищ і лежали села— Головчинці, Гатня, Деражня, Красилівка, Вівсяники, Гути та дрібні хутори, яким доведеться зіграти неабияку роль у нашій повісті.

У вузькому яру, немов у тріщині, закритій стінами яворів, берестів, грабів, що своїми верховіттями сплітали справжню баню, чорніла печера під двома каменями, що нависли над нею. Саму тріщину утворили струмки найближчого плеса, і тепер вона прорізувала посеред непролазних боліт невелике узгір'я. До цього острівця, що звався Чортова виспа, вела стежка, протоптана через трясовину й відома лише неба-, гатьом. А втім, коли б навіть відкрили цю стежку, її могли б обороняти два чоловіки проти тисячі, а тому яр і печера сміливо могли вважатися за неприступні.

Був уже пізній ранок, але в яру, а особливо в печері ще лежав нічний морок. Крізь густу покрівлю гілляк світло

Зієдве пробивалося у звивисті щілини яру, гублячись зелена-* вими відблисками у хвилях туману, що кошлатими клаптями повз по мокрому дну й виривався нагору, чіпляючись за виступи каміння й оголеного коріння. В чорній дірі, розширеній углиб, ліниво коливався вогник ватри, що догоряла, освітлюючи блідими полисками двох

озброєних чоловіків; вони, розлігшись, , як видно, грілися коло вогню, бо в цьому таємничому сховку було сиро й холодно. Один з чоловіків був уже старший за людину середнього віку й скидався на типового старого солдата. Чуб, що стирчав на голові його безладною купою, все ще зберігав сліди низької стрижки, а на щетинистій бороді підіймалися кущами колишні бакенбарди. Сіро-брудного кольору волосся обрамляло загоріле, обвітрене обличчя цього мешканця похмурої печери, і темно-бронзове обличчя його здавалося в напівтемряві майже чорним; глибока складка, що лежала між насупленими широкими бровами, надавала виразові обличчя понурої дикості, котру підсилювали, поблискуючи злим вогником на червоново-жовтих білках, зіниці. Одягнутий він був у простий селянський одяг; тільки за поясом у нього стирчало два крем'яні пістолі та теліпався в гакірятглх піхвах довгий ніж.

Товариш його у всьому становив цілковиту протилежність. По-перше, він був молодий, вродливий, ставний; по-друге, в тонких рисах його обличчя і у виразі прекрасних очей сяяли благородство й гордість; по-третє, на ньому був гарний шляхетський одяг і цінна зброя, починаючи з коштовної кривулі, та й взагалі у всій постаті його видно було шляхетство.

— Ну що, Янку,— перервав, нарешті, мовчанку старший,— давай хоч покуримо, а то геть кишки затягло і під серцем смокче.

Янко,— то був наш Кармелюк,— мовчки подав своєму товаришеві кисет з тютюном.

— Еге ж, братику, фуражировка сплохувала,— вів далі старший,— а позицію ти вибрав добрячу,— і в самому центрі,— і ніякий дідько не злопає; хоч би їх навалило ескадрон цілий або й два,— то ми з тобою перетопили б усіх їх, та й годі! З Вінниці йк рушили, то було справді небезпечно: супостат і супротивник кругом, а в нас ні авангарду, ні прикриття... Спасибі ще людям, що переховували...

— Люди тут золоті,—перервав Янко,—тільки задушені поляками, та жидами, та економами, а то б...

— Люди хороші, це правда! — погодився товариш.— Я от і кажу, що коли б не вони, то нас би взяли в ретран-шементи...¹¹ А тепер, як добрели до пекла, то наче в Христа за дверима...

— Та чи ти тільки пояснив товаришам як слід, де наше пристановище?..— спитав з досадою Янко.

— Найакуратнішим способом залишив зарубки їм, та й за пролазом поставив двох вартових, щоб провели своїх і стерегли б Чорний шлях на всякий випадок, чи не попадеться хто товстопузий... Рудий, Кіт і Лушня подалися на хутори роздобути щось для зубів та й клич подати людям.

*— Знаю... Та чого й досі нема їх? Чи не попалися в руки панам?

Не такі вони... Під Вінницею, як напав на Андрія Лушню економ з цілим десятком челяді, так він ухопив оглоблю, та так і прочистив собі дорогу... Як махне, мов косою, так двоє й шкереберть! Я до нього був на допомогу, а він кричить: "Не турбуйтеся, дядечку, я й сам".

— Андрій хороший хлопець... дужий і щирий.

— Та й Рудий теж підійде під хронт... З Литви пристав до нас... Не одстає, мов собака... А хороші теж були місця там на Прип'яті — добрячі! І води, і риби, і всякої дичини — привілля! Хлопців можна було б підібрати спритних, дівок теж, та човника прудкого: грабуй судна панські та купецькі — і малица! Так тебе ж, камраде, все тягло в цей край.

— А хіба тут не краще?

— Що й казати... Сторонька пречудова, тільки от сховку супроти тамтешнього не густо... людей до гибелі, очима пантруй, як у строю... а наше ж діло потайне.

— Пам'ятай, друже, що наше діло тільки до часу,— зауважив серйозно Янко,— ти ж мені дав слово, що добудеш паспорти й проведеш за кордон, як тільки я споряджу жінку й дітей...

— Пам'ятаю, брате, пам'ятаю... і ось тобі солдатська рука, що дотримаю свого пароля... Тільки поспішати нема чо-7 го... Погуляємо й тут, кишені понабиваємо... З порожніми, бра, кишнями все одно, що з порожнім животом,— ні в ДОг рогу, ні до бога!

— Та ми й так через ці кишені колесуємо третій місяць,
а я все не доберуся до сім'ї... ; V п

— Доберешся і з своїми супостатами поквитаєшся. Тільки потерпи; терпів у нашій муштрі три роки, то тижнів на три наплювати!

— Що ти? Мало ще муки?!

Мало! От перед утечею була...

"*— Це коли тебе схопили на крадіжці? — ущипнув Янко,

— Ні, коли тебе, Янку, накрив командир,— одпаривував Дмитро Гнида,— то там могла бути справді мука...

При цьому натяку обличчя Янка спалахнуло густим рум'янцем; якесь прикре почуття збентежило його кров і розворушило сюїубочену досаду... Та він незабаром опанував себе, зітхнув глибоко і без роздратування відповів:

— Ні, друже,— не в карі була мука, а в тому, що на чужині скитався, далеко від своїх любих селян, од рідної сім'ї, від цих ясенів, грабів і від цього синього неба... з цією мукою ніякі твої шпіцрутени не зрівняються...

— Го! Не кажи, братику; ти ще їх не пробував, а як попробуєш, то не те заспіваєш! Моя ось спина звідала цього барабанного бою,— то не сподобався, та так не сподобався, що, здається, на розстріл би краще пристав,— принаймні хоч швидко й акуратно..,

— Невже ж здихатимем з голоду? — перервав Янко солдата.— Піді лишень, Дмитре, та розпитай вартових... Треба куди-небудь рушати на підніжний, поки ноги носять, не гинути ж лежачи...

— На рекогносцировку чому ісе піти, а залишати таку неприступну, можна сказати, фортецю не слід. Провізії принесу сюди, товаришів тобі підберу, і почнемо таке виробляти, що калина-малина, ягода червона... Я тобі всього роздобуду, пане отамане...

— Роздобудь спершу хоч шматок хліба.

— Це правда... Я ось зараз розвідаю... а потім загуляємо он як!.. Я ось твою пані накрию...

— Ну їй! — махнув зневажливо рукою Янко.

— Чого ти? Багата й негідниця... Навіщо було й записку писати?

— Для того, щоб мучилась од страху... і для од-воду... а що довше вона муку терпітиме, то моему серцю втіхи більше... та й крім того, раніш я хочу побачити сім'ю.

— Як знаєш... а на розвідку я зараз,— і він швидко пішов яром угору.

Янко ліг на живіт і, спершись на лікті, здушив голову руками і втупився в купу розжеврілого вугілля, навколо якого звивалися ще тонкі синенькі змійки. Вся печера тепер сповнилася голубим напівсвітлом, що пробивалося і зі входу з яру, і зверху через тріщини й щілини поміж насунутих одна на одну кам'яних плит. Тепер уже можна було помітити, що склепіння печери підвищувалося всередині і сама вона розширювалась у глибині, поділяючись на два-три рукави, що чорніли своїми ходами; по закутках головного відділення видно було купи всілякого одягу, зброї і коштовних речей. Серед глибокої кругом тиші чути було, як монотонно журкотів струмок та квапливо стукотів дятел, який то затихав, то стукав ще гучніше.

Але Янко тих звуків не чув; він глибоко задумався, поринув у спогади про минуле. Прийом, міра, лоб, казарми, строкатий чужий натовп і безкінечна дорога, що все відбігала від любого краю, від дорогих серцю людей у темну, безпросвітну глушину,— все це влилося в його серці в суцільну тупу тугу, в якийсь протяжливий, нескінченний стогін, що й тепер стискував його серце до болю... А потім, потім... почалися муштра, приниження... Пана й економа замінили вахмістри, корнети, ескадронні, та знуща'вся і свій брат, що дивився на хохла, на мазепу або глумливо, або злісно...

"Еге ж, коли б не було там земляка Гниди,— пролетіло в думці Янка,— коли б не здружився я з ним, то пропав би напевне... а потім ще пощастило йому вийти з рядових на інші посади... І Дмитро допоміг,— згадав він,— тому слово, тому два... Хоч і не дуже близький земляк він був — з Полтавщини, а все-таки свій брат".

Спробували, звичайно, всіх принад на своїй шкурі: смак кулака, чобота, ударів по вуху, ударів прикладом — усіх педагогічних засобів під час муштри; але Гнида один з усіх витерпів ще й знущання з хохлацької пики й мазепинської мови,— і от перейнявся. співчуттям до новачка й почав за нього заступатися. Самітне серце Янка відгукнулося одразу на добре почуття Гниди й відплатило йому вірною дружбою. Мав тепер з ким перекинутися Янко щирим словом, поділитися своєю безмежною тугою,— і на душі в нього просвітліло.

Хоч Гнида вже й звик говорити по-казениому, а все-таки ще не розучився розуміти рідну мову й вислуховував скарги Кармелюкові поблажливо й співчутливо. Раз, коли нестерпно стало від образ і тужливої гризоти, Янко сказав своєму товаришеві в нападі одчаю, що він накладе на себе руки, побивши перед тим вахмістра...

— І дурний, бра, будеш,— сполошився Дмитро,— через собаку пакувати душу немає авантажу...¹² А коли тобі допекло до живих печінок і нудьга посіла, то втікай у свою сторону — і все!.. Ну, доведеться там ховатися — це не має ваги; а хоч колись і

попадешся, то хоч погуляєш. А там: чи пан, чи пропав — двічі нб вмирати!.. Та й од кари можна втекти, аби тільки гроші... а коли вже зовсім діло дійде до того, що бий дріб,— тоді, на крайній випадок, можна й вирядити себе в далеку дорогу... Тільки вже наостанку, не інакше... Я ж сам пробував дезертирувати і шпіцрутенів за це скуштував, а все ж таки дурості над собою не скоїв... і ще охоту маю погуляти на вільній; волі, на роздоллі...

— Брате мій, друже мій! — з криком обпав його Янко і весь затремтів від надії, що охопила його.

Ця надія воскресила Янка, і приятелі потім часто розмовляли про те, як їм втекти, переказуючи один одному відомості про різні краї, про лад у них і про свої палестини.

Як виявилось, Гнида був сирота; він уже п'ятнадцятий рік тяг лямку в уланах; на Полтавщині не залишилося в нього ні рідних, ні друзів; крім того, батьківщина його, Кременчуцький повіт, був безлісний, та й Дмитро мало його знав.; Янкові ж Поділля, а особливо три суміжні з його домівкою повіти, були дуже добре знайомі, і ця місцевість давала всі вигоди для переховування... Тому-то Янко й схилив Гниду тікати разом з ним у свій рідний край, але Дмитро, навчений досвідом, одкладав утечу до більш вигідної стоянки полку й до того, поки не назбирають вони трохи грошенят.

Янко тепер уже міг ждати тернячо: мого гріла наділ її спонукала до гарячкової винахідливості в добуванні грошей, притуплюючи гіркоту образ. Але чим Янко, як солдат, міг заробити? Ремесла, на нещастя, він не знав, а свої загальні знання й розвиток він не міг ніде застосувати... І він гарячково почав вивчати російську мову: добував через Дмитра всякі букварі, книжки, зубрив їх ночами, бо такого роду нахилів тоді не заохочувалось... І таки подолав: здібності він мав неабиякі, з книжкою працювати він привчився з дитинства, і нічого не було дивного, що він за порівняно короткий час навчився швидко читати по-російському; розмовляти вчився само собою в щоденній обихідці.

Про його заняття все-таки відомо було його найближчому начальству, і ротмістр взяв його із стройової служби до себе за денщика, прилучивши до цієї роботи ще й писарські обов'язки. Кармелюкове становище полегшилося. Хоч, звичайно, і від ротмістра доводилось іноді з'їсти зуботичину під п'яну руку, але Янко зумів прихилити до себе його благородіє, виручаючи його порадами, знаннями не раз із напасті; згодом він навіть непомітно підкорив начальника своєму впливові.

Кармелюк з деякою гордістю оглянувся навкруги. Яр, що простягався перед ним, тепер був залитий увесь смарагдовим світлом, а по кручах виднілися строкаті золоті плями; в тем-

ному кориті дна по камінчиках виблискував переливами перламутру, тихо журкочучи, струмок, а коло його берега, ступнів за п'ять від Кармелюка, горличка, прилетівши, безтурботно купала свою голівку в прозорій воді й стріпувала світлі бризки на своє гарне жовтаво-перісте пір'ячко... Перший порив у Янка був убити несподівану гостю, засмажити її на жару і вгамувати хоч трохи нестерпний голод, але він спинив руку, що потяглася була до рушниці: йому стало жаль невинного створіннячка, що так

безтурботно віддається радощам життя... Думки його знову перелетіли в минуле.;

От він у ротмістра відгодувався, оклигав, прибрався і знову всі почали називати його красенем. І покоївки, і дівча-та-міщаночки, і купецькі жінки задивлялися, червоніючи* на білявого, рум'яного, з чарівними очима, писаря-ч'єпуруна, та й він уже відповідав тепер задиркуватою посмішкою на палкі погляди. Молодість, надмір сили та похідна етика давали йому право на це: глибокої любові до своєї дружини він не втрачав, а від тимчасових утіх безглуздо було відмовлятися... Так принаймні думає багато хто...

Так минув ще рік. Кармелюк писав досить часто до своїх, але звідти рідко одержував відповіді, та й ті так були викладені сільським писарем,— мабуть, дячком,— що важко було зрозуміти з них, як живе сім'я. На третій рік тільки в останньому листі проскочило, що управитель кривдить його дружину.

Ця звістка обурила до шаленства Кармелюка, і він хотів був сам утекти з полку й захистити сім'ю свою від напасника, але Дмитро стримав його, пообіцявши тікати з ним незабаром, коли полк вирушить з місця. Незабаром справді перекинули їх до Мурому, і здійснення надій стало очевидне.

На новому місці все було б гаразд,— та, на лихо, задивилася на нього дружина командира й примусила чоловіка взяти Янка в ескадронні писарі. Звичайно, ця посада була великим підвищенням і відкривала шанолюбству Кармелюка перспективи; але прихильність і заступництво пані командирової ставали дуже небезпечні... Янко пам'ятав уже таке заступництво, що закінчилось для нього страшним ударом...

Далеко почувся негучний свист, Янко здригнув і насто-' рожився.

Довго ждав Янко: ні посвист, ні умовлений крик не повторилися,— і він вирішив, що це йому причулося з голоду. Перевернувшись на бік, Янко натоптав тютюном люльку й затягся їдучим, паморочливим димом: в голові в нього ніби ліг туман і під ложечкою ссати перестало...

"Хе-хе! Командирша! — усміхнувся він.— Чорт, а не жінка! Невгасиме пекло, та й квіт!.."

Вже який він з нею був, з обережності, поштиво сухий, щоб аніні... і то не допомогло! Чи доля загадкового солдата зацікавила її, чи з жиру сказала, а почала чіплятися з любов'ю своєю, як реп'ях: спершу заступництво, потім материнська жалість, далі ніжність сестри, а там... Янко тріпнув головою й добре почував потилицю... Запрошувати почала на обід, в гості водити... Командир морщився, але командирша управляла полком,— і всі почали з ним поводитися, як в благородним, як з рівним... Янко опинився на краю безодні, між двох вогнів; порятунку не було, або краще сказати — порятунок був у самій тільки втечі; але Гнида й тепер не був готовий: йому треба було тиждень часу, щоб обладнати одне дільце... Тим часом туга за батьківщиною й за сім'єю стала в Кармелюка нестерпною; всякі гріхи, незважаючи на військову філософію, все-таки впивалися йому в серце, мов кліщі, і часом ятрили його совість; це неприємне відчуття викликало з дна душі колишнє, чисте почуття, і воно волато й кликало його душу струснути цей брудний намул і хоч би там що побачити

свій рідний край, обняти дорогу дружину, діток, особливо старшого сина... Кармелюк заявив своєму товаришеві, що більше тижня він ждати не буде.

А днів через два донеслася плітка до командира, і Кармелюк змушений був негайно тікати,— гаразд, що була ніч. Він кинувся до Гниди, та нараз в одному провулку наткнувся на таку сцену; його товариша вели два солдати, і руки в Гниди були скручені за спиною...

— Пустіть, братики,— благав жалісливо зв'язаний,— не занапащайте душі християнської... Мене ж за крадіж зі зломом поведуть зеленою вулицею... під шпіцрутени... не шкуру, а душу виб'ють... Не беріть, братики, на себе в тому гріха... Нате ось гроші, поділіться... а мене пустіть... Свідків немає...

— А нас за злодіїв вважатимуть, дияволе! — огризнувся старший.

— Тільки справді ж так... виходить... поодбивають йому м'ясо од кісток,— додав нерішуче молодший...

— Злодюзі по заслугі!

— Та я, братики, втечу... Ось тільки пустіть... і сліду не стане... ну, на мене й підозра... а ви ні при чому... Ніхто ж, крім вас, не застав... ну от і все...

— А тоді, як піймають, то ти й викажеш! — вагався вже, як видно, й старший.

— Та щоб я повісився, коли вас викажу! Не занапастіть, братики рідні! Ой, жаль який!.. Смерть моя!

Янко ніби знову чує це благання, і серце йому й тепер розривається. Здала— причулося йому чи то гавкання собаки, чи то крик... Ждати було неможливо: прибіжать сполохані люди, і приятель, його єдина опора, загине... ' . 4

Забувши про своє розпачливе становище, Кармелюк раптом кинувся із засади, мов тигр, і, двома ударами поваливши конвойних, в одну мить перерізав вірьовку Дмитрові; схопившись за руки, вони кинулися навікача... Темна ніч сприяла втечі, а на світанку вони вже були в дрімучих лісах...

Янко витер рукавом краплини холодного поту, що виступили йому на чолі при згадці про це, і став прислухатися: йому причувся далекий посвист, що долинув до нього невиразною хвилею.

Він підвівся на лікті й затаїв дух... і нараз почув, що в самому яру, близько від печери, хтось іде, і не один чоловік, а два чи три.

Кармелюк схопився на ноги, звів курки на своїх пістолях, поправив шаблю, намацав кинджал і став чекати...

Яром побігли до входу печери хиткі тіні, і за хвилину вирости перед ним три постаті. В першій Кармелюк упізнав свого побратима Дмитра й, заспокоївшись, засунув пістолі за пояс; другий був теж свій чоловік, один з вартових при Чортовій виспі, Андрій, а третій був зовсім Янкові незнайомий.

— Пане отамане,! — гукнув Гнида в печеру.— А ми тобі гостя привели... Так уже хотілося йому побачити Кармелюка, що навіть парою коней і бричкою завернув до наших аванпостів...

— Ой!.. Дні живота мого... аки дим! — белькотів одерев'янілим язиком приведений

юнак, марно силкуючись вирватися з залізних лап своїх супутників.

— Ха, раді дорогому гостеві,— привітно промовив Кармелюк, виходячи з свого схову, низько зігнувшись.

— О, me miserum заволав, не тямлячи себе, полонений, упавши до ніг отаманові.— Млад єсть... ще тільки з черева матері ізидох... Ні коємуждо зла сотворихом, окрім Гапки... А про Марину — брехня!.. Змилосердся й помилуй блудного сина... хоч ієрейства ради, domine 13 мій!

— Ха^ха! Здорово просить пардону... з підхідцем, а ду-, ша, мабуть, у п'ятах! — зареготав Дмитро. Вартовий тільки крутнув головою й, спершись руками на кий, закохано —дивився на отамана.

— Та заспокойся, паничу! — почав бур Янко.

— Non sum панич, sed попович 14,— перебив його полонений.— Це тільки зверху... Краси й спокуси ради Євиного роду...— виправдувався тремтячим голосом полонений, боячись, щоб звання панича не потягло за собою страшної помсти розбійника, вже прославленого ненавистю до панів.

— Попович? Тим краще! Тільки чи не католик часом, що все закидаєш латиною? — усміхнувся Янко.

— Триєпостассю 15 просягаюся! — підніс попович до неба правицю.— Іже попівського коліна єсть із діда й прадіда... з Кальної Деражні... І прозиваюся, аки й панотець, мій,— Дерлянський.

Це справді був той самий попопич, що заїжджав із своїм батьком до отця Стопневича в Деражшо. Але, боже мій, його ледве можна було впізнати: ошатна Ліберія тепер була порвана на клапті, колючки дикого терну та козолисту стирчали з дірок; поли її і всі шаровари були в багнюці й зеленій рясці; одірвана частина камзолика теліпалася, мов розбиті двері на завісах; рештки шовкової червоної хустки вилися навколо шиї лахміттям; чуб, прикрашений стеблинками болотяних рослин, стирчав кучмою; на руках і обличчі чорніли плями грязюки; риси обличчя були спотворені жахом, витріщені очі дивилися божевільно, а чорні плями на щоках ще дужче відтінювали страшну блідість обличчя... Попович скидався на божевільного, що зірвався з лаїщого...

, — Та встань же, domine, чого боїшся? Ми ж не звірі, і я свого брата не тільки не скривджу, а й іншим не дам скривдити... Пустіть його, братчики, він не втече.

— Де там! — заперечив Дмитро.— Оно й вартовий розповідає, що як тільки осадили бричку, то він миттю, з неї через голову й спину показав... Гнат кинувся навздогін, а супостат — у чагарі, порвав на собі обмундирування, а продер-ся-таки до болота й там уже по пояс загруз... там його й полонили.

— Еге, батьку,— підтвердив вартовий.

— Та й дорогою пробував дременути.

— Ну, звідціля коли б і хотів, то дорогу знайде хіба що в пекло,— зауважив отаман.

— Якщо вельможний пан...

— Не пан, а отаман,— поправив Дмитро.

— Якщо вельможний отаман,— повів мову, трохи оговтавшись, попович — має беневоленцію... і дасть надію, що тіло й живіт мої невідимі будуть, то я спробую не тікати.— Він встав, струснувся, стер на руках і щоках сухий бруд, пригладив долонею свою чуприну і оглянувся довкола вже трохи заспокоєно.

— Як ти попався до наших у руки? — спитав Янко.— Та сідай, ти ледве стоїш на ногах...

— Страху ради іудейська,— відповів, важко дихаючи, попович і сів на пенюк, що стирчав перед ним.— Я з батьком їхав парою в бричці, а за нами в однокінній біді трясся отець дякон... А правились ми в Бар... Батько мене віз, щоб знову утвердити в семінарії, зане вигнаний бих і ізвер-жен! —зітхнув він і витер брудною рукою піт, що виступив на лобі, розмазавши по всьому обличчю чорні плями.

Це викликало в отамана і в' його товариша вибух веселого сміху; але вартовий, ростом у добрий сажень і атлетичної тілобудови, дивився байдуже й немов ждав наказів отамана.

— Нєсть, гадаю, ні образа, ні подобія? — розсміявся в свою чергу попович.— Але пика чорна — душа біла! Так аз і глаголю: доїхали ми до Краснопольської корчми... Там нас зело налякали... Ми вихопилися при сході сонця, щоб доправитися до Волковинець до заходу світила; доїжджаємо до Чортової виспи, а отець дякон і рече, що він знає стежу, якою можна обминути сію диявольську місцину, але що двом коням і бричці влєктися не можна... Тому родитель мій, вельми засмутившись, пересів до дякона, а мене, ви-щерекомого сина, примусив їхати Чорним шляхом... І тіль^ ки я направив колісницю на ону путь, як повстали на мене ворожі сили, догнали й одоліли!..

— Батюшка й дякон теж не минуть наших, то треба оповістити, щоб не завдали їм клопоту,— сказав Янко Гниді,— а якщо не виїдуть, то оглянути стежку, щоб вивести їх на певний шлях; та до них провести й поповича... А що, чи не знайшли чогось у бричці? — звернувся він до вартового.

— Не оглядали, батьку,— відповів той шанобливо.

Там нічого ж не обрїтається, ей-ей! — якось стурбувався попович.— Окрім харчів...

Ото нам їх і треба! — скрикнув отаман.—Три дні ні в мене, ні в товаришів ріски в роті не було... А що там у тебе призапасено, пане поповичу?

— Для нас з панотцем на дорогу паляниць штук десять, сала од свійського вєпря шматків п'ять добрих та в'яленої piscis taranii з півкопи 16, а решта, аки прииошеіє для уласкавлення сїнедрїона.

— А що для сїнедрїона? — поцікавився Кармелюк.

— Для оного — пернатих, сиріч гусок і гусаків присолених, зело смачних,— десяток, качок, іменованих також до утицями, вельми вгодованих і присмажених димом,— два десяткї...

— Важно лепортує, хай його вовк із'їсть! — сказав Дмитро і провів рукою по вусах і бакенбардах, що геть порозростались. Вартовий тільки сплюнув і одвернувся. Сам Янко пожирав очима доповідача й ковтав слину.

— Ну, масла ще свіжого око17 та просоленого діжечка,— провадив попович,—

кукурудзи гелетка, сочевиці ге летка* борошна гречаного й пшенишного по мішку та крупів усяких чотири вмістилища.

Скарб, цілий скарб! — скрикнув Янко.

— Фуражу, виходить, магазин... Натріскатись можна,— докинув Дмитро.

— Ну, як хочеш, поценку, а ми в тебе ці сінедріонівські дарунки заберем... Хоч заплатимо, а заберем. Бо голод — не свій брат,— вирішив отаман.

— І дуже добре! — зрадів попович.—Бо без дарунків батечко не поткнеться в бурсу, а повернеться вспять — і мені полегкість буде... Єдине токмо, щоб йому відомо стало, що данину забрав пан отаман, а не пропив я в шинку, зане цього не схвалює родитель.

— Не схвалює? — здивувався Янко і дав наказ вартовому: — Зараз же доставити сюди весь провіант... Та оповістити вільних людей, щоб поспішили сюди до нас на сніданок...

— Та прихопи й барило солдатських сліз, що, казали, роздобули наші в жида,— додав Гнида.

За годину все було сховано в отаманській печері, а на сніданок залишено тільки п'ять паляниць і два здоровенні шматки сала, та ще тарані з десятка... Звичайно, й горілки барило, котре взяв під свою опіку Дмитро.

З вартовим прийшло ще троє селян. Всі одержали по однаковому шматку сала, по чверті паляниці й по тарані, а також і по філіжанці горілки. Філіжанку цю,— просто старовинну високу чайну чашку,— облюбував Дмитро в якогось пана економа й прихопив із собою для дорожньої потреби; вона й правила завжди за чарку. Хоч і є приказка, що після першої не закушують, та наші голодні, не дожидаючи другої, накинулися з гарячковою пожадливістю на хліб і на сало... Очі горіли у всіх хижим вогнем, бліді обличчя оживив рум'янець... і серед загального мовчання тільки й чути було прискорене дихання та жвакання...

Попович і до повернення вартового був уже зовсім спокійний і, оговтавшись у товаристві, почав навіть розповідати— бурсацькі анекдоти, а тепер, підкріпившись оковитою й таранею після переполоху, почував себе прекрасно і мімікою виявляв веселість і радість. Коли піднесли йому другу філіжанку, то він уже до неї проказав слушні вірші:

Аква віта створена з жита:

Хто тя добре ковтає,

Той сладость в нутру відчуває,

Та ще додати мушу,

Що веселить вона душу...

О, да шануватимем того довіку,

Хто ошчасливив тобою чоловіка...

Абись же відала свою межу,—

То лізь у мою вежу!

І він при останньому слові перекинув філіжанку в рот¹⁸

Дружний вибух реготу й схвальних вигуків підтримав бур-сакову примовку.

— От так ловко одбалабонив! — вигукнув Дмитро.— І манерку перекинув у рот хвацько... Молодчина, люблю таких! — і він поплескав по плечі поповича, що обернувся до нього.

— І мені твоя весела вдача сподобалася,—усміхнувся отаман.

— Я, пане отамане, і воспіти все можу гласом веліім! — хвастався вже підпилий попович: дві філіжанки оковитої почали його розбирати.— Коли б гітара, а ще ліпше — торбан... Ех, заспівав би: *i"Et sonat, et tonat, pulveumque colbum dat"* *.

— Молодець, хай тобі грець! — підбадьорював Гнида, і весь гурт підхопив теж: — Молодець, ловко!

— Ось як роздобуду десь торбан, то я тобі вдарю на струнах! — устряв Кармелюк.

— О ч возвоселюся в оний час, а нині сущу, я можу без тимпанів і гусел возопіти тако...

Г попович дзвінким голосистим тенором заспівав комічну пісеньку.

Що далі він співав, то дужче захоплювався, жестикулював і прискорював темп... Нарешті попович, прискоривши темп до козачка, підібрав поли своєї Ліберії, ударив сам гопака і пішов вивертак; всіх охопило безумство: всі почали підспівувати, вигукувати, підсвистувати в такт і від захвату реготати.

— Смали! Сади! Ріж!! — кричав, притупуючи ногами, Дмитро.— Ох, шельма! Бий каблуками, каналія! Одколуй! Забирай, забирай! Ох, бодай тобі... Так та перетак!

— Молодець, ловко! — розпалився і Янко, забувши свою тугу.

Аж коли геть знемігся, цопович припинив шалений танець і під захоплені вигуки впав і розкинувся мало не в самому струмку.

Наближався полудень, і яскраве весіннє сонце починало вже припікати. Здаля долинув крик сови.

— Чи не твого панотця там накрили? То тобі треба поспішити до коней, щоб од тривоги не пропав,— звернувся до поповича Янко.

Той підвівся, все ще часто дихаючи, окинув усіх засмученим зором і заходився з досадою чухати потилицю.

— Спасибі тобі, попенку,—заговорив отаман,—за твою веселу вдачу і за ту втіху, що ти нам дав у нашому бродяжницькому житті. Ховатися від людей мало радості... наче дикі звірі... Та й супутники наші — самі лише нудьга та гризота; то й за хвилину сміху — спасибі! А батькові передай від мене, що з великої нужди я забрав його харч... і що, звичайно, я за нього заплачу щедро.

г— Ех, пане отамане! — вигукнув попович, щиро зворушений прийомом.— Ширять про тебе багато страхів, а тільки такої людини, такої душі й не бачив ніхто!.. Та йви всі, братчики, полюбилися мені... От наче в рідній сім'ї опинився... Прийміть мене, братіє, в свій собор,— став він знову комічно благати,—послушником буду і паки і паки реку, все убо сотворю, що накаже отаман, і життя покладу за вашого батька й за вас, товариство!

, ,

— Приймемо! Зоставайся, згода! — почулися співчутливі вигуки.

— Любий ти мені теж, поповичу, і діло б тобі тут знайшлося,— обізвався задумливо

Кармелюк,— а взяти тебе не випадає: не годиться бо синові супроти батька йти, та й нам потурати тому гріх... А от коли ти станеш, сьак чи так,

на своїй уже волі, то тоді, будь ласка. А тепер поки що про* щавай! — І він обняв засмученого поповича.

Всі мовчки погодилися з мудрим наказом отамана й пішли виряджати веселого гостя.

Зосталися тільки Янко, Дмитро та Андрій.

XII

Добру я тобі, отамане, звістку приніс,— почав Дмитро, коли не стало чути ходити тих, що пішли.--* Передусім— підсилення до нас іде., і з хуторів, і з Красносілки... Виходить, резерви поповнимо... По-друге — з фуражем добре ви-, йшло,— провіанту роздобули. А третє — знайшли жида Лейбу. Корчма його на Чорному шляху... Він, шельма, береться всякий живий і мертвий товар скуповувати. Ну, звісно, сам наживатиметься на цьому, а все ж таки і для нашого діла лафа. Так от, тепер сміливо можна буде в атаку і чималу здобич ухопити... та й добряче гульнути...

— Ех, брате, ти все про гульню,— сказав докірливо Кармелюк,—а про моє горе тобі й гадки немає! Тут яких-не-будь десять миль, не більше, які роз'єднують мене з родиною, а ти знову на здобич!

— Ми і вдаримо у твої краї зірвати борг із собак...

Перш за все сім'ю вирятувати, а не дражнити собак..*

^ Та коли ж ці собаки й загризли твою сім'ю...

Як? — схопився на ноги Кармелюк і видививсь на товариша очима, що спалахнули гнівом.

— Та так,— провадив різко Дмитро.— Та сама пані, що ти її не вдовольнив здуру, так вона мало того, що тебе запровторила, а хотіла ще була купити і твою сім'ю на знищення — чиста правда... Ось його спитай!

— Правда, батьку рідний! — підтвердив Андрій.— Я й ра* ніше чув, а тепер селянин з тих країв прибув, розказує, що пані геть закатувала, людей... Гинуть усі... що нібито, як не вдалося їй купити батькову сім'ю, то вона давай підкупляти управителя на помсту... А той же й сам звірюка...

— Ну, що скажеш? Іще цидулку писатимеш?—ущипливо докинув Дмитро.

— А! — застогнав Янко, вчепившись руками в свої пишні * кучері,— Гадюка! Змія! Ні: пора їй вирвати отруйне жало... Зараз лечу... і розчавлю! Ти оставайся тут... А я... ні хвилини!

— Батьку! Візьми мене! — почав благати Андрій.

— Ні, нікого не поведу на убій: там справжня фортеця.

А тут ти мені потрібен,— і він хутко подався до пролазу.

■ Ну, як собі хочеш, а самого тебе не пущу! — І Гнида догнав його.— Тут і Андрій Лушня поорудує, а я побратима не зраджу!!

Хойнацькі повернулися у Вівсяники, перелякані на смерть. Доротея не розповіла чоловікові своїх підозрінь, а заходила розсилати гінців по сусідах, щоб з'їжджалися

до них, почала збирати в свій двір загонову шляхту 30, озброювати її, а двір укріпляти. Не тільки найближчі сусіди, а й далекі пани наповнили дім і двір Хойнацьких, а багато хто почав присилати до них на схованку речі. Селян до двору. Доротея не підпускала, а примушувала працювати вірну челядь. За тиждень рів, який оточував садибу, розкопали втричі ширшим і до двох метрів завглибшки; на окопах його став стіною частокіл із дубових і грабових колод, а брама, через яку в'їздили, була укріплена високими, окованими залізом, воротами. Треба було ще доробити до брами бокові укоси, та не було на похваті муляра, а селянина-мурівника Хойнацький не схотів брати: натомість він укріпив дім.

Погреби під ним були переповнені запасом пороху, свинцю та їстівних припасів; крім того, з кабінету, па всякий випадок, був пророблений лаз в окремий, потайний рука її погреба, що сполучався з підземеллям винниці. Отож двір і дім Хойнацьких, маючи озброєний гарнізон, міг довгий час витримувати облогу, а володарі його, на крайній випадок, могли втекти. Це заспокоїло Доротею; але пана Віцен-тія все ще непокоїла брама і двоє місць коло річки внизу, і він усе шукав в околицях шляхтича-муляра.

Тим часом чутки про Кармелюка вляглись, а якщо й докочувались сюди деякі відлуння їх, то більш заспокійливого характеру, як те, що Кармелюк помандрував за Жмеринку та там і застряв. Все це втихомирило тривогу панства Хойнацьких і надало їхньому життю ширшого розмаху...

Минуло ще два тижні, і в Доротеї пригас і сам спогад про безглузду записку; вона почала навіть підозрівати, чи не пожартував хто, тільки нічим не можна було пояснити одного,— таємниці комори, відомої тільки їй та Кармелюкові..

Одного разу, коли повертався з полювання Хойнацький, на околиці зустрів його якийсь середнього віку бородатий суб'єкт у довгому каптані, надітому поверх кольорової сорочки на випуст. Знявши поярковий капелюх, він низько вклонився й zostався з непокритою головою.

— Хто есте? кинув звисока пан, змірявши незнайомого поглядом.

— Муляр, ясновельможний пане... Прошу ласки й роботи.

— Муляр?! — зрадів був Хойнацький, але потім, пронизавши прохача недовірливим поглядом, осадив навіть від нього коня.— Кацап?! — кинув він зневажливо.

— Із Пилипонів, Могилівського повіту,— відповів, не образившись, муляр.— Старообрядці будемо, примірно... Тому нас ці мазепи і звуть пилипонами.

— Що то єсть мазепи?

— Та ось ці хохли... Ненавидять нас... Ну й ми їх, нечистих, до себе не пускаємо... Війна, виходить, і повзводні сутички... хто кого! То ми вже хотіли аж до Литви податися, щоб тільки покинути цю барабанну шкуру — Хохландію.

— Слухай, пане коханку,— тихо звернувся до Хойнацького пан Янчевський,— це посилає тобі сам бог такого робітника. Я пилипонів добре знаю; вони справді ненавидять і зневажають хлопське бидло і по релігійному фанатизму, і по мові, і по звичаях... Тут уже можна напевно сказати, що цей кацап не знюхається з твоїми

хамами... та й, крім того, можна до нього приставити двох вірних із шляхти дозорців і бути зовсім спокійним; адже браму й ограду треба закінчити,— так їх залишити небезпечно.

— Пан ма рацію,— погодився Хойнацький і став домов-, ляти муляра.

Муляра, після пильного огляду, допустили у двір. Наступного дня йому була запропонована спробна робота в домі — полагодити піч,— і Хойнацький zostався цілком задоволений.

А ще через день увечері покоївка Фрося, досить уже знайома з життям, хихикала й шепотілася з посудницею: з нею вона любила часом поінтимничати. То була та сама Фрося, що служила шість років тому у Пігловських; діставши вільну, вона вже третій рік працює у нових панів Хойнацьких, увійшла в довір'я своїми спеціальними здібностями до Доротеї і стала їй повірницею.

— От сміху, любко! — заливалася Фрося.— Цей кацап у мене втріскався!

— Ой мамо! Дідуган такий! — хитала головою посудниця.

— Та який ще вий дідуган? Ні, він ще ого-го! Тільки що кацап, у бороді... Цапом од нього несе...

— А пані вже напевно те знає?

— Ба ні! — зареготала почервонівши камеристка.— Тільки так мені здається... Проте кацапів я вперше бачу... того наче й страшно; а може, вони теж люди! Ось і цей — греч* ний, ласкавий... Сережки мені подарував одразу... золоті... Ось подивись...— І вона, вийнявши з кишені коробочку, подала її посудниці.

— Матінко! — сплеснула та руками й остовпіла від подиву.— Та за такі сережки не знаю що... Ото він вас так покохав? Оце диво: тільки глянув і покохав?

— Що ж тут дивного? За мною гинули не раз... Тут довго марудитись нема чого... глянув і пропав: або кавалер, або нанна! Це тобі, кріпачці, вдивовижу, а мені так начхати! — І вона переможно вийшла з дівочої.

А на четвертий день, роздягаючи пані, Фрося сказала, що пан Янчевський просив перевести його з кабінету в пани-чівську.

— Навіщо? — здивувалась Доротея.

— Та нібито, пані, там незручно,— відповіла з лукавою усмішкою Фрося.

— Пусте! Досить! В паничівській помісти краще пана Кшетинського, улана...

— Того високого, стрункого... з гарними вусами... такого гождого — красеня?

— Ну ти мені не дуже-то па нього задивляйся!

— Брунь боже! — зніяковіла служниця.— А ключ від потайних дверей де пані звелять...

— Сюди давай! — перебила Доротея, теж зніяковівши.

Фрося передала пані ключа й заходилася дещо прибирати в опочивальні, а потім, немов між іншим, звернулася до неї:

— Там, пані, на кухні, казав пан Хойнацький, занадто небезпечно дозволяти муляреві спати — він може підпоїти дозорців, а то й самі хропака дадуть... і тоді, що хоч і куди хоч... То краще було б замикати кацапа в якійсь коморі..

— Еге ж, це правда,— погодилась пані.

— То я б вельможній пані нагадала...— трохи затнулась камеристка,— про ту комору, що була раніше креденсом...19 Звідти не вилізе... а я замикатиму...

— Ха! А ти вже познайомилася з мул яром? — кинула на неї пані поглядом і, помітивши, що обличчя Фросі густо зашарілося, зареготала й додала: — Що ж, я нічого проти цього не маю, держи його коло себе на замку, але й відповідай за нього суворо...

— А, на рани пана бзуса... хай тому мулярові всячина: я тільки про панську безпеку клопочуся... а то,— потрібен мені!

— Ну, добре, добре,— підморгнула пані,— я ж не в претензії... А ти б знайшла ще й моему панові якусь забавку..* щоб не набридав...

Повірниця хихикнула поштиво в руку і вийшла, побажавши своїй пані доброї й щасливої ночі.

Днів через три після описаної сцени з'явився якийсь шляхтич коло брами: його, звичайно, в двір не пустили^ а почали розпитувати черев віконечко біля воріт; він назвав себе Зеленським, післанцем з листом і речами до пані Доротеї від її далекої приятельки пані Люджеської. Щоб перевірити ці показання, покликали фурмана і доїжджачого, приятельок пані, які були в селі, і вони признали в прибулому Зеленському управителя пані Люджеської. Тільки тоді шляхтича впустили, а листа передали Доротеї. Пані Люд-жеська писала, що незабаром приїде й сама*, а зараз просить поки що примістити в домі її речі: килими, срібло, бронзу, котру вона не зважається без себе залишити на хлопів.

Муляр, який працював коло брами, дуже здивувався, що так боязко допитують і оглядають кожного приїжджого, і в простоті душевній сміявся голосно із шляхтича.

— От так жданий гість! Ха-ха!! Обшукайте лишень його, братці, з фронту і з тилу!

— А ти, проше пана, зубів не скаль, а допоможи краще батькові,— підкреслив шляхтич.

Муляр зніжковів, засоромився і змовк; та коли прийшов від пана дозвіл взяти скриню, яку привіз шляхтич, і перенести її В ДІМ у гардеробну, ТО Й ВІН' охоче взявся допомогти переносити, і його поміч знадобилася, бо скриня була над-: звичайно важка.

В кімнатах зустрів муляра господар, пан Віцентій^

— А що, вацпає, як твої роботи посуваються? — спитав він. ,

— Коло брами, вельможний пане, все до вечора закінчу, а завтра перейду в сад.

— Досконале; по закінченні дістанеш нагороду.

Муляр уклонився. В цей час підійшов до них пан Янчевський з уланом.

— А що, пане Віценте, як гадаєш? Чи не додатися нам на полювання розім'яти кості, а то ми ніби засиділися?■*— звернувся він по-дружньому до господаря.

Дуже добре,— погодився той,— думка, друже, мені до серця...

— Тільки куди?

— Добре було б на звіра... потішити молодого героя й помилуватися його хоробрістю... Ха-ха-ха!

— До панських послуг,—1 відповів завзятий улан і багато-* значно клацнув при цьому острогами.

— Віват!.. Та куди ж би? міркував, потираючи руки, господар.

— Якщо дозволить їх милість панство, то я порадив би,— втрутився до розмови муляр. То було б зухвалістю з боку хама, але тому що хам був не свій, а пилипон, якому властива невихованість, і тому що порада його могла бути цікава, то Хойнацький і кивнув головою.

— У Хвощівському болоті, ваше високоблагородіє, у Вилах, що тягнуться до Головчинського лісу, там того самого кабана — сила!.. На свої баньки бачив, а одинці — оттакен-ні — страх великі!.. Отож якщо кинути туди гончака, то просто піде батальний вогонь.

— А він правду каже,— зауважив господар,— там водяться, жаль тільки, що далеко, а тепер пізненько...

— Що ж, ваше благородіє, і переночувати можна в лісника, а на зорі... в болото — розкіш!..

— Чи не краще завтра? — вагався господар.

— Та що ти, пане Віценте, завтра? Тепер спокійно! — заперечив Фелікс Янчевський.

— Ма ся розуміць, звичайно,— спалахнув нетсрпіппям улан.

— То й прекрасно,— погодився господар і побіг давати розпорядження.

Минуло, проте, чимало часу, поки веселе й численне товариство в супроводі шарабанів із собаками й вагону вершників рушило в путь.

Мисливці на ніч не вернулися, і пані Доротеї довелося сісти вечеряти лише з двома ветеранами. Незрозуміла туга й тривога до того охопили її, що вона не могла нічого їсти. Запросивши безсилим старих ночувати в чоловіковій кабінеті, щоб у домі принаймні були чоловіки, вона сама ще раз обійшла дім, сад і двір. Скрізь було тихо, спокійно, тільки з челядницької часом чути було регіт; але він бадьорив... Доротея поглянула на небо; половина його була вкрита чорною заслоною, і зловісний морок насувався на землю...

Фрося ждала її в опочивальні.

— Що це за гамір у челядницькій? — спитала пані у повірниці.

— То пан Зеленський, що прибув, частує товариство: такий веселий, балакун...

— Гляди, щоб не перепилися вони в дим... особливо лакеї...

— Я скажу... хай пані не турбується.

— А твій — у комірчині?

— На замку,—махнула рукою покоївка й, спитавши, чи не треба ще чого пані, пішла.

Доротея залилася сама. Вона ще раз оглянула опочивальню й будуар, вийняла з комода заряджений пістоль, поклала його під голову й знову лягла. Помалу-малу її почуття почали поринати в приємну памороку.

Тим часом муляр з болісним нетерпінням чекав на свою Фросю; він і виглядав, і прислухався, як йде* та й годі.

Нарешті Фрося зашелестіла накрохмаленою спідницею. Муляр вхопив Фросю за руку й потяг був до комірчини.

— Чекай, пся крєв! — скрикнула отетеріла коханка.— Я ось тільки збігаю в челядницьку, щоб лягали спати, і повернуся до ведмедя.

Муляр подумав з хвилину.

— Тільки щоб не прийшли сюди лакеї, а то нам перешкодять...

■ — Не бійся, питимуть, поки не попадають... Аби тільки не галасували.

Муляр замкнув за нею вхідні двері, увійшов квапливо в гардеробну й кинувся до привезеної шляхтичем скрині.

— Живий? — прошепотів він, нагнувшись.

Відповіді не було.

—* Чи живий? — майже крикнув він від жаху, нахилившись ще нижче.

— Скоріше! — почувся з глибини глухий, придушений/ стогін.

Ключем, якого йому передав шляхтич, муляр квапливо відімкнув віко: під ним переверталось щось незграбне, загорнуте в килим. Чимало довелося докласти зусиль, щоб витягти край килима й підвести голову загорнутого в нього чоловіка... Нарешті, після неймовірних, одчайдушних зусиль, важкий оцупок було виїнято з скрині й підведено; тепер уже робота пішла жвавіше, і голова ув'язненого була відкрита.

— Яйку! Чи ти живий? — із зворушливим поривом припав до свого друга Дмитро...

Еге ж, це були Кармелюк та його побратим Гнида!

— Води! — прошепотів Янко, безсило звисаючи головою і ловлячи спраглими устами повітря в задубілі груди. Обличчя Кармелюкове було синьо-багрове, очі розширені від агонії задухи, і весь він був ніби змочений патьоками холодного поту.

Дмитро подає йому води, допоміг визволитись із килима й майже виніс у сіни, щоб обвіяло його свіжим повітрям.

Хвилин через п'ять серце й легені Янка повернулися до норми; колір обличчя набрав значно здоровішого вигляду.

— Ну, ледве, ледве... витримав! — заговорив, нарешті, Кармелюк з великими передишками.— Ще трохи-трохи — і край... задушився б! Каторжний килим затулив рота... руки випростати — немає сили... хоч пропадай пропадом!.. Такої муки вдруге — ну її! На тому світі однією ногою вже був!..

XIII

— Мало-мало на той світ не потрапив! — хитав головою Янко, з зусиллям дихаючи.

— От біда! І дірок же напровірчували у днищі скрині, а от, дивися ж!.. Ну, та слава богу! Ковтни ще разів два-три горілки,— допоможе,— і Гнида простяг побратимові флягу.

Кармелюк випив з перепочинками кілька ковтків. Дмитро дав йому закусити пирога й шматок сала.

— Еге ж, ожив ніби,— промовив Кармелюк, важко проковтуючи закуску, якої дав йому товариш.

— Посидь на сторожі тут, а я на аванпости... чи все там

спокійно? — сказав Гнида і навшпиньки прокрався у внутрішні покої. '

Хвилин через десять, коли він повернувся, Кармелюк уже розминав собі руки й ноги.

— Тільки оце тепер починаю відчувати силу,— сказав він, усміхнувшись.

— І гаразд... А там усі хропуть, перепившись... Пора!

Янко намацав за халявою кинджал, оглянув кремінці на пістолях, позатикав їх за пояс, стяг його дужче і поправив рукою скуйовджену чуприну.

В цей час майнула в дворі якась тінь і почала швидко наближатися до дверей...

— Сховайся, це Фрося!

Як тільки вона прослизнула в двері, Дмитро миттю схопив її й приставив до її вирячених од жаху очей ножа.

— Тільки писнеш, тут тобі й амба! — потім зв'язав їй назад руки, набив глиною рота, стяг його міцно хусткою і, кинувши в комору одурілу полонянку, замкнув її на ключ.

— Ну, я піду,— сказав глухим шепотом Кармелюк,— а ти постережи з коридора... Я знаю тут усі ходи й виходи... Гроші й найкоштовніші речі в неї у шкатулці в спальні й комоді, що в суміжному покої, а ключі вона завжди тримає під додушкою.

Дмитро мовчки кивнув головою й навіпомацки рушив у

чорний прохід. Янко повернувся в гардеробну і спробував одчинити двері, що сполучали її з передпокоем коло будуара й спальні. Обережно повернув ручку дверей і натис плечем; почувся легенький тріск, але двері не піддалися... Серед мертвої тиші, серед могильного мороку цей тріск почувся виразно й повторився десь кволим відгуком... Кармелюк завмер на місці і затаїв дихання.. Народжений звук затих, але в тиші, яка запала, почувся десь далеко чи то стогін, чи то хропіння... а за стіною близько скрипнула дошка підлоги... Болісно тяглася хвилина...

"Хто це скрипнув: Дмитро чи пані?" — блиснула зірницею в голові Янка думка.— Якщо гадюка виповзла з гнізда, почувши тріск, то втече і зчинить тривогу... Що робити? Кожна мить дорога!.. Чи спробувати ще раз одчинити тихо, чи висадити з гуркотом двері і влетіти, як буря?"

Він прислухався: щось зашехотіло коло його ніг... мабуть, миша... і знову настала гробова, важка тиша... Кармелюк натиснув ще раз плечем двері, вони здригнули, тріснули й подалися: засув при натиску вискочив з гнізда, і двері на-їїводчинилися. З третьої кімнати долинув легенький шум, немовби хто важко перевернувся: в ліжку... і навіть почулося напівсонне запитання: "Хто там?" Але запитання більше не чути було...

Кармелюк одчинив двері й опинився в передпокої... Серце його то завмирало, то щосили стукотіло в огруддя. Розбиратись у вихорі почувань не було коли... Він потяг другі двері, і вони безшумно відчинилися... Крізь щілину видно було напівосвітлену вбиральню, з плямами темних тіней на вікнах, по кутках і коло стін; крізь щілину других дверей лилося яскравіше світло, лягаючи гострим трикутником на килим і розсипаючись рядами півтонів, що бігли вгорі по плафону... Ще на мить спинився

Кармелюк, щоб перевести дух і прислухатися... Із спальні не виривався жоден звук, не чути було навіть дихання. Кармелюк прожогом перебіг убиральною й розчинив двері. На ліжку сиділа Доротея, подавшись напружено вперед і втопивши в двері нестямний, сповнений жаху погляд... Одна рука її лежала під подушкою, друга впиралася в коліно... Волосся безладними патлами лежало на плечах і спадало на оголені груди... Освітлена з одного боку червоним вогнем нічника, вона була в переливах світлотіней ефектна й скидалася на тигрицю, що її застукали в лігвищі, ладну кинутись на свого ворога.

Кармелюк, глянувши на ненависну гадину, якось оторопів і завмер на місці.

^ Що, впізнала? — прохрипів здушеним голосом Кармелюк, виступивши на освітлене коло своєю могутньою постаттю.

— Кармелюк!? — скрикнула пані й одсахнулася до стіни.

— Еге ж, Кармелюк... утік... рискнув усім... аби тільки ще раз побачити закохану пані... і віддячити за ласку...

— Милосердя! — зашепотіла вона побілілими устами... — Все бери, все!.. Ось ключі... тільки даруй життя!

— А ти мені його дарувала? — закипів він і відчув, як буря ненависті почала клекотіти й підійматися в грудях. — Одірвала од сім'ї, вигнала з рідної землі, загнала на чужину, щоб спливав кров'ю й гинув з туги... Мало того! Ще помщалася через собаку-управителя на невинній жінці моїй, дітях... А тут? Скільки ти душ замучила, скільки сиріт пустила по світу! Га? Мало тобі кари, гадюко! Дай придумати!.. — Шаленство починало оволодівати ним.

Вдалині почувся шерех... ч

— Все бери! Дай тільки душу... Тяжко... без покути... Ой на матку найсвентшу... Єзус-Марія! — заволатала вона, не зводячи очей з Кармелюка і в той же час прислухаючись до шуму.

— Немає для такого диявола милосердя!.. — промовив похмуро Янко. — Все одно не покаєшся...

— Май бога в серці! — благально звомпила вона. — Ти благородної душі... Я — беззахисна жінка...

Кармелюк завагався; принаймні порив шаленства змінився в нього почуттям презирства, гидливості. Доротея стежила за Кармелюком, не мигнувши оком, а, піймавши мить його вагання, нараз вихопила праву руку з-під подушки й, хутко підвівшись, вистрілила йому в голову... Але віддача трошки підкинула дуло вгору, і куля прослизнула поміж волоссям, а цюстріл обпалив лише скроню...

Минула мить розгубленості, — і Кармелюк схопив своїми залізними руками Доротею за горло; він стиснув її з такою силою, що очі в жертви налилися кров'ю, повилазили з орбіт, і "закривавлений язик вивалився з рота. Пані затіпалася корчами в руках месника, а Кармелюк, обурений підлістю, п'яний від нестями, стискував міцніше лещата, піднявши навіть у повітря пані, що звивалась усім тілою...

Вбігши на постріл, Дмитро так і застав свого отамана з Доротеєю, що посиніла й

витагнулася в його руках...

— Це войа, шельма? — спитав він з острахом.

— Хотіла вкусить, та ось витяглась! — відповів Кармелюк.

— Облиш її... Треба взяти тут, що коштовніше, та й драла... Зеленський перепоїв челядь... і вартує коло брами... На грозу заходить...

Чудовий, весінній вечір спустився рожевим сяйвом над селом Головчинцями. Всім приніс він з собою спокій і тиху, радісну жвавість; він не торкнувся тільки одної обшарпаної, перекошеної хати колись багатих Кармелюків. Високий пліт, що огорожував її колись, тепер упав, воріт не було, тільки на тому місці тепер самотньо стирчав дрючок. Заросле, спустіле дворище мало вигляд руїни,— видно, господарям не було чого в ньому зберігати; від комори й клуні, колись охайних, чепурних, стирчали тепер тільки голі крокви, соломі ж з їхніх покрівель, мабуть, було вжито на паливо...

Але в перекошеній хаті ще жили люди... Проти печі на лаві сиділа, зігнувшись, неймовірно худа жінка, в якій важко було впізнати колишню струнку й білу, мов порцелянова лялька, Марину. Колись тонкий її стан перетворився тепер на кощаву худорбу, плечі згорбилися, обличчя зів'яло, і тому, що найбільшої краси йому надавали свіжість і ніжність,— то Марина багато втратила тепер своєї колишньої вроди. Але особливо змінилися її очі: радісні, блискучі, мов дві зірочки, що освітлювали колись її обличчя, тепер дивилися тупим похмурим поглядом.

Марина сиділа нерухомо, опустивши витягнуті, мов нагаї, руки на крісла. В кутку на лаві, вкрившись кожушком, уже спали два її сини: старший хлопчик, років семи; і молодший, на рік менший. На столі стояли рештки убогої вечері, та Марина й не думала прибирати їх: вона сиділа нерухомо, вимучена, стомлена, без почуття в серці, без думки в голові...

Чорні сутінки наповнювали хату... Тільки на припічку, в купі попелу, ледве тліло дві-три жаринки, освітлюючи непевним, мерехтливим світлом силует зігнутої жіночої постаті, яка втілювала в собі убогість і покору долі. Один рукав МарининоЇ сорочки був розірваний, крізь нього видно було худу руку, перетяту вздовж кривавим рубцем... Управитель бив її і вчора, і сьогодні нагаєм... Та хіба це вперше? Марина вже звикла до катувань цього виродка, котрий щоразу при зустрічі з нею нагадував їй минуле Кармелюкове. Душа її вже й не обурювалася звірством, яке чинив над нею управитель, от тільки тіло боліло й кістки боляче ішли...

Тепер вона випадково прибрала вдалої пози, і гостре почуття болю зменшилося, вона відчула цілковиту слабкість...

Марині здавалося, що і руки, й ноги її поналивалися свинцем і що їй несла ні підвестися з місця, ні ворухнути рукою. Від печі йшов теплий дух і зігрівав утомлене тіло. Марина втупила нерухомі очі в дотліваючий попіл, але думки не було В І-Ш'Х.

Марина ні про що не думала, нічого не згадувала... Ні картини минулого життя, ні образ давно втраченого чоло-, віка не воскресали перед нею... В ній навіть не прокидалися й думки про завтрашній день: вона ж знала, що завтра, як і сьогодні, ждуть її ті ж самі злидні, те ж саме приниження, катування, побої... Давно вже вона

перестала боротися з долею. Тепер вона тільки відчувала, що змучене тіло її відпочиває, і це відчуття сповнювало її організм якимсь мертвотним спокоєм, і тільки десь далеко в мозку, по той бік межі свідомості, мерехтіла одна невиразна думка, розпливчаста, мов болотяний туман: як добре було б, коли б вона одразу опинилася в могилі... Тиша, спокій... Ні остогидлого світу, пі панщини, ні економа, ні лайки, ні муки... Ох, як би добре було!

Час ішов... У хаті було вже темно, як у могилі, ні один звук не долітав із села, що спало, як мертве. Нараз Марина почула в сінях тихий шерех ходи,— хтось підкрадався. В одну мить вона схопилася з місця й, мов забита собака, притулилась до печі. Зуби її цокотіли, руки зціпились і міцно притиснулись до тіла.

"Управитель,—закрутилося вогняною іскрою в мозку.— Сьогодні він ще похвалявся доконати до краю... Битиме... Побачить дітей... Сховати їх... Закрити..."

Але закривати їх було вже пізно: хатні двері відчинилися, і хтось ступив на поріг. При тьмяному відблиску зоряної ночі звиклі до темряви очі Марини розгледіли високу чоловічу постать у чумарці. Чоловік дихав важко, переривчасто,—це ще більше підтвердило її здогад. Кволий зойк вирвався з її грудей.

— Марино, ти? — голосно промовив чоловік.

Голос цей рвонув серце Марині.

— Хто там? Хто там? — скрикнула вона, із жахом простягаючи в темряві руки.

— Я, я, Іван твій! — І дві дужі руки обхопили її й притиснули міцно, гаряче.

— Господи, що це? Іване, ти чи тінь твоя? — тихо скрикнула Марина.

— Я, я... живий, здоровий, чоловік твій, богом даний! — голосно мовив Кармелюк і стиснув Марину в своїх обіймах ще дужче.

— Боженьку... царице небесна!..—ридання не дало говорити Марині. Вона обхопила руками Кармелюкову голову й, знесилівши від несподіваної радості, майже повисла в нього на руках.

Кармелюк доніс її до лави й, сівши, кинувся палко цілувати її обличчя, її схудлі плечі.

'■'—* Ну, заспокойся ж, рибонько! — примовляв він.—Не. покину тепер тебе ніколи, ніколи!

— Ніколи! — скрикнула Марина, захлинаючись від радості й від сліз, що підступили до горла.—* Світе мій, пане мій! Щастя моє єдине, любе!..

Вона цілувала чоловіка в обличчя, в руки й знову тулилася до нього й знову казала, змішуючи цілунки з сльозами:

— Замучилася... не сподівалась і побачити... Боже мій... Почув мене... Щастя моє єдине!..

Кілька хвилин і Кармелюк не міг промовити й двох втям-ливих слів від збуреного хвилювання. Він тільки пригортав до себе дорогу істоту, вкривав її поцілунками й казав, що вимучився, стомився в розлуці.

Нарешті перша хвилина нестямної, бурхливої радості минула. .

~ Чекай-но, скажи, Марино, де дід? — спитав Кармелюк, садовлячи Марину собі на

коліна.

— "Уже другий рік, як помер, царство йому небесне.

— Помер?.. Ох, жаль! Тож-то ви, бідолашні мої, сиротами осталися... Хай буде земля над ним пухом,— промовив глухо Кармелюк, перехрестившись.— А я й не знав. Ех, лєн дїна була! Не довелось і попрощатися...

Йому ж уже років за сотню вийшло, та й на яку радість було житц? — спробувала боязко втішити чоловіка Марина й, згадавши всі муки, які вона пережила вкупі з дідом, зітхнула.

Зітхнув тяжко й Кармелюк.

Марина припала до його грудей. Якусь хвилину обоє мовчали.

— А діти як? — заговорив знову Янко.

— Живі, здорові... Ох, тяжко було, Іване, а виплекала, зберегла! — Марина пожвавіла.— Почекай, зараз побачиш: я .розбуджу їх!

Вона хотіла кинутися до дітей, але Кармелюк притримав її за руку.

— Не треба, почекай, нехай уже завтра вранці. Та вони ж і не впізнають мене.

Впізнають, впізнають: я їм про тебе без кінця-краю говорила, молились ми щодня за тебе.

Спасибі тобі, голубко моя безталанна! — Кармелюк стиснув жіночу руку,— А дітей не буди, нароблять галасу, прикличуть ще когось.

тг Правда, правда! — погодилася Марина.— То я вогонь роздмухаю, хоч подивишся на них. Господи! Та я ж сама не бачила й досі твоїх ясних очей.

— • Тільки завісь чимсь вікно, сказав Кармелюк, відступаючи в глиб хати.

Марина завісила вікно якоюсь ряднинкою, роздмухала жар, засвітила каганець і підійшла з ним до лави, на якій спали діти.

— Ось вони, Іване, ось воии, голуби наші милі, йди, дивись!

Кармелюк мовчки спинився біля дитячих голівок.

Малюки лежали, близько притулившись один до одного; з-під дірявого ряденця, яким вони вкриті були, виглядали тільки дві біляві голівки. Світло від каганця освітлило худенькі обличчя дітей — замазюкані, з виразом недитячої серйозності, що лежала на чолі й коло рота.

Кілька хвилин Кармелюк мовчки дивився на цих нещасних малюків, нарешті глибоке болюче зітхання вирвалося з його могутніх грудей.

— Вовченята, безталанні, беззахисні! — промовив він гірко і, змахнувши рукавом сльозу обернувся до дружини. Тільки тепер він побачив її вимучене, змарніле й постаріле обличчя.— Марино! Та тебе впізнати не можна! Як же ти змарніла! — вирвались у нього сумні слова.

Ці слова ударили її особливо боляче по серцю. Сльо.чи виступили в Марини на очах.

— Змарніла? — перепитала вона, і голос її затремтів від хвилювання.— Як тільки жива зосталася, ти те скажи! Як іще шкура моя геть не розпалась, як ще кістки ці на тріски не перевелися? Ох, що за життя було! Мука, смерть, пекло краще!

Марина затулила обличчя руками й гірко, гірко заридала. Від цих сліз дружини Кармелюкове серце защеміло нестерпним жалем і болем.

XIV

" . Безталанна моя, голубко моя сиза, прости! ^ скрикнув він і, обнявши, гаряче притиснув її до себе.

Йалка чоловікова ласка ще більше збентежила Марину. Перед нею постало все її життя за ці три роки: нестерпна, каторжна праця, катування, наруга, холод, голод, страх за нещасних дітей і туга, нестерпна надлюдська туга... І вона заговорила про своє життя, перериваючи мову схлипуванням; сльози так і лилися по її обличчю; вона витирала їх рукавом сорочки і все говорила, говорила про те, що за три роки переталувало її вроду, переточило серце...

Кармелюк мовчки слухав дружину, втупивши понурий погляд у куток. Час від часу він тільки притискував до себе безталанну Марину, стан якої здригався від ридань.

Нараз погляд його впав на розірваний рукав її сорочки і на кривавий рубець, що перетинав її руку.

— Марино, а це що? — спитав він її глухим голосом.

— Ех, що там! Управитель бив сьогодні за те, що не встигала полотни за іншими... Похвалявся доконати зовсім...

— Собака! — скрикнув Кармелюк, стискуючи кулаки в шаленій лютості.— Підкуплена тварюка! Горло перерву, шкуру з живого спущу!..

— На бога,—перебила його, жахаючись, Марина.—На бога, облиш! Ой облиш уже, Іване! Доволі й так натерпілися... немає сили... Ох, якби ти скорився, жили б ми й тепер, як колись...

Докір дружини дойняв Кармелюка до'живого.

. — Марино! — перебив він її тихо, але в голосі його прозвучало щось таке^ що примусило Марину спинитися на півслові.— Чим докоряєш? Не скорився! Я скорився тому, чому можна було скорятися... А коли б навіть тоді я й ліг під панські канчуки,— гадаєш, врятував би наше тихе щастя? Хо-хо! Пан одшмагав би мене, потім тебе, потім дітей наших, потім погнав би нас на панщину, а потім продав би в різні руки. Непотрібний я став панові,— от у чому причина! А непотрібний, значить — такий же підлий кріпак, з якого можна глумитися панові й економіві! — він круто обірвав свою мову й замовк.

На хвилину обоє замовкли. Вони сиділи рядочком, близько притулившись одне до одного, але Кармелюкові здалося, що поміж ним і дружиною проповзло щось, слизьке, холодне... Він здригнувся, провів рукою по чолу й заговорив знову:

— Ти думаєш, мені добре було там, у москалях? Били й мене, не канчуками, а каблуками та прикладами... А муштра? Е, та що й казати! — У Кармелюка смутно промигнула й інша смуга життя, і серце його сколивалось від болю.—Сторона чужа, люди чужі, неволя тяжкая, і щохвилини думка про вас: що-то ви робите, як перебуваєтесь без мене. Ех, не раз хотілося кулю собі в лоб всадити!...

— Сердешний мій! — прошепотіла Марина й, обнявши його шию, припала до його

грудей головою.

— Так-то так, голубко моя, всім гіркої перепало — і

тобі, й мені... Мені, звичайно, менше, бо в москалях більше доброти, ніж у цих катів... знову ж і діти... Тільки немає в цьому моєї провини... Винувата проклята наша неволя, що з добрих християн творить диких звірів... еге ж, звірів страшних,.. ..

При останніх словах Кармелюка в голосі його прозвучала страшна погроза.

— Ой боронь боже, Іване! Господь зглянувся на нас: все минуло, ти тут, ти вернувся,— заговорила палко Марина.— Ти ж тепер не покинеш нас?

— Ніколи!

— Господи! — скрикнула Марина, сплеснувши руками.— А я ще посміла дорікнути тобі! Але чекай: скажи ж мені, як відпустили тебе? За що?

— Ніхто мене не відпускав.

Марина, не розуміючи, відсторонилася від чоловіка.

— Ніхто не відпускав? — перепитала вона, немов не розуміючи його слів.— То як же ти так?

— Утік!

— Утік?!

— Утік, не витерпів... Стужився за вами... душа вся зне^ могла... Ну, покинув усе й утік.

— Боже мій! — скрикнула Марина.—Що ж тобі буде за те? Ох, безталанна моя голівонька! — майже заголосила вона.—Я гадала, що тебе відпустили до нас, вернули мені мого сокола, а тепер піймають, закують, закатують!.. Знову одберуть навіки, та й нам що буде!.. Ой, краще б ужо було тебе й не бачити, аніж знову втратити на все життя!

— Не бійся, не піймають: тепер я вже не той, що був колись! Навчили уму-розуму добрі люди!

— Ой, що там казати! Узнають, вислідять, а як довідається твоя пані,— вона тебе із світу зживе...

— Ну, вже вона тепер нам нічим не пошкодить,— промовив похмуро Кармелюк.

Марина здригнула й замовкла... Якийсь незбагнений жах став між нею і чоловіком... Вона відчула холод... Мороз пробіг дрібним дрожем по її тілу... Довго тривала мовчанка... Вона хотіла підвести очі на чоловіка, але не могла і тільки з зусиллям спитала ледве чутно:

— Як? Чому?

Кармелюк важко дихав і не скоро, теж ледве чутно, відповів:

— Убив!

Марина одхитнулася назад і, ковзнувши рукою по підвіконню, майже впала на ослін. Од струсу зірвався з ослона бляшаний кухоль і покотився з дзенькотом у куток.

— Ти? Ти? — шепотіла вона, вдивляючись розширеними очима в потемніле чоловікове обличчя.

— Еге ж, я, задушив навіки гадюку.

— Ой! — застогнала Марина, закинувши назад голову й затуливши рукою очі.

— А ти думала — що ж? — заговорив роздратовано, різко Кармелюк.— Дякувати їй за те, що вона знищила нашу сім'ю, що вона перекалічили і твоє, й моє життя? Дякувати їй за те, що вона й тепер підкупляє управителя, щоб він катував тебе? Чи за те, що вона замучила десятки, сотні таких же, як ми, підневільних людей?

— Гріх, гріх... кара божжа...— ледве шепотіли побілілі Ма-риині губи, а очі її з диким жахом і огидою впивалися в чоловікове обличчя.

— Нехай і гріх! — перебив її обурено Кармелюк,— Через крайню скруту взяв його на себе за інших!

— Побачать, дізнаються... піймають... Ой боже ж мій, загинули ми, загинули навіки! — шепотіла Марина, не слухаючи Кармелюка.

— Ніхто не дізнається, кажу тобі, якщо ти тільки сама не розкажеш! — різко перебив її Кармелюк.— А якщо дізнаються, то не піймають, та побояться й гнатися, чуєш? Три роки держали орла в залізній клітці, і вирости в орла і крила, й пазури, страшні пазури, Марино!

І він підвівся, розправивши груди, могутній і похмурий.

Із сліпим жахом дивилася Марина на чоловікову постать, що ніби виросла.

— Бога ради, Іване! — скрикнула вона при останніх словах його, схоплюючись з місця.— Скажи мені, що ти задумав, на. що пішов?

— Ні проти бога, ні проти добрих людей!

— Ні проти бога,— майже з злістю сказала Марина й заговорила, швидко, задихаючись, з їдким роздратуванням: — Ти душу продав нечистому, ти душогубом став, ти кров християнську пролив! Ой мало, мало терпіли ми через тебе, ти схотів ще занапастити нас навіки, на каторгу запакувати!

Марина вхопилася руками за голову й на всю хату заголосила, хитаючись з боку на бік.

— Слухай ти, нерозумна жінко, слухай і зрозумій,— перебив її з різким болем Кармелюк і, стиснувши її руку, силоміць посадив жінку на ослоні.— Те, що я вбив цю гадину,— моя вина, а не ваша, і за цю вину не вам доведеться відповідати.

— Не нам?! Узнають, хто вбив... у мене був... схоплять, потягнуть і мене, і дітей... Ой сироти мої...

— Ніхто не визнає,— запально перебив її Кармелюк,— піхто й не додумається, що я тут,

А бог? А гріх? А кров християнська! Ой, упаде вона на мене й на дітей наших!

— Годі/ вже за гріх мій не журись: сам його понесу. Зате врятував од катувань сотні людей.

— Інших врятував, а нас занапастив. Все про чужих думаєш, а про нас хто ж подумає? Хто нам хоч шматок хліба дав, як забрали тебе: не любиш ти нас, ні мене, ні дітей наших! Коли б любив, не довів би нас до такого горя, до такого нещастя. Ой боже мій! Ой боженьку наш!..

— Марино, Марино, та опам'ятайся, що ти кажеш?! — роздратовано скрикнув

Кармелюк.— На те ж я і втік, щоб урятувати вас од панської неволі, від голоду, від канчуків!

Марина заплакала ще дужче.

— Врятувати від злиднів, од неволі панської прийшов я до вас. Я ж і цю гадину знищив заради тебе, бо вона підкупляла собаку-управителя, щоб мучив вас. І кару ж, і гріх узяв я на себе заради вас,—казав далі Кармелюк, стискаючи руку Марини.— Ось на перший раз приніс я вам,— він засунув руку в кишеню й висипав на ослін жменю золота.

Марина глянула на золото, і коли вона побачила його, забобонний страх відбився на її обличчі.

— Ніколи! Нізащо! — крикнула вона й, вирвавши спою руку з Кармелюкової руки, мимохіть відступила назад.

Цей рух дружини, сповнений жаху та огиди, відбився болісним поштовхом у Кармелюковому серці.

— Бери, Марино, не бійся, гроші чисті,— промовив вій суворо,— немає на них чужої крові, тут тільки мій піт, МОЯ кров.

Але тому, що Марина не зробила жодного поруху, щоб узяти їх, то Кармелюк зібрав гроші з ослоня й сам опустив їх у скриню, сховавши на дні серед ганчір'я.

Марина все плакала.

— Та чого ж ти все плачеш, Марино? — промовив Кармелюк з їдкою досадою, зупиняючись перед дружиною.— Чи краще тобі було б, коли б я зогнив там у москолях, а ти б засохла тут у злиднях?

— Ой, що казати! — скрикнула крізь сльози Марина.

То чи ти ж хоч рада, що я повернувся до тебе?

— Навіщо питаєш? Хіба не знаєш, що один ти в мене на цілому світі? Ти та двоє безталанних дітей. Побачила тебе,— наче на світ народилась. А от...

— Що "от"? Чого плакати? — уже лагідніше сказав Кармелюк, притягаючи до себе дружину. Не оставлю я тебе до самої смерті. Не дали нам люди по-людському жити,— то будемо ж самі добиватися своєї долі,

— Якої долі? Якого щастя? Ось прийшов ти до нас, а завтра й підеш, а коли вернешся? Тільки бог знає. Стану я тебе ждати щодня, щохвилини. Стану думати, що схопили тебе, забили в колодки, що вбили тебе! Ой Іване, Іване, не життя це, а мука, пекельна мука! — заломила руки Марина.

Розпач дружини, її горе знову схвилювали серце Кармелюкове й заглушили холодну досаду, що вже була опанувала його.

— Хто каже тобі, що я покину вас? — заговорив він гаряче.— Тепер ніхто не розлучить нас, я прийшов забрати тебе зараз же з собою.

— А діти ж, а діти ж як?

— І їх, моя любя. Всі разом підемо зараз.

— Куди ж? ‘

— ■ В ліс, у темний ліс, Марино, а звідти в Бессарабію.—

Кармелюк пристрасно пригорнув до себе дружину.— Темний ліс — надійний захист: там — ми пани, там — наша воля.

— Ні, ні! — скрикнула од жаху Марина, вириваючись з обіймів Кармелюка.— Довідаються, догадаються, кинуться доганяти.

— Побояться: не Кармелюка їм ловити! — перебив її гордо Янко.

— Ой, що там, що там казати! Узнають, що вбита пані, побачать, що ми втекли, і зразу піймають. У панів тисячі рук, вони ліси всі викорчують, а до тебе докопаються, заб'ють у колодки, закатують. Діти мої безталанні, чи на та-, ку ж долю вигляділа я вас?.. Немає в мене живого місця на тілі, вимучилась я, перевелася геть! Ні, ні! —• скрикнула вона з припливом нової енергії.— Нехай уже я краще умру тут зі своїми дітьми, хоч у рідному кутку!

Марина впала на лаву й заридала гірко, невтішно.

При цій мові дружини гірка образа ворухнулася в душі Кармелюка, але вигляд цієї справді замученої жінки заглушив її теплим почуттям.

— Ну, гаразд,— заговорив він лагідно,— боїшся ти панської лари — залишайся поки що тут, я сам з усім справлюся... Сам усе приготую... Потерп тільки місяць, другий, і підемо ми зовсім з рідного краю. Підемо в Бессарабію, купимо собі землю й заживемо, як жили колись: тихо та радісно, та любо. Що я можу один зробити? Одне тільки — врятувати свою сім'ю! Ти спочинеш у мене, розцвієш знову, як квіточка, дружино моя, безталанна, замучена, люба!

Та ласкаві слова чоловікові не розбудили в Марині ані енергії, ані віри.

— Тішиш себе нерозумною думкою! — заговорила вона, встаючи з лави й повертаючи до чоловіка набрякле від сліз обличчя.— Куди ми підемо? Хто нас випустить? Піймають, зв'яжуть, заб'ють до смерті. Ой, не буде нам долі, не буде!

— То що ж, по-твоєму, краще було й не приходити до вас? Краще було залишити вас пропадати тут як собак? — запально крикнув Кармелюк.

— Ой, не знаю, не знаю нічого!.. Убий нас краще, Івапе: однаково нам не жити!

— Слухай, Марино,— із зусиллям промовив Кармелюк, ледве стримуючи бурю, що знялася в душі,— риба, кажуть, шукає де глибше,, а людина — де ліпше, а ти вперлася на одному, як квочка, та все товчеш: "Смерть, смерть!" Смерті не клич, вона й сама прийде, а поки жива людина, доти вона й думає, як поліпшити своє життя. Люди розбили нашу долю... Добре тобі жилося без мене? А знаєш, скільки б тобі довелося ще так помучитися самій, коли б я не втік звідти, скільки часу ще довелося б терпіти голод, нужду й катування і від пана і від економа? Двадцять два роки?! Та чи можеш ти розумом своїм осягнути — скільки це? То ж ціле життя. І ти б не перенесла його. Повернувся б я сюди і знайшов би від тебе тільки хрест похилий.на цвинтарі або не застав би й того, коли б панові заманулося проміняти тебе на пару котів. А сини? Діти мої єдині? Вижили б вони таке життя? Упізнали б свого чужого батька? Та чи можна, все це знаючи, боятися тікати? Та від такого життя можна сторч головою в пекло полетіти. Та чи не краще тобі спробувати зі мною щастя, аніж умерти тут і дітей звести з світу? А ти... Ех, Марино, я ж того й прийшов сюди, що душа моя кров'ю обливається,

згадуючи вас. Міг же я й зостатися в москалях, міг забути вас і зажити ласо, коли б спокою захотілося. Не захотів! Утік на волю. Серце, серце! Воно не давало мені спокою ні на волі, ні в неволі. До вас кликало, до моїх безталанних, окрадених. Гадало хоч тут знайти свою краплину щастя... Ох, та що там!

Але Марина безнадійно хитала головою й тужно ридала...

Довго ждав Андрій свого батька отамана, хотів був усе покинути й бігти до нього, але Дмитро, повернувшись, заспокоїв, а через день повернувся й Кармелюк.

Повернувся він похмурий, суворий і на ходу кинув Андрієві:

— Спочину. Без великої потреби — не турбуй.

— Що це з батьком отаманом? — спитав Андрій у Дмитра, який шукав свою манерку на горілку.

А що?

— Та от — темніший ночі.

— Хто його знає! Коли ми з ним розлучалися, він полетів додому, мов куля, гарячий, мов порох! А от повернувся, наче кіт із води.

— Щось, мабуть, дома...

— Дивна річ! У солдатах тільки й говорив і думав, що про дітей та про жінку, та про свої Головчинці. Заради дітей, виходить, і втік. Чи не знайшов він більше їх, аніж залишив?

— Не похоже. Марину все село знає. Тихіша води...

— А нижча трави? — солдат цинічно посміхнувся.—* Ні, хлопче, жінка — ескадронний чобіт: хто б не взяв — тому й прийшовся. Знову ж і те розповідав, що хороша, як лялечка,— солдат вибив куценьку люльку об-чобіт і глянув запитливо на Андрія.

— Правда. Тільки на все це... От хіба неволя? Пан або управитель, а то й економ...

— В акураті, брат!..

— Ну, тоді й думати нічого. Гвалтівника повісить, щеня об камінь, а жінку з шеренги!

Солдат засунув у зуби куценьку люльку й зосереджено запихав, ніби всмоктуючи в себе їдкі струмочки жовтуватого диму.

А Кармелюк лежав нерухомо в печері на розстеленій киреї, підклавши під голову схрещені руки. Він не спав. Очі його були розплющені.

В діру печери, прикриту навислою згори зеленню кущів, видно було частину луку, яскраві плями сонця на зеленій траві, блискотливу гру тремтливого листя — всю красу й пишноту весіннього ранку.

Та Кармелюк не бачив нічого... Він ііе думав, власне, ні про що, але вся його істота була перейнята одним почуттям. Нараз ніби щось обірвалося в його душі. Ніби він забув, утратив зразу щось таке, що давало йому й зміст, і енергію життя... Серце його щеміло від болю, і він виразно чув кожен напружений його удар, що стукав у груди.

Він чекав убогості, горя, але такої безодні нещастя, яку він застав у своєму рідному гнізді, він не уявляв ніколи. І страшений жаль до нещасної дружини, до невинних

дітей стискав його серце, душив груди, але разом з тим десь далеко, в тайнику душі розросталося все ширше й ширше почуття невдоволення, розчарування й досади.

Якийсь внутрішній голос шепотів Кармелюкові: "Так ось те щастя, за яким ти так нудився в солдатах? Заради якого ти, на одчай душі, тікав? Дурню, дуршо! Чи не такий же ти самотній і в своїй рідній хаті, як і в солдатській неволі, як і в пралісі?" "Ні, ні,— намагався заперечити Кармелюк,— діти ж мої, малята безталанні, хіба вони відречуться від свого нещасного батька? А дружина? Вона ж любить, любить!" — настійно промовляв він сам до себе. л

І зараз же інший голос додавав гірко: "Любить. Але як?" — "Зраділа!" — "Еге ж, зраділа. А як дійшло до того, щоб розділити з чоловіком і радість, і горе, й небезпеку — то що заспівала? Догадаються, мовляв, що вбив пані, кинуться доганяти, піймають її з ним і вважатимуть, що вона його спільниця!.."

Ох! Кармелюк схопився рукою за лівий бік грудей: при згадці про ці жорстоко-одверті жінчині слова він відчув гострий біль у серці.

А пам'ять з безсердечною чіткістю відтворювала перед ним усі слова, всі рухи дружини, і чийсь холодний голос, всередині в ньому гостро питав: "Чи так же люблять? Хто любить, той не роздумує, не розважає, той каже коханому: "З тобою на край світу! Краще вмерти з тобою, аніж без тебе жити!" Хто любить,— той рветься розділити з другом усі небезпеки й муки. Хто любить — той не дорікає другові за пережите горе й лихо, той, побачивши його, забуває все... А Марина?"

Кармелюк знову стиснув груди рукою.

Йому пригадалися жах і огида до нього, які охопили Марину, коли вона довідалася про вбивство Доротеї... Її докори, скарги, зойки й сльози без кінця...

То чи любить вона його справді? Чи любила й раніше? Чи намагалася хоч раз заглянути йому в душу, розділити його тягар? Одне тільки слово і є в неї на всі випадки, па всі питання: "Про інших думати нічого. Є свої діти, а тому треба думати про себе, треба скорятися, мовчати й чинити панську волю"...

"Ні, ні! Це горе, злидні й довга мука говорять її устами, вона любить його. Вона — добра, милосердна... Вона оклигає і стане знову колишньою Мариною! — намагався заспокоїти себе Кармелюк.— Треба тільки скоріше перевезти їх у Бос-сарабію, влаштувати й заховати від людських очей. Та чи погодиться вона втікати? Адже, крім сліз, він не чув од неї жодного слова,— Кармелюк спохмурнів.— Треба ум<ь.

вити її, примусити... Щоб урятувати і її, й нещасних дітей. Ох, ці діти! Орлята безкрилі, сироти безталанні..." Перед * Кармелюком постали, мов живі, їхні худенькі замуззані личенька, заплющені оченята, обведені густими синцями, притулені одна до одної біляві голівки й худенькі, тільця, що ледь проступали з-під ганчір'я. Болючий жаль наповнив його серце, горло йому стисла гостра спазма, і щось тепле підступило до очей. Та невже ж він, батько, не врятує їх від цієї страшної неволі, від голоду й нужди? Врятує, врятує!.. Того він і прийшов сюди. Треба тільки скоріше зібрати грошей, добути паспорти — і в Бессарабію... .

А там...

Що ж там?.. '

Там — чужа сторона, слова свого не почувеш... Жінка плакатиме день у день, тужитиме за рідним кутком, дорікатиме за гірку долю... Ох, що ж робити?.. Куди йти?.. Всі шляхи відкриті — і жодного немає...

Ні, рішуче він забув щось! Він же поспішав сюди радісний і бадьорий, мов птах, що виривався з клітки... А тепер?

Щось давить у грудях... Порожньо в голові... Обважніло серце, мов камінь... Він забув, він утратив щось сильне й живе, що давало йому енергію і радість життя!..

Похмурі думки сходилися все тіснішим і тіснішим колом над головою Кармелюка; серце стогнало. Нарешті все змішалось в якусь темну, важку пелену й ніби пригнітило мозок. Втома взяла своє: Кармелюк заснув важким сном.

Був уже вечір, коли в печеру ввійшов солдат і сказав голосно: .

— Отамане, га, отамане! Люди прийшли до тебе.

— Що? Хто? — скрикнув Кармелюк і зразу підвівся,

В словах солдата йому причулося щось страшне.

— Люди прийшли до тебе,— знову сказав солдат, невто-ропно поглядаючи на збентежене обличчя отамана.

— Люди... ага...— Кармелюк провів рукою по чолу й глибоко зітхнув.— Люди... які? Чого? Може, розвідники?

— Не схоже: аванпост пропустив. Кажуть, що їм треба тебе бачити.

— Гаразд! Іду.

Кармелюк підвівся з місця, поправив на собі одяг і вийшов з печери.

Сонце вже зайшло, але крізь верхів'я дерев небо ще сяяло рожевим відблиском.

Перед печерою на деякій відстані сиділи й лежали , навкруги двох вогнищ мальовничою групою Кармелюкові орля-

та. Над вогнем у великих казанах, підвішених на триногах, варилася вечеря.

Збоку від розбійників стояли два гуртки селян: в одному було чотири молодих парубки, в другому — кілька. літніх чоловіків.

Побачивши Кармелюка, всі, хто прийшов, поскидали шапки й низько вклонилися.

— Слава' богу, люди добрі! — промовив Кармелюк, відповідаючи на уклін.

— Вовіки слава! — відповіли обидва гуртки.

— А з чим бог приніс?

— До твоєї милості, батьку! — заговорили перші парубки, виступаючи вперед і знову вклоняючись.— Прийми нас!

— Вас прийняти? Куди?

— У своє товариство, батьку. Служитимем тобі вірою і правдою... Підемо — куди звелиш, хоч на край світу!..

— Го-го! І на край світу... Хоч у пекло! підхопив веселий, знайомий Кармелюкові голос.

— Чекай-но! Та що ж це? Ти ж фурман Янчевського, Онисько з Гут? — скрикнув Кармелюк, придивляючись йому до обличчя.

— Він самий! Викапаний!

І з-за плечей молодого селянина усміхнулося до Кармелюка широке, добродушне, трошки подзьобане віспою обличчя, обросле рамкою чорного кучерявого волосся.

— А це — Гололобий та Чапля з Вівсяників?

— Угадав, батьку! Прийшли поминки по нашій гадюці справляти...

— А це я, коли не забув, небоже.

І при цих словах вперед висунулася могутня кремезна постать, ніби викута грубим молотом із заліза.

— 'Дядько Явтух! Та невже? — скрикнув Кармелюк і, подавшись уперед, гаряче обняв сутулуватого, але міцного, ще нестарого селянина.— Як же вас, дядьку, снігом присипало! Оно вже й срібний чуб мало помітний!..

— Ех, синку, горе всякого постарить! От і прийшли ми до тебе...

— Так, так, батьку,— обізвались усі.— Коли признав, то й приймай у свою сім'ю!

Ці ненароком сказані слова вразили Кармелюка своїм знаменним збігом.

— У мою сім'ю! — повторив він з гіркотою, що виразно прозвучала в голосі.— В мою сім'ю, брати, йдуть тільки ті знедолені, у котрих немає нічого ні перед собою, ні за собою! Ви, хазяйські сини, верніться назад до своїх домівок.

Чи вам пристає до безпритульних волоцюг? На яку радість? На який кінець?

" На веселіший, ніж у нас на селі, бодай я луснув! — засміявся фурман, одгорнувши поли своєї чумарки, прикрашеної шнурками й висячими великими металічними гудзями.

— Сину! — заговорив Явтух похмурим, придушеним голосом. Обличчя його з різкими типовими рисами було вкрите сіткою дрібних зморщок, довгі вуса' спускалися двома пасмами вниз, а очі,, поблискуючи з-під чорних ще брів, надавали виразові обличчя понурого характеру.— Ти ж сам здоров, знаєш, які вони хазяйські сини? Чи є в кріпака хазяйство, батько, жінка? Що в нього*є, сину, крім горя й перед собою, і за собою? Коли прийшли ми до тебе,— то значить вже немає сили нести кріпацьке життя...

— А що я вам дам? Не думайте, що в нас тут гульня

та роздолля. Жене сюди пас неволя, порадник наш — кий, а дружина — міцна вірówka: як обів'ється навколо шиї, як приголубить, то забудеш і світ божий! І вона жде нас щодня, щохвилини! Верніться, брати, додому. Не ласьтесь на наш гіркий та лай! Якщо дома у вас горе, то тут радості немає. •

— Ні, батьку, ні! — перебив Кармелюка фурман.— Ми знаємо, що й тут жде нас або удача, або смерть. Ну, й плювати їй межі очі! А все-таки,— краще нам умерти за волю, аніж віддати своє життя на поталу панам.

— Умерти за волю? — мимоволі повторив Кармелюк.

Вперше ця думка пронизала з такою гостротою його свідомість. Чи думав він серйозно про цю мету, коли втікав із солдатчини? На це запитання він не міг би дати позитивної відповіді, але тепер він уперше відчув, що ця мета варта справді і життя, й особистого щастя, що вона захоплює всю душу — і на саму лише думку про таку мету в

грудях у нього затріпотіло могутнє, широке почуття.

"А втеча, а Бьссарабія?" — промигнуло в думках Кармелюка, але нове почуття, що охопило його, вкрило широкою .. хвилею той порух сумніву і владно потягло його за собою.

Отамане,—провадив далі Явтух,—чим ми можемо захистити свою сім'ю?.. Слухай: був у мене батько — пан убив його на полюванні, буцім ненароком... Була й мати — погнали матір після пологів па панщину й привезли вже на возі... так і не встала. Осталася тільки одна сестра-підлі-ток, гарнесенька, щебетушечка, вся втіха моя. Любив її, леліав, коло неї всією душею упадав... Ну, так от, два тижні тому покликали її до панича... Почала ридати... Я пішов

просити пана: одшмагали, зв'язали, а її привели й хотіли поглумитися, та, на щастя, вирвалась і кинулась у криницю... Витягли неживу... Пан виїхав... Мене другого дня пустили: я підпалив їм тік і винницю і прийшов до тебе. Скажи ж тепер мені, як можемо ми захистити свою сім'ю?..

— Правда! Слушно каже! — підтримали Явтуха Карме-люкові товариші й хлопці, які прийшли.

— їй-богу, правда! — завзято скрикнув фурман.— Чи ми будемо сидіти дома,, чи ні,— однаково не висидимо нічого путнього, як бог свят! Захоче пан, то й закатує на наших очах і всю нашу сім'ю, або розпродасть нас усіх у різні руки... як от зробили й з тобою. А як з тобою, отамане, поєднаємося всі — може, й доб'ємося чого... Недарма ж і приказка є: "Втік не втік, а побігти можна".

— Молодець хлопець! Люблю таких! — сказав, енергійно спльовуючи набік, солдат.

— Осталася ж сім'я і в тебе, отамане,— не змовкав Яв-тух,— однак ти покинув її — і дружину беззахисну, і малих дітей, бо зрозумів, що врятувати їх годі...

— Правда, правда! — заговорили разом і Карме люкові товариші, й ті літні чоловіки, що прийшли.

— Не цурайся ж нас, батьку... Натерпілися ми вже до краю! — промовили похмуро Гололобий і Чапля.— Назад не вернемося... Коли не до тебе, то на вербу, або, в ополонку — одна дорога... Чи добудемо волі, чи ні, а гіршого пекла, як у нас дома, і на тому світі не зазнаємо!..

— Істинно: голий дощу не боїться! Пан чи пропав, нам вибирати нема з чого,— провадив уже різко фурман.— А карою нас не лякай! Умиратимем, то хоч знатимем — за що!..

— Добре, діти,— радісно промовив Кармелюк,— я прийму вас у свою безталанну сім'ю, але знайте наперед, що ні бенкети, ні веселощі не ждуть вас тут!

Парубки мовчки вклонили голови.

— Знайте ще, що я не допущу проливання крові, крім випадку безвихідної крайності... Знайте ще й те, що кожного дня ждуть нас смерть і страшна кара, що коли піймають кого з нас, то, незважаючи ні на смерть, ні на пекельні муки, не а\$E^йіен виказувати своїх товаришів...

— Вейпзнаємо! Умремо за тебе! Веди нас, куди хочеш! — крикнули разом парубки.

— Так оставайтесь ж тут! — сказав Кармелюк.

Парубки вклонилися ще раз Кармелюкові й відійшли набік до гурту їхнього загону.

Кармелюк глибоко зітхнув і провів рукою по чолі. Чоло його було мокре, груди високо, поривчасто підіймалися. В порожнечу, що охопила була його душу, несподівано врзалася, немов граната, ніби ракета, ця нова, що вже давно в ній дримала, але тепер тільки розгорілася, думка. Вона шипіла, кружляла, розкидаючи навкруги себе снопи іскристих зірок. Немов блукаючі, метушливі вогники, в гарячому тумані, що охопив його, миготіли уривки думок: що це? Про що він говорить? Що затіває? Чи вистачить сил?.. А сім'я, жінка, діти?.. А Бессарабія?.. Чи може він обманити цих людей, які довірилися йому?.. Але гарячий, палаючий туман ніби застилав у його свідомості все минуле, ніби підіймав його вище й вище, на недосяжну височінь...

Кармелюк провів рукою по чолі, тріпнув головою й постарався опанувати себе. Перед ним ще стояли чужі люди, які ждали від нього слова. — ■

— Аз чим прийшли ви, дядьки? — спитав він, глибоко переводячи дихання.— Невже теж на службу до мене?

— Поки ще є молодші за нас, батьку, нам не доводиться йти,— відповів старший серед літніх, сивий дід, виступивши наперед.— Громада прислала нас до тебе просити допомоги.

— До мене? Просити допомоги?

— До тебе, батьку, порятуй нас! — промовили разом усі старі й поставали на коліна.

— Встаньте, встаньте! — схвильовано промовив Кармелюк.— Тільки перед господом преклонимо коліна... Як можу я порятувати вас? Від кого? Від чого?

— Від пана нашого і від управителя, від ворогів лютих.

Замучили вони нас! Немає сили більше терпіти. Панщини люди не витримують, по шість днів на тиждень працюють від зорі до зорі. Мало того, що добро своє все на нього несемо, ще наймає нас у чужі села, не милує й старих бабів... Дівчатами-підлітками торгують... Ой, сам ти знаєш наше життя... ~

Серед товаришів Кармелюкових почулися гнівні вигуки.

— Ой батечку, порятуй же нас,,хоч не нас, то дітей наших! — заволали старі, падаючи на коліна й простягаючи до Кармелюка руки.

Сльози й зойки старих селян справили велике враження на присутніх.

— Правда, правда! — проказав Кармелюк уривчасто, схвильовано, немов міркуючи сам із собою.— Гей, хто знає цього пана й це село? — він швидко звернувся до своїх товаришів.

— Цього маршалка? — обізвався фурман.— Як не знати!.. Я його знаю... Го-го! Ще й як знаю! З моїм гаспидом їздив не раз до цього пса в гості... на село... Ха-ха-ха! — розсміявся він чи то гірко, чи то весело.— Ну вже й село!.. Всі хати обшарпані, тільки ребрами світять. Скотини? А хоч би тобі курка! Собак на все село коли набереться два-три, то й добре! А дітвора вся гола, як у тих циган... І підлітки, майже дівчата, всі в лахмітті... Ой мамо моя! Все пан, а ще більше управитель обдер так село!

— Ось що,— заговорив Кармелюк, звертаючись до старих, які з благанням і надією

вдивлялися в його обличчя.— Постараюсь я провчити без душогубства, а все-таки добре провчити і економа, і пана.

— Вік бога за тебе молитимемо!— скрикнули старі й попадали Кармелюкові в ноги.

— Вік довгий отаманові! — крикнули свої, а солдат підкинув угору шапку й закричав несамовито: — Ур-ра! Раді стараться, ваше благородіє! Ур-ра!

Кармелюк сам підвів найближчого діда й махнув, щоб і всі повставали.

— Ой батьку отамане! — закричав, немов сп'янілий, фурман.—Звели зараз же зв'язати мені руки, а то я від радості сам себе почну гладити!

Вибух реготу нагородив його за цю просьбу.

— Ну, слухайте ж! — підвищив голос Кармелюк.— Як тільки зійде місяць — у похід, за ніч треба дійти до лісу пана маршалка. Ти, фурмане, як знаєш добре й дорогу, й село, і двір, і порядки, підеш на чолі.

— Все до ниточки, батьку!

— А тепер,— звернувся Кармелюк до Андрія й до солдата,—нагодуйте цих голодних та й своїм дайте заморити черв'яка.

— Гайда! — махнули Андрій і солдат на присутніх і одвели всіх до вогнищ, з яких кашовари вже здійсмали паруючі казани.

Кармелюк одійшов набік і сів на повалений стовбур дерева. Кров стугоніла в скронях, шуміло у вухах. Він стиснув голову руками й зіперся ліктями на коліна. Сцени, які допіру відбулися, глибоко схвилювали його й приголомшили. Так от що сталося зараз! Коли він ще стояв на роздоріжжі, не знаючи, на що зважитися — неписьменний народ уже зробив його своїм оборонцем.

"Ой доле, моя доле! — майже простогнав Кармелюк, затуливши обличчя руками.— Куди ти мене тягнеш, куди несеш?.."

Нараз до слуху Кармелюка долинув протяжний довгий посвист...

Він схопився на ноги й прислухався. Через хвилину свист повторився ще і ще і слідом за тим почувся шелест гілляк, поміж якими хтось поспішав.

На галявину ступнівч за десять від того місця, де сидів Кармелюк, вийшли два рослі парубки; вони майже тягли знайому нам попівну з Деражні — Олесю. Руки їй були зв'язані за спиною, біла хустина, якою вона була запнута, впала на плечі, шовкове каштанове волосся, розсипавшись тепер по плечах, огортало її голівку ореолом широго золота; од швидкого руху, од хвилювання обличчя її палало. Вона була дуже гарна в цю хвилину. І її ніжне, злякане личко, і струнка постать були пречудовим контрастом до грубих постатей парубків, які її привели.

— Пане отамане! Піймали пташку! — крикнув один з них.— їхала нашим шляхом! Там є ще й інша, старша, назвалася матушкою з Деражні, то як почула, що до Кармелюка попала в руки, то від страху ноги їй відібрало, ми там її в бричці й покинули, осталося двоє коло неї.

Кармелюк нахмурився.

— Хто така? Матушка з Деражні? — перепитав він.

— Еге ж, отамане, а це її дочка.

— То як же ви сміли перейняти їх?! — грізно крикнув Кармелюк.— Хіба забули, що я заборонив зачіпати людей добрих, а особливо православних батюшок! Розв'язати панні руки! Горлом своїм ви мені відповісте за непослух. Нехай усі знають, що Кармелюк не зачіпає добрих людей, що він карає тільки напасників, кровопивців!

При цих словах Кармелюка з грудей Олесі вихопився придушений звук, і вона якось мимоволі подалася вперед.

— Що? Злякалася, панно? — з ласкавою усмішкою промовив Кармелюк, задорлено зупиняючи свій погляд на прегарному личку дівчини.— Не бійся, розбійник Кармелюк тобі не завдасть кривди.

— Я й не боюсь,— заговорила тремтячим од хвилювання голосом Олеся.— Коли схопили — спершу злякалась... і за бідолашну маму, й за себе, а коли довідалася, що до Кармелюка ведуть, у мене страх минув.

— Як? — здивувався Кармелюк.— Ти не злякалася страшного розбійника Кармелюка? Та він же з живих людей вирізує ремінь собі на очкури, виколує очі!..

— Все це брешуть пани та економи, а за ними від стра-ху — жиди... А я знаю, що ти людина добра, заступаєшся за нещасних...

Кармелюк з подивом видививсь на Олеся.

Полум'яний погляд дівчини, її слова й глибоко схвилюваний голос, який свідчив про щирість їх, спантеличили й зворушили його.

— Спасибі на доброму слові, панно,— промовив він, нахилиючи голову,— тільки далеко це слово від правди.

— Ні, ні! — перебила його палко Олеся.— Коли багато хто благословляє твоє ім'я, то це означає, що ти друг, ти оборонець наш!

— Та чи може бути другом той, у кого кров на руках і гріх на душі? — спитав Кармелюк Олеся і сам здивувався, чому це він заходить в такі інтимні розмови з незнайомою дівчиною. Але якесь незрозуміле почуття поривало його полегшити свою душу перед кимось, хто збагнув би ту бурю, яка здійснюлася в ній, і йому чомусь здавалося, що ця панна розуміє його, що він розмовляє з давнім і близьким другом. Після пережитого хвилювання слова незнайомої дівчини, палкі, натхненні, вливалися цілющим бальзамом у його вимучену душу.

— Хто для врятування братів бере гріх на свою душу, той чистий,— запально відповіла Олеся.

І при цій відповіді Кармелюкові мимоволі пригадалися сльози, зойки дружини й настирливе нагадування її про гріх, про кару...

Мимовільне зітхання вирвалося з його грудей.

— Ех, панно, панно! Твоїми б устами та мед пити... Тільки не всі так думають... Поживеш і ти далі і з огидою одвернешся від розбійників-душогубів.

— Ніколи,— скрикнула Олеся,— Кармелюк розбійником-душогубом не буде! Коли б я чоловіком була, я пішла б за вами!

— От так панна! Козир-дівка! — почулися здалеку гамірливі вигуки серед Кармелюкових товаришів, які з пожадливою цікавістю прислухалися до того, що казала

панна.

Олеся здригнула і тільки тоді звернула увагу на великий гурт людей, що сиділи навкруги двох вогнищ.

— І випити б слід за її здоров'я! — голосно вигукнув солдат.

— Правда, брате, та тільки тепер не час,— осадив його Кармелюк.— Збирайтеся ж хутко, а я проведу панну. Коня мені на Чорний шлях,— звелів він і звернувся до Олесі: — Прости ж, красуне ясна, за тривогу, якої ми завдали тобі, прости, не згадуй лихом! А тепер дай мені руку; твоя мати, мабуть, од страху мліє, ждучи тебе. Ходім, я хочу скоріше гіюверити їй чудову її доню.

Олеся зашарілася, подала руку Кармелюкові, і вони пішли вузькою ледве помітною стежечкою, іцо провадила у глиб лісу. На деякій відстані за ними пішов молодий хлопець, ведучи за вуздечку осідланого вороного коня.

Деякий час і Кармелюк, і Олеся йшли мовчки. Місяць ще не зійшов; розлита під деревами темрява лежала мертвим покровом. Чути було тільки потріскування сухих гілок, що попадалися під ногами.

Кармелюк міцно держав у своїй руці гарячу ручку Олесі, час від часу попереджаючи дівчину про перешкоди, які траплялися їм по дорозі.

Олеся відчувала, як серце її тривожно тріпотіло в грудях, утруднюючи дихання, розливаючи лихоманковий жар по всьому тілі.

Герой, про якого вона чула стільки дивовижних оповідань, який не раз поставав перед нею в її уяві,—ішов тепер поруч з нею, держав її руку. О, уява не ошукала її! І цей гордий стан, і прекрасне обличчя, і очі, насмішкуваті й сумовиті. Вона їх бачила не раз... не раз... Але чого ж його усмішка така сумна? Чому така зажура світиться в його очах? Чому він так глибоко зітхнув, коли спитав: "Чи може бути другом той, у кого гріх на душі?" Невже ж він самотній, нещасний?..

Тисячі запитань спливали їй на думку, тисячі слів хороших, теплих просилися на язик. Але всі ті розмови, з якими вона, бувало, зверталася в уяві своїй до Кармелюка, завмирили тепер у серці.

Незрозуміле збентеження опанувало її. Вона хотіла сказати цьому героєві так багато, багато того, про що думала вона не раз у нічній тиші, але уста її не мали сили відкритися: думки, висловлені при надзвичайному нервовому збудженні, ніби виснажили її вкрай, і рука її тільки ледь здригалася в могутній руці Кармелюка. Нарешті Кармелюк перервав мовчанку:

— Чого замовкла, люба панно! Може, боїшся, не довіряєш мені? ,

— Ні... Ні...— відповіла жваво Олеся.— Навіщо ти кажеш таке?... Чи можу я?... Чекай-но! Скажи, коли можна: куди ти збираєшся?

— Ох панно люба, навіщо тобі знати наші клопоти? Іду виправити кривду пана маршалка, у якого тисяча душ умирає з голоду, а хліб гниє в засіках

— Бережися! — гаряче вихопилося в Олесі.— Пани вже насторожі, збдрають команди... Можуть піймати...

— Про це нам думати не доводиться... Від своєї долі не втечеш... Колись же

однаково піймають.

— І що тоді?

— Тоді вже не помилують... Замордують на смерть.

— Ой боже наш! Прошу тебе... Будь обережний... Бережи своє життя...

— Для кого? Для чого?

— Для всіх нас.

— Спасибі, спасибі, люба панно, за ласкаве слово,—

схвильовано промовив Кармелюк, стискуючи руку Олесі.— Давно не чув я такої мови. Господь благословить тебе за ласку до розбійника-гайдамаки. Ех, і щасливий Же буде той, хто назве тебе своєю дружиною!.. __

При цих словах Кармелюка Олеся відчула, як усе обличчя її спалахнуло, рука здригнула, щось закипіло па серці. Вона хотіла сказати Кармелюкові, що ніколи, ніколи не назве нікого своїм чоловіком, але щось стисло їй гордо, і слова завмерли на устах.

Тим часом стежка почала круто підійматися вгору... Вони пройшли що кілька ступнів і опинилися на дорозі, де під деревами, що буяли обабіч неї, стояла бричка з напівживою від жаху матушкою і зв'язаним фурманом. Два гайдамаки стерегли пійманих.

Кармелюк підійшов до матушки і, вклонившись їй чемно, попросив пробачити за те, що його дурні хлопці завдали тривоги їй і її дочці. Потім він допоміг сісти Олесі, наказав розв'язати фурмана й звелів йому рушати, сказавши, що для більшої безпеки проведе панство до узлісся, хлопцям же, які стояли, ждучи наказу, звелів негайно прилучитися до товаришів.

Копі рушили/Всі мовчали: напівмертва від страху матушка з жахом подивилася на страшного розбійника, що гарцював поруч з ними.

Олеся теж мовчала: в присутності матері вона почувала себе ніяково, та й Кармелюк мовчав, і вона не зважувалася порушити тишу.

Тим часом місяць уже піднявся високо. Над просікою, по якій вони їхали, сяяло блакитне, прозоре небо.

Місячне сяйво освітлювало й обличчя Кармелюкове; воно було бліде, зосереджене й сумне. Нахмурені брови свідчили про те, що він заклопотаний якоюсь серйозною думкою.

"Про що він думає? — допитувалась у душі Олеся, поглядаючи на Кармелюка.— Чому обличчя його таке засмучене? Чи є в нього дружина, діти? Яке горе носить він у серці? Ох, коли б можна було поговорити з ним, як з рідним, як з другом, розігнати хмари з цього чола? Та чи побачиться вона ще коли-небудь з ним? Невже ж ніколи? Ніколи!.."

Кругом було тихо; мовчанку порушувало тільки постукування коліс об коріння дерев та тупіт кінських копит.

Час від часу Олеся заплющувала на хвилину— очі, немов прислухаючись до тієї чудової гармонії, яка росла в її грудях, і, розплющивши їх, вона знову бачила прегарного козака, що скакав коло неї...

"Ох, коли б можна було так їхати довго, довго... все життя..."—немов шепотів їй, якийсь солодкий вкрадливий голос.

— Що, панно люба, задрімалось? — обізвався, нарешті, Кармелюк, звертаючись з ласкавою усмішкою до Олесі.

— О ні! — поривчасто відповіла Олеся й додала тихіше:— Так гарно, так пишно кругом...

— Еге ж, ніч розкинулася на диво! Видно вам буде їхати. Та ось уже й узлісся.

— Уже? — перепитала Олеся, і в голосі її виразно прозвучали розчарування й жаль, що так скоро доїхали.

— Мабуть, і фурманові не дуже-то весело їхати поруч з Кармелюком,— усміхнувся Янко, показуючи на хлопця, що старанно поганяв коней.

Через кілька хвилин коні винесли бричку на узлісся. Перед подорожніми розгорнулася рівнина, вся залита місячним сяйвом. З одного боку тяглася лише темна оксамитова лінія лісу, що бігла вдалину,— а туди, вперед, скільки сягає око,— розстелялося тільки безмежне море, яке дрімало в місячному сяйві запашного срібlistого степу.

Кармелюк придержав коня; спинилась і бричка.

— Ну, прощайте, добрі люди,—промовив він, скидаючи з голови шапку.—Прости, паніматко, ще раз за те, що налякали тебе мої нерозумні хлопці. Прости й ти, ясна панно! Оставайся здорова! А це прийми від мене на згадку.— Він зняв з мізинця дорогий перстень і надів його на палець Олесі.— Прощай же. Дай, боже, тобі щастя й долі. Та не забувай у своїх молитвах і горопашного гайдамаку Кармелюка.

— Ніколи, ніколи! — ледве змогла прошепотіти Олеся.

Кармелюк підніс її руку до своїх губів і, махнувши ще раз шапкою, крикнув:

— Рушай!

Коні підхопили, і бричка швидко покотилася по в'їждже-ній дорозі. За кілька хвилин вона була вже далеко від лісу.

Олеся оглянулася назад: біля узлісся все ще бовванів нерухомий, чорний силует козака.

Але ось бричка спустилася з пригорка, і чорна торочка лісу зникла з очей.

Тепер подорожні зовсім пірнули в сизий безлісний степ. Кругом розлився він, запашний, сріблястий, безмежний... Дорога попереду звивалася блискучою, срібlistою стрічкою і ховалася за обрієм.

Аромат квітуючих трав наповнював повітря, чудовими пахощами. Вони проймали все єство людини, і тривожили, і хвилювали серце, і сповнювали його невиразними мріями про щось гарне, чарівливе, що заносить душу далеко за межі цього пахучого степу.

Тисячі незримих голосів наповнювали його чудовою гармонією... Відчувалося, що під кожною пелюсткою, під кожною запашною стеблинкою зароджувалися в цю чудову ніч міріади нових початків життя... Здавалося, все кругом дихає-ло й співало таємничою радістю любові...

А ніч пливла у височині урочиста, прозора, світлосяйяа...

Заколисана ритмічним похитуванням брички, матушка мирно дрімала. Фурман зрідка посвистував на коней.

Олеся оглянулася назад.

Ліс уже геть зник у темряві. За ними, перед ними, навкруги них, розстелялася все та ж сама безлюдна, сріблиста далина.

Глибоке зітхання вирвалося з грудей дівчини, вона піднесла руку й палко припала устами до того місця, де ще горів поцілунок Кармелюка.

Пан маршалок сидів, весь червоний і схвильований, у розкішному салоні своєї сильфіди 31. Скляні двері кімнати були відчинені на широку терасу, що виходила в квітучий сад; тепле весіннє повітря вільно лилося в покої, але пай маршалок, незважаючи на це, хворобливо пересмикував плечима, ніби його неабияк морозило, ,

На, турецькій канапі, обкладеній гаптованими золотом та бісером подушками, лежала чарівна Розалія, тонучи в прозорих вишивках і мереживах, На обличчі її було теж збентеження; в руці вона тримала дорогий флакон з якимись солями, і раз у раз підносила його до трошки почервонілого кінчика свого носа.

На столі перед паном маршайком лежав розгорнений лист пана Янчевського. Цей нещасний аркуш паперу й був причиною збентеження поважного подружжя.

Сьогодні ще вранці, орендатор маршалківських Млинів, статечний жид Лейзар, прибіг, ледве переводячи дух, до пана маршалка й розповів йому про жахливу подію у Вівсяниках: про вбивство Доротеї, про те, що страшні розбійники розграбували, всю садибу,—амбари, комори і навіть стодоли. Лейзар благав пана маршалка прийняти його з дружиною, дітьми і всім добром у двір, казав, що в Кармелюка страшне військо й що за ним ідуть усі хлопці.

Жахлива новина вразила, як грім, пана маршалка і зовсім приголомшила його чарівну дружину. А втім, після перших хвилин переполоху пан маршалок почав утішати себе й свою дружину тим, що все це' могли бути тільки чутки, викликані страшною запискою, яку одержала Доротея на обіді в судді... І ось ще лист від пана Янчевського, який підтвердив з усіма подробицями цю моторошну звістку...

Крім повідомлення про страшне вбивство, Демосфен писав маршалкові, що вже достеменно розвідано, що ватажок банди — гайдамака, той горезвісний Кармелюк,— є не хто інший, як один з хлопів Доротеї, якого вона віддала у солдати, і що вся ця зграя уже оточена. Далі Демосфен повідомляв, що зібрав кілька поміщицьких команд і стоїть з панством в урочищі Гончарі; слід, щоб пан маршалок, зібравши свою вірну челядь, поспішав туди ж до нього. Верст за п'ятнадцять від урочища, в селі Рудне, стоїть уже й невелика команда з . капітаном Семеновим на чолі, яку викликав він, Янчевський, з Кам'янця; всі вони з'єднаються на світанку з москалями й накриють шельму-гайдамаку. Демосфен наполегливо вимагав, щоб маршалок виступав зараз же після того, як одержить листа: "Поспішність у цьому ділі буде запорукою нашої вікторії,—пишномовно завершив він своє послання.— Треба знищити гідру, поки вона не охопила всього краю".

Внизу стояла ще приписка, невеличка приписочка, але вона якраз найдужче й схвилювала пана маршалка; в ній було всього кілька слів: "А бестія фурман мій Онисько втік з двору,— кажуть,—пішов до Кармелюка. Боюся, що негідник може наробити нам багато халепи: він бував зі мною скрізь і добре знає розташування й побудови панських фільварків і кількість челяді. А втім, на підлих схизматів тепер покладатися нічого: вони всі липнуть до того проклятого гайдамаки, як залізо до магніту".

З якогось таємного міркування пан маршалок не прочитав своїй дружині цієї приписки, але погляд його раз у раз повертався до неї... І тепер, перечитавши її вдвадцять, він знову не міг стриматися від внутрішнього прокляття на адресу Демосфена та його фурмана.

— А, сто чортів тобі, старий дурню! Не міг утримати хло-па-бунтаря, а тепер ще хвалишся, вибравшись із дому в поле! Звичайно, тобі тепер з командами безпечніше, тому ти їх і скликаєш з усіх сторін, бо, тверезо міркуючи, клятий пес приведе передусім гайдамаків на твою дурну голову, а все ж таки... Тьху, ти! Сто хур бочок чортів: і задрипану відьму на додачу! Жили собі в достатку, мирно, безтурботно — і нараз... Знову виригнуло пекло цих псявір!

Маршалок голосно зітхнув і важко відкинувся на дерев'яну спинку дивана.

— Матка боска! Пані найсвентша! Рятуй нас! Спаси! — застогнала плаксивим голосом пані Розалія.— Я умру!.. Я не можу так жити... Що хочеш, пане, вези мене до Кам'янця, до Варшави, хоч навіть до Києва, але тут — нізащо...

— Моя крулево,— солодко відповів маршалок,— все, що ти хочеш і куди хочеш... Завезу навіть у Париж... Але раніше треба схопити цього диявола і розкатувати банду. От і пан Демосфен кличе... Обов'язок, моя душко, і гонор — понад усе...

— Але я нізащо не zostануся сама в цій в'язниці, нізащо! Нізащо!

— Моє щастя, моє злото! Перша турбота — про тебе. Звичайно, тебе треба негайно вивести в безпечне місце, але як це зробити в такий момент? Як рушити з місця, не знаючи, де засіла ця бестія, ця каналія? Не знаючи цього, безпечніше сидіти дома, ніж виїхати в поле, де за кожним кущем,—гайдамака, на кожному перехресті — засідка. Я можу ризикувати собою для розвідок, але не моїм найкоштовнішим скарбом...

У цей час до кімнати долетів якийсь невеличкий гамір, і пан маршалок, схопившись з крісла, кинувся до відчинених на терасу дверей і заходився запирати їх на клямку й засув. Засув погано заходив, і пан Фінгер, сопучи й буркочучи, смикав його, забивав кулаком і лаявся.

— Та не запирай дверей, не трать сили! — зневажливо мовила Розалія.— Від гайдамаків не запрешся: вони влізуть і в вікна.

г~ Стонадцять дерунів їм у зуби, та й усім цим московським порядкам! Насадовили справників, та асесорів³², та москалів, а не можуть доброго шляхтича від гайдамаків оберекти. Ну, я ж їм покажу, я ж їм дам! Я їх!..

— Але що ж ти гадаєш робити? — перебила його лайку Розалія.— Я зовсім не хочу зазнати долі нещасної пані Доротеї!

— О, Єзус-Марія! — скрикнув маршалок й важко опустився на диван.

— Ну, що ж ти думаєш робити? — вже істерично скрикнула Розалія і знову піднесла гранчастий флакон до свого носика.

— О зараз, зараз, моя крулево, дай віддихатися! — Маршалок провів шовковою картатою хусткою по лобі й заговорив уже спокійніше: — Іншого нічого не придумую, а зараз же зберу цайвірніших слуг, ма ся розуміць, католиків, а не проклятих схизматів, і подамся...

~ З двору?

— Ну, звичайно.

— Куди ж?

— А до того красномовця на посполите рушення!.. Але в мене є й свій план...

— І покинеш мене тут саму? — Од гніву й роздратування Розалія навіть спалахнула вся й схопилася з місця.

— Але, моя радосте, це ж для твого порятунку!

— Для мого порятунку?! — запально скрикнула Розалія. — Для мого порятунку ти забереш усіх вірних людей і виїдеш з ними з двору, залишивши мене під владою підлих хлопів?.. Та ще, додам, і голодних, од котрих ти й поспішаєш утекти... Еге ж, без заперечень, — вона грізно тупнула ніжкою, — і котрі зараз же нав'яжуть зносини з Кармелюком і прикличуть його сюди,

Маршалок побагровів:

— Але, моя дорога, для тебе ж усе...

— Ні, ні! Не хочу слухати! То ото так ти любиш мене?

У, підлий, підлий боягуз! Залишаєш жінку, а сам рятуєшся від небезпеки!

— — Але... Розуню... ,

— Не буду нічого слухати! Якщо ти їдеш, то й я їду з тобою!

— На бога! — скрикнув маршалок, підбігаючи до дружини й хапаючи її за руки. — Цим ти зіпсуєш увесь мій план... Ну, Розуню, ну крулево моя, дай же вимовити слово, — заторохтів маршалок, цілуючи то одну, то другу ручку дружини і намагаючись не дати їй можливості перервати його, — дай тільки мені сказати тобі, що я задумав, а якщо мій план тобі не сподобається, то все буде на твоє... все буде, як ти захочеш. Ну, присядь же, вислухай спершу.

Розалія глянула з гидливим педовір'ям на свого задиханого багрового чоловіка, проте дозволила посадити себе на дивані й навіть промовила владно й нетерпляче:

-Г Ну!

— Ну, моя дорога кралю, ось послухай же: той навіжений Демосфен, дідько б його взяв з його проклятими витівками, вигадав якесь нове посполите рушення, узяв собі в голову, божевільний, що піймає Кармелюка. Ну й нехай собі волочить по лісах своє сало, гаразд що воно нікому не потрібне, хіба що тільки знадобиться гайдамакам чоботи мазать.

Розалія кинула зневажливий погляд на обвислу, жирну тушу чоловікову, погляд,

який виразно казав, що скоріше це сало більше ніж непотрібне, але маршалок не помітив уїдливого погляду дружини й вів далі:

— А я вважаю за свій перший обов'язок оберекти тебе, моя райська квіточко, від усякої небезпеки, а тому, з'єднавшись з його командами, я подамся в Рудню, до Семенова, капітана присланої з Кам'янця команди... Добрий москаль мені знайомий і за гроші зробить усе, що завгодно; зажадаю, щоб він дав мені душ п'ятнадцять команди,— для перепроводження хворої дружини, тяжко хворої, до Кам'янця. А коли я влаштую тебе в безпечному місці, тоді — про-ше панство,— і маршалок хвацько вирівнявся і навіть підніс руку до усів,— і тіло, і душа моя до ваших послуг!

— Гаразд,— нетерпляче перебила його Розалія,—але що ж заважає поїхати з тобою й мені, а звідти вже рушити до Кам'янця?

— Що заважає? А хіба крулева моя не знає того наві-женого Демосфена? Адже побачивши тебе при доброму здоров'ї, він упреться, наче бик, на тому, щоб негайно зробити обласу й навіть запросити тебе в супутники до нас, а ти ж знаєш, богине моя, чим можуть закінчитися такі жарти.

Розалія прикусила губки: в словах маршалка була своя частка правди. Хоч жадоба до нових вражень і приваблювала її до романтичних пригод, але неодмінною умовою цих пригод повинна була бути цілковита безпека, а тим часом захист чоловіка, а також і Демосфена, не вселяв їй великого довір'я, тому зустріч з лютою ватагою бандита зовсім не була їй до душі.

— Гаразд, але чого ж тобі їхати до Демосфена, а не податися просто до капітана в Рудню і відіслати мене звідти з охороною до Кам'янця, а самому тоді рушити до Демосфена?

— Так, це ідея,—розгубився маршалок,—звичайно... дуже можливо... хоча трошки... нібито не по-лицарськи.

— Ха! А по-вашому, по-лицарськи залишити жінку саму серед озвірілих селян? По-вашому, по-лицарськи забрати від неї для охорони своєї жирної персони всю вірну команду?

— На рани пана Єзуса! Я ж усе про тебе й для те<бе!.. А сам... Я плюю на того пса... І покажу їм усім на обласі...

І щоб надати більшої ваги своїм словам, маршалок надув щоки, нахмурих брови й набрав вигляду набундюченого індики.

— Годі! — владно крикнула обурена дружина.— Ви одвезете мене зараз же до капітана.

— Твоя воля — закон, моя царице... Одне тільки...

— Без "тільки"! — вже гнівно крикнула Розалія.

Як ось нараз почувся боязкий стук у двері, і в кімнату ввійшов старий дворецький маршалка.

Побачивши його, маршалок позеленів.

— Що там? Чого прийшов? Чого мовчиш? — закричав він затремтілим голосом на старого, підозріло вдивляючись в його обличчя.

— Осмілюся доповісти ясному панові, що до фільварку нашого прибув йогомосць граф Краєвський і просить, щоб дозволили йому...

— Брешеш, старий собако! Кармелюка хочеш у двір впустити,— грізно перебив його маршалок.

— Хай помилує нас пречиста панна! — скрикнув з непідробним жахом старий.— Нехай вельможний пан сам гляне на гостя. Якщо він схожий на проклятого хлопа, то хіба вже зовсім осліпли мої старі очі.

— Той граф — старий? Сам чи з челяддю? — хутко спитала Розалія.

— Зовсім молодий, ясновельможна пані, з одним лише челядином,— відповів дворецький.

— Мм... так... але чи то ще граф? — сумнівався маршалок.

— Чому ж тобі самому не глянути, не впевнитись? Чому ж не дати на якийсь час притулку благородному лицареві? Зайвий гість тепер не завада.

— А управитель тут? — ще не зовсім переконаний пере-' питає маршалок.

— Тут, на ганку чекає наказів панських.

— Ну, то ходім.

Прихопивши з собою гвинтівку, два пістолі й шаблю, пан Фінгер вийшов на ганок, звелівши управителеві зібрати всю дворову команду при повному озброєнні і, в супроводі такої охорони, рушив до брами.

— Хто естесь? — ■ спитав він, обережно заглядаючи в малюсіньке віконечко, вставлене у ворота.

За брамою, по той бік рову, сидів на дорогому вороному коні одягнутий за останньою модою молодий шляхтич; за ним стояв, тримаючи за вуздечку гнідого коня, чоловік атлетичної тілобудови, одягнутий просто й добре озброєний, очевидно, його челядник.

— Граф Едмунд Краєвський,— відповів приїжджий,— прошу у вельможного пана маршалка гостинності.

— А звідки граф прибув, куди правиться й чого? — допитував маршалок далі.

— З Кракова до графа Ржевуського³³ в Київ з дорученням князя Огінського.

Ця відповідь спантеличила маршалка.

"Поважна особа! — подумав він.— Ніяково одігнати, та все ж таки... хто його знає? Немов і небезпечно, хоч з вигляду, без сумніву, граф".

— Ось що, 20 вацпане,— звернувся він тихо до управителя,— пошли зараз когось па башту, нехай пильно огляне ^околиці, чи не приховалася десь ватага?

— А ще, ясновельможний пане, пошлю й верхівця облетіти поблизу всі улоговинки й яруги.

— Досконале.

— Ne refusez donc pas, cher marechal! * — гукнув граф.

Ця французька фраза остаточно заспокоїла пана Фінгера,

але він все-таки ще не зважувався дати наказ опустити міст.

— З великою радістю! — крикнув він теж у віконечко.— Граф — дорогий гість... весь

мій двір до його послуг... Але часи тепер такі страхітливі, що його графська мосць пробачить, звичайно, затримку й зайву обережність... *mais que faire?*.. 21 Я попрошу графа, щоб він передав у віконечко зброю свою і свого челядника, а потім, уїхавши в браму, дозволив би себе оглянути й обшукати слугу... Зброю буде зараз же повернуто.

— Згоден! — безтурботно засміявся приїжджий.

Тимчасом як тільки зачинилися двері за маршалком,

Розалія хутко підійшла до дзеркала й пильно себе оглянула. Правда, вона була трохи бліда й збентежена, але ця блідість не зменшувала її вроди. Легкий білий капот, що майже весь складався з вишивок і мережив, якнайліпше пасував їй,

надаючи ще більшої ефірності й ніжності її станові. Ледь поправивши хвилясті бандо свого чорного блискучого волосся, Розалія стала нетерпляче чекати повернення чоловіка.

"Хто цей граф? Молодий... Але чи вродливий? Куди їде? Може, з-за кордону?.. Сам... Шукає притулку... Це так поетично... і цікаво... Як у романі... Ох, чому ж вони не йдуть?"

Проте чекати довелося досить довго.

Але ось, нарешті, в сусідньому покої почулися гучні кроки і розмова двох чоловіків; в одному з них Розалія ту ж мить упізнала голос свого чоловіка; другий голос — дзвінкий, молодий,— належав, очевидно, гостеві.

Серце Розалії стиха тенькнуло в грудях...

Почувся стук у двері.

— Увійдіть,— відповіла Розалія.

Маршалок одчинив двері й пропустив перед себе гостя — графа Краєвського, високого, стрункого красеня, чоловіка в самому розквіті літ. На ньому був бездоганний одяг: модні чоботи з закатами, дорожній сірий сурдут *з пелериною і висока біла мереживна хустина, що обкутувала* шию геть аж по самі вуха.. В руці гість тримав рукавички й дорогий хлист, і тільки пістолі біля пояса, що оперізував сурдут, порушували цілком елегантний і світський вигляд вродливця графа. Правда, всупереч моді, він носив ще вуса, але це маленьке відхилення надавало його мужньому й прекрасному обличчю ще більшої краси.

Легенький, ледь помітний рум'янець виступив на обличчі Розалії: такого красеня вона не сподівалась зустріти.

— Прости, моя крулево, що я привів пана грабя просто до тебе,— весело звернувся до дружини маршалок,— але з огляду на твою хворобу й, так би мовити, облогу,— хе-хе-хе! — нашої твердині...

— Це я мушу просити прощення у вельможної пані,— промовив граф, дуже зграбно вклоняючись,— за те, що дозволив собі так настійливо вимагати гостинності... Але кінь мій...

— Як може пан грабя так говорити! — перебила його з найчарівливішою усмішкою Розалія.— Ми завжди раді гостеві... Прошу пана грабя сідати і вважати, що він не в гостях, а дома.

— Цілую ручки ясної пані! — відповів граф, ще раз уклоняючись і обережно приторкаючись устами до простягнутої йому прегарної ручки.

Розалія сіла на канапу, гість і маршалок посідали в крісла.

— Якій щасливій нагоді ми завдячуємо тим, що бачимо в себе пана грабя? — звернулася Розалія до графа.

— Власне, сюди, в ці краї, завела мене шляхетська примха. Бачите, вельможна пані, я їду з Кракова від князя Огінського до графа Ржевуського, але, звичайно, шановному панству відомо про витівки цього шельми Кармелюка?

Маршалок тільки махнув рукою, а Розалія глумливо посміхнулася.

— Так от,— вів далі граф,— хоч маєтності мої не тут, а на Волині, але, почувши стільки розмов про цього підлого хлопа, я вирішив завернути сюди, щоб узяти участь у панському рушенні й, так чи інакше, а спіймати пса!

— Пан грабя справжній лицар! — промовила захоплено Розалія.

— Ха-ха! Молодість! Ого-го! Коли я був у таких літах, де тільки не носило мою голову! — маршалок заколивавсь й весело потер собі руки.

— Ні, крім молодості, в нашого гостя є всі гідності лицаря! — перебила чоловіка Розалія.

— Вельможна пані занадто щедра їта похвали,— граф уклонився.— Я гадаю, що не такий то вже й подвиг піймати бунтівливого хлопа, хоч би він зібрав навколо себе й цілу сотню подібних до себе гайдамаків... А чоботи, які я сподіваюся пошити собі із шкіри того гайдамаки Кармелюка, носитимуться довго.

—•. Хо-хо! Правда! Шкіра в того диявола вже добре видублена! — заколивавсь знову маршалок, зовсім повеселівши й набравши навіть деякої легкості рухів у присутності од-важного графа.

— Таким чином,— вів далі граф,— я їду, щоб прилучитися до панського загону, котрий, як я чув, зібрався тут, десь недалеко... Питав у одному, в другому селі, де збираються команди. Але тому що підлі хлопи давали мені найсуперечливіші відповіді, то я зрозумів, що бестії хочуть спровадити мене Кармелюкові в вуби, і вирішив заїхати до вельможного панства, щоб дістати точніші відомості.

— І як пан грабя вгадав, краще й не можна! —— голосно скрикнув маршалок, ударивши себе по колінах.— Бо я допіру дістав певні відомості, що збірний пункт призначено в урочищі Гончарі, годин чотири їхати від нас! Я неодмінно мушу негайно їхати туди, так от пропоную й графові зі мною.

— Що ти, мій любий! — сполошилася Розалія.— Граф так утомився, повинен спочити.

— Весь дім мій до послуг пана,—повів люб'язно рукою господар,— але графові доведеться залишитися тут самому,

бо ти теж їдеш...

XVIII

• Ні, я можу й не їхати... Бачите, графе,—звернулася до гостя Розалія з чарівливою усмішкою,— я від страху нізащо не хотіла тут zostатися сама без мого дорогого

чоловіка й вимагала, щоб він узяв мене з собою. Звичайно, його була цілковита правда, коли він казав, що мені незручно й небезпечно їхати на ту облаву, а його кличе туди шляхетський обов'язок, і він ціле життя не пробачив би собі, коли б заради мене не поїхав туди. Але — що робити! Жінка завжди залишиться жінкою, і ми завжди слухаємо свого серця...

При цих словах вона кинула потайки у бік графа чарівний погляд.

— Так, звичайно, моя люба,— сказав чоловік,— тобі й небезпечно, і незручно туди їхати, але якщо ти хотіла, то мені було ніяково.

— Пробач, мій друже, твоя правда.— Розалія простягла руку своєму умлілому від несподіваної ласки чоловікові. Він схопив ніжну ручку дружини, вкрив її дзвінкими поцілунками й, задихавшись від цього пориву, відкинувся з голосним віддихом на спинку крісла.

— Але ж тепер обставини змінилися,— провадила Розалія,— граф з частиною нашої команди може захистити мене...

— Головою ручуся! — жваво відповів граф.

— Mergi22,— і господиня обдарувала свого гостя звабливою усмішкою, а потім квапливо додала: — Мені страшно тільки ніч, а вранці я сміливо приєднаюся з графом до вашої облави... тим більше, що самі збори цього посполитого рушення забаряться, як видно...

— Так, так, звичайно...— кивав головою вдоволений чоловік,— і я з свого боку прошу пана грабця зостатися в нас хоч до ранку. Мені конче треба з'явитися на пункт, як мар-шалкові повіту... І я, можливо, ще встигну повернутися додому на ніч... Треба ж понишпорити і в своїх лісах по дорозі,— при цих словах маршалок надав своєму опасистому обличчю найгрізнішого виразу,— чи не звив лайдак собі

гнізда в мене? Так от дозволю собі розраховувати на люб'язність графа.

— За найбільшу честь матиму для себе захищати вельможну пані не тільки від Кармелюка, але й від усіх полчищ Залізняка й Гонти, коли б тільки вони могли воскреснути! — із запалом скрикнув граф і, притиснувши руки до грудей, нахилив голову.

— Не знаю, чим і віддячити за люб'язність графа,— ніжно зніяковіла Розалія.

— Отже, мій ангеле, ти не будеш тривожитись до мого повернення?

— З таким лицарем я не боятимусь навіть виступити зав-, тра в похід проти розбійника!

— Го-го! Пан грабця просто чаклун! — гучно вигукнув маршалок.—І якщо всі наші чарівні пані й панночки виступлять під його командою на проклятого хлопа, то я певен, що не довше як через тиждень ми будемо присутні в Кам'янці на його страті. Але,—пан маршалок підвівся з місця, за ним підвівся й граф,— буду поспішати. Отже, залишаю дружину, найліпший мій скарб, на піклування пана до ночі...

При останніх словах маршалка по обличчю Розалії ковзнула прикра гримаса.

— Але, друже мій, навіщо ж тобі ризикувати? — сказала вона покwapно.— Увечері тепер небезпечно, і я не матиму спокою, якщо не буду певна, що ти виїдеш назад не

раніше завтрашнього ранку, а то й почекаєш нас там...

— О, вельможна пані має рацію,— втрутився й граф,— коли чого й треба тепер побоюватися, то саме нічної поїздки. Проклятий гайдамака тільки в темряві й робить свої наскоки; кажуть, що в нього у кожному лісі приховано по зграї. Він влаштовує по всіх шляхах засідки, перекопує дороги, прикриває хворостом заздалегідь приготовані ями, і хоч би ти був тричі геркулесом, але якщо впадеш з конем у яму, то не треба бути й Кармелюком, щоб знищити най-одважнішого лицаря.

— О так, слухай, друже мій, пана грабля,—додала з ніжною настійливістю Розалія, звертаючись до чоловіка,— я прошу тебе — не повертайся ні в якому разі раніше ніж завтра вранці.

— Щоб одвернути від тебе неспокій, обіцяю,— урочисто промовив маршалок і вдячно поцілував руки дружині.— Отже, до завтра... Сподіваюся, що застану тебе в доброму здоров'ї.

Маршалок ще раз почоломкав обидві руки дружини, попрощався з графом, попросив берегти його найкоштовніший скарб і нарешті поїхав.

Полегшене зітхання вирвалося з грудей Розалії, і вона млосно відкинулася на спинку дивана.

Перспектива провести цілу добу віч-на-віч із загадковим і вродливим графом була їй вельми приваблива, та й граф, як здавалося Розалії, був дуже радий цьому.

^ Між ними зав'язалася жвава розмова: граф виявився

вельми цікавим співрозмовником. Він багато розповідав про закордонне життя, про те, як пишно впорядковані там міста, особливо Париж. Тому що Розалія цікавилась саме ним, то граф чимало розказав їй про звичаї паризьких жінок, про ексцентричність мод, про свободу взаємостосунків та про емансипацію кохання...

— Ох, Париж, Париж! Мрія моя! — тільки зітхала пані маршалкова.

Потім розмова перейшла до минулого графа, котре дуже цікавило Розалію. Граф, на запрошення, пересів ближче, на диван, і почав їй оповідати про численні битви, в яких він брав участь, про страшні пригоди на полюваннях, про од-важні дуелі...

— І графові не страшно було вбивати людей? — щиро цікавилась Розалія, захоплена й розповідями графа, і його лицарством.

— В запалі битв,—відповів він сумно, ніби зажурений спогадами,— себе не 'збагнеш... Летиш, мов у чаду, і дієш, мов навіжений...

— Але все ж таки, мабуть, защемить серце, коли своєю рукою завдаси болю живому щасливому створінню?

— Так... звичайно, пані... Але про це краще знати тутешній пишній шляхті: адже вона щодня завдає болю й мук своїм підвладним,— обронив похмуро граф.

— Але хіба це люди? Це — бидло, нечутливе, дике, та й свої руки бруднити шляхта не буде... хіба на крайній випадок...

— Ха-ха! — вирвався в графа чи то вибух хрипкого сміху, чи то звук ридання. . ' ~

— До правди, мій дорогий гостю... Але яке почуття, коли вб'єш першого? — кокетливо допитувалася пані.

— Першого? — перепитав граф, і в світлих очах його блиснув зловбий вогонь.— Першого я вбив виродка... і розчавив його з насолодою... Багато людської крові нахлебталась ця... ця тварюка...

— Але коли вона, нежива, впала до панських ніг?

Коли вона впала? — граф нараз мимохить поблід і провів рукою по високому чолі, немов хотів стерти з нього бриз-ки крові.— Коли впала ця тварюка й простяглася... еге ж.," було жажливо... Французи кажуть, що труп ворога веселить... Ні, не веселить!

— Ох! — Розалія затулила свої іскристі оченята руками.— Моя була правда... Я відчувала, що в графа ніжне, чуле, добре серце...— І коли помітила, що її співрозмовник сидів похмурий, як хмара, похиливши голову, додала ніжно: — Але перейдімо до інших тем! — І млосна папі мар-шалкова, випадково поклавши свою теплувологу ручку на могутню, ніби вилиту з бронзи, руку свого сціврозмовни-ка, заговорила про страждання свого самотнього серця, про жадання любові, безоглядної й палючої, з ризикуванням* з небезпеками, але яка захопила б усю душу, все єство.— Але граф, мене, здається, не слухає? — нараз урвала вона свій палкий монолог, ображено надувши губки.

— Я? Не слухаю? — скинувся граф, змінивши одразу вираз свого обличчя, і глянув палким поглядом на Розалію.— Боже, кожне ваше слово... падає ось на це місце вогнем... Я ж'ї сам люблю ризиковані пригоди,— і він підніс пахучу ручку господині до своїх уст.

— Невже? — обронила Розалія й, крадькома кинувши на графа лукавий, значливий погляд, почала помаленьку визволяти свою руку.

— Правду кажу! — відповів граф і обпалив у свою чергу таким поглядом співрозмовницю, що вона, незважаючи на свою досвідченість у техніці кокетування, зняковіла й почервоніла до кінчиків вух, у котрих блискотіли діаманти.

— Все, що може схвилювати кров і захопити людину, всю, все таке мені любе! — провадив граф.— Чи ошелешити начальство... а-а-тож...— гість затнувся й кинув тривожний погляд на Розалію,— чи кинути на ворога, чи піти сам на сам на дикого кабана, на ведмедя... Та от і на Поділля затяг же мене Кармелюк... І я йому за це безмежно вдячний.

— Ха-ха-ха! За що ж? — Розалія кокетливо примружила оченята.

— За те, що тепер мені випало щастя познайомитися з такою жінкою-чарівницею...

— Ого! Та ви, графе, ще й небезпечний зальотник! ^оговталася трохи Розалія й посварилася пальчиком.— Але,

однак, жарти жартами, а все-таки той Кармелюк на всіх нагонить страх.

— Пусте... Але, до речі, я, як оборонець королеви, мало не вчинив необачно, мимохіть захопившись.— Граф трохи збентежився й почав діловим тоном: — Мені конче треба віддати деякі розпорядження... Пан маршалок наказав, звичайно, щоб мені всі підкорялися?

. — О, без сумніву...

— Пройти сюди, в двір, можна тільки через браму?

— Так, навкруги рів і частокіл.

— Натурально, а, на всякий випадок, чи немає тут якогось потайного сховку?

— Є... в саду збудовано для мене серед густих лип і запашних акацій невелике шале 23, де я часом віддаюся ідилії і куди, без мого дозволу, ніхто не сміє ввійти, навіть чоловік.

— Ах, чоловік! — зітхнув граф.

— Авжеж...— Розалія теж зітхнула й надала своєму обличчю виразу жертви, котра несе покійно свій хрест.— Чоловік мій уже старий і не може задовольнити запитів мрійної душі... А дружина пана грабя має бути одною з найіщас-ливіших жінок.

— У мене немає дружини.

— Невже? — промовила якомсь занадто поспішно Розалія, і очі її засяяли.— Невже ж,— казала вона далі,— панове серце таке холодне, що його ні одні очі не примусили битися дужче?

— До нинішнього дня, пишна паці.

— А нині? — Розалія хитро примружила очі на співбесідника.

— Нині воно б'ється, як пташка в клітці... і я боюся...

— Мій любий граф, як видно, веселої вдачі й любить жарти?

— Ех, не до жартів, пані!..— трагічно промовив граф.

Розалія спалахнула й зашарілась.

— А чи можна покладатися на вірність панської команди?

— У мене в дворі майже всі католики, загонова шляхта. Я підлих хлопів-схизматів стараюся уникати...

— Досконале! Але тепер, знаєте, і на шляхту цілком покладатися не можна, в бандах того диявола, мені достеменно відомо, є шляхтичі.

— Чи можливо ж?

— Все можливе: нажива надить. Так от, я для вірності прошу дозволю в пані поставити до найнебезпечнішого місця, до брами, і мого чоловіка, випробуваного у вірності.

— Звичайно, звичайно.

Граф звелів покликати свого челядника й наказав йому стати, як тільки стемніє, коло брами і при найменшій підозрі відсторонити воротаря, а щоб команда й челядь корилися йому —• привести їх у добрий настрій і щедро пригостити від імені господині...

— А також і їхнього нового доводці додала господиня.

— Нехай пані маршалкова дарує мені сміливість,— звернувся до неї граф,— що я в її домі дозволяю собі так розпоряджатися, але це — конче потрібна військова хитрість, як бувало перед оглядом... Ага пак,— похопився він, обертаючись до слуги,— то ти пригости їх!

Слуга поштиво вклонився й вийшов.

— Ну, тепер, здається, всі потрібні справи зроблено,— зітхнув полегшено граф,— і я прошу в королеви, яка ошчасливила мене своїм довір'ям, milies graces 24. Знаєте, "a la guerre comme a la guerre 25, але хай довірений мені прекрасний скарб буде цілком

спокійний... Головою ручуся.

— Ох, я довіряюся графові цілком... Серце моє мимоволі тріпоче.

— Од тривоги, звичайно... Але вона даремна! — заспокоїливо усміхнувся граф...— Нехай розв'ються роздуми, що налетіли на пані!.. Тут і клавикорди³⁴... Може, пані кохана щось зіграла б або заспівала? Я страшенно люблю музику, особливо співи, і певен, що в пані чарівний голос.

— О, граф розчарувався б, а мені це було б боляче: я співаю, як самоук, і тому не зважусь... А от, якщо дорогий гість захоче дати мені втіху...

— Я не співак, але щоб показати ясній крулеві, що її воля для мене закон,— я готовий. Шкода тільки, що не бачу торбана: на ньому я сміливіший, а на клавикордах я не мастак.... Ну, коли нема редьки, нехай буде й хрін! Тьху ти, от лізуть на язик ці хлопські приказки! — розсердився сам на себе граф і, хутко підійшовши до клавикордів, узяв кілька акордів.— Ось цю пісню і колись співали й тепер співають парижани.

І він заспівав соковитим, молодим баритоном новий національний французький гімн: "Allons enfants de la patrie!" 26.

Після першого ж куплета Розалія встала з місця й, захоплено промовляючи: "Чудово, чарівно!", підійшла до клавикордів.

За другим куплетом коло трохи прочинених дверей з'явилася ще друга жіноча постать, невисока, присадкувата, але надзвичайно розросла в широчінь. То була ключниця Роза[^] лії, панна Феліцита, що давно вже втратила рахунок своїм літам.

Як видно, вона не зважувалась проронити й слова, але тим, що надмірно заковувала свої "небесні" очі і молитовно стискувала руки та вигинала своє гладке тіло, красномовно виявляла нестямний екстаз. '

Коли граф закінчив, Розалія обсипала його щедрими похвалами:

— Досконале! Чарівно! Граф — справжній артист... Присягаюсь, такого співу я ніколи не чула!

Панна Феліцита не витримала й, зробивши на порозі реверанс, проспівала млосним голосом: "Ох, надзвичайно!"

При цьому вигуку граф оглянувся; вигляд панни Фелі-цита викликав на обличчі його мимовільну посмішку; а втім, він постарався враз же приховати її й, підвівшись із-за клавикордів, гречно уклонився Феліциті.

Червоне обличчя панни зробилося від задоволення багровим; вона сором'язливо потупила очі й присіла ще нижче. _

Але поява ключниці зовсім не сподобалась Розалії,— вона була тут більше, ніж небажана. Розалія глянула пиховито на Феліциту й сказала їй суворо:

— Що спів пана грабя надзвичайний, то це правда, але що місце панни Феліцита не тут, а коло робітниць та челяді — то теж не кривда.

Зніяковіла Феліцита негайно вийшла.

— Не можна слугам попускати віжок, зараз же забуваються,— сказала на своє виправдання Розалія,— але ж ніде й правди діти: граф такий чарівник, що може кожного примусити забутись.

— О, коли б так! — і граф кинув на пані вогненний погляд, який примусив її зашарітись.— Ага, ще ось що,— провадив він, підбираючи на клавікордах якийсь мотив.— У панства, може, в домі є десь гроші... або коштовності... Я на той випадок це питаю,— звернувся він до оторопілої Розалії,— що на випадок, не дай господи... якогось переполоху... звичайно, все пусте... але береженого бог береже... Ви тоді розгубитесь... а той мерзотник... гаспид-гайдама-ка...

— Невже ж пай його жде? — сполошилася й поблідла, як стіна, Розалія.

— Я ручуся, що ні, ручуся, що обороню двір і від двох рот супротивника. Але обов'язок командира' бути готовим до всього: в час тривоги я захищатиму браму, літатиму скрізь і, головне, рятуватиму пані, а челядь ваша ж розтягне тоді все. То, на мою думку, слід заради обачності перенести коштовності в інше місце.

— В моє сховище,— підхопила Розалія,— а звідти разом з собою...

— Здорової як кажуть мерзенні хлопці,— виправився граф.— Але де ж коштовності? Пробачте, пані, за нескромне запитання: це ж не звичайна цікавість, а сердечна турбота.

— Головні мої коштовності зберігаються в шкатулі, котра стоїть тепер у таємному місці мого сховища, а гроші — в чоловіковім кабінеті: але про них турбуватися нічого,—їх ніхто не знайде.

— А часом пожежа — то згорять. Ті ж бестії — зараз палити!

— Ой, правда! — Розалія затулила рукою очі.— Гроші — в потайній шафі в стіні... треба натиснути у Жигмонта Третього 35 зірочку остроги на правому чоботі і дверці одчиняться, а в ніші — скринька.

— Хитро,— усміхнувся граф,— а який же це Жигмонт?

— Невже ж пан не знає? Хоча, правда, ці картини вже такі старі... На другій од вікна...

— Ага! — протяг граф і заспівав грайливу шансонетку.

— Ох, ця ще запальніша! Ви просто чарівник!..

Граф піймав на лету білосніжну ручку господині й обсипав її вище ліктя поцілунками.

XIX

Розалія помалу визволила руку й, зітхнувши, сказала:

— Коло пана графа й захололе серце молодіє та п'яніє від радості.

— А я вже давно сп'янів від очей пані! — прошепотів граф. І заспівав улюблену польську пісеньку:

Улани, улани! Мальовани дзеці!

Цю пісеньку підхопила й пані Розалія, підхопила дружно, 8 жагучим поривом, і дуєт вийшов чудовий. Захоплена співом, вона підійшла занадто близько до графа... Але нараз акорд урвався, і співак, обхопивши талію пані рукою, вп'явся палким поцілунком в її уста. Заглушений крик Розалії вилився в її поцілунок... Але вона все-таки вирвалася з обіймів графа.

— Ах, мій друже, ви збожеволіли! Така необережність! Можуть увійти...

— Прошу прощення! Убийте мене! — Граф вихопив з-за пояса пістоль і простяг його пані.— Я запаморочився, втратив владу над собою...

— Але панове життя мені дороге, і тому першого разу я його дарую панові... Але пан граф, як порох,— Розалія потупила очі й, поривчасто дихаючи, поправила пасемце волосся, Що впало на залиту вогнем щоку.— Ви небезпечніші, ніж Кармелюк, як бога кохам, той може вирвати в мене шкатулку, а пан — серце!..

— Але Кармелюк за панську шкатулку не віддасть своєї, а я за серце — своє кину до панських ніжок.

— Ні, з вами загибель... Чи не пекло ж мені послало спокусника?

В цей час двері відчинилися й дворецький доповів, що страви подано.

— Прошу, графе! — Розалія вказала гарним рухом на двері.— Сьогоднішній обід треба назвати вечерею: ми до приїзду графа забули навіть про їжу...

Тим часом у челядницькій бенкетування було в розпалі. Графський слуга з великою щедрістю розпорядився гаманцем свого пана: пахолки, яких він послав, нанесли з корчми всякого литва: і горілки, й меду, й пива; а місцевий ключник притябричив з панських погребів не одну сулію наливки, і всі пилги за здоров'я нового коменданта, і на загибель Кармелюка. Графський слуга старадно пригощав усіх, але особливо воротаря. Незабаром хміль здружив його з челяддю: нові друзі почали говорити одверто й лаяти надзвичайну скнарієть і жорстокість своїх панів.

Наприкінці гулянки з'явився й головний машталір, що був до цього в куми; всі поставилися до нього з великою повагою; але він окинув пиховитим поглядом п'яну челядь і вдостоїв бесіди тільки графського слугу.

— Ма ся розу міць,— процідив він крізь зуби,— я не люблю. того... з усяким... але з жаном за графа цокнусь. Чи чули, як пані Доротею згладив шельма і все пограбував... Га?

— Та то, може, свої вхекали... за лютощі, а на Кармелюка тільки звернули,— втрутився в розмову доїжджачий; та машталір тільки глянув на нього спідлоба й одвернувся.

— Еге ж, тепер хлопи багатьох учитимуть і скидатимуть розправу на збойцю,— обізвався ще хтось і викликав співчутливий вибух реготу.

— Ну, 'ми з графом та з папською челяддю цього розбійника уколошкаємо,— задиркувато сказав графський слуга.

— Не завжди, пане, на челядь покладайся! — крщцв хтось з кутка. ^ ч f

— А що ж,— підтримав інший голос,— всякому своя шкура дорожча за панську... Проти всього села підеш, то — кому скрутиться, а кому змелеться. А хлопи вже й співають...

І якийсь молодий голос затяг:

Серце ние, серце стукд,—'

Нема ж мого Кармелюка!

Почулися з одного боку голоси: "Цитьте! Паскудство!", з другого — до заспівувача прилучилися п'яні. Співи, крики, лайка змішалися в пекельний гвалт. Багато хто навіть хропів уже, інші, хитаючись, виходили в сіни й там падали, а дехто пробував доплуганитись до сінника.

— Ма ся розуміць, п'янота...— крeкнув і плюнув набік машталір.—Ходімо, пане, до мене на стайню...

— Дуже добре, мені й коней напоїти треба,— погодився графський слуга.

Уже вечоріло. Графський слуга вивів із стайні двох чудових жеребців — гнідого й вороного; цей другий був чистої арабської породи, кожна жилка на ньому просвічувала й дрижала, налиті кров'ю очі горіли вогнем, тонкі ніздрі з шалу роздувалися.

— Гарний диявол? — ввернувся до машталіра графський слуга, ледве стримуючи за вуздечку тварину, що намагалася стати дибки.— Такого другого на цілу округу немає!..

— А мені щось... неначе:, буцім...— промугикав машталір, придивляючись до коня посоловілими очима.— А,, атож... ма ся розуміць...

— Подержте, будь ласка, пане, цього чорта, поки я гнідого напою: укупі вести їх — біда!

— Прекрасно, проше пана.

Машталір узяв за вуздечку вороного, завів його назад у стайню і прив'язав знову до стійла; потім спинився, скинув шапку і почав стукати себе по лобі пальцем.

— Ма ся розуміць... Ма ся розуміць,— бурчав він,— пригадую, так... і біла зірочка на лобі, і ще... а чекай, чекай!

Він нахилився й почав пильно роздивлятися на праву з"адню ногу коня. В стайні було вже темно, і треба було ризикувати головою, нахилиючи її ближче.

— Є й на нозі біла позначка! Ой мамо! Що ж це? — Машталір відскочив од жаху. Потім, подавшись до дверей, промовив тихо: — Вогник!

При цьому поклику благородна тварина повернула голову й радісно заіржала.

— Ой гвалт! — вражений жахом, скрикнув машталір і прожогом вибіг із стайні...

Тим часом у панському домі обід проходив надзвичайно жваво. Розгарячений від розкішних вин маршалка граф став ще говіркіший, цікавіший і привабніший. Панна Феліцита, скромно примостившись край столу, раз у раз поглядала на графа й марно гамувала солодкі зітхання, від яких високо підіймалися її опасисті груди.

Коли ж граф звертався до неї з запитанням, вона зовсім тетеріла, впускала серветку, ножа, виделку й червоніла по самі вуха.

Під впливом вина й нервового збудження пані Розалія також розчервонілася; темні очі її заіскрилися. При вечірньому освітленні вона здавалася ще привабніша: оголені плечі й шия принадно білили, коштовні перла з рубіновими підвісками, якими вона встигла себе прикрасити, відтіняли ще дужче красу її лебединої шії.

При кожному повороті голівки красуні рубіни здригалися, і здавалося, що то краплі крові спадають з коштовних перлів на шию вельможної пані.

По обіді Розалія запропонувала гостеві освіжитися на терасі.

Місяця ще не було, але навкруги вже розливалася глибока ніч... Повітря насичене

було п'янкими пахощами, в таємничій глибині неба блискотіли великі мерехтливі зорі.

Групи дерев набрали фантастичних обрисів і ніби стовпилися навкруги будинку чарівничою стіною. Від смуг світла, що падали з вікон будинку на терасу, таємнича темрява саду здавалася ще глибшою, ще знадливішою.

Граф глибоко зітхнув і відчув, що до життєрадісного настрою його домішався глибокий смуток, що загрожував перейти в тугу. Він здригнув, стріпнув головою, немов бажаючи відкинути від себе неприємний спогад, і розправив могутні плечі.

— Це пусте! вирвалось у нього з зітханням.— Мигнула перед очима, мов зірочка, та й полетіла... куди? — Граф сперся на ґратки тераси й, закинувши назад голову, втопив свій погляд у зоряну глибину неба.

Ввійшла Розалія. Вона була в новому одязі, зовсім вільному й привабливому, в прозоро-серпанковій блузі, підперезаній коло грудей голубим поясом. Великий виріз оголював її білосніжні плечі, легка тканина тільки ледь прикривала принагідні окреслення грудей, а відсутність рукавів давала можливість милуватися красою ліній надзвичайно білих рук. Але поява красуні не викликала захвату на обличчі графа; навпаки, в очах його промигнув якийсь досадливий вираз., а втім, це тривало всього лише одну мить.

Розалія закинула голову й тропіки схилилася на плече графа.

— Яка ніч! — прошепотіла вона, завмираючи.

— Так, щасливий той, хто такої ночі сміє припасти до грудей чарівної богині, цілувати її ноги, дихати її диханням*— жагуче промовив граф, близько нахилиючись до голівки Розалії.

— Хто знає! Чи справді щасливий той, хто на все має владу?

І вона почала казати йому про свої таємні страждання, про ненависного чоловіка й про те, що ще не знала кохання, але й узнати боїться.

Граф притискував її руку до своїх уст, Розалія не противилася.

— То пані боїться кохання? — шепотів він...

— Боюся, чи не захопив мене такий гріх?

— О моя красуне, та я всі муки й тут і на тому світі прийму на себе за такий гріх! — скрикнув патетично граф і притиснув її до своїх могутніх грудей.

Розалія відповіла на поцілунок тим же, але потім, схаменувшись, стала шепотіти:

— Облиш, безумний... ми ще не самі... тут ходять... пусти ж!

І вона вислизнула, мов змія, з його обіймів, і промовила голосно:

— А все-таки я цього Кармелюка страшенно боюсь...

— Я хотів би ним зараз бути,— відповів граф.

— Чому? — лукаво спитала Розалія.

— Бо для нього не існують слова: "Тут ходять".

— Ось що,— прикусила губки Розалія...— Ага, мій друже, я й забула,— промовила вона, ніби схаменувшись.—Треба ж показати графові моє сховище... там і альтанка є.

— Альтанка? — скрикнув граф...— Альтанка... ах, так, так! — він ніби зрадів цьому слову...— То ходім скоріше., і чи не захопити туди й скриньки...

— Я про це й думала: там можна сховати.

— Чудово. Я жду.

Розалія поспішила до кабінету, а граф підійшов до ґраток тераси й затьохкав соловейком. Мабуть, він зробив це дуже натурально, бо з найближчих кущів бузку до нього долинула у відповідь солов'їна трель.

Граф стрепенувся й кинувся до кабінету допомогти Розалії.

— Ціла вічність минула, не міг витерпіти...— І граф прийняв з рук Розалії скриньку.

— Так би навіки з тобою! — почала шепотіти пані, тулячись до свого захисника, але не закінчила фрази, почувши якийсь стук і гамір надворі.— Що це таке? — скрикнула вона, припавши ще дужче до його грудей.

Граф поспішив вийти з нею з кабінету.

Нараз двері в передпокої розчинилися, і на порозі з'явився графський слуга.

— Кармелюк, пане графе, ломиться в браму! — випалив він, ніби доповідаючи про приємну подію.

— Ай! Єзус-Марія! — скрикнула пані і майже повисла на руках графа.

— Заспокойся! Волос твій не впаде... Чи все гаразд? — звернувся граф до слуги.

— З панського наказу все.

— Дуже добре,— перервав його граф і зробив при цьому непомітний рух.— Ти, отже, з челяддю утримаєш поки що від розбійників браму, а я сховаю пані й повернуся розправитися з лиходієм. Гляди ж, щоб усе було, як наказано.

— Слухаю, батьку.

— Стривай, ще ось що... На хвилину, пані!— Граф обережно визволився від Розалії.

— Ой, на бога! Не залишай мене! f

— На одну хвилину... Я не залишу, ще одне розпорядження.

Граф схопив слугу за руку й, потягнувши його в глибину кімнати, зашепотів квапливо:

— Ось тисяча червінців,— скинув він з себе пояс, набитий червінцями, і передав його слугі.— Розділи поміж селянами... особливо між бідними... Гроші маршалка зі мною, подуванимо потім... На братію трохи, а те на бідних.

— Так, батьку,— кивав головою слуга.

— А хліб і зерно'теж усе селянам, нам тільки їстівне, коні, одяг, воли... Ні краплини крові, чуєш?

— Чую, батьку.

— Ну, покарати, к©го слід, гарненько, і все! Якщо нападуть маршалок і дозорець, пов'язати й захопити їх із собою. Л Тобі доручаю все зробить точнісінько. Жди мене тут! — додав він голосно.

— Виконаю все, батьку!

— Тепер я твій! — кипувся граф до напівмертвої від жаху Розалії, й, обхопивши її стан рукою, хутко пройшов два покої, і зійшов з нею по східцях тераси в сад.

Як тільки кроки удаваного графа завмерли на східрях тераси, Андрій увійшов до покою Розалії і відчинив двері

до зали; в кімнату увійшли Корчак, фурман Онисько, Явтух і ще кілька чоловіків з

ватаги.

— Нуте, бра,—відрапортував зразу Корчак,—челядь уся на перев'язочнім пункті: селяни допомогли. Де ж отаман? Який наказ?

— Батько одвів паню, повернеться. Гроші тут, а решта в батька,— відповів Андрій.— Ти ж одбери в ключниці ключі та виймай срібло, провіант...

— Гаразд. А що ж із слугами робити?

— Найвірніших псів маршалок забрав із собою. А от фурман добре всіх знає, він і розсудить, кому скільки всипати. Отаман дав наказ крові не проливати...

— Го-го! То чи тут вистачить лози на всіх? — усміхнувся фурман своєю широкою усмішкою.— На самого тільки маш-таліра треба з піввоза покласти, бігме!

— А він, шельма, тут,— сказав Андрій.— Треба залишити йому доброго пам'яткового, дуже лаяв і батька й нас.

— Всиплемо. Ну, марнувати час нема коли. Година пізня, ліворуч кругом ма-арш! — скомандував солдат.

Андрій подався з фурманом у двір, а солдат з товаришами кинувся розшукувати ключницю. Дуже скоро вони наткнулися на заперті двері зсередини.

— Одчини! — закричав еолдат.

Відповіді не було.

— Одчини! — заревів Дмитро, щосили б'ючи в двері ногою...

За дверима не почулося у відповідь жодного звука.

— Ламай двері! — скомандував солдат.

За кілька хвилин під важким натиском чотирьох здоровенних молодців двері гучно тріснули, зірвалися із засувки і розчинилися. Солдат і його товариші вдерлися до покою.

Розкидані всюди спідниці, шнурівки, туфлі свідчили, що то була жіноча кімната, а прив'язані коои, слоїки в рум'янами й білилами та інші допоміжні засоби краси, які валялися на туалеті, доводили, що в цій кімнаті жила панна, але, на подив солдата, її тут не було.

— Тьху ти, чорт! Куди ж поділася красуня? — скрикнув він з досадою, озираючись кругом.

Вікна кімнати були позачиняні, іншого виходу не було. І тому, що єдині вхідні двері були заперті зсередини на засувку, то було очевидно, що мешканка цієї кімнати не могла ииідси зникнути, а проте кімната була пуста.

— Не провалилася ж вона до чорта в ребра,— казав солдат, оглядаючись кругом.— Гей, хлопці, ану лишень пошукайте гарненько скрізь!

Кармелюкові хлопці кинулися до шаф і комодів та інших ^ меблів, яких було повно в кімнаті; один з хлопців, які піймали були Олесю в лісі, заходився оглядати постіль, та тільки встиг він засунути руку під перину, що підіймалася наче гора, як з-під неї почувся одчайдушний вереск.

— Го-го-го! Дядьку І — весело вигукнув хлопець Галайда.— Та тут ціла гора!

— Тягни її сюди! — звелів солдат, весело потираючи руки.— Га, попалася пташка,

не вдалося одурити.

Хлопці кинулися до ліжка; за хвилину перини й пуховики, під якими ховалася панна Феліцита, були скинуті на підлогу, і два молодці, підхопивши попід руки гладку незай-маницю, яка від жаху втратила здатність рухатися, ледве потягли її з ложа.

— Ге-ге, панове,— та що ж ціла туша, не гірша за вгодованого до різдва кабана,— гукнув Галайда.— Ну, брате, наляж, наляж, ось так, ось так! Раз! — з цим вигуком хлопці сильно змахнули руками й поставили перед солдатом квадратове тіло панни Феліцити.

Побачивши красуню, Дмитро й товариші його вибухнули гучним реготом.

Справді, постать панни була неймовірно комічна. Куценька й вузька ведена спідниця облягала до колін її гладке тіло. З-під спідниці стирчали куці й товсті, мов колодки, ноги в грубих білих плетених панчохах; вишита коло коміра дрібними трояндочками сорочка здіймалася на грудях, наче надуте ураганом вітрило; з коротеньких рукавчиків її стирчали куці, червоні, надзвичайно салисті руки, що скоріше скидалися на невеликі окости. Кругле обличчя панни з од-вислими червоними щоками, намащене на ніч з косметичною метою густим шаром гусячого сала, обрамляв цілий вінок дрібних, туго заплетених кісок.

XX

Коли панна Феліцита побачила розбійників, її охопив такий жах, що вона ту ж мить сіла б на підлогу, коли б її не підтримали під руки хлопці.

— Тьху ти! Ну й красуня ж, як діжа!.. Хоч і в ескадрон! — вигукнув солдат, пирскаючи зо сміху; за ним покотилися й хлопці.

— А то й на городі поставити,— підхопив Галайда,— ні один горобець не підлетів би!

— Однак повертайся лишень, нишиа паненко, та одмикай нам скоріше свої скарбниці!

Почувши ці слова солдата, Феліцита отямилася; дикий жах одбився на її обличчі.

— Милосердя! — зарепетувала вона, падаючи на коліна: — Все, що хочете, тільки не це, ой, тільки не це!

— Як "тільки не це"? — грізно обірвав її солдат.— А що ж ти думаєш, красуне, чого ми прийшли сюди? Щоб дивитися на тебе?

— Ох, милосердя, на бога! На рани гіааа Єзуса! — репетувала Феліцита.— Все, що хочете, тільки не це!.. Ох, не можу! Страшно!.. Я стільки років берегла, стільки років! Бачить бог, мені було тяжко... не раз... Але, пам'ятаючи наказ батька й матері... я...

— Та чи довго ти будеш базікати? — обірвав її солдат.— Кажуть: одчиняй, а то ми не будемо церемонитись!..

— Ой зжалься, пане, наді мною!

Але в солдата вже урвався терпець.

— Одчиняй! — заревів він, наступаючи на Феліциту.—7 А то я тобі гарячих всиплю!

— Пощади! Пощади! — зарепетувала ще одчайдушніше Феліцита, простягаючи до солдата руки,— Бери все, що хочеш: золото, срібло, але пощади мою непорочність... Ох,

скільки пишних шляхтичів просили цієї руки... Але я всім дала одкоша...

— Тьху ти! — солдат енергійно сплюнув набік.— Та на дідька ти нам потрібна? Ключі давай!..

— Ключі-і? — протягла чи то полегшено, чи то розчаровано Феліцита.

— Авжеж, ключі!

— Ключі... ондечки там у шкатулці,— розгублено пробелькотіла панна.

Хлопці кинулися туди, куди показала Феліцита, й подали солдатові велику в'язку ключів.

— Гаразд. Дорогу знайдемо й самі, а ви,— звернувся солдат до Галайди і ще до одного,—підніміть лишень панну та прикладіть їй з другого боку пару добрих припарок!

— Милосердя! — заревла на все горло Феліцита, махаючи жирними руками; але два дужі хлопці, не паньвдючись, підхопили її...

Не гаючи й хвилини, солдат узявся до своєї роботи. Шафи, комоди, погребі, комори й льодники — все було поодмикано. Хлопці виносили все краще й клали на вози; челядь, відпущена фурманом, задоволено допомагала розбійникам.

Захопившись своєю роботою, солдат не звертав уваги на те, що робиться у дворі. Коли ж, нарешті, останній погріб

було очищено до краю й Дмитро вибрався на дворище, щоб дати наказ возам скоріше рушати до призначеного місця, то перед очима його відкрилося таке видовище. Освітлений загравою пожежі, увесь двір кишів селянами, немов гігантське комашнище; селяни кричали, галасували, штовхались і товпилися навколо ганку, на якому Андрій роздавав гроші* З току чути було ще більший галас: мукання волів, скрип возів і покрики погоничів зливалися в один протяжливий гул. Коли б не палахкотіння заграви, можна було б подумати, що ти на якомусь величезному ярмарку.

— Тьху ти, стонадцять чортів твоєму батькові! — голосно вилаявся солдат.— От уже, доручи дурневі камінь з води витягти, то він усю річку заходиться відром вичерпувати. Бач, запалили люмінацію, щоб накликати непрошених гостей! Ну, ви,— звернувся він до хлопців, що сиділи зверху на трьох навантажених возах,— ви їдьте скоріше: збір коло старого млина.

Вози рушили, а солдат сердито пішов до будинку, ледве прокладаючи собі дорогу крізь набитий у дворі натовп. У першій же кімнаті він зустрів фурмана Ониська.

— Де отаман? — звернувся до нього солдат.

— Не знаю, і досі ще не вертався.

— Тьху ти, напасть! А цей дурень мало не все село скликав! Що там на току твориться?

— Явтух людям зерно роздає.

— Хто звелів?

Андрій сказав, що отаман наказав віддати все селянам.

— Старшинам їхнім, а не всьому селу,— буркнув сердито солдат.—* Ну, а ти вже справився?

— Справився, та все були більше свої люди: собак маршалок з собою забрав... Ось

тільки машталір цей проклятий...

— Що ж, почаствував його?

— Де там! Утік кудись, старий лис.

•— Утік?!

— Еге ж, утік; обшукали ми всі закутки, в саду перенишпорили і не знайшли.

— А давно втік? — стурбовано перепитав солдат.

— Та люди кажуть, що надвечір ще його бачили, а потім він зник.

— Діло погане! — серйозно сказав солдат, і обличчя його набрало заклопотаного виразу.— Еге ж, погане... Вже коли дезертирував, значить, не даром, значить, одрапортує кому слід.

• ту ?уг*v

Та невже ж ви, дядьку, думаєте, що маршалок, довідавшись про наш прихід, повернеться додому?

— Маршалок... що маршалок? Маршалок — пусте діло!— пробурчав солдат.— Рота поблизу стоїть. Хай багнета я не мину, коли ми не вскочили по самі вуха! Треба поспішати. Шатнися лишень, бра, по двору та й клич усіх до збору, та й Андрієві скажи, щоб ішов зараз же сюди: отамана треба знайти.

І стурбований, сердитий Дмитро пішов у покої пані маршалкової.

За хвилину туди прийшов і Андрій.

— А що сталося? — звернувся він до солдата.

— Що сталося? — сердито передражнив його солдат:— Діло, як сажа, біле! Хто велів скликати сюди все село?

— Отаман велів роздати селянам і хліб, і гроші.

— Так велів і трубити збір? Всім? От уже застав дурня богу молитися, то він і лоба розіб'є! Старшин треба було покликати, а ти скликав усе село. Та ще, гляди, і всі гроші віддав?

— Сто дукатів залишив.

— Так і є! — гнівно скрикнув солдат.— Дуже нам багато! Ми що ж? Задарма повинні свої спини підставляти, а потім старцювати?

— Отаман велів усім нарівно роздати... а він ще з собою взяв... :

— Усім, усім! Говорила сорока про Якова, та не про всякого! Та й ми ж усі, отже, треба було, крім отаманського паю, і нам залишити. Тьху ти, дурень, дурень, із-за рогу мішком прибитий!..— Солдат сердито плюнув набік.— От тепер і вийде, що ми за хліб та сало селянам своїми шкурами заплатимо.

— Чого так? Чому? — здивувався Андрій.

— А тому, що, роздаючи наше добро, ти й не помітив, як у тебе з-під носа машталір утік.

— Як утік?

— А так: з-під самого твого довгого носа втік, сів на коня та й махнув кудись. А тепер піднесе нам чернецького хліба, він уже сповістить кого треба.

Тим часом Онисько сповістив розбійників і вони почали збиратися в кімнату. Звістка про те, що машталір утік, одразу ж поширилася між усіма й породила деяку тривогу.

— Ну, а якщо і втік? — спробував заперечити Андрій, — Сховався десь під кущем та й сидить там.

— Сидить! — передражнив його солдат. — Коли б він допіру втік, може б, далеко не завівся, а він пропав перед ве-чором, та ще, кажуть тобі, кращого коня із стайні прихопив з собою, так до ночі він кудись уже доскакав і, мабуть, доскакав до роти солдатської, куди понесло і його пана.

Андрій згадав, що, повернувшись до стайні, він справді не застав там машталіра і що й після, аж до самої ночі, машталір не попадався йому на очі.

— Що ж робити? Погано! — загомоніли разом розбійники. — Нас усіх з отаманом п'ятнадцять, а там душ п'ятдесят.

— Та ще й маршалок із своєю челяддю, — додав Онисько.

— Отамана треба кликати! — сказав солдат начальницьким тоном. — Де отаман?

— Та вискочив сюди разом з панею і з шкатулкою. — Андрій показав на терасу. — Велів ждати його тут.

— Гм, з жінкою.... — кречнув багатозначно солдат, — доведеться довго ждати, а тут супротивник підступає, та втричі більший, то відступати треба владжено! Чи всі в зборі?

— Всі, — відповіли разом розбійники.

— Треба сповістити отамана. Де ти там, сигнальний, — гукнув солдат Ониськові. — Вискочи в сад та бий тривогу!

Онисько вискочив на терасу, і нічне повітря тричі прорізав пронизливий, тривожний крик чайки.

Всі прислухалися, — відповіді не було.

Солдат нахмурився.

— Мабуть... не до того... — пробурчав він сердито й голосно гукнув Ониськові: — Давай ще сигнал!

Чайка прокигикала вдруге.

Всі завмерли.

В цей час серед тиші, яка запала, виразно почулися чийсь поспішні кроки. Двері відчинилися.

Всі оглянулися, сподіваючись побачити отамана, але в кімнату вбіг розчервонілий, задиханий хлопець, що стояв за двором на варті.

— Біда, дядьку! — закричав він, ледве переводячи подих. — Тупіт... Чути... Селяни кажуть, що це пан, і вже всі повтікали.

Всі сполошилися.

— Де чути тупіт? Звідки скачуть? — крикнув солдат*

— З другого боку, від Рудні, верст за дві... Я духом примчав, коня загнав.

— Солдати! Так і є! — стурбовано скрикнув солдат. — Ониську, чи є другий вихід?

— Можна сюди, через сад... унизу... Тільки чи знайдуть уночі? — сказав фурман.

— Розшукаємо! Гей ви, Галайда й Гололобий, беріть скоріше коней скільки попадеться, та мчіть через посів у ви.-долинок до лісу, де кінчається сад, а звідти, братове, всі врозсип до старого млина. За мною! Ониську, веді!

Гололобий і Галайда миттю вибігли з кімнати.

— Як? — скрикнув Андрій, заступаючи солдатів дорогу.— А батько?

— Що батько?

— Батько наказав ждати його тут.

— Дурень! Та як же ждати, коли сюди скаче ціла рота?

— То, виходить, покинути батька?

— Та батько ж не такий дурень, як ти? Сигнал .він чув?

— А якщо не чув?

— Все одно, навмання в огонь не піде.

— Та він же без фурмана не знайде виходу...

Не знайде, говори!..

— Коли наказав ждати, значить, вернеться.

— Йолопе! Чого вернеться, щоб схопили, як барана?

— Коли сказав, значить, вернеться,— вперто повторив Андрій.

— Думав вернутися, а тепер, може, вже й за дві верстви нема його!

— Однаково я не піду: батька самого не покину.

— Бовдур! Хочеш, щоб із живого шкуру злупили?

— Раз мати породила,— Андрій ще дужче нахмурився.— А я не покину отамана самого в руках ворогів! Не покину!

— Ну й зоставайся собі на здоров'я, чортів сину, тільки пам'ятай, що й отаман тебе за твою дурість по голові не погладить! — злісно вигукнув солдат.

В цей час до слуху тих, які зібралися в кімнаті, серед глибокої тиші в дворі, виразно долинув далекий кінський тупіт.

— За мною, хлопці! — крикнув солдат, кидаючись до виходу на терасу.

— Хто ві мною, хлопці? Умрем за батька! — крикнув у свою чергу й Андрій, виймаючи шаблю.

— Я,— обізвався Явтух, а за ним ще двоє.

— Ну й забирайтесь до чорта в зуби! — лайнув, біжучи, солдат і в супроводі інших зник услід за фурманом у саду.

Андрій оглянувся: будуар Розалії, в якому вони тепер лишилися, був зовсім незручний для оборони: він мав троє дверей і двоє вікон, що виходили на терасу, через які не важко було влізти в кімнату.

Він заглянув у сусідню кімнату й радісно скрикнув:

— Хлопці, сюди!

То була опочивальня Розалії, наріжна кімната, що сполучалася всього тільки одними дверима в будуаром. Двоє ві-кон, які виходили д сад, були так високо над землею, що без драбини не було ніякої можливості до них долізти, і це давало

обложеним велику перевагу над супротивником; крім того, проти вікон на протилежній стіні було велике трюмо, так що обложені могли, не оглядаючись, бачити все, що робилося в саду.

— Запирай вікна, закладай двері! — скомандував Андрій.

За одну хвилину двері, які вели в будуар, були забарикадовані.

— Ми тут з Явтухом станемо, — гарячковим тоном казав Андрій, — а ви по одному коло кожного вікна. Вибити по одній шибці для цівок пістолів. Стріляти влучно, не витрачати куль даремно. Кожного, хто нападає, валити на землю! Та прислухуватись, чи не почуємо крику чайки або пугача, тоді через вікна — до нього!

Та не встиг Андрій докінчити своїх розпоряджень, як крики солдатів і тупіт копей почувися вже у дворі, і за кілька хвилин увесь дім наповнився озброєними людьми.

— Сюди, сюди, тут заперлися! Вперед, хлопці! — почувся команда.

І на двері, які охороняли Андрій і Явтух, посипалися сильні удари. Але двері не піддавалися.

— Неси сюди лом, сокири! — скомандував хтось.

Стукіт подвоївся; двері тріщали, але не рушилися, підтримувані залізними плечима Андрія і Явтуха.

— Ач, чортові ведмеді, та скільки їх там засіло? — прогарчав один з нападників.

— В сад! Заходь з тилу!

Почувся тупіт важких чобіт по сходах тераси.

— Ге-ге! Та їх тут не достанеш. Драбин, колод сюди!

В саду, освітленому загравою, що розгорялася, видно було як удень. Один із хлопців, стоячи коло вікна, прицілився, і один з атакуючих упав, мов сніп, на землю. Від цього пострілу нападники осатаніли. За одну мить були принесені колоди, драбини, столи, і люди полізли на приступ. Але, незважаючи на велику кількісну перевагу нападників, шанси їх були не однакові. Як тільки хтось наближався аж до вікна, хлопці зустрічали його влучною кулею, і поранений сторч головою котився вниз... Двері тим часом тріщали, але все ще не піддавалися: їх підтримувала гігантська сила Андрія. Звичайно, кінець кінцем обложених мали взяти в полон або вкласти на місці. Але облога загрожувала затягтися надовго.

— Чи є хтось у домі з вірних слуг або панів? — звернувся офіцер до солдатів.

Точно так, ваше благородіє, валяється там одна стара жінка: так одшмагали її каналії!

— Ну, гаразд, не відступати звідси!

Офіцер пішов кудись.

Через кілька хвилин нападники відійшли.

— Щось затівають! — тихо промовив Андрій.

— Чи не хочуть викурити нас, наче бджіл? — зауважив Явтух.

— Ні, будинку не підпалять! — заперечив Андрій.

— А може, думають виманити в сад? — спитав один із хлопців. — Бач, відійшли всі од вікон!

— Ні! Вони всі сюди навалились, на двері. На допомогу, хлопці! — тихо скрикнув Явтух.

Справді, облога посилилась; сокири й ломи застукали з такою силою, що Андрій і його товариші ледве розрізняли власні голоси.

— Сюди, на допомогу! Держи! Держи! Дивись за вікнами! Живими не здаватися! — хрипів Андрій, напружуючи останні сили.

XXI

Хлопці кинулися до дверей, зрідка поглядаючи в дзеркало, в якому відбивалися й вікна, і найближча частина саду. Нападники накидалися на двері з дикою лютістю, обложені хрипіли, навалюючись на них з одчаю останніми силами.

Захоплені обороною, оглушені гуркотом ударів, Андрій і товариші його й не помітили, як трюмо, що було коло протилежної стіни, помаленьку повернулося і в цей отвір прокралися десять озброєних солдатів і зразу ж кинулись із-за спини на оборонців дверей — перераних гайдамаків. За ними кинулися й інші.

Приголомшені цим несподіваним нападом, Андрій і його товариші рвонулися були захищатися, але солдати, які навалилися з-за спини, не дали їм можливості навіть обернутися. Від несподіваного удару меблі, які навалили гайдамаки коло дверей, впали, а з ними впали і Андрій та Явтух.

Майже тої ж миті повалились і двері, і в них удерлися всі інші солдати, перекидаючи й розкидаючи по кімнаті нагромаджені коло дверей меблі.

— В'язати живих! — крикнув офіцер. — їм на кобилі буде почесна смерть!

У кімнату ввійшов начальник загону.

— Піхто не втік? — звернувся він до солдатів.

Ні, ніхто, ваше благородіє.

— Ти дивись: тільки четверо, а наробили такого клопоту!

— Коли б не обман, живих нас не взяли б! — прохрипів Андрій, ледве вимовляючи слова.

— Го-го! Та ти хто такий будеш? — підійшов капітан до зв'язаного Андрія.

— Кармелюк! — відповів коротко Андрій.

— Брешеш, собако! — капітан штовхнув Андрія в бік ногою.

— Кармелюк, — вперто повторив Андрій.

— А ось зараз узнаємо. Приведіть сюди стареньку.

— Ваше благородіє, їм ніяк не можна! — відрепортував бравий вахмістр, вискакуючи наперед.

— Так їм ще гірше буде!..

— То принесіть!..

— Тягни стару, віслуче! — крикнув капітан і сердито тупнув ногою.

— Рад старатися, ваше благородіє! — відкарбував переляканий вахмістр, виструнчуючись, і зник у дверях.

Через хвилину він повернувся в супроводі двох солдатів, які тягли Феліциту попід руки.

Вигляд пишної панни був тепер воістину жалюгідний!

Зігнувшись наперед і ледве пересуваючи ноги, вона волоклася, голосно стогнучи й зойкаючи. Розтріпані кіски стирчали навколо червоного, розпухлого від крику й сліз обличчя; панчохи, посповзавши, теліпалися навколо ніг, зелененька спіднична була розірвана, і панна марно намагалася вирвати свою руку з рук солдатів, щоб поправити її.

— Що, бабусю, чи не цей господарював тут? — звернувся капітан до Феліцити, показуючи на Андрія.

Почувши слово "бабуся", панна миттю випросталась і кинула на зухвалого москаля погляд, сповнений вогненної злості, але відразу ж з голосним зойком повисла на руках солдатів.

— То що ж, цей? — удруге спитав капітан, не розуміючи вбивчого погляду Феліцити.

Панна перевела свій погляд на Андрія і зойк, роздираючи душу, вирвався з її грудей.

— Що, він? — звернувся до неї капітан.

— Ох! Він у грабля...

— Що? Зарізав, убив?..

— Він... разом з ним... Ох! — і панна, не договоривши, пустила під лоб очі й неприємно повисла на руках солдатів.

— Хе-хе! То, виходить, тут ще пташки з цієї ж клітки! Ну, ловіть решту, а цих — під потрібний караул! — скомандував офіцер і кинувся частиною загону в сад...

В затишному будиночку літинського благочинного отця Василя Капернаумського, з нагоди храмового свята, що збігалося з днем його народження, було досить гамірно.

У вітальні, яка виблискувала натертою підлогою й вибіленими стінами, освітлених двома вікнами, що на них було повно наставлено герані й запашного ясмину, статечно сиділо на важких меблях з карельської берези інтимне товариство: родичі, свояки, близькі сусіди... Ще чекали на почесних гостей. На дивані з високою різьбленою спинкою й закрученими, у вигляді драконів, боками, під портретом господаря в оксамитовій скуфійці, що був почеплений між двома владиками, сиділа худенька матушка Меланія Стопневич; вона приїхала з своєю дочкою Олесею до далекого родича на свята й досі ще не могла оговтатись від пережитого страху в лісі; сліди нервового струсу ще лежали на її блідому обличчі. Поруч неї сиділа досить повна, в високому чепчику й у довгій шалі, матушка Парасковія, дружина місцевого священика; праворуч у глибокому кріслі возсідав сам господар, огрядний, сивоволосий, з пухким, рум'яним обличчям, маленькими, хитренькими очима й добродушною усмішкою; на ньому була фіолетова шовкова рясa і такого ж кольору оксамитова скуфійка; проти нього в кріслі, ніби тонував, згорблений, худий дідусь, отець Андрій, з сірим довгим обличчям і ріденькими пацьорками жовтаво-білої борідки. Ближче до покутя, що його прикрашали ікони із засвіченою перед ними лампадкою, коло трикутного столика-косинця, на якому стояв ковчежець, помістився знайомий нам батюшка, отець Семен

Дерлянський, який приїхав шукати в благочинного протекції для блудного сина.

Біля вікон, під невеликим дзеркалом у величезній рамі, збились гурточком і шепотіли поміж собою молоді панни — хазяйська дочка, білява, веснянкувата, з безбарвними очима, панна Марія і знайома нам панна Олеся; до них тулилась і диякониха, дружина молодого отця диякона Хоми, вродлива, з кирпатеньким носиком шатенка; якийсь молодий ферт крутився коло них, пощипуючи свої вусики й часто заглядаючи в дзеркало. Біля протилежної стіни сидів, розкинувшись у кріслі, гладкий пан Бойко; коло нього стояв, трохи зігнувшись, середнього віку чоловік, у венгерці, й довгих чоботях,— певно, економ або посесор; там же, ближче до дивана, стовбичила, наче аршин проковтнула, протодияко-ниха, охляла й худа Федулія. Коло одчинених у залу дверей примостився чоловік її, отець Абакум; червоне обличчя його з виряченими очима й густою бородою вселяло стрічному страх, а розкудлана на голові купа волосся скидалася па гриву африканського лева; грубо, але міцно збита постаті" протодиякона згодилась би, щоб замість каріатиди³⁶ підтримувати важкий карниз якого-небудь храму.

Отець Абакум жадно поглядав на приготований уже в залі стіл, котрий заставляла пляшками і всілякими закусками метка, кругленька матушка протопопиха; вона, мов котигорошок, то вибігала із вали, то поверталася туди в супроводі дебелої наймички, яка несла тарілки, полумиски й фляги; отець Абакум розширеними ніздрями вдихав апетитний запах, що долітав з одчинених дверей, і одкашлювався октавою в кулак; його ж товариш, молоденький, недавно висвячений диякон, не звертав на залу ніякої уваги, а скоріше вдихав з насолодою тютюновий дим, вважаючи за нечемність самому курити у вітальні свого безпосереднього начальства; а втім, серед важких запахів, які наповнювали вітальню, з перевагою ароматів смирни й олії, не легко було вловити принадний дух Вахштаба...²⁷

У вітальні стояв голоений гомін. Темою розмови, звичайно, було гостре питання про Кармелюка й про останні події.

— Не вірю я, та й годі! — гарячкував Бойко, відповідаючи на розповіді матушки Меланії й отця Семена про благородне поводження з ними отамана.—Я не кажу... брунь боже, що панство все вигадало... Але стверджую, що коли шельма розбійник їх випустив, не пограбувавши, то не від щирого серця, а через гадючу якусь хитрість... Розповідають, ніби той негідник допомагає хлопам... А де там, попе! Грабує їх так самісінько, як і нашого брата... Сто відьом йому в зуби!

— Ні, він руку тягне...— почала була худа Федулія, але, піймавши звірячий погляд пана, зніяковіла й почервоніла.

— Він найшляхетніший лицар,— майже пошепки сказала своїм співрозмовницям Олеся,— нещасний... правда... але він за всіх нещасних серцем уболіває...

— Але слухай,—заперечила панна Марія.— Все ж таки він гайдамака!

— Кажуть, дуже вродливий? — докинула молода диякониха.

— І на всьому світі такого немає,— палко підхопила Олеся,—а очі... ніколи в розбійника таких очей не може бути...

— Справді? Панна бачила його?.. Ох, як цікаво! — і потім, помітивши в Олесі перстень, додала з захватом: — Ох, який у панни перстень! Диво! Чого тільки ви його носите каміт чиком униз? , '

Хіба? Я й не помітила...— кинулася роздивлятися панна Марія.— А ти мені й не показала?

Олеся вся зашарілась і не знала, що відповідати їм; але в розмову встрияв молодий кавалер.

— Ого! Як заступаються за розбійника паненки,— засміявся він, підслухавши шепіт,— тільки він зовсім не красень, просто чорт чортом...

— Правда, вельможний папе,— заговорив, усміхаючись добродушно, й благочинний,— перебільшують і прибрижують зело... але, мабуть, він не всіх грабує, а до деяких, можливо, ставиться й прихильно, на те, звичайно, щоб хвалили його,— от і вихваляють як добродчинця... Але в усякому разі він негідник: не сповідається й не причащається, служби божої не слухає й блукає по лісах, як ове заблудивши... А чи може хтось, не ходячи до церкви, мати душу?

— Але Кармелюк ставиться з належною пошаною до священиків,— заперечив на це отець Семен Дерлянський,— не токмо я, але й багато хто сіє підтверджує...

— Пусте, попе! — буркнув сердито пан Бойко.— Що тобі коні повернув, то ти вже й ладен за нього заступитися...

— Що цей Кармелюк чаклун і накладає з нечистою силою, то це, проше панство, правда! — заговорив шляхтич у ботфортах.— Ви знаєте, панове, що цими днями вій учинив з нашим шановним, вельможним паном маршалком?

— З іпаном маршалком? — скрикнув Бойко й поблід.

— Що? Що таке? — зацікавилися й інші.

— Що? — перепитав шляхтич.— Та хіба панству невідомо? Про це вже трубить усе місто.

— Та кажи вже, пане! — роздратувався Бойко, переляканий до краю цією звісткою.

— Пограбував усе до нитки... і тік спалив!

— Єзус-Марія! — сплеснув Бойко руками і впустив на підлогу чубук.

— І його не піймали? — чи то спитала, чи то крикнула страшенно стривожена Олеся, й одразу поблідла.

Шляхтич тільки розвів руками, і цей рух знову викликав на щоки Олесі густий рум'янець і запалив її очі радістю.

Всі в товаристві насторожились. Почулися прохання: "Розкажіть, розкажіть, пане! Невже?"

— Як маму кохам,—провадив далі оповідач, якому полестив ефект, що його він справив.— А ви спитайте, шановне панство, яким чином? Адже у вельможного пана маршалка весь двір огорожений частоколом і обкопаний ровом? Адже туди, як у фортецю, тільки через підйомний міст можна пройти? Пан маршалок міг витримати облогу й справдешнього

війська... а неже перед гайдакою сплюхував? В тому-то й річ, що гайдака з

чортом у спілку зайшов. А проти такої спілки, хай перуи його вб'є, будь-хто нічого не вдіє... Поз'їжджалися, бачите, до пана маршалка гості і теж із сторожею; серед гостей прибув і іноземний посол... Звичайно, пан маршалок почастивав їх по-старошляхетському... Ну, закортіло панству й улюбленої шляхетської потіхи,— вирушили в найближчі ліси на полювання з гончими псами, хортами... У дворі залишили добру команду з комендантом... Замкнули браму... подвоїли вартових і ще кінних послали в роз'їзди... Ну, одно слово,— миші не пролізти, мосці панове!.. І все йде дуже добре, як і слід!.. У дворі спокійно, кругом в околі мертво, ні духу. Вельможне панство полює безпечно... Тільки от у полюванні йому не щастить: куди не кинуть гончаків,— пройдуть наскрізь, завияють, повибігають на узлісся і ні з місця, тільки язики повивалюють. Осатанів маршалок, одшмагав лісничого, а щоб не було кривди, то й доїжджачого... і велів ще раз кинути псів у заповітну пушу, де й сам полював раз у тричотири роки... Зайшли в болото — ні звірини, ні шелесту... неначе все виздихало... А там повинні були бути, звичайно, й лисиці, й вовки,

й дикі кабани... І хоч би вам, панове, заячий хвостик!..

"Видно, крутить нечистий!" — подумав маршалок, і гостям так пояснив та й велів рушати до своєї фортеці... Під'їжджають і нараз...— шляхтич окинув усе товариство таємничим поглядом і замовк.

— Ну, що ж? — розсердився Бойко.

— Ну, слухайте. Несподівано з найближчих кущів, що ростуть тут же за ровом, вискочив куций... один, а за ним другий... "Зайці, зайці!" — крикнули гості. І щоб же ви думали?.. Обидва зайці, замість того щоб кинутись хоч би в поле, круто повернули й подалися просто па панство...

З дива, а то й од страху всі аж шарахнулись, а зайці стрілою... просто таки поміж ногами проскочили і просто на міст, та в браму... "Ату його!"—уже всі закричали й кинулися за куцими в двір, а зайці,— навіть уся челядь бачила,— зробили кругів два по двору і шасть у сад... "Будьте ви прокляті! — крикнув маршалок і додав привітно: — Гайда, панове, до столів!.. Чи не вдаліше буде полювання за ними... Та й усю команду почастивати... перетомилися ж усі до смерті..." Ну й загомоніли всі за столами. Бенкет у самому розпалі. Господиня встала, щоб поналити гостям мальвазії в келехи... взяла вже дзбан у руки й чує, що дзигарі одбивають північну годину... І що б ви думали, панове? Тільки-но продзвенів останній удар, як раптом усі гості поснули...

Так і попадали на стіл, де хто сидів... Розалія остовпіла... прислухається.,, скрізь усе замовкло... і стало тихо, як у могилі... спробувала крикнути — не одведе голосу... І нараз вона бачить, що два зайці стрибнули в одчинене вікно й, перевернувшись двічі в повітрі, стали нараз двома пишними лицарями. Пані Розалія стоїть закам'яніла й думає, що це все їй, напевно, мариться... Але старший лицар,— то й був Кармелюк,— їй каже: "Вельможна пані, дай мені ключі й покажи, де твої коштовності й чоловікові гроші... А ти,— звернувся він до свого товариша,— піді одчини браму і впусти хлопців... Челядь і команда лежатимуть трупами, поки не зійде зоря". Товариш виконав усе

достеменно, що наказав отаман, і почав хазяйнувати з селянами в дворі, а потім вони кинулися на тік, а сам Кармелюк забрав у домі всі гроші, все золото й діаманти. Пані скорилася йому без єдиного слова... І, нарешті, він їй запропонував піти з ним у його лігво і там провести... пшепрашам панство... кілька солодких годин...

— Ловко! — засміявся франт.

— Спокуса! — стріпнув кучмою диякон.

— "Чи ти при своєму розумі, пане? — загарчав Бойко. Олесея при цих словах уся зашарілася. Вона зробила рух, немов хотіла щось заперечити, але відразу зникла й замовкла.

А Бойко сказав далі суворо:

— Глупство! Що хлоп може стати всякою тварюкою— припускаю, але щоб пані маршалкова з підлим бидлом, хамом, із пся крев'ю — ніколи в світі!.. А от, коли правда, що шельма пограбував і пана маршалка, то погано! Треба піймати того бузувіра за всяку ціну... Москалів зараз виписати... закатувати його, та на додачу до тієї години перевіщати й бидла хоч штук по десять на сотню... бо інакше вийде содом і гоморра!

Господиня-матушка вже кілька разів заходила до вітальні й перешіптувалася з своїм благочинним: чи ждати городничого й асесора чи зараз подавати? "Час пізній, і пироги пересохнуть, та й усе перепріє!" Але господар все ще не зважувався й знаками велів чекати.

Нарешті, коли він підвівся з крісла й, моргнувши матушці, прог'блосив урочисто: "Милості просимо потрапезувати, чим бог послав!" —двері шумно відчинились, і до вітальні зайшли гості: асесор, городничий з дружиною і двома молоденькими небогами. Почалися голосні привітання та ви-бачашія,— що службові справи, неухильні обов'язки затримали їх, але задоволений господар припинив вибачання, вдруге запросивши дорогих гостей до чарки й трапези.

Голодні гості накїнулися мовчки на всілякі розкішні страви й питво, приготовані — вправною рукою матушки. Щаслива, вона тепер, сяючи, підбігала то до одного почесного гостя, то до іншого, підливала в чаріш, підкладала закуски й просила, щоб не гребували й зробили їй честь... Особливо впадала вона коло прибулих дам-шляхтянок. А вони тримали себе вельми бундючно і всім виглядом показували, що роблять величезну ласку хлопським попадям, дозволяючи частувати себе. Чоловіки ж, побачивши розкішні їства й питва, забули про всі конвенанси 28 і їли й пили, не звертаючи ніякої уваги на господарів. Чути було тільки короткі похвали на зразок: "Чудово!", "Диво!", "Оце так так!", "Вельми і вельми!", "Чрсвоугодіє!", "Ой, останні дні живота!"

Тільки після третьої переміни страв і знявся вже жвавий і вільний, нічим не стримуваний гомін. Почулися разом з усіх боків перехресні запитання, розпити, на які рідко хто відповідав, або не дочувши за гамором, або цікавлячись іншим... Вигуки, піднесені голоси, розкотистий. сміх збільшили ще дужче гамір хмільних веселощів...

XXII

Пан Бойко зненацька рикнув, витираючи серветкою і шийю й червоне, лиснюче від

поту обличчя.

— Чи правда, панове, що нашого пана маршалка спалили й пограбували, а його чарівну дружину вкрав отой шельма Кармелюк?

Ім'я гайдамаки знову привернуло увагу всього балакучого товариства.

— Та як же не правда? Істинна подія, навіть зареєстрована! — відповів тоненьким, жіночим голосом пан асесор.

— Як же начальство потурає такому гвалту? — заревів Бойко.

— Та заспокойтеся, панове! — обіззався, посміхаючись, наглядач тюрми.— Зграя перев'язана, і головні заводії сидять уже, забиті в колодки й ланцюги, у мене в дворі...

— Ого, та невже? Чого ж пан мовчить і не скаже про таку радість? — почулися голоси меншості; більшість же,

почувши це, якось збентежено і ніби навіть засмучено притихла. Олеся поблідла й почала пити холодну воду, намагаючись угамувати хвилювання; матушка Меланія зітхнула; худа, схожа на тараню Федулія розгублено повела довгим носом і промовила співучо: "Ой мамусю!" Сама тільки молоденька диякониха чимсь захоплювалась і шепотіла, поблискуючи своїми оченятами: "Ох, як цікаво!"

— Дуже добре, дуже добре! ревів, розкотисто регочу-чи, пан Бойко.— І цей протобестія Кармелюк сидить теж у пана?

— На жаль, ще ні... Але його, напевно, піймають.

— Гм! Гм! Погано! Поки не розчавите ту гадину, та так, щоб і шкура її по всіх базарах тліла, до того часу спокою не буде!

— А того негідника-чарівника не скоро й злапаєш! — зауважив шляхтич.—Його треба бити срібною, із святого хреста вилитою кулею, та й по смерті пробити ясеновим кілком, щоб не ходив упирем... А то однаково кров людську хлептатиме.

— Звірі! — прошепотіла невідомо до кого побілілими губами Олеся.

— Не бисть сьому, паки і паки реку! — промовив протодиякон досить голосно.

— Отче Абакуме! — докірливо зауважив йому благочинний.

Але при тому гаморі, що знявся, шляхта не могла почути ні диякона, ні благочинного.

Пан Бойко гримів:

— Неодмінно хочу побачити цих ракалій і кожному шельмі харкнути в очі!

— Покажу, з приємністю покажу їх усім... Тільки плювати на них за статутом не можна! — посміхався наглядач.

— А що мені статuti? Відьмі під хвіст!

— Ловко! — пирснув сп'янілий франт.

Прибічники пана Бойка покотилися від реготу.

— І ми з панством: я неодмінно хочу побачити злочинців! — звернулася городничиха до наглядача.

— О, з превеликою радістю,— обіззався той.

— А^ пані не злякається? Гайдамаки страшніші за чорта!—сказав економ, сусіда городничихи.

— Під прикриттям панським — ніколи! — відповіла та, усміхаючись.

— Ох, любки, паненки! Підемо й ми подивитися, підемо! Цікаво! — не могла всидіти, підштовхуючи своїх сусідок, м'ялба диякониха.

Нарешті, коли обід закінчився, останню здравицю за гостей було випито й господар, підвівшись, почав хреститися широким хрестом, несподівано увійшов до зали вістовий, який допіру прискакав, і вручив тюремному наглядачеві пакета.

Наглядач розкрив його і став пробігати очима папір. Всі насторожилися.

— Що? Що там написано? В чім річ? Небезпека якась? — посипались з усіх боків запитання.

— Ніякої небезпеки, а встановлення належного спокою! — промовив наглядач урочисто...— Дістав наказ приготувати цих гайдамаків, щоб негайно вирядити до Кам'янця; підводи й цілий загін для конвою мають незабаром прибути... Отже, якщо шановне панство бажає, то тільки зараз можу показати розбійників,— бо муситиму потурбуватися приготувати надійний склеп для архібестій: схопили Кармелюка і його, з закованими руками й ногами, вже везуть сюди.

Всі завмерли від несподіванки: ^ якийсь болісний звук, неначе протяжне зітхання, вирвався з усіх грудей і завмер у гнітючій тиші...

Гості вирушили гамірливою компанією подивитися на цікавих розбійників.

Перед вів, як хазяїн міста, пан городничий разом з наглядачем тюрми; за ним тяглися: пан Бойко, справник і асесор, дами йшли ще далі, коло шляхетних пань увихалися економ і два шляхтичі, і тільки диякониха, Олеся й про-тоієрейська дочка тримались окремо, трохи на віддалі від решти товариства, бо городничиха ясно показувала* що вважає себе за справжню аристократку й уникає зближатися з попадями та попівнами.

Олеся йшла неначе уві сні, тримаючись за руку подруги Марії. Вона не розуміла, чого йде до тюрми, що її тягне туди, що вона сподівається там побачити. Але якесь незрозуміле бажання побачити хоч тих людей, які були вкупі з ним, а може, побачити й Кармелюка, хоч у кайданах, • хоч в арештантському сіряку,— тільки це бажання й штовхало її вперед.

Звістка про арешт Кармелюка тяжко приголомшила Олесю і порвала вмить у її серці чарівно-співливу струну... Тепер вона жалісно тремтіла й сповнювала дівоче серце болісним стогоном...

Всі ці дні по приїзді до Літіи Олеся провела в якомусь солодкому напівсні. Вона мало розмовляла з тими, що її оточували, а коли й говорила, то усміхалась і рухалася з такою ніжною обережністю, немов несла в своїх грудях кришталеву чапіу, повну чарівничої вологи, краплини якої боялася розхлюпати...

Та найприємніші хвилини для неї наставали тоді, як маленький будинок отця протоієрея поринав у мирний сон і Олеся могла zostаватися сама з собою і з тим чарівним почуттям, яке розквітало в її душі... Зімкнувши очі, вона поринала в якусь солодку дрімоту: то не був сон, але не було й неспання, то не була й виразно усвідомлена дума чи мрія... Чого хотіла Олеся? Вона не знала, але думала весь час про

нього і тільки про нього! Кожне слово, кожна дрібниця їхньої недовгої зустрічі спливала перед нею надзвичайно виразно, за кожним невимовленим словом уява розгортала довгий сувій міражних картин... Як білі весняні хмари, пливли її неясні марення в голубу глибочінь, заколисуючи й сповнюючи солодкою тугою всю її істоту... Одне тільки виступало ясно з того туманного моря: бажання побачити його.

І нараз — ця звістка! Героя її мрій — схоплено, закуто... Його везуть сюди, а потім до Кам'янця на страшну кару! І немає сил врятувати його! Ніякі благання не викличуть у цих бузувірів-суддів і краплини милосердя!

Олеся стискала до болю свої холодні руки й відчувала, що вкупі з жахливою звісткою назавжди порвалось її молоде, квітуче життя.

Тим часом розмова товариства трималася й далі на Кар-мелюкові.

— Тільки треба добре держати шельму, щоб не втік! все наполягав пан Бойко.— Кайдани на руки й на ноги...

— Го-го!—перебив його наглядач.— Залізний нашійник на шию, та й прикувати чорта до стіни, щоб і плечем не ворухнув...

— Але що такому негідникові залізні ланцюги? — докинула своє слово городничиха.— Він, кажуть, рве їх, як павутину, та ще запевняють, що в нього є розрив-трава, від неї не вдержаться ніякі замки!

— В такому разі застається тільки зачарувати гайдамаку, і те можуть зробити лише очі пані! — промовив пан економ, трохи нахилиючись до пишного бюсту городничихи й підкручуючи свій густий, як сніп, вус.

— Мої очі? — городничиха від задоволення розпливлася й усмішку й, опустивши очі, додала сумирно:—Але чи може гайдамака злякатися моїх очей, коли він не боїться й грізних поглядів одважного шляхетства?

— Ге-ге! — Пан економ багатозначно підморгнув широкою чорною бровою.— Шельма до жіночої статі липне, як муха до меду, а перед чудовими очима й геть пасує. Та й пані й паненки, побачивши гайдамаку, нудьгують за Кар-мелюком...

— Може, хлопки або попівни,—спалахнула городничиха, кидаючи ущипливий погляд у бік Олесі та її подруг,— а шляхтянка може віддати своє серце тільки шляхтичеві і більше нікому.

Пан економ схвально скрекнув і промугикав щось нерозбірливе.

— Яка там трава і які очі! —втрутився в розмову, весь час відсапуючись, Бойко.— Просто, клятий, сильний, як Самсон, та й годі! Він скидає з себе й семипудові кайдани! Тому я й боюся, що хоч сім разів по сорок сторожів поставлять панове коло тюрми, а втече, пес, утече!

— Зменшимо йому сили,— хвацько перебив городничий,— злегенька розпитаємо про дещо, з тортурями!

— Панове судді за те нам що спасибі скажуть,—додав наглядач,— коли ми вивідаємо у нього дещо по гарячих слідах. Найкращий спосіб у цьому ділі — диба: і язик швидко розв'яже, і кісточки перебере як слід.

— Панове, на бога! Який старий спосіб! — скрикнув з удаваним жахом один із

кавалерів, Рудковсьишй, який раніше в предводителя пропонував влаштувати на Кармелюка облаву.— Хто ж тепер дибою користується? Диба... Пху, та це ж грубо, просто й, либонь, навіть незаконно. Як на мене, то найкращий спосіб — позбавити каналію сну. Атож, чого ви на мене так дивитеся? Немає гіршої муки — не дати спати нізащо. Грати, тріщати, барабанити над його вухом, водити по камері... Повірте, що через п'ять днів собака виляпає все!

— Добрий спосіб, але ще краще,—не дати води,—додав другий франт, котрий увивався коло панночок.— Нагодува¹ тй його солоним, а тоді не давати води. Як. бога кохам, на стіну полізе, сказиться! *

— А поки ви ждатимете, щоб він сказився, шельма скине кайдани, підкупить або передусить усю сторожу і втече! — басом прогук пан Бойко.— На мою думку, найкраще за старим простим звичаєм поперебивати гайдамаці одразу ноги, та й годі: нехай тоді спробує втікати.

— Пан має рацію,— погодився наглядач.

— То правда, правда, пан розсудив премудро,—підтри мала й городничиха.— Треба ж, щоб Кармелюка було допроваджено до Кам'янця живого, щоб можна було вчинити над ним заслужену кару, а якщо він сказиться в нас, що скажуть панове судді? :

Більшість товариства підтримала городничиху й погоди-лася з думкою пана Бойка, що передусім треба буде поперебивати Кармелюкові ноги, а потім уже робити над ним інші експерименти.

З жахом слухала Олеся ці розмови, збираючи всю силу волі, щоб не зрадити свого душевного стацу ні криком, ні словом, ні рухом; тільки рука її, що була на руці подруги, весь час здригалася, та всім тілом пробігав болісний дроз, їй було не до сліз і жалю: весь мозок, все тіло дівчини охопило одне палке, нездоланне бажання: врятувати нещасного, врятувати за будь-яку ціну. Але як урятувати? Олеся навіть не могла собі уявити цього, але разом з тим вона виразно відчувала, що бажання її було таке яскраве, таке пристрасне, що воно могло дати їй і геройську силу, і винахідливість, і запал...

Тим часом розмова панства перейшла на те, які тортури і . яка страта чекають на Кармелюка у Кам'янці. Одні вважали, що, покаравши його раніше за всіма правилами добрих старих часів,— кінець кінцем повісять, інші запевняли, що проженуть крізь строй, треті віщували каторгу...

Так жваво розмовляючи, всі дійшли до тюрми,— брудпо-го, двоповерхового будинку, пофарбованого в жовтий колір, з високим муром навколо; біля входу походжав вартовий.

— Ну, шановні пані, панни й панове,— звернувся до всіх наглядач тюрми, роблячи рукою привітний жест,— хоч, може, й не чемно, але іірошу панство зачекати тут трохи, поки я сам не оглянущ арештантів і не приготую їх до огляду.

Всі поспішили погодитись, і наглядач хотів уя^е був зайти до тюрми, як почули, що здаля наближається стук коліс і звуки солдатської пісні, а за хвилину на головну вулицю міста Літина баско вилетіли з-за рогу дві трійки, запряжені у великі вози-

деабиняки, в яких було повно солдатів. Солдати сиділи, перекинувши через полудрабки ноги, і голосно співали з вигуками й підсвистом хвацьку пісню. Навкруги возів бігла ціла хмара єврейської дітвори, в якій стирчали з розпірок хвості сорочок; хлопчики виявляли свою радість і подив криками, підскоками й голосним гортанним виском.

Поперед цього кортежу скакав на чудовому вороному коні молодий офіцер. Хмари куряви, збиті кінськими копитами й ногами жиденят, так закутали вершника, що здалеку важко було й розглядіти його обличчя.

— Москалі! — скрикнули разом і городничий, і наглядач тюрми.— Везуть гайдамаку!

В цьому вигукові прозвучала, проте, не радість, а страшний переляк.

— Папе Єзусе! В мене ще нічого не готове! Що ж робити? — сплеснув руками наглядач і, звернувшись до городничого, котрий уже повернувся спиною й намірявся йти собі, скрикнув у розпачі: — Пане городничий, але ж, пане городничий, куди пан збирається йти?

— Додому, — була коротка відповідь.

— Додому?!!

— Пшепрашам пана, там офіцер російської армії,— городничий показав на офіцера, який наближався,— не можу ж я з'явитися перед ним не в парадній формі. Та й не тре^ ба мені...

— Лле на бога!.. Ми ж не знали, що він приїде... Він застав пас ненароком... Та по залишай же мене самого!..

При перших словах цієї розмови економ, на руку якого млосно спиралася городничиха, швидко вирвав свою руку і круто повернув до найближчого тину.

— Пане, пане! Куди ж пан іде? — обурилася городничиха.— Розбійник же в кайданах і в залізі, та й пан офіцер коло нього!

— А сто чортів йому: і в кайданах, і в залізі! Доброму католикові не годиться й дивитися на такого негідника!

— Цілком справедливо! — підхопив городничий, не звертаючи уваги на ламентатції наглядача.— Любцю, дай руку й ходімо.

Гурток, який зібрався коло тюрми, якнайдужче захвилювався. Пан економ заніс був уже ногу через пліт, коли почувся тоненький голосок пана асесора:

— Але, проше панство, це ж, мабуть, ще не Кармелюк, а тільки команда по наших колодників.

Ці слова одразу протверезили все товариство.

— Так і є!—радісно скрикнув наглядач.— Авжеж, так і на папері ж прописано. Виходить, команда по розбишак!

— Так і є! —поважно підтвердив і городничий, випускаючи руку своєї дружини.— Ну що ж, може, пан наглядач і має рацію, може, можна... гм... зустріти пана офіцера і не в парадній формі... Воно навіть мовби натуральніше...

Товариство, що так переполошилося, заспокоїлось і нетерпляче уп'яло свої погляди

в москалів, що наближалися.

Протягом цієї короткої розмови Олеся то червоніла, то блідла, кров її то відливала до серця, то шугала в скроні й обличчя; ноги підгиналися.

Почуваючи нездоланну кволість, Олеся відійшла набік і сперлася на мур.

Тим часом офіцер хвацько підскакав до тюрми, зіскочив з коня, кинув повід на руки солдатів, підійшов до наглядача, який урочисто виступив наперед, і, взявши під козилок, подав йому запечатаний конверт, промовивши чисто російською мовою:

— Його благородію панові наглядачеві літипської тюрми.

Почувши цей голос, Олеся вся здригнулася, глянула на цього офіцера, і радісний напівпридушений крик вирвався з її грудей.

Здавалося, погляд офіцера метнувся на одну мить у бік дівчини, але, не затнувшись, офіцер казав далі:

— Від пана старшого судді кам'янецького наказ про видачу ув'язнених.

Наглядач розгорнув папір, пробіг очима його початок і потім прочитав уголос:

"Здати негайно ув'язнених розбійників ротмістрові Іва-пову для перепроводження під наглядом присланої команди в Кам'янець, щоби оні розбійники не сиділи з Кармелюком в одному місці і не затіяли змов про втечу. Для вищереченого ж Кармелюка приготувати найвіддаленішу камеру або склер і втричі збільшити сторожу".

— Гм... гм! — наглядач замуликав далі щось невиразне і, згорнувши вчетверо аркуш паперу, промовив радісно, простягаючи офіцерові руку:

— Дуже добре! Наказ не застукав мене зненацька. Все готове. Пан ротмістр може тепер же забрати з собою гайдамаків, та й для бестії Кармелюка приготовано найліпше лігвище...

— Дуже добре, мені й баритися не можна: наказано виступати негайно,— відповів офіцер.

Городничиха люб'язно звернулася до офіцера:

— А може, пан, ротмістр zostався б переночувати до ранку? Мій дім до послуг панських та й спокійніше уранці...

Городничий наблизився слідом за своєю дружиною до приїжджого офіцера й, відрекомендувавшись, повторив запрошення.

— За найбільшу приємність вважав би для себе,— офіцер дзвінко дзенькнув острогами й схилив свою гарну голову.— Але службовий обов'язок — передусім, а тому осмілюсь просити вас, добродію,— звернувся він до наглядача,—видати мені негайно вищезгаданих ув'язнених.

В тен момент,—заспішив наглядач.—Але, проше папа, це світле товариство,— він показав рукою на гурт, що

зібрався коло брами тюрми,— хоче поглянути на проклятий гайдамаків. Пан ротмістр не заперечуватиме?

— О, просимо пана! Це так цікаво! Ми їх ніколи не бачили! — запищали разом і небоги городничого.

— Зробіть ласку,— відповів офіцер, жестом запрошуючи дам іти за наглядачем.

Наглядач, а за ним городничий з дамами, Бойко, асесор і економ увійшли в тюремний двір, за ними на невеликій відстані подалися диякониха з протоіерейською дочкою. Олесь ж залилася на місці.

Тим часом звістка про те, що приїхали москалі й вестимуть колодників, якимсь дивом рознеслася за одну мить по всьому місту, і з усіх провулочків ринула до тюрми строката юрба.

Скориставшись хвилиною сум'яття, офіцер хутко підійшов до побілілої, мов стіна, Олесі.

— Люба панпа мало була по виявила мене,— промовив він тихо, ледь доторкаючись до холодної, мов лід, руки дівчини.

— Бога ради... що пан задумав? — прошепотіла Олесь так тихо, що офіцер скоріше вгадав її слова по тому, як ворухнулися побілілі губи, аніж почув звук її голосу.— Кожної хвилини можуть впізнати... схопити...

— Ще попоганяються! — відповів одважний офіцер.

— О, господи! Чи можна ж так одчайдушно... просто їм у руки!.. То ж виродки... у них нема жалю... Коли б пан знав, які вони муки готують! — голос Олесі осікся, губи затремтіли і на віях заблищали сльози.

— Але ще рано! — офіцер усміхнувся.

— Пайові смішно,— прошепотіла гірко Олесь,— а в мене серце мало не розірвалося!

Ці слова вирвалися в Олесі з таким болем, що офіцер — здивовано глянув у обличчя молодій дівчині. Воно було красномовніше за її прості слова; пероповнені сльозами сумні очі її дивилися з такою чистою любов'ю на Кармелюка, що серце його стислося від гіркої туги.

— Дівчинко хороша,—прошепотів він тихо,—чим заслужив я такої ласки?

— Всім, всім! — палко вирвалося в Олесі.— Прошу пана, благаю: бережи себе!.. О, я б життя своє віддала, щоб урятувати тебе!..

Слова Олесі глибоко збентежили Кармелюка.

— Твоє життя,— промовив він схвильованим голосом,—

о, це багато... Сто моїх життів, поламаних, нікчемних, не варті єдиної твоєї сльози. Будь же спокійна! Заради одного твого слова не попадуся їм у руки... Ангеле мій чистий, молися за мою грішну душу!..—прошепотів Кармелюк, стискаючи руку Олесі, і швидко відійшов убік, бо в тюремному дворі почулися кроки й голоси товариства, яке поверталось з огляду.

Спершу вийшов наглядач і панство, яке його супроводило, а за ними показалися й колодники: Андрій і Явтух з товаришами, з кайданами на руках і ногах; біля кожного з них ішло по два охоронці, озброєні тупими й заіржавленими шаблями.

— Відтиснути юрбу! — скомандував офіцер.

Солдати кинулися виконувати наказ начальника, і за хвилину майдан на чималому просторі було очищено; але глядачі, не відступаючи з поля бою, повилазили на дерева, на паркани й навіть на дахи будинків.

Колодники пройшли серед вишикуваних у два ряди солдатів. На якусь мить вони

кинули погляди на офіцера, і знову на їхніх обличчях з потупленими в землю очима запанувала похмурість.

— Розсаджуй колодників по два на віз! — скомандував офіцер.

Бравий унтер, з щетинистими баками, заходився розміщувати живий вантаж. Колодників посадили в глибині возів, а кругом них посідали солдати, по шість на кожному возі, з зарядженими пістолями в руках.

Коли все було готове, офіцер попрощався з товариством, скочив на коня й гукнув:

— Рушай!

Вози рушили швидкою риссю в напрямі до виїзду з міста.

Офіцер підвівся в стременах, скинув з голови кашкета й, звертаючись до наглядача, промовив голосно й чітко:

— Прощайте, пане наглядач, і ви, панове! Бувайте здорові. Скоро побачимося!

Спонтелічені дивними словами офіцера, всі мовчки переглянулися й зацікавилися в невиразній тривозі, а коли перше гнітюче враження від цих дивних слів уляглося й наглядач з городничим глянули вслід колодникам, які віддалялися, їх уже не було в місті, тільки хмарка куряви вилася в кінці вулиці.

Як тільки вози виїхали риссю за місто по кам'янецькому тракту, вони зразу ж пустились учвал. Пісні солдатські за містом теж замовкли, й колодники з уланами їхали мовчки" зрідка лише потискуючи руки один одному. Ротмістр скакав па вороному коні попереду, немов показуючи дорогу, і тільки за переліском під'їхав до возів і віддав їм наказ змінити напрям: повернути назад і їхати до лісу, що синів на обрії безкінечною стіною.

Ну, що, товариші? — звернувся він до колодників.— Чи не погрався чорт з вашою шкурою, а то й з кістками?

— Ні, батьку, бог милував,— обізвався хтось.

— Я цього тільки й боявся...

— Ой батьку любий! Спасибі за визволення! — скрикнув Андрій.— Вік тобі... всі голови!..

— Всі голови, батьку отамане! — підхопили дружно інші.

— Спасибі потім... а поки що скоріше до лісу! — скомандував удаваний ротмістр уланський.

Читач, напевно, догадався вже, що то був не хто інший, як наш Кармелюк.

— Ліворуч, опде в тому куточку лісу, пане отамане, є зручний лаз,— гукнув йому вслід один з уланів, місцевий селянин Ткачук.

— Дуже добре,—відповів отаман.

А втім, повернули до лісу з великою обережністю, щоб приховати сліди: спершу проїхали по тому ж тракту з верству назад, а потім у зручному місці, в переліску, розпрягли коні, обережно перевели їх у різних місцях, потім перенесли на руках вози сажнів за п'ятдесят убік, і запрягши їх знову, помчалися вже полем без доріг. Вози так підстрибували по нерівному ґрунті, по грудках та вибоях, що сі-доки ледве могли вдержатися: штовхани особливо відчутні були колодникам, бо ланцюги й кайдани

врізувались їм у тіло.

— Ой братці, легше! — по витерпів Андрій.— Зніміть хоч залізо, а то геть покалічить...

— Хе, потерпи трохи,— усміхнувся Гнида.— 'Захотілося ж тобі zostаваться, ну й терпи.

— Наказ батьків — і квіта! — буркнув Андрій.

— Наказ!' Застав дурня богу молитися, то вій собі й лоба розіб'є...

Андрій щось хотів сказати солдатові, але віз так підскочив у цю мить, що він мимохіть прикусив язика. Нарешті улани доправилися до ярочка, розкували колодників і рушили вперед. Поки вони перебиралися по крутому схийу яру, набігла хмарка й пустився літній густий дощик...

— От оце добре,— сказав один з колодників,— хоч уміє, а то в цій клятій тюрмі пилом припали.

— А ось як заїдемо під терни, то й голови ще нам порозчісує,— промовив другий.

— Ач, мазун, чого схотів! Наче материнської ласки,— засміялись улани.

— Дощик гарний, — обізвався й Гнида,— добре заміє сліди... Скоріше тільки до лісу... ось,— палицею докинути!

Через півгодини втікачі вже були в густому лісі. Зрошений короткочасним дощиком, він розливав пахощі й ласкаво прийняв гостей у свої широкі обійми, обвіяв їх живодайною, запашною прохолодою. Всі зітхнули вільно. Потомлені коні пішли ступою і почали теж від задоволення фиркати й нагинати голови до соковитої трави.

— Почекайте, любі,— втішав їх Гнида,— пустимо па попас та пшениці підсиплемо!

І справді, довго їхати лісом не довелося; з кожним кроком уперед він ставав густіший і густіший; граб і дуб почали мінятися на в'яза й береста й, нарешті, де низина, на осіку, закутану в цілі зарості ліщини, терну і всякого ча-гарника... По цих хащах правитися возами було неможливо, і втікачі змушені були спинитися в першій улоговині, тим паче що й ґрунт ставав багnistий і грузький.

— Що, братове, потомилися? — звернувся Кармелюк до подорожніх.

— Авжеж, трохи перетрясло, батьку, па цих каруцах! — відповів, охкаючи й потираючи ноги, Андрій.

— Не любить! — засміялися товариші.

— Ха! Колодникам же, певно, найбільше перепало! — усміхнувся отаман.— Тільки ось що, друзі: хоч і як ви потомилися, хоч і як вам пом'яло кості, а тут спочивати не доводиться; треба завидна, а вже вечоріє... переправитись через болото. Я знаю тут лаз... і там, на тім боці, ми будемо, як у Христа за дверима. Так ось що: вози покинемо тут, у цій улоговині, закотивши їх у чагарники, а коней, припаси й зброю заберемо з собою. Та поскидаймо, братове, цю уланську зброю й попереодягаймося в своє, а чуже добро нехай хто зв'яже у вузол і візьме з собою.

Всі без єдиного слова кинулися виконувати розпорядження отамана, і за чверть години ватага, навантажена вузлами, мішками, торбами і всякою зброєю, рушила — один за одним — слідом за отаманом; передні вели за вуздечки коней. Досвідчене око

Кармелюка, який виріс на болотах і дряговинах, вибирало тверду стежку, примічаючи породу рослин і характер купин. Незважаючи на те, що це був найвужчий перехват болота, подорожнім довелося пробиватися добрих дві години, поки вони, з страшенними зусиллями, доправилися до другого берега; У багні й твані втікачі ледве переставляли ноги і, вибравшись на берег, повлягалися покотом... Навіть коні, відчувши під ногами твердий ґрунт, заіржали радісно, але від втоми полягали, по спокусившись конюшиною і чебрецем, що вкривали шовковим плюшем пагорок. Всі були перевтомлені так, що не могли навіть поділитися враженнями, і мовчки, тільки глибокими віддихами полегшували втомлені груди та простягали задерев'янілі ноги. З лісу, що їх оточував темною стіною, повзли до них безформні сутінки, над болотом білими струминками підіймався туман і розпливався прозорим покривом по долині, а вдалині небо уже червоніло і м'яким рожевим відблиском пом'якшувало похмуру картину лісової глушини.

Минуло в глибокому мовчанні з півгодини; нарешті, порушив його Гнида:

— А що, братове, чи не випити нам для підкріплення по келиху говорухи та чи не змастити губи шматком сала?

— Діло, діло! — обізвались товариші.

— Ні, не діло, братчики,— заперечив Кармелюк.— Тут все-таки місце відкрите; помажеш губи салом, захочеться й пузо пополоскати тепленьким, а розводити вогонь тут небезпечно. Як на мене, то відпочивши трохи, перевалимо в ліс, і там уже, в гущині, на роздоллі, повечеряємо всмак.

— І то правда,— погодився Гнида.

— Та тут тільки за чверть верстви є й затишна галявинка,—додав фурман Онисько.

— То й веди! Гайда! — скомандував Кармелюк і, взявши за вуздечку свого вороного, поспішив слідом за Ониськом.

За ними рушила, крекчучи й вигинаючи спини, ватага.

За непролазним чагарником і гущиною колючих рослин пішов дубняк упереміш з грабом... Незважаючи на висоту й гущину струнких дерев, незважаючи на згустілий унизу морок, іти тут було вільніше, і товариство пустилося йти сміливіше, захищаючи руками тільки чола й очі від гілляк та сучків. Та ось знову відчувся під ногами схил, і незабаром відкрилася кругла, затишна галявинка.

— Стій! — скомандував Кармелюк.— Відпочивати! Розводьте вогнища! Кашовари, готуйте куліш і галушки! А ти, Гнидо, піднеси нам тепер і говорухи й сала.

— Зараз, пане отамане! — обізвався весело Гнида й кинувся до складених мішків і торб.

Тим часом інші товариші заходилися збирати сушняк. Коней пустили на галявину й вони з смаком почали щипати лісову траву.

Через кілька хвилин палало вже веселе вогнище, вихоплюючи з мороку грізні силуети навколишніх дерев; вони то насувалися, неначе привиди, то знову відступали й тонули в мороці. Кашовари поприкріплювали на триногах казанки й заходилися поспішно готувати вечерю. Вільні від роботи порозлягалися ближче до вогню, щоб

висушити мокрий одяг і одігрітися, бо свіжа вогкість починала вже пронизувати їх дрожем. Гнида не забарився піднести кожному по чарці разом з добрим шматком сала та півпаляницею. За першою чаркою пішла друга й третя. Голодні товариші ковтали горілку мовчки, без примовок, і пожадливо бралися до сала. Чути було тільки покректування та плямкання. Коли вгамували перший голод і в зубах у лісових гостей закурилися носогрійки, тоді тільки порозв'язувалися .язики, і довчазна галявина сповнилася веселим гомоном.

XXIII

— Ну, ми наче на світ народилися,— заговорив перший, розминаючи руки й ноги, Андрій.— Думали — вже зовсім пропадемо... Навіть чортове панство намірялося тішитися нашими муками. І зненацька — чудо, нечуване, небачене... Тільки батько наш рідний здатний на такі чудеса!

— Еге ж, батько,— підхопив Дмитро Гнида, який по міг і досі простити Андрієві, що той залишився, не дивлячись на явну небезпеку, аби дослівно виконати волю отамана.— А от через твою дурість батько змушений був іти під багнет супостата!

— Було б стримати батька,— зніяковів Андрій.— Я б з радістю витерпів за нього будь-які муки!.. Звичайно, моя голова не варта ні краплі отаманської крові.

— Варта, любий, варта...— ласкаво обізвався Кармелюк.

— Та як це сталося? — звернувся другий з колодників до Гниди.— Думаю, думаю і в тямки не візьму... Коли нам оголосив той чорт збиратися до Кам'янця, то я собі подумав: "Ну що ж, кінець!", а як вийшов на дворище та глянув на уланів... "Що,— думаю,— за дідько? Знайомі все люди!.." А по вас, дядечку, одразу таки признав, що це свої... Мало-мало не крикнув: "Слава богу!"

— Ото, бовкнув би! — усміхнувся Гнида, і все товариство розсміялося.— А як уже це все сталося, хлопці, то от... Почастуй лишень ще келишком, щоб промочити горлянку,— підморгнув він найближчому.

Спорожнивши келих, солдат крекнув, витер і поправив вуса і, затягшись люлькою, почав з належною гідністю свою розповідь:

— Ну, ви, братчики, спочатку все самі знаєте, а от, як тільки вивів нас Онисько в сад, та через секрет, за хвіртку.

8а му.р,—ну, перевели ми дух. Тут уже стояли наші копі, і ми розсипним строем в кар'єр до руїни... дивимось, а батько вже там... "Що, хлопці,—питає,—чи все гаразд?" — "Слава богу,— кажу,— от тільки Андрій з трьома зостався!" — Сполошився наш пан.— "Та їх же замордують... Як же ви сякі-такі товаришів покинули?"

Кармелюк, поринувши в роздуми, тільки усміхнувся на цю фразу й знову заглибився в себе.

— Що ж,— кажу,—кликав, тяг його за собою, а він уперся, як бик. Не загинати ж усім через дурнів!..

— А ви, дядьку, обережніше! — ображеним тоном зауважив Андрій.

— Так, правда,— підтримав, немов прочумавшись, отаман.— Андрій чесно викопав свій обов'язок... Ти ж,. Дмитре, сам добре знаєш військову дисципліну. Наказ дано "в

багнети" —і марш, не роздумуй! От і тут Андрій з товаришами прислужився добре всім і тобі теж: вони затримали ворожий загін і вам дали можливість відійти... Я не сподівався нападу вночі і велів ждати мене, і от вони не побоялися підставити під обух свої голови і тим урятувати товаришів і отамана!

— Правда, правда! — жваво загомоніли кругом.— Спаси

бі їм! Добрі вони, славні товариші!..

— Еге! — мотнув головою Дмитро.— Як подивлюся тепер, то чи не вийшов з мене самого дурень? їй-богу! Отаман це по справедливості, як по артикулу... А я, виходить, мозковинням сплехував... З'їла б його муха! То ти, брате Андрію з товаришами, пробачте мені на слові...

— Що ви, дядьку! — обізвалися задоволені похвалою отамана гайдамаки.

— Так от,— провадив Дмитро,— намагаючись загладити невинуватість для себе враження.— Затривожився пан отаман, а за ним і ми всі... Стали думати й гадати, яким би манером урятувати з полону товаришів... Один з челяді мар-шалкової, Максим Грець, отой он білявий, що пристав до нас,— показав він порухом брів,— так він доповів тоді, що достеменно, мовляв, чув, як маршалок казав, що ескадрон уланів стоїть в Н., що частину його він викличе до себе, а частина там зостанеться, і що коли кош впіймають, то щоб везли до Літина, де буде й комісія. Батько наш, треба правду сказати, побивався за вами найдужче, ходив, руки ламав, а нарешті таки додумався: "Гайда,—каже,—в Руд^ню, де ночують улани, ми до світанку ще встигнемо там бути..." — "А що,— питаю,— накажеш: позаколювати їх, як поросят?"—"Ні, мені треба,—каже,—добути їхній одяг...

і краще б тихцем добути". А наш фурман і обзивається: "У мене в тому селі кума є, то я спробую до неї прокрастися та разом з нею й пошастатись по хатах, де сплять солдати... а то й приятелі знайдуться... Панові Кармелюкові кожний же допомогти радий".— "То чи не можна викрасти одягу і солдатського її офіцерського? — питає отаман.— Велике спасибі скажу..." Подалися ми до Рудні походом, прибули — ще Віз черкав боком край неба. Засіли в гайку, а білявого послали вивідати... Слухаємо — собаки загавкали й стихли... отже, вже там... Знову загавкали, і знову тихо... Ждемо й ждемо — ні духу... Уже й небо почало синіти, вже й хмарки почервоніли — а його нема та й нема! "Ну,—гомонимо,— нарізався, мабуть, бідолаха... пропав!" А він з іншого боку крадеться з кумою...

— І кума з ним? — здивувався Андрій.

— І кума,—усміхнувся Дмитро,—а в обох за плечима по оберемку...

— Солдатського одягу? — перепитав Андрій товариш.

— Не тільки одягу, а всякої амуніції.

— От ловко! — підхопив Андрій.

— Чого й краще! — провадив Гнида.— Зраділи ми всі, а найдужче отаман: зараз же переодягся ротмістром, зве лі і*. переодягтися й нам... та привести ще за гай два драбиняки й дві тройки панських добрих коней... Все було зроблено,

: як по щучому велінню, і ми вранці майнули перелісками до Літина; зупинившись у

корчмі, недалеко від міста, смикнули оковитої в жида, підкріпилися таранькою, яйцями, салом, запили чорним пивом... а тим часом батько послав до міста гінця з папером, котрого сам написав коло стойки. В обідню пору й ми рушили, розізнавши в жида, що колодників ще вночі перевезли до міста і що там ні команд, пі уланів ніяких немає... Ну, а решту ви знаєте... Отож, виходить, кланяйтеся батькові отаманові в ноги за визволення та не забудьте подякувати й білявому.

— Спасибі, батьку! Спасибі, брате! — вихопилися у врятованих від повноти благородного почуття слова подяки.

Білявий знімає, а Кармелюк, поглинутий якимись неясними, безформними, несолодкими мріями, здригнув і, гадаючи, що дякують за вечерю, відповів звичне:

— Богу дякуйте!

А вечерю тільки тепер принесли кашовари в казанах і передали товаришам шпички, а ложку вже кожен витяг свою з кишені. Кашовари теж сіли в коло, і почалася дружня вечеря. Поки гайдамаки трапезували, із-за лісових хащів вплив окраєць місяця і блідим таємничим сяйвом облив і галявину, і енергійні постаті нічних бійців, чорні тіні яких лежали тепер на траві, немов багатопалі лапи якогось грізного страховища.

— А що нам, братове, далі робити? — подав голос Дмитро. — Хвалити бога, підкріпилися, козаке сонце зійшло, то пе вилежуватися ж у таку пору, а рушати в похід... Тільки куди тепер? Ось що!

— А куди скаже ,батько отаман...—відповіли всі дружно.

— Куди рада вирішить,— ухилився від прямої відповіді отаман.

— Єдина голова в нас — батько і одна рада! — скрикнув Андрій.

— Так, так! Куди ти, пане отамане, туди й ми за тобою! — загомоніли одні.

— Раді слухати! — підтримали інші.

— Ну, коли раді слухати,— промовив Кармелюк,— то ось моя думка й рада. Багато ми натворили тут усякої всячини... Тепер після витівки з маршалком і після визволення колодників усі стануть на ноги,— і пани з своїми командами, й поліція, та до цього ескадрону, мабуть, іще москалів викличуть... То нам доведеться або zostаватися тут, або попасти ворогам у зуби... То моя рада ось яка: перше — нам треба покинути на якийсь час оці місця й розбитися на три ватаги; одна ватага нехай подасться на Упицю, а звідти геть до Чорного острова, друга — на Вінницю до Житомира, а третя — на Імпіль до Кам'янки... Туди он, на південь... я гадаю податися сам: там мало захованих місць, то великій валці й заховатися ніде, а до Чорного острова та до Полісся — багато привілля... Там і сховатися й прогудуватися є де... Так от на Ущицю, на мою думку, йшов би ти, брате Дмитре, з ватагою, а на Полісся — ти, Андрію...

— Батьку мій рідний,— заблагав Андрій,— дозволь мені бути з тобою... здохнути коло ніг твоїх за тебе!

Кармелюк глянув на нього зворушеним поглядом.

— Зоставайся, друже мій, коли тобі любо,— промовив він ласкаво. — Ну, а кого ж за ватажка настановити на поліську ватагу? Явтуха? Чи згода?

— Згода, згода! — відгукнулася більшість'.

— Ну от і дуже добре. Поділіться ж ви між собою товариством — і квіта! А ось на кожную ватагу й гроші... по п'ятсот дукатів... прикупіть коней та іншого припасу... Коней цих візьміть собі, тільки для Андрія одного залиште... бо піший кінному не товариш... Та пам'ятайте ще мій заповіт: якщо мене ви поважаєте хоч на крихту, якщо хочете мати мене за вічного друга й отамана, то, закликаю вас, не грабуйте ні бідних, ні селян, ні міщан, ні попів... Бдагаю вас, друзі, не проливайте без крайньої потреби крові людської... Дорога вона перед богом, і кожна крапля її пече серце пекельним вогнем... Ой, як пече!

— Свята правда, отамане! Вік довгий, батьку! — загомоніли збуджено кругом, і натовп, покидавши шапки, почав захоплено махати ними.

— Вип'ємо ж на дорогу по чарці, щоб слово ваше, друзі, було міцне, як моя до вас любов!

Випили з галасливими побажаннями й вигуками. Кармелюк ще раз уклонився всім на три сторони й промовив тремтячим голосом:

— Ну, брати мої й друзі! Господь відає, що кожному судилося на путі... Чи побачимося — це в його волі... Так от, простіть мене, якщо я кого скривдив словом і ділом, якщо я сам замість правди завів десь кривду... Ех, за все простіть!

Ці слова так зворушили юрбу, що вона заніміла; багатьом на суворих очах виступили сльози, а Андрій так і просто розплакався.

— Що ти, батьку... рідний наш... єдиний!.. Та ти... над усе... та ми... хоч до чорта в прірву...

Кармелюк обняв його гаряче й став по черзі притискувати кожного до своїх грудей...

Ніч дихала живодайною вологою... з височини небес дивився місяць... Зачарований ліс нерухомо стояв, немов прислухаючись до зворушливого прощання, і тільки десь далеко лиховісний пугач стогнав, та сріблиста луна несла перекатами той стогін по блискітливих зубцях похмурого лісу...

Пов'язавши розбійників, ротмістр Семенов кинувся з своїми солдатами на пошуки решти зграї Кармелюка. Передусім кинулися в сад. На головній алеї виявили сліди важких чобіт. Пробігши її, солдати наткнулися в кінці на хвіртку. За тією хвірткою рів, який оточував усю садибу маршалка, був напівзасипаний землею, так що можна було досить легко перебратися на той бік. Кущі, що розрослись обабіч рову, зовсім приховували цю вузьеньку греблю від очей того, хто не знав цієї таємниці.

Перебравшись на той бік рову, солдати заходилися оглядати з смолоскипами землю й побачили сліди багатьох кіп-ських копит. Сліди ці йшли широкою й густою смугою аж до самих воріт садиби; з їхнього розташування видно було, що вершники скакали від воріт до садової хвіртки, але тут сліди одразу обривалися коло поля, що прилягало до парку. На полі росла яра пшениця,— вже досить висока.

Видно було, що розбійники кинулися поодиноці врозтіч через це поле. Звичайно, вдень ще можна було б роздивитися по столоченій ярині, куди подалися гайдамаки,

але при світлі небагатьох смолоскипів цього не можна було розгледіти аж ніяк; ніч же, як на зло, була безпросвітно темна, небо було вкрите густими чорними хмарами. В повітрі відчувалося наближення грози; на обрії вже спалахували великі блискавиці. Не гаючи даремно часу, ротмістр розділив своїх солдатів на кілька невеликих загонів і кинувся з ними також урозсип догонити втікачів, розраховуючи на те, що за такий короткий час вони не могли далеко втекти; але розшуки нічого не дали: солдати, зовсім не знайомі з місцевістю, блукали марно, а незабаром ще й гроза знялася...

Семенов змушений був повернутися у двір маршалка.

Злива зовсім змила за ніч усі сліди, які могли б дати хоч найменші вказівки, а тому, вставши рано, Семенов відрядив з надійним конвоем узятих полонених до Літина, прилучивши до загону й місцеву команду, а потім кинувся обшукувати найближчі ліси, гадаючи, що в них заховалися гайдамаки... І все марно...

Змучений, сердитий, віп повернувся надвечір у садибу маршалка й застав там повен двір людей.

Машталір, плутано доповівши ротмістрові в Рудні, що у дворі пана маршалка з'явилися розбійники й що пані маршалкова благає захистити її, кинувся був і до свого пана в Гончарі, але по дорозі вночі впав у якийсь яр і так покалічив ногу, що сісти на коня вже не міг... Проте, заграва пожежі сповістила про нещастя й без нього.

Опівдні все панство з Демосфеном на чолі наїхало у двір маршалка і тут усі довідалися про подробиці страшного погрому; та найгірше було те, що ніхто в усьому дворі не міг пояснити, куди поділася пані маршалкова.

Перше, що спало на думку всім панам, було те, що гайдамаки замучили і вбили Розалію; але після старанних розшуків не було знайдено ніде ніякого трупа. Отже, залишалося тільки дві гадки: Розалія жива й вивезена — або одважним графом, або Кармелюком. Треба сказати, що ні один з цих здогадів не усміхався маршалкові: залишався ще третій здогад, що Розалії пощастило втекти й десь сховатись. І от вирішили передусім обшукати всю садибу/

Довго тривали марні пошуки, поки, нарешті, пан маршалок не згадав про таємне сховище дружини в саду..

Розалію знайшли напівнепритомну... Побачивши себе в безпеці, вона ледве могла промовити:

— Де граф? Убитий, замучений?

— Ні, ні,— хапливо заспокоїв дружину маршалок, обсипаючи поцілунками її руки,—Пан бог зглянувся на нас, але як же ти тут врятувалася?

— Він врятував.

— Хто "він"?

. — Граф,— з цими словами Розалія заплющила очі й знову знепритомніла.

Її перенесли в будинок, в якому слуги уже встигли навести хоч сякий-такий лад: змученій жінці вирішили дати цілковитий відпочинок, не втомлюючи її ніякими розпитуваннями, поки вона не заспокоїться хоч трохи.

Семенова зустрів у домі марііалок.

— Дякую панові, від усього серця дякую,— промовив він, потискуючи обома руками руку ротмістра,— дякую і за врятування будинку, і за врятування мого коштовного скарбу, моєї дружини. Правду кажучи, він у мене тільки й залишився: лиходії пограбували мене, як Іова, до нитки...

— Заспокойтеся, пане, і не втрачайте надії,— відповів Семенов,— правда, сьогодні ми прогаяли в марних пошуках цілий день, але завтра, з допомогою папських команд, які краще знають місцевість, ми, напевне, наздоженемо розбійників і, в усякому разі, відкриємо лігвище, в якому вони сховали всю здобич.

XXIV

— Доблесний пан ротмістр мало знає цього проклятого лиходія!— вигукнув у відчаї маршалок.— Хто його тепер піймає? Де? Коли б усі полчища пекла схотіли взяти участь у цій гонитві, то й вони б мало дали нам користі. Оті ж пси розсипалися поодиноці, та й відгукнуться тепер, убий мене Перун, під Ушицею або під Кам'янцем.

Наступного дня вранці в покої пані Розалії, в якому вчора ще чарував її красень граф, зібралися пан маршалок, Демосфен і Пігловський.

Розалія лежала на канапі; цього разу було справді бліде її прекрасне обличчя, і очі, підведені синцями, дивилися втомлено, сумно.

Біля ніг її, на краю дивана, сидів пан маршалок; його гладке тіло було зігнуте, голова й руки безсило опустилися... Вся трагічна поза маршалка свідчила про те, що на плечі його впав важкий тягар.

■"— Отже, друже мій,— заговорив він сумним, пригніченим голосом,— не буду приховувати від тебе нічого: нас пограбували, пограбували до нитки, але все це для мене ніщо, коли ти, мій коштовний скарб, осталася жива й не-ушкоджена. Скажи ж мені й вірним друзям нашим,— він показав на Демосфена й Пігловського,— як ти врятувалася? Може, слова твої вкажуть нам хоч який-небудь слід, щоб піймати лиходіїв?

— Про лиходіїв я не знаю нічого,.. Я пережила такий жах, що навіть згадати боляче... Наче знову все це... Ах!..— Вона затулила очі рукою й глибоко зітхнула.

— Але скажи ж мені, хто сховав тебе в той павільйон?

— Граф.

— ■ Граф? — перепитали разом усі троє.— Але як же це сталося? Хіба він знав про це сховище?

— Я сама йому сказала,— щоки Розалії злегка почервоніли,— атож, а сталося це так. Було вжо пізно: вдень я все храбрувала і навіть підсміювалася з чоловіка, коли він побоювався нападу Кармелюка, але, як тільки настав вечір і пільма окутала сад, на мене, мушу признатися в тому, напав страх... Чи було то передчуття нещастя,— не знаю, але найменший шерех змушував мене здригатися: за темними шибками мені ввижалися страшні обличчя розбійників, руки мої були холодні як лід, серце завмирало,— мені здавалося, що я не доживу до райку. Я веліла слугам не розходитися з дому цілу ніч, не спати, не гасити світла, навіть бути перед очима в залі.

— Дуже розумно,— схвально зауважив маршалок.— Ну, моє серце?

— Граф, звичайно, помітив мій стан і почав мене підбадьорювати, як міг: він примусив, мене випити вина, почав розповідати забавні історії, співав, смішив мене. Захоплена розповідями графа, я й не помітила, як проклята челядь потихеньку вибралася з зали, і коли я, заспокоєна зовсім, підвелася, щоб попрощатися з графом,—несподівано одчиняються двері і вбігає графський слуга!..

— Графський слуга? — перепитав мимоволі маршалок.

— Так, він! Він пополотнів, був біліший за стіну, і коли крикнув: "Пане! Пропало все! Хлопи нас зрадили — Кармелюк ломиться у ворота!" —я скрикнула й гримнулась би об підлогу, коли б граф не підхопив мене.

— Бестії, собаки! — прогарчав багровий од лютощів маршалок, а за ним і Демосфен.— Вони заплатять нам за це своїми шкурами і шкурами своїх щенят!

— Граф хотів був кинутися до воріт,—розповідала Ро*

залія,— але я схопила його за руку й благала перш за все врятувати мене: нас же було так мало, а там ломилася діла сотня гайдамаків.

— О, ма ся розуміць!.. Божество моє, яких мук ти зазнала, і я, я не був з тобою! — Маршалок підніс руку дружини до своїх губів.

— На мос щастя, зі мною був граф. "Правда,— скрикнув граф,—я перш за все сховаю вас, а тоді поміряюся й з негідником. Але куди втікати? Де вас сховати?" Я згадала про свою схованку й прошепотіла: "В сад". Граф нашвидку віддав наказ своєму слугі обороняти браму й крикнув: "Біжім!" Але я не могла рушити з місця. Граф хапає мене, як пір'їнку, на руки й хутко сходить з тераси в сад.

— Сподіваюся, моя любко, що він це зробив з пошаною, належною пані маршалковій? — перебив її чоловік, почервонівши й настовбурчившись, мов індик.

— О, натурально! — кинула Розалія в бік чоловіка ніж-' ний погляд і провадила далі, здригаючи всім тілом: — Свята панно! Здавалося, що все повітря дрижало від крику гайдамаків... Я заплющила очі... Я відчувала тільки, що мене держить залізна рука, що мене захищають одважні груди героя, і ох!.. У ту хвилину я думала тільки про тебе, мій друже! — проспівала Розалія й простягла руку маршалкові.

Маршалок засапав від задоволення і, вхопивши тонку ручку красуні, вкрив її вологими поцілунками.

— Але що ж було далі, пані? —перервав Демосфен подружню ідилію.

— Далі?.. Не встиг граф пробігти й тридцяти кроків, як почулося: "Стій!" — і перед нами наче з землі вирости два здоровенні лиходії. В одну мить граф опустив мене на землю, заступив своїми грудьми й, вийнявши шпагу, крикнув: "Назад, пси, або я проткну ваші підлі груди!" — і не встигла я крикнути, як він кинувся на них з такою силою, що підлі гайдамаки попадали, мов колоди.

— Жаль, що мене тоді не було тут! — скрикнув маршалок.

— Але жодного трупа не знайдено,— зауважив Демосфен.

— Не знаю, але він на моїх очах заколов їх,— вГастійли-во мовила пані.

— Дуже можливо, що гайдамаки були тільки тяжко поранені, і негідники, втікаючи, підібрали їх,—■ пояснив Піг-ловський.

— Ах, шельми! На кавалки б їх! — і Демосфен з досадою вдарив рукою по ручці крісла,

' ■*— Граф — щонайблагородніший шляхтич, нечувана од-вага! — додав захоплено Пігловський.

— Я знав, на кого залишаю тебе! — підхопив і маршалок.— Але далі?..

— Ах, далі... Граф знову взяв мене на руки й пустився бігти доріжками саду, куди, я показувала... і, нарешті, ми сховалися в моєму таємному куточку! — Розалія прихилилася головою до мереживної подушки й заплющила очі.— Ох,—простогнала вона через хвилину,—мені такі тяжкі спогади про цю страшну подію, але я зараз закінчу... Як тільки граф поклав мене й побачив, що я опритомніла, він хотів знову ж кинутися в двір, щоб захищати його від нападу Кармелюка, але я впала перед ним на коліна, я благала його пощадити своє... моє життя! — поспішно виправилася Розалія.—Могли ж гайдамаки довідатись від челяді про моє сховище і що тоді на мене чекало?!

О боронь боже!—скрикнули разом усі пани.

— Але, запевняю вас, це коштувало мені багато сліз, і тільки тоді, коли криками гайдамаків наповнився весь дім, граф зрозумів, що кидатись туди було вже даремно, і вирішив захищати тільки мене...

— Гм! — крекнув Демосфен.—Правда, з таким од&аж-ним шляхтичем можна було й про безпеку забути!

— То так,— Розалія злегка зашарілась,— але забути про безпеку не можна було й па хвилину, бо хоч би граф був і самим Голіафом 37, він по міг би оборонити мене від сотні гайдамаків. Ох, що я пережила! — Розалія відкинула голову й затулила очі рукою.— Коли: б не думка про тебе, коханий мій, я не знаю, як би я й перенесла ті хвилини...

— До правди! Треба дякувати святому провидінню, яке послало графа мені на допомогу! — промовив маршалок, шумливо віддихуючись і проводячи рукою по лобі. Сама розповідь дружини вже кидала його в піт, а злипле над лобом волосся ще більше надавало комізму його червоному гладкому обличчю.

— Гм... Граф, як видно, щасливчик, у сорочці родився,— сказав Демосфен.— Кожен з нас погодився б ризикнути своїм життям, щоб оборонити пані, але не кожному бог пошле такий щасливий, надприродний випадок.

— Але, папе, бійтеся бога! Чи можна це назвати щасливим випадком! — скрикнула Розалія і розповідала спокійніше далі: — Граф ту ж мить залишив мене в альтанці, а сам кинувся до вузького проходу в ущелині: "Там,—сказав він,— я відстою крулеву й від сотні!"

— Ах, як по-лицарськи! — засяяв маршалок*

— Я вважаю, треба докласти всіх зусиль і розшукати графа,— докинув Пігловський.

— На бога, панове, на бога! — гаряче скрикнула Розалія.— Шляхетський обов'язок... Ми повинні віддячити...

— Але де ж шукати того рятівника? — спитав не без іронії Демосфен.

— Чи це можу я знати? Я кинулась була за ним і впала, потім очутилась і знову зомліла, бо почула тупотняву ніг тих людей, що бігли по саду... Я зрозуміла, що то смерть летить... Ах, я більше не бачила графа! — і Розалія піднесла до очей мереживну хусточку.— Я впала непритомна... а потім я опритомнювала разів два, але крики знову лякали мене, я була певна, що то гасають кругом гайдамаки... А далі — панство все знає.

Розалія замовкла. Всі теж мовчали, тільки Демосфен мугикнув щось невиразне й забарабанив по кріслі пальцями.

— *Але де ж він? — заговорила знову Розалія, трохи підводячись на канапі.— Ви, мабуть, знайшли його труп? Ви приховуєте це від мене?

— Але, любуню, навіщо б я це приховував від тебе? Коли б я розшукав його трун, я поховав би його з усіма почестями, які личать такому доблесному вельможі.

— Але де ж він? Де?

— Я знаю про це стільки, скільки й ти.

— Трупа графа не було ніде, це я можу засвідчити пані,— промовив Демосфен.— Але, в усякому разі, граф наразився на паскудну річ: тупіт людей, що бігли, який чула пані, то й був тупіт розбійників, котрі втікали від москалів.

— О так, отже, він загинув, загинув! — скрикнула Розалія й, закривши обличчя хусткою, залилася слізьми, ридаючи.

— Але заспокойся, крулево моя,— розгублено заговорив маршалок, намагаючись утримати руку Розалії.— Може, він ще живий, а якщо й помер, то така звияжна смерть — кожному гм... бажана.,, гм... така доля бажана кожному шляхтичеві.

— То й беріть собі таку долю! — скрикнула Розалія і роздратовано вирвала свою рук із рук чоловіка.— Загинув! Такий лицар! І крім того, з ним були всі мої коштовності... і ваші дукати!

— Як, і пеньонзи, і діаманти? — скрикнув у свою чергу маршалок і схопився з місця.

— Авжеж, і пеньонзи.—Розалія опустила хустку від обличчя й заговорила злісно: — Чого ж ви дивитесь на мене? Не залишати ж їх було хлопам?

— Але, душко, вони були сховані... і ніхто, крім тебе

Й МЕНЕ;..

— А пожежа? — перебила його з неприхованою злістю Розалія.— Про це, як панові здається, треба було подумати? Коли ми втікали, я встигла вихопити все з твого кабінету і з моєї опочивальні й передала графові, а в ту хвилину, коли він...

— Бідний, бідний, як Іов! — зойкнув у відчаї маршалок

і, затуливши обличчя руками, гримнувся на диван.

— Чого ж ви пхикаєте, як баба? — гнівно скрикнула Розалія, схоплюючись з місця.—Треба шукати графа, не гаючи й хвилини!

— О так, так! — схопився з місця й маршалок.— Але де, як, куди, що?..— заговорив він безладно, кидаючи на всі боки розгублені погляди.

— Передусім допитати хлопів: вони все знають,— вирішив Пігловський.

— Хлопів треба допитати, та так, щоб пам'ятали до смерті, але...—Демосфен сумнівно повів бровою й клацнув пальцями,— але цей граф здається мені дивним...

— Граф дивний!..—скрикнула обурено Розалія, і щоки її зайнялися густим рум'янцем...— Та як вистачило в пана совісті сказати це? Красень... Одважний лев! Лицар, яких я ще не бачила й, що ж він... ха-ха-ха-ха!.. На думку пана, вкрав мої діаманти?

— Воронь боже, я цього не казав! Я тільки хотів сказати, що зникнення його я не можу осягти розумом, але, в усякому разі, пані описує його такими гарячими словами,— зауважив він ущипливо,— що я беру назад усі свої підозри.

— В цьому немає нічого дивного,— відповіла з гідністю Розалія.— Тільки ница душа може говорити холодними словами про людину, яка врятувала їй життя й честь,—підкреслила вона.—А коли б цей граф був, як гадає пан, лиходієм, гайдамакою, хіба він зробив би це? Ми були самі, всякий хлоп скористався б моїм беззахисним становищем, а він був такий скромний, такий шляхетно делікатний... До руки моєї він не доторкнувся! Я гадаю, шановне панство,—блиснула вона своїми прекрасними очима,— ви самі визнаєте, що на це здатний тільки справжній шляхтич, а не підлий хлоп!

— Правда, правда! — промовили разом чоловіки.

— Цілковита правда па боці шановної пані маршалко-вої,— заговорив розсудливо Пігловський.— Ті пси з дамами не панькаються, тому приклад — наша нещасна пані Доро-тея; знову ж таки, коли б граф мав якісь негідні наміри, чого я, боронь боже, і в думці не маю, то він скористався б панськими коштовностями набагато раніше, а не кинувся б з ними просто в руки ворогові.

— Саме так, просто в руки ворогові! — підхопила Розалія й, затуливши обличчя мереживною хусткою, знеможено опустила на диван,

— Правда, цілковита правда! Дикі химери гайдамаків збили б мене спантелику, але тепер мені все ясно... Шановне панство! Прошу слова! — Демосфен підвів свої густі чорні брови й нростяг уперед правицю.

Всі насторожились, а пан маршалок тільки прошепотів занепалим голосом:

— Проше!"

Демосфен відкашлявся й, окинувши всіх присутніх значущим поглядом, почав:

— Отже, шановне панство, нам треба розібратися у вельми заплутаному й таємничому ділі. Щоб з'ясувати його, ми повинні поставити перед собою два питання: хто був граф і куди він міг зникнути? Щодо першого положення, то в нас є два показання: перший — слова самого графа, які свідчать про його високе становище довіреного посла най-славетнішого вельможі, і другий — слова нашої крулеви, які є для нас найголовнішою, можна сказати, святою вказівкою, слова, які малюють нам графа як щонайблагороднішого шляхтича й одважного героя.

Розалія витерла очі хусткою й глянула з цікавістю на Демосфена.

— Отже, ргімо провадив поважно Демосфен, загинаючи на руці палець.--Що торкається нещасної пані Доротеї, я міг би заперечити, що при вбивстві її пекельний

виродок Кармелюк керувався самою помстою, але глумління його над шляхетною паненкою в лісі й розправа лозою з її матінкою та багато інших вчинків, про які й згадувати не варто, приводять мене до висновку, що в цього пса вдача дика, звіряча, позбавлена і найменшого благородства й доброти. Secundo: хоч по eduкації колишній хлоп пана Пігловського і міг би на хвилину ошукати недосвідчене око, але й та eduкація не, могла очистити від вікової мерзенності хлопську кров — і квіта! Tertio: коли б шельма дбав тільки про гм... гм... негідні цілі й цілі пограбування, то йому зовсім не було чого відпроваджувати шановну пані

нашу в далеке сховище, і, нарешті, quarto і quinto, що й не спало на думку панові,— він на хвилину спинився й окинув переможним поглядом усіх, хто його слухав,— і що в даному питанні найпереконливіше, то це те, що розіграти яку б то не було роль у всій зграї Кармелюка міг би тільки він сам, бо решта їх — не хто інші, як найпідліші, найрепаніші хлопці, а самого його, саме Кармелюка, й піймав ротмістр у домі і зовсім не в графському одязі, а в простій синій чумарці. Звичайно, москаль безглуздо розпорядився, відправивши розбійників негайно до Літиї, але, в усякому разі, ясно, як день, що ні один дурень не назвав би себе з доброї волі Кармелюком.

— Цілковита правда! — скрикнули разом і Пігловський, і маршалок.

— І, нарешті, останнє: коли б цей граф був навіть і не Кармелюк, а хтось із його зграї, то не вбивав би він своїх товаришів, а шановна богиня наша сама ж бачила, як простромлені його шпагою лиходії...

— Попадали, мов колоди, на доріжку,— докінчила Розалія, стежачи палахкотючими очима за Демосфеном.

— Ergo 29, шановне панство,— урочисто завершив Демосфен.— На підставі всіх вщевисловлених міркувань я приходжу до безсумнівного висновку, що чоловік, який врятував учора життя нашої коханої крулеви, був не розбійник, не лиходій, не Кармелюк, а справжній, щонайблагородніший шляхтич.

З грудей Розалії вирвалося радісне полегшене зітхання, і вона відкинулася на спинку дивана, напівзаплющивши очі.

— Цілковита правда — щонайблагородніший шляхтич, я в цьому не сумнівався,— підтвердив Пігловський.

XXV

— Панове,— провадив далі Демосфен,— найголовніше тепер, це — вирішити, куди і як зник граф? Тікати, рятуватися, ганебно втікаючи, цілком погоджуюся з шановним паном,— уклонився він у бік Пігловського,— граф не міг, бо для цього був набагато зручніший момент і граф не скористався ж ним. Убити його також не вбили, тобто не вбили ні в будинкові, ні в саду,— поправив себе поспішно Демосфен,— адже ми обшукували тільки будинок і сад. В такому разі що ж з ним сталося? Отут, пайове, й треба покликати на допомогу всю тонкість логіки. Шановна пані наша запевняє, що, принісши її в альтанку, граф ту ж мить кинувся до своїх Фермопіл 38,— тим часом, зважаючи на кількість пограбованих речей, гайдамаки досить довго хазяйнували в домі й кинулися тікати тільки тоді, як прискакали москалі. Таким чином, у нас

народжуються дві гадки: або граф, заспокоївши обіцянкою папі, подався, на одчай, у будинок, і там, безсумнівно, подолали безумного завзятого, а щоб потішитись його стратою, могли його витягти на тік або кинути просто у вогонь...

— На бога!—істерично скрикнула Розалія.— Що пан каже!

— Від таких звірів всього сподіватися можна! — Демосфен розвів руками й вів далі: — Якщо ж граф залишався стояти на варті, то, помітивши, що злочинці, перелякавшись зброї, тікають, неодмінно кинувся їх переслідувати,

і розв'язка сталася десь у кущах або в ярах... А шельми могли ще й заманити його... І хіба це так важко? Адже навіть Леоніда Спартанського перемогли перси хитрощами... 39 До цього мене приводить ще один здогад,— Демосфен засунув руку в кишеню й вийняв дві сірі чоловічі рукавички: — Чи не помітила пані в графа таких рукавичок?

— Його, його! — скрикнули разом і Розалія, і маршалок.

— Рукавички ці я знайшов за хврткою в рові,— значливо промовив Демосфен...

— Отже, там хтось знайомився з тим, що було в графських кишенях, а тому заявляю: або граф лежить десь напівмертвий у рові, або гайдамаки вивезли його в більш безпечне місце з собою.

— Ох! Рятуйте ж його скоріше, мчіть... шукайте... Боже мій! Хвилини можуть коштувати життя! — закричала Розалія, ламаючи руки.— Скоріше, скоріше!

— А панна Феліцита, ми її забули! — скрикнув маршалок.

— На рани Єзуса, не гайте часу! Що ця дурепа може сказати! — запротестувала Розалія.

— Ні, ні, вона потрібна, вона могла бачити розправу над графом,— заперечив Демосфен.

Маршалок гукнув слугам:

— Притягніть сюди панну.

Через кілька хвилин служка ввела під руку в кімнату панну Феліциту, одягнуту в чорний пеньюар. Очі її були червоні від сліз, а салисті щоки, схудлі за один день, висіли дряблими синьо-червоними мішками.

Панна Феліцита промовила вбитим, замогильним голосом:

— Чого панству треба?

— А проше розповісти нам про вчорашнє нещастя,— обізвався маршалок.

— Ой на бога, коли б ви тільки бачили...

— Уявляю,— вставив Пігловський.

— Я щойно лягла в постіль,— розповідала Феліцита,— і ще мріяла... ох... як зненацька... ох! — панна Феліцита приклала хусточку до очей, — вони схопили, і... пшепрашам панство...

— Що ж далі? — спитав Демосфен.

— Не можу... не можу...

— Ви нічого не приховуйте,— сказав Пігловський.

— Ох, я все відкрию!..

— Але панна все про себе,— роздратувався маршалок,— є важливіші втрати! Нехай

панна сяде й розповість нам докладно все, що знає про графа!

Феліцита пробурмотіла, звертаючись до Розалії: "З дозволу панського" й сіла на присунуте їй крісло, але в ту ж мить і схопилася з голосним стогоном.

Цей рух викликав мимовільний сміх у всіх присутніх.

— Панству смішно,— схлипнула Феліцита,— а як то було мені?

— Я думаю, не солодко,— погодився Демосфен,— але не в тому річ... Що знає панна про графа?

— Лицар... красень.

— Е! Про красу його ми вже чули досить. Чи не знає панна, що сталося з ним?

— Матка, боска! Він, мабуть, загинув! Коли він з нашою шановною панею залишався в цьому покої сам, було вже після півночі, ласкава пані відпустила всіх слуг і веліла погасити скрізь світло... Тільки я сама не спала... мріяла... і прислуха...

— Та виведіть геть цю дурепу, від неї ви нічого не дізнаєтесь,— істерично скрикнула Розалія. — Ви марнуєте тільки час, а разом з ним втрачаєте й наші пеньонзи!

— Правда, правда! Панове, проше... В погоню! Шукати... ох! — розгублено заметушився маршалок.

— Правда! Гайда до діла! — промовили Демосфен і Пігловський, встаючи з місць.

Демосфеи підійшов до Розалії й, приклавшись губами до її ручки, додав тихіше:

— Хай крулева наша заспокоїться й пробачить: адже всі мої непорозуміння — тільки наслідок любові до нашої богині й бажання якнайшвидше натрапити па слід графа.

Демосфен оглянув усі флігелі, сараї, горища, сінники, кущі в саду, рів, але ніде не знайшов ні трупа графа, ні якихось слідів боротьби чи плям крові. Треба було знайти гніздо розбійників, і тільки тоді можна було випитати в гайдамаків, що вони зробили з графом. Щоб збільшити сили, ротмістр послав у Гути й по решту уланів, які залишалися там під начальством молодого корнета.

З наказу маршалка всіх селян без винятку,— навіть жінок, дівчат і дітей,—було зігнано в один гурт, за браму і ось там виявилася нова обставина: добра третина селян маршалка, і саме найздоровша робоча сила, покинула вночі село. Від цього пан маршалок зовсім оская^енів. З дикою злобою накинувся він на тих, які zostалися, беззахисних людей, вимагаючи, щоб вони пояснили йому, куди подівся граф і куди зникла Кармелюкова згряя і ті його хлопці, котрі, напевне, до неї прилучилися. На всі ці запитання й селяни, і дівчата, й жінки відповідали, що вони нічого не знають.

Змучений маршалок запросив усіх на обід, і доблесне панство гамірливою юрбою подалося до двору.

Розмова природно трималася на нападі Кармелюка й переважно на тому, як незрозуміло зник граф.

Це зникнення, яке нічим не можна було пояснити, болісно інтригувало все товариство, а особливо маршалка й Демосфена: першого тому, що вкупі з графом пропали пе-ньонзи й діаманти, другого ж —• з тої причини, що красуня Розалія

занадто гаряче турбувалася про свого рятівника.

Обмахуючи обличчя хусткою й витираючи рясний піт з обличчя, добрався, нарешті, маршалок до свого дому й зійшов на широкий ганок; за ним посунули й усі гості.

До обіду вийшла й Розалія. Занадто тривала відсутність її й гарячі турботи про зниклого графа могли породити всілякі поголоски, а Розалія цього не хотіла допустити.

Пізній обід затягся до ночі. За величезним столом, на якому було повно наставлено страв, пляшок і численних канделябрів з восковими свічками, сиділо панство, що сюди з'їхалося.

Поява красуні господині, героїні дня, викликала бурю захоплень. Безтурботні веселощі розлилися широкою хвилею по просторах покоях маршалківського палацу, на яких ще лежали сліди Кармелюкового перебування. Тепер усе, було забуте; і почуття безпеки, і розкішні страви й питво, і присутність за столом красуні господині,— все це сприяло найліпшому настрою гостей.

Тільки маршалок сидів похмурий і мовчазний: не так йому допікала пропажа дукатів,—вони становили мізерну частину його майна,—набагато дошкульнішим було те, що зникла шкатулка з діамантами.

Весела вечерея наближалася до кінця, коли до покою ввійшов оди з слуг з тацею в руці, на якій лежав запечатаний конверт. Слуга підійшов до господаря з низьким уклоном. Маршалок узяв конверта з таці й прочитав уголос:

"Доводжу до вашого відома, пане маршалку, що розбійники, ув'язнені в літинській в'язниці, уже мною звільнені й прилучені до мого загону... Остаюся ваш вічний доброзичливець Карм..." Кармелюк! — скрикнув маршалок і впустив листа на тарілку.

Якусь хвилину всі мовчали, вражені цією несподіваною й безмежно зухвалою витівкою.

Перший прочумався Демосфен.

— Сто чортів! — крикнув він, ударяючи так сильно кулаком по столу, що аж увесь посуд кругом задзвенів.— Та він сміється з нас, цей підлий хлоп! А що, пане ротмістре, чи не моя була правда, коли я сумнівався й гадав, що відправлений у Літин розбійник був не Кармелюк?... Коли б пан ротмістр не поспішив відправити гайдамаків у Літин, ми б не прогаяли марно цілого дня, а тепер він устиг утекти від нас. Але, панове,— Демосфен цростяг руки до панів, які зібралися за столом,— чи ми вже не шляхтичі більше, що дозволяємо бидлиськові глумитися з нас!?. Де той пес, що привіз сюди листа? — крикнув Демосфен до слуги.

Енергійний покрик Демосфена, його полум'яний погляд і почервоніле від обурення обличчя прочумали все панство.

— Правда! — закричали кругом.— Сюди того посланця! Розкатати його так, щоб і чортам стало моторошно! Де ж той посланець?

— Він поїхав,— відповів слуга.

— Як? — проричав Демосфен, підводячись з місця й перегинаючись через стіл, від чого стілець його з гуркотом перекинувся на підлогу.— І він поїхав!? І ми знову не маємо в руці нитки, щоб піймати того негідника? Та як же ви його випустили, сто

чортів вашій матері! — пакинувся він на слугу, забуваючи, що говорить у присутності дами.— Чому не затримали його?!. Знюхалися з гайдамаками, думаєте продати панів? Так не діждетесь же! Закатую вас усіх на смерть!

— Милосердя, вельможний пане, милосердя! — Слуга впав на коліна й, захлинаючись слізьми, заговорив:—Та хіба я знав... Хіба міг думати?.. І все ж вельможне панство...

А втім, розмова, що спалахнула в усіх кінцях столу, цьо-го разу одвернула Демосфена від думки негайно карати селян.

Аж заклекотіли всілякі пропозиції, плани й проекти; Кожен намагався запропонувати найпевніший спосіб піймати негідника. Було вже дуже пізно, але ніхто не думав розходитися: нечувана зухвалість Кармелюка викликала загальне пожвавлення. Одні пляшки мінялися на інші, і з кожною переміною він зростала й панська одвага.

Дзигарі на каміні давно вже пробили північ, коли до їдальні ввійшов дворецький, тримаючи в руках коштовну скриньку і великий запечатаний конверт.

— Ясновельможний пане,—промовив він, підходячи до маршалка.— Графський слуга привіз від графа цю скриньку ясновельможної пані, а листа панській милості.

Розалія зашарілася.

— Від графа? Отже, граф...— скрикнула вона, мимохіть схоплюючись з місця, але зараз же, вхопившись руками за серце, із кволим стогоном опустила в крісло.

— Що з пані? Пані погано? — заметушилися коло неї сусіди, наливаючи в склянку води, вина і кидаючись з усіх боків до Розалії.

— Ні, ні, панове, не турбуйтеся,— промовила з кволюю усмішкою Розалія, розплющуючи очі,— це минеться... від несподіванки... Знаєте, я ж... Ми всі були певні, що граф... що мої діаманти — виправила вона себе хапливо,— що мої чудові діаманти пропали навіки... і нараз вони тут! Цілі... Ось і ключик тут... Одімкніть!..

Найближчий кавалер поспішив повернути ключика й відчинив скриньку.

— Всі, всі тут, цілі! — крикнула Розалія з удаваною радістю й, обернувшись до Демосфена, додала вже з непідробним тріумфом: — А що пан тепер скаже? Чи може боягуз, лиходій повернути такі коштовності?

— Пшепрашам, пані,— розвів руками Демосфен.—Я розгубився.

— А листа, друже мій, чому ж ти не читаєш? — спитала Розалія, звертаючись до чоловіка.—Там, напевно, є вказівка щодо наших грошей.

— О так, так,— сполошився маршалок.— Але де ж мої окуляри? Ей ви, хто там?!

— Якщо ласкавий пан дозволить, то я можу прочитати листа,—звернувся до маршалка Демосфен.— Секретів немає?

— О, натурально!— промовив поважно маршалок, передаючи пакета Демосфену.

Сусіди підсунули до нього два канделябри. Всі насторожилися.

— "Ласкавий пане! — почав читати Демосфен.—Вам, мабуть, уже відомо, що дружина ваша доручила мені і всі ваші діаманти, і всі пеньонзи в кількості 10.000 червінців, котрі я щасливо привіз у надійно захищене місце... Добре ж обміркувавши і

згадавши, що сії червінці є не що інше, як кров і піт ваших нещасних рабів, я вирішив повернути їх на розумніший вжиток. Що ж до діамантів та інших коштовностей дружини вашої, то, розпитавши добре й довідавшись, що вони становили її посаг, я повертаю їх їй назад в подяку за приємно проведений час..."

— Кармелюк! — несамовито крикнув Демосфен. Але голос його перебив пронизливий жіночий зойк.

Розалія пусти, і її очі під лоба і непритомна впала на крісло.

XXVI

Стояли чудові дні південної осені. Сонце ласкавим промінням обливало й солом'яні покрівлі села Вівсяники, і навколо нього садочки та левади, ледь побризкані в м'яких вигинах листочків краплями золота, і ниви пшениці, серед яких уже де-не-де вилискували бронзою чепурні копи. Все при блиску освітлення й прозорій чистоті повітря горіло й іскрилося багатством барв і форм, але серед цієї краси природи не видно було руху життя: нахилений од ваги колос сумно шелестів, на отавах і сіножатях не видно було ні круторогих волів, ні овечих отар, ні коней; по вулицях не похитувалися вози, та й по всьому селу панувала зловісна тиша,— неначе воно вимерло... Тільки на широкому дворіщі пана Хойнацького мовчки товпилися понурі юрби людей... Коло стайні приїжджа комісія, яка складалася з комісара пана Сварчевського, асесора пана Сливицького, писаря та депутата дворянського пана Янчевського, чинила слідство про вбивство поміщиці Доротеї Хойнацької, а також про пограбування її добра й підпал. Свідків брали на тортури, для цього лежала тут же ціла купа лози та кілька пар ремінних канчуків і трійчаток. Більшість селян повтікала в ліси, а тут стояли тільки діди, хворі жінки та підлітки, які попали панським об'їждчикам до рук. Хойнацький сховався в своїх хоромах. В них зараз було пусто і скрізь лежав похмурий слід, який лишила по собі смерть... Великі дзеркала в залі були позавішувані чорним флером, в таких же покрівцях висіли жирандолі й бронзові консолі...⁴⁰ В парадному передпокої стояв приземкуватий стіл, завалений списаними аркушами й чистим папером; на ньому височів білий фаянсовий каламар з багатьма дірочками для пера і така ж велика пісочниця.

— Гей, хто тут? — гукнув Хойнацький.

На поклик його вискочила з далеких кімнат бліда, з заплаканими очима Фрося. Сльози зіпсували її грим, а переляк спотворив риси обличчя, й воно мало комічний вигляд.

— Ой пане коханий! — заголосила вона. — Нащо так катують людей? Вони ж иомстяться.

— Сто перунів! То не я, Фросю, — здригнув пан. — Ой пане бзусе! Комісія їх роздратує, а мене не врятує... то правда... Я хотів був відкупитися, так пан Янчевський став гопки...

— Але, мій пане, моє ясне сонце, мій діаманте неоціненний, — ридала й ламала руки панська фаворитка, — рятуйте себе й мене!.. Панові Янчевському чужа шкура не муляє... Добре він захистив небіжку пані, так, брунь боже, й мого добродію... Вони й

мене ще візьмуть на мордування... Я ж навмисне тоді, щоб приховати від пані мою любов до вас... давала зрозуміти їй, що мені до вподоби проклятий кацап, а тепер порятуйте мене або вбийте своєю рукою... Від пана й смерть буде люба...—І вона впала до ніг свого покровителя й обвила їх руками...

— Не плач, Фросю, встань! — заметушився Хойнацький, намагаючись скоріше підвести покоївку: не так він співчував її горю, як боявся скандалу, бо Фрося могла і його вплутати в цю історію.— Я не дозволю їм тебе чіпати...

— Ой пане, рятуйте! — І покоївка хотіла була кинутись йому на шию, але Хойнацький ухилився від цієї ласки.

— Що ти? Здуріла? Увійти можуть... Ну, цить. Я обороню...

Та не встиг сумний удівець закінчити своєї репліки, як з'явився на порозі пан Янчевський і вигукнув з трагічним пафосом:

— О милості, милості! Як ваші skutki! 30

— Нопу soit qui таї у pense! 31 — перебив його зніяковілий господар.—Дівчинка боїться, що її візьмуть на допит з тортурами... Ну, звичайно, реве й валяється в ногах, а пан уже бозна-що...

— А коли б і "що", то далі буг — це цілком у нормі... Ніякої ганьби, а сама тільки радість! Гм!.. Пиця непогана...

а в перспективі... Якщо пан дозволить, то я можу стати на його позицію... Хо-хо!

— Не до жартів, пане,— одрубав Хойнацький.— А мене все це слідство дратує... Я хотів був відкупитися, та пан запротестував.

У парадний передпокій увійшов пан асесор із своїм писарем; комісар же залишався ще на допиті.

— Ну, що, як на селі, успішно? — запитав украдливо асесор, нахилившись до свого писаря й боязко озираючись на всі боки.

— Що ж, ваша милосте,— відповів той, дивлячись на свої чоботи,— на селі погано! Пусто по хатах і коморах... все приховано й виведено... та й з усього іншого видно, що пан обібрав селян до нитки.

— Доглянув! Хе-хе! Ти ж конфіскував їх чи теж не потрусив! — скрикнув тривожно асесор.

— Все, що попадалося під руку — і сало, й пряжу, й полотна, й верети, й намисто, й курей... Котів тільки не займав...

— Ще б пак!.. А пеньонзи? Хе-хе?!

— У одної тільки баби знайшов десять злотих... Берегла в скрині на свій похорон... Вже я їх усіх лякав усякими карами... Нічого!

— А чи допитував секретно, конфіденційно, не страхом лякаючи, а ласкою спокушаючи?

— Допитував... Кажуть, що вбита пані була люта, як відьма... І що тепер на її місце покоївка... А ця покоївка була до злочину полюбовницею муляра, товариша Кармелюкового, а що самого муляра закликав пан... Нікого і в двір не пускав, а муляра допустив і в покої... Та ще кажуть, що пані наказувала панові, а що пан боявся своєї

дружини... То тут я малим розумом не розкумекаю, а пан асесор дещо може собі й виудити..!

— Хе-хе! Та ти молодець,— заохотив свого писаря асесор і став терти з масною посмішкою свої чіпкі руки,— в твоєму слідстві'—цілий скарб... І я тобі дам нагороду... Сее ми обміркуємо старанно.

В цей час почувся па ганку хрипкий голос Пігловського, супроводжуваний басом пана комісара.

— Що ж, пане, діло є зело плутане й вельми темне,— хрипко басив комісар.—Звичайно, це розбійницький подвиг Кармелюка, але селяни в цьому пограбуванні замішані, і щоб розплутати все й натрапити на сліди лиходія... а може, й багатьох лиходіїв, треба завдати багато клопоту панству, а через те, що цими клопотами не повернеш утрати,

бо що з воза впало, те пропало,—то, на мою думку, треба панові Янчевському повернути діло так, щоб віддати його на волю божу... Інакше я неухильно приступлю... Шановний депутат наш вельми перекірливий і необачний, а закону пильнує... Ліпше хай пан вельможний порадить своєму приятелеві... знаєте... гм... "Суха ложка рота дере..." і "мзда наша — хліб наш насущний..."

— "Мзда наша..." Хе-хе! — повторив солодким, аж нудотним, голоском пан асесор, показуючись у дверях кабінету.— А на землі закон є святиня... несокрушна й неопалима навіть золотоносним вогнем. Гм! Будемо ж стояти, мій товаришу, непорушно й твердо, не спокушаючи йогомосці і не спокушаючись також ніякою панською ласкою.

Комісара здивував такий фортель асесора, і він перепитав його не тямлячи:

— То приступати без того... без усякої?..

— Ох-ох-ох! Приступати! — зітхнув асесор і підвів очі Д'горі.

Пан Пігловський поспішно покликав до зали господаря й Демосфена.

— Передусім, шановний пане,— почав лагідно, але поважно асесор,—я мушу поставити вам на око, що з слідства виявилось, що пан справедливо запідозрив селян у співучасті з гайдамаками, але понеже тут допитувати їх незручно, поелику вони багато показати мають на паца, а страху ради затаюють, то через те ми й вирішили з паном комісаром заарештувати всіх запідозрених і відпровадити їх до Кам'янця для вящого слідства...

— Панове! — вигукнув Хойнацький.— Ви розорите мене вкрай! І так увесь хліб осипається, бо половина хлопів повтікала, а коли ви ще й другу заарештуєте, то хоч усе запали..!

— Та й дозвольте, панове! Я протестую... *Liberum veto*,— підвівся Янчевський.— Хіба підле бидло може свідчити проти шляхетного пана? Бидло ні прав, ні голосу не має!

— Коли б селяни за свої кривди діскувались, то правда,— сумирно мовив асесор,— але на слідстві про злочинства кожен свідок... не для обвинувачення пана, звичайно, а для з'ясування злочинних дій...

— Згідно з статутом,— додав комісар.

— Ні, не згідно,—загарячкував Янчевський,—ви й говорити щось про пана не повинні їм дозволяти, інакше ви самі будете під'юджувати бидло на бунт... Я про це од пишу панові маршалку й губернаторові.

— Що ж пан так одразу...—густо почервонів від досади й збентеження комісар.

— Панська воля. Нехай рапортує,—перервав комісара асесор.—Нам ще приємніше... Ми мирно й дружньо хотіли провадити справу, та коли немає миру...

— Та сто чортів і відьом!—скрикнув Янчевський.— Ви хотіли зняти з нього шкуру!

— Знайти заслужену мзду! — розчулено поправив асесор.

— Панове! Краще припинімо суперечки,— заговорив Пігловський,— і поговорім миролюбно...

— Та я вельми охоче...— обізвався Хойнацький.

Демосфен демонстративно підвівся й вийшов із зали.

— Для судової справи,— почав Пігловський,—треба хлопів відпровадити до Кам'яця, а моему дорогому сусідові вони потрібні на жнивах... Не можна ж його, пограбованого збойцями, вщент розорити? А тому закон може або тут закінчити слідство, не відриваючи хлопів од панських робіт, або, щонайбільше, відкласти слідство до цілковитого закінчення робіт.

— Панська резонна мова,—розчулився асесор,—вельми приємна для вуха,—усміхнувся асесор.—Однак закінчити тут слідство можливості немає, поелику злочин є вельми великий, чи не так? — звернувся він до комісара.

— М-м... авжеж... само собою...— обізвався той.

— Але відкласти допит... вказавши на непереборні й надзвичайні причини... мені здається...

— Дуже можливо... Хо-хо-хо! — перебив схвальним рокотом комісар.

— Ну от, панове, й чудово,— зрадів Пігловський.

— Атож, атож... нехай і так,— підхопив господар.— Хоч краще було б...

— Я вчора пропонував панській милості сее міркування... тепер же такеє неможливе,—зітхнув асесор,—не належним способом уже ведено слідство, багато неподобного занесено вже в пункти відповідей... і тому подібне... Ох-ох-ох! А от щоб відкласти... сее можливе; але разом з тим поєднано з багатьма труднощами для нас, з зайвими витратами, з неминучою витратою і праці, й часу, й грошей, поелику онее відкладання ми маємо цілковито взяти па свої плечі, на свій страх, на свою відповідальність, відписуючись зело хитро.

— Мм... еге ж, відписуватись доведеться,—підтримав товариша комісар,— а тому бажана й винагорода...

— То поговорімо одверто,— запропонував Пігловський.

— Вельми й вельми,—потер руки асесор.

Почався торг. Обидві сторони гаряче й довго боронили свої інтереси... Але угода все-таки відбулася. Хойнадькому довелося заплатити за відстрочку арешту селян таки чималеньку суму. Асесор, одержуючи сребряпики, з щирим жалем казав:

— їй-богу, мені шкода папських пейонзів, тому що це тільки оплата наших збитків, і цим вельможний пан себе не заспокоює, непохитно... Вчорашня моя пропозиція була вигідніша... але пап депутат...

— Та він, заради слова, щоб орацію сказати,— вставив Пігловський.

— О елоквенція!—зітхнув асесор.— А тим часом вона зіпсувала справу... Все-таки діло тепер неухильно мусить просуватися, й, закінчивши за хлопів, я приступлю, з дозволу пана, до допиту його милості про деякі обставини.

— При чому ж я? — сполошився Хойнацький і поблід.

— Йогомосць ні при чому... але пан може дати цінні відомості. Наприклад: яким чином потрапив сюди муляр, хто його рекомендував?

— Я сам його зустрів коло брами... муляр був конче потрібний...

— Як же пан, при своїй підозріливості... Всі посвідчили — і хлопи, й челядь, що пан навіть своїх добрих знайомих, сусідів, не пускав у свій двір без опиту і обшуку і несподівано з зовсім незнайомим мужиком, навіть нетутешнім, а вчинив так дивно.

— Мм-авжеж,— протяг комісар октавою.

— Мені конче... треба було,— плутався Хойнацький, відчуючи, що неслухняний дрозд проймає і його голос, і тіло.

— Бачите, незакінчена брама давала доступ... розбійникам,— пояснив Пігловський.— Ну, велика небезпека, природно, допустила меншу...

— Авжеж, від тої брами я втрачав розум...— пробурмотів Хойнацький.

— Припускаю,— вів далі асесор,— але невже не знайшлося серед хлопів і панських підданих простого муляра?..

— Не знайшлося...— перебив Пігловський.

— Хе-хе! — І пан асесор значливо переглянувся з своїм товаришем.

— Мм... так,—протяг комісар.—Хлопи й навколишні обивателі свідчать, що у Вівсяниках і тепер є три-чотиріг муляри й дуже вмілі... Один навіть може мурувати найвигадливіші груби.

— Але я боявся своїх хлопів...

— Були на те, можливо, якісь конфіденціальні причини?

— Та як же хлопам вірити? То — гадюки!

— Але якщо хлопи — гадюки, то чому чужі краді?

— Мої особливо!

— Напевно, пан або пані їм дуже допікали?

Хойнацький прикусив язика, але Пігловський поспішив йому на виручку.

— Пан асесор допитується вже не про належне: ставлення діди́ча до своїх підвладних священне, і ніхто цього торкатися не може. Це раз, а друге — найнятий муляр був зовсім не хлоп, а вільний кацап...

— Священних прав я не торкаюся, боронь боже,— покірно заперечив асесор,— але для визначення провини селян відати належить, чи були вони зведені лиходійськими підмовами вищереченого вбивці й злодія, Кармелюка, чи самі, носячи в душі почуття

звірячої помсти, покликали сюди гайдамаків... Вельможний пап, гадаю, сам погодиться, що інтереси правосуддя цією свідомістю зело зачеплені... Але й поминувши сеє, мені все-таки для слідства треба знати, з яких причин сей удаваний муляр, що виявивсь розбійником, не токмо не був оточений якимсь дозором, але навіть був допущений у покої, де й ночував.

— Неймовірно! — розвів руками комісар.

— То не я допустив, не я... — стрепенувся Хойнацький. — То друяшна... покоївка їй сказала... Вона Фросі вірила... ну й погодилась.

— Фрося... Це покоївка?

— Так, пане.

— І не хлопка, а вільна?

— Так, я її відпустив на волю, — обізвався Пігловський. — Вона раніше була моєю хлопкою.

— А за що, коли дозволить пан поцікавитися?

— Гм... взагалі... за заслуги... — збентежився, видимо, її колишній володар.

— Пшепрашам, пане, — попросив пробачення асесор, — я нічого не торкаюся... шаную священні права, а вельми паче родинні таємниці, але мені треба знати, чи має сая дівиця душевні якості, котрі могли б вселити покійній жертві довіру до своєї найманки?

— Гм... щодо душі... — почав був Пігловський.

— Має, мас, — поквапився запевнити слідчу комісію господар.

— Треба допитати її — і квіта! — вирішив асесор.

— На бога, паново! Не тбрзайто неповинної ні в чому дівчини! — заблагав Хойнацький.

— Кого це? — збентежився й депутат,

— Та Фросі...

— Як? Чому? Яке її відношення до цього діла? — стурбувався депутат.

— А таке, шановний пане депутате, — відповів з ласкавого догідливістю пан асесор, — що це головний свідок, а може, й пособник, що ми тільки від неї можемо довідатися про місцеперебування злочинця і його товариша, з яким бачимо близькість дівиці.

— Скажу навіть — відчуваємо, — зарокотав комісар.

— Дай, пане, спокій! Все це дурниці! — спалахнув Янчевський.

— Ох-ох-ох! — похитав головою пан асесор. — Відхилити сюю дівицю від відповідальності, означало б іти явно, пане, проти закону, сиріч покривати розбійника й стати на його бік, бути його пособником. Гадаю, що сеє панові депутатів, якому доручено захищати шляхетське життя й добро, не личило б.

XXVII

— Я вважаю покоївку Фросю пособницею злочинства! — гаркнув комісар. — Так, пособницею, співучасницею... І якщо пан хотів писати йогомосці маршалкові, то я теж пошлю естафетою рапорт губернаторові й панові голові суду.

— Та я не перечу, панове, мені що,— розгубився Янчевський.

— Невже ви її, бідолашну,.. будете допитувати з тортурами? — бідкався Хойнацький.

— Її кличемо зараз, як свідка,— посміхнувся асесор,— але вельми правдоподібно, що вона зразу стане й звинувачуваною!-. Щодо свідка, залежить від комісії, чи дати віру її словам, чи підкріпити їх тортурами... Але від звинувачуваного вимагатимуть неухильного опиту з тортурами, хіба токмо він у всьому щиросердно й без усякого хитрування признається.

— Це жахливо! — шепотів побілілими губами Хойнацький.— Нещасна дівчина!.. Вона може... з дурного розуму... вона від страху...— А в голові його стукало тим часом: — "Вона ж од страху може чорзна-чого наплескати і мене всього вплутає..."

— Та чого так пан за неї заступається? — ущипливо зауважив комісар.— Хоч її ж і випустили на волю, а все ж таки вона хлопка... і здатна на всяку капость... Ось пан побачить... Я наполягаю привести її неодмінно і взяти під

варту, та пройтися лозою по конфіденційних частинах, а після лози підсипати й канчуків,— тоді розв'яже вона язика... ого-го!Г

Хойнацький безпорадно дивився на своїх приятелів; але вони, певно, були пригнічені різким поворотом справи й одразу не зміркували, як захищатися; навіть одважний Янчевський, забувши про свою красномовність, кусав лише з досади вус.

— З дозволу пана! — перервав важку мовчанку асесор.— Я маю дещо сказати! — І він показав Хойнацькому рукою на кабінет. Господар негайно пішов за своїм гостем.

Замкнувши двері, асесор ґрунтовно пояснив Хойнацькому, що справа набрала неприємного характеру й може бути для господаря вельми й вельми небезпечна. Слідство вже навело на багато фактів, а покоївка, очевидно, їх підтвердить і під тортурами ще відкриє ноні обставини...

— Перед судом з'ясується таке,— ніжно говорив асесор,— жінка не любила чоловіка, а чоловік боявся жінки і від усієї душі бажав їй смерті; у жінки була покоївка, вона сподобалася чоловікові, і він зробив її своєю полюбовницею, а тоді вже вони придумали злочинну штуку: чоловік закликав якогось волоцюгу, а покоївка направила його вбити свою пані... От удвох і вхекали... а на Кармелюка тільки звернули... Я не тверджу, вельможний пане, що це так було, але в слідчих паперах це стоятиме слово в слово...

В міру того, як асесор говорив, у Хойнацького чуб ставав сторч і жах обхоплював залізними пазурами його хиряве тіло.

— На матку найсвентшу! На рани пана Єзуса! Тут правди немає й слова... Ні я, ні покоївка ні при чому... Я обожнював покійну дружину... То був ангел небесний,— присягаюся....

— Вірю, вірю,— розчулився асесор,— але в паперах...

— Ой, що ж мені робити? Пане, рятуй!

— Мій дорогий! — розчулився до сліз асесор.— Як мені жаль пана! Вчора б усе на дрібницях могло кінчитися, а сьогодні комісар докопався... і він. дешево не поступиться... Все вам зіпсував пап Янчевський. А тепер... розголос пішов... Тепер

закрити справу означає — самому стати під дибу... Виходить, коли вже падає, то хоч з доброго коня.

— Г— І слідства більше не буде, і вся справа...

— Передається на волю божу... Так і постанову, і кон-клюдзі напишемо... а всі опити спалимо.

— Скільки? — спитав нарешті Хойнацький*

— Десять тисяч злотих.

— О-ой! — схопився він за голову і впав у крісло.

Хоч як просив Хойнацький зменшити мзду, хоч які виставляв резони,— асесор був твердий, мов граніт, і не поступився й копійкою. Хойнацький, нарешті, погодився і потім навіть був дуже радий... і весело запросив усіх на сніданок.

— Ну, тут, хвалити бога, закінчили ми діло,— кречнув комісар, пропустивши третю чарку березівки,— а от завтра переїдемо до панської милості.

— До мене? — оторопів Пігловський.

— Так, пане. Треба буде заарештувати сім'ю Кармелюка і всіх тих, хто з нею в дружбі.

— Гм... Так і до всього села можна добратися! — посміхнувся Пігловський.

— Вельми і вельми.

— Однак, панове, дозвольте й мені сказати слово,— підніс Янчевський праву руку і застиг в імпозантній позі.— В інтересах суспільства треба не тільки залишити сім'ю розбійника на місці, не тільки не турбувати її допитом, а навіть приспати її обережність і непомітно, але гшльио стерегти і держати засідку... Той пекельний виродок любить сім'ю... й одвідує її потайки... Дайте нам час, і ми з паном Адамом піймаємо звіра в пастку. Тут, панове, ви вчинили вельми мудро й сумлінно, давши Фросі спокій, бо коли навіть запідозрити її в любовному зв'язку з товаришем гайдамаки, то в такому разі треба дати можливість йому навідати свою коханку й накрити на меду муху... Так само треба зробити і з сім'єю Кармелюка, бо тут лежить в основі конклюдзі сама тільки підозра, а32там непохитна певність і незаперечність... Киньмо ж, панове, під ноги застаріле правило: "Pereat mundus, fiat justitia *",— а піднімімо чарки за інше: "Хай усе гине, аби тільки гаразд було людині!" — і напружимо сили на благо й процвітання ойчизни!

Всі гаряче відгукнулися на промову оратора: чарки заходили по руках; посипалися привітання, почали потискувати один одному руки й обійматися. Найголосніше кричав комісар, а асесор розпливався в блаженній посмішці. Коли галасливі вибухи захоплення трохи вгамувалися, він звернувся до пана Пігловського солодким голосом:

— Все вищеречене пречудове й повчальне... токмо єдине місце залишилося під сумнівом: як нам> певними бути, що попуск піде на благо, а не на зло? Де сьому докази?

А ось,— впевнено відповів пан Пігловський і поклав перед асесором дві білі асигнації, на яких різко виділялися й римським, і арабським шрифтом цифри 50.

Асесор розчулено глянув на ці докази й зворушливо промовив:

— Незаперечні!

Янчевський повернувся з Пігловським до Головчинець.

По дорозі приятелі обмірковували вдвох план дальших дій. Пігловський запропонував був спершу залякати дружину Кармелюка грізними заходами й силою вирвати в неї таємницю чоловікового сховища, але Демосфен заперечив проти цього. Перш за все він довів Пігловському, що, вай-певніше, дружина й не знає, де переховується Кармелюк із своєю зграєю, по-друге, вій наполягав на тому, що грізні заходи можуть викликати тільки впертість і кінець кінцем примусять і дружину втекти з дітьми до чоловіка, а якщо це станеться, то вони втратять єдину принаду, на яку ще можна піймати Кармелюка. З огляду на все це Демосфен запропонував хитріший план: тому що, як видно, Кармелюк уже був у дружини й буде ще не раз навідуватися до сім'ї, то постаратися за будь-яку ціну притягти Марину ласкавими обіцянками на свій бік, а щоб примусити жінку повірити панським словам,— виконати ці обіцянки заздалегідь. Самим же тим часом установити пильний нагляд за хатою Кармелюка.

Пігловський погодився на пропозицію Демосфена.

— Я в тебе й зостануся,— сказав Янчевський.— Не виїду до того часу, поки не впіймаю того бунтаря. Хай гине господарство. Товариші — перш за все!

Правда, в Демосфена була й інша, набагато менш благородна мета, яка примушувала його зостатися в садибі друга. Хоч і як храбрував пан Янчевський, все ж таки він дуже й дуже побоювався зостатися наодинці з своїми хлопами, котрі добре пам'ятали його звіряче поводження. Страх цей зріс особливо відтоді, коли фурман пана Янчевського Онисько втік до Кармелюка. Та Пігловський, не відаючи про таємні порухи душі друга, був зворушений його надзвичайною великодушністю й, потиснувши гаряче його руку, промовив з почуттям:

— Дякую... Не забуду ніколи...

— Тільки, пане Адаме, треба діяти, по гаючи часу,— закінчив Демосфен, відповідаючи другові на потиск руки.

Наступного дня вранці пан Пігловський і Янчевський сиділи в кабінеті, ждучи Марину.

Пігловський поволі потягував димок з довгого чубука, Демосфен посмоктував куценьку люльку... Аж ось двері тихо скрипнули й до кімнати зайшла Марина.

Від часу останнього побачення з Кармелюком вона ще дужче поблідла, схудла, змарніла й схожа була тепер" на виснажену літню жінку. Ввійшовши до кімнати, Марина низько вклонилася панам і стала, ждучи папських наказів, коло дверей. Тривога, болісний сумнів мінилися па її обличчі...

— Гм... неважна,— пробурчав уголос Демосфен, безцеремонно розглядаючи Марину.

— А була не така,— сказав Пігловський і, вийнявши чубук, промовив:— Ай-ай, і змарніла ж ти, Марино! Тебе й упізнати важко. Ну, як живеться?

— Ой паночку ласкавий,— ледве промовила Марина, низько вклоняючись.— Двоє дітей... я сама... насилу ноги волочимо.

— Що ж так? За чоловіком тужиш?

Марина здригнулась і з жахом глянула на Пігловського. Уже один тільки виклик до пана не віщував нічого доброго, а панова зх^адка про чоловіка й присутність у дворі пана Янчевського явно загрожувала їй чимсь страшним; але, на подив її, Пігловський розмовляв і далі дуя;е лагідним тоном:

—■ Що ж, діло законне: за чоловіком скучати не гріх, тільки коли чоловік вартий того, коли він хоч жінку та дітей своїх любить, а чи любить вас твій збойця? Ех, Марино, Марино, згадай, як я довго на твій шлюб згоди не давав. Звичайно, що й казати, жінки й дівки й тепер до гайдамаки липнуть! Гарний він, а душа в нього чорніша, ніж у цигана. Чи я йому не був ласкавий пан? Людиною зробив; якби він був вірний мені слуга,— відпустив би вас усіх на волю, про те я і йому не раз казав, а він чим од-платив мені? Бунтувати хлопів почав проти мене, проти свого благодійника...

— Коли б вельможний пан не продавав його... а сам...— боязко промовила Марина й, злякавшись своєї сміливості, придушила таяше зітхання й замовкла.

Але, на її подив, Пігловський не розгнівався, а говорив так само ласкаво:

— Та я й не думав продавати, мені ж самому його шкода; розумний був, бестія, і робітник добрий. Я ж хоті і тільки по-батьківському покарати його, в тому й сорому ніякого немає, коли свій пан карає, а він що втяв? І Ірії всьому вельможному панству мені, хазяїнові й панові свос му, мало не наплював межі очі! Злості своїй волю хотів дати, та не вдалося! А чи подумав про жінку, про дітей? Про те, що кидає їх на муку, на горе, на голодування, а може, й на саму смерть... Та коли б він вас хоч крихту любив, то заради вас терпів би... А йому що діти, що жінка! — Пігловський спинився і вп'явся в Марину допитливим поглядом.

Марина витирала рукавом очі. Панові слова немов підтверджували ті думки, які не раз роїлись їй у голові. І втрачене можливе щастя, і невтішне теперішнє горе наповнили її серце нестерпним болем, і сльози закапали з її пригаслих очей.

А Пігловський тим часом говорив ще вкрадливіше, ще з більшою приязню:

— Ну, от і далі: скучив піп за сім'єю, не витримав розлуки, втік з москалів,— то злочин, зиичайно, але проти казни, а не проти пана; ну, й прийшов би до мене, упав би до ніг, покаювся б у всьому, як своєму панові. Я сам батько... простив би його, перевів би вас на якийсь далекий лісовий хутір... підмазав би, де. слід, і жили б, як у Христа за дверима. А він що затіяв: грабіж, розбій! Через нього й вашому братові тепер гірше...

— Та дай спокій, пане Адаме! — перебив Пігловського Демосфен.— Хіба він з москалів заради сім'ї втік? Для розпусти він утік, щоб ловити дівчат і жінок по лісах та дорогах та безчестити їх! Він і з москалів через коханку втік! Авжеж, достеменно відомо, мені про те сам капітан розповідав: знюхався з чужою ланкою, чоловік його застукав, ну й присудили йому сто палиць, а він не був дурний та й подався на вільне превеселе життя.

Слова Демосфена вп'ялися в серце Марині нестерпним болем. їй згадалися Кармелюкові слова про те, що він утік з москалів від туги за сім'єю... Так ось вона, туга за дружиною!.. Як співав: "Змучився... стужився!" Зле й пекуче почуття закипіло в душі

Марини. "Та, може, пай ще й бреше?" — мигнуло їй у голові, але почуття пекучої образи заглушило цю хвилову думку. "Змучився... стужився", — краляли ці слова серце Марині, — і вона повірила... Дурна, дурна!.. Якби справді любив, скучав, то навідувався б, бачився... А він? Двічі заглянув за півроку! А ще кликав з собою кудись. Кликав... Тепер уже й не кличе!"

І ніби у відповідь па ці думки нещасної жінки, Демосфен провадив далі:

— Коли б за сім'єю скучав, то він би тут і приріс... Коли собака до хазяїна звикне, то її й кілком не одженеш, а твій збойця? Адже він як у пісні говориться: "Де дівчину чую, там нічку ночую, а де молодички — то там і три нічки".

І Демосфен гучно розсміявся, не одриваючи погляду від змученого обличчя Марини.

А Пігловський єхидно вів далі:

— Ти от змарніла, перевелася пі па що, ну й, виходить, не до душі йому. А чи подумай він про те, через кого твоя врода злиняла, через кого і ціле життя твоє за вітром пішло? Йому що? Гульня, море по коліна, а вам біда, вам горе, вам смерть!

Слова Пігловського знову нагадали Марині образливий чоловіків подив: "Та як же ти змарніла, Марино!" Той вигук і тоді нестерпно боляче різнув її по серцю. Тепер же, підігріта хитрими словами панів, уява надала йому ще виразнішого, образливішого змісту, — і думка про те, що чоловік занапастить і її, й дітей, постала перед , нею дуже виразно.

— Нехай йому вже бог простить, папочку, за те, що він зробив з нами, — промовила вона, ледве стримуючи сльози, що підступили до очей.

— Простить... Ні, молодице: бог не простить, і люди по помилують! — заговорив урочисто й похмуро Демосфен, простягаючи свою долоню вгору.

І Демосфен заговорив про страшні злочини Кармелюкові, про те, що господь уже відступився від нього й сили пекла завладали його душею.

— Хіба він думає про те, що гріх його впаде й на нещасних дітей? Та чи зайшов він до вас хоч раз? Думаю, і не заглянув?

Демосфен пильно глянув на Марину. Марина затряслась і побіліла.

— Ну, чого ж мовчиш? — настійливо спитав Демосфен.

— Та що тут і казати?.. Найперше ж він повинен був просто до тебе прийти, — підтримав товариша Пігловський, — ти й не винна ні в чому: хіба ти знала, як він додому повернувся? — лагідно промовив Пігловський. — Ну, кажи вже правду, ми ж знаємо: був раз?

— Був... — ледве чутно обізвалася Марина.

— Ну, от і добре, що правду кажеш... За перший раз і нічого, — ти мусила була сховати чоловіка, а от те, що/ги і вдруге приймала його — то вже погано... І тобі... і дітям твоїм.

— Паночку, голубчику, не знала я нічого... не бачила,...

Змилосярдьтєся, простіть... — заблагала Марина, тиснучи руки до впалих грудей.

— Не знала? Повірити важко: чутка вже кругом ішла, — зауважив Демосфен.

— Ой боженьку, мати божа, царице небесна! Що ж би я, бідна, вдіяти могла, коли б і знала? Хіба сила моя була вигнати його з хати?

— Треба було мені передати, а я б уже знайшов спосіб,— суворо сказав Пігловський.

— Та він усього й перебув одну годиночку...

— Годиночку не годиночку, а за цю саму годиночку тепер усі ви загинете: і ти, і діти твої,— грізно мовив Пігловський.

— Паночку, батечку! Простіть, помилуйте, нехай мене хрест поб'є, коли я тепер хоч на поріг моєї хати пущу його,— заголосила Марина і впала в ноги Пігловському.— Чим же я, нещасна, виппа, чим завинили діти мої?.. Ой, не добивайте ж мене... ох, змилосердьтеся!

— Не трать, молодице, задарма сліз,— суворо спинив її Пігловський.— Тепер над тобою не моя воля, а воля суду. Я тебе на те й покликав, щоб сказати тобі про це. Завтра до нас приїдуть від пана Хойнацького асесори й комісари,— вони вже довідалися, що Кармелюкова сім'я в мене живе,— надінуть на тебе кайдани і відпровадять вкупі з дітьми на каторгу в Сибір.

Дикий зойк вирвався з грудей Марини. Вона, обхопивши ноги Пігловського, заговорила швидко, плутано, в нападі якогось навіженого страху:

— Рятуйте... Змилосердьтеся... Мене вбийте, пожалійте дітей... Вони ж нещасні... Безталанні сироти! Ой, вирвіть краще в мене серце... Несила моя!.. Не винна я ні в чому!.. Нічого не знаю!..

XXVIII

— Вірю, вірю,—спокійно перервав мову Марини Пігловський.— Але суддям важко буде цьому повірити, тим більше, що ти бачилася з чоловіком двічі. Чим ти доведеш, що ти з ним не в одноруч?

— Бодай би я дітей своїх мертвими побачила, коли я хоч щось знала, коли я хоч у чомусь була з ним спільно! Бодай би я не діждалася святого причастя, бодай не діждалася спасіння душі! — заговорила крізь сльози Марина, б'ючи себе кулаками в груди.

— Годі, жінко, не трать дурно часу! — грубо перебив її Демосфен.— Закон велить! — промовив він урочисто.— А коли закон говорить — всі повинні мовчати. Ну, перед тим як відпровадити вас у Сибір, дадуть ще тобі й дітям твоїм по сто канчуків.

Останні слова Демосфена зовсім докопали Марину. Обливаючи слізьми руки Пігловського, забилася вона у нього в ногах, змішуючи клятви з просьбами, з благаннями... Вона вже втратила розум і подобу людини. То вже була якась збожеволіла, знесилена одчасм істота.

Перечекавши деякий час, Пігловський заговорив знову, але вже милостиво й ласкаво.

— Жаль мені тебе, молодице, жаль, а ще дужче жаль дітей твоїх малолітніх і моїх хлопів. Можна було б, либонь, і врятувати тебе, коли б ти пообіцяла...

— Все, що пан звелить! — скрикнула Марина, ловлячи руки Пігловського.—

Собакою буду! Життя своє за пана віддам.

— Гаразд!—похвалив її Пігловський.— Ну то слухай же. Асесора й комісара я впросив поки що не заарештовувати вас... Я їх запевнив, що ти — моя вірна хлопка й що вірність свою доведеш. А щоб довести, що ти з Кармелю —ком не в одноруч, тобі треба зробити ось що,— і пап Піг-ловський почав пояснювати Марині, що вона повинна приховати від чоловіка цю розмову, а коли він прийде до неї в хату, то, приспавши його ласкою, сповістити негайно в панський двір, що Кармелюк зараз у неї в хаті.

З жахом слухала Марина план зради, який так спокійно й так докладно викладав їй пан Пігловський. Незважаючи на все горе, яке приносив їй Кармелюк, в серці її ще жевріли любов і жаль до чоловіка...

— Паночку, згляньтеся,—ледве прошепотіла вона побілілими губами,— він же батько моїм дітям!

— Батько! — грізно крикнув Демосфен, підводячись з крісла й наступаючи на Марину.— Через того батька поженуть на каторгу і тебе, й дітей твоїх! Та мало того, ще до каторги знімуть на твоїх очах з дітей шкуру, і здеруть не так, як ми здирали, а на кобилі, з м'ясом, до самих кісток... І ти його смієш називати батьком! Не батько, а кат ваш,— он хто!

— Схаменися, Марино, згадай про дітей,— суворо гбво-рив Пігловський.— Чи ти гадаєш, що коли будеш приховувати, то врятуєш гайдамаку від кари? Не врятуєш! Не втече він на цьому світі від каторги, як не втече на тому від пекельних мук: піймають його й без тебе. Опде вже й москалі з Кам'янця прийшли того. Та тільки пам'ятай, що коли піймають його без твоєї допомоги, тоді підеш на каторгу і ти з дітьми. Подумай ще й про те, що чим пізніше піймають його, тим тяжча кара впаде на нього і на тому й на цьому світі: бо кожен день тягне за собою для нього нові й нові гріхи. А тому коли ти послухаєш мене і допоможеш своєму панові, то зробиш добро і чоловікові, й дітям. .

— Паночку... ласкавий папочку... Лебедику...— заголосила Марина.—Та як же мені!.. Він же чоловік мій!..

— Був чоловік, а тепер розпутник, гайдамака! — знову грізно вигукнув Демосфен.—А ти хто? Мати своїм дітям чи спільниця розбійника? Добра ти християнка чи заступниця того, від кого відступив і сам господь бог? Хочеш ти врятувати своїх дітей від каторги, від нелюдської смерті, чи хочеш занапастити їх з душею й тілом?!

— Ой папочку, як же мені не хотіти врятувати своїх дітей? Не так хочу спасти душу свою... як хочу їм... безталанним... щастя й долі...— заговорила Марина, ковтаючи сльози й давлячись на кожному слові.— На шматки б усе тіло порвала, душу б свою віддала, аби тільки вони не знали того горя, що мені випало...

Марина затулила обличчя фартухом і гірко заплакала. А Демосфен кивнув значливо Пігловському, немов кажучи: "Клюнуло, кінчай!".

Марина прийняла фартух од обличчя й схлипнула істерично:

— Та як же мені видати, як сказати?!. Язик не повернеться...

— Слухай, молодице,— поважно промовив Пігловський.— Слухай, мати,—підкреслив він останнє слово,—і запам'ятай, що я тобі казатиму: взяли мене за

серце твої материнські сльози, щастя хочу твоїм дітям. Нехай знають усі, що батьком їм став не Кармелюк, а пан Кармелюків. То от же, слухай: якщо ти виконаєш мою волю й зостанешся мені вірною слугою, то, ось дивись, цей папір,— я передаю його панові Янчевському,—він справді передав Янчевсько-му великий, складений вчетверо аркуш паперу,— тут підписаний визвольний лист тобі й твоїм синам.

Крик радості вирвався з грудей Марини, і вона впала до ніг панові Пігловському.

— І ти його одержиш,— казав Пігловський, не відпихаючи Марини від своїх ніг,—і не тільки одержиш визвольного листа, але ще й дам нагороду тобі, дам тобі и землю, і пару волів, а поки що й од панщини звільню.

— А я ще додам од себе за чесний вчинок і корову,— мовив Янчевський.

— І нічого тобі за це й робити не треба,—казав далі Пігловський.— А тільки як прийде до тебе твій гайдамака,— прибіжи в двір і скажи тільки одне слово: "Пане, дайте мені мого визвольного листа!" Більше нічого! Про чоловіка й не згадуй. Але,—змінив він одразу тон і заговорив суворо та грізно,— не думай, тчо ти можеш утекти від мене до свого розбійника! Миша не втече в мене з села, чуєш? Миша не втече!

— Нехай я світа божого не побачу, якщо надумаю втекти від пана, нехай умру без каяття,— мовила Марина, падаючи на коліна.

— Але якщо ти надумаєш обманити мене,— перебив її Пігловський, і голос його понизився до страшного шипіння,— якщо я тільки довідаюся, що ти переказала хоч одне слово з цієї розмови Кармелюкові,— відразу ж на очах твоїх зашмагаю твоїх щенят, на смерть закатую, собаками зацькую!

— Ой! — не своїм голосом закричала Марина й, обхопивши руками ноги Пігловського, заговорила, задихаючись від страху: —Все... все... не обманю, папочку, не обманю... Порятуйте, не губіть дітей!

— Ну, гаразд,— закінчив Пігловський уже лагідніше,—

вірю тобі. Іди ж і думай про те, чи ти мати своїм нещасним дітям, чи спільниця душогуба, котрому й на небі нема прощення. ' ■ '

Але тому що змучена, знесилена Марина все ще плакала й ніяк не могла підвестися з землі, то Пігловський подзвонив і наказав викликаному дворецькому:

— Підведи молодицю, та не забудь сказати дозорцеві, щоб від панщини її увільнив.

Коли двері за Мариною зачинилися, Демосфен підвівся з крісла й промовив, потираючи руки:

— Ну, пане Адаме, тепер тільки встановити добрий нагляд, а жінка викаже, викаже, хай мене грім уб'є!

Одразу ж був установлений за Кармелюковою хатою й за самою Мариною щонайпильніший нагляд. Ніхто з селян, та й сама Марина і гадки не мали, що за нею й за її хатою невпинно стежать три пари зірких очей, а тим часом вірні сторожі мінялися непомітно для стороннього ока й не залишали убогої хати й на хвилину без своєї опіки. Сам Демосфен, переодягшись, не раз брав участь у нічних обходах.

Та Кармелюк не з'являвся.

Хитрі пани не залишали Марину без свого впливу; кілька разів заходив до неї батюшка й розмовляв з нею суворо й напучувально про те, що вона повинна послухатися панів, своїх добродійників, і відступитися назавжди від Кармелюка. •

Пани, з свого боку, виконали обіцянку, яку дали Марині: її вже більше не брали на панщину, ба навіть дозорець став добріший і ласкавіший і, помітивши, що Марина дуже кашляє й сохне, звелів їй пригнати з панського двору корову для тимчасового користування, а пан розпорядився видати ще й од себе мішок пшеничного і два мішки яст-нього борошна.

Тепер уже й дворище й хата Кармелюкові мали веселіший вигляд. Користуючись своєю волею, Марина сьак-так поправила, що могла, і на гроші, які залишив Кармелюк, придбала обережно, потроху, щоб сусіди не догадалися, все потрібне.

Неголодні, чисті хлопчики поправилися, повеселіли й тішили материне око. Але самій Марині не пішли на користь ні спокій, ні їжа: вона хиріла й кашляла, а на щоках її з'явилися лиховісні червоні плями. А втім, сама Марина не помічала своєї хвороби: повсякчасний напружений стан душі одвертав її думки. Часто, лежачи на лаві в своїй убогій, але чистій хаті, Марина думала, дивлячись на дітей, котрі тут же працювали коло неї: "Як би добре було і до кінця життя прожити отак, у достатку, в спокої... і на волі! На волі!.."

Саме тільки це слово викликало в її душі таке хвилювання, що обличчя її спалахувало гарячим рум'янцем, а очі займалися вогнем, як свічки. На волі! Мати право жити, як хочеш, робити, що хочеш, іти, куди хочеш. Не знати ні панщини, ні катувань панських. Ох, аж дух захоплює! Дітки кохані, бідолашні, чи знаєте ж ви, яку долю можна купити вам кількома словами: "Пане, дайте мені визвольного листа!" Але зараз же думка її круто повернула в інший бік і радісне почуття змінила болісна гризота. А тим часом, поки вони розкошуватимуть на волі... Він — чоловік... батько — знемагатиме на каторзі... все життя... все життя... а може, й повісять... Умре без сповіді... Стане з усіма гріхами перед страшним судією. Вони кажуть, що й без мене піймають його... Ой, брешуть, брешуть вони. Не кликали б вони мене, не манили б! Він же може ще втекти, врятуватися, схаменутися... покається. І щоб вона зрадила його? А гріх... Господь відступився... А пай? — Це слово викликало в її душі чи ще не більший жах. На саму згадку про слова панські, про той страшний тон, яким пан промовив їх, Марина вся здригалася, серце її завмирало, обличчя блідло... а губи шепотіли: "Уб'є... замучить... закатує на смерть!"

— Ой дітки ж мої!—скрикнула вона істерично, пригортаючи до своїх впалих грудей біляві голівки дітей.— Навчіть мене, що мені робити? Щастя вам хочу, волі!! Ой горе, ой недоле моя!

Із усіх цих супротивних почуттів, що шматували Марині серце, проступало найвиразніше одне бажання, щоб Кармелюк не повертався назад.

І справді, немов відчуваючи страждання дружини, Кармелюк зовсім зник не тільки з найближчої місцевості, але й з околиць. Минув місяць, другий. Кармелюк не показувався. Кругом стало спокійно; розбої й наскоки припинилися. Почали доходити

чутки про те, що Кармелюк показався то під Вільно, то під Києвом, а то під Варшавою. Пани почали заспокоюватися й вирішили, що гайдамака, наляканий посиленими переслідуваннями, назавжди попрощався з цією місцевістю. Так спокійно минув і листопад. Життя панське, збаламучене появою Кармелюка, почало потрохи входити в своє річище. Заспокоювалося шановне панство і в Головчинцях. Енергія його, дуже піднесена спершу, помалу-малу спала; разом з тим почав слабнути й нагляд за Кармелюковою хатою, а з цим одночасно зменшувалися й панські благодійства для Марини. Тільки Демосфен не вгавав у своїй настійливості.

— Панове,— казав він,— жінка зовсім слаба, гляньте на неї, й весни не переживе. І щоб він не прийшов хоч попрощатися з нею? Сто червінців об заклад, що шельма з'явиться, і ми його накриємо!

Та Кармелюк усе не з'являвся. Настав і грудень.

— Ну, перебуду в тебе свята, пане Адаме,— вирішив, нарешті, й невгамовний Демосфен,— а там і до праці. Видно, шельма десь скрутив собі голову!

— Цілком слушно,— погодився Пігловський,— та з жінкою пора, нарешті, припинити церемонії.

Так у клопоті й чеканні непомітно підкралися різдвяні свята.

Потрапезувавши святою вечерею, все село Головчинці поринуло в блаженний спокій свят-вечора. Деякий час іще блукали по селу маленькі хрещеники, розносячи святу вечерю, але метелиця, розгулявшись, порозгонила і їх по хатах.

Тиша й безгоміння запанували на селі. Мирний, святковий вечір завітав і до Кармелюкової хати.

Тепер вона мала вже набагато веселіший вигляд. Стіни в ній були чисто вибілені, підведені рудою глиною, долівка була застелена маленькими коцями. Перед образами, прибраними вишитим рушником, горіла лампадка, а на покуті стояли кутя й узвар. Стіл був застелений чистим убрусом, і на ньому височіла велика миска з пирогами.

Марина зробила все своїми руками. Це коштувало їй великих зусиль. Страшенний кашель і повсякчасна слабкість знесилювали її, але вона перемагала все, щоб дітки її зустріли свято так само, як і інші. Вони ж так давно вже не бачили такої багатой куті!

Тепер, утомлена непосильною працею, вона спокійно спала на лаві. Голуба прозора тінь від лампадки падала на її худе, змучене обличчя. Воно було спокійне, спокійно було й на серці, в Марини; діти її були неголодні й задоволені, чоловік не з'являвся і там одсовував од її серця тяжку спокусу далі, може, й назавжди. Теперішнім вона була задоволена, а про майбутнє намагалася не думати. Менший син Івасик спав уже давно міцно й безтурботно; не спав тільки старший син Кармелюків — Васько.

Сьогодні він хотів, як заведено, піти до хрещеного батька й понести йому святу вечерю. За це, без сумніву, хрещений дав би йому шага, а то й медяника, але мати, злякавшись хурделиці, не пустила його й звеліла зостатися дома. А він уже був зовсім зібрався, навіть і вечерю зав'язав у хустку. І що йому вдіє завірюха? Хіба він маленький? Слава богу — хазяїн! Хлопець став серйозний і притулився до шибки вікна.

Йому здалося, що хурделиця трохи вщухла: "Побіжу подивлюся, може, вже

перестала?" — подумав хлопчик.

Він обережно зліз із лави, накинув на плечі свитку, взувся в материні чоботи, відчинив двері й нечутно вислизнув у сіни. Сінешні: двері були заперті на засув. Хлопчик зробив зусилля й ледве відчинив ^цвері, за якими хурделиця вже встигла нав'язати чималу кучугуру. Виглянувши надвір, хлопчик ще раз упевнився в тому, що хурделиця лютувала з усієї сили. Засмучений хлопчик уже намірявся був повернути назад, як нараз його зіркі очі помітили якусь тінь, котра ворухнулася коло повітки. "Хто там?" — хотів був гукнути Васько, але зараз же затаїв дух, ніби хтось підказав йому, що кричати не треба. Тінь тим часом обережно посунулася до хати, і через хвилину Васько виразно вже бачив, що то був високий— чоловік, одягнутий у бекешу і б смушевій шапці. Серце дитини забилося і від радості і від страху.

— Ой, хто то? — вирвався в нього придушений оклик, коли невідомий порівнявся з ним.

— Цить! — прошепотів Кармелюк, хапаючи хлопчика за руку й тягнучи його за собою в сіни.— Не впізнав батька! — І, взявши двері на засув, вій гарячо притиснув хлопчика до себе.— Ти, Ваську, ти? Та який же ти став великий! Хоробрий! Дай глянути на тебе,—казав вій, підходячи з хлопчиком до відчинених хатніх дверей.— Синку мій, утіхо моя! — Він притиснув хлопця до себе ще раз і вкрив його обличчя поцілунками. — Ждав? Виглядав батька?

— Атож... ні... еге ж! — заплутався увесь червоний Вась-ко, і зрадівши, й зніяковівши від батькової ласки, і нараз, вирвавшись від нього, прожогом кинувся до матері й закричав на все горло:—Мамо,"мамо! Татко прийшли!

Крик хлопчика розбудив Марину; вона підвелася, сіла на лаві. Та, побачивши Кармелюка, скрикнула на свій голосом: "Ой лишенько!" — й схопилася на ноги.

— Марино, жінко, чого злякалася? По впізнаєш мене? Та це ж я, Іван твій, Кармелюк...

Але тому що Марина стояла, немов закам'янівши, і на обличчі її не було й сліду радості, а тільки самий жах, то Кармелюк додав похмуро:

— А може, не рада?.. Невчасний гість?..

— Лихо ж, горе моє! — простогнала Марина, не слухаючи Кармелюка, й, сплеснувши руками, заніміла.

— Лихо... горе...—промовив з гіркою посмішкою Кармелюк.—Спасибі, жінко, за правду. Гай-гай... А я, дурний, летів бозна-звідки, щоб зустріти з вами свято. Змучився без вас, гадав, що і в мене є свій рідний куток... Ну що ж! Помилився й тут, старий йолоп! Боїшся прийняти і в цей святый вечір? І сю ніч, коли добрий хазяїн не вижене й собаки з хати? Гаразд!.. Не біда! Підемо шукати собі притулку хоч у темному лісі. *

— Татку, не йдіть,—прошепотів Васько, сильно надуваючи губи, і міцно схопив батька за руку.

— Синку, тобі жаль татка? — промовив Кармелюк і його голос затремтів від хвилювання.— Дитя моє любе... спасибі тобі...

При звукові цього голосу чоловіка серце в Марини затіпалось і влесливі панові

обіцянки, і погрози та залякування батюшки,— все зникло в одну мить перед цим голосом,— залишався тільки жал до нещасного вигнанця.

— Янку, бідолашний мій! — скрикнула вона тихо.—

Чого, чого ти прийшов сюди?.. :

І, притиснувши чоловіка до грудей, Марина істерично заридала.

XXIX

— Марино! Дружино моя, що тут сталося? — дивуючись, промовив Кармелюк.

— Нічого, нічого! — зашепотіла Марина, одриваючись од його грудей і злякано озируючись на всі боки.— Як ти прийшов сюди? Чи не бачив тебе хто?

— Ніхто не бачив; надворі завірюха мете, за п'ять ступнів людину од дерева не одрізиш. Та хіба пани ще й досі

не заспокоїлися?

— Ні... ні... Ти не знаєш, вони все бачать, усечують...

— Заспокойся, голубко,—перервав Марину Кармелюк, стискаючи її гарячі руки,— ти геть пополотніла, вся гориш. Кажу тобі: ніхто мене не бачив, я тут пробуду з вами до світанку, а завтра вночі знову прийду.

— До світанку! — скрикнула з жахом Марина: — Ні, цього не можна робити, треба йти!

— Та чому ж? Кажіть толком, Марино,— вже тривожно промовив Кармелюк,— що ж, засідка яка? — Ти знаєш щось?

— Не знаю... ні... Авжеж"... стривай... кругом усі говорять... Пани все ждуть... Янчевський тут.

— А... пан Янчевський тут!.. Виходить, облогу на хутряного звіра зробити хочуть,— похмуро протяг Кармелюк,— оточити лігво та й викурити...

— Ой господи боже, що ж це я? — з жахом прошепотіла Марина, хапаючись за голову.

Але Кармелюк сприйняв цей шепіт за прояв страху.

— Та заспокойся, Марино, жінко,— промовив він, кладучи свою руку на її плече.—Я ж тепер не хлоп панський, а страшний Кармелюк,—тільки-но я заявлюся — і кинуться всі пани навіска...

— Іване, облиш на бога... їх там багато... Молю тебе... хоч заради цих дітей. Ох, заради цих нещасних!

Марина згадала облесливі обіцянки панові, і вона гірко заридала, затуливши обличчя руками.

— Чекай-но, Марино, заспокойся,—ласкаво промовив Кармелюк,— ще ж ніч паша, зараз же пани не заступають, а треба обмірковувати все раз назавжди.

Він скинув бекешу й шапку, обійняв Марину й посадив її на лаві. Василь під час цієї сцени стояв коло батька, нахмуривши брови, й часто кліпав очима; тепер він теж підійшов до батька й спинився коло нього. Кармелюк пригорнув до себе сина.

— Слухай, Марино,— мовив він спокійно,— якщо пани взялися ловити мене, вони не забудуть і вас; не піймають мене — на вас помстяться.

При цих чоловікових словах Марина здригнула від голови до п'ят.

— Не жити вам тут,—казав Кармелюк.—Я зробив усе, щоб перевезти вас у Бессарабію, є паспорти, є гроші й коні, все... Доїдемо до Дзвонарів, а там жде вірна людина. Миттю переправлю вас, улаштую, й заживете...

— Татку, я поїду з вами! — з захватом прошепотів Васько.

— Поїдеш, синку, вільним будеш,— піднесено промовив Кармелюк і гаряче притис до себе дитину.

— Ні, ні! — скрикнула Марина.— Не може цього бути! Не може цього бути! — вдруге мовила вона вперто.—Пан піймає, піймає, кажу тобі,— майже крикнула вона, не даючи Кармелюкові заперечити, і додала пошепки: — Він стежить за мною.

— То їдьмо зараз,— кінь жде... бери дітей, а більше нічого не треба,— ця ніч іще наша.

— Ні один день, ні одна година...—перебила його Марина й схопилася з місця: — Іди, іди скоріше,— сказала вона знову швидким і переривчастим шепотом: — Христа ради, йди собі... вловлять тебе... замучать... і нас...

— То, виходить, відмовляєшся їхати і назавжди? — похмуро промовив Кармелюк, підводячись з місця.— Згадай, Марино: ти ж дружина мені і мати моїм дітям.

— Мати!.. Яка я мати! — скрикнула, гірко заридавши, Марина.— Я ворог їм! Я гадина проклята. Але ні, ні — хай усе пропаде,— не можу!!! Яйку мій! Друже мій! — заговорила вона, обливаючись слізьми.— Не можу їхати... він піймає нас відразу... Та поглянь, яка я стала, куди мені їхати! Пора збиратися в іншу дорогу; ой, поглянь на мене! Мені ж недовго залишилося жити! — пекучим зойком вирвалися у Марини останні слова. Вперше ця страшна думка постала перед нею з усією виразністю. Марина обхопила чоловіка за шию руками й, припавши до його грудей головою, заплакала безпорадно й гірко.

— Марино... Марино...— прошепотів Кармелюк, притискаючи до себе худе тіло дружини, що здригалася ридуючи.

— Чекай-но, Янку,— мовила знову Марина, одриваючи голову од чоловікових грудей і витираючи сльози рукавами,— може, не побачимось уже тут... Прости мене... за все, за все... за мої дорікання, за злість... Я знаю, не така тобі потрібна була дружина!.. Та чи винна я?.. Ой боже мій, і мені ж хотілося жити...

— Бог з тобою, Марино, чи тобі просити мене?.. Ти про

сти за те, що хоча й не з своєї волі, а все ж таки скалічив твоє життя,— промовив Кармелюк затремтілим від хвилювання голосом. у

— Що було, те минуло,—казала далі, ковтаючи сльози, Марина.— Та коли ти хочеш, щоб хоч на тому світі душа моя зазнала спокою, то присягнися мені, що ти покаєшся, що покинеш душоубство. Господь милостивий, Янку... Він простить, помилує... Подумай про свою душу, про дітей... твій гріх упаде й на них.

— Присягаюсь тобі, Марино,— з глибоким почуттям промовив Кармелюк,— не проливав я з своєї вини людської крові і не проллю, не був я душоубом і не буду; присягаюся, що житиму тільки для добра людям, братам своїм...

— Спасибі, Янку... спасибі...— прошепотіла Марина, зовсім знесилена гарячим поривом.— Дітей не забудь... коли покину їх... вони ж були нашою втіхою...

— Марино,—скарикнув Кармелюк,— нехай мене бог забуде, якщо я коли-небудь забуду їх. Прощаюсь з вами, але тільки до весни...

— На бога, Йване!..

— Не бійся, Марино, прийду по вас, але не сам.

— Вечерю святу, ось вона,— Марина подала чоловікові зав'язану Васьком вечерю,— візьми з собою... це я... може, востаннє...

— Татку! — скарикнув із слізьми Васько.—Не йдіть од нас... Я вас не дам панам... Не дам... не дам! — Хлопчик обняв батькові коліна й, уткнувшись у них головою, голосно заплакав.

— Сину мій! — прошепотів Кармелюк і гаряче притис хлопчика до своїх грудей.— Ні... годі... Не можу! Візьми його!.. Нехай вас бог береже! — скарикнув він, із зусиллям одриваючись од сина; передав заплаканого хлопчика дружині й, закривши очі рукою, покvapно вийшов з хати.

Ледве стримуючи ридання, що підступили до горла, вийшов Кармелюк у сіи.

Коли двері за ним причинилися, в голові його мимохіть постало питання: чи скоро переступить він знову цей поріг? І' серце Кармелюково защеміло: з глибини душі піднялося темне передчуття, що більше він уже не вернеться сюди ніколи.*,

Він ще раз оглянувся на дружину, постать якої біліла ледь помітною плямою коло стіни темних сіней, ще раз махнув їй рукою, насунув на очі шапку й поринув у глибоку темряву ночі.

Ішов сніг, густий і м'який та лапатий; він беззвучно падав на землю; лягав тонким шаром на Кармелюків одяг, нависав на брови, заліплював очі. .Було тихо кругом, жоден звук не порушував нічного безгоміння... Здавалося, чиясь незрима, але могутня рука хотіла придушити цим холодним, білим покровом будь-яке життя на промерзлій землі, будь-який звук, будь-який порив людського серця...

Кармелюк ще раз оглянувся на свою рідну хату, змахнув рукавом непрохану сльозу, насунув на голову шапку й хутко пішов уперед, намагаючись заглушити хоч цим рухом нестерпний сердечний біль. '

Густий мерехтливий сніг укривав усе кругом білою пеленою. На відстані десяти ступнів важко було розпізнати дорогу; зрідка мелькали крізь цю білу неспокійну пелену світлими плямами маленькі вікна завіяних снігом хат. І не думаючи про дорогу, Кармелюк пробирався вперед, не збиваючись з путі. Кожен поворот, кожен рівчак були йому добре знайомі.

Але тепер ці маленькі подробиці рідної місцевості, що завжди викликали в нього золоті спогади дитинства, не привертати до себе його уваги.

Він мовчки йшов уперед, понуривши голову, не дивлячись" перед собою. Його думки були там, у тій рідній, убогій хаті, яку він залишив, тепер теплій і світлій хаті з кутею й узваром під образами. Йому хотілося вернутися назад, рвучко відчинити двері, пригорнути до себе хвору дружину, дітей і сказати їм крізь сльози: "Не виганяйте мене,

прийміть до себе... Я ж нещасний, окрадений долею батько! Я піду завтра до пана і впаду перед ним ца коліна, я благатиму його, щоб він простив мене, забув усе... Я змучився, втомився, я нічого вже більш не хочу — ні волі, ні долі... Я працюватиму, як вірне бидло'... Дайте мені тільки пожити тут з моїми рідними синками, підтримати їх, нещасних, малих, ні в чому неповинних". Та Кармелюк розумів краще за всіх, що назад йому не було вороття. В плутаних, недоказаних словах дружини, в її гарячкових, зляканих ^ухах, у тому, як вона хапливо виряджала його, в усьому цьому був якийсь лиховісний зміст...

"Чи не стежать тут за мною? — подумав він із болем.— Може статися... Скоріше, скоріше звідси! В тїмний ліс, у печери!.& Лисиці мають нори, вовчиця сидить у своєму лігві, годуючи грудьми вовчентя,— тільки ти не маєш ні сім'ї, ні рідного гнізда! Тільки ти, навіть у цю святую ніч, мусиш іти крізь завірюху й негоду все далі й далі, світ за очі, далі від тепла й світла, і людської оселі!.."*

Кармелюк міцно притис до грудей загорнуту в хустку святую вечерю, яку дружина дала йому, й тихо прошепотів:

— Куди йти? Де прихилити голову?

Перед ним знову постала допіру пережита сцена, блідий, змучений образ дружини, її мова... І щось гостре, пекуче, гірке піднялося з глибини душі й геть затопило груди...

Опустивши голову на груди, мовчки йшов Кармелюк, не помічаючи нічого навколо. За ним линули його чорні думи...

Отак йому пощастило вже вибратися за село, як нараз його спинив чийсь хрипкий, п'яний оклик.

Кармелюк здригнув, інстинктивно вхопився за ножа й підвів голову.

Перед ним стояв якийсь присадкуватий чоловік, закутаний у свитку, з насунутою на очі відлогою. Запущене снігом обличчя його важко було роздивитися, але Кармелюкові здалося, що гострий погляд незнайомого уважно ковзнув по його обличчю. А втім, за хвилину він упевнився, що побоювання його були даремні: незнайомий дуже нетвердо тримався на ногах і говорив, заплітаючись п'яним язиком.

— Ей, ти,— гукнув він хрипко,— відповідай, коли питають! Чого мовчиш, ач ти, пан який! Та ие крутись, а стій рівно, сто чортів твоєї матері!

Незнайомий дуже похитнувся і мало не впав, але, махнувши руками, якось дотримав рівноваги,

— А ти, чоловіче добрий, таки надміру, як видно, иа-лизькався,— відповів Кармелюк,— коли такого святого вечора чортів споминаєш!

— Нализькався чи ні — не твоє діло! Що ти мені — пан чи яконом? Та що мені й пан! Я самому панові плюну межи очі, а ти кажи: де Головчинці, куди їх чортяки заподіли?

Кармелюк почав був пояснювати, як пройти, але п'яний не дослухав його пояснення й, дуже хитаючись, повернувшись до села й за хвилину зник у білій хуртовині.

Кармелюкові одлягло від серця.

— Заєць, зацькований заєць! — прошепотів він гірко.— Навіть п'яний, що

зустрінетися вночі на дорозі, примушує хапатися за ножа...

Кармелюк звернув з дороги і ввійшов у невеликий лісок, що прилягав до великого бору, який тягся на десятки верст.

Пройшовши кілька ступнів, він голосно свиснув: у відповідь почулося далеке кінське іржання. Кармелюк незабаром вийшов на вузьку стежечку. Дійшовши до поваленого через дорогу дуба, вігі звернув праворуч і наткнувся, нарешті, на маленькі саночки,— в які був запряжений один кінь.

Побачивши хазяїна, кінь тихо заіржав і простяг до нього морду. Кармелюк скинув з коня попону, одв'язав мішок з вівсом, підібрав віжки, сів на сапи й повернув навпростець. Через кілька хвилин він виїхав на широку дорогу і в'їхав у темний бір.

У лісі було зовсім тихо. І найменший вітер не долітав туди. Стало трохи видніше. Напевно, зійшов пізній місяць, але крізь товстий шар снігових хмар світло його пробивалося блідим, матовим відблиском.

Нерухомо стояли кошлаті ялини, вкриті густим шаром інею й снігу. Було щось таємниче, й урочисте в цій величній тиші. Здавалося, свята ніч проходила нечутною ступою й над цим зачарованим лісом. Кармелюк попустив коневі віжки й знову задумався: лісова тиша навівала на душу лагідний смуток і відносила його спомини до щасливих років життя, коли він у колі своєї сім'ї, тоді веселої, зустрічав цей великий день.

Де те щастя? Де та пора тихого життя? Куди закинула його доля?

Ні, не доля, а дика панська злоба. Страшна воля їхня над душею людини.

— Звірі бездушні! — проскреготав уголос Кармелюк.

Він тяжко зітхнув. Дуб столітній, якщо не міцно вріс у землю корінням, зламає буря; як же вціліє без підтримки одна людина? Чи він чув від кого ласкаве слово, душевне слово?.. "Чув... чув,— мало не скрикнув він.— Від неї, від тієї дівчини,, чудової й чистої, що мигнула перед ним, як падуча зоря... Але де вона... та чи й пам'ятає про нього? Добра, чиста дитина, з ангельським серцем, з ясною душею! І чи сміє він думати про неї? А чому б і ні? Чому не думати про сонце й понурому барсукові?.. Тільки яка користь від цих дум?.. Вона вже вийшла заміж і забула про свою зустріч з страшним Кармелюком..." Кармелюк зовсім поринув у похмурі думки... Не підводячи потуплених очей, він нічого не помічав навколо себе; кінь ішов тихою ступою, на свою волю звертаючи на перехрещені лісові дороги... Тим часом знявся вітер... Кошлаті ялини сердито закивали головами, по лісі пройшов глухий шум. Сніжинки закрутилися в повітрі...

За густою стіною лісу вітрові не було де розгулятися, але

з тих поривів його, що долинали й сюди, видно було, що в полі закужелила люта хурделиця... ,

Кармелюк схаменувся. Він підібрав віжки, встав у санях і оглянувся навкруги. Йому здалося, що якась чорна тінь перебігла за ним дорогу. .

"Чи не вовки часом?..— подумав він, і безстрашне його серце тривожно впало.— Ось він, несподіваний кінець! Страшного Кармелюка, неприступного для панів, доконають

вовки!"

Не вдаючись у зайві роздуми, він оглянув пістолі, встав у санях і свиснув.

Лиховісною луною прокотився його посвист над склепіннями похмурого лісу.

Кінь прищулив вуха й поривчасто рвонув уперед.

Завірюха кужелила.

Тепер Кармелюк зовсім не міг орієнтуватися. Він їхав просікою, але видно було, що то не проїжджа дорога, бо сани його то попадали в ями, то наскакували на пеньки.

Ставало небезпечно. Стомлений кінь кілька разів зупинявся, та, коли хазяїн понукував, він знову натужно йшов уперед;— кучугури снігу робили дорогу ще важчою. Важливо було визначити час, але зірок не видно було, а тому Кармелюк ніяк не міг довідатися, чи довго ще до світанку.

Помучившись отак годин зо три, вій виїхав, нарешті, на правильну дорогу.

Тим часом хурделиця вщухла, вітер розігнав хмари, і незабаром небо заясніло холодним синюватим відблиском. Кармелюк став помалу-малу розрізняти все ясніше й ясніше обриси коня та контури дерев... Нарешті, світанок увійшов у свою силу. Очищене від хмар небесне склепіння піднялося у височінь і спалахнуло рожевим відблиском далекої зорі. Кармелюк зняв шапку, перехрестився й пустив коня ходою. Просіку незабаром перетяла друга просіка, мабуть, теж проїжджа дорога, бо на свіжому снігу, що лежав пухнастим шаром, видно було недавній слід селянських саней, які проїхали тут, певно, не більше як годину тому. Кармелюк зліз із саней, спинив коня й вирішив пройтися, щоб оглянути дорогу й вибрати, куди звернути. Раптом його зупинив гучний кінський тупіт. Просто на нього неслися сани, запряжені парою добрих панських коней; в санях сидів якийсь пап, закутаний з головою у велику єнотову шубу, на козлах сидів фурман і якийсь селянин.

— Ей, люди добрі, а куди тут дорога на...—почав був Кармелюк, але фурман тільки ляснув нугою, і сани за мить промчали повз нього.

— Дивись ти,— прошепотів Кармелюк,— трое одного бояться. Ну, виходить, треба їхати, за ними. Доїду до осель, там і розізнаю.

Він вернувся до свого коня й поїхав по сліду саней, що поїхали попереду. Потроху ліс став рідіти й, нарешті, через добру годину їзди на узліссі, схожому на затоку, Кармелюк побачив велику, на дві половини хату з багатими надвірними будівлями, оточену високим частоколом; ворота були од-перті. Кармелюк уїхав у ворота й, проїхавши в широкий проїзд, що розділяв хату на дві половини, повернув просто до довгої повітки, під навісом якої стояли всякі сани. Повернув він так круто, що мало не наткнувся голоблею на другі сани, запряжені парою добрих коней.

— Ей, паночку, легше, чи не хочеш ти моїм коням повибивати очі? — почувся з саней дзвінкий голос.

Кармелюк оглянувся.

XXX

В санях на високо вимощеному сіні сиділа вродлива молодиця. Смагляве овальне обличчя її обрамляла червона хустка, пов'язана низько, майже над самими бровами,

чорними й густими. Великі карі очі дивилися весело й задиркувато. Яскраво-червоні повні губи були напіврозтулені, і з-за них поблискували два разки білих, мов перли, зубів. На ній був синій халат з сірим смушевим коміром, перетягнутий у стану червоним поясом, з-під халата виглядали тільки маленькі червоні чобітки. Молодиця держала в руках віжки й, видно, збиралася від'їжджати. Осяяна рожевим вранішнім промінням, красуня була надзвичайно ефектна в цю хвилину, і Кармелюк мимоволі залюбувався нею.

— А де ж ваш добридень, паночку? Звідки бог несе? —

не вгавала жвава молодиця, задоволено зупиняючи погляд на красені. Кармелюк був у синій бекеші й високій сірій смушевій шапці—улюблений одяг панських економів і дрібної шляхти. " "

— Добрий день! — привітно відповів Кармелюк, злазячи з саней і охоче розминаючи спину.— Заплутався в дорозі, тепер і не знаю, де я.

— А де ж, як не в Безверхій корчмі,— усміхнулася молодиця й зблиснула сліпучо-білими зубами.

— Фу-у! — протяжно свиснув Кармелюк.— Куди занесло! От досада! Хай йому біс! А не знаєте, кралу, як мені скоріше вибратися на Дзвонарі?

— А як же не знаю? Знаю... Та тут ось так перехопитися полем...— і балакуча молодиця почала розповідати, куди йому правитись.— Та й мені туди їхати. Там моя корчма недалеко, хочете — проведу?

— Не можна, треба дати коневі відпочити: цілу ніч блудили. А куди ж вам так рано? Підождіть трохи, тоді й рушимо разом. ,

— Нема коли. Треба поспішати: цілу ніч од завірюхи ховалися, а сьогодні ж велике свято бог дав, то годиться господині дома бути.

— Чоловіка страшно? — підморгнув Кармелюк.

— Чоловіка давно в москалі віддала,—відповіла з усмішкою красуня,— сама собі господиня.

— Ой, чи так же? — підморгнув їй знову Кармелюк, мимоволі піддаючись її веселості.— До кого ж на свято поспішаєте? Пора ж іще рання... Самій їхати страшно.

— А кого мені боятися?

— Ще й чорти по землі вештаються.

— Не тільки чортів, а й самого Кармелюка не боюсь,— задиркувато відповіла молодиця.

— Го-го! — засміявся Кармелюк.— Та хіба ж він-таки страшніший за чорта?

— А мабуть, що так, коли від нього всі пани тікають.

— А ви втекли б?

— Я? — Молодиця повела чорною бровою й відповіла, блиснувши очима: — Я б його, як ниточку, круг пальця обвела.

— Де там!

— От приведіть, то й побачите.

— А приведу, їй же богу, приведу! — відповів Кармелюк, підкручуючи вуса.—

Подивимось, чия візьме! Перед ним жінки, як свічки, тануть.

— Котра розтане, а котра й запалить,— і молодиця розсміялася дзвінким сріблестим сміхом і глянула на Кармелюка таким палючим поглядом, од которого у всякого мурашки забігали б по тілі.— Тільки не забудьте корчми моєї, Уляни-московки — шинкарки в Чорному лісі... Та сідайте лишень ви краще зі мною в сани, підвезу, місця вистачить.

— І рада б душа в рай, та гріхи не пускають,— відповів Кармелюк, знімаючи шапку і вклоняючись молодиці.— А до корчми заверну, і з Кармелюком,—не прогнівайтесь.

— От і добре! — красуня кивнула головою.— Глядіть же, буду чекати! — Вона стьобнула по конях і виїхала з двору.

Кармелюк розпріг коня, накрив його попоною, поклав корму й пішов до корчми. На обличчі його ще блукала усмішка. Розмова із жвавою красунею залишила в душі його якийсь світлий і радісний відблиск. Неначе дихати легше стало від блиску її зубів, од срібlistого сміху, від палахкотіння очей і веселої мови.

— От хто живе без печалі і воздыхаія. Ех, таким тільки й життя! — подумав сам собі Кармелюк і взявся за клямку дверей.

У корчмі не було нікого, один тільки молодий жид за прилавком напружено поглядав па двері. Побачивши Кармелюка, він зробив якийсь непевний рух і ту ж мить заговорив швидко й плутано:

— Ой-ой! Як рано пан устав! Чого панові? Меду, горілки чи пива — все є... Ой-ой! Все є!

— Дай склянку горілки та закусити чого-небудь... промерз.

— А здалека пан їде?

— Заблудився в лісі...

— Ой мамеле!.. Пан виїхав уночі з дому під така заві-рюка? Ой вей, така завірюка!..'Зараз, зараз, в тен момент,— перервав шинкар сам своє базікання, помітивши, що Кармелюк сердито нахмурих, брови.— Ось горілка,— поставив він перед Кармелюком кварту,— а закусити зараз принесу...

— Та ти не барись! — суворо обізвався Кармелюк.—Хліба та сала: мені хутко.

— Хліба та сала,—повторив шинкар з таким виглядом, ніби йому запропонували вчинити щось дуже ганебне,— хліба та сала! У мене для пана є чогось особливого! Чогось особливого! — мовив удруге він, підіймаючи вгору вказівного пальця і, хутко окрутнувшись, вийшов з кімнати. Минуло чверть години, півгодини, а шинкар усе не повертався. Кармелюк хотів уже був устати й податися слідом за хазяїном, коли двері рипнули і в хату ввійшов знову шинкар. В мисці він ніс жирний кусень буженини й свіжу паляницю.

— Вибачайте, пане ласкавий,—жінка десь закинула ключі, але проше попробувати кусень цієї буженини... цм... цм...т— зацмокав він губами,— це чогось особливого!

Кармелюк мовчки заходився їсти. Тим часом прислужливий корчмар поставив Кармелюкові ще й великий ківш пива. ,

Кармелюкові стало душно, тіло його неначе розімліло геть. Воно вимагало хоч

короткого перепочинку...

Кармелюк знав, що вже треба їхати й далі, а тим часом його охопило якесь оціпеніння. Він нічого не думав, не згадував, а 'Тільки відчував утіху від тепла й ситості. Не поспішаючи вийняв він з кишені кисета й люльку, натоптав

її тютюном, викресав вогню ї задоволено затягся їдучим димом.

Тим часом двері відчинилися. Кармелюк оглянувся, але зараз же й заспокоївся: до шинку зайшов худий чоловічок у полатаній свитині й рудій шапці, з якої висіли клапті. Підійшовши до прилавка, він зняв з голови шапку й, ' низько вклонившись, заговорив з шинкарем про щось найпри-нижеїшим, благальним тоном.

Кармелюк не звернув уваги на їхню розмову. Обкутавши себе хмарами синього диму, він тішився кейфом 33. У свідомості його тільки й залишався ясним дразливий, вогненний погляд молодиці та її блискотливі зуби.

Тим часом розмова між чоловічком і шинкарем почала набирати крутого топу...

— Ну, ти, моїіігіїіе,— закричав єврей так голосно, що Кармелюк стрепенувся й мимоволі прислухався до розмови,— або ти з глузду з'їхав, або що? Тобі наборг відро горілки! Тобі, паршивому харпакові?! Та хто ж тобі повірить?! Хіба кожний добрий єврей не знає, що ти найгірший, найпаршивіший харпак, що в тебе немає ні поля, ні городу, ні хати й, крім жінки, немає ніякої худоби! Ні гуски, ні навіть курки! А тобі відро горілки?.. Наборг! Ой-ой, добрий гешефт!!

— Змилуйся, Лейзаре, заставлю все!

— Ти, ти заставиш! — гарячкувався Лейзар.— Ну що ж ти заставиш? Ну що в тебе є? Дірява свитка, чоботи без халяв? Шапка без верха?!

— Одроблю...

— Ти одробиш? Чи, може, жінка твоя? Хороша робота,, добра робота, мені такої роботи не треба!

— Потрошку, Лейзаре, потрошку...

— Ой, вей! — вискnuв Лейзар і навіть одсахнувся.— Навіщо мені той чортів клопіт!

ч

— Та на бога, Лейзаре, ти ж сам батько, подумай, що ж мені робити?..—заблагав так жалісливо селянин, що Кармелюк відчув надзвичайний жаль до цього нещасного, обірваного чоловічка, та на Лейзара жалісливе благання селянина справило цілком протилежне враження.

— Що робити? — відповів він, нахабно сміючись.—А почастьуй кожного склянкою води. Вода — здоровий напій. Ой вей! Набагато здоровіший за горілку.

— А дозволь тебе, чоловіче добрий, спитати, якщо можна, навіщо це тобі так потрібне ціле відро горілки, що не

соромишся навіть запобігати ласки в поганого парха? — встряв до розмови Кармелюк.

— Ой паночку ласкавий! — обернувся до нього чоловік і заговорив, витираючи полою червоні очі: — Дав господь уночі сина. П'ятеро дітей було в мене, і всі померли... а ось послав бог радість. Оббігав я все село, і піхто не хоче за кума йти, а чому не

хочуть? Бо бідний харпак, бо не сподіваються, що й горілки відро поставлю... Ой боженьку, доведеться дитині моїй без хреста на той світ іти...— Селянин уткнувся обличчям у рукав своєї свитки й безпорадно заплакав.

— Ну, не журися, друже,— ласкаво промовив Кармелюк,— треба допомогти землякові в такій пригоді. Ей, ти, гаменове вухо! — грізно гукнув він на єврея.— Годі тобі глумитися над християнином, бери гроші,— кинув він на стіл червінця,— та неси йому відро горілки, та не розбавленої, а найліпшої! А ти, брате, присядь сюди — випий чарку! Мабуть, добре змерз!

Грізний окрик Кармелюків справив несподіваний втілив на шинкаря: жид побілів, як полотно, і в одну мить вилетів з хати, а селянин підсів до Кармелюка.

— Ти ж із чиїх будеш? — спитав Кармелюк, налипаючи своєму гостеві склянку горілки. —

Чоловічок назвав прізвище пана, трохи з чуток знайоме Кармелюкові, іхказав, з якого села.

— А чому ж ти до таких злиднів дійшов?

— Ой паночку, ще й питаєш,— гірко мовив селянин,— бачиш, який я,— розвів він руками, показуючи на свою хиряву невеличку постать,— який я робітник, а пан діймає... п'ять днів на тиждень панщини... один день на себе, а тут ще жінка припала до вподоби дозорцеві... не пішла вона на гріх, і почав він нам помщатися... Все одібрав, і корівку, і коней... а вона, бідолашна* ще й слабувати почала... Діти пішли... та всі хворі... умирали... Навалив він на мене подвійну роботу... ну, й пішло все за вітром... посміховиськом на все село став... навіть хати поправити не можу... Ех, від такого життя можна й на гріх піти! — вирвались у нього сповнені щирого горя слова.

— Не журись, друже,— промовив Кармелюк, кладучи свою руку на плече голодранця,— прийде весна, прилетять вільні птахи — хто їхню пісню збагне, той і волю знайде...

Селянин затулив обличчя руками й промовив гірко:

— Ех-ех, поки сонце зійде, роса очі виїсть. Біда ж не за горами, а за плечима. Подумайте, як я живу: навіть за кума ніхто не хоче йти. Цілу ніч жінка промучилася, що вже там баба не робила — гадали, неживе дитя народиться, а воно живе родилося, тільки кволе, кволе... от-от богові душу оддасть — і ніхто не хоче й хреста дати...

Кармелюка вразили слова селянина. А що, може, й справді ця душа немовляти, що народжувалося, не дала йому вночі загинути й на дорогу вивела на те, щоб він її в хрест увів?

— А де ж ти живеш? — спитав Кармелюк нерішуче.

— Та тут за селом, скраю...

— Гм... а далеко?

— Та верст дві, не більше.

— Зовсім близько, духом перехопитись,— підхопив і шинкар, увійшовши при останніх словах у шинок з невеликим барильцем у руках.

— Та чи буде ще панотець хрестити зараз так рано?

— Звичайно, незручно прийти до нього з порожніми руками! — зітхнув чоловік.— Треба б дати йому карбованця або хоч два злоті!... 34 Та я побіжу,— заговорив він швидко,— впаду в ноги, може, зглянеться: дитинка квола... .

— Нічого падати в ноги,— рішуче сказав Кармелюк, підводячись з місця,— знайдеться в нас карбованець. Я буду в тебе кумом.

— Паночку! Батечку мій! — скрикнув із щирою радістю селянин і, схопивши полу Кармелюкової козушанки, вкрив її поцілунками.—На світ народив! Од видимої смерті врятував!

— Цілуй руки, кланяйся в ноги ласкавому панові,— радісно заговорив і шинкар.— Овей, такому харпакові — таке щастя... Це тобі бог послав на долю твоєму синові!

— Годі! — спинив Кармелюк селянина.— їдьмо, та тільки скоріше, а то мені ніколи, поспішаю...

— Миттю! — радісно заметушився чоловічок, а шинкар кинувся поперед нього в двері скоріше виводити Кармелюкового коня.

— Будьте ласкаві, паночку, сідайте, не минайте й другий раз корчми моєї,— заторохтів він, допомагаючи Кармелю-корі всістися й закутуючи йому ноги та поправляючи рядно; чоловічок сів поруч, а барильце поклав біля ніг.

— Ну, все вже? — спитав Кармелюк, перебираючи з рук шинкаря віжки.

— Все, все! — хапливо обізвалися шинкар і селянин.

— Ну, рушай! — гукнув Кармелюк на коня.

— З богом, з богом! — тричі промовив шинкар, радо потираючи руки. Кінь рвонув, і сани побігли по блискотливій сніговій рівнині.

Хвилин через десять селянин підвіз Кармелюка до великої хати, що самотньо стояла за селом.

— Тут? — дивуючись, спитав Кармелюк.

Хата зовсім не схожа була на житло: навколо неї не видно було ні ліси, ні городу, ні якихось будівель, та й стояла вона в полі, верстви за півтори від села.

— Тут,— відповів чоловічок, вилазячи з саней і, помітивши кумів подив, поспішив пояснити: — і досі не спроможуся полагодити своєї хати, так дозорець, дай йому боже здоров'я, змилостивився, дозволив оселитися поки що в економічній...

— Ага...— протяг Кармелюк, згадавши слова селянина.— Ну, коня вже постав де-небудь та корму дай...

— Зараз, зараз... все зроблю, заходьте, пане милостивий.

Чоловічок розчинив ухідні двері й, знявши шапку, низько вклонився Кармелюкові.

Кармелюк увійшов слідом за ним до сіней, а потім і до великої, зовсім порожньої хати; в ній не було й найменшої ознаки того, щоб тут жили коли-небудь люди. Ії одного горшка, ні миски, ні ганчірки на лаві, не було навіть ікон. Велика піч була холодна як лід; не тільки вогню, ба навіть і попелу не видно було в ній.

Кармелюк оглянувся з подивом навкруги і промовив з легким свистом:

— Гай-гай, чоловіче божий, та як же ти живеш, що в тебе ні горшка, ні покришки... Та де ж дружина?

— В тій хаті, через сіни... Ми тут і не живем, а там,— поспішно пояснив чоловічок,— та ось зараз узнаю, як жінка, поділюся з нею радістю... Може, й пан не відмовиться зайти.

Чоловічок вийшов у сіни, щільно зачинив за собою двері й за хвилину вернувся назад.

— Заснула, паночку,— промовив він тихо,— допіру тільки втихомирилася... шкода будити...

— Та й нема чого,— спинив його Кармелюк.— А де ж дитинка?

— Баба понесла до попа наректи.

— Коли б вона часом ще до церкви не подалася,— сказав з досадою Кармелюк.— Ти, брате, поспішай, мені ж баритися не можна.

— В ту ж хвилю, ось тільки затоплю, збігаю по куму, та й до батюшки.

— Та попроси панотця, щоб завітав сюди, я грошей не пошкодую.

— Зараз, зараз!

Чоловік заметушився, приніс оберемок соломи, запалив у печі й побіг по куму.

Кармелюк сів на ослоні. Його починала розбирати якась незрозуміла тупа досада. І навіть він погодився їхати на хрестини? Чи не простіше було б дати чоловікові червінця? З червінцем він знайшов би собі і п'ять пар кумів. А тепер почнеться морока! Баба, либонь, піде з дитиною до церкви, піп не захоче до відправи хрестити, а відправа довга, та ще хресний хід, потім захоче й панотець розговорітися, відпочити. А потім наб'ється гостей: день святковий... а пани в Головчинцях можуть прошокати.

— Ех, падав же мені нечистий! — прошепотів у досаді Кармелюк і, спертись ліктем па стіл, схилив голову на руку.— А на серці так уже ж погано, паче там сто котів шкребеться, не до людей зовсім! Та й у голові щось шумить! — Тьху, ти! — зітхнув він голосно: — Зовсім погано... і нудно якимось. Небагато, здається, й випив: склянку горілки й ківш пива, а он як розібрало!

Кармелюк провів рукою по чолі й оглянувся навкруги: голова дуже боліла, перед очима почали плавати зелені кола, все тіло якимось обважніло.

— Добре було б поспати,— подумав він, потягаючись... і нараз перед його очима немов блиснули вогненні очі молодиці й її білі блискучі зуби...

XXXI

*

— Що ж-це, так і справді засну,—промовив Кармелюк уголос і тріпнув головою.— Ага, ось і кума,— в сінях почулася хода,— ну, охрещу та й скоріше в дорогу.

Двері справді відчинилися, і до * хати ввійшов господар у супроводі гарненької, гостроносенської молодички, тоненької й верткої.

— Ось, пане, й кума, не прогнівайтесь, кращої це знайшов,— сказав він, знову вклоняючись Кармелюкові.

— Та кращої не треба, де ти й знайшов таку кралу? —

люб'язно відповів Кармелюк, підводячись з місця і вклоняючись молодичці. .

— Ласкавий пап сміється з мене, бідної,— кокетливо потупила оченята молодичка.

— Нехай з мене так посміється доля, коли брешу!

— Знаємо, знаємо вашого брата! — лукаво посміхнулася молоденька кума.—А що з таким кумом не гріх буде й чарочку випити, то це правда.

— А тут якраз і горілка, й закуска є! — пожвавівши, весело обізвався господар.— Я зараз і принесу.

— Не годиться до хреста,— спинив був його Кармелюк.

Але господар тільки махнув рукою й заявив авторитетно:

— Для знайомства з кумою й закон велить,— і вибіг з хати. Він повернувся з пляшкою горілки й поставив її на столі, кивнувши кумі: — Ану, кумцю-голубко, допоможіть закуску внести!

За хвилину на столі з'явилися й миски з пирогами, і ковбаси, і сало, і буженина, і солоні огірки, і пляшечка запіканки, і палянички. Все це вносили й розставляли на столі господар і вертка жіночка. ч

— Ого-го, куме! — здивувався Кармелюк.— Та в тебе призацасено на цілу роту солдатів.

— Кума, спасибі, принесла,— закивав головою господар.— Сказано, як бог кине на чоловіка оком, то щастя йому в усі вікна полізе.

— Що правда, то правда! — підхопила молодичка.— От на світанку забігав ти до мене, плавав, що піхто по хоч (і в куми йти, а тепер ось і Охрім, і Степан набиваються м другу та в третю пару. Щасливий твій синок буде, Іване!

— Ой ти, господи, от уже не ждав, не гадав! — радісно скрикнув Іван.— За таку новину, не гріх і по чарці випити. Наливай же, кумо!

— Атож, зараз! — молодичка налила повний погарик горілки й, поставивши його на тарілку, піднесла Кармелю-кові, кокетливо вклоняючись.

— Не годиться, кумо... вже після хреста! —спробував був відмовитися Кармелюк, але кума тільки махнула рукою.

— До хреста тільки й кумитися, пане,— підморгнула вона,—а подорожній людині... з дороги... це мов ліки. Ій-богу! Випий же з моїх рук, куме! — додала вона й знову вклонилася, опустивши очі додолу.

— Хіба що з твоїх рук,— неохоче погодився Кармелюк.— Та й ручки ж у вас, кумо, наче в панянки: білі та пухкенькі, мов палянички.

При цих словах Кармелюка молодиця густо зашарілась і мало не впустила тарілки.

— Ну й кум! — промовила вона з силуваною усмішкою.—Моторний, засоромив мене так, що мало й тарілки не розбила. Чоловік шкодує, до чорної роботи не допускає, от і руки білі, — пояснила вона.

— Виходить, того варта. Якби й мені така, то я б, як у пісні співається,— підморгнув Кархмелюк,— "цілував би, милував, ще й до печі куховарочку найняв!"

— Іу, та й жартівливий же кум, з вами й кумувати страшно,— засміялася молодичка, повела плечем і, обернувшись до господаря, дала і йому чарку.

Кармелюк сів на лаві й знову взявся за голову... Голова починала дужче боліти, і, незважаючи на всі його зусилля, думки якимось дивно плуталися, немов щось каламутне

пливло в голову.

— Слухай, куме,— сказав він уголос,— а внеси лишень кухоль води, чогось мені марудно... Голова крутиться.

— Та це баба наладила тут: цілу ніч окріп гріла. Я відчиню двері, миттю пройде,— новий Кармелюків кум прочинив двері, і в хату влетів струмінь свіжого повітря.'

— Его ж, мабуть, справді вчадів...— погодився й Кар-мелюк, зрадивши такому природному поясненню своєї дивної слабості.

— А ви, паночку, роздягніться, скиньте бекешу, воно зараз і одійде! — заметушилася коло Кармелюка молодичка.

— Правда, правда,—підтримав її й кум,—коли вчадієш, то перше діло — свобода, а ми тут покладемо всі панські речі.

— Гаразд,— погодився Кармелюк. Він справді почав відчувати духоту. Бекеша ніби душила його, і кров стукала в скроні.

Кум і кума кинулися допомагати дорогому гостеві. Кармелюк скинув бекешу й валянці і хотів був zostатися в чумарці, але молодиця запротестувала.

— А пояс, паночку? — зашебетала вона.— Ой-ой, та тут ще й пістолі, а в лих по півпуда ваги, їй-богу! Та й страшні які! Скиньте ви все, паночку, та й чумарку розстебніть... Так воно ліпше буде й від голови одляже.

• Піддаючись її щебетанню й бажанню полегшити вагу та біль голови, Кармелюк скинув пояс і пістолі й розстебнув поли чумарки. Молодиця поклала коло нього охайно всі речі. І справді, він відчув себе ніби трохи краще: але, глибоко зітхнувши разів зо три, він все-таки нагадав новому кумові:

— А ти, брате, біжи ж скоріше до попа, я ж поспішаю.

— Зараз, зараз! — похопився господар і, взявши шапку, подався з хати.

Кума тим часом підсіла до Кармелюка й заворкотіла коло нього. Вона пригощала його то тим, то тим, пересипала свою мову жартами й примовками, не скупилась і підморгувати й, незважаючи на відмовляння Кармелюка, таки присилувала його випити ще одиц погарик.

— Та з вами, кумо, й сидіти страшно,— усміхнувся Кармелюк і дуже похитнувся набік...— Так начастуєте, що й дитину впустимо,

— Нічого, добрі люди допоможуть! Таке свято господь раз на рік дає, а такого кума,— може, раз на все життя! — Вона лукаво новела бровою, засміялася дрібним смішком і затулилася вишиваним рукавом сорочки.

Кармелюк уже не заперечував,— він дозволив налити со

бі ще один погарик. Голова його помітно важчала, а на душі яснішало... І горе, й туга відходили кудись далеко... І хоч ноги його стали важкі, свинцеві, але в душі з'явилася якась легкість і безпричинна веселість. Він уже не думав про те, що треба поспішати; йому приємно було сидіти тут у теплі, не рухатись і не думати ні про що.

Минуло дуже небагато часу, чи Кармелюкові так здалося завдяки веселій співрозмовниці, як двері знову відчинилися, і до хати знову ввійшов господар в супроводі двох кремезних селян.

— А ось, пане куме, ще куми! — весело звернувся він до Кармелюка.— Як довідалися, що такого поважного кума мені бог послав, то півсела захотіло породичатися!

— Будьте здорові, люди добрі! — привітав Кармелюк тих, що ввійшли.

— З святим празником, паночку,— відповіли куми, низько вклоняючись і скидаючи шапки й свитки.

— А ви чого ж, кумцю-голубцю, вже й приматкобояш-лись? — підморгнув господар молодичці. Взагалі він поводив себе тепер набагато розв'язніше, і зовсім уже не мав такого жалюгідного, затурканого вигляду, як у шинку.— Так і прилипли до нашого благодійника! Частуйте ж і інших кумів... Перед богом усі рівні.

— Перед богом, а не перед серцем,— усміхнувся один з тих, що прийшли, велетень з величезними чорними вусами, дуже схожий на панського доїжджачого.

— Вигадуйте! — пересмикнула плечима молодиця...— Для мене всі куми рівні... Ось зараз і почастую всіх і пригублю.

— А може, й приголублю? — усміхнувся Кармелюк.

— А чому й ні? Якщо добрий кум, то й не гріх! — обізвалася вертка молодиця.— Кум однаково, що й родич!

Вона встала, налила дві чарки й піднесла їх новим кумам.

— Еге, так не годиться! — заперечив вусатий.— Наливай же й старшому кумові: першу чарку треба з першим кумом випити.

Кума кинулась охоче виконувати бажання вусатого, але Кармелюк запротестував:

— Спасибі за честь, люди добрі, тільки я вже годі, начастувався з молодичкою... Гляди, що не потраплю й у двері!

— Кума підведе,— усміхнувся господар.

— Не погордуйте, паночку,—сказав трохи суворо вусатий.

— Не погордуйте! — підтримав його й товариш.

— Та що там одна чарка вдіє? Те саме, що зайвий сніп на возі. Добрі жорна все перемелють! — заторохтіла молодичка.

— Так закон велить,— рішуче додав і господар.

Нові куми стали пород Кармелюком з чарками, ждучи, поки він зважиться. Було незручно відмовлятися далі. Кармелюк випив і з одним кумом і з другим і важко опустився на лаву.

Хміль почав його розбирати. Він ще пам'ятав, що з ним сталося неначе щось тяжке, страшне... сумне, але що то було таке, Кармелюк уже не міг збагнути. Йому здавалося, що в минулому не зосталося нічого — ні веселого, ні сумного, так собі, якась приємна порожнеча; однак свідомість його ще не згасла, і він невиразно розумів, що починає п'яніти; що треба поспішати виїхати, поки хміль зовсім не звалив з ніг.

— Хазяїне, куме,—похопився він,—а що ж панотець? Коли?

— Ой паночку, не застав уже... В церкві панотець, і в вітвар ускочив, просив, щоб погодилися зараз. Обіцяли... Та вже скоро й кінець служби. Он господь ще гостей посилає.

Двері справді— знову відчинилися, і до хати ввійшло двоє огрядних чоловіків. Почалися привітання, розпитування. Кармелюка оточили стіною.

Знову заходили чарки, знову почалися примовки, припрошування випити. Але Кармелюк наодріз відмовився від горілки.

— То наливочки, пане куме... Це ж, як квасок.*. Я з собою принесла. Наливочка добра, такої пе знайдете і в панському дворі.— Молодичка кинулась у сіни й вернулася з пляшкою вишнівки.— Покуштуйте ж, паночку, не погребуйте... Сама готувала,.. Така солодка, що губи злипаються...

— Нічого з вами не вдієш,—неохоче погодився Кармелюк і випив ще склянку наливки.

Гості посідали кругом столу. Голова Кармелюкові дуже обважніла, він її вже навіть з великим зусиллям тримав рівно на плечах. Він дуже похитнувся, провів рукою по голові й оглянувся. '

"Що це? Чи в нього почало двоїтися в очах, чи вже набилася повна хата кумів?" Кармелюк стрепенувся, зробив над собою неймовірне зусилля, протер очі й знову оглянувся кругом: ні, справ/i,], в хаті вже сиділо на лавах душ десять-дванадцять чоловіків, здорових, кремезних, мов на підбір.

"Ге, ге... Та так, либонь, збереться й півсела... Треба їхати. Коли б часом..." — промигнула в голові Кармелюкові квола думка, але зараз же її заглушили якісь зовсім інші картини: жид-шинкар, що догідливо стрибав коло його саней, і залита червоним ссявом у зірниці красуня молодиця...

А гості змагалися в люб'язностях і привітності. Розмова кипіла. Жарти, дотепи так і сипалися з усіх боків. Вертка кума не відставала від інших і то присідала до Кармелюка й підливала йому в склянку пали.ніш, то ставила на стіл нові пляшки, то виносила в сіни; на столі з'явилися вже й запіканки, й спотикачі. Тим часом непомітно для всіх двері ще раз відчинилися і впустили трьох нових одвідувачів. Увійшовши, вони спинилися коло печі й заперли за собою двері.

Один з них був здоровий чоловік середнього зросту, широкий у плечах і, беручи на увагу його тілобудову, вельми дужий. На ньому був звичайний селянський одяг, але одяг цей не зовсім гармонував з пещеними руками й різкими рисами обличчя, які мали в собі безумовно щось шляхетське. І справді, супутники його поводитися з ним з особливою шанобою. _

Той, що ввійшов, зробив господареві непомітний знак і, одвівши його набік, заговорив з ним нечутним шепотом... Господар відповів таким же шепотом і зробив знак, немов кажучи: "Не турбуйтеся, усе гаразд". Гість схвально кивнув головою й непомітно протовпився в гурт коло столу,, за яким сидів Кармелюк.

Вибравши хвилину, коли весела кума встала з-за столу, господар смикнув її за рукав, шепнув їй на вухо кілька слів і значливо переморгнувся. Вона кивнула ствердно, ту ж мить підсіла до Кармелюка й, сідаючи, трошки одсунула його речі, складені тут на лаві.

Розмова закипіла ще жвавіше.

— Ну, кумці-голубці! — скрикнула кума.— Наливайте чарки, ще по одній, он уже баба з хрещеником вернулася! Ще по одній! На дорогу! За здоров'я хрещеника. Нехай дужий росте та панів топче під ноги!

— Бач, що загнула,—заговорили разом гості, — козир-жінка, та за таку річ хіба можна не випити!

Всі поналивали склянки й почали цокатися.

Молодиця налила склянку й Кармелюкові, але Кармелюк відсунув її.

— А ви що ж, куме? Це ж не горілка, а наливка: вам же сподобалася,— промовида вона, підносячи склянку Кар-мелюкові.

Але Кармелюк одвів її руку й відповів похмуро:

— Ні, кумо, годі... Голова розболілася неабияк, ломить усього..* Но вдержусь і па ногах.

— Ми піддержимо! На людях, кажуть, і смерть не страшна. Від товариства одставати не слід... Не діло! — заговорили разом куми й гості.

— А ви, кумо, поцілуйте пана, то зразу й хміль пройде! — сказав вусатий.

Пропозицію його зустріли тучними жартами.

— А що ж ви думаєте, не поцілую? — задиркувато скрикнула молодичка, присуваючись до Кармелюка.

— А чоловік що скаже? — заговорили деякі.

— Та він і не довідається, та й честь йому буде! — підхопили інші,

— А що мені чоловік? На нього й дивитися не буду. Хочу поцілувати й поцілую!

— І діло! Цілуйте, кумо! Ми закриємо! —гукнули треті.

І справді, посхоплювавшись, гості стовпились навколо

Кармелюка. Молодиця обхопила його шию руками й міцно притислася до його очей губами.

Цієї хвилини було досить.

Господар обережно вхопив Кармелюкові речі,, які одсунула молодиця, й сховав їх під піч.

Коли чоловік з панським обличчям, який увійшов останній, переконався, що зброю Кармелюкову сховано в надійне місце, він виступив наперед і сказав голосно:

— Ні, пане-товаришу, зі мною ти повинен випити хоч чарку, зроби вже ласку: не відмовся!

Почувши цей голос, усі присутні одразу замовкли й розступилися, а молодичка, котра обіймала Кармелюка, онукою відлетіла від нього і в одну мить вилізла на піч. Хоч і який був п'яний Кармелюк, але і його примусив здригнутися голос незнайомого, і особливо його тон, настійний і владний, немов хтось дуже вдарив його в потилицю, і в голові його одразу стало ясніше.

Кармелюк труснув чубом, стрепенувсл, повів плечем і промовив пиховито, вдивляючись в обличчя незнайомого:

■ А чому ж це я повинен випити з тобою?

— Знайомі ми з паном, зустрічалися не раз, свате! — відповів злісно незнайомий,

карбуючи кожне слово.

Невиразна тривога заворушилася в душі Кармелюка.

— — Знайомі? — протяг Кармелюк і, бажаючи стати на ноги, дужим рухом руки відсунув стола; від цього різкого руху посуд, що стояв па столі, покотився з дзвоном додолу; злякані гості шарахнули вбік.

Здається, немов я бачив десь твою червону пику.

При цих словах Кармелюка смагляве обличчя незнайомого побуряковіло.

XXXII

Ти вгадав, підлий хлопе! — скрикнув Янчевський, зриваючи з себе свиту й виступаючи наперед у шляхетському одязі.

Очі Кармелюкові палилися кров'ю. Він схопився рукою за лаву, де лежали його пістолі,— зброї не було.

За Кармелюком була глуха стіна, проти нього стояв Яіі-чевський, ліворуч товпилися "куми", а коло дверей збився великий гурт гостей.

В одну мить хміль мов рукою зняло.

— Зрада?! — закричав Кармелюк і, як зацькований звір, схопився на ноги... Але зараз же з жахом відчув, що сили його залишили; він сильно похитнувся й, щоб не впасти, вхопився рукою за стіну.

Демосфен був, видимо, задоволений, дивлячись на безсилля ворога. /

т Так, ти впізнав моє обличчя, злочинцю,— заговорив він пишномовно, ступнувши крок уперед,— але присягаюсь! Упізнаєш тепер і мою руку! Ти гадав, що можеш безкарно проливати кров християнську? Жалюгідний хлоп! Підле бидло!..

Та Кармелюк не дав йому закінчити мову: хрипкий крик вирвався в нього з грудей, він кинувся на Демосфена і, вче-пірившись йому в шию руками, повалив його додолу.

Але Кармелюк не міг дотримати рівноваги і сам упав па Демосфена.

У присутніх від жаху вирвався крик із грудей. Перекидаючи один одного, кинулись "куми" до дверей,— але там уже душили один одного гості, які стовпилися раніше: спохвату всі забули, іщо двері були замкнені зсередини.

— Пропали ми! Гайдамаки держать двері! — закричав не своїм голосом підставний господар.

Від його крику натовп ошаленів: одні кинулися до вікон, другі полізли на піч, треті схопилися за ножі.

Марно волав до своїх спільників Демосфен, задихаючись під вагою Кармелюка,— ніхто його не чув і не приходив на допомогу.

Між Кармелюком і Демосфеном зав'язалася одчайдушна боротьба.

Хоч Кармелюк силою набагато переважав Янчевського, однак і той мав залізні м'язи й люту впертість, тепер же, внаслідок того, що Кармелюк дуже ослаб, сили їхні майже зрівнялися. Після кількох хвилин одчайдушної боротьби Янчевському пощастило підім'яти Кармелюка під себе. Він навалився на нього всією вагою і, пригнувши обидві руки Кармелюкові до землі, закричав щосили:

— Підлі хлопці! Ниці боягузи! Про яких гайдамаків ви кричите там? То я сам

замкнув двері. Збойця мало не задушив мене, а ви кинулись усі навітікача, хамове поріддя! Вірьовок сюди! Аркан йому на шию!

Підбадьорені криком свого пана, удавані гості трохи заспокоїлись і підступили до Демосфена; знайдені були заздалегідь припасені вірьовки й кайдани.

Демосфен сидів па Кармелюкові весь червоний; чуб його був розкошланий, одяг порваний і замазаний у глину; груди його високо підіймалися, дихання виривалось із свистом — побуряковіле обличчя переможця сяяло урочистістю.

Ліпших умов для закінчення орації не можна було й уявити, і Янчевський не міг пропускати такої спокусливої нагоди.

— Так,— заговорив він знову гордо,— ти впізнав мене. Це я вистежив тебе, підле страховище, щоб самому віддати в руки правосуддя. Доля твоя вже лежить на шальках страшних терезів. І от звиваєшся ти підо мною, мов жалюгідний черв'як у поросі! Один порух моєї руки, і диявольська душа твоя полетить у пекло. Але знай, мерзенний хлопе, що я не хочу бруднити своєї шляхетської руки об твою чорну кров. Смерть була б тепер тобі милосердям, але його ти не діждешся. Перед тим, як умерти, ти зазнаєш усіх мук, які тільки може вигадати кат!

Кармелюк хрипів, і синів, і робив неймовірні зусилля, щоб звільнити свої руки.

А Демосфен провадив усе далі, й що далі говорив він, то більше захоплювався своєю промовою.

— Всі зойки жертв, яких ти повбивав, не заглушать твоїх криків під ударами нагаїв! Боже правосуддя!— вигукнув велемовно Демосфен і за звичкою підніс обидві руки д'горі,— але в ту ж мить полетів стовбула додолу.

В одну мить Кармелюк скористався звільненими руками й, жбурнувши ворога вбік, сам навалився па нього й почав душити.

Демосфен посинів.

— В'яжіть його! Аркан на шию! Навалюйтесь усі! — прохрипів він, задихаючись у залізних лещатах геркулеса.

Але гості вже схаменулися: всі кинулись на Кармелюка й, незважаючи на страшений опір, його заарканили і зв'язали йому руки й ноги.

Важко підвівся Янчевський, став на ноги й глянув з почуттям перемоги на зв'язаного розбійника. Але й зв'язаний він ще був страшний.

Налиті кров'ю очі його горіли шалом, з грудей, що ходили ходором, виривався хрипкий, переривчастий свист, па губах виступила піна.

— Ну що, собако? — промовив Демосфен, важко переводячи дух.— Може, ще й тепер кинешся на мене чи раніше вже підождеш ката?

Кармелюк глянув на Янчевського таким злим поглядом, від якого й невгамовний Демосфен побілів і позадкував.

— Піймав, як підлий ляхг обманом! — важко прохрипів Кармелюк.— Заманив, напоїв... вивів дванадцятьох на одного. Та не радій! Побачимось ми ще з тобою: і тоді я докінчу по-своєму твою орацію.

Зв'язаного, з закутими руками й ногами, забитого навіть у колодки, Кармелюка

негайно відправили до Кам'янця, поминувши повітові містечка — Літин і Летичів; сам Демосфен з сильним загоном супроводжував воза із злочинцем до губернського міста і здав його з рук у руки владі.

Кармелюка було ув'язнено в окрему муровану башту зацілілої ще й донині турецької фортеці⁴¹ й обачно прикуто трьома ланцюгами до стіни; колодок з його ніг також не зняли.

Подвиг Янчевського влада гідно оцінила, і його назначили головою слідчої комісії в справі про розбої Кармелюка та його ватаги.

Сусідні пани навперебій почали одвідувати знаменитого переможця Кармелюка і запрошували його до себе на бенкети, гулянки, на полювання...

Демосфен охоче з'являвся скрізь в ореолі немеркнучої слави переможця над страшним розбійником, і докладно розповідав про свій подвиг, який виростав з кожною новою орацією до казкових, міфічних розмірів. Одно слово, слава про силу, відвагу й винахідливість нового Наполеона шуміла й розливалася широкою рікою від Літина до Ямполя й до Чорного острова.

Підбадьорене панство не пошкодувало коштів на формування загонів і команд, відданих у розпорядження пре-зуса, аби виловити рештки ватажків банд, усіх гайдамаків, а також і причетних до бунту селян. Адміністрація з свого боку посилила ті команди ще й ескадроном уланів.

Янчевський з шаленим старанням і самовідданістю почав полювати на людей, і незабаром усі тюрми Літина й Летичева були переповнені захопленими селянами, яких називали по-різному: то гайдамаки, то потуральники,

під'юджувачі, переховувачі тощо.

Слідство провадилося, звичайно, з тортурами, на яке ні лози, ні нагаїв комісія не шкодувала, і тих, яких визнали за винних, відправляли до Кам'янця, майно їхнє, як награвоване, конфіскувалося і якось губилося під час перепису.

Тим часом друзі й товариші Кармелюкові тривалий час, незважаючи на грізні чутки, не вірили в його арешт і довго ще розшукували свого отамана по нетрях, серед боліт... Тільки після марних розшуків кинулись вони переодягнені до Летичева й Літина, де бачили вже кількох Кармелюків. Та поки Дмитро й Андрій розшукували, ризикуючи власного шкурою, справжнього свого батька, він сидів у кам'я-нецькій башті й давав показання кам'янець-подільському судові.

На допитах він тримав себе гордо, з гідністю, і всі злочини, які на нього клали, визнавав, а саме: утворення ватаг, провід ними, грабунки. Самі тільки вбивства відкидав Кармелюк, та їх і виявлено не було, за винятком Доротеї. Але слідство про це вбивство було зам'яте й не дало ніяких наслідків.

Установлено було тільки те, що головний винуватець —* муляр, який зник невідомо куди і досі якого не піймали, був не Кармелюк, а інша особа; сам же Кармелюк zostався під підозрою, бо не знайшлося жодного свідка, котрий би довів участь його в цьому злочині.

Кармелюк тим часом твердив, що всі свої подвиги вершив не заради вигоди.

Кам'янецький суд квапився закінчити слідство про' Кар-" мелюка, побоюючись, що він утече, і бажаючи скоріше вислати з краю небезпечного гайдамаку, тим більше, що його, як дезертира, вимагав і командир полку, який перебував у Могилеві, для проведення над ним польового суду й виконання вироку, за сполукою злочинів, у присутності полку.

Під осінь Кармелюка відправлено було до Могилевк, де цольовий суд і засудив його за кримінальні злочини й за втечу до семисот ударів крізь стрій і, якщо витримає кару, то вислати його на каторгу.

Коли Кармелюка було відправлено до Могилева, всі дідичі зітхнули вільно, а діяльність комісії Янчевського остаточно заспокоїла панів і завела знову кріпацькі порядки. Багато селян було вислано до Сибіру, але в'язниці все ще були переповнені.

Тільки Дмитро та Андрій уникли гіркої долі багатьох своїх товаришів і, незважаючи на те, що дуже ризикували, розшукуючи свого батька отамана, все не попадалися в залізні руки Янчевського. Загибель Кармелюка збентежила їх, а Андрія довела навіть до тупого розпачу; вони змушені були відмовитися від дальших розшуків батька й повернулись у розпачі в рідні місця.

Тут зустріла їх Уляна-шиикарка; вона, нюхом почувши, що вони — не звичайні птахи, виявила їм своє співчуття й надихнула нової енергії, давши притулок у своєму, закинутому посеред нетрищ, шинку.

Лісові гості помалу-малу підпали під цілковитий вплив цієї вродливої, завзятої й одважної жінки; вона наглядала й керувала їхньою злодійською— діяльністю, передержувала й збувала крадене, обіцяючи наладнати й ширше діло, як тільки зовсім заспокояться пани й ослабне нагляд органів влада.

Так воци й жили під охороною корчми; займалися дрібними крадіжками, не гребуючи іноді й селянським скотом і плекаючи в своїх серцях сліпу надію на ширшу діяльність у майбутньому.

Тепер же грандіозні наскоки й пограбування скрізь були припинені, а дрібні крадіжки хоч і траплялися то тут, то там, і нібито під проводом Кармелюка, але не викликали вже переполоху, і над буцімто' Кармелюками вельможне панство сміялося.

Маршалок входив теж до комісії, часто виїжджав то до Летичева, то до Кам'янця й запрошував завжди з собою на той час Демосфена, котрий з часу погрому став ще ближчим другом родини, Хойнацький зндву став одваж-ний та сміливий, навітьб зважився їздити не тільки на

полювання, але й до сусідів без команди; сусіди намірялися його одружити, але Хойнацький ухилився від пут Гіменея, вдоводняючись Фросею чи ж боячись її ревності".

Пігловський виписав до себе старшого сина й заходився разом з ним господарювати і заводити чужоземні удосконалення й порядки, які суперечили патріархальним способам хліборобства і баламутили самі звичаї сусідів.

Так минуло два роки, і привільне панське життя, яке скаламутили гайдамаки, почало втихомирюватися і входити в свої звичні береги.

Був теплий весінній вечір. Сутінки вже повзли з усіх боків і скупчувалися мороком коло" пнів столітніх дубів і ясенів, що юрмились навколо затишної корчми. Та, незважаючи на густі сутінки, в корчмі ще не світилося, хоч у напіводчиненій двері, чувся звідти стриманий гомін кількох голосів. У корчмі справді були паші давні знайомі — солдат Дмитро Гнида й Андрій.

Солдат за цей час геть заріс кошлатою бородою, в якій зовсім зникли сліди бакенбардів; з вигляду він постарішав і хоч тримався ще браво, але колишньої самовпевненості вже не було. Андрій же ніби ще дужче змужнів, розвинувся в своїх атлетичних формах, але вигляд мав понурий, і в його очах таїлася туга.

За окремим столом товариші попивали горілку й старанно заїдали її накришеною в миску свининою та смаженою на салі картоплею. ■ ,. •

Красуня Уляна то вбігала, то вибігала з хати. Коло шии-квасу стояло двоє селян, похиливши голови, і покірно чекали, поки впорається з усім господиня; один із них, низенький, білявий, прибитий нуждою, не підводив очей, а безнадійно дивився на свої босі, вкриті засохлою грязюкою ноги, а другий, стрункіший, чорнявий, примруживши очі, пильно оглядав усю корчму і часто зупиняв їх на тих, що вечеряли, підозріло похитуючи головою. —

"• Був ще в корчмі Уляниний і п'яний гість; але він напів-лежав на лаві з блаженным виразом очей; димив своєю люлькою й часто спльовував; він, мабуть, мріяв тільки про те, як би швидше заснути. .

— Що ж, хазяйко,— заговорив знову бадьоріший і хитріший селянин, коли Уляна сіла за шинквасом,— чи ми діждемось од вас ласки?

— Давай гроші, то й ласки відпущу тобі, а наборг —". немає! — усміхнулась вона холодно й трохи пиховито.

— Та де ж тобі зараз узяти гроші, коли ми й так до рубця обірвалися; он у нього коня вкрали, а в мене —* пару волів. Ми цілісінький день вилазили по всіх ярах і нетрищах, і вилазили даремно, ніг під собою не чуємо, животи попідводило, то хіба ти й чарки горілки, й шматочка сала не даси?

— Авжеж, не дам! — відповіла господиня.—Он той на лаві, здається, з вашого ж села, так уже й носом клює,— так надавала... —

— Атож! — мугикнув той, що курив.

— 'Та яке нам діло до того? — наполягав брюнет.— Ти нас уконтентуй... Кажуть тобі: голодні, мов пси, а віддамо після, не бійся... В тебе ж християнська душа, а не жидівська, ти зрозуміти можеш?..

— У неї жіноча душа,— докинув той, що лежав.

Блондин тільки безнадійно зітхав і переступав з ноги на ногу.

— Так-то воно так,— стояла на своєму Уляна, лузаючи насіння,— та й мені ж добро з неба не падає... Теж потіти не раз доводиться... А з вашого брата часто, як із святого, не візьмеш нічого... Прийде котрий, сльозу пустить—пограбували, обікрали, зглянься, мовляй... А його, може, ніхто й не пограбував, а він просто, щоб ошукати, казку

приплив, та й годі!

— Та бога ти бійся... Камінна!

— Та що ти бога? Бога позивати мені не доведеться... А що камінна я, то ти брешеш: задарма статкувати для всякого не буду, а пришли карбованця, другого, третього, то й поворожу, і розшукаю, і хворим ще допомагаю... всяку напасть на людях і на худобі зашіптую, а ти... камінна!

— Вона не камінна! — заступився підпилий селянин.— Камінь холодний і твердий... а вона — м'яка й гаряча!.. У!

— А ти, коли напився, як свиня, то лежи тихо!—підвищила голос господиня.— Лежи та мовчи, а то я тебе так утрію, що цілий рік згадуватимеш мою ласку...

— Овва! — одрізав був на її погрозу той, що лежав, але Уляна крикнула: "Ну!", і він одразу замовк.

— Уваж їм, хазяєчко,—■ заступився нарешті й солдат та селянин,— голод же не тітка, а збиток я поповню.

— Невже свого не послухаєш?.. Тут рука руку... Круть-верть, а в черепочку смерть! — встряв знову п'яний.

— Не мели й не перележуй хати!—попрямувала була з войовничими намірамц господиня до лави, але спинилась і кинула солдатові: — Бач, жалільник який знайшовся,— огризнулася вона, але в голосі її вже прозвучало більше лагідності.— Теж на чужий рахунок щедрий!

— Та павукові зайва муха павутиння рве,—мовив Дмитро між іншим, одламуючи великий шматок паляниці.

— А хата — покришка,— додав Андрій.

— Ну нехай уже й так,— підвелася Уляна,— нагодую вас, знайте мою добрість, а вже потім — як совість ваша: згадаєте вдову — спасибі, а забудете — хай вас бог судить.

— їй-богу, згадаємо,— зітхнув блондин.

— Як не згадати! — труснув чуприною брюнет.— Ось

тільки розгорюємо де карбованця, то зразу ж і до тебе по пораду. ч

— Дуже добре, любий мій, не пошкодуєш! — І вона хутко вискочила до сіней.

— Чорт, а не жінка! — сплюнув п'яний і заходився знову натоптувати люльку.

Двері відчинилися, і швидко ввійшла господиня, поклала на другий стіл паляпищо, шматок сала й поставила пляшку горілки.

Голодні посідали й жадно заходилися трапезувати.

*** Сліпа хата,—сказав солдат,—хоч би де бликавка.

Вночі в лісі краще зажмурювати очі,— відповіла господиня.

— Та ми позатикаємо баньки, а то й шматок не в рот, а в ніс тицяєш,— відповів солдат і, підвівшись з місця, почав. опускати на вікна позакачувані солом'яні матки.

Господиня оглянулася, прислухалась, роздмухала в печі вогник і засвітила каганця. Кволе світло полилося від нього й червонястими плямами лягло на стелі й на оголених аж до дранки задимлених стінах.

Від шинквасу, столів, од печі й сволюка розповзлися в усі боки чорні рухливі тіні й наповнили непривабну пустку похмурым трепетом.

Усім стало ще моторошніше.

— Ну й часи! — заговорив після третьої чарки брюнет. — Хоч лягай і здихай... То, бувало, надіялися на батька Кармелюка, що приборкає панів, укоротить їм руки.. І справді, трохи жилилися то тим, то сим... та й од пана отамана перепало, а тепер, як його, сердешного, забрали, то пани ще гірше знущатися стали, та й од лісної волі кривда... Виходить, з двох боків шкуру деруть, хоч лягай та здихай!

.*"■ Ох, правда! — зітхнув Андрій і потупився.

—* То було за батька до нашого брата жаль був, а тепер свій свого грабує,— діймав когось брюнет.

Заступника немає! зітхнув білявий.

— Поспішайте, поспішайте, голубчики!—заметушилася господиня, намагаючись перервати неприємне розбазікуван-

ня гостя.—Я ж замикаюся наглухо і вночі нікого не пускаю до хати. ■ '

— Коли ж не хочу,—засміявся п'яний.— А щодо батька, то це брехня,— провадив він, пробуючи звестися на ноги.#-Ніхто його не взяв і не візьме... правду кажу! Бо — трах**—і всі, як груші посипляться. Трісь — і немає кайданів!

— Еге ж, еге! " похопилася господиня.—Він тут, я сама чула... та й штуку встругне іноді не хто інший, як тільки він!

— Ого-го!.. Ще й яку штуку! — п'яний підвівся нарешті на ноги, вхопившись рукою за стіну.— Дається навмисне в руки,— закують його: кайдани, ланцюги, колодки... а він сміється.. Гульк, а вони закували колоду, а його й пальцем не зачепили, бодай я навіть не понюхав горілки, якщо неправда... А то от сяде на підлозі в тюрмі... І аби тільки грудка крейди,—намалює човна — і ф'ю-ф'ю! Так і винесеться на хвилі... от що, а не то що!

Характерник! — підтвердила господиня.

— Ох, коли б так! — зітхнув Андрій.

— Побачиш... проявиться,— кивнув головою певний у чаклунстві Кармелюка селянин,— тільки збореться на силах і проявиться, аякже! І таких от негідників, котрі, значить, і свого брата... Гм!.. Або таких гадюк, які бувають шинкарі...

— Геть! — схопилася в запалі Уляна?

Але солдат стримав її. ч — ■

— Облиш, кумо, п'яний. А виряди краще всіх за фронт,— діло є.

— Ну, чорт із ним! — облишила вона.— А тільки ось що,

добрі люди; підкріпилися, чим бог^послав, і по сій мові бувайте здорові! ^ *

— Авжеж, час, пора кожному в своє лігво! — кречучи, підвівся Дмитро разом з Андрієм. За ними почали хреститися й дякувати господині голодранці селяни, а п'яний заметушився по хаті, безнадійно розшукуючи свою шапку.

— Дай-но лишень я допоможу тобі, пане-брате! — люб'язно сказав Андрій, підійшовши до нього.

А в цей час у сінях почувся якийсь підозрілий шерех: хтось увійшов туди і навпомацки шукав двері.

Всі переглянулись.

-т— От принесла лиха година! — буркнув солдат.

Уляна кинулась була замкнути двері на засув, але було пізно: на порозі вже стояв згорблений дід із сивою бородою і в жебрацькому лахмітті; в руках у нього був довгий кий, а за плечима теліпалася торба. Спершу можна було подумати, що то прочанин.

— Слава богу! — промовив старечим голосом подорожній, низько вклоняючись і шукаючи очима ікони, немовби хотів перехреститися.

— Навіки слава! — відповіла невдоволеним голосом Уляна.

Подорожній, не звикши до темряви, нічого ще поки що не бачив і стояв коло дверей, протираючи очі.

— Іменем Христа, пана Ісуса, прошу притулку,—* вклонився він знову Уляні й одразу притих, немов побачив у ній щось дивне.

— Що бог послав, діду, прийміть, а ночувати в мене ніде,— відповіла господиня сухо й дала жебракові скибку паляниці.

— Нехай бог вам, папі, відплатить,— зітхнув дід,— а мені б спочити хоч годиночку... Я з курми встану... А тепер от просто ступити не можу,— так підбив ноги й намучився в довгій дорозі.

— Рада б, та не можу,— розвела руками господиня.

— Та мені хоч би під лавою отут,— обернувся подорожній назад і зустрівся поглядом з Дмитром.

На обличчі його мигнув подіїв, він подався на ступінь уперед і тихо скрикнув: але ту ж мить схаменувся й знітився, похилившись па кий.

— Що з вами, дідусю? — здивувалася господиня.

— Та щось у ногу кольнуло... і в бік,— відповів розгублено подорожній.

. Почувши крик старого, солдат здригнувся і з розширеними очима став прислухатися до його голосу; коли подорожній збентежився, мова його втратила старечу хрипкість і зазвучала виразніше.

— Діду, звідки ви? — швидко підійшов до нього Дмитро й, узявши старого за руку, став пильно приглядатися до його обличчя.^— Ви впадете від утоми... ось тут присядьте та підкріпіться хоч чаркою горілки.

— Як бувало в лісі темної ночі! — промовив з усмішкою дід і міцно стиснув солдатovu руку.

— Коли пташині гнізда дерли? — перепитав солдат.— Та найкращого сокола втратили...

— А сокіл або мертвий упаде, або до пташенят повернеться,— відповів старий тихим, але зовсім дзвінким і молодим голосом.

При звукові цього голосу солдат схопився з місця, нахилився до обличчя старого, і в нього з грудей радіспо вихопилось:

— Ех, живий бог — жива душа, а хазяйка — хороша! — скрикнув він на весь голос,

щоб зам'яти хвилювання, яке прорвалося, і додав, стукнувши кулаком по столі: — Ей, хазяйко, чого ж ти каменем стоїш: піднеси лишень бідному подорожньому чарку, а то впаде...

— Та ну його!—сердито огризнулась Уляна,—На всякого пройди світа добра не насташиш.

— Порожня в тебе пляшка, чи що? — суворо зауважив солдат.—Не скупись та кріпись, а весілля почнеться, то й частування буде...

^ Ти здурів? — витріщила вона очі на солдата.

— Замкни на замок кухню; коли в курнику свій півень, то чужі бійку зчинять. А що, хлопці,— звернувся він до селян,— тягніть лишень п'яного та тікайте, а то дід ненадійний... умре, то всіх нас поцуплять і такого всиплять, що й за рік не висьорбаєш. Знаєте, які ці проклятущі комісії, бодай їм добра не було, скільки вони перемучили нашого брата! Тільки попадись у зуби виродкам!

— Кара господня! — простогнав білявий.

— Бодай вони виздыхали! — вилаявся чорнявий і став допомагати п'яненькому землякові знайти двері.

Тим часом Андрій, почувши злодійську мову солдата, його замішання і якусь тривогу, що зародилася в хаті, сам сполошився, підсів до діда й почав підозріло придивлятися до його обличчя.

Дід помаленьку стиснув його руку й тим ще дужче збентежив простуватого Андрія.

Коли солдат уже вирядив гостей і замкнув за ними на засув уїзні ворота, Андрій, вдивившись, нарешті, в очі старого, раптом здригнув і розкрив од жаху рота.

— Впізнав? — шепнув тихо старий.

— Батьку мій! — нестямно скрикнув Андрій і кинувся на шию старому.

-т— Тихіше! — прошепотів дід і стиснув йому до болю

РУКУ— . • ,

Цієї миті увійшов до хати Дмитро й кинувся обнімати Кармелюка. '

— Не бійся... тут свої!

Андрій, теж з криком: "Батьку мій!" почав душити в своїх могутніх обіймах подорожнього.

— Задушите! — щасливо усміхався "дід", цілючись і обіймаючись з своїми друзями.

Та хто це? — сполошилась Уляна, розгубившись до краю.

— Хто?.. Батько наш і отаман, Іван Кармелюк! — урочисто проголосив солдат.— Воскрес-таки! Ур-раИ

Уляна стояла як ошелешена й почувала, що під нею земля хитається,

Скидай, друже мій, геть к бісу це лахміття: в нашої куми дещо знайдеться з награбованого та й личину геть,— заговорив після бурхливого вияву радості солдат.— Ану, кумо, ліворуч кругом... марш! Та до одягу ще неси сюди всякого провіанту і на зуби, і в горло... Свято ж яке! Людина з мертвих воскресла... Та яка людина!

— Не хвали так уже мене, друже!—докинув Кармелюк.— Перехвалиш!

— Ні, боже мій! Сама потім узнаєш, красуне, що хоч виверни світ навиворіт, а ліпшого не знайдеш!

Куди! — махнув рукою Андрій,

Ой? — блиснула очима Уляна.

з*-. Не вір, пані,—похитав заперечливо головою Кармелюк.— А от що він сказав — красуня, то правда... і що другої такої не знайдеш, то теж не брехня.

Ого-го-го,—загорілася від задоволення господиня.— Старий дід, а язик — пече, як вогнем...

Неси лишень одяг, там побачиш, що з дідом станеться...

Вечеряти, тітонько, дайте батькові мерщій,— втрутився Андрій,— а то мелете язиком, а батько голодний...

Зараз, зараз,— заметушилась Уляна,— дорогому гостеві нічого не пошкодую! —Вона вибігла й незабаром повернулася з цілим оберемком усякого польського одягу.— Приміряй, пане, що підійде, а я побіжу ще по господарству!

Кармелюк вибрав на свій зріст венгерку й інше; зірвав бороду, вмився й став знову, як і був колись, красенем. Неволья,-недуга і довга важка дорога змусили козака схуднути, але та худорлявість надавала його обличчю ще більше молоджавості й краси.

Молодець!—вигукнув, задоволений солдат.— Такий самий... Ніби вчора розлучилися..."

— Ех, не такий, брате,— зітхнув Кармелюк і нахмурився,— Багато пропало здоров'я...

— Схудли батько,— сумно мовив Андрій.

Наживем! — махнув рукою солдат.

До хати заскочила Уляна.

— Ой мамо моя! — скрикнула вона, глянувши на Карме-дока, сплеснула руками й остовпіла.

— А що, впізнала, пані? — ласкаво всміхнувся колишній ДІД.

— Боженьку мій! Та це ж той самий пан, що я зустріла років два тому коло жидівської корчми.

— Він і є! А пані господиня і за два роки не забула?!

. — Господи, що ж це? — шептала Уляна, не відриваючи зачарованих очей од Івана.-Я думала — шляхтич якийсь... панрк... а, виходить, Кармелюк... От щастя! І в голову не могла собі взяти... ночами не спала... Про Кармелюка скільки начулася, а в очі не бачила... і невтямки... А воно, виходить, не дідич, а наш славний отаман... Ну й дивовижа!

— Спасибі за ласкаве слово... Вже коли задля першого знайомства говорити всю правду, то і я не раз проклинав красуню, яка до всіх моїх мук додала ще й туги...

— Ге-ге, друже,— ударив Кармелюка по плечі солдат,**** такий же, як був — просто з фронту й спуску немає!

— Годі вже! — махнула рукою зніяковіла господиня.^ Я ось зараз дам вам вечеряти.

Через кілька хвилин на великому столі, застеленому чистою скатертиною, красувалося вже кілька чималих фляг з березівкою, перцівкою, вишнівкою й чорним нивом, шкварчала па сковорідці яєшня з салом, стояла миска з холодною свининою, а друга з свіжим сиром і сметаною.

— Пробач, дорогий пане! Що бог послав...— припросила з приворожливою усмішкою господиня Кармелюка і його товаришів.

— Та пошли, боже, й багачеві такої вечері! — підлестив Кармелюк.

Всі посідали. Господиня піднесла гостеві першу чарку,

— Чого ж побажати нашомулюбому панові отаманові? Ну, щастя, здоров'я, слави, удачі... Ні, ще ось чого: щоб коло нього було таке вірне та щире серце, яке б не допустило поставити йому пастку, яке б кинулося на самого диявола, себе б оддало йому в зуби, а дорогого б друга закрило...

— Козир-молодиця,— усміхнувся солдат,— хоч і в наш город закинула камінчика...

— А що ж, і правда,— зауважив Андрій,— не вберегли.

— Сам винен, попався на вудочку,— усміхнувся Іван,— та ще попався, як дурень, а дурня і в церкві б'ють... Ну, буде й на нашій вулиці свято! — урвав він і звернувся до господині: — Спасибі тобі за це. серце і за твою ласку, люба господинько! Вже коли б таке серце для проклятого богом знайшлося, то я б уставив його в раму і дивився б, поки очі не згаснуть... Ех, от чого б я побажав: щоб ця щаслива хвилина тяглася без кінця-краю, щоб умерти так, сидячи між друзями і не зводячи очей з такої чарівниці...

— Е, що про смерть, пане, гадати,— промовила, палаючи від захоплення, господиня,— цур їй! Живий про живе гадає...— І в очах її блиснув такий— палючий вогонь, що й Кармелюк відчув, як його сврце здригнулося й кров занур-тувала...

— Ой, ой господинько! Гостя вітати треба, але й нас забувати теж не слід,— докорив солдат.— У мене на радощах і в горлі пересохло... і живіт підвело...

— ■ Пробачте, любі! — зніяковіла Уляна й налила по чарці Дмитрові й Андрієві. /

— Ну, на здоров'я! — крикнув солдат і перекинув у рот чарку.— Нам тільки першу для закону, а далі ми вже й самі підемо на штурм... Ех, друже мій, любий Іване! Що це за господиньку нам послав господь,— то кращої й не треба... Крім того, що красуня мальована й господиня хороша, та на це ще начхати, а от людина вона завзята, просто герой, а не жінка! Хоч і в битву її з супротивником пусти, то й оком не змигне... а й нашого брата за пояс заткне... Вогонь, а не жінка, от що!.. Пхикати не буде, а з біди виручить... себе не пошкодує, а виручить... Скарб, та й годі!

— Та чого це ви мене так вихвалєте? Чи сьогодні святого похвалышка? Ну, то і я ж панові отаманові скажу, що таких вірних друзів, як ці двоє — пошукати... Про що не говорять було, а мову неодмінно зведуть на, дорогого батька... Я з їхніх слів багато про панове життя довідалась... а ось це славне одоробло, а разом і дитя, то за своїм батьком нудьгувало до сліз.

— Спасибі, спасибі! — зворушеним голосом казав Кармелюк і потискував своїм друзям руки, а господині виявляв свою прихильність і поглядами й одвертими поривами схвильованої і сп'янілої душі...

Гамірливо й весело проходила вечерея. Господиня пригощала, припрошувала, сама додавала до чарки охоти, а гості віддавали належну честь і напоям, і наїдкам. Коли голод було вгамовано й потомлені щелепи стали лінивіше працювати, а по, столу тільки кружляли чарки та кухлі, то солдат звернувся до Кармелюка:

— Ну, розкажи ж нам, любий друже, яку біду ти пережив і як од неї визволився?

— Ех, кра.ще б її й не згадувати,— зітхнув Кармелюк і провів рукою по чолі, немов бажаючи стерти гіркі спогади, та як не розповісти друзям?! Про те, як мене той диявол підвів, як напоїв дурманом і напівсонного здолав цілим десятком, а то й двома, своєї челяді,— ви, звісно, чули... І челядь, напевно, теревенила та й сам ідол вихвалявся.

Слухачі мовчки кивнули головами, і Кармелюк провадив далі:

— Ну, то кинули мене зв'язаного на воза й помчали... Я вже не пригадую, як і куди,— так мене розібрала в дорозі отрута... Опритомнів я вже мало не в кам'янецькій? тюремній лікарні... а звідти вже через тиждень перевезли мене в башту, що коло турецького мосту... посадили й прикували трьома ланцюгами до якоїсь клітки... Просто-таки замурували живого в кам'яній труні... Хоч би й ланцюгів не було, то випростатися й лягти в тій конурі не мояша ніяк. Тільки й добра, що хоч висока була, чи то мені так здавалося, але вікна не було видно, а вгорі банька тільки ледь-ледь світилася... Чи сходило сонце, чи стояло високо в небі, чи сідало — знати я не міг... Спершу догадувався, а потім і догадуватись перестав — однаково: густі сутінки, та й годі! Тільки .ніч трохи відрізнялася чорною темрявою... Але тому, що по-справжньому заснути мені, не можна було, то я спершу ночей зо три не сплющував очей, а потім знемігся і все ж таки дрімав, не розбираючи, чи то щч, чи день. Так от і сплуталося все в голові... Випускали мене з тої конури... от хоч і на допити, то теж у якісь темні мішки, де і вдень і вночі ліхтарів не згасили, так що й світу божого, і сонця красного я, либонь, понад рік не бачив... Як не осліп, то вже й сам не знаю... Розповідати вам про нелюдську муку, яку терпів, я не буду: і не розкажеш її, а тільки смутку наженеш... Одне — кістки спершу так ломило, що сам би їх потрощив, а потім тіло одубіло, і я став мало його відчувати... Неначе не моє... а дерев'яне... ледве міг ворухнути рукою і ногою... а друге — нудьга... Господи боже, яка нудьга! Немає гіршої муки на світі! Хоч би як там тіло боліло, то те пусте, а от коли душа болить, то то вже пекло! "

— Сердешний мій! вирвалося в Уляни, і вона змахнула рукою з вії сльозу.

— Гм... еге ж! Знавали й ми цю тітку! — зітхнув солдат, а Андрій уперто дивився додолу й важко дихав.

— Все про вас, про своїх, думки в голову лізли... впивалися в серце, мов п'явки, і ссали кров... Ех, єдине в мене було бажання — припинити скоріше ці муки... І спочатку я тільки про це й думав... та не було способу: поспробував задушити себе ланцюгами, але короткі, та й руки не були вільні... Зоставалося одне — вкоротити собі життя голодом, але цей спосіб занадто тривалий і огидний... та й чомусь надія шепотіла в вухо: "Почекай!" То все спершу, а потім і думати перестав — задерев'янів мозок! І знаєте, любі; це мене радувало, що, мовляв, не відчуватиму мук на тортурах, а буду ще

в очі катам сміятися... Та ось що: на тортури мене не ставили... Я вже все, що на мене плели, визнавав, і всі чужі гріхи на себе брав,— і не ставили... Мабуть, папір прийшов з полку й казенного тіла нівечити вони не сміли, а зобов'язані були перепровадити його ціле командирові... Ех! Налий-но, господицько, хоч питва якого, абощо, щоб залити гіркоту!

— Своїми руками подушила б їх, проклятих! — скрикнула господиня, блиснувши з такою злістю очима, що навіть Андрій гаркнув:

— Собаки!

Кармелюк одним духом випив склянку, яку подала йому Уляна й, глибоко зітхнувши, казав далі:

— То ото водили мене на допити, а потім і перестали, бо не було чого: і почав я зовсім кам'яніти у своєму кам'яному склепі та ждати з радістю хоч кари, хоч смерті...

І от одного дня одкували мене від стіни й повели, але тільки не в камеру, в якій допитували, а через двір — до наглядача тюрми. Тоді я, братове, вперше, після стількох місяців, сонце боже побачив і відразу осліп... Просто почорніло все й закрутилося вочу, а сльоза так і заливає. Довели мене під руки, і наглядач чи хтось іще, я вже не бачив, прочитав мені папір, що мене виряджають до мого полку з конвоєм, до міста Могилева, де перебуває військова комісія і де мене судитиме польовий суд,— туди, мовляв, пересилається і все слідство по моїх незчисленних злочинствах. І знаєте, хоч і який страшний польовий суд,— бо чи розстріл, чи крізь стрій,— а я був йому радий: бодай доведеться розім'яти кістки в дорозі та надихатися повітрям і надивитися ще раз на рідні поля... Ну, ми й пішли; заковані в мене були руки й ноги, а здавалося, що я вільний, мов птах, рухатися міг, от що дороге — і на душі було навіть радісно: не вогкий склеп, не могила, не темрява, а тепло, світло, грабові ліси, золотисті ниви, гарні яри, й зелені-зе-лені, мов рута, луки, а окрім усього — живі люди,— то по дорозі на волах або на конях, то по полю з косами, серпами,— наставали якраз жнива... Ну, йдемо ми, вартові по боках, позаду підвода, а над нами синє, бездонне небо, і коршаки в ньому кружляють... Ну, на ніч, як заведено, на етап: паскудства там усякого вволю, та літня ніч коротка... Отак-то, либонь, ми з місяць правилися до того Могилева... От коли вже я опинився на Поліссі, то стислося серце... Пішли безкінечні болота та озера... Мокро скрізь: сухого місця не знайдеш... Тільки вже під самим Могилевом прочистилось,— появилися відкриті поля, пагорби й навіть до Дніпра — невеликі гори... Але самий Дніпро не київський, а маленький, так що наш Дністер з ним посперечається; над самим Дніпром і стоїть Могилів; саме місто — більше, ніж наше на Дністрі, але місцевість наша краща. Ну, привели мене в полкову канцелярію, а там і командир наш.

— Ага,— каже,— попався пройдисвіт. Ось я тобі покажу, як дезертирувати для розбоїв!.. ■

— Слухаю,— кажу,— ваше високородіє.

— Тримати його на гауптвахті під найсуворішою вартою, в ланцюгах!—: крикнув полковник.— Коршак же з крилами...

Посадили мене й незабаром-таки повели на суд; ну, польовий суд проходить

швидко, не марудять принаймні: стук, грюк, раз і два — покотилась голова! Вичитали всі мої злочинства в нашому краї, та що полкові і втечу додали, та й присудили до семисот палиць крізь стрій...

Андрій і солдат похмуро мовчали, з жахом вп'явши очі у свого батька.

Кармелюк замовк, схиливши на груди толову; його груди високо підіймалися і з того можна було зрозуміти, скільки в них підіймалося скорботи при цих спогадах. Тривала тяжка, болісна мовчанка. Уляна знову сіла й дивилася на Кармелюка очима, в яких було повно смутку й жадоби помсти.

Нарешті, Кармелюк глибоко зітхнув, труснув головою і обвів усіх поглядом...

— Чого зажурилися, друзі? Га, дорога господинько?.. Ех, серце ж у тебе! — І він швидким рухом стиснув її руку.

Уляна зашарілась і всміхнулася.

— Сиджу ж серед вас: отже, що було,— минуло, а що буде,— єдиному богові відомо. У всякому разі, більше копи лиха не буде,— сказав він весело й, випивши добру чарку вишнівки й пожвавівши, провадив далі: — Повернувшись на гауптвахту, я почав розпитувати солдатиків: скільки мине часу до виконання вироку, до екзекуції? Ну, мені й пояснили, що вирок ще затверджуватиме начальник корпусу, а поки одішлють йому та повернеться назад, то мине часу не мало — найменше місяць... А потім почали мене втішати ще тим, що генерал взагалі пом'якшує кару... Зрадів я й підбадьорився зовсім: не пом'якшення кари мене тішило, а те, що є час виконати мій заповітний намір, а намір був єдиний — накласти на себе руки, не ждучи милосердя, бо чи сімсот шпіцрутенів, чи шістсот, або навіть п'ятсот— однаковісінько. Ну, задумав я тверду думу; знаки не даю, навіть пісень співаю, хоч і тут я був у ланцюгах і за мною очей десять стежило, а все ж таки легше було добрати способу, аніж у кам'янецькій дірі... У мене було приховано ще на волі між підшвою й устілкою в кожному чоботі по тридцять червінців. Коли мене схопив той гаспид Янчев-ський, то одягу він не зривав, а помчав одразу до Кам'ян-ця, а там хоча й оглядали одяг, а нікому на думку не спало пороти чоботи. Одсидів я в Кам'янці, не скидаючи їх, а потім сидів па гауптвахті... Ну, ті червінці й прислужилися мені: буп там в одній зміні солдатик * один, землячок, простуватии такий, а душа ііайдобріша., жалів він мене, розмовляти дозволяв... Почав я розповідати йому про сім'ю свою, в нього, як видно, теж сім'я горювала, дивлюся,— слова беруть його за серце, по очах бачу. От я й зважився: "Сім'я моя,— кажу,—1 через місяць осиротіє, зостанеться без шматка хліба, то чи можна передати тобі останню мою волю... чи виконаєш її?" — "Як би ж я не виконав,— відповідає,— коли це святе діло!" — "Спасибі, нехай тебе бог нагородить! То я тобі довіряюсь, як братові: у мене в підшвах сховано шістдесят червінців, допоможи мені вийняти їх,— візьмеш собі десять, а решту сім'ї... Допоможи скинути чоботи та прихопи ножа, щоб розпороти міг". — "Добре,—каже,— після зміни"...—"Тільки ось що,—я йому,— зроби так, щоб самому бути в той час на іншому посту: йкщо помітять, накриють, то ти не відповідатимеш, і ножа поклади* десь, тільки не свого, а якогось нового,— і ніхто не довідається".;— "Так, так",— погодився він і влаштував усе як я хотів. Я діждався наступного дня і вночі

звільнив собі руки: це ж я вмію робити, хоч би й як мені закували руки,— ну, звільнився, знайшов ножа та, перехрестившись, і загородив його по колодочку собі в груди.

— Ой! — глянула Уляна й затулила руками обличчя.

— Що ти! Батьку!—скрикнули разом з нею й товариші.

— Та не лякайтесь! Дивіться: живий і здоровий... Ніхто, як бог! Думав до нього йти на суд, а він не прийняв поки що, а ще визволив... атож! Як ото вдарив я себе, все в очах скаламутилося, зникло... опритомнів я вже в лазареті... Виявилося, що я ножом не поцілив, серця не зачепив. Ну, все ж таки признали лікарі, що я смертельно поранений, що мені не вискочити. Ну, а там у полку зчинився, як я потім довідався, цілий содом, зняли тривогу, слідство: хто та що? Яким чином? "Знати, мовляв, не знаємо і відати не відаємо..." Бились вони бились, і плюнули; мій солдатик не постраждав, і цо ноно страх як порадувало, і ще більше те, що сам помирати мушу. Іу, лежу ото я, лежу, кашляю кров'ю, а помирати таки не помираю. Минає місяць, другий; лікарі руками розводять, а фельдшери то аж лаються, чому я не помираю і ліжко займаю. Разів два розпоряджалися були, щоб уночі, зараз же в мертвецьку, бо — доходить, а мені, як па зло, па ранок краще. Марудилися вони так зі мною, либонь, місяців чотири, нарешті сказали, іцо я житиму... загоїться моя рана. Як почув я це, так у мене все й похололо: то лежав собі спокійно, навіть сміявся в душі, що, мовляв, хоч і як ви клопочетесь, а з'їсте дулю, а то знову про шпіцрутени почав думати, турбуватися. Еге ж, затужив я знову, ох, як затужив! Уже й сам коман-дир заходив, бадьорив мене; картати таки картав, але й бадьорив теж: "Тепер,— каже,— тобі кари на тілі не буде, сам ти себе покарав, а підеш тільки в арештантські роти. Дивися ж, не нароби дурниць!" — Почав я тоді, брати мої, думати, як би мені вирватися на волю: вже одне — або знову ножа в серце, або до вас!.. І така мене нудьга обняла за рідною своєю стороною, за своїми лісами, за своїми кривими людьми, за вами, друзі, така туга, що серце до болю билосся... Лежу ото я, і все перед моїми очима, все, все стоїть, мов живе... неначе чую ваш голос... буцім віє на мене від болота вогкою прохолодою... Ех, так би, здавалося, зірвався з койки та й полетів би до вас, а тут груди забинтовані, сили немає, та й наглядають за мною фельдшери, сторожі... Час минає, бачу я, що став оклигувати, що, мабуть, скоро мені прийде час і на виписку,— бачу і мало не божеволію. Розумію, що з лікарні втекти набагато легше, хоч би й те візьми: ні тобі кайданів на руках, ні колод на ногах, та й самий нагляд не такий пильний, особливо в камері тяжкохворих,—і розумію я це все, і нічого не придумую, руки від злості кусаю собі, а нічого винайти не можу...

XXXIV

Кармелюк вів далі свою скорботну розповідь.

— Почали вже мене з лікарні відпускати на прогулянку, звичайно — окремий дворик за лікарнею і з двома вартовими... Походжаю я та приглядаюся на всі боки. Кругом високий мур, ні хвіртки, ні будь-якої прибудови, через яку можна було б хоч по дахові вибратися... Розпитую, було, і в сторожів моїх: "Що, братове, невже і вночі вам

покою немає?" — "Вночі — головна робота,— кажуть.— І коло воріт стережи, і кругом огради ходи..?" .**— "Позмінно, звичайно?" — питаю. "Та який біс: тут ніякої черги не дотримуй ють",— відповідає Семен Лубков. А я вже з ними познайомився: один був Семен Лубков, а другий Іван Стружев* Я їм на горілку давав, то й розмовляти зі мною любили* Отой самий Семен Лубков, коли мене вперше пустили на прогулянку, то приніс мені й мої чоботи... Я обіцяв віддя-* ЧИТИ йому добре, він погодився, порушив, виходить, правило й приніс, бо одяг видається арештантові тільки як випикується. Ну, я зараз же розпоров підошву і дав йому два червінці, а решту грошей у мішечок та на шнурок і на шию... Ото через того самого Лубкова я потайки й земляч* ка викликав до госпіталю і віддав йому обіцяні десять червінців. Зрадів, очам своїм по вірить: страху ж вій скільки набрався й гадав, що я дурив його тими червінцями,— аж тут і насправді дукатики в руку... Ну й вийшов він од мене, наче сп'янілий. То ото й кажу, що той солдатик Семен прихильний був до мене й любив погомоніти...— "Ну,— ка* же,— черги тут не дотримують, тому й важко урвати годинку навіть збігати до своєї любки Мотрони..." Від нього я помалу-малу про всі лазаретні порядки довідався, та користі було мало: порядки виявилися суворі... нагляд дуже пильний... А через ограду перелізти — немає способу: саж^ нів два височини... Я думав був підкупити Лубкова і по-* чав закидати,— так ні приступу; ну, я й прикусив язика,, тимчасово, звісно, бо надії ще остаточно не втрачав... Так от і тяглися дні за днями. Повіяло, нарешті, й весною; сніги розтанули, на деревах бруньки понабрякали, береза випустила сережки... І мені вже пішла повна порція: отже, через тиждень, через два — виписка... І пориває моє серце на волю весняний дух цей, і. налягає, мов осінній туман, безутішна туга. Лежу на койці, заплющу очі,— і мені взи-жається ліс зелений, свіжий, пахучий... А то перед очима розкинеться золота нива пшениці... Колос шумить. Вгорі голубе небо... Йітрець ото ласкавий повіває, скошеним сіном пахне... дихати вільно! А розплющу очі — темниця, стогін хворих і кругом неволя... І така туга здушить у залізних лещатах мої груди, що слів немає висловити муку оту... Ех, друзі мої! Тільки в тюрмі, на чужині родяться такі слова!

Кармелюк важко перевів подих і провів рукою по очах,

— То ото лежу я на койці, мучуся... Тіпає мною лихоманка, а нічого не придумую... тільки голова болить та в

скронях ломить... Під весну почали класти в нашу камеру більше хворих на тиф. Їхні койки стояли в другому кінці камери, а я в своєму кутку зоставався вже сам через те, що хворі, які лежали разом зі мною, повиписувались. От раз увечері, під час обходу, і каже лікар фельдшерові: "Он той, що в кутку, через годину, через дві буде готовий,— то його негайно звідси в мертвацьку разом з койкою, а то зараза; тож миттю в мертвацьку І Ну, а ти, Кармелюк,— підійшов він до мене,— молодець... через три дні випишемо з лікарні..." Пішов ото лікар, а в мене все помертвіло в гру-дях... і ждав же цієї виписки, а як почув про неї, то й затіпався... Через годину знову прийшов до нас фельдшер, оглянув того хворого й бурчить, лається: "Дихає ще, диявол... Йому ж однаково, а ти не спи! Ей, Семене! — гукнув він.— Семене! Невже пішов до своєї

шельми? Ну, накле-пають же тобі зуби, коли що! Вискочив, наче блекоти об'ївся..." Але Семен, як виявилось, був у лазареті, і фельдшер привів його в нашу камеру. "Ось,— каже,— той наказ: як тільки номер 15 дух випустить, негайно його витягти з койкою, розумієш — негайно, а тому тут біля койки й лягай спати та й прислухайся..." — "Згляньтеся, ваше бродіє,— відповідає Семен,— тут задуха, повітря важке... а я дві ночі, либонь, не спав... Дозвольте мені, ваше бродіє, лягти в сторожці, а я навідуватимусь..." — "Не базікати! — аж тупнув фельдшер ногою.— Мені через тебе не спати, чи що! Тут лягай, і все! А як номер одійде, мене не турбувати: поклич Івана. Та пам'ятай, що це наказ головного лікаря!" — і пішов... "А бодай ви повиздыхали, чорти!" — вилаявся Семен і від злості шинелею та кашкетом об підлогу... "Знаєш що, Сеню?—сказав я,— лягай оно на ту вільну койку, а я замість тебе постежу: я ж цілі дні сплю, так мені постерегти—пусте, а тобі, бідолашному, й спочити треба".—"Спасибі,— відповідає.— Постережи, брате, а в мене вже й силюньки немає..." — І справді, таки був знеможений. Як тільки впав на койку, так і захропів, хоч за ноги тягни... Лежу я, прислухаюся до хворого — дихає ще, важко так, а дихає... Гомін і в лазареті, й на дворі стих,.. і в нашій камері стало, як у могилі... Лежу я.., на серці в мене така вага, наче жорнами придушило, а в голові стукає одна думка: через три дні виписуть, а через чотири під стрій поведуть... "Та чи не повіситися тут?" — майнула мені думка, але чомусь після ножа.., вона мені здалася прикрою... Хворий тим часом якось чудно скрикнув і затих... Я схопився поглянути на нього й спіткнувся на шинель сторожа, бо в камері було майже темно; одна тільки лампада перед образом і освітлювала її. Спіткнувся я на шинель, мало не впав, і нараз немов блискавка осяяла мене: "А що, коли накинути цю саму шинель на плечі, а кашкета на голову, та просто до воріт... добре, що й чоботи тут мої під койкою..." Тільки хвилину, не більше, простояв я правцем і одразу зважився.' Прибрався я, братики мої, за одну мить солдатиком і просто на головний двір; іду собі сміливо, та ще покрикую: "Семене, де ти, чортяко, запропав?" Звісно, на мій поклик ніхто не відгукується: Семен у мене хропе, а в дворі, як на цвинтарі, тихо... Це мене підбадьорило, і я одчайдушно сміливо підійшов до воріт і постукав у хвіртку. "Хто там?" — відгукнувся сторож.— "Іван Стружев".—"Чого тобі?" — "Чи не бачили, дядечку, Семена Лубкова?" — "При мені не виходив, хіба що до моєї зміни... а що?" — "Та в нас,— кажу,— а серце в грудях тільки гух, гух, гух...—У нас,—кажу,—хворий помер,— так головний лікар звелів негайно ж винести, а його, диявола, немає: мабуть, у своєї Мотрони виніжується!" — "Ха! ха! Звісно!" — засміявся сторож.— "То пропустіть мене, дядечку, його покликати, а то перепаде йому!" — "Збігай, збігай!" — Я вхопився рукою за воротину, щоб не впасти,— так у мене закрутилося в голові і від радості, і від страху. Заскрипів засув, напіводчинилася на ланцюгу хвіртка: я насунув нижче кашкета, обкотив комір шинелі, начебто змерз зі сну, й нагнувшись, вийшов із двору.— "Проворніше ж! — каже сторож.— А то мені випускати вночі й своїх заборонено".—"Я, дядечку, миттю!" — гукнув я — і влупив... А сторож іще й підхвалює: — "Так, молодець, живенько!"

— Ловко! — зауважив Андрій, широко усміхаючись.

— Так уже ловко, що тільки руками розведеш... Ха-ха! — розсміявся Дмитро.— Вранці, гадаю, яка там веремія знялася в лазареті! Ой, бодай їх курка вхвицнула!

— А далі ж як, мій орле? — нетерпляче спитала захоплена розповіддю Уляна.

— Що далі, моя люба? — усміхнувся Кармелюк і теж обпалив її поглядом.— Завернув я за ріг та й пустився не до міста, а до лісу, що зараз же чорнів над Дніпром. Біг я до лісу щодуху і аж тоді, як ускочив у густу ліщину, впав на землю й з півгодини відпочивав. Потім уже вільніше став пробиратися в гущавину, перебігаючи-галявини й просіки... На —світанку я вийшов на якусь доріжку й наткнувся на чоловічка; він дрімав на акуратному візочку, а в— нього була запряжена міцна конячина.. Спершу я хотів був сховатися в кущі, а потім ризикнув спинити чоловічка.

— Гей, пане-брате, куди їдеш? — гукнув я.

— Га?! — кинув він спросоння.

— Куди,—кажу,—їдеш? .

— На ярмарок у Трубайськ, пане службо.

— От і гаразд: мене теж посилав туди мій ротмістр.— Коня йому й візок під речі треба купити...

— Та я сам,— каже,— їду туди продати свого.

— То будемо сватами,— зрадів я, і чоловічок теж радий. Ну, наторгувався я для проформи, і вдарили по руках. Дядько запрошує мене в своє село могорич запити; та я відмовився, а попросив його продати мені ще свою свитку: на ньому була біла свитка, а зверху кожушок. "Солдатська,— каяфу,— шинель вітром підбита, а тепер ще ранками приморозки, то якраз саме під шинель була б свитка..;" Продав він і свитку мені за три карбованці...' Розпитав я ще в нього про. дорогу й, попрощавшись, сів на візка, та й покотив собі паном діло... Перепало таки першого дня конячині: тільки раз коло якоїсь"лісної корчми підгодував, роздобув у жида собі шапку та й махнув далі... Наступного дня вже спокійніше їхав, навіть у якомусь містечку купив собі дві пари одягу й доправився без будь-яких пригод до Проскурова... Ну, там уже треба було бути обережнішим: міг хто-иебудь і впізнати; я, на лихо, по дорозі постригся й поголився, а то в лікарні був отакенну бороду запустив, та не терплю тільки її... Ну, виходить, знову треба було мати, щоб відвести очі, бороду; от я й переодягся жебраком-дідом, змайстрував лляну бороду та й рушив іменем Христовим у рідні місця... По-справжньому навіть не знав, де б розвідати про вас, мої друзі, про своїх; думав у своєму селі розвідати, а от мене й привів господь просто до своїх та ще до яких, до найближчих моєму серцю, до найкрев-ніших!

— Голови за тебе! — крикнули Андрій і Дмитро.

— Ну, то і я ж кожному другові вет за вет,"— скрикнув сп'янілий від бурхливої радості Кармелюк, обнімаючись з своїми друзями.— Ну, а пані дозволить... по дружбі... по-приятельському... як товариша... посланого богом?

— Ще б пак! — підтримав Дмитро.

Уляна стояла якусь хвилину, зашарівшись і потупивши в долівку очі, потім блиснула ними й мовила завзято:

— Що ж? Коли друзі, так друзі! — і-дзвінко, гаряче поцілувалася з отаманом. .

— Ур-ра! Бий з фронту! Вип'ємо тепер за здоров'я нашого батька, за його визволення, за нашу радість! — вигукнув Дмитро.

Уляна кинулась усім наливати повні склянки, і всі

•почали пити за здоров'я один одного з радісним гамором, поєднані однією любов'ю, одним поривом... А тепла, сповнена солодкою знемогою ніч непомітно пливла й наближала чао до світанку.

— Ну, пора і по дворах! —■ промовив, нарешті, Дмитро й рішуче підвівся з лави.— Отаман ще й після хвороби не дуже зміцнів та й натовмився в дорозі... а ми все чаркуємо.

" Давно йому пора спочивати; вже, здається, світає,— стурбувався й Андрій,— а де ж батькові постелять?

— Тут, тут! —■ заметушилася господиня.— В цій хаті просторо.— Я зсуну два, три ослони...

— О-о,— потягся Дмитро,— наша господиня — золото, ублаготворить як слід... Ну, добраніч! Ходім* здоровило, до свого хлівця...— І Дмитро, ухопившись для рівноваги за плече Андрія, вийшов за ним, покривулявній, з хати.

Стривай, молодице,— заговорив Кармелюк, коли zostався з Уляною віч-на-віч,— я не зніжений, звик більше на сирій землі або на голому камінні вилежуватися, то для мене не труди своїх ручок...

Що ти, пане? Щоб я допустила свого дорогого гостя валятися, як наймита? — запротестувала вона й дужими руками підхопила ослона.

*** Та стривай же, любя! Покинь! — І Кармелюк узяв її за руку.— Звідки ти знаєш... може, мені приємніше бути в тебе за наймита?

Моєму панові? Моєму отаманові? Моєму батькові та бути за наймита? — жахнулась Уляна і нараз уся засоромилася, спалахнула, як полум'я, й закрила довгими віями свої очі.

Ну, в батьки то ще рано,— усміхнувся Іван,— в батраки, в наймити до такої кралі — і то щастя!

— Не жартуй! — промовила вона глибоким, грудним голосом і несподівано здригнулася, поблідла й сіла на ослоні, мов підстрілена пташка.—Тобі, пане, жарти, а мені не до них,— зронила вона.

— Слухай, моя красуне! — палко заговорив Кармелюк, не випускаючи тремтячої Уляниної руки.— Не жартую я... а хочу одразу, як новому моєму другові, висловити все, що кипить" отут,— показав він на груди,— бо не можу стримати неслухняного слова, не можу погасити полум'я... Краще одразу висловити все, щоб не плутатись, та й урвати, або дати вільну волю!..

— Не треба, батьку! — тихо скрикнула Уляна. *

—• Ні, треба... Одразу... просто... щоб не вадило й не ко-родило! Вподобав я тебе, як тільки вперше побачив... мало сказати вподобав: тавром урізалась у серце, і тавро те випалила своїми очима... Не брехав я, коли казав, що до всіх моїх мук ти додала ще

найгіршої! Врізалась і стоїш от перед моїми очима пишна, сильна та гарна, як намальована картина, і просто дивишся мені в душу... а очі твої і печуть, і голублять, і пестять... Солодко мені дивитися в них і боляче; якась незрозуміла сила вабить мене, тягне до тебе, і я почуваю, що нові кайдани ламають мою волю, в'їдаються в серце й сковують душу... Ех, Уляно! Кайдани ці були страшніші й болючіші за ті, що рвали до крові моє тіло!

— Ой матінко моя! — скрикнула Уляна, вхопившись руками за голову.

— Коли я був зробив замах на себе,— вів далі він, ^ то справді ждав тільки самого забуття... тільки б скоріше з голови та з серця все вилетіло, щезло... і нутро в мене заніміло, а от як побачив тебе, як почув твій голос, так усі ра-* ни мої одразу відкрилися в й залилися гарячою, мов огонь, кров'ю... Люблю я тебе! Кохаю, як нікого ще, здається, не кохав!

— Як нікого? — вхопилася вона чіпко руками за отаманове ^плечей, нахилившись, вп'яла в нього свої палючі, сповнені кипучої пристрасті очі; груди її високо підіймалися й здригалися, коли вона дихала; збуджене обличчя палало вогнем, з уст виривалося гаряче дихання...

— Еге ж, як нікого! Любив я свою дружину глибоко, дуже, але та любов була спокійна й тиха... А ти в мені підіймаєш якусь бурю, кип'ятиш кров, туманиш голову, П?ЯНИПІ якимись чарами...

— Не чарами,-а своїм серцем, ^ заговорила вона поривчасто,— бо й воно, мов п'яне, рветься до тебе... Постривай, вислухай! — спинила вона владним голосом поривчастий рух Іванів.— Ти ще не знаєш мене... Я ж страшна... Не відьма, ні,— а чую в собі якусь силу: якщо вже я кого полюблю, то не те що життя своє віддам за нього, а ніякої муки немає такої, якої б могла я злякатися заради свого коханого... Всю себе за нього, до останньої краплини крові, до останнього подиху!

— Орлице моя! — скрикнув Кармелюк, притягаючи до себе красуню.

— Стривай, ще не все! — вислизнула вона з обіймів.— Всю себе віддам, так, усю,— але тому, хто й мене вірно полюбить'... Але ж як узнаю, що коханець мій мене дурить, і за моє щире серце ще й сміється,— не спинюся я ні перед чим, а відомщу йому, відомщу! Жартувати, може, і я жартувала в своєму житті не раз, крутила голови й хлопцям,

ї жонатим, навіть тішило мене погратися з дурнями... А це тому, що я й досі нікого не любила... Нікого,— підкреслила вона,— але якщо покохаю... А тому-то я й кажу тобі, не жартуй зі мною... Чую серцем, що люблю тебе!

— Та ти мені ще миліша в сто крат з своєю грізбою! — скрикнув Кармелюк і поривчасто притяг до себе молодицю; але вона знову, мов змія, вислизнула від нього й крикнула хрипко, наче пересохлим від спеки голосом:

— Постривай, послухай! Адже тут життя горить...— і вона швидко заговорила, боячись, що хтось або щось перешкодить їй висловитись: — Я ж нетутешня, а з-під Києва... Панською кріпачкою була... І служила навіть недовгий час при покоях панських. Пан хотів згвалтувати — так я йому покусала руки... А пані, довідавшись про

те, ще мене ж і одшмагала, ну, я підпалила їм тік і клуні... Виждала час, коли все звезуть на тік, і підпалила... Майже через рік... На мене й подумати не могли... А потім повернувся в наше село москаль Михальчук, старий уже, а карбованців наскладав і надумав женитися. Сподобалась я йому; він до пана — купити, отже, мене; пан заправив триста карбованців. Той заплатив і на другий же день повінчався зі мною. Мене ж навіть і не спитали, любий він мені чи не любий? Яка там у кріпачки воля? Повели, та й годі! Та, правду кажучи, я була навіть рада: кохати я нікого не кохала, а воля все ж таки й нашої сестрі люба... Ну, прожила я з своїм дідом років два, звикла до нього; але несподівано його деревом прибило в лісі, і осталась я молодою вдовою. Як тільки ото я овдовіла, так мені й порадили добрі люди піти з наших країв — бо папи, мовляв, можуть почати знову мститися на мені. Розпродала я все й, не діждавшись панського нападу, подалася на Поділля, взяла тут в оренду корчму й зажила добре. Хто чіплявся до мене, то або гнала в потилицю, або жартувала... Але нікого ще й досі не любила! Так ось яка я! — закінчила вона, важко, поривчасто дихаючи.

— Якої я шукав, яка мені снилася,— задихався від захвату отаман.— Сильна, полум'яна, одважна. З такою орлицею не втонеш у болоті, а підлетиш вище хмар!

— То ти мене й таку, яка я є, любиш, і моєю любов'ю не гидуєш, і мене не зрадиш? — вчепилася вона руками в його плече й, випнувши тремтячі груди, вп'ялася в його блискучі очі своїми повними млості очима.

— Люблю! Кохаю!

— І нероздільно віддаси мені все своє життя?

— До останнього подиху.

— То бери ж мене! — скрикнула вона жагуче й припала до нього вся...

XXXV

Після злигоднів і мук тюремного життя — свобода, воля, краса рідної країни й шалені Улянії ласки вилинули на Кармелюка якимось чудодійно. Кожен день, здавалося, давав йому нові сили, здоров'я, нову рису краси.

Погляд, постава, рухи, голос його — все змінилося. Вія прибрався в улюблений одяг, який йому роздобув Андрій, і тепер знову схожий був на того красеня отамана розбійників, самий вигляд якого паморочив голови жінкам... Кармелюк і не зоглядівся, як промайнули в цій солодкій бездіяльності два тижні. Одного разу, сидячи за дружньою бесідою з Андрієм, солдатом та Уляною, Кармелюк промовив, хвацько труснувши кучерями:

— Ну, братове, одросли в сокола знову крила,— пора й за роботу!

—* Пора, батьку! Зморилися без тебе! —* з захватом зустріли слова отамана товариші.

Уляна теж і не зморгнула.

— Якщо робота, то й робота! — підхопила вона захоплено.— Після буднів і свято ліпше! За здоров'я ж нашого отамана-сокола, брати! — налила вона собі в склянку, піднесла її високо й виголосила: — Нехай, росте і ширить свої крила!

Дмитро й Андрій зустріли її тост захопленими вигуками.

— Ех, Уляна, вогонь-молодиця! — крикнув солдат, цокаючись з нею склянкою.

— Добрий товариш, люблю таких! — промовив з почуттям Кармелюк, опускаючи свою руку на її плече.

— Вірний і незрадливий! — додала Уляна, кинувши на нього сяючий палючий погляд і, звернувшись до решти товаришів, ту ж мить заговорила діловим тоном: — Тільки перед тим, як починати діло, панове, треба знайти надійне сховище.

— Шукати не треба! — весело перебив її Андрій.— Я ось, вештаючись без діла за цей час по лісах, знайшов у глушині таку стоянку, що хоч би й як думав улаштувати її краще, то не придумав би! І від корчми від нашої недалеко.

— Дуже добре!.. Виходить, і маркітантці⁴² нашій далеко ніжок трудити не доведеться! — моргнув Кармелюк Уляні.— Ну, покажеш — оглянемо всі купно... Та тільки як би наших орлят поскликати?

*""• Правда, батьку! — підхопив Дмитро.— Але й об тім не журися: я вже пустив депорт, що сокіл одрощує крила, які йому були підрізали напасники... Обзиваються діти... Дай строку... Через тиждень буде в нас двадцять-тридцять голів, а тоді...

— Почують про нас і доли й гори! — завершила захоплено Уляна.

Після цієї розмови було ухвалено приступити до діла негайно. Працю поділили: Андрій узявся розшукати й пристосувати під житло сховище, яке він бачив, а солдат заходився розшукувати колишніх членів ватаги. Кармелюк поки що не брав ніякої участі в цих клопотах і відпочивав під опікуванням Уляни. З відновленням колишніх сил думки його також усе частіше й частіше поверталися до колишнього життя. З особливою яскравістю виникла перед ним картина його зрадтгійського арешту. Цей спогад пік його серце незмітною кривдою і в тюрмі, тепер же, коли він знову був на волі,— жадоба відомстити Демосфенові буквально не давала йому спокою.

— Ех, друзі, брати,— казав він не раз своєму товариству, коли хто пропонував йому то той, то інший план нападу,— не відатиме моя душа покою до того часу, аж поки не по-мщуся на тому дияволові, проклятому Янчевському!

— Помстимося, ще й як гіомстимося! — підтримували товариші.— На ньому в першу чергу!

— Я сама йому, клятому, своїми руками розірву горлянку! — скрикнула й Уляна.— От тільки попадеться!

— Не попадеться, серце, а піймаємо! — поправив Кармелюк.

— Піймаємо, піймаємо! — запально повторила Уляна.— Я вже всім своїм жидкам накажу, щоб рознюхували, куди й коли він їхатиме: накриємо його й тоді вже вичитаємо йому по-своєму!

— Спасибі, кохана! — з почуттям промовив Кармелюк, потискуючи Улянину руку.

Теплий літній день хилився до заходу, В лісі, в глибокому яру, лягали вже сутінки й відчувалася вечірня прохолода, але нагорі ще сонце сяяло, обливаючи гарячим золотом високі верховіття лісу. На дні яру, оточеного суцільною стіною навислого граба, длушпалися люди. Андрій колов дрова й підкидав їх у вогнище або мішав великою ложкою в казанку, що кипів над багаттям. Біля входу до печери, яка позначалася

навислими гранітними брилами, лежав горілиць, закривши руки під голову, Кармелюк. Уляна, пишна й ніби ще краща, то вибігала з печери, то знову зникала в ній, перекидаючись; веселим словом з Андрієм, брала ту або ту річ і знову бігла до печери.

Отаман лежав мовчки, охоплений якимсь елегійним настроєм; його задумливий погляд тонував у глибокій блакиті, стежачи за ніжними хмарами, які немов з глибини її випливали, ледь укриті рожевим відблиском.

Кругом було надзвичайно гарно. Свіже, молоде листя вкривало дерева легкою прозорою сіткою, крізь котру ще просвічували чорними силуетами їхні темпі стовбури. Густа трава, що устеляла все дно яру, здавалась якимсь зеленим оксамитовим килимом, з глибини якого виглядали великі голівки жовтих кульбаб. Недалеко від печери зривався з височини тоненькими кришталевими цівками невеликий струмок і зміївся по дну яру, стрибаючи по камінчиках срібною ниткою... Мелодійний шум від падіння води надавав усій місцевості якоїсь задумливої чарівливої привабливості...

— Ех, воля, золота воля та рідна сторона! — вирвалося, нарешті, глибоке зітхання з грудей Кармелюка.

Андрій оглянувся, закохано усміхаючись до свого отамана.

— А що, замучився, зпу7Ц>гувався, батьку?

— Не так замучився, як знутьгувався. Ось за цим самим небом, за цим килимом зеленим, за цим шумом лісовим, зеленим весіннім шумом! Ех! •— Кармелюк глибоко зітхнув і, труснувши головою, підвівся й сів на киреї.^ Натерпівся я через цих гаспидів! Ну, доберемося ж до них! Віддячимо й ми їм за все!

— Та й ми без тебе, хоч і були на волі, а волі не знали. Никали по пущах, по ярах, як отара без чабана,

— А що робили?

— Правду сказати — доброго мало... Перебивалися так собі, займалися більше грабунками...

— Тому й волі не почували! Хіба воля в розбої та в грабунках? Хіба я на те скликав вас? Ех, брати..., А ви й ім'я моє запламували, і своєму братові чимало горя завдали...— Кармелюк глибоко зітхнув і задумався.

— Прости, батьку,— промовив після невеликої паузи

Андрій.— Самі знаємо, що винні, та ми без тебе, мов сліпці без поводитаря. ,

*— Сліпці без поводитаря...— повторив задумливо Кармелюк.— А чи знає правдиву дорогу й сам поводитар?..— сказав він задумливо й замовк.

Запала знову мовчанка, цього разу триваліша.

— ОсьЛ що, Андрію, ще,— знову заговорив Кармелюк,— чи не знаєш ти чої:о про мою сім?ю? Чи не бував у Голов-чинцях?.,

**— Не чув нічого... Правду кажучи, старався в Головчинці не заглядати...

— Гм... треба буде мені самому поїхати — розізнати...

— Ні, батьку, вже як собі знаєш, а туди ми тебе не пустимо... Пошли мене, я злітаю...

— Куди? Чого? — почувся дзвінкий голос Уляни, й роз-червоніла красуня з'явилася

в темній пащі печери.

Андрій ніяково замовк і відійшов убік, але Уляна не звернула на те уваги; побачивши, що Кармелюк уже сидить, вона підсіла до нього й весело защебетала:

— Уже прокинувся? Встав? Чого ж зажурився, об чім задумався? — заговорила вона, прихилившись близько до його обличчя й заглядаючи в очі. .

— Згадалося старе...— ухильчиво відповів Кармелюк.

Цур йому й пек! Знайшов про що думати! — скрикнула Уляна.— Старий бур'ян — з корінням геть!.. Починаємо нове життя: солодке, вільне, веселе... Усміхнися ж, отамане любий, та поцілуй мене палко, отак, отак! — обняла вона за шию Кармелюка й міцно притулилася до нього гарячою щокою.— Я заслужила подяки! Яке ліжко я вимостила тобі і як прибрала твою оселю! Ха-ха!.. Краще, ніж світлиця в пана — і надійніше, і веселіше! А ти, Андрію, вже й ложку вибираєш? Готовий куліш? Може, вечеряти, будемо, голубе, га? — нахилилася вона знову до Кармелюка й ніжно заглянула йому в очі.

Поява Уляни, її весела дзвінка мова відразу внесли з собою струмись'я якихось бездирчинних веселощів і піднесли загальний настрій.

— Коли вечеряти, то й вечеряти,—відповів Кармелюк.

— Ну от і дуже добре,— жваво обізвалася Уляна.— Неси сюди куліш, а я подам на стіл та принесу з нашого погребка доброго меду.

Вона проворно схопилася з місця, шаснула до печери й за хвилину повернулася з білою скатертиною під пахвою й темною запліснявілою пляшкою в руці. За одну хвилину вона розстелила на траві скатертину, нарізала хліба, розіклала ложки й поставила три товсті склянки, потім поставила й миску, повну смачного кулешу. Всі посідали по-турецькому круг скатертини.

— А що, панове, чи не краще, ніж у панських покоях? — весело промовила Уляна.— Під ногами шовковий килим, над головою зелене склепіння, а тут ллється й щонайліпше вино розливним ручаєм. Наливай же склянки, Андрію, вип'ємо за лісове привілля, за веселе життя-буття!

Всі пожвавіли і взялися з апетитом вечеряти.

— А що, чи подає нам про себе чутку Дмитро? Привів шістьох, та як пішов знову, то й ні слуху, ні духу! — звернувся Кармелюк до Андрія.

— Подає,— відповів Андрій, сьорбаючи з ложки.— Явтух ось казав, що сьогодні вранці приніс жид Йосько звістку, буцімто знайшов Дмитра й фурмана Ониська, а з ними й Гололобова, й Кнура — душ десять, та й спішить до нас.

— Чудово: їх десять та нас вісім,— на перший раз досить.

— А коли на чолі стане орел,— підтримала Уляна,— тоді почнеться не наша робота.

— Авжеж, ле ваша,— задумливо промовив Кармелюк і замовк.

Тим часом Андрій наївся, витер ложку об траву й закупив люльку.

— Слухай, Андрію,— звернулася до нього Уляна,— ти піди, зміни Явтуха та Свирида й пришли їх повечеряти, поки куліш не захолонув.

— Гаразд,— погодився Андрій і, підвівшись з місця, зник у лісовій гуштиті.

Уляна обняла Кармелюка за шито й пригорнула його до себе.

— Про що задумався? — промовила вона, тулячись до нього.

На обличчі Кармелюка з'явився жорстокий вираз, брови зішлися похмуро й грізно.

— Уляно! — промовив він з неприхованим душевним болем.— Ох, той диявол Демосфен не йде мені з думки ні вдень ні вночі... Не можу забути кривавої образи...— А-ах — прохрипів він, відхиляючись від Уляни й стискаючи до болю свої руки.— Не знатиму спокою, поки не задушу проклятого своїми руками.

— І впіймаємо, впіймаємо його скоро! — зловтішно сказала Уляна.— Довго ждав, друже, недовго залишилося! У-ух! Побіліє ж він, як крейда, коли зустрінеться з тобою!

— Спасибі, Уляно! Спасибі, друже,— з почуттям промовив Кармелюк, і, стиснувши руку Уляні, встав і схвильовано пройшовся.

Слова Улянині викликали в нього рій ненависних спогадів. Уляна мовчала, розуміючи й відчуваючи настрій свого кумира.

Сонце тим часом геть сховалося за лісом, і глибина яру сповнилася прохолодною млою. Почувся тихий тріск гілляк, і до вогнища їїдійешії Явтух і Свирид...

— Хазяйко,— звернувся Явтух до Уляни,— там прийшов дядько один. Просить поворожити... в нього воли пропали..# Привести, може?

— Приведи. А ти, отамане, зайди поки що до печери,—* обізвалась' Уляна до Кармелюка.— Не треба, щоб зайві очі тебе бачили.

Кармелюк так поринув у свої думки, що Уляні довелося двічі пояснювати йому, в чім річ, тільки тоді він ствердно кивнув головою й пішов до печери. Сівши на ложе, яке йому приготувала Уляна, Кармелюк, щоб одвернути себе від спогадів, які пекли йому серце, почав приглядатися до того, що відбувалося навколо.

Явтух повернувся в супроводі селянина, очі якого переди бачливо були зав'язані хусткою. Тим часом Уляна вже розташувалася коло напівзгаслого вогнища з пучками всяких трав у руках... 'Приведений селянин розповів Уляні, що з тиждень тому невідомо хто вкрав у нього пару волів, і просив її поворожити йому: чи загинули його поли, чи їх можна ще розшукати? Уляна звеліла йому покласти її на долоню півкарбованця срібла й, кинувши в огонь пучок якихось" трав, від яких над вогнем знявся стовп білого задушливого диму, сказала, що воли ще не загинули і, вміючи та бажаю-: чи, їх можна розшукати. Тоді почали торгуватися про те, скільки треба заплатити, щоб ворожка вказала* де і як шукати волів. Уляна вимагала п'ять карбованців, а селянин посилався на свою убогість, просив скинути; Уляна наполягала на тому, що ворожіння це дуже важке й небезпечне і може накликати на неї кару від нечистої сили. Нарешті зішлися на трьох карбованцях. Тоді почалося ворожіння з прокляттями й примовами. Уляна підкидала у вогнище то одне зілля, то друге, то промовляла страшні закляття, то тягла немов замогильним голосом якісь незрозумілі загадкові слова; промучивши так селянина хвилин з десять, вона, нарешті, сказала йому:

— Ти мусиш на другий день першої квадри вийти з дому до схід сонця, взяти з собою недогарок страсної свічки й шматок полотна, на якому спускали в могилу труну

річної дитини; підеш до Чортової греблі й сядеш там під сухим, розбитим грозою дубом, і як зайде місяць, розстели те полотно, сядь на нього, засвіти страсну свічку й читай молитву Іванові-воїнові до тридцяти й семи раз,— тоді опівночі побачиш своїх волів, які пастимуться на луці; накинь їм на роги налигача, з котрим простояв у церкві всю службу, і іведи без страху додому.

Діставши від селянина умовлену плату, Уляна відпустила його³ звелівши йому не оглядатися і не казати нікому й сло-⁴ ва про ворожіння, бо інакше воно втрачає свою силу. Вся ця сцена справила на Кармелюка до, краю прикре враження.

— То от як ти ворожиш? — промовив він, виходячи з печери, коли селянин одійшов.— Ну, тепер уже таке ворожіння треба облишити!

— Тепер уже тільки приворот-зілля даватиму! — весело засміялася Уляна, не розуміючи Кармелюкового тону й, підійшовши до нього, гаряче обняла його.— Та тільки чи на всіх приворот-зілля силу має? — прошепотіла вона, впиваючись Кармелюкові в губи палким поцілунком.

— Тобі й зілля не треба! Ти — вся вогонь! Полум'я! — відповів Кармелюк, пригортаючи красуню.

В цей час за спиною в них знову почувся тріск,— хтось ішов, одхиляючи гілля.

*** Хто там? Чого? — з досадою гукнула на невідомого Уляна, відхиляючись від Кармелюка.

— Я,— відповів Свирид,— жид Йосько з Гончарів жде в корчмі... хоче сказати щось, каже — важлива новина!

— Йосько з Гончарів? — радісно скрикнула Уляна.— Зараз буду...

Що там таке? — стурбувався Кармелюк.— Навколо тебе все якась таємниця.

— Знаєш, яка? — з викликом засміялася вона.— Про того диявола Янчевського, мабуть, жид звістку приніс. Я йому наказувала, що коли тільки він довідається, що гаспид поїде через якийсь сусідній ліс, то щоб зараз же дав знати; він і пообіцяв сам з'явитися... Ну, от і прийшов!..

— То біжи ж скоріше й тоді назад до мене — бурею... У мене не вистачить сили дочекатися цієї радості!..

XXXVI

Томливо чекаючи на Уляну, ходив Кармелюк по ущелині, то присідаючи до ватри, то знову починаючи одноманітно прогулюватись. Андрій залишався з ним, але в Кармелюка не йшло з язика слово: наполеглива вимога єврея і його обіцянка сказати якусь важливу новину, здогад Уляни, яка пішла до корчми — все це схвилювало його до краю. Та й Андрій так само, як видно, поділяв нетерпіння свого начальника.

Хоч Кармелюк прекрасно знав, що раніше, ніж через дві години, Уляна не могла повернутися з корчми, але збуджені нерви перетворювали кожную хвилину на вічність. Час ішов нестерпно довго... "Чому Уляна не йде? Чи про Янчевського звістив її єврей? А може, приніс звістку про напад, який на них готується? Хто знає?.. Але якщо про мого заклятого ворога? О!.." — казав собі Кармелюк безперестанку. І на саму тільки думку про близькість можливої помсти йому дух захоплювало; але разом з тим, прагнучи всім

серцем, щоб справдився Улянин здогад, він намагався запевнити себе, що поява єврея віщує цілком протилежне. А втім, що далі, то дужче росло нетерпіння Кармелюка; кілька разів поривався він кинутися до корчми, і Андрієві коштувало чимало зусиль одвернути його від цього ризикованого кроку.

Нарешті, чуйне вухо Кармелюкове почуло шерех ходи,— хтось наближався.

За хвилину з-за кущів виринула Уляна в супроводі Они-ська.

— Ну що?.. Про Янчевського? — кинувся до неї Кармелюк, а за ним і Андрій.

— Угадав, угадав! — скрикнула Уляна, сяючи й задихаючись від швидкої ходи.

— Що ж там, що?..

— Зараз! Передихну!.. Бігла!.. — промовила вона з зусиллям, тримаючись рукою за серце, що билось, як не вискочи-. ло, й сіла на колоді.

— Та що ж? Що? Одне слово? — не вгавав Кармелюк.

— Янчевський завтра ввечері виїжджає до Пігловсько-го, — урочисто випалила Уляна.

— Що? Завтра? Хто сказав!? Як довідалася? — скрикнув, спалахнувши від радості, Кармелюк.

— Жид Йосько примчав сказати...

— Обманює? Підкупили? Як міг довідатись?

— 'Правда. Він не збреше; він давно мені служить... Та

й яка йому вигода? Янчевський і йому залив сала за шкуру, а в нас він заробити може...

— Правда, господинько, правда, — підтримали Уляну Андрій і Онисько.

— Ну, почекай, кажи ж, як жид довідався? Як? Коли? — Кармелюк закидав Уляну запитаннями.

— Він приймав сьогодні в Янчевського пшеницю; клятий скупердяга додержав її до такої пори!

— Го-го! У нього гноїться пшениця, ще позаторік засипана по ямах, — не втримався Онисько.

— Ну, то ото ж, — провадила Уляна. — Коли він приймав ту пшеницю, а видавав її пан...

— Пан такий скупець, що нікому не довірить! — докинув знову Онисько, але Кармелюк суворо перебив його:

— Ну!

— Ну от, коли Йосько приймав пшеницю, — розповідала Уляна, — прискакав до пана гонець Пігловського, доїжджачий — Йосько впізнав його, — і передав Янчевському листа; той прочитав його, велів подякувати панові й сказав, що виїде завтра ввечері.

— Куди?

— До пана ж Пігловського: гонець від нього листа привіз.

— Виходить, Пігловський запрошував його до себе?

— Не інакше; Йосько каже, що на післязавтра з'їжджаю-ться до нього пани на облаву...

— Ага, так... так... Напевно, на вовків,— швидко промовив Кармелюк.— Але чекай... На чому він поїде?

— А Йосько чув, як пан звелів фурманові на завтра повіз готувати!

— Та який? Натачанку, чи каруцу, чи берлин?

— Та чи не однаково тобі? Ми його і в обличчя впізнаємо.

— Так-то так, а все-таки,— досадливо прицмокнув Кармелюк,— та от іще, якою дорогою він поїде? Адже від Гончарів до Головчинців не один шлях.

— Шлях не один! Звичайно, можна їхати й на Гути, й на Гниле, й па Грабовий кругляк, а тільки ми завжди їздили на Гутів ліс,— жваво заговорив Онисько,— дарма що там верст зо дві треба болотом проплутатись,— але влітку болото пересихає,— а зате вся дорога краща й ближча: лісом перехопитися, а там уже миля — не більше.

— Правда, правда,— повеселішав Кармелюк.— Я й забув, що ти, любий друже, можеш нам це розтлумачити. Через Гутів ліс, мені б це й на думку не спало.

— А там ще в лісі є така місчинка, що ну! Гора і під горою зразу ж маленький місточок... Засісти то ніхто не вирветься.

— Дуже добре, друзі... Запрошую ж і я вас на обласу на старого вовка. Допоможіть мені піймати його, помститися за себе...

— Голови покладемо, батьку! — вигукнули разом Андрій і Онисько.

— Спасибі, спасибі, друзі, брати мої! — з почуттям промовив Кармелюк і потім додав у роздумі: — Тільки малувато вас, ось що прикро. Всіх восьмеро, а пан, мабуть, з вершниками їздить.

— Та бере душ шість, більше для шаноби,— мовив Андрій.

— Гм... душ шість, та фурман з козачком — вісім, та сам пап, а може, й ще хто — десять. Вісім на десять, виходить...

— А мене хіба ти не лічиш, отамане? — промовила Уляна, виступаючи наперед з розпашілим обличчям,— чи ти гадаєш, що я злякаюся або не зумію загородити ненависному дияволу ножа в серце?

— Уляно, невже ти так гадаєш? — здивувався Кармелюк і мимохіть замилювався задирливим, прекрасним обличчям запальної розбійниці.

— Не гадаю, а вирішила,— перебила його Уляна,— ділити з вами однакову долю, дарма що я жінка, а за тебе, отамане, горло всім перерву!

Орлиця! Отаманша наша! — вигукнув захоплено Кармелюк, притягаючи до себе Уляну.

— Слава! На погибіль ворогам! — завершили Онисько й Андрій, підкидаючи вгору шапки.

Наступного дня, що опівдні всі товариші з Кармелюком і Уляною на чолі залягли в яру, який їм показав Онисько; справді, для засідки важко було підшукати зручнішого місця. Дорога, якою повинен був їхати Янчевський, пролягала через густий Гутівський ліс. То була вузька лісова доріжка, мало проїжджа. Гутівський ліс тягся й по горах, і по багнистих улоговинах, і славився численністю диких кабанів. У тому місці, де засів Кармелюк з' товаришами, дорога спускалася з досить крутої й високої гори у вузьку

долину і зараз же знову підіймалася на гору. Грунт у цій вузькій долині, що тяглася впоперек лісу, був грузький, багnistий і поріс непролазними лісовими заростями, в котрих дуже легко можна було сховатися від непроханого ока.

Цим прикриттям і скористався Кармелюк. Біля підосви самої гори, з якої повинен був спускатися Демосфен, сочив-ся по драговині невеличкий струмочок; через нього було перекинуто вутлого дерев'яного місточка; треба тільки розібрати або хоч розладнати цей місточок, і той екіпаж, який би спускався з гори, неодмінно мусив або перекинутися, або загрузнути в болоті. Все це забезпечувало успіх задуманого діла.

Товариші спокійно лежали в глибині хащів, ждучи бажаного гостя, й поки що підживлялися паляницею й засушеною ковбасою, що захопила Уляна. Стриножені й осідлані коні паслися тут же, недалеко.

Тільки Кармелюк не їв і не говорив нічого, знемагаючи від чекання й нетерпіння, хоч турбуватися не було чого: вжито всіх заходів перестороги, щоб не пропустити Янчевського.

За лісом, верст за дві, на пригірку, з якого видно було на далеку відстань усю долину й пересохле болото, стояв з добрим конем Онисько й, при першій появі екіпажа, повинен був летіти й сповістити товаришів. Розібрати місточок було справою однієї хвилини, а за розрахунком вершник повинен був випередити повіз принаймні на півгодини. ' Нарешті настала ніч. Зійшов місяць і осяяв рівним світлом вузьку лісову просіку. Хвилювання Кармелюка дійшло до крайніх меж.

— Передумав... не поїде... вибрав ішггу дорогу! — казав він собі, кусаючи губи.

Нетерпіння отамана передалося й Уляні, й товаришам. Усі мовчали... Загострений слух жадно ловив щонайменший шерех... У нічній тиші лісу виразно було чути падіння сухої гілки або шелестіння листя. З кожною хвилиною напружений настрій зростав.

Кармелюкові здавалося, що він не може вже витерпіти цих душевних мук... Як ось нараз чуйне вухо його піймало якийсь звук, що донісся здалеку і розмірено повторювався...

— Скаче! — вирвався у Кармелюка хрипкий шепіт. Усі вискочили...— Тихше! — прохрипів Кармелюк і знову завмер... Завмерли й усі присутні...

Чути було тільки, як шуміла крон у пухах. Лле ось звук, який був урвався па хвилину, почувся знову, цього разу цілком виразно й безперервно.

— Скаче, скаче! — заговорили всі одразу, і в цей час до їхнього слуху долинув далекий, протяжливий свист.

— Олекса! — крикнув Кармелюк.— За роботу, діти!

В одну мить зірвалися всі з місць і кинулися до мосту. Ще кінь Олекси тільки показався на горі, а робота була вже закінчена.

В різних місцях мосту гайдамаки повисмикували колоди, скидаючи їх на безладну купу, так що міст тепер увесь з'яв дірами, відокремленими одна від одної викинутими колодами. Поручні його також завбачливо поламані. В кращому разі екіпаж мусив миттю перекинутися.

— Обережно! — гукнув Андрій Олексі, що спускався.— Готове.

— Далеко? — кинувся до нього Кармелюк.

— Верст за чотири! — відповів Олекса, зіскакуючи з коня.

— Він?

— Ніхто інший. Звідти, з Гончарів.

— А вершників скільки?

— Здається, тільки два.

— Га! Попалась мишка! — заскреготав зубами Кармелюк і звернувся владним голосом до товаришів, які стояли навколо. — Ви, — відокремив він три душі з ватаги, — засядьте з Андрієм з того боку, а я з рештою — з цього. За першим моїм посвистом кидайтесь по одному до коней, по . два до повозу. Аркани, вірвовки є?

— З нами, батьку, — відповіли хором гайдамаки.

— Не вбивати нікого без крайньої потреби. Всіх пов'язати й тягти в ліс, — там розпоряджуся, а найпаче живим мені зв'язати Янчевського. За нього кожен з вас відповість мені головою... Я сам учиню над ним суд і розправу.

Товариство розділилося й зникло в кущах над дорогою. Через хвилину на лісовій дорозі знову було тихо й безлюдно. Осяяна місяцем, ця дорога спускалася й знову підіймалася на гору, ніби широка розмотана стрічка, і тільки у вузькій долині тонула в глибокій тіні, яка наповнювала ущелину й приховувала під своїм покривом і зруйнований міст, і схованих людей...

Та ось, нарешті, з далини почувся дружний тупіт коней, що швидко бігли... все ближче, ближче... і на шпилі гори показався фаєтон, запряжений впростяж четвериком. Попереду й позад коляски скакало по верхівцю.

— Він, він, наші коні! — шепнув Кармелюкові Онисько, що виповз на животі на край лісу.

Кармелюк стиснув до болю його руку і з силою одшарп-нув Ониська назад. Екіпаж почав спускатися. Спершу коні йшли повільною ступою, але, не доїхавши до підосви гори, фурман пустив коней; вони підхопили риссю, і майже в той самий час почулися гучний тріск, крик переляканих людей і владний покрик Кармелюка: "Стій!"

Але й без цього покрику екіпаж не міг зрушити з місця; один кінь упав у рів, а колеса загрузли в дірах мосту; екіпаж перехилився і майже повис над ровом. Фурман і форејтор попадали з козел. За першим посвистом Кармелюка розбійники повискакували й оточили екіпаж.

— Хто естесь? — виймаючи з піхов шаблю, крикнув у відповідь Кармелюкові один з вершників, які супроводжували екіпаж.

— Кармелюк! — відповів голосно Янко, виступаючи наперед. — Ей, хлопці, в'яжіть їх!

В одну мить заціпенілі від жаху вершники були постягані з коней і з зв'язаними руками й ногами однесені в ліс; те ж саме було вчинено з форејтором та фурманом. Кармелюк підступив до екіпажа; постать, що таїлась у глибині його, наполовину прихована піднятим верхом, не подавала й найменших ознак життя.

— Ану лишень виходь, пане! — заговорив напруженим від стриманої злості голосом

Кармелюк,— Поміряємося тепер силами... Сам на сам. Своїм товаришам я не дам наказу арканити тебе, а сам розправляюся. Чого ж злякався, як заєць!.. Читай орацію! Впізнав, надість, мене?!

Жалісний стогін почувся з глибини екіпажа. Дикий жах охопив Кармелюка.

XXXVI т

— Спускайте верх!! — закричав Кармелюк не своїм голосом.

Верх з гуркотом опустився, і перед розбійниками постала жалюгідна, миршава постать з лисою головою, гострим червоним носом і тремтячими від жаху щелепами. Постать трусилася навпочіпки на сидінні екіпажа, притискаючись з такою силою до його спинки, ніби хотіла пройти крізь неї.

— Хойнацький! — скрикнув в одчаї Кармелюк.

— Я... я... літосці! Милосердя! Я ніц... нігди...— бурмотів Хойнацький, та Кармелюк не дослухав його.

— Шахрайство! Ошукав, проклятий жид! — заричав він.

— Ні, батьку, не ошукав,— перебив його Андрій,— а значить, диявол поїхав іншою дорогою!

— Але наші коні,— втрутився в розмову Онисько,— це ж наші коні!..

— Ага! Коні Янчевського? — з гарячковою швидкістю заговорив Кармелюк, хапаючи Хойнацького за руку.— Де ти взяв ці коні?

— Купив, як бога кохам!

— Брешеш! — крикнув громовим голосом Кармелюк,— Навмисне підладнав усе, щоб урятувати свого приятеля! Ну, гаразд, тепер і заплатиш за нього своєю шкурою!

— Милосердя, вельможний пане, милосердя! — зарепетував Хойнацький і плюхнувся на дно коляски на коліна, але тому що коляска висіла, перехилившись з мосту, то Хойнацький зсковзнув униз і полетів би в болото, якби його не схопила за комір залізна рука Кармелюка. Як ошпарене курча, мелькнув Хойнацький у повітрі худими ніжками й опустився на міст.

— Ні, не втечеш! — накинувся на нього Кармелюк.— Захотів рятувати свого преславного Демосфена, то розплачуйся тепер сам! Гей, хлопці! Лози сюди... вогню!..

— Вельможний пане, помилуй! Змилосердся! — забелькотів Хойнацький, плазуючи в ногах і намагаючись піймати полу Кармелюка.— Я помру, я не витримаю... в мене й так ледве'держиться дух... Що я тобі коли зробив? Чим досадив? А через твою ясну милість немає мені життя на світі!

— Через мене немає тобі життя на світі?

— А так, так, проте пана!..— казав Хойнацький.— Хоч згадай і сам: хіба я хотів купувати твою милість? Боронь, боже! Мене навіть у піт кидало, коли я дивився на тебе... А небіжка затялася: "Куплю та куплю, гарний хлоп, розумний. хлоп!" Скільки разів я благав її: "Ой любуню, годі... на біса нам той хлоп здався, ліпше п'ять дурних хлопів, аніж їден розумний?" Ой, як бога кохам — правда! А вона своє та своє! А коли ти, вельможний пане, став служити в нас... у покоях,— поправився він швидко,— хіба я тобі хліба шкодував, хіба я не був добрим господарем? Якщо й вичитував, то не з своєї

волі; напосядеться було небіжка,— і скажу, а самого лихоманка так і тіпає, як гляну на твої руки. Та й у москалі тебе дружина віддала, а не я: адже весі" маєток був її... а проти такої дружини що я міг? Єзус-Марія! Та я й спати перестав, як оселився ти в нас у домі..о Ой, хіба я собі того лиха хотів? Та мені ліпше бачити холеру в своїх покоях, аніж твою вельможну милість!..

Жалісливе белькотання Хойнацького і його неймовірно-комічна постать трохи вгамувала бурю в душі Кармелю-ковій, йому згадувалися дні, проведені у Вівсяниках, жалюгідний образ пана Хойнацького, котрий тіпався при одному тільки слові своєї жахливої дружини, і злість у його серці поступилася місцем гієре/д; грайливим настроєм.

— Хіба б я не заплатив вельможному панству за те, що воно вволило даремно потрудити себе? Але чим же я тепер заплачу? Що я маю? Я сам тепер став убогіший за хлопа... Нещастя мої пішли відтоді, як вельможний пан мав честь вступити лакеєм у мою господу... Сконала-небіжка! — Хойнацький глибоко зітхнув і, знявши очі до неба, додав примирливим тоном: — Ну, на це я не ремствую... Не йду проти божої волі, і якщо її непорочна душа знадобилася панові богові, то що ж я, бідний чоловік, можу? Тільки стати перед божим провидінням на коліна, тим більше, що по духівниці небіжка Доротея все мені залишила. Але гірше лихо сталося потім,— фізіономія Хойнацького жалісливо скривилася,— налетіли на мене судді, асесори, комісари, обдерли до нитки... Почали запевняти, що я сам убив свою небіжку заради спадщини... я змушений був віддати все, що було, аби тільки уникнути кари...

— Оце так штука! — розреготався Кармелюк, а за ним і всі розбійники.

— Вельможному панству смішно,— провадив Хойнацький, витираючи рукавом очі,— а мені-то як... Через оце все втратив яї пенъонзи, і вшистка... ось навіть і ці коні... Я ж не заплатив за них, сором сказати — напрокат узяв у пана Янчевського, щоб мати змогу їздити, як то подобає благородному шляхтичеві...

— Гай, гай! — усміхнувся Кармелюк.— Ну, жаль мені тебе, пане господарю. Нехай так і буде, цього разу прощаю. Не треба лози! Правду кажуть: шкурка за чиньбу не варта. Ми не комісари, обдирати не будемо, а тільки люди дорожні, і гроші нам зараз потрібні, то ти позич, що можеш, а ми потім тобі віддамо з лишком.

— Ой вельможний пане! — скрикнув і зраділий, і зляканий Хойнацький.— Хоч усі кишені повивертай — сам побачиш, що нема й шеляга... Були в мене останні десять тисяч злотих і ті позичив, ох, майже гвалтом позичив суддя лі-тинський... Дав вексель, але що мені з того паперу?.. Не можу й вимагати, боячись нагадати йому, щоб знову не почали діяти асесори та комісари.

При останніх словах Хойнацького по обличчю Кармелюка ковзнула хвацька усмішка.

— А е в тебе той вексель?

— Є, завжди з собою вожу.

— Ну й добре! Давай же його сюди, та не бійся... не бійся, кажу! Тому що ти через мене так багато збитків маєш, то треба й тобі допомогти. Гроші я одержу від судді і по-

товариському як слід віддам половину тобі, а половину візьму собі .за труди, бо без моєї допомоги не бачити тобі їх, як своїх вух!

Тремтячими руками вийняв Хойнацький з кишені гаман, дістав з нього складений учетверо папірець і дав його Кармелюкові. Кармелюк швидко перечитав його.

— Одержимо! — промовив він уголос.— Тільки гляди, для цього ти повинен зробити ось що: передусім сядеш зі мною в повіз і робитимеш те, що я тобі наказуватиму. Не бійся, зла тобі ніхто не зробить.

— Ой, роби, що хочеш, пане ласкавий... пощади тільки мені життя! — простогнав Хойнацький і клюнув червоним носом у землю.

— Тьху! Та й нагнали ж тобі холоду комісари! — мимохіть усміхнувся Кармелюк.— Ще раз кажу тобі: не бійся, нічого тобі не буде, і це — перша кондиція; друга ж — ось яка: коли ти повернешся у Вівсяники, то щоб до самої неділі не казав нікому й слова про те, що сталося тут. Сім днів, чуєш, тільки сім днів помовч, а тоді дзвони, скільки хочеш. У неділю одержиш і гроші. Але якщо ти,— грізно промовив Кармелюк,— до неділі заїкнешся кому-небудь хоч одним словом, то не тільки пеньонзів не побачиш, але й спину твою так спишу, що місяць лазитимеш рачки...

— Ой літосці! — заволав Хойнацький і простягся ниць на містку.— Все, все... як пан хоче...

— Підведіть, братове, вельможного пана та витягніть скоріше повіз... Треба поспішати, а поки що одведіть йогомосць туди, в холодок, та постережіть, щоб не скоїлося з ним чого. Уляно, ти, як господиня, розваж якось вельможного пана та принеси закусити...

Два розбійники в супроводі Уляни одвели Хойнацького в лісові хащі й zostалися там стерегти його, поки всі інші заходилися рятувати коней і екіпаж.

На щастя, екіпаж був не дуже пошкоджений, і за півгодини спільних зусиль уже все було готове до дальшої подорожі.

— Ну, ведіть лишень пана сюди! — скомандував Кармелюк.— Ти, Чапле, та Гололобий, та Лівшак, зостаньтеся поки що коло спарованих плашок, одтягніть їх подалі в ліс, а ми пришлемо по них підводу. Ти, Ониську, лізь на козла, на старе місце, Андрій — за козака, а ви,— звернувся він до всіх інших,— сідайте на коней і скачіть коло нас, щоб і ми їхали, як годиться благородним шляхтичам. Держи на корчму, Ониську, а ти, Андрію, оглядайся на всі боки.

В цей час до екіпажа підвели Хойнацького.

— Ну,— Кармелюк зробив граціозний жест,— проше пана. Пан, як поважний господар, сяде на головному місці; а Уляна, як пані, поряд з ним... не прогнівайся, пане, що з мужичкою сидиш: поглянь на неї — чи знайдеш таку й серед ваших вельможних пань? А сам я сяду проти вас, як і годиться панському економові. Ну, що ж, пане? Чи не слухаються ноги?

Справді, змертвілий од страху Хойнацький не міг зрушити з місця. Кармелюк підняв його і всунув у глиб екіпажа.

— Гляди ж, пане,— суворо промовив Кармелюк,— ні слова, кого б не зустрів! Ти

спиш? Чуєш? Я добра тобі хочу, і якщо робитимеш усе те, що звелю, допоможу тобі більше, ніж усі твої сусіди, а якщо хоч у чомусь не послухаєшся — суд у мене короткий. Уляно, ти візьми пана за руку та дивися за ним; ось тобі пістоль, і якщо він надумає крикнути або хоч ворухнутися — стріляй!

— На бога! — заблагав Хойнацький, одсуваючись убік.— Я ніц... нігди... Ой пані, проше... пані ж не знає... може стрільнути... Ой!!.

— Не стрельне, не бійся,— посміхнувся Кармелюк, кладучи Улянці на коліна пістоль.— А тепер я ще зав'яжу тобі очі, щоб краще спалося... Ну, отак!

Кармелюк зав'язав нещасному Хойнацькому очі, прихилив його до спинки екіпажа й скомандував голосно:

— На коней, хлопці, рушай!

Ляснула пуга в звичній руці Оииська; коні дружно підхопили, і пишний панський повіз загойдався й стрілою полетів на гору...

Літинський суддя Йозеф Сливинський, розповнілий за останній час до надмірності, сидів у своєму кабінеті, як видно, дуже стурбований: вже саме те, що він не спав роздягнутий у ліжку,— а час був пообідній,— показувало, що якась незвичайна тривога вибила його із звичної колії життя... Нащо вже більше? Він навіть забув змінити незручний мундир на м'який халат, сидів у глибокому вольтерівському кріслі з високою спинкою, з приробленими з обох боків до неї закругленими підголовниками, сидів зігнувшись, а не спочивав, як завжди, у напівдрімоті, відхилившись назад. Лиса голова Сливинського з широкими складками на потилиці тонула тепер у стоячому комірці мундира; в зубах судді стирчав довгий чубук давно згаслої люльки, перед ним лежав якийсь папір, від якого він не одривав очей. Зрощені широкі брови були насуплені, заплилі жиром очі злобно витріщалися, та й взагалі роздуті ніздрі й схудле обличчя його нагадували розлюченого бегемота. Суддя со-пів, віддихувався, час від часу хапав цього папера, перечитував його, знову клав поперед себе і хриплим голосом вигукував лайливі фрази:

— Лайдак, шельма! Не може бути!.. Але з полку папір... Які заходи?.. Де?.. А бодай вас відьми обсіли... бодай на вас рубця сухого не зосталося! Знову почнеться, спочити не можна буде й хвилини... А той презус⁴³ не їде та й не їде: орацію, мабуть, десь виголошує... А бодай тим усім ораторам язика попухли й у горлянці застряли!

Останні побажання судді стосувалися, звичайно, Янчевського, до нього-бо він послав гінця ще зранку й ждав пана презуса нетерпляче, але той не з'являвся...

Відчинились із внутрішніх покоїв двері до кабінету, і в них увійшла кошачою ходою дружина судді, пані Агата; вона була така ж чарівна, тільки щічки її стали пухкіші і бюст розвинувся розкішніший...

— А ти, мій котику, й не опав по обіді, а я все ждала,— заспівала вона солодким голосом, в якому чути було,; і скаргу, й досаду.

Не до того,— понуро буркнув суддя,—тут біс його знає, що заварюється знову... А ваш диявольський Демосфен не їде та й не їде...

— Як? Хто? Що? — стрепенулась пані, і в погляді її, спалахнувши, заіскрилася

цікавість.

— Та що! Знову з'явився каторжний Кармелюк!..

— Гм...— розчаровано протягла пані,— ці Кармелюки набридли... Зрадієш інтересові, а вони всі фальшиві!

— А ти, моя дурнесенька, хотіла б справжнього? — І суддя приторкнувся рукою до ніжного, кругленького підборіддя своєї дружини, і його суворе, навіть дике обличчя роз-пливлося масною усмішкою, а вузькі очі геть сховалися під припухлими повіками.

— А звичайно! — засміялася пані Агата, відхиливши назад свою голівку, і золотисті пасма її волосся розсипалися й збігли з плечей світлою хвилею.

— Ох ти, шельмочка! — І суддя, пихкаючи, поплескав її по щічці широкою й дебілою долонею.— Ну, якщо в тебе азарт, то радій: тепер уже з'явився не фальшивий Кармелюк, а справжній... Ось із його полку папір одержано: сповіщають, що бестія не захотів київ і перёд самою карою втік, та й утік, звичайно, у свій край, де й раніше гуляв, а це означає — до нас, по сусідству...

Ой, як весело! — сплеснула руками Агата.

— Весело? Ост> як почнуться кругом грабунки та розбої, та поллеться шляхетська кров,— побачиш, як буде весело... Доведеться облави робити, ловити в пастки того хлопського звіра...

— Чудово! І я на облаву поїду, неодмінно, неодмінно!..

Суддя тільки махнув рукою.

— Авжеж! Неодмінно... От і мені самому доведеться відправлятися та й потрапити під ніж збойці... Га? Весело?

— Звичайно, веселіше, ніж так! Принаймні хоч відчуватимеш життя: страх підіймає енергію, красень розбійник примусить серце битися скоріше... Чудово, я в захваті!

— Та звідки ти взяла — красень? Пика, диявольська пика, та й годі!

— Еге, кажи! Мені пані Розалія передавала...— протягла принадливо Агата, примруживши свої лукаві оченята.

— А ти мені поменше інтимничай з Розалією! Я бардзо поважаю панство Фінгер і пані Розалію вважаю чарівною, але... але... в усякому разі, вона не є добра католичка... в голові в неї французький вітер гуде... Хіба не було якоїсь історії з таємничим графом...

Ха-ха! З Кармелюком!

Ну, це ще... чого не набрешуть... це неймовірно... А ось базікають тепер і про пана Янчевського...

— А що ж, і пан Янчевський дужий, ставний... З ним не може рівнятися її туша-маршалак!

— Ну, ну...— запихкав з хрипом суддя.— То, по-твоєму, можна дорідного чоловіка міняти на всякого дужого пройдисвіта?

— Ага! Злякався, котику? — зареготала Агата й заходила лоскотати своїми тонкими пальчиками вигини вгодованої, м'якої шиї свого чоловіка.

Суддя, примруживши млосно очі, відкинувся на кріслі й почав солодко,-з присвистом дихати...

— Але ж! — схаменулась Агата...— Невже через цей папірець і твого презуса, пана Демосфена, буде відкладено сьогоднішній картярський вечір?

— Незручно ж...

— Нізащо! Не смій!! — дуже роздратовано тупнула ніжкою пані суддиха.— Для мене дябелка — єдина розвага, і я запросила вже постійних наших гостей.

— Гаразд, добро, моя пупоцько!

В цю мить одчинилися задні двері, і козачок, появившись у них, сповістив:

— Якийсь вельможний пан хоче бачити йогомосць у справі.

— Хто такий? — здригнув суддя.

— Вперше бачу... Приїжджий, мабуть... Під'їхав на четверику впростяж, коло воріт виліз, а коней і повіз відправив до корчми.

— Дивно...— знизав плечима суддя.— Однак проси!

— А я побіжу переодягнуса,— заметушилась Агата й проворно прослизнула в свої двері,

XXXVIII

Хвилин через дві увійшов до кабінету літинського судді згорблений дід; він спирався на палицю, бо ноги його тремтіли від кволості; довга сива борода обрамляла бліде симпатичне обличчя, яке одразу ж викликало довір'я.

Суддя квапливо підвівся з свого крісла і з особливою гречністю простяг обидві руки своєму гостеві; той відрекомендувався поміщиком Волинської губернії, дідичем Руднівського Джерела, паном Кшижановським. Посадивши гостя в своє вольтерівське крісло, суддя запропонував йому люльку.

— Я весь до панських послуг,— промовив він, підсідаючи

ближче до свого одвідувача, який із зусиллям розкурював люльку.

— Вельми вдячний шановному панові й тисячу разів прошу пробачити за турботу, якої я мав сміливість завдати його-мосці,— заговорив вишуканою польською мовою гість.— Справа ось у чому: я давно хотів придбати маєток на благословенному Поділлі... Але то була мрія. Не маючи в тутешньому краї знайомих, я не знав, до кого звернутися, а купувати kota в мішку, та ще з зав'язаними очима, вважав за неслухне... Але мене виручив, нарешті, із скрути мій добрий знайомий, навіть добрий приятель граф Ржевуський; він дав листа до тутешнього дідича, пана Хойнацького, що у Вівсяниках, а цей зачарував мене своєю ласкою... Він мав стільки нещасть... Той звір Кармелюк, той виплодок пекла, пограбував його... убив дружину, небесного ангела, котрого пан не може забути...

— Щодо вбивства пані Доротеї,— нахмутив брови суд

дя,— то це справа —темна..; передана земним судом єдиному суду бога, а щодо Кармелюка, то вельможний пан справедливо висловився, що то — виплодок пекла... І той виплодок пекла знову на волі й знову нам даруватиме криваві презенти. ■ >

— Єзус-Марія! — сплеснув руками, затремтівши від страху, дід.— Мене головним чином тримали дома страхіття, які панували в нашому краї... Я вибрав, нарешті, спокійний час... і наразився якраз!..

— Так, на жаль, не можу я пана втішити... Нас ось попереджають, щоб ми бестію піймали... Але, тисяча перу-нів! Розпусти всіх чортів, то й вони того диявола не піймають: то стоголова гідра!

— Матка найсвентша! — захрестився старий і з таким жахом почав озиратися, на всі боки, немовби тут, у цій кімнаті, був схований розбійник.— Ні, бог з ними! Скоріше до себе! Закінчити все, і додому!

— Я б теж радив,—* сколихнувся суддя й витер шовковою хусткою рясний піт, що виступив на його лисині.

— Так от до діла,—заквапився волинський; пан.— Я був надумав придбати Хойнаці... Вони мені спершу сподобалися, ну, почав торгувати й напевне погодився б у ціні, але там мало води, а я звик до неї...; Між іншим, поки точилися переговори, панові Хойнацькому стали потрібні гроші, і я позичив йому невелику суму, як несподівано прилетіла естафета з дому, треба їхати, а в пана Хойнацького не знайшлося грошей, і він дав мені, замість них, панський вексель на десять тисяч злотих... г

Мій?! — суддя навіть підскочив у кріслі.— Ах, він... і це зветься по-шляхетському! Давав мені на два, на три роки... І нараз до року плати! Та дозвольте... Який вексель? Дворяни не мають права...

Гість остовпів: ~

— Та як же? Пай казав... Ось...— виїняв він аркуш з гербом,— і написано: "По пред'явленню".

— Знаю, знаю... Але далі стоїть "сієї розписки"... Отже, це навіть не позичковий лист, а проста розписка... Але справа не в тому: звичайно, і по ній я плачу, але тільки, на слово гонору, була умова віддати через три роки...

— Але й пан Хойнацький поставлений у безвихідне ета-новище... Він запевняв, що в пана судді завжди знайдеться така дрібничкова сума.

— Даремно, даремно... Чим рахувати в чужих кишенях, дивився б краще за своєю та" пильніше беріг би її від хамки... Еге ж, поганий у нього характер... Я й не гадав... Він у руках покоївки, і оте злочинство — темне, темне діло!

"Ого! — подумав Кармелюк (звичайно, це був не хто інший, як він сам).— Не хоче суддя віддавати гроші, і за це перепаде моему ворогові по саме годі".

— Пробачте, шановний пане,— казав він далі голосно,— але мені вкрай потрібні гроші... Я мушу, не гаячись, мчати на Волинь... та й, правду кажучи, мені до панських стосунків немає діла...

— Так... так...— і суддя, нахилившись над столом, заходився барабанити по ньому пальцями...— але в мене грошей немає!

— Як немає?— злякався старий.— Розписка ж по пред'явленню: пан зобов'язаний платити...

— По-перше, на нема й суду нема,— заговорив сухим тоном суддя,— по-друге, строк виплати по сій розписці — справа спірна й забарна, а по-третє, сама виплата може відбутися у вельми далекий час. .

— На бога, пане, я того нічого не знаю в російських законах; дав гроші "на малий час", на слово гонору — і що щ тепер? Мушу їх викинути, чи що? Мені чекати не можна... Доведеться звернутися до жида: і пан Хойнацький, і пан суддя — певні платники.

— Але жид з пана здере карбованець' за карбованець...

— Ну, це занадто, пане.", але, звичайно, доведеться йому дещо скинути...

Суддя задумався: жид скористається нагодою, та йому від того буде не легше. Несподіваний і непередбачений платіж обурих його страшенно, і він гадав однією різкою відмовою одразу відкараскатися від непроханого кредитора; але можлива Perezдача векселя жинові збентежила суддю й надвела на іншу думку: чи не можна самому скористатися знижкою й заробити чималі гроші?

А скільки пан скинув би? — спитав він після роздуму*

Та для скорішого виїзду я ладен би втратити тисячу злотих.

— Хе-хе! За такою дрібничкою не поженеться ні один жид...

Ну, дві тисячі... Звичайно, не більше...

Навряд,— похитав суддя головою.

— То я назад поїду до Хойнацького й зажадаю сатисфакції, якщо віп шляхетського слова додержувати не вміє.

— Не хвилюйтеся, шановний пане,— заговорив лагідним голосом суддя, притримавши рукою гостя, що був підвівся.— Хойнацький теж пе винен: в нього, бідолахи, тепер сухо, як в Аравійській пустелі... Він хотів, мабуть, землею розрахуватися, а пан роздумав,— ну от... Я панові одверто скажу, що в мене в цей момент немає теж пеньонзів, а то б я шановному гостеві моєму з великою радістю... Хіба ось що? Еге ж, це цілком слушно; пан тут не має знайомих, а жида з незнайомим... ой-ой-ой!

— То що ж? — нетерпляче спитав Кармелюк.

— Гм... Ось що...— тяг суддя, уважно стежачи за виразом обличчя свого кредитора.— Я б звернувся до жидків для себе, мовляв... Звичайно, вони з мене заломити надміру не посміють... Хоч певен, що й з мене попросять знижки тисяч тричотири... а тому краще почекаємо: у мене сьогодні збираються на дябелку, може, хто з сільських тузів до нас прикотить... ну й роздобудемо, справді! Я й шановного мого гостя запрошую зостатися пополювати на зеленому полі: пополіруємо собі трохи кров... роздушимо кілька жбанів меду, венгржини... га, мій коханий?

Кармелюк кілька хвилин мовчав. "От,— думав він,— надала мені лиха година влізти в цю історію: і грошей, очевидно, не віддасть", і ще якийсь диявол мене впізнає, ну й буде кепсько!.. Ех, закінчити як-небудь", або просто плюнути та хода!"

— Дякую вам, шановний пане, за ласку,— промовив він рішуче,— я й сам вважаю дябелку шляхетною розвагою, але зараз мені не до неї: перше — для гри потрібна готівка, а зоставатися, тільки сподіваючись на неї — незручно, друге й головне — мені треба поспішати додому... А тому, якщо можна негайно,— підкреслив Кармелюк,— одержати гроші, то добре... Я ладен скинути вже три тисячі або що...— а коли ні, то я

негайно їду до Хойнацького, а звідти до Кам'янця, подам позова і додому...

— Пане ласкавий... пшепрашам,— збуджено заметушився суддя,— всіх заходів уживу... пошлю зараз по жидків... І за півгодини... Я дуже співчуваю панові... Звичайно, з наших проклятих місць поли вріж та тікай...

— Та й мене, старого, бентежить цей гадючий виплодок, чортів сват Кармелюк...

— Хо-хо!! Справді чортів сват і відьмин зять! — засміявся суддя.— І пан не знає ще, яка то бестія? Будь-кого одурить, вужем з рук вислизне...

— А, бий його нечиста сила! — стукнув Кармелюк палицею.

— Звичайно, знаєте, нападає здебільшого на дурнів...

— Ха-ха! Звичайно, звичайно... А от попався б мені!

— Та й у мене, проше пана, не зірвався б з гачка... Го-го! Проше!.. То я зараз... Пошлю... І з божою допомогою...

— Тільки покватте жида... Та прикрикніть на нього... Ви ж суддя.

• — О, ма ся розуміць... Так я в мент.— І суддя, незважаючи на свою огрядність, вилетів з кабінету піжоном.

Кармелюк залишився сам. Сутінки густішали. В залі вже лакеї готували картярські столи; з сусідньої кімнати чути було якийсь підозрілий шерех... З кожною хвилиною в душі Кармелюка зростала тривога, і якесь передчуття ніби шептало йому: "Тікай — тебе жде пастка!" Нарешті, Кармелюкові стало ясно, що лукавий суддя пішов не до жидів, а до городничого по солдатів.

"Та що ж я за дурень, щоб чекати? Ні, вже другий раз кумом не буду..." — і Кармелюк рішуче схопив свого капелюха й квалливо попрямував через залу до передпокою; але тут зустрів його господар і знову завернув до кабінету...

— Дістав,— заговорив суддя задихавшись,— але чого це коштувало! Ой матко найсвітша, що то за проклятий народ жида! Понад чотири тисячі здер... Я вже п'ять сотень своїх доклав... Нашкріб, де тільки міг... Так ось усі пеньонзи... Шість тисяч, якщо пан дозволить?

— Гм! гм! Це наче Кармелюк...

— Цілком справедливо,— погодився суддя,— то якщо пай вирішив, то прошу розписку...

Кармелюк добув папірця, поклав його на столі... Суддя оглянув його:

— Так, моя рука... Моя розписка... Ну, прошу пана — ось шість тисяч золотих...— висипав він з великого гаманця чималу купу червінців.***** І сподіваюся, що пан дасть мені велику втіху тим, що проведе з нами сьогоднішній вечір. Як бога кохам, виїжджати вночі — то безумство: тут навколо нашого міста невилазні болота й нетрища... На кожному кроці може зустрітися Кармелюк.

— Ха! Навряд чи він мені зустрінеється,— засміявся гість.

— А проте!.. Ой пшепрашам пана! — раптом заметушився суддя, перевертаючи то на той, то на другий бік розписку.— Пан Хойнацький нічого, крім цього паперу, не вручив!

■ — Ні, а що?

— Як же так? Він не зробив передаточного напису... В мене ж немає юридичного сліду, що ця розписка належить тепер шановному панові?

— Та вона в мене в руках... отже, моя... а пан порве її — виходить, поквиталися з Хойнацьким, та й годі!

— Хе! Так-то воно так... а най, виходить, поганий юриста... Звичайно, ця розписка домашня... порвав її — і квит... Але...

В цей час у залі вже почулися два-три голоси, серед котрих звучав і срібlistий жіночий: "Якщо пан суддя ще зайнятий, то я зайду до наймилішої пані Агати".

У Кармелюка мороз пробіг по спині; він з неприхованим роздратуванням перепитав суддю:

— Ну... то що ж? Яке "але"?

— Але мій сердечний приятель... ця щонайчесніша і що-найправдивіша душа,— підкреслив суддя іронічно,— пан Віцентій може сказати, що він просто згубив цей папірець, а платити не доручав...

— Цо-о? — підвівся Кармелюк не по-старечому й грізно посунув на суддю.—Пан мені вдруге не висловить такої думки!

— На бога, пане! — злякався суддя й відступив від нього на крок.

Кармелюк узяв зі столу вексель: ще гачок для скидки?

— Годі! Я прошу в пана пробачення за турбацію,— промовив він пиховито, простягаючи руку до капелюха...

— Даруйте, даруйте, вельможний пане,— стурбовано заговорив суддя, ласкаво торкаючись руками до поли свого гостя,— я панові цілковито вірю... це я... знаючи поганющиц характерець свого приятеля... Любить обіцяти багато, а ще більше брехати... Але що з воза впало, те пропало... Панова цілковита правда... Одержуйте гроші... Дозвольте сюди мою розписку — і квит!

Кармелюк ще постояв мить у роздумі; але потім, махнув рукою й неохоче й не лічачи почав ховати в свою кишеню гроші...

— Пан, сподіваюся, не гнівається за слово?

— Ні, пане... Пролетіло. вже,— усміхнувся гість.

— Ну, на доказ щирої прихильності, нехай же пан зробить мені високу честь провести цей вечір з нами... Присягаюся святим Марцелом, небезпечно їхати... А на світанку... з богом! Я ще дам і провожатих... Ні, я таки пана моєю судейською владою не пущу на явну загибель... Нарешті, зараз цілим хором, з моєю дружиною й гостями, які прийшли, буду просити...

"Ех, бодай тебе роздуло горою, каторжна туша!" — злостився в душі Кармелюк і, бачачи, що ніяк не зможе від нього відкараскатися, вдався до такої хитрості: — Ваша надзвичайна люб'язність і гостинність мене перемогли... Е, хай так: труснемо старістю! Тільки дозвольте, пане, на чверть години... переодягтися... я по-дорожньому... а в вас дами...

— Не варто, пане... Я такий радий! — І суддя, обнявши гостя, тричі почоломкався з ним.

— Ні, вже дозвольте! Я миттю...— настійно сказав Кармелюк і квапливо подався через залу до передпокою, шепнувши господареві, щоб опісля репрезентував його гостям.

Суддя провів гостя до самого ганку... Але як тільки вони вийшли з будинку, у ворота в'їхав екіпаж і зачепився колесами за тумбу...

— Ах ти, шельма, лайдак! Кармелюк чортів! — нараз почувся різкий голос, і постать, яка сиділа в натачанці, енергійно зіскочила на землю.

— Пан Янчевський! Наш славетний Демосфен і презус комісії, котрого я жду не діждуся...

Кармелюк завмер на місці. Він оглянувся кругом: виходу не було... Треба було йти просто на свого смертельного ворога...

XXXIX

Деражнянська матушка повернулася з дочкою додому без пригод, і все пішло, як раніше. Деякий час у домі батюшки, й за столом, і на кухні погломоніли про незвичайну зустріч матушки й Олесі з Кармелюком, але незабаром ця тема вичерпалась і втратила інтерес новизни. Тихе й просте життя сільського священика ввійшло в свою колію.

Тільки для Олесі все ніби змінилося навкруги. Все здавалося їй тепер чуже, далеке, і маленькі радреті її крихітного світу не цікавили її. Чи слухала вона казки бабусі-няньки, чи ходила з дівчатами по лісі, чи працювала, чи стояла на молитві в церкві,— думки її завжди були заповнені кра-сеном героєм, який осліпив її своїми великими задумами, своєю безоглядною одвагою й мужньою красою. Сотні разів перебирала вона в своїй пам'яті всі найменші подробиці зустрічі з Кармелюком, і в глибині її душі якийсь несміливий дівочий голос шепотів їй, що в словах героя звучала не сама тільки проста ввічливість, а в глибині його чудових очей світилося щось більше за звичайну ласку...

Не усвідомлюючи того, Олеся ждала й ждала Кармелюка. Ждала його і ввечері, і вдень, і темної ночі, і на зорі...

Закінчивши свої денні роботи, вона поспішала на край садочка й, схилившись на лісу, втоплювала задумливий погляд на крем'янисту дорогу, що бігла вдаль і тонула в криваво-червоному промінні сонця, яке поволі заходило, й ждала-ждала... Чи не вирине із стовпів золотистої куряви могутня постать вершника? Чи не підлетить він до неї на замиленому коні?

В лісі вола забиралася з дівчатами в саму глибину з потайною надією побачити Кармелюка. Вночі, при найменшому стукові в ворота, вона вся здригалася, сідала на ліжку, а серце калатало, тріпотіло в грудях і стукало: "Він, він!"

Любов і мрії обплели всю істоту дівчини якоюсь золотою чарівницькою сіткою, яка відділяла її від зовнішнього світу.

Але час минав, а Кармелюк усе не появлявся. Напружене чекання змінювалося в душі Олесі глибоким одчаєм.

"І звідки я взяла собі в голову, що Кармелюк приїде сюди? — запитувала вона себе, з болісною гіркотою розбиваючи свої райдужні мрії.— Чому він повинен пам'ятати про

мене?.. А його слова? Його присяга коло тюрми?" — шептала вголос Олеся, сумно хиливши голівку над своїм шитвом.

Так чергувалися в душі дівчини надія й сумнів і своєю безнастанною зміною підтримували й роздмухували вогник, що прорвався в її серце. Від такої постійної тривоги Олеся одразу змужніла і з полохливої сором'язливої дівчинки перетворилася на чарівну дівчину, сумовиту й задумливу. Вона нікуди не їздила, відмовлялась одвідувати сусідів. Єдиною розвагою її були розмови з дівчатами про одважні подвиги Кармелюка. Дівчат не треба було штучно підстреичувати: Кармелюк і його подвиги були в усіх на устах.

З тих розмов Олеся довідалася, що Кармелюк походить родом із сёла Головчинців, де в нього zostалися дружина й двоє дітей.

Несподівано довідавшись про це, дівчина відчула в серці незрозумілий і гострий біль. Власне, мріючи про Кармелюка, Олеся хотіла тільки одного: бачити його, чути його голос, мати можливість оточувати його найніжнішим піклуванням, офірувати за нього своїм життям. Звичайно, всім цим мріям не могло заважати те, що в Кармелюка є дружина, але все ж таки Олеся відчувала глибоку гіркоту й прикрість.

"А я ще думала, що він приїде до нас,— казала вона собі.— Нащо я йому? Чи й думатиме він про мене?! В нього є дружина: вона піклуватиметься про нього, вона віддасть за нього своє життя... А я?.. Бідна я, дурна дівчина, непотрібна нікому!"

Але докази розуму не спиняли пориву серця, і мрії Олесі весь час так само линули до Кармелюка.

А втім, звістки про його подвиги стали все рідше доходити до загубленої в лісах Деражні і незабаром зовсім припинилися.

Настала зима. Дороги позаносило снігом. Ще рідше стали долітати в завіяний снігом будиночок батюшки звістки з зовнішнього світу. Аж нараз на саме водохреща прийшла в Деражню страшна новина, яка приголомшила всіх: Кармелюка позрадницькому схоплено й ув'язнено!..

Жах, і горе, і страшна туга охопили Олеся; від несподіваного душевного струсу вона захворіла.

І матушка, й пяп'яка вирішили, що дівчину зурочила недобра людина. Приводили всяких баб-шептух і зпахурок; виливали па віск, вишіптували, вимовляли, переводили Олеся через поріг... Батюшка правив молебні, але нічого не допомагало. Олеся хиріла, жовкла й ставала все мовчазніша.

Найдужче її мучила страшна туга, що вп'ялася в її серце.

Поволі охоплювала душу дівчини свідомість того, що вона любить Кармелюка всім серцем, усією душею.

"Як би допомогти йому? Як урятувати його?" Ці думки безнастанно мучили Олеся, та що частіше вони товпились у її голові, то глибше вона усвідомлювала своє цілковите безсилля, то сильніше охоплював її безпросвітній одчай.

Нарешті, прийшла звістка про визначену Кармелюкові кару й про вирядження його до полку. Звістка ця немов придушила геть усе душевне життя Олесі важким віком

труни. Думкам про допомогу й порятунк не залишалося більше місця. Невідомо, як би перенесла Олеся це тяжке випробування, коли б не надія, котра вперто не хотіла вмирати в молодому серці. "Він повернеться, повернеться, повернеться!" промовляв у ній чийсь настійний голос.

"Повернеться! Повернеться! Де їм удержати його!.." — казали вголос і нянька, і дівчата, й селяни, які приходили до батюшки, і навіть приїжджі священики.

Що більше сприяло цій загальній упевненості те, що й справді час від часу в Деражню прилітала тривожна звістка: Кармелюк повернувся.

Гарячковий захват охоплював "Олесю: дні, тижні вона не жила, а пломеніла. Та слідом за короткою радістю приходило розчарування; виявлялося, що той розбійник не справжній Кармелюк, а один з членів його колишньої ватаги, який назвався його іменем, що самозванця вже піймав безсторонній Янчевський і віддав до суду.

Так жила Олеся, переходячи від радості до розпачу. Минув рік, потягся другий... Дивлячись на такий слабовитий стан дочки, матушка й батюшка, порадившись із своїми сусідами, вирішили вдатися до найрадикальнішого засобу: видати Олесю заміж. Женихів, звичайно, не бракувало. Та коли Олеся довідалася про думку батька й матері, вона впала в такий бурхливий розпач, що добрі старенькі зараз же здалися й відклали будь-які наміри із сватанням до того часу, поки хто сам не ви а до в око дівчині.

Щодо цього Олеся заспокоїлась. Але звістки навіть неправдиві про втечу Кармелюка приходили в Деражню все рідше й рідше й, нарешті, зовсім припинилися.

А час минав! Двічі розтавав сніг, двічі вдягалися поля й ліси у нову зелень, і смуток зовсім потоваришував з молодого дівчиною.

Був теплий весінний вечір. Край попівського садочка, що прилягав до великого проїжджого шляху, стояла Олеся, схилившись на високу лісу, густо зарослу барвінком, дерезою та іншими повзучими рослинами. Вола задумливо дивилася в далечінь, але в тому погляді не було ні чекання, ні надії...

Проводити вечір отут, край садка, дівчина взяла за звичку: тут якось вільніше дихалося, відходила далеко докучлива метушня робочого дня, і тиха журба без перепони опановувала її душу. Без будь-якої думки й мрії дивилась Олеся на шлях, що біг у рожеву далечінь, як нараз її увагу привернули дві незвичайні постаті, які появилися з-за рогу. То були пан і пані, Розалія і Демосфен.

Красуню, на якій був дорогий сучасний костюм, великий капелюх, підв'язаний стрічками під підборіддям і щонайтон-ша біла мантилья, що облягала її плечі, Олеся не впізнала, але пан Янчевський був їй трохи знайомий; вона бачила його, як він проїжджав через їхнє село, і чула, що це — головний герой панства, переможець Кармелюка. Пан і пані йшли пішки. Це незвичайне видовище вразило Олесю. Серце її так і тьохнуло, передчуваючи, що з появою цих панів зв'язане щось фатальне.

Пани говорили. Олеся завмерла коло ліси й почала прислухатися до їхньої розмови. Ні Янчевський, ні Розалія не звернули уваги на русяву голівку, котра виглядала із зелені; щоправда, зелень маскувала її, але, й крім того, вона нічим не відрізнялася від сільської дівчини й не могла викликати й найменшої остороги.

Розалія й Демосфен ішли, тісно притулившись одне до одного, як люди, зовсім близькі. Янчевський вів красуню під руку й щохвилини нахилився до тонкої ручки, їщо спочивала на його руці, вкриваючи її поцілунками.

Після жахливого скандалу, що стався внаслідок Кармелю-кового листа, Янчевський перший оговтався і зараз же почав розтлумачувати і панові маршалкові, і всім панам, які зібралися, що в листі негідника, незважаючи на брутальну хлопську зухвалість, немає для шановної пані нічого образливого... Звичайно, підлий хлоп був вражений люб'язною гостинністю, яку виявила йому, як графові, "наша крулева", що ж до повернутих діамантів, то Янчевський пояснив це тим, що хитрий грабіжник побоявся збути ці речі, бо вони легко могли навести на його слід, і тому повернув їх назад, гадаючи, що, пограбувавши високошановного шляхтича, він, за допомогою своїх нищих хитрощів, зможе вирвати в нього й найбільшу шляхетську коштовність — чесне ім'я!

— Але благородні люди вірять благородству інших і шанують жінку, як святиню! — велемовно заявив Янчевський.

Гості, зворушені громовою промовою Янчевського, зразу ж кинулися до маршалка, висловлюючи йому своє співчуття й готовність помститися за честь пані. —

— Панове! Милості прошу у вас: дайте це вчинити мені! — гордо заявив Янчевський.

Розалія, лежачи непритомна, чула всю промову Янчевського. І коли він, з, допомогою маршалка, переніс безтямну красуню до будуара, вона нагородила його теплим потиском руки.

Кілька поцілунків, дві істерики, одна непритомність,— і Розалія переконала чоловіка в своїй цілковитій безневинності. Але з Демосфеном справа стояла трохи інакше.

Захищаючи красуню, Янчевський розраховував заслужити її вдячності" і дістати її в свої руки, сам же він був цілком певен, що Кармелюк писав у своєму листі правду і що неприступна красуня насправді дарувала підлому хлопойі ті ласки, які так довго відмовлялася дарувати йому.

Розалія одразу відчула, що Янчевський знає істину й хоче за допомогою тієї істини тримати її в руках, і спритна жінка одразу ж удалася до слушної тактики. Буцімто піддаючись мимовільному потягові, вона стала виявляти все більше й більше ознак уваги до Янчевського і за кілька тижнів так обсипала солодощами ласки впертого Демосфена, що він уві-рував у невинність своєї обожнюваної крулеви. Розалія цілковито підкорила його собі: він дивився її очима, слухав її вухами, думав її думками. Таким чином, у руках красуні опинилися два відданих раби, прихильних один до одного. Хоч це було зроблено якоюсь мірою й поза бажанням Розалії, але, в усякому разі, Янчевський всіма сторонами переважав її статечного чоловіка, а, по-друге, те, що Янчевський піймав Кармелюка та вчинив інші подвиги, оточило його ореолом незгасної слави, і честолюбству красуні вельми лестило, що кумир загалу був її вірним псом, який мав за найбільше щастя лежати біля її ніг.

Отже, постаті, які з'явилися на шляху, вели між собою таку розмову.

— Крулево моя, богине моя! Ти не можеш собі уявити, який жах мене охопив, коли я почув цю страшну новину: я згадав, що ви гостюєте у Пігловського, і, нехтуючи всякою обережністю й закликом судді, кинувся па одчай, щоб остерегти вас і привести тебе додому. І лицар твій невже не заслужить за це ніякої нагороди? — закінчив Янчевський, кидаючи на красуню племенистий погляд.

До того, як обіцяти нагороду, треба впевнитися в тому, що лицар мій не став знову жертвою помилки,—відповіла Розалія, нещиро посміхаючись.— Вже скільки разів говорили про те, що Кармелюк повернувся, і щоразу виявлялося, що то був якийсь дурний хлоп, який називав себе його іменем.

Але, злото моє, тепер не залишається вже й наймен-, злого сумніву в тому, що Кармелюк, який з'явився тут, є той справжній розбійник, котрого я своїми руками передав у руки правосуддя.

Захоплені своєю розмовою, Розалія й Демосфен не чули того приглушеного радісного зойку, котрий пролунав у саг дочку священика.

Передусім — одержано формальний папір, що Кармелюк утік з полку, що розбійника прослідкували до самого Проскурова, що звідти він кинувся в наші місця... Я й подався був до судді, але зустрів по дорозі економа, котрий присягався всіма святими, що зустрів Кармелюка, а він його знає прекрасно... Отже, правда,— він тут... Я покинув тоді суддю й усе на світі., а згадав свою зіроньку... і звелів звернути з дороги й скакати до пана Пігловського...

Тут пани завернули за ріг у напрямі до будинку батюшки. .

Серце Олесі трепетало; вона стиснула його руками й завмерла в подячній молитві. І радість, і сльози, й слова молитви — все перемішалось в її приголомшеній душі... Кілька хвилин стояла вона так, схилившись на лісу, не маючи сили рушити вперед. Нарешті, їй пощастило опанувати своє хвилювання, вона згадала, що гості пішли, як видно, до них і що з їхньої розмови можна довідатися ще щось про Кармелюка,— вмить витерла вона з обличчя сльози радості й кинулася додому.

Вона застала вже панів, як вони сиділи на лавочці в садку, що оточував крихітний будиночок її батька; мати стояла перед ними й, низько вклоняючись, просила зайти до хати.

Янчевський рішучо відмовився прийняти це запрошення; він пояснив, що вони посидять тут тільки одну хвилину, що екіпаж їхній поламався, але в кузні обіцяли зараз же його полагодити, і що пан маршалок негайно під'їде по них, але якщо в матушки знайдеться кухоль холодного меду й шматок доброго хліба, то він охоче підкріпить свої СИЛИ. .. :

Зрадівши можливості прислужитися чим-небудь вельможному панові, матушка прожогом кинулася виконувати бажання свого високого гостя й покликала Олесю йти за нею.

Та цього разу Олеся не послухала матері. Ввійшовши в сіни, вона притаїлася за дверима й стала прислухатися до розмови панів.

— Але розкажи ж мені, яким чином і де зустрівся економ з тим дияволом? —

звернулася Розалія до Демосфена.

Янчевський почав розповідати почуту з уст Глевтюка історію зустрічі його з Кармелюком.

Затаївши подих, з розпашілим од хвилювання обличчям, прислухалася Олеся до розповіді Янчевського; незважаючи на всі "милі" епітети, якими обкладав пан прізвище Кармелюка, вона ясно бачила новий доказ його благородства й безмежної одваги.

Хто знає, що насправді почувала Розалія, слухаючи розповідь свого лицаря! Блідість на її обличчі переходила в теплий рум'янець, але тоненькі губки були міцно стулені, і це надавало її обличчю гнівного виразу.

Два різні настрої боролися в душі красуні: з одного боку, злість на підлого хлопа, який так хитро обманив її і вирвав у неї своїми чарами признання в коханні, а з другого боку, поставав сповнений солодкої знемоги спогад про душну, літню ніч і про красеня, котрий бурхав пристрастю і ніс її, Розалію, на руках,— і цей спогад гамував злість у серці пані. Ох, та все це було б нічого! Кармелюк давно вже вийшов з хлопства і, хто знає, чи не ближчий він був до пана Пігловського, аніж до свого батька? Але вчинив він по-хлоп-еькому, написав чоловікові, і цього простити не можна ніколи!

Ця думка й примушувала Розалію нервово покушувати свої губки.

— Ти не бійся, ангеле мій,— тихо закінчив свою розповідь Янчевський, непомітно потискуючи її руку,— присягаюся честю — не більше як через тиждень я піймаю його й приведу до тебе!

— О, так! — палко промовила Розалія, блиснувши очима.— Я сама хотіла б йому відомстити! Ох, якби пан знав, як налякав мене тоді той підлий хлоп, скільки я мусила пережити!

При цих словах красуні Демосфен увесь почервонів.

XL

— Не буде тої кари, якої я не придумаю! — прохрипів він, з силою вдаривши кулаком по дерев'яному столу, вкопаному на одній ніжці в землю.— Тепер я його вже не передам москалям. Сам розправлюся з ним, своїми руками злуплю з нього шкуру! О, я пригадаю йому цю витівку!..

— Герою мій! — млосно проспівала Розалія.

— Але нагорода?..—тут голос Янчевського понизився до шепоту й, хоч як Олеся напружувала свій слух, а не могла розібрати, що пан шепоче пані, схилившись до її рожевого вушка.

В цей час почувся з кімнат голос матушки. Олеся поспішила на поклик і незабаром, з'явилася слідом за матір'ю та двома дівчатами, які несли посуд і тацю з пляшками й склянками.

Вийшовши в сад, матушка очала, низько вклоняючись, розставляти перед гостями всі наїдки й питва, які тільки були в її господарстві. Олеся допомагала матері.

Але цього разу Демосфенові не пощастило як слід угамувати свій апетит.

Почувся кінський тупіт, і до воріт батюшчиного двору підкотив чудовий дормез маршалка, запряжений упростяж четвериком породистих коней. Лакей зіскочив з

козел, розчинив дверці й шанобливо висадив маршалка, котрий за останні два роки ще дужче розповнів і обважнів.

— Ну, що? Сподіваюся, нічого особливого? — вигукнув Янчевський.

Маршалок не одразу відповів на запитання приятеля.

— Ху ти, душно! — передихнув він і важко сів на лавку; потім вийняв з кишені хустку, витер нею лоба, помахав собі в обличчя й тільки тоді, не звертаючи й найменшої уваги на поклони матушки й Олесі, відповів:, — Дрібничка, пане, коваль уже полагодив, можна й їхати. Але своєю жахливою новиною ти мене ніби обухом по голові вдарив. Не знаю, що й робити. Сповістити москалів?.. До Кам'янця їхати?.. Ох, мені вся кров шугнула до голови! — Маршалок розвів руками й потім заходився знову обмахувати себе хусткою.

— І до Кам'янця поки що їхати не треба, й москалів сповіщати нема чого,— заперечив Янчевський.-5— Добре вберегли вони його!

— О,— маршалок почервонів.— До цього часу не можуть нас порятувати від розбійника.

— От саме тому ми й повинні зробити це самі.

Самі, самі! — загарячкував маршалок, і з рота його забризкала слина.— Що ж пан гадає, що я сам, у мої літа й при моєму сані, мушу ганятися за збойцею по лісах і болотах? Та про це потім... А от скажи, як їхати тепер? Скоро ніч... дорога лісова... Чи не зостатися нам до ранку тут?

— Воронь боже! — поспішно скрикнув Демосфен.— Тут серед хлопів? Що це тобі, пале, спало на розум? Ми доїдемо зараз до Вишеньок і переночуємо в пана Станіслава. Звідти й розішлемо гінців по всіх сусідах. А мені вихором треба летіти до пана судді... вжити також заходів... Нам треба згуртуватися всім і діяти спільними силами. Жаль, що Хойнацького немає... І де його носять перуни? Зараз би пригодився... Ну, звичайно, ти, пане Станіславе, й літами своїми, й своїми чеснотами досить послужив вітчизні, і ми повинні берегти твоє життя для...

— Спасибі, спасибі, друже...—пробурмотів зворушеним голосом маршалок, обіймаючи Янчевського.— Але я завжди готовий... життя за шляхетство й вітчизну... тільки допоможи мені сховати дружину в безпечне місце... її... її... вона не знесе...

— Я відповідаю своїм життям за життя нашої крулеви. Але нам треба з'єднатися всім, закликавши до того й вірних слуг, вистежити негайно лігво проклятого пса, оточити його з усіх боків і влаштувати знамениту облогу! Судячи з розг повіді панського економа, видно, що в шельми немає ще ні грошей, ні людей, а тому, якщо ми не будемо гаяти ні години й одразу приступимо до діла, то, ручуся своєю честю, через тиждень диявол знову буде в моїх руках!

— О, так, так! Ти не тільки Демосфен, а й Соломон наш! — захоплено вигукнув маршалок.—Але не будемо

баритися,— додав він, боязко озираючись по боках.— До Вишеньок верстов вісім... Смеркає...

— Так, так,— покvapно погодився Янчевський і, підвівшись з місця, запропонував

руку Розалії.

Панство попрямувало до екіпажа; матушка, низько вклоняючись, пішла за ними.

Олеся залилася в садку. Бурхливу радість, яка охопила її, змінив смертельний жах.

Врятувати! Врятувати, що б там не було! Попередити! — Ця полум'яна думка охопила вмість всю її істоту.

Так, так... не гаючи часу, сповістити про небезпеку... про пастку, яку затівають...—зашептала вголос дівчина, стискаючи до болю руки.— Але як сповістити? Куди сповістити?..

Олеся похолонула. Вона підняла голову і з жахом оглянулася довкола,— ніби сподіваючись знайти в околицій природі відповідь на нерозв'язне, страшне питання, яке нараз постало перед нею.

Кругом було тихо й безгомінно.

Глибокий стогін вирвався з грудей Олесі, і, гамуючи ридання, вона впала обличчям у траву...

Хвилину простояв Кармелюк, вагаючись, одну хвилину, але вона здалась йому вічністю... Екіпаж стояв усе ще коло воріт, Янчевський несамовито лаявся й доводив своєму фурманові, що він, Фабіан, і дурний, і лінивий, і ехидний, як гадюка, що його, підлого хлопа, слід отут же одшмагати, та так, щоб усю шкіру спустити... Янчевський своєю польською мовою хотів переконати фурмана в справедливості цього заходу, але той уперто мовчав і, як видно, не погоджувався з думкою свого пана, а пан шаленів ще дужче. Цікава челядь судді збігалася звідусюди на крик пана пре-зуса, і, поскидавши шапки, зупинялася на пристойній відстані... Проминути цей строкатий гурт не було ніякої можливості. Треба було йти просто мало не на самого Янчевського, який стояв коло хвіртки, і йти при повному місячному освітленні. Голос судді: "Дозвольте, пане, я вас

і познайомлю",— вивів Кармелюка з оціпенілості й примусив кинутися в самий вогонь. Насунувши на чоло капелюха й звівши комір плаща, Кармелюк подався вперед, ніби не дочувши слів судді; на щастя, Янчевський у цю мить старанно оглядав вісь і не звернув уваги на пана, що проходив • мимо".

Коли ж гладкий суддя, засапавшись, близько підійшов до Янчевського, то поважного гостя, якого він хотів представити, не було вже видно...

Суддя поспішив одвести Демосфена до свого кабінету; там зустріла його й дружина судді, пані Агата; в легкому, ефірному вбранні, в локонах і в піднятій на високий гребінь зачісці вона була пікантна й приваблива. Янчевський, побачивши її, розм'як і підлетів до ручки.

— Я на пана сердита! — простягла руку суддиха, відкинувши голову назад.

— О горе! Чим я міг прогніввити пишну королеву?

— Яка я королева? Ей пане, не лукав! — засміялася Агата й посварилася на Янчевського пальцем.

— Правда, пшепрашам! — буцім злякано схаменувся Демосфен.— Не королева, а

богиня... Присягаюся цілим Олімпом! Зевс при пані Агаті й не подивився б на Клію...

— А пан, коли б він був Зевсом? — примружила очиці Агата.

— Розігнав би усіх німф і богинь...

— І навіть Данаю? — підкреслила вона.— Правда, на землі вона носить ім'я, подібне до рози⁴⁴...

Янчевський почервонів, але за хвилину оговтався й відповів жартівливо:

— Роза, пані, прекрасна квітка, хоча й з колючками, і це не новина, але щоб лілія мала приховані колючки,— то це дивовижно.

— А пан хотів би, щоб усі квітки не мали колючок?

— Натурально!

— Та годі вам жартувати,— перервав, нарешті, словесну баталію суддя.— Справа серйозна... навіть можна сказати — надзвичайної важливості... то не до жартів. Ось папір про цього гаспида Кармелюка! Я пана презуса повідомив позавчора і ще вчора чекав йогомосць... та аж ось на превелику силу... Де пан був?

Янчевський на хвилюк знік.

— Почувши цю новину,— почав він,— я теж мусив ужити деяких заходів... сповістити деяких людей про потребу обережності.

— Даю слово,— зареготала Агата,— що пан був у маршалка' й повідомив пані маршалкову, стиснувши серце, п'янку радість.

Щоки Янчевського густо почервоніли; очі його заіскрилися.

— Пані помилилася,—злісно кинув він.—У панства Фіг-нер я не був, а був у пана Пігловського,— це primo, а se-eundo — звістка про появу розбійника не може бути радісною.

— Панство Фігнер гостювало, я знаю, якраз у цей час у пана Пігловського,— це primo, а secundo...— протягла Агата й, заглянувши близько в очі панові Янчевському, розреготалася і втекла.

— Пустунка,— мовив добродушно суддя.

—■ Гм... так... Але з роздвоєним язичком,— додав чи то жартівливо, чи то ущипливо Янчевський.

Суддя поморщився й поспішив змінити тему розмови.

— Поговорімо краще про Кармелюка, а то гості нам перешкоджають... У мене ж сьогодні дябелка...

— О! Це, либонь, принадніше, ніж пересуди про пса...

— Принадніше, якщо не боїшся, що ззаду тебе схоплять за литки.

— Стриножимо звіра! — хвалькувато вигукнув Янчевський.— Я маю певні вісті, що він тут, поблизу, ховається в нетрищах. Поставимо пастку й піймаємо... Раз уже він був у моїх руках, то і вдруге не вислизне!

— Але де його шукати? ' ' . ■

— Треба обнищпорити всі найближчі ліси й зробити це негайно, поки він не встиг ще набрати банди... Я пропоную, пане суддя, влаштувати громадську облаву,— всім вирушити!

— Ну, куди мені?! — відгукнувся з крісла поблідлий суддя.

— Чому ж? — заперечив презус.— Маршалок наш не худіший за пана суддю, а піде... Але передусім ось що: треба сповістити всіх сусідніх панів, економів, посесорів і дозорців про Кармелюка й зажадати, щоб вони пильно оглядали

1 свої ліси... і при найменшій підозрі дали б зараз сюди знати, а друге — треба знайти вірного шляхтича з загонової шляхти, заплатити йому добре, щоб він прикинувся хлопом і пішов би в банду Кармелюка, а потім, розвідавши все, доніс би нам і провів би до його лігвища!

**.-■ Досконале,— потер руки суддя,— оця думка мені вельми до душі і вона плодотворніша за всі сповіщення сусі- дів: вони коли бояться Кармелюка, або не хочуть рушити з місця, або шкодують на загальне діло копійки,—а тільки завжди ті сповіщення ховають у шухляду... І тільки тоді, як припече біда, зчиняють лемент...

— Авжеж, байдужість до громадських інтересів завжди губила Польщу,—сентенційно закінчив Янчевський.

У двері кабінету впурхнула знову Агата й заявила тоном, що не допускає заперечень:

Годі! Всі вже зібралися... На стіл подано... Ви про того графа встигнете ще наговоритися...

— Ось вона — справжній презус і командир,— розвів руками суддя.

У залі було гамірно. Місцева адміністрація й аристократія вже розгулювали з кутка в куток, ждучи карточної битви, або зупинялася вислухати якусь тривожну новину. Серед гостей, які зібралися, був і городничий, і наглядач тюрми, і молодий Рудковський, секретар комісії, і дві-три дами. Після взаємних привітань господар, окинувши зором гостей, звернувся до Агати:

— А хіба пана Кшижановського все ще немає?

— Не бачу,— оглянулась Агата.

— Дивно: обіцяв за хвилину повернутися,— невдоволено процідив суддя, а потім заговорив голосно: — Я вам, дорогі гості, приготував сьогодні сюрприз — волинського карася. Карась ікристий... Кілька тисяч злотих... Сам бачив.

— О? — потер руки маленький, схожий на кулю городничий.— Як же це я, хазяїн ставка, і не знаю, яка до мене припливла рибина?

— Еге ж, щука маху дала! — усміхнулася, примруживши очиці, Агата.

Дружина наглядача тюрми зареготала і, обнявши рукою суддиху за стан, почала з нею про щось перешіптуватися.

— Та де ж він? Pozнайомте, будь ласка, скоріше!..— обізався наглядач.

— З його кишенею...— додав Рудковський.

Усі засміялися.

— Я зараз пошлю по нього,—заметушився суддя,—він у корчмі... Пішов переодягтися...

— А поки він з'явиться, ми почнемо... Гаяти час нема чого! — попросила гостей Агата, охоплена щімливим хвилюванням.

Гра почалася й одразу набрала азартного характеру; у гравців заіскрилися очі, а обличчя запалали рум'янцем; гра всіх прикувала до столу... В залі запанувала тиша, що її переривали лише уривчасті сухі слова, коли визначалися ставки. Через чверть години на порозі з'явився лакей і ска- (зав, що пана Кшижановського немає в місті.

— Як немає? — сполошився суддя.

— А так, вельможний пане,— відповів посланий,— зволив виїхати з міста пан Кшижановський.

— Яким чином?!

^ — Жид каже, що пан заїжджий, коли пішов до йогомосці, то не велів випрягати коней, а як повернувся, то кинув

жидові десяте злотих, вскочив у коляску й пустився з міста навскач...

— А перун би його вбив! То він так утікав від дябел-ки! — обурився суддя.— Отакий скупердяга... старий брехун! А як розмальовував, що страшенно любить азарт... От, бестія! Сказано, що з литвина — сама скотина!

— Та звідки пан його видрав? — поцікавився городничий.

— З'явився в справі... маєток хоче придбати в нашому краї.

— То він, виходить, не втече,— зауважив наглядач.

— Не втече, не втече,— засміялась Агата,— ми з пані маршалковою утримаємо!.. А поки що годі... іду пець... кут... па... пє...

Гра знову спалахнула...

Було вже досить пізно. Двічі прибігала покоївка сказати по секрету господині, що вечеря готова, що кухар непокоїться, а пані Агата все не хотіла переривати гри... Та ось знову відчинилися двері, і лакей, з'явившись, сказав:

— Пан Хойнацький!

XLI

Всі попідводили голови, обернувши їх до дверей; пан суддя і його дружина підвелися з місця; Янчевський устав також привітати свого дорогого приятеля... і ось з'явився в дверях Хойнацький, але не сам, а два пахолки вели його попід руки.

— Боже І Що з паном! — простяг руки суддя.

— Пан хворий? — співчутливо проспівала пані Агата.

— Що з тобою, Віценте? Ти сам на себе не схожий! — стурбувався Демосфен.

Справді, жалюгідна постать пана Хойнацького могла викликати не тільки співчуття, але й сміх: одяг на ньому був порваний, увесь у багні; сам він був блідий як полотно; великі краплі поту, змішані з дорожньою курявою, брудними патьоками посмугували його подряпане обличчя; скуйовджений чуб безладними патлами поприлипав до скронь, а на потилиці стирчав догори; напівбожевільний погляд пана був нерухомий; спина його здавалася зламанною; ноги й руки тремтіли... Було очевидно, що коли б пахолки випустили пана з рук, то він би простягся колодою...

Закиданий запитаннями, Хойнацький мовчав, важко переводив дихання й дивився тупим, зляканим поглядом...

— Та що з тобою, друже? — підійшов ближче Янчевський і торкнув його за плече.

— Кармелюк! — промовив, нарешті, із стогоном ХойнацБ* кий.

— Кармелюк?! — пролунав дружний крик у залі, і всі, немов від електричного удару, посхоплювалися із своїх місць і оточили нещасного гостя.

— Тебе зустрів, пограбував.... покалічив, може? — стурбувався Демосфен.

— Матко найсвентша, спаси нас! — вискнули дами.

— Дайте панові вина, він лодво на ногах тримається,— сказав суддя.

Пані Агата кинулася розпорядитися.

— Ти не поранений? Не покалічений? — допитувався Демосфен.

Хойнацький заперечливо похитав головою, але не міг вимовити й слова. Його посадили, дали йому склянку холодної води, а потім добру чарку араку. Вино благотворно вплинуло на пана. На блідому обличчі його з'явився рум'янець, в очах засвітилося пожвавлення... Нарешті він оговтався й промовив уже спокійніше:

— Я голодний.

— Так милості просимо, дороге панство, до їдальні! — зрадівши, запросила господиня всіх.— Гостя дорогого я під руку поведу... Мені наш славний пан Демосфен допоможе... Ми ж з паном друзі!.. Я така рада, така рада, що панові Віцентові, тобто персонально його особі не завдав той розбійник шкоди...

— О, посмів би він тільки! — сказав уже з зарозумілою сміливістю Хойнацький.

—* Дайте йому перш за все підкріпитися,— перервав суддя,— а потім пан розкаже про свою цікаву зустріч з тим дияволом...

Гості гамірно позаймали свої місця за столом. Перше щімливе враження від слова "Кармелюк" трохи вивітрилось і залишилося місце тільки цікавості та потребам шлунка. Всі мовчки накинулися на всілякі їжу й питво, які запропонувала щедра господиня. Хойнацького пригощала сама господиня, а роль виночерпія старанно виконував Янчеський. Вечера проходила мовчки й квапливо, поки не заговорив пан Віцент.

— Ну, дороге панство, тепер я, завдяки гостинності чарівної господині, зовсім підправився, так, цілком... Я приїхав сюди і ледве міг стояти на ногах... але не від страху, не від переляку... Воронь боже!.., а просто від голоду... Майже гри дні не було й ріски в роті...

— Але пан бачив, справді бачив Кармелюка? — спитав тривожно суддя.

Від тої хвилини, коли приїхав Хойнацький, суддю не залишав неспокій, а, навпаки, все зростав і зростав.

— Як пана суддю бачу!

— Який же він? Який? — тіпалася від нетерпіння й цікавості Агата.

— Величезний... велетень... очі горять... голос... Ніж... Одне слово... а втім, вигляд має шляхтича... пристойний. Ну, зі мною повівся не тільки люб'язно... а навіть, можна сказати, з цілковитою пошаною. Слово гонору... Звичайно, мій вигляд вселяє...

— Так що пан його міг прийняти й за графа? — протягла Агата, потай кинувши па Демосфена багатозначний погляд.

— За графа?! Пшої гратам, пані кохана... ві-ючі важко розібрати... Хоч як же? Хлоп

— і за графа?..

— Та розкажіть, пане, краще спочатку! — обізвалися дві дами.

— Атож, і докладніше, — сказав Янчевський.

— Не пропускай нічого, — додав суддя. — Як? Де й що? Треба достеменно знати, чи це справжній Кармелюк?

— Справжній!.. Кармелюк, я ж зразу впізнав його! — заговорив, затинаючись від хвилювання, яке його знову охопило, пан Хойнацький. — Та від самого погляду його...

— Промочи ще горлянку... ось хоч медом, — порадив Демосфен, — та пригадуй усе спокійно... Тепер ти серед друзів, у цілковитій безпеці.

— Авжеж, звичайно, звичайно, — сьорбнув той з підсунутого йому келиха, — а мені що? Ого-го! Я йому так одрізав — поблід навіть, бестія... Та шкода, що я був сам.

— Це надзвичайно важливо, — перервав суддя.

— І близько від нас? — сполошився городничий.

— По порядку все... все! А то тільки псуєте інтерес! — примхливо промовила суддиха, ударивши об тарілку ножом.

— Пшепрашам, пані кохана! Ось як було, — почав Хойнацький, проковтнувши добру половину келиха меду. — Іду я до Пігловського... звичайно, на твій хутір...

— І не заїжджаю, звичайно, до приятеля, за вродженим свинством, — докинув тим же тоном Янчевський.

— І не заїжджаю до приятеля з делікатності, — підкреслив Хойнацький, — бо вже було пізно — це раз, і через те, що в корчмі мені сказали, що приятель виїхав з дому — це два. Ну, так от, не заїжджаю і в корчмі на ніч не зупиняюся, хоч мене й жид, і мої пахолки трохи лякали Кармелюком, але мені треба було екстрено.

Навіть екстрено? — * посміхнувся Янчевський.

— Ні, таки справді, — зніяковів Хойнацький.

— Та не заважайте, пане презус, — нетерпляче мовила Агата, — а то позабуває, згадавши екстреність...

— Ні, пані, екстреність не втече, — хихикнув оповідач

і провадив діловим тоном: — Так от, незважаючи на упро-діування, я крикнув: "Плювати мені па Кармелюка!" —

і покотив до Тутового лісу... Ніч тепла... місяць світить... котить мій четверик... Я дрімаю в колясці... Переправились ми без пригод, через болото... вибрались на гірку й покотили лісом... І от там, у лісі, є теж крутий узвіз у яр, а в яру місточок.

— Це недалеко від мене... Я знаю це місце! — перебив Демосфеи.

— Так, не далі, як за милю, — провадив Хойнацький. — Так от, не знаю чому, але, здається, шельма фурман не стримав коней; чую я крізь сон, що підхопили коні, і нараз — тррах! Місточок провалюється, екіпаж набік, і я повис у повітрі.

— Ой! — скрикнули дами.

— Але не встиг я отямитися, — провадив далі оповідач, — як з'явилося багато озброєних людей... Сила-силепна, так, панове, сила-силеи! Мені здавалося, що кожне дерево перетворилося на гайдамаку, .кожен кущ — па відьму, і все те кинулося на

мене. Та це так і було; серед розбійників видно було й розбійниць з ножами й пістолями — це правда!

— Ах, як це цікаво! — сплеснула руками Агата.

— Щоб дуже було цікаво,— не скажу,— посміхнувся Хойнацький...— І коли б на моєму місці був хтось інший, то вмер би відразу від страху, особливо коли підійшов до коляски отаман... Але я не розгубився, а гордо йому крикнув: "Хто естесь?" — "Кармелюк, вельможний пане,— відповів отаман затремтілим голосом.— Але я,— каже,— попросив би шановного добродія вийти з екіпажа, а то він зовсім перекинеться в болото",— і гречно простяг мені руку... Ну, на ввічливість і я, як добрий шляхтич, відповідаю ввічливістю; але вийти мені чомусь важко... Так він мене на руках виніс., як маму кохам, виніс і поставив на місячному світлі... А потім як гаркне: "Це не той диявол, не собака Янчевський!"

— Ах він бестія! — крикнув Демосфец і поблід, мов стіна.

— Еге ж, так і гаркнув... Ти пробач мені, друже! — кинув погляд на свого приятеля пан Хойнацький.— Потім, при-

гадується, підскочила до нього якась відьма... став він лаятися, кожне слово його як молотком било по серці... але не по моєму,— схаменувся оповідач,— я навіть спитав його, як він посмів знову повернутися? А він так гречно мені відповів: "А поквитатися треба з деким... Ну, що ж,— каже,— якщо помилились,— нічого робити, поїдемо, вельможний пане, все-таки! Замість твого фурмана,— каже,— сяде мій... бо твоїх людей ми позв'язували... Щиро прошу,— благає,— пробачити мені, але обережність у кожній справі потрібна... Сідай, пане, поряд з моєю панею". Я глянув, а в екіпажі на першому місці сидить уже якась відьма з величезним пістолетом... не відьма, правда, а красуня... але яка нагонить жах... Я сів поруч і прошу її, щоб вона опустила ту іграшку, але вона громовим голосом мені відповіла, що коли почує від мене хоч якийсь звук, то випалить мені у скрошо... Звичайно, я замовк,— яка ж мені радість підставляти шляхетське чоло підлій хлопці?.. Сиджу я під цівкою... не можу сказати, щоб спокійно... звичайно, не цівка мене лякає, а те, що хлопська рука сміє держати благородну зброю... ^

Схвальний гомін жваво пройшов серед слухачів.

— Авжеж, це прикро,— провадив Хойнацький.— Ну, покотили ми по невідомих доріжках і перед світанком спинилися в страшіщх нетрищах... біля якоїсь корчми... Кармелюк мені й каже: "Я ще попрошу пробачення у вельможного пана, але нам на першій порі потрібні гроші... то позич мені на слово гонору..."

— На слово гонору... Ах він бестія! — скипів Янчевський.— Шельма, лайдак, хлоп сатани, і ще сміє спиратися на гонор!

— Так... Ну, а коли спирається на гонор, то я йому віддав: "На,— кажу,— пане, ось усе, що в мене є".

— І сам оддав? Та ще й паном назвав? — обурився Янчевський.— Я б йому такого пана дав!

— А от побачимо! Пам'ятай, що відьма держала над скронею цівку... Потім Кармелюк гречно запропонував мені полізти в погріб, просячи пробачення, що на

якийсь час, заради остороги, повинен мене позбавити волі, і додаючи, що через два дні до моїх послуг будуть і мої коні, й екіпаж, і все одержане, що я повинен буду ще тиждень мовчати про все, що сталося, а потім уже можу поїхати хоч і до самого диявола-презуса й передати йому, що з ним, підлим комедіантом,—пробач на слові,—поквитається Кармелюк...,

— Побачимо,— скрикнув Янчевський, але в голосі його прорвався непогамовний дроз... І хоч як він старався за-^{*} глушити тривогу медом, але вона просвічувалася на поблідлому обличчі.

*— Засунув він мені на прощання до кишені той пістоль, котрий відьма держала, й каже: "На згадку від моєї красуні!" — і, побажавши всього доброго, замкнув наді мною ляду... Зостався я сам у темряві... Почала мене трясти лихоманка... Мабуть, од сирості... Сидів я, сидів... і мене охопила туга... нестерпна... серце болісно стислося... холодний піт виступив па чолі... чуб став сторч... Я почав озиратися навкруги і помітив, що в одному кутку погребка лежала драбина; ту, по якій мене спустили вниз, відьма забрала, а про цю, мабуть, забули. Протягом цілого дня я прислухався,— вгорі було тихо, жоден звук не долітав до мене, хоч і в ляді, і кругом неї були чималі щілини. Довго я перевіряв усе це і почав, нарешті, переконуватися, що мене покинули в глухій, нежилій корчмі самого... Від цього я й зрадив, і перелякався... Я приставив драбину, нечутно виліз до ляди й почав прислухатися: ні єдиного звуку,— тільки часом цвірінькали десь дуже близько, мало не над лядою, горобці... Це мене ще більше впевнило, що людей у корчмі не було. Тоді я почав оглядати щілини в ляді й помаленьку смикати; виявилось, що вона була не на замку, а па клямці. Одчинити її було легко... Я хотів був зразу ж скористатися свободою, але побоявся: міг бути десь поблизу вартовий!... З страшенним нетерпінням став я ждати вечора... і от, нарешті, щілина потемніла... Через півгодини я вже був у сінях корчми. З жахом я оглянувся: було безлюдно, але якась тінь шаснула в двір... мені здалося — собака... Думаю: почне гавкати, і мене накриють; але я намацав пістоля і в думці подякував відьмі... Нарешті, коли вже зовсім згасла зоря, я виповз на дорогу... Ліс чорнів... похмурий, понурий... страшні кошлаті тіні насувалися з усіх боків, і здавалося, що в безпросвітній темряві горіли скрізь якісь диявольські очі, горіли, кружляли й налітали на мене вогняними колами; я перейшов дорогу й кинувся бігти... гілляки мене стьобали, затримували... рвали одяг... але я, стискуючи в руках пістоля, сміливо йшов уперед і вперед... Вплив місяць... Ліс осяявся таємничим світлом... гонитви не було... пішли впереміж галявини... я їх перебігав... і, нарешті, натрапив на якусь дорогу й на хлопа на возі... Від нього я довідався, що близько Літин... Я звелів йому везти мене скоріше до міста, пообіцявши добру плату... котру й попрошу в пана судді.

Суддя був похмурий, як хмара, і нічого не відповів своє-

му гостеві, ніби не дочув його слів, але Янчевський поспішив сказати:

— Мій гаманець теж до твоїх послуг... Але пробач мені, мій друже... а в твоїй розповіді багато, знаєш... того, що породжує налякана фантазія, а правдивого неначе мало... Ця вишукана ввічливість і при ввічливості — твоя поступливість... Потім, знаєш,

отой погріб... Сам оддаєш гроші...

— Та пістоль же коло скроні! Ціз ж не жарт, зрозумій! — скрикнув ображений Хойнацький.

— І це все тобі могло примаритися!..

— Примаритися? Та ось він у кишені! Дивись! — І Хойнацький вихопив з кишені довгий шматок... сухої ковбаси.

В перілу мить усі навіть шарахнулись убік, але, придивившись, вибухнули несамовитим реготом. Хойнацький сам, глянувши на цю зброю, зацікавився, розкривши рота, стояв правцем. Його комічна постать з простягнутою ковбасою викликала гомеричний регіт; сам суддя, забувши свій похмурий настрій, ледве міг утримати руками черево, яке аж коливалося від реготу.

— Панове! Я збережу цей знаменитий шматок ковбаси,— урочисто промовив Демосфен, взявши з руки приятеля "зброю", яка його налякала.— Я збережу його і прикріплю на пам'ятнику сього мужа, як символ безстрашності й доблесті героя...

— Що ж тут... ніч... розбійники... ножі... рушніці...— плутався зніяковілий Віцент.

— Та чого ви смієтеся! — заступилася за свого гостя Агата.— У таких бувальцях кожен би з нас перелякався не те що ковбаси, але й дулі... За здоров'я пана Віцента; втік же від таких лиходіїв, щоб нам сповістити,— так за його хоробрість!— піднесла келиха суддиха.

— Нех жие! — крикнули всі жваво й почали цокатися із збентеженим паном Хойнацьким.

— Але чи багато було в пана грошей? — спитав суддя з потаємною метою з'ясувати щідливе питання, яке його діймало; він увесь час сидів, як на голках, ждучи з хвилини на хвилину, що Хойнацький заговорить про його розписку, але той мовчав, і суддя почав заспокоюватися на тому, що епізод з розпискою не має ніякого зв'язку з Кармелюком, а все-таки йому хотілося в тому впевнитися...

— Грошей у гаманці, який я віддав Кармелюкові, майже не було,— сумно відповів Хойнацький.— Але там був,.. Ага! — згадав він про щось тривожно.— Я й забув... Це найважливіше, що примусило мене поспішити сюди... Бога ради, благаю, пане суддя, не платити нікому по тому доку-менту, котрий ти видав мені на ті десять тисяч злотих, які ти в мене позичив.

— Як! — схопився суддя й остовпів на місці.

— В чім річ? — зацікавився Янчевський.

— А в тім,— квапливо заговорив Хойнацький,— що Кармелюк знайшов у моєму гаманці документ пана судді й сказав, що він одержить гроші з половини... то я благаю, щоб пан не платив...

— Я вже*заплатив,— промовив хрипким шепотом суддя, опускаючись па стільця...

— Що ж це! Протестую, панове!.. Я не давав ні доручень, пі повноважень...

— Але приїхав від пана поважний старий, шляхетний пан, який знає всіх,— бурмотів суддя.

— То хто ж був той пан? — заволатала Агата.

— Мабуть, не граф,— підкреслив Демосфен,— а сам Кармелюк...

Агата затулила руками очі; всі гості з жахом видивилися на суддю, який важко дихав...

Прорвавшись у ворота, волинський пап прожогом кинувся до корчми; він не йшов, а майже біг, набувши про свою сановитість; не заходячи до корчми, вий сів у запряжений екіпаж, тицьнув корчмареві таляра й крикнув фурманові:

— Гайда! Щоб не зустрінути ще Кармелюка вночі!

— Ой-ой! — жалісно захитав головою єврей.— Краще було б ясновельможному панові переночувати тут...

— Знаю, та нехайна справа...— буркнув пан і знову сказав фурманові: — З богом! ~

Підлетіла пуга, ляснула, коні з місця рвонули, і повіз, гойднувшись на високих ресорах, важко покотив до застави. Проминувши греблю, Кармелюк гукнув Андрієві, який супроводжував екіпаж:

— Слухай, ти непомітно повернися до міста та поїдь в іншу корчму, а звідти проберись як-небудь до судді в двір і пильно спостерігай за тим шельмою Янчевським: як тільки напевне довідаєшся, куди він поїде, лети вихором до , нашої корчми і сповісти'мене, а то знову вислизне диявол!

Без погоні, без особливих пригод Кармелюк до світанку під'їхав до Уляниної корчми. На останній просіці зустріла його сама господиня.

— Господи! — сплеснула вона руками.— Насилу діждалася свого ясного сокола! Як я настраждалась, як перемучилася, цілу ніч тебе дожидаючи! Серце моє розривалося на шматки, журба гнула до землі... Все мені всілякі страхи ліз-ли в голову: то ніби тебе, мого голуба сизого, схопили, то ніби тягнуть на дибу...

— Радість моя, щастя мое! — промовив, задихаючись од солодкого хвилювання, отаман, і дужою рукою підняв Уляну й посадив коло себе в екіпаж; вона обвила його шию руками й завмерла, припавши до грудей свого коханого: палкі поцілунки, безладний шепіт захоплення заглушили на якийсь час слова...

Нарешті, заспокоївшись, заговорив Кармелюк.

— Твої передчуття, моя рибко, мало не справилися: на-скочив я був у судді на самого Янчевського... Просто віч-у-віч... Не можна було мимо пройти... Вже навіть подумав був — капут: як упізнає, то штрикну кинджалом — і квит!

— Ой лишенько! — скрикнула Уляна.— Що ж би з тобою сталося! Там же челяді сила, а ти був сам.

— Та я вже про себе й не думав: "Хто має бути повішений, той не втоне!" Чому бути, тому не минути... Та тільки, звісно, живим у руки не дався б!

— І занапастити себе заради купи злотих! А про мене й не подумав! Я б же теж себе занапастила! Раз сказала, що ти мені тепер — усе життя, іншого слова не буде... Ні, тепер я більше тебе з своїх очей не спущу... Де ти — там і я! В огонь, то в огонь, у пекло, то в пекло! Але разом, укупі!

— Голубко, горличко моя! — поривчасто обняв її Кармелюк.— Ні, не голубка, а орлиця з дужими крилами й залізним дзьобом! Таку орлицю, такого товариша я й

шукав... Тепер мені й море по коліна!

— Ні, й одвагою хизуватися надміру не слід, ти ж, крім мене, й для всіх потрібен...

— Дякую, коли й твоя думка така.

— Звичайно, а тому на таке безумство я тебе більше не пущу... обхоплю ноги руками... і не випущу,— хіба що .вб'єш! Скажеш, треба було грошей — пусте! Гроші роздобувати можна й з ножем у руці... а якщо підставляти свою голову,— то в завзятій сутичці, з криком та гиком, під заграву пожежі...

— Бач, яка ти! Вогонь — не жінка! — радісно вигукнув Кармелюк, поцілував її в голову й замовк, поринувши в роздуми.

Екіпаж тим часом їхав поволі, перевалюючись, то натикаючись на пеньки, то попадаючи у* вибої; стежка кривуляла серед густого лісу й для такого ридвана була майже непроїжджа. Уляна, висунувшись з екіпажа, пильно стежила за фурманом і показувала йому дорогу...

— А що, про Дмитра немає звістки? — спитав після довгого мовчання Кармелюк.

— Як немає! — вигукнула Уляна.— Я й забула тобі сказати: він уже тут і привів із собою чотирнадцять молодців... Є між ними й старі — Явтух, твій земляк, Михайло із Соки-ринець, ще хтось, а то нові... Славні такі, завзяті!

~ От так віват! — радісно стрепенувся Кармелюк.— Прибуло нашого полку... Тепер рушимо! А да ти тільки тих людей розмістила?

— Частину, більше знайомих Дмитрових, у себе в корчмі, а решту — в найближчій балці... Туди ж, у нашу печеру, нікого не пустила: її нехай знають тільки вірні наші друзі.

— Дуже добре! Ти справжня отаманша, тобі й булаву в руки...

— Не булаву, а такого велетня милого! — промовила вона з пристрастю й обпалила Кармедюка вогненним поцілунком.

Коло самої корчми зустрів свого отамана Дмитро Гнида й одскочив був од екіпажа, побачивши в ньому старезного пана; але Кармелюк зареготав і вивів свого друга з омани.

— Тьху ти, хай його вовк розірве, не впізнав! От так машкара! Виходить, одурив ляхів? Резон, друже мій... А мені теж по ескадрону подяка... Приволік тих, що поневірялися в дезертирстві, а то й нових горобців наловив...

— Чув, чув, брате! А поки що — гайда до корчми: ти, Уляно, пригости нас, чим бог послав; від учорашнього сніданку й ріски в роті не було... Так от, за вечерею, або, краще сказати, за сніданком розкажеш мені, Дмитре, про все, а я*теж розкажу про свою удачу...

Уляна, рада, бадьора, проворно подалася до корчми й комори зібрати своєму ідолові все, що в неї було напихати.

— Оце діло,— потирав руки Дмитро,— а то без пана отамана красуня каша перебувала в тузі та бігала по лісі, а в мене в животі давно вже барабани били тривогу.

Вгамувавши голод, Дмитро розповів, як він випадково зустрів Явтуха, що служив наймитом у Гутинській корчмі в жида, як через Явтуха довідався ще про двох вовків-

сіро-манців, і потім вони разом кинулися по найближчих селах і хуторах та наwerbували більше десятка: все люди хороші, загартовані в біді...

Кармелюк був у захваті: він декого з наwerbованих знав особисто, а іншими був задоволений зі сжв Дмитра. Із свого боку отаман розповів друзям про відому нам сцену в судді й додав, що вже був не сподівався одержати від нього й копійки, та поступившись чотирма тисячами, спокусив скупердягу.

— Ага, до речі,— згадав Кармелюк,— а де ж мій половинщик Хойнацький? Йому за умовою треба віддати половину...

— Ой мамо! — сполошилась Уляна.— Я й забула про нього... Прийшов Дмитро з хлопцями—треба було їх розмістити, потурбуватися про харчі, а потім тривога забила мені памороки. Ай-ай! Ну що, коли Ярема не годував і не поїв пана,— вже ж третій день...

— То полізь, любко, скоріше в погріб та витягни нещасного,— занепокоївся Кармелюк.

Уляна вибігла в сіни, а хвилин через п'ять повернулася стурбована й сказала, що пана в погребі немає: ляда, мовляв, причинена, затички немає* до ляди приставлена драбинка... а в погребі — ні— духу!

■ — Втік! Як же це його стеріг Ярема? — обурился Кармелюк.— Якщо в нас така сторожа, то гадюка Янчевський може пас соїгдих накрити...

Всі збентежилися. Привели сопного Ярему. Придуркуватий хлопець на всі розпитування відповідав, що він не знає, що в погребі робилося, бо туди не лазив, а не лазив тому, гцо не було наказу; тому саме він не носив панові ні хліба, ні води, а ходив усе то навколо корчми, то заглядав у сіни й навіть спав надворі під повіткою.

— А от, виходить, вийняв...

— Авжеж... Виходить... Тут без нечистої сили не обійшлося...

— Чи не вона йому подала в погріб і драбину?..

— А що ви думаєте?

Дальше слідство виявило, що Ярема казав правду: він не сприяв утечі,—вийнята драбина лежала на місці,, а в погребі, згадала Уляна, лежала друга, про яку й забули... Неповинність Яреми була очевидна, але разом з тим була виявлена й дивовижна його дурість, яка переконала всіх у тому, що Ярему ніколи не можна ставити на варту, а можна тільки,, завдяки його атлетичній тілобудові, вживати його як стінобитне знаряддя.

— Ну, чорт з ним! — заспокоївся Кармелюк.— Прогавив, так прогавив; більше тебе ие поставлю на варту. А щодо пана, то втечу йому ие можна поставити за провину: голод не свій брат, а видима смерть страшна... Якщо він поїхав додому, то й добре, але, якщо він утік, щоб скаржитися на мене до строку, то йому ні повоза, ні коней не бачити, як своїх вух.

— Це правда...— мовив Дмитро.

— Та й взагалі нічого давати не слід,— різко сказала Уляна: —голову свою підставляв під обух, та щоб ще й ділитися? За яку ласку? Що обіцяв? То жарт, глузи...

Пан же не тільки слова, а й присяги не дотримав... То чого з ним панькатися?

— Я своє слово ставлю вище за панське,— з гідністю відповів Кармелюк і став давати розпорядження щодо новобранців...

— Ну я, Дмитре,— сказав він другові,— полізу в свою квартиру трохи відпочити, а ти вже тут понаглядай... І коли прилетить Андрій,— ту .-ж мить тягни його до моєї печери... та... ще...

— Ходім уже, соколе мій! — поквапила Уляна.— Дмитро тут усього догляне...

— Будь спокійна, отаманшо,— все виконаю... Спочинь собі на привіллі...

Надвечір прискакав до корчми Андрій і його негайно відправили до отаманського лігвища; Дмитро теж поспішив туди... Уляна, приготувавши обід, не раз вибігала на стежку до корчми виглянути Андрія, котрого отаман чекав з хворобливим напруженням, і тепер вона перша гукнула: "Іде!" Кармелюк вискочив і на ходу закидав Андрія запитаннями:

— А що? Розвідав? Виїхав? Куди? Коли? Де тепер?

— Розвідав, батьку,— крикнув, засапавшись від швидкого бігу Андрій.— Виїхав... до себе... на хутір... сьогодні напевне ночуватиме в себе дома... а завтра...— гадає фурман,— поїде на обід до маршалка...

— То сьогодні він дома? Чи тепер уже проїхав через ліс?

— Я бачив, як він повернув на свій шлях... Потім я полетів сюди прожогом... Тільки все-таки навряд чи його можна перейняти!

— Де там! — обізвався Дмитро.

— А! Будь я проклятий! — закричав, оскаженівши, Кармелюк і вдарив шапкою об землю.— Що ж це? Знову втік! Сміється з мене все пекло, чи що? Га?!

— Не проклинай себе, орле мій! — в забобонному страхіві кинулася до Кармелюка Уляна.— Чого тривожишся? В нас стільки тепер сили, що нема чого ждатії того крота вночі в лісі, а можна просто відправитися в саму його нору й там схопити па місці та й добром його ще поживитися!

— А що думаєш, пане отамане,— зрадів Дмитро,— жінка ж поцілила в саму точку!

— Ще б пак не в саму,— підхопила Уляна,— коли мені достеменно відомо, що в Янчевського челяді в дворі не набереться й п'ятнадцяти чоловік, а хуторян — жменя, та й вони ненавидять свого пана... Я певна, що мояша знайти серед них і помічників... хоч би таких принаймні, котрі хитрим способом одчинять нам ворота... б ж у них у дворі й родичі, й куми, й свати...

— Та чого шукати далеко,— згадав Дмитро,— в мене серед новобранців є два дезертири з хутора... то ми їх уперед парламентами... і без штурму фортецю візьмемо, нехай я буду під фухтелями³⁵, коли по так!

Кармелюк, вражений цією пропозицією, спершу мовчав і тільки переводив погляд з одного на другого, а потім, угамувавши хвилювання, поривчасто промовив:

— То можна вдарити й захопити звіра в лігвищі?

— Можна! Ще й як! — збуджено відповіли Дмитро й Уляна.

— — Ех, друзі мої! Яка ж це мені радість! То хутко ж! Не гаяти й хвилини!

— Труби в похід! — підкинув угору шапку Дмитро.

І всі прожогом кинулися,— хто в балку, хто до корчми, хто на галявину по коні, а хто до печери по зброю.

XLII

Янчевський повернувся на свій хутір ще в обід і зараз же розіслав чотирьох гінців по сусідах; він сповіщав їх, що в тутешні ліси прибув Кармелюк і, крім того, писав, що завтра — день народження маршалка, отже, на цей день в його хороми з'їдуться всі навколишні пани, то треба буде спільно обдумати план, як піймаїти розбійника. До пані Розалії він надіслав особливе інтимне послання, висловлюючи полум'яну готовність бути її оборонцем, але з деякими застереженнями-натяками...

Закінчивши листи, він заходився оглядати двір, розпитувати челядь і хуторян,— чи не чути чого про Кармелюка та про його зграю, але, не дізнавшись нічого, розпорядився посилити дворову сторожу, озброїти її й приготувати все до виїзду. Челядники всі були, як видно, бадьорі, й ніякої небезпеки не передбачалося, та й важко було сподіватися її: укріплений двір Янчевського міг витримати облогу й серйозного загону.

Увечері пізно сидів Янчевський у своєму кабінеті й не йшов спати, хоч уже давно було пора; па душі в нього було неспокійно, в голові невідчепно роїлася обіцянка ровбійника-грабіжника помститись йому, і ця думка відгощила сон. Кабінет, що освітлювався однією лойовою свічкою, мав вигляд похмурий. Величезний камін, що підіймався майже до стелі, зяв широкою чорною пашею й кидав на боки лиховісні тіні. На стінах висіли килими, прикрашені всілякою зброєю; при похмурому освітленні ці арматури здавалися страхотливими павуками. За столом, де сидів Янчевський, крізь двоє довгих вікон дивилася на нього непроглядна ніч. Кругом панувала іцімлива тиша; тільки зрідка чути було, як у сусідній кімнаті в буфеті щось гризла прудка миша.

Все це ще посилювало гнітючий настрій папа Янчевського і віяло на його душу якимсь холодом.

Недремний лакей кілька разів тихо відчиняв двері, бажаючи перевірити, чи не пішов пай; але той все ще сидів, відкинувши голову на крісло, і боязко до чогось прислухався; нарешті, лакей з шумом відчинив двері й доповів панові, що з'явився дворецький, найближча й довірена особа.

Пан зрадів.

— А що, вацпане, все гаразд? — спитав він дворецького.

— Гаразд, вельможний пане, все гаразд.

— І ніяких підозрінь немає ні щодо челяді, ні щодо хуторян?

— А боронь боже!

— Отже, спати можна спокійно?

— Безпечно, вельможний пане, спокійно... От тільки...

— Що таке? — стрепенувся Янчевський.

— От тільки, вельможний пане, два гарці дертіх пропало...

— Пусте,— засміявся Янчевський.— Розсипав, чи як?

— Ні, пане. Запарила ївга на ніч собакам, і шматок старого сала я дав ще, щоб присмачити запару, а от же ні один пес не схотів і язиком лизнути, так і стоїть...

— Чому?

— Та хто їх знає, скучні пси якісь, хвости поопускали.,.

— Це недобре!— стурбувався пан.— Тож-то я не чую гавкотні... Адже Гайдамака і Гульвіса, бувало, спати не дають; їх небезпечно було з ланцюга спускати, а тепер тихо, наче все вимерло.

— Правда, пане, а всі пси поспускані з ланцюгів... Та й на вечері багатьох челядників не було...

— Де ж вони? — скрикнув Янчевський.

— На хуторі, мабуть... там же в них рідня... От я б вельможному панові порадив не дозволяти челяді родичатися з тим бидлом.

— Авжеж, авжеж... Ця думка має сенс. Гадюкам довіряти не можна. Яг б усіх їх подушив, якби можна було знайти робочі руки...

— Еге ж, кругом панські хлопи... А ці наші шиплять за останні езекуції.

— Пся крев! Проте все це дивне, щоб не сказати більше: та й собаки чи не отруєні?

— А то як же? Звичайно!.. Один уже й витягся...

— Га?! Чого ж ти мовчиш? Тож недарма? — поблід і став тривожно прислухатися Янчевський.

— Звичайно, недарма: от і замок коло брами поламаний...

— Хто поламав?

— А так: я йду, а ворота тільки на . гаку. "Що таке,— кричу,— де замок?" — "Поламаний",— кажуть. "Де воротар?" — "Пішов до ключника по другий замок".—"А де ключник?" — "У куми, да хуторі"...

— Сто перунів! Це чорт знає що таке! — загарячку-вав Янчевський.— Чому ж ти мені не доповів у тен момент?

— Та я ось послав по воротаря на хутір, а виявилось, що в хуторі ні людини.

— Як ні людини?! — дивувався дужче й дужче господар...

— А так, пане; майже всі роз'їхалися — то в поле, кажуть, то в ліс...

— Та це ж бунт! Це страйк! — спалахнув Янчевський.

— Схоже,— почухав потилицю дворецький.

— Єзус-Марія! Що ж це? Ходім оглянемо все! Треба вжити заходів...

— А треба, бо коли я йшов до пана, то чув на хуторі підозрілий гамір.

— Як же ти кажеш, що все гаразд, що на хуторі нікого нема? Та це ж гвалт!

— Як посилав, тоді не було... А тепер хто його знає...

— На! — Янчевський всунув до рук дворецького пістоля, сам схопив із стіни дубельтівку й, не звернувши уваги на те, чи вона заряджена, покwapно вийшов з кабінету; він позачиняв усі внутрішні віконниці, взяв на засув з чорного ходу двері й подався через їдальню, вітальню й залу до парадного передпокою, де на дерев'яному диванчику безтурботно дрімав лакей, котрий з'являвся в кабінеті... Пан грізно прикрикнув на нього за те, що він завдає хropaка й не замикає парадних дверей.

— Замикаю, вельможний пане, падам до нуг... Ось допіру впустив пана дворецького...

— Впустив і треба було зараз же замкнути... Ану, подивись лишень, вацпане: якщо тільки не замкнув, то я з нього шкуру здеру.

Дворецький із свічкою вийшов у сіни, Янчевський поставив свою тта столі і з рушницею напереваги затримався в передпокої.

Та тільки ввійшов у сіни дворецький, як несамовито крикнув: "Збойці!" — і-слідом за криком несподівано розітнувся постріл.

Янчевський завмер на місці, втративши здатність рухатись: у кволому освітленні, що пробивалося в одчинені двері з передпокою, він помітив, як дворецький упустив свічку, як на нього накинута якась жінка і як слідом за нею вдерлися в сіни ще три чоловічі постаті.

— Собака! Стріляти надумав? Так ось же тобі! — прошипіла жінка, і ту ж мить піднеслась рука її, в якій блиснув кинджал, і притьмом упала на горло дворецького; з-під на-тиснутої руки бризнула червона кров; почулося клекотливе харчання, і вірний раб Янчевського з стогоном упав додолу. Якийсь стрункий чоловік,— чи то економ, чи то пан,-^ схопив жінку за плече й, нахилившись, простогнав:

— А-а! Що ти зробила?

— Вбила! Роздушила змію! — запально крикнула жінка.— Чи ти не поранений, отамане-орле?

— Ні,— глухо відповів чоловік.— Але кров...

— Собаці собача й смерті! — почувся третій, грубший голос.— А отаманші — слава!

Янчевський ніби прочумався; перед ним за десять ступнів, без сумніву, стояв Кармелюк із своєю зграєю. В пориві оскаженілості, яка його охопила, Янчевський підняв дубельтівку й машинально спустив обидва курки; бризнули іскри, але порох не спалахнув — або одсирів, або його зовсім не було.

Кармелюк кинувся на Янчевського, але той устиг пожбурити на нього рушницею й шаснути в бічні двері до свого кабінету. Замахуючись рушницею, він звалив свічку, а потім у темряві зручно міг зникнути, навіть двері встиг засунути засувом, а другі, до зали, були раніше замкнуті. Янчевський на мить спинився й почув гучний голос отаманів:

— Вогню сюди! Світла! Ламайте двері й вікна! Заходь з чорного ходу! Навкруги будинку вартових, щоб і миша не втекла!

Янчевський на одчай душі кинувся до кабінету, щоб звід-ти в креденсовій відчинити ляду й залізти в погріб; там він. у всякому разі, був порівняно в безпеці: погріб, по-перше, ділився на кілька рукавів, а, по-друге, один з них мав таємний вихід далеко за садибою, в глухому яру. Про опір, звичайно, не можна було й думати: мабуть, челядь уся або зрадила його, або по-зрадницькому була перев'язана, а то й перебита, як от дворецький. Янчевський добрався навпомацки до креденсової й заходився по підлозі нишпорити й шукати ляду. Шум і тріскотнява наростали кругом, то> чути було, як подавалися під ударами двері, то чувся грюкіт від падіння одірваної віконниці, то в

розбите з дзенькотом вікно влітали дикі викрики ворогів...

У Янчевського руки тремтіли, холодний піт котився з нього, серце тривожно калатало в грудях, і, ціпеніючи від страху, паралізувалися його сили...

Де та ляда, пане Єзусе?.. Адже тут вона була, тут,— і зникла! О матко найсвентша, допоможи мені! Найди!.. Де ж вона, де!? Ой тисяча перунів! Вже виламали стінні двері... одривають тут віконницю... Рятуй! — шептав він побілілими губами, повзав по підлозі, втративши здатність орієнтуватися в знайомій до останнього цвяха кімнаті. Та ось випадково коліно його наткнулося на виступ ляди... Ще мить, і він врятований... Він ухопився тремтячими руками за залізну ляду і не міг підняти її... "Боже! Що ж це: забита?" — крикнув він, забувши, що ляда закривалася на засувку. Нарешті, і засувку знайдено; він потяг її з усієї сили, але в протилежний бік. А тим часом двері на чорному ході з тріскотом упали, з другого боку розлютовані крики наповнюють залу, вітальню, долинають до коридорів... Та ось і засувка відсунута — тільки пізно: з дзенькотом і тріском упало вікно в креденсовій, в отворі показалися дула... але двері з коридору ще не піддавалися... Нещасний Демосфен, розгублений остаточно, влетів знову до кабінету... Пекло, що насувалося з усіх боків, підняло його останні сили; але де сховатися, де врятуватися? Кожна мить — вічність... Уже в креденсовій почувся тупіт ніг... і блиснули крізь щілини вогні.

— Пропав! In manum tuum, Domine³⁶,— почав шептати відхідну Янчевський... і нараз побачив камін... В одну мить він кинувся в нього й, спираючись ногами й руками об виступи цегли, на дужих м'язах піднявся в димарі до самого його вигину. Ледве він устиг це зробити, як до кабінету ускочило кілька чоловік і зразу накинулись на шафи, столи й комоди — одбивати їх і грабувати.

В темний димар долітали до Янчевського уривки викриків, наказів і бурхливого гомону: "У диявола грошей не густо! Тягни срібло й шандали, де що не попадеться".—"А одяг?"—"Бери зв'язуй! Онде ще скриня й шухляда... Ламай!.. А всі, які є папери, рви на шмаття і жбурляй у камін. Треба спалити їх..."

"Що ж це? — замиготіли, мов палаючі іскри, в голові Янчевського думки.— Чи живцем перетворитися на окіст, чи віддати себе на тортури звірям?.."

І холоне в нього серце, завмирає душа, а м'язи втрачають свою пружність; але він все-таки тримається в димарі, хоч і відчуває, що довго такого напруження не витримає. Крім усього, й дихати йому все важче й важче: стерта із стінок димаря сажа знялася стовпом й забиває йому легені. Нарешті, хтось заходить до кабінету й починає роздратованим голосом покрикувати:

— Ви тут зайнялися грабунком, а не допомагаєте шукати того шельму! Щоб вій був у мене зараз під ногами! Ізій у цьому будинку: я сам його бачив! Шукайте! Обдивіться й пацючі нори!

— Та він, мабуть, на горищі,— почувся чийсь ніби жіночий голос.

— А де решта людей? — спитав, очевидно, отаман.

— Забирають коней та провізію, та дещо по амбарах.

— Усе забирають... а мені того диявола не дають у руки...— І чути було навіть у

димар, як Кармелюк заскреготав зубами.

— Та не турбуйся, батьку,— обіззався жіночий голос,— все перетрусимо, а знайдемо... Нас тут у будинку чотирнадцять — досить, а на дворі тільки шестеро...

— А там принаймні крові не пролито?

— Даром ніхто не підійме багнета! — відповів якийсь грубий голос.

— Обшукати знову всі покої, всі комори й присінки! — скомандував невдоволеним, гнівним голосом Кармелюк.— Знадвору поставити сторожу, хоч по одному вартовому з кожного боку. В домі на два покої вартовий... А ми тоді на горище.

— А якщо не знайдемо ніде, якщо він сховався десь у потайній стіні,— тоді підпалимо з чотирьох боків будинок! — крикнула жінка.

— Ура! — підхопив грубий голос.

З гамором рушила юрба по інших кімнатах. В кабінеті залилося один або два чоловіки,— не більше. До Янчевського долинали тільки шелест одягу, який складали, та шерех паперів. Хтось обережками жбурляв їх у камін.

— А що, підпалювати їх, Явтуше? — почувся голос майже в димарі.

— Чекай, уже всі разом,— відповів від письмового столу другий...

Чекаючи, як ось-ось почне коптитися, Янчевський втрачав останні сили; він уже відчував, що більше не втримається в димарі... разів зо два він кашляв у кулак від задухи й тільки завдяки гамору, що стояв кругом, не викрив себе... Але від напруження пін втратив найкращі точки опору й, незважаючи на надлюдські зусилля, ковзався й поволі опускався вниз.

Нарешті сюди знову з'явився отаман.

— На ці два покої залишаться вартовий Явтух, а ти, Сви-риде, піді караулити знадвору, ось із цього боку! Мерщій оглянути, і якщо не знайдемо, то пустити червоного півня, та й гайда назад... Тут баритися не можна... Тільки ось що, мої друзі, відходити треба різними шляхами, в різні боки, щоб спантеличити їх... Я з Свиридом. і Михайлом буду в Кругляці, туди з'явишся й ти, Дмитре, з Андрієм на раду, і ватагу переховайте в суміжних лісах.

— А мене забули? — обіззався жіночий голос, і в ньому затремтіла образа.

— Я про орлицю й не згадую. Де я — там і вона.

— Поки жива! — радісно крикнула жінка.

І всі подалися до коридора.

У Янчевського зникали останні сили,—він уже помітно став опускатися, легені, наповнені сажею, не пропускали повітря, його душив кашель, голова наморочилась, йому чувся лише далекий гул чи виття в потемнілому димарі.

— От не запалив тоді паперів, а тепер свічку винесли. Хоч би кресало добути, бо спалити всі ці папери, спалити всі документи конче треба. Що це сопе чи стогне? — стрепенувся Явтух і став прислухатися: в темряві підкрався до нього забобонний жах.

— Це, здається, там у димарі! — І Явтух подався трохи до дверей, не зважаючи увійти до кабінету.—Чи не нечиста сила часом? А що ти думаєш? З нами хрест свя'тій!

У цю мить Янчевський закашлявся і, втративши рівновагу, гримнув з каміна

темною масою й покотився Явтухові до ніг. Той перелякався надзвичайно й несамовито закричав:

— Чорт! Хто в бога вірує, рятуйте! — і прожогом кинувся в коридор...

Янчевський скористався з цієї миті й хутко шаснув у погріб, встиг навіть зачинити за собою ляду. Він майже впав з драбини вниз і помацки почав пробиратися по знайомих йому хідниках...

XLIII

У розкішній садибі пана маршалка панувало пообіднє фарнієите³⁷. На великій терасі, що спускалася широкими сходами до потонулого у квітах саду, розташувалося численне товариство. Був день народження самого господаря. На цей день за давно встановленим звичаєм з'їжджалося все навколишнє шляхетне панство. Цього разу гостей було порівняно небагато; мабуть, усіх налякали чутки про повернення Кармелюка, котрі блискавично розлетілися по всьому повіту.

Все ж таки на терасі були пан маршалок, його дружина, пан суддя з своєю чарівною подругою, Пігловський з сином Алоїзом, Бойко, молодий кавалер Рудковський і ще кілька шляхтичів.

На легких столиках стояли чашечки з чорною кавою, вази з усіляким варенням, карафки з винами, ратафіями, пляшки з лікерами, араками й цілі ряди різнокаліберних чарок.

Панство спочивало після ситого й довгого обіду ^ попиваючи маленькими ковтками каву й лікери, тішилося природою. Легкий вітерець навівав із саду ніжні пахощі троянд і ямину: все навкруги дихало спокоєм, красою й поринало в знемозі; важко було повірити, що над полями панує гнітючо-томлива спека.

Кавалери гуртувалися коло чарівних дам; поважніші гості сиділи окремою групою ближче до кам'яної балюстради, обвитої зеленню плюща й посмоктували з довгих чубуків запашний дим турецького тютюну. Розмова і в тій і в другій групі точилася про Кармелюка та його останню витівку. Пан суддя вдесьте переказував, як його обдурив спритний і безсоромний негідник, а пані Агата, навпаки, запевняла своїх слухачів у тому, що вона одразу ж відчула, що прибулець — зовсім не шляхтич, а простий хлоп, і навіть натякала про це чоловікові, та, звичайно, він не вважав за слушне послухатися дружини, і ось тепер за все поплатився нещас^ ний Хойнацький.

Хоча в обох групах панувала та ж сама тема розмови, але настрої був неоднаковий, і тоді, як статечні *patres patriae*³⁸ з жахом говорили про загрозову небезпеку й про кончу потребу всім виїжджати з сіл,— молодь весело жартувала, проектувала полювання на Кармелюка, посполите рушення під проводом чарівних дам, бо негідник не боїться нічого, але, із слів обізнаних людей, перед поглядом красунь пасує. І Розалія, й Агата охоче підтримували ці жарти, і хоч при якомусь нетактовному повороті розмови Розалію кидало і в жар, і в холод, але ніхто не помічав хвилювання красуні,

бо історія з графом була забута і її перетлумачив Демосфен зовсім по-іншому.

Пані маршалкова нещиро й весело цокотіла з Агатою, і стороння людина без найменшого сумніву могла б переконатися в тому, що Розалію пов'язувала з панею

Агатою най-безкорисливіша й справжня дружба. А тим часом обидві крулеви панства насправді ставились одна до одної зовсім не з дружніми почуттями. Сьогодні ж Розалія була ще й дуже не в настрої: крім появи в їхній місцевості Кармелюка і воскреслих з цим спогадів про уявного графа, була ще одна обставина, яка інтригувала всіх гостей, господаря і найдужче Розалію: Янчевський, котрий ніколи не пропускав цього дня, тепер не з'явився.

— Іду в заклад на сто золотих,— наполягав Рудковський,— що наш Славетний презус, не кажучи нікому й слова, кинувся слідами подільського Рінальдіні й раніше, ніж мій зберемо свої полки, він знову приведе його до нас на ланцюгу, як ведмедя!

— Ой ні, паи Демосфен не захоче завдати нам такої прикрості,— запротестувала Агата, надуваючи губки,— цим же він позбавить нас такої рідкісної забави: полювання на розбійника! О, справді, це чудова, нечувана забава!

— Трохи ризикована, найпаче для наших чарівних дам,— зауважив молодий Рудковський, котрий стояв за кріслом Агати.

— Ну, то що ж? *Qui ne risque, ne gagne!*³⁹ — одкинула назад голівку Агата, лукаво й багатозначно усміхнувшись до свого кавалера і, нахилившись до Розалії, зараз же додала: — ^Чи правду я кажу, душко Розаліє?

— О, цілковиту! Тільки ризик і надає веселощів усякій забаві і втісі,— поспішила підтримати подругу з веселою усмішкою Розалія, дарма що в душі її все росло й росло глухе роздратування проти сього коханця, який посмів не з'явитися в цей день.

Маршалок не менше за свою дружину ремствував на приятеля за його відсутність.

— До лавди,— казав він, розводячи руками,— того ніколи не бувало... щоб він пропустив такий день: він же в нас у домі як своя людина... Ми ділимо з ним усе... І от, не написавши й слова...

— Зовсім незрозуміло,— підтримували господаря гості.

— А як на теперішні часи, то й зовсім кепсько! — сказав Пігловський.— Шельма Кармелюк ніколи не простить нашому славному Демосфенові свого арешту. Може, він того й з'явився в наших місцях, щоб помститися на Янчевськом^, і тому наш коханий Фелікс вчинив необачно, вирядившись сам додому, без належної команди...

— То так... то так! — закивав головою маршалок.—

О, скільки разів я казав йому: "Феліксе, на бога! Тебе занапастить твоя необачність!.."

— І цілком можливо, що негідник десь притаївся по дорозі,— провадив Пігловський.

— Дай спокій, пане! — озвався Бойко, який цього разу не дрімав, а прислухався до загальної розмови.— Та невже ж та бестія ловитиме нас по дорогах серед білого дня, мов кухар курчат?

— Небезпеці треба дивитися просто в очі,— похмуро відповів Пігловський,— і якщо й досі немає нашого славного...

В цей час скляні двері у внутрішні покої відчинилися. На порозі з'явився козачок і сказав голосно: "Його милість пан Янчевський!"

— Янчевський! — скрикнули разом усі присутні.

— Нарешті, нарешті...— радісно заговорив маршалок, з невластивою для його постаті швидкістю підводячись з місця й простуючи до дверей.— Ох ти зра...— але маршалок не докінчив свого дружнього докору: крик подиву, змішаного з жахом, вирвався в нього; він підніс руки, немов перед ним постало якесь нечуване страховище, й застиг на місці.

Всі сполошилися, посхоплювалися з місць і обернулися до дверей.

— О боже! Що ж це з паном?! — скрикнула Розалія, а за нею й інші.

У дйерях стояв Янчевський, але його важко було впізнати: порваний одяг, його обличчя, руки, чуб — все було до такої міри вимазане в сажу й пилюку, що навіть тепер, при денному освітленні, він здавався якимсь жахливим страховищем.

Янчевський через силу ступив кілька кроків і, в знеможі впавши в крісло, яке трапилося, промовив беззвучно:

— Пограбували... Спалили... Пустили з торбами...

— Хто? Що? Коли? Як? — почулися звідусіль співчутливі й тривожні вигуки...

— Кармелюк!

Од жаху в дам вирвався крик і пробіг проміж гостей, що стовпилися навколо Янчевського. І слідом за цим криком на терасі запала мертва тиша. Всі з жахом дивилися на Янчевського, і ніхто не зважувався спитати його про подробиці страшної події.

— Бачите, панове, наскільки я був близький до істини! — промовив після довгої паузи Пігловський.— Але, дорогий Феліксе, в усьому цьому страшному нещасті найкраще те, що ти сидиш тепер тут, з нами, здоровий і неушкоджений; що ж до втрати майна, то тут доречно буде згадати московську приказку: "Не имей сто рублей, а имей сто друзей". Ми ж, я сміливо кажу це від імені всіх, хто зібрався тут, ми всі* готові офірувати для тебе не тільки наше майно, а й життя, бо ти потерпів через нас!..

— О, так... усі... без винятку! — заговорили кругом пани.

— Випий же, друже мій, склянку вина,— Пігловський налив і подав Янчевському склянку,*— і розкажи нам, як і де сталося з тобою це нещастя?

Янчевський мовчки підніс склянку, мовчки випив і простяг Пігловському; Пігловський знову налив склянку. Цього разу Янчевський потяг напій уже поволі, великими ковтками. Спорожнивши склянку, він глибоко зіткнув і відкинувся на спинку крісла.

— Ну, пане Феліксе, що ж сталося, на бога... не томіть нас! — нетерпляче попросили разом Розалія й Агата.

Однак минуло ще хвилин десять, поки Янчевському повернувся дар слова. Нарешті, він одкашлявся, сів рівніше й, пробачившись перед панством за те, що змушений говорити сидячи, почав свою розповідь.

Поприсувавшись до Янчевського, всі завмерли, схвильовані одночасно і гострою цікавістю, і моторошним страхом. Ніколи ще перед Янчевським не було співчутливіше настроєної аудиторії, ніколи ще для потоків його красномовності не було принагіднішого змісту. І, незважаючи на страшенну фізичну втому, Янчевський перевершив себе. Він

не шкодував фарб; до свого справді безвихідного становища додавав ще, скільки міг, жахливих ускладнень; на найстрашніших місцях розповіді зупинявся й обводив публіку таким жахливим поглядом, що в усіх завмирили серця. Кілька разів його

розповідь переривали скрикування не тільки дам, а й статечних шляхтичів; він дійшов до опису того моменту, коли сили покинули його, заанімілі пальці ослабли, ноги приснули з виступів цегли... над з'юрмленими гостями пролетів викрик розпачу. Агата заплющила очі й позатикала пальцями вуха, а Розалія трошки зблідла й прошепотіла, не відриваючи від Демосфена очей:

— Але далі, далі!..

— Далі...— промовив слідом за нею Демосфен, окинувши похмурим поглядом заанімілий від жаху гурт гостей, і замовк.— Я полетів з каміна, гримнувся об підлогу і в думці передав уже свою душу панові богів...— Демосфен знову вробив паузу й, натішившись смертельним трепетом слухачів, провадив далі: —• На щастя, коли я несподівано впав, та ще в такому вигляді, забобонний жах охопив хлопа, який стояв у цій кімнаті на варті. "Чорт!" — закричав він не своїм голосом і кинувся з кімнати. Але цієї хвилини мені було досить. Не знаю, звідки взялися в мене сили, але за одну мить я був у креденсі й кинувся до ляди. Але замкнена вона чи ні? Ух!! Холод вчепився мені кошлатими лапами в серце... Ноги помертвіли... Але я переміг себе й кинувся до ляди... Вона була одімкнена!..

Мимовільне полегшене зітхання вирвалося з грудей усіх присутніх; Агата розплющила очі й одвела од вух пальці, готова при кожному новому жахові затулити вуха.

— Я кинувся в погріб, опустив за собою ляду й опинився

в кромішній пітьмі,— розповідав далі після хвилинної паузи Демосфен.— В кишені ні кресала, ні трута! А тим часом не можна було гаяти й хвилини: розгубленість хлопів могла тривати одну хвилину, і ту ж мить дияволи догадалися б, який то чорт вискочив з каміна, й кинулися б доганяти мене. Треба було рятуватися... Я знав, що в кінці погребу є старі, потайні двері; вони здавна, ще мабуть з гайдамацьких часів, були зроблені там, а під час нещасливого походу Бонапарта я сам звелів поновити їх... Вони відчинялися на дні глибокого яру, зарослого всякими кущами... Треба було добратися до них; але як це зробити у цілковитій темряві? Погріб розгалужувався на багато ходів. Однак розмірковувати не було коли. Я кинувся вперед, навпомацки вгадуючи дорогу. З чверть години пробирався я так... Кілька разів мені здавалося, що я збився, холод охоплював мене з ніг до голови, потім я хотів вернутися назад, але якийсь внутрішній голос штовхав мене вперед і вперед, і це пішло мені на щастя: хвилин через двадцять я вперся в стіну.

Обмацавши її, я одразу наткнувся на залізні скріплення,..

То були двері... Чи повірите, панове, що від радості я мало не зомлів?.. Але тут же страшенний *жах охопив мене втретє... З глибини коридора до мене виразно долинули перегуки й крики хлопських голосів.

— Єзус-Марія! — скрикнула Агата, затикаючи вуха.

— Далі, пане, на бога! — нетерпляче кинула Розалія.

Всі навколо збентежились, але Демосфен і не думав поспішати; витримавши паузу, він провадив:

— Голоси наближались, я натиснув з усієї сили на двері: вони були замкнені.

— Але як же ти врятувався від тих збойдів? Кажі, пане, скоріше! Не муч! — скрикнув, утративши терпець, мар-шалок.

— З жахом я пригадав, що всі ключі zostалися в моєму кабінеті,— розповідав Демосфен,— а голоси тим часом швидко наближались! Я почав штовхати двері, натискувати на них плечем... Одчай подвоїв мої сили, але все ж таки сили заліза я не міг подолати! Серед хлопських голосів я виразно відрізняв уже голос того антихриста: було очевидно, що хвилин через десять вони наздоженуть мене...

— Ай! — вискнула Агата.

— Як ось,— Демосфен уповільнив свій голос,— крики серед хлопів посилилися, неначе в погріб прибула нова юрба, і потім почали віддалятися. "Очевидно, мучителі мої подалися в інший бік",— мигнула в мене думка, і тут же відразу, ніби хто шепнув мені па вухо, я вгадав, що двері замикалися не на замок, а на засув... Обмацавши рукою стіну, я легко знайшов засув, потяг його з усієї сили, засув тихо заскрипів. ;

— Ох, слава пану Єзусу! — зашептали довкола слухачі...

— Через хвилину я вже був на волі, в темному яру, далеко за моєю садибою,— оповідав Демосфен.— Яр цей перетинає невеликий ліс, який близько підступає до мого дому. Розраховуючи, що коли розбійники нападуть на мій слід, то кинуться далі в глибину розшукувати мене, я з усією можливою для мене швидкістю кинувся назад до узлісся й, вибравши тут найбільш гіллясте дерево, виліз на нього й вирішив сховатися в листі, але доля нагородила мене за всі муки: на вершині липи,—* а то була липа,—виявилось велике дупло, в якому я й уместився зручно й безпечно. Та ба! Мені довелося бачити на власні очі заграву пожежі мого рідного гнізда. Я мовчки дивився на все це, як Нерон на пожежу Рима⁴⁵, і не міг нічого вдіяти! — сумно мовив Янчевський і змовк.

— Але чого так журитися за будинком!—досадливо перебив його Пігловський.—Слава богу, що сам цілий zostався, але розбійники,— чи не бачив ти, пане, пішли вони звідти? Шукали тебе? Чи zostалися там?

— Повз мене ніхто не проходив... Мабуть, вони погналися в хибному напрямку... Я просидів до пізнього ранку в дуплі, не заплющуючи очей і щохвилини ждучи, що за мною гнатимуться, і коли день, за моїм розрахунком, уже наблизився до хлопського обіду, спустився з мого сховища, вибрався на дорогу і, обминаючи ліс і село, кинувся, скільки моїх сил, по великій дорозі до вас... Верст за п'ятнадцять од вас, коло Митищ, я зустрів хлопчака, який скавав на селянській конячині; я одбив у нього конячку, вискочив на неї без сідла і ось примчався до вас.

XLIV

— Нечуване лиходійство! Треба вжити найенергійніших заходів! Це бунт!

Гайдамаччина! Повідомити до Кам'янця, щоб сюди вирушило все військо! — почулися вигуки з усіх боків.

— Ні, панове,— спинив усіх маршалок,— перш за все ми повинні знайти неприступні захистки для своїх родин і майна, бо ніхто з нас не гарантований навіть на один день від нападу того лиходія.

Слова пана маршалка зустріли схвальним шепотом; але в цей час Демосфен простяг свою руку й промовив поважно:

— Панове, прошу слова! .

Всі миттю замовкли.

— Панове,—заговорив він, підводячись у кріслі,— перш за все прошу вас бути дуже обережними, щоб те, про що я хочу вам сказати зараз, не стало відоме нашим хлопам, гадам потаємним, готовим видати нас щохвилини тому виродкові й грабіжникові. Отже, ласкаве панство, прошу вас, станьте на деякому віддаленні, ніби прогулюючись собі в саду і в покоях, щоб устерегти нас від наших шпигунів.

Коли розпорядження Демосфена було виконане, він підвівся з крісла й заговорив, понизивши голос:

— Панове! Я звертаюся до вашого шляхетського гонору й старопольської мужності. Саме провидіння, яке зібрало нас тут у такому числі, дає нам можливість негайно піймати злочинця. Він тут, він уже в наших руках. Треба тільки оточити його, зв'язати й розправитися своїм власним шляхетським судом!

І Демосфен розповів усім слухачам своїм про Кармелю-кове розпорядження, яке він чув з каміна,

— Отже, панове,— закінчив Демосфен,— розбійник з двома своїми достойними сподвижниками сидить у Кругляку, котрий прилягає до Гайдамацького лісу... Нам треба оточити Кругляк, влаштувати облаву — і звір у наших руках. Пайове! Юнаки польські! Невже ви відмовитесь узяти участь у цій почесній облаві?!

Слова Демосфена були вкриті захопленими вигуками не тільки молоді, а й поважного панства. Траплялася справді надзвичайно сприятлива нагода піймати без будь-якої небезпеки страшного злочинця. Треба було зібрати не менше ше-стисот-семисот селян, але за підрахунком виявилось, що, не звертаючись по допомогу до дальших сусідів, ті гості, які зібралися тут, могли виставити потрібну кількість хлопів, не враховуючи дворової челяді і надвірних команд, котрі мали становити кавалерію. Для того ж, щоб хлопи цілком упевнилися в тому, що латі паяться облава н а міра, Пігловський запропонував захопити з собою й зграї собак. Вирішено було негайно розіслати молодих шляхтичів по економіях усіх околишніх поміщиків, більшість із яких були принаявні, з наказом зібратися всій челяді і всім селянам, і під проводом шляхтичів рухатися вночі, пильнуючи всіляко обережності, до Кругляка.

— Для того ж, щоб бестії не встигли за допомогою якогось диявольського обману вирватися з лісу,— закінчив Демосфен, понижуючи голос,— то звеліти всім селянам, а також челяді й командам одягнути свитки й попідперізуватися зеленими поясами. Але цур! Це розпорядження, панове, треба тримати в щонайглибшому секреті й дати наказ

тільки тоді, коли хлопці зберуться на дворищі, Ми маємо справу з ворогом злісним і хитрим, немов справдешній диявол, і, що ще важливіше, котрий має в особі кожного підлого нашого хлопа найвірнішого слугу. Що ж до нас, то, щоб уникнути нового обману, треба й нам мати якісь знаки, відомі тільки нам, і я гадаю, що наші чарівні дами знайдуть можливість прикрасити нас одноколірними кокардами.

Думка Демосфена зустріла загальне схвалення. Розалія, а за нею й Агата заявили категорично, що й вони мають намір узяти участь в облаві. Маршалок почав був противитися цьому бажанню, але потім, зміркувавши, що принаймні безпечніше бути вкупі з усім товариством, аніж самому собі з дружиною,— погодився, зауваживши, однак, що в усякому разі дами зостануться з ним у кареті і вийдуть з неї тільки тоді, коли звір буде вже зацькований...

Не гаючи й хвилини, всі зразу ж узялися до діла, й, завдяки завбачливості Демосфена, ніхто з челяді маршалка не здогадався, що панство затіяло полювання не на вовків і кабанів, а на людей.

Цілу ніч ніхто з панів не лягав спати. Ще ранній світанок ледь торкнув холодною синявою небесне склепіння, а до Кругляка потяглися, зберігаючи всіляку обережність, темні, хиткі ряди селян, озброєних дрючками, вилами, сокирами, списками й навіть рушницями. Попереду, як і за ними, виступали верхи, під проводом пгшін, дворова челядь і надвірні команди.

Нечутно, тихо поповзли з усіх боків до лісу, наче комашня, темпі озброєні юрби, оточуючи його кругом щільним, суцільним кільцем.

Тим часом Кармелюк, не передбачаючи ніякої небезпеки, спокійно спочивав з Михайлом у глибоких заростях Кругляка. Ліс цей справді був найкращим місцем для схованки небагатьох людей, а разом з тим і найзручнішою місцевістю для облави. Густий, зарослий, він стояв збоку від проїжджої дороги й заповнював собою досить велику круглу улоговину, верстов зо дві в діаметрі; саме дно її вкривала глибока болотяна трясовина. Пробиратися по цій трясовині, що поросла подекуди очеретом і кущами, а подекуди переходила в зовсім рідку драговину, вкриту купинами, могла тільки людина, яка добре знає місцевість; але таких було небагато, бо ліс був надзвичайно дикий і мав погану славу. Зате диких кабанів тут було багато; тепер же в їхній оселі засів Кармелюк.

Місце, в якому він сховався, було в самому центрі болота; тут у болото врізувалася вузька, але довга смужка твердої землі, що закінчувалася невеличким острівцем, який заріс з усіх боків верболозом, очеретом, вербами і скидався своєю формою на велике гніздо. В отому гнізді й сховалися Кармелюк, Явтух, Уляна й Михайло. Було в лісі ще й інше сховище в горішньому кінці болота під великим навислим каменем, який утворював собою щось схоже на захищену з трьох боків печеру. Та острів, на якому спинився Кармелюк* був безпечніший,— у весінню пору до нього зовсім годі було й добутися, тепер же дійти до нього можна було тільки по зарослому очеретом перешийку.

На полі вже почало світати, а в глибині лісової гущі було ще зовсім темно, і тільки

верховіття дерев викарбовувалось різкіше на тлі ледь-ледь посвітлілого неба. Кармелюк і Михайло спали, а невтомна Уляна разом з Явтухом стояли в різних місцях перешийка на варті й прислухалися до дрімливої тиші лісу. Ще з півночі змінив Михайла Явтух, але втома не давала себе відчувати козакові. Остання його необачність, внаслідок якої Янчевський вислизнув з їхніх рук, не давала йому спокою й гризла безплідною злістю його серце. Нараз чуйне вухо його вловило якийсь ледве чутний приглушений тріск. Явтух швидко оглянувся в тому напрямку й завмер, уп'явшись поглядом у поріділу темряву.

Якусь хвилину всюди було тихо, потім знову почувся слабенький шелест, і раптом зірке око Явтухове виразно побачило якусь чорну масу, що поволі наближалася до нього. То не був кабан: то була істота, яка свідомо, з усією можливою обережністю підкрадалася до Кармелюкового сховища.

Не гублячи жодної миті, Явтух щосили кинувся до постаті, яка підповзала, схопив її своїми міцними руками за плечі, і не встиг той крикнути, як Явтух закинув його собі на спину, а Уляна, підбігши, заткнула йому хусткою рота. Явтух поніс захоплену жертву до Кармелюкового сховища.

Але шум розбудив ще раніше й Кармелюка, й Михайла.

— Ща там? Що сталося? — неголосно промовив Кармелюк, виходячи з зарості.

— Піймали шпиґа, батьку! — відповів пошепки Явтух.

— Шпиґа?! — вигукнув Кармелюк. — Ну, тягни ж його сюди.

В глибині зарості, що обступила густою стіною весь острівець, була складена найкраща частина здобичі, яку захопила з собою Уляна. Тут же ще тліло вугілля від догорілого вогнища, валялися рештки вечері, лежала звалена на купу зброя.

— Ану лишень, Уляно, запали скалку, побачимо, кого ти з Явтухом приволокла до пас? А ти, Михайле, іди вартувати!

Михайло негайно пішов на чати, а Кармелюк, зірвавши з себе пояса, зв'язав ним руки пійманого.

Уляна запалила тріску й піднесла її до обличчя незнайомого. Кармелюк близько нахилився до нього, але обличчя страшного розбійника справило найнесподіваніше враження на незнайомця.

— Батьку, отамане!.. Ох, слава богу,— заговорив він радісним, переривчастим від хвилювання голосом,— а я вже думав, що попався комусь іншому в руки... Ой, не хотілося на старості літ без покаяння помирати!

Радісний тон дідів вразив Кармелюка й Явтуха з Уляною.

— Та ти хто такий, звідки? Чому знаєш мене? Чого завітав сюди? — здивовано мовив Кармелюк, уважно придивляючись до обличчя худенького дідуся, який стояв перед ним на колінах.

Дідусь добродушно усміхнувся,

— Коли на все, батьку, відповідати, то треба говорити, може, й до півдня, а баритися не можна, ніколи. Глянь на мене, придивися: може, згадаєш діда, котрий приходив до тебе з іншими маршалківськими селянами просити допомоги ще років два,

а то й три тому.

— Років три тому.. З маршалківськими селянами... Може, може... Тільки не згадаю щось...*— роздумливо промовив Кар-

'мелюк, потираючи собі рукою чоло.

— Ну, пригадаєш іншим разом, синку, а тепер не до того... Збирай своїх та тікай скоріше з цього лісу.

— Що? Як? — скрикнули разом Кармелюк, Явтух і Уляна.

— Пани зібралися оточити тебе, застукати тут, облаву влаштувати... Янчевський перед веде...

— Янчевський? Де ж він узявся?

— Учора перед вечором прискакав на панське дворище, чорний, як сажа, обірваний, мов жебрак.

— Прокляття! — оскаженіло Їкрикнув Кармелюк.— Вирвався гаспид на мою голову!

— Не трать, батьку, даром слів,— тривожно перебив його старий.— Спіши скоріше з лісу. Янчевський зібрав з усіх хуторів, сіл і панів, і селян; через півгодини оточать увесь ліс, і тоді вже миша з нього не вискочить.

— Та як же він довідався, що я тут? Хто міг сказати, що я тут?

— Не знаю, а тільки йдуть вони всі сюди, з ними самих селян душ шістсот, коли не більше, а панства, а челяді... Тікай скоріше, батьку,— піймають, зв'яжуть знову...

— Правда, правда, Їване,— заквапилась Уляна, відчувши згубну небезпеку...

— Отамане, батьку...— почав був Явтух.

Але Кармелюк схопив діда за руку й заговорив грізним, лиховісним тоном:

— А скажи ти мені, чоловіче добрий, звідки ж ти довідався, що я сього разу знайшов собі притулок у цій пущі?

Старий спокійно витримав погляд, яким Кармелюк уп'явся в нього, й відповів:

— Не довідався, а додумався. Коли я дізнався, що несподівано пани зганяють на облаву всіх селян з вилами та сокирами, мені одразу відчулося щось лихе: на якого, мовляв, звіра в таку пору та таку облаву, таку силу збирають? Як почув, що до панів прискакав Янчевський і що ти побував у нього вночі, то одразу й догадався, на якого то звіра полюють... І вирішив я сповістити тебе, батьку наш рідний! Тільки не можна було довідатися, куди йдуть? Ніхто нічого

не знав. От я зміщався з нагоничами та й пішов на панський двір і там тільки, коли вже рушили з місця, дізнався, куди йдуть. Схопив коня та охляп і прискакав.

— А чи правду ти кажеш, старче? — поволі промовив Кармелюк, не одриваючи очей від обличчя старого...

— Богом пресвятим присягаюся!.. Хочу тебе врятувати... Якщо зараз іще підеш за мною, можна врятуватися через перемичку в Гайдамацький ліс.

— А скажи мені, чоловіче добрий, як це Янчевський довідався про те, що я засів у цьому місці? — недовірливо допитувався Кармелюк.

— Іване, Іване, не розпитуй, дід каже правду! — вхопила Уляна Кармелюка за

руку.— Янчевський міг почути все, коли сидів, заховавшись у своєму покої, в димарі...

— Пранда, ній міг почути все й підіслати сюди до нас кого-небудь, щоб виманити па узлісся!.. Ну, діду, пробач: лякана ворона й куща боїться: обіцяєш ти нас вивести, то не нарікай, коли я тобі, на всякий випадок, аркан на шию накину, і якщо ти надумаєш крикнути або...

— Роби, як хочеш,— перебив Кармелюка старий,— тільки не гайся, бо разом з вами загину і я.

Кармелюк накинув на шию старому аркан, — звелів Яв-тухові держати його міцно і при найменшому підозрілому рухові старого, при першому покрику в одну мить зашморгнути петлю. Руки дідові були зв'язані за спиною; за ним ішла Уляна, так що коли б старий і надумав тікати, то це йому ніяк не пощастило б. Кармелюк пішов попереду.

В лісі вже досить повидніло й можна було без труднощів розпізнавати дорогу.

Всі йшли мовчки, чуйно дотримуючись обережності: суха гілка не тріснула ні в кого під ногою. Після півгодини такого напруженого ходу Кармелюк зупинився.

— Стійте тут,— звернувся він до своїх супутників,— далі йти небезпечно,— я вилізу на дерево й обдивлюся. Наглядайте за дідом якнайпильніше, й коли що...

— Будь спокійний, батьку,— відповіли разом Уляна і Явтух.

Хутко виліз Кармелюк на верхівку дерева й глянув у той бік, де Кругляк розділявся вузькою смугою просіки з несходимим Гайдамацьким лісом. Глянув і скрикнув глухо: вздовж усього узлісся з цього боку чорніла звивиста смуга.

"Пізно! Обійшли!" — ці два слова вдарили його по серцю, як два важкі удари молота. Та Кармелюк не розгубився. Свідомість смертельної небезпеки й безвихідності свого ста-новща немов подвоїла його сили і вмить розбудила всю не-чувану енергію героя.

"Чи обійшли весь ліс, чи тільки зайняли це місце, найзручніше для втечі, і підіслали нам старого, щоб виманити нас сюди на узлісся? — почав він швидко міркувати.— А якщо й тікати,— вийти неможливо; кругом з усіх боків ліс оточений степом... Верст на п'ять ні хутора, ні села... А в панів ,:оні... безперечно, вони розставили кругом сторожу... Але так чи так, треба тікати!" — Кармелюк швидко зліз із дерева.

— Іуда! — накинувся він на старого.— Так ось як ти хотів урятувати нас? Вивести на узлісся просто в зуби панам?

— Святий боже! — скрикнув з непідробним жахом старий.— Вони вже обійшли ліс? Ну, то тепер ми всі пропали! — додав він беззвучним, сповненим розпачу голосом.

— Пропали/та, може, не всі,—прошипів Кармелюк, вирываючи з,рук Явтуха віршовку. Але раптом до з'юрмленого гуртка людей виразно долинув слабкий звук ріжка. Всі мовчки переглянулися... Віршовка випала з Кармелюкових рук...

Панове,— промовив він затремтілим голосом,— нагоничі зійшлися. Облава почалася.

XLV

Якусь хвилину всі стояли нерухомо, пригнічені жахливим відкриттям, і тільки

владний окрик Кармелюка "Назад!" — вивів їх із заціпеніння.

Обложені кинулись услід за Кармелюком до покинутого сховища. За чверть години вони вже були там. Дід прибіг разом з ними. Тепер уже було видно всім, що він прийшов сюди не для того, щоб видати їх панам, а для того, щоб остерегти від страшної небезпеки.

— Ну, діду, прости,— промовив Кармелюк, важко переводячи подих,— не повірив я тобі зразу, навчило горе й своїх людей боятися, а от тепер і ти пропадеш з нами.

— Що там про мене! Я й так натерпівся на світі! Думай, батьку, як самому врятуватися. Янчевський не помилує...

— У! Стонадцять чортів! — скрикнув Кармелюк, блиснувши налитими кров'ю очима: — Краще самому дияволу кинуся в зуби, а йому нізащо!! Слухайте,— звернувся він до всіх,— чи хочете ви зразу віддатися ворогам у руки, чи згодні випробувати ще раз лукаву долю?

— Кому охота самому лізти під батіг! — усміхнувся дід.

— Наказуй, усе зробимо,— одривчасто відповіли Явтух і Уляпа.

"— Так слухайте ж,— промовив Кармелюк коротко й глухо,— всякого, хто попадеться в лісі, пани схоплять: вони нагнали людей, оглянуть кожне дерево... Звідцїля вже не вийдеш... Щоб урятуватися, треба вибратись на узлісся.

— Так, батьку,— погодився Михайло.— Але як вибратися? Кругом нагоничі.

— Самим приєднатися до них!

— Вони ж стоять усі на узліссі; як побачать, що ми йдемо з глибини, одразу кинуться... та й упізнають.

— Переодягтися!

— В що? — перебила Уляна.— З нами весь панський одяг...

— Та й те, батьку,— додав старий,— коли рушили ми з панського двору в дорогу, я помітив, що на всіх не тільки хлопах, а й па командах поверх іншого одягу надіті були чорні свити й зелені пояси.

Зла усмішка скривила Кармелюкові губи.

— Добре придумав, диявол,— поспішив він,— але чекайте, чекайте! Це нам може піти й на руку. Атож! Бачите,— провадив він далі вже спокійніше,— нам треба тільки добути їхній одяг, прорвати цеп, що оточив ліс, і тоді ми на волі... Ну, я беру це на себе, і якщо ви все виконаєте, як я вам скажу,— ми окаплюavimo Янчевського, чуєте,— окаплюavimo найгіршого диявола, а вкупі з ним і всіх панів.

— Кажи, батьку, скоріше,— нетерпляче попросили слухачі.

— Я одягнуся старим селянином,— дід дасть мені шапку й свитку,— візьму в'язку дров на плечі й піду на узлісся...

— Святий боже! Просто катам у руки! — скрикнула Уляна.

— Ми й так у їхніх руках,— холодно спинив її Кармелюк.— Я піду до степу... Янчевський стереже, мабуть, на найнебезпечнішому місці — на просіці... Дасть бог, не впізнають...

— Як не впізнають? — гаряче заперечила Уляна.— Ти стільки разів їх дурив, що

вони в кожному справжньому дідові, та й не тільки дідові, а й бабі тепер підозріватимуть Кармелюка...

— Воно так,—чухав потилицю отаман.—Я останнього разу був у них дідом, ну а все ж таки треба зважитись, інакше — скрут.

— Якщо ризикувати треба й панів дурити, то підеш до них не ти, а я! — сміливо скрикнула Уляна. :

— Ти? Що тобі на думку спало?

Кармелюк видививсь на неї.

— Тебе зараз же схоплять, як мою спільницю. Янчевський же бачив, що його дворецького вбила жінка, котра зі мною поруч ішла.

— Так, бачив; там була жінка, а тут піде хлопець! Вислухай мене, отамане, часу мало... від цього залежить усе. Пани знають, що ти можеш перекинутися й дідом, і ксьондзом, і магнатом; але щоб ти міг перекинутися в малого хлопця — цьому не повірить ніхто. Коли я одрубую свої коси й надіну штани та свитку, побачиш,— здаватимусь малим хлопчиком, і ніхто по запідозрить, щоб таке сопля могло бути у ватазі Кармелюка.

— Молодиця каже правду,— зауважив старий,— так буде певніше.

— їй-богу! — докинув і Явтух.

— Ні! — заперечив Кармелюк.— Не буде того; там кожної хвилини небезпека... Смерть... Вона не зуміє викрутитись... проговориться... Я не пущу тебе.

— Іване! — суворо перебила його Уляна.— Пам'ятаєш нашу умову: з тобою і в вогонь і в воду! Не стримуй же мене: я не з полохливих... Невже ти думаєш, що коли вопи піймають тебе, то помилують мене? Однаково,— всіх, а особливо мене, ждуть катування й смерть, роби ж так, як певніше й краще. А за мене не бійся. Я справлюся! Заманю... От побачиш!

— Та подумай ще, пане отамане, й те, що в цьому й для неї самої єдина можливість урятуватися від пекла,— то не борони ж! — порадив дід.

Після недовгої суперечки Кармелюк мусив погодитися.

Коли Уляна відійшла в гущину й потім вернулася в дідовому одязі, всі мимоволі ахнули; так вона помолоділа, зменшилася ростом. Тепер їй не можна було дати на вигляд більше тринадцяти років. Широка свитка, підперезана поясом, і брудні, порвані штани, закочені до колін, маленькі, засмаглі ноги — всё це надавало їй вигляду бідного хлопчика в батьківськiм одязі.

— От тільки коси; рубай скоріш, Іване,— стріпнула вона головою, і по плечах її розсипалися чорні, як смола, хвилясті й довгі пасма.

— Поклади голову на пеньок! — скомандував Кармелюк.

Уляна нахилила голову й збрала всі коси в густий

жмут; Кармелюк махнув кинджалом, і вмить довгі коси відокремилися від Уляниної голови. Вона схопилася на ноги й труснула головою; чорні кучері безладно розсипалися круг

її обличчя; тепер вона ще дужче скидалася наюго

шибеника.

— Ну, все,— промовила вона, насунувши на лоб порвану дідову шапку.— Прощайте.

—* Чекай-но,— на хвилину спинив її Кармелюк, міцно притиснувши до грудей, і промовив одривчасто: — Пам'ятай і стережись!

— Не бійся. Якщо вивернусь, то й себе і вас урятую, а якщо ускочу, то живою в руки не дамся!

— Орлице моя! — знову обняв її отаман.— Слухай же уважно, як і чим їх одурити; ми без тебе теж їм приготуємо пастку й добудемо одяг нагоничів.— І він почав квапливо й тихо викладати їй свій план, а потім вакінчив: — Коли пощастить, то зразу ж біжи в Гайдамацький ліс, а наш знак — крик пугача.

— Будь спокійний, усе виконаю... Ну, прощай! — Уляна похапцем обняла Кармелюка, взяла собі на плечі в'язку сушняку, яку вже приготував Михайло, і зникла в лісовій гущавині.

Ліс уже справді був оточений з усіх боків суцільним кільцем нагоничів; за нагоничами стояв другий, рідший цеп, з надвірних команд і двірської челяді та мисливців, озброєних рушницями й пістолями; серед них, недалеко один від одного, стояли озброєні з ніг до голови шляхтичі, а за цим цепом, на деякій відстані від узлісся, розставлені були верхові стражники, щоб ловити Кармелюка, коли б йому, проти всяких сподіванок, пощастило прорватися крізь цеп.

Як і гадав Кармелюк, Янчевський з добірними воїнами зайняв найнебезпечніше місце — вузький прохід поміж двома лісами. Пан же маршалок зупинився на узліссі, що прилягало до степу, куди, як би не міркувати, Кармелюк не кидався б.

Навкруги ридвана маршалкового товпилося чимало вершників; коней з ридвана не випрягали, щоб мати можливість при найменшому замішанні пуститись навікача; та, незважаючи на всі ці запобіжні заходи, пан маршалок умирав від страху. Розалія не схотіла сидіти в ним у кареті й стала на узліссі поряд з паном Рудковським... Вона, власне, не усвідомлювала того, що робилося з її серцем, але вона відчувала незвичайне хвилювання, не схоже, між іншим, на те, яке могла б викликати небезпека. В зеленому мисливському костюмі, з кинджалом і пістолем за поясом, у великому капелюсі, від якого спускалося на плечі пір'я, Розалія була знадливо ефектна, і юний пан Рудковський просто танув у присутності красуні, не знаючи, чим догодити їй і як виявити перед нею свої лицарські доблесті.

— Ну що, пане, піймаємо нашого розбійника чи він нас піймає? — звернулася Розалія до свого кавалера.

— Ха-ха! — відповів, самовдоволено усміхаючись, Рудковський, хвацько підкручуючи свої вусики.— Коли б він був справді чаклуном і зумів би перекинутися на зайця, то й тоді, пшепрашам, пані, шельмі не пощастило б вислизнути з наших рук!

— Але чого ж ми стоїмо й нічого не робимо?.. Горю від нетерпіння...

— Я поділяю почуття папі... Облава — це потіха холодних вдач... Зійтися з ворогом у полі, кинутися за ним навздогін, ринутися, па одчай душі, в бурю небезпек...

— Але коли ж почнеться та облава? — Розалія перебила патетичну промову

кавалера.

— А ось зараз дадуть сигнал і тоді почнемо заглиблюватися в ліс, поступово стягаючи кільце, оглядаючи при цьому по дорозі кожен нірку, кожне дерево.

— Ах, як усе це повільно й нудно,— зітхнула Розалія, кусаючи з досади свої знадливі губки.— І справді, в цьому нічого немає шляхетного... Сімсот на трьох-чотирьох! Фе!

— О ясновельможна папі,— почервонів до вух Рудковський,— коли б не обов'язок підкорятися провідникові нашої облави,— я то ж мить кинувся б у гущавину лісу і або вивів би зв'язаного збійщо до панських ніжок, або сам би там зостався.

— Невже? — усміхнулася Розалія й недовіжливо глянула на почервоніле обличчя зарозумілого юнака.— І пан не побоявся б зустрітися з Кармелюком?

— Єстем, пані, уродзоний шляхтич польський,— гордо відповів Рудковський,— і нічим не заслужив від пишної пані такої образи.

— О пане ласкавий,—усміхнулася Розалія,—в тому немає ніякої образи,— на жаль, треба признатися, що наші шляхтичі, найславетніші, бояться Кармелюка, наче виходця з того світу.

— Пшепрашам, пані, не всі шляхтичі схожі на пана Хойнацького!

— Гой! А молода шляхта зважиться піти на Кармелюка сам на сам?

— Якщо тільки того побажає богиня, красуня, крулева наша, то я сам забуду й обов'язок, і покору,— палко заговорив Рудковський, але Розалія перебила з поблажливою усмішкою палкі звірвання юнака й промовила милостиво:

— Крулева цього не зажадає, бо знає, який Кармелюк одважний і сильний — то лев, і вона не захоче ризикнути так нерозважно життям молодого сміливця.

— Присягаюся святим патроном гаряче скрикнув Рудковський,— сьогодні пані переконається в тому, що молодість — не завада для одваги і що підлий хлоп сильний тільки хлопською хитрістю; але одвага благородного шляхтича йому незнайома!

— Не знаю,— задумливо протягла Розалія.— Нинішній день покаже, чи правда на боці мого молодого лицаря.

Безмірно потішений привітними словами красуні, Рудковський припав до її ручки гарячим поцілунком, затвердим наміром будь-що відзначитися сьогодні й звернути на себе увагу богині.

Нижню сцену нараз перервав несподіваний гамір:

— Стійте! Держи! Лови! Не пускай! — закричали нагоничі, і слідом за цим почувся якісь жалісливі схлипування й викрики:

— На бога! Не буду!! Ой господи!

В одну мить Рудковський одірвався од ручки красуні й кинувся, мов лев, до натовпу нагоничів, що когось обступили. Він побачив, здивувавшись, невеликого хлопчика — брудного, обшарпаного, але разом з тим дуже гарненького. До смуглявого обличчя Уляни й короткого хвилястого волосся якнайкраще личив чоловічий одяг. І тепер ніхто б не міг запідозрити, що цей замазюка хлопчик — жінка. Побачивши молодого пана, хлопчик од жаху впав йому до ніг.

— Хто єстесь?! — грізно накинувся на нього Рудковський.

— Хлопець... із... села... села... — затнулася Уляна і нараз зміркувала, що не знає й одного села з цієї близької місцевості. Серце її одразу впало, і холодний піт побіг гадючкою по спині... Та, на щастя, сам молодий пан вивів її із скрути.

— Із села, з села! — перебив він її. — Сам бачу, що не з міста! Та що ти тут робив? Як з'явився?!

— Ой паночку ласкавий, простіть, більше не буду! Мати хвора... в гарячці конає... солома вся вийшла... ні на чому й окропу зогріти... Я подумав: боже милостивий! Від того ж панові кривди не буде, якщо я сухих гіллячок зберу, щоб матусі...

— Що??? — закричав Рудковський, наступаючи на нібито хлопчика. — Як ти смів тут красти панське дерево?

— Не дерево, не дерево, паночку, саме ломаччя, ось хоч і подивіться: самі гіллячки та патички,

— Мовчи, щеня! — грізно перебив Уляну Рудковський. — Пустити вас у ліс, то ви й дуби з корінням повибиваєте... І все те піде за гіллячки та патички... Ану, хлопці, — гукнув він нагоничам, — усипте йому з двадцять лоз, щоб знав, як красти панський ліс!

— На бога, пане, помилуйте! — скрикнула Уляна з непідробним жахом і кинулася в ноги Рудковсіжому, намагаючи в той же час за рукавом кинджал.

"Покінчу одразу з ним і з собою!" — мигнуло їй у голові. Але думка, що труп її викриє обман і що кумирові її на долю випадуть тортури й смерть, примусила її знову благодати панича.

— Ой господи!.. Ой боже! Рятуйте, помилуйте... Поми-и-луйте! Я все... все, — зойкала вона не своїм голосом, впиваючись у ноги Рудковського; але страх нібито хлопця ще більше додав запалу молодому героєві.

— Не хочеться? — зареготав він. — От і слічно: вдруге не крастимеш. Всипте ж!

Гайдуки кинулись і вхопили хлопця за плечі.

— Пустіть... згляньтеся... помилуйте! — забила Уляна, як божевільна, в руках гайдуків, але велетні держали її міцно і що менше за свого начальника схильні були до милосердя.

"Що ж це? Ганьба... загибель?!" — як блискавка, мигнуло в голові Уляни, і вона шалено рвонулася з рук катів; але ті цупко держали свою жертву, мов у залізних лещатах.

— Не втечеш, шибенику! — реготали зловтішно мучителі, скручуючи назад хлопцеві ліву руку, що на якусь мить була звільнилася. — Не втечеш! Бач, як звивається, наче вуж... Ану, стягай з нього свитку, щоб не заважала...

— Пропала! — зарепетувала в пориві одчаю Уляна, зраджуючи себе ще більше; та поляки під час боротьби не звернули уваги на її обмовку... — "Тепер не дадуть і покінчити з собою..." — Нетямлячись од страху, вона стала кусати гайдукам руки, щоб при цьому маневрі звільнити собі хоч на мить праву руку й устроїти собі в серце кинджал...

— Ах ти, щеня! Кусатися? — заричав укушений гайдук. — Ламай йому руки... За

горло души... Зривай усе...

— Царице небесна! — прошепотіла, втрачаючи останні сили, нещасна й, заплющивши очі, ждала катувань...

XLV1

— В чім річ? Чого так кричить цей хлопець?

Уляна розплющила очі й побачила молоду, гарну пані.

— Та це хлопчиська піймали: з лісу ніс хмиз,— відповів Розалії Рудковський.

— Але чого ж він так кричить і ридає?

— Звелів, йому всипати двадцять лов, * так він ніжитьс'я й боїтьс'я... Нічого! Потерпить трохи, а шкура нова виросте!

— Це перший прояв шляхетської хоробрості? Знущатися з хлопчика? — з презирливою посмішкою зауважила Розалія.— Ні, я не дозволю бити хлопчика, він такий нещасний і гарнесенький... Та й провина його невелика: в'язка хмизу! Пху!!

— Але "якщо дозволити хлопам брати хмиз — вони розбестяться! — виправдувався присоромлений шляхтич.

— Який скнара! — знизала плечима Розалія.— Пан ліпше м"же скористатися з нього: розпитати хлопчика про розбійників. Якщо він збирав хмиз, то, можливо, бачив їх де-небудь.

— Вельможна пані поєднує в собі два образи — і Кіпріди, і Паллади! — захоплено промовив Рудковський, який проклинав у цю хвилину свою необачність і горів бажанням загладити невинне враження і чимсь відзначитись.

Уже при першій появі пані маршалкової гайдуки зупинилися, вважаючи за непристойне шмагати в присутності вельможної пані. Не тямлячи себе від радості, прислухалася Уляна до діалога красуні в Рудковському; вона боялася вірити несподіваному порятунку, але її надія виправдалася.

— Назад! Пустіть його! — крикнув Рудковський гайдукам.— Ей ти, блазню, йди сюди та подякуй вельможній пані, що врятувала тебе від заслуженої кари! — підкликав Рудковський хлопчика, махнувши рукою.

— Хай вас бог благословить, ясновельможніа пані! — від душі скрикнула Уляна, і обличчя її зашарілося густим рум'янцем.

— Еге ж, справді, хлопець хоч куди! — мовила Розалія до Рудковського.— Випрошу собі за козачка. Але нехай же пан розпитає його.

— О, ма ся розуміць! — поважно відповів Рудковський і дав хлопцеві знак наблизитися.— Слухай, ти,— заговорив він грізно,— ясновельможна пані врятувала тебе від кари, та цього мало; якщо ти надумаєш збрехати мені або обманити мене хоч на півслові, то я без усякого жалю повішу тебе на першій гілляці; якщо ж казатимеш правду, то не тільки дозволю тобі забрати з собою цю в'язку хмизу, але ще й дам тобі нагороду.

— Ой паночку... Все, як на сповіді... все, що тільки пан хоче! — відповіла Уляна, передчуваючи щасливе завершення справи і докладаючи всіх зусиль, щоб приховати свою радість.

— Отже, відповідай, по-перше, чи далеко ти заходив у глушину лісу?

— Туди, в саму гущавину... до болота...

*— А вдійшов звідки?

— З того боку... Набрив хмизу та й хотів назад... вибіг уже на узлісся, аж дивлюся,— кругом пани й люди; я шусту у другий бік — там те ж саме, в третій — і не протовпишся, просто стіною стоять; гадав, тут прослизну і от попався...

— Виходить, сколесував увесь ліс?

— Ой, чисто весь ліс, паночку, ніг не чую!..

— Добре! Ну, а скажи по правді, чуєш, по правді,— грізно ще раз мовив Рудковський,—чи не зустрічав ти кого в лісі?

— Ой паночку... бачив! — Уляна зробила якпайдурніший вираз обличчя, оглянулася павкруги і промовила боязко: — Там, на болоті, дідько ворушиться.

— Що ти ще вигадуєш, дурню! — прикрикнув на хлопця Рудковський.

— їй-богу, паночку,— гаряче вела своєї Уляна,— от бодай би я своєї мами не бачив, якщо він там не сидів, та не один... Я як глянула...— затнулася і спинилася від страху Уляна.

— Що-о? — протяг Рудковський.

— Як глянула, кажу,— виправилась Уляна,— на мене та нечиста сила... то я від страху мало до землі не присів... Та згадав молитву... одійшло... Ну, я й давай ноги на плечі!

— Чекай-но, ти, дурню,— перебив Уляну Рудковський,— а бачив ти обличчя тих дяблів?

— Бачив, паночку, бачив... Одного з них ось так, з ніг до голови бачив. Я під кущем заліг, а він вийшов так із зарості, що посеред болота, став і прислухається...

— А який же він із себе? — запитали разом Рудковський і Розалія.

— Високий, куди вищий за пана; одяг на ньому дорогий і обличчя таке гарне: вуса й чуприна русяві, а очі... от добре не роздивився,— буцім сині...

— Та це ж він! — скрикнула Розалія, й обличчя її густо почервоніло. •

— Хто він? — перепитав Рудковський.

— Та Кармелюк же...

— Ой матінко! — сплеснула Уляна руками, вдаючи переляк.

— Хіба вельможна пані знає його? — Рудковський швидко перепитав Розалію.

— Що за питання! — різко обірвала Розалія.— Звичайно, бачила колись не раз у сусідки... і пан Янчевський так часто описував його мені,— рум'янець пані Розалії розлився до самих вух.— Але, пане,— скрикнула вона жваво, бажаючи перемінити тему розмови,— ми ж маємо в руках можливість піймати гайдамаку негайно.

— І честю присягаюся, ми нею скористаємося! — гаряче промовив Рудковський і звернувся до хлопчика: — Слухай! Ти знаєш те місце, де тобі з'явився дідько?

— Знаю, знаю.

— І можеш нас провести туди?

— Ой паночку, я вам краще розкажу, а сам... ой, страшно! — заговорила Уляна з удаваним страхом.—На них же можна тільки із страсною свічкою йти... а в пана...

— З нами тобі нічого боятися: коли дідько побачить нас, то в нього самого свічки в очах заскакають... Ось, на тобі таляр,— і Рудковський жбурнув Улянці срібну монету, котру та спритно впіймала в шапку,— доведеш — одержиш удвічі більше, а надумаєш утекти — шкуру...

— Ой, ні, ні! — вискнула Уляна...

— Прекрасно! — перебив її Рудковський і звернувся до своїх слуг: — Панове, а хто з вас піде зі мною по Кармелюка?

— Перша я! — задерикуватو відповіла Розалія.

— На бога! Хіба богині краси місце серед нетрів, бо літ?— сполошився Рудковський.—Та й мене з'їсть пан маршалок!

— А, виходить, пан боїться за себе, щоб не попасти на сніданок до малжонка? То заради кого ж він розтринькує свій запал?

— О, за одну усмішку пані я ладен лягти кістями! — запально скрикнув пан Рудковський.— Але тут для пані буде не те що незручно чи небезпечно, а просто неможливо пройти... Гляньте на хлопчиська: весь одяг на ньому порваний, а ноги по коліна в багні...

— Гаразд... Я відступаю,— відповіла, подумавши, Розалія,— але з. єдиною умовою, що пан дасть мені обіцянку на слово гонору, що він приведе до мене Кармелюка живого, не-покаліченою!

— Присягаюся всіма богами Олімпу! — підніс руку Рудковський.

— Слічно... І нехай пан ще намотає собі на вуса, що коли десять, а може, й сотня вб'ють одного, то це викличе в мене до пана тільки презирство...

— Нехай крулева буде спокійна й згадає мої слова,— відповів Рудковський, палко блиснувши очима.— Сама доля посилає мені нагоду запевнити в моїй відданості пані, і присягаюся: раніше, ніж наші соратники дійдуть до половшій лісу,— Кармелюк буде вже тут, коло панських іг, і я віддам мій трофей цілковито у руки нашої божественної володарки!

Зважаючи на цю панську присягу, Розалія ласкаво обіцяла юнакові почекати його на узліссі.

Найближчі нагоничі всі до єдиного зголосилися супроводжувати молодого пана, але Рудковський не захотів брати з собою хлопів, а одібрав душ вісім з двірської челяді і в супроводі Уляни безстрашно кинувся в глиб лісу. Уляна не. йшла, а летіла; головна і найнебезпечніша частина плану була виконана цілком успішно. Забувши свою роль дурнуватого й боягузливого хлопця, вона сміливо йшла поперед невеличкого ;загону, роздивляючись одержану монету й підкидаючи її в руці.

— Тихше, ти! Бач, розходився як! — обірвав її один з гайдуків, рудий велетень, котрого починала залишати недавня хоробрість у міру того, як віддалялися від узлісся.

Цей тихий окрик змусив Уляну схаменутися. Вона одразу присмирніла й

повернулася до своєї ролі. Після півгодинної мандрівки, що проходила в супроводі всіляких острого, Уляна привела, нарешті, ляхів до вузької стежки, схованої в очеретах, яка з'єднувала острівець з твердою землею.

— Там, там,— зашепотіла Уляна, простягаючи руку в напрямі до острова, і позадувала за спину гайдуків.

Всі зупинились, і несподівано однаковий жах охопив одразу всіх: вони самі в лісі, відокремившись від загону... перед Кармелюковим сховищем, а хто знає, скільки там засіло гайдамаків? Хлопчисько бачив трьох, але їх моя^е бути й тридцять три!

— Ні, так навмання лізти не можна...— прошепотів Руд

ковський.— Треба вперед послати вивідача *— подивитися, скільки їх там. Панове, хто полізе перший? (

Гайдуки мовчки переглянулися між собою й замовкли: ніхто не був охочий на цей геройський подвиг.

— Та ось хлопчина нехай полізе,— тихо сказав, нарешті, рудий. Йому й найзручніше; знову ж, якщо його й помітять, то йому нічого не станеться...

Всі одразу вхопилися за пропозицію рудого. Уляна почала відмовлятися, вдаючи, що боїться... цілувала руки панові, просила зглянутися над нею й не посилати її в страшне кубло, але при першій погрозі Рудковського скорилася своїй долі й поповзла поміж очеретами. Забравшись на острів і впевнившись у тому, що товариші вже встигли сховатися, Уляна повернулася назад і сказала Рудковському, що гайдамаків на острові вже немає, але що там — чого, чого тільки не накидано! Жовті й білі гроші* одяг панський і зброя... Це повідомлення, а особливо його друга частина, зразу піднесло настрій переслідувачів. Уже давно серед народу ходили легенди про незчисленні скарби, котрі Кармелюк приховує в різних місцях; уява заграла в пожадливих серцях.

— Та ти часом не брешеш? — нерішуче перепитав хлопця Рудковський.

— От щоб я додому не вернувся, коли неправда, щоб я сходу сонця не діждався, щоб я...— почала була божитися Уляна, але Рудковський перебив її.

— А чи добре ти обдивився все кругом?

— Скрізь облазив, обдивився й лози, й очерет.

— Ну, то vedi. Панове—обернувся він,—зведіть курки й по одному за мною.

На острові зустріло поляків невеличке розчарування: грошей виявилось небагато (їх навмисне розсипав Кармелюк для принади), але зате скрізь валялася зброя й одяг Янчевського, котрий зараз же й упізнав Рудковський. Це доводило, що в сховищі справді був притулок Кармелюка, а що розбійник залишив його не більше, як годину тому,, доводила купа незгаслого жару з розкиданою навкруги неї картоплею. Оглянувши все, Рудковський нерішуче спинився посеред печери.

— Але куди ж дівся той шельма? — промовив він уголос.— Втекти не міг. Може, він засів десь по дорозі, щоб перейняти нас.

— Ні, ні,— втрутилась Уляна,— якщо їх тут немає, то я знаю, куди вони сховалися. Ніхто не догадається, а я знаю...

Через те, що слова хлопчика вже один раз цілком виправдалися, то й Рудковський і гайдуки поставилися тепер до нього з цілковитою довірою. *

— А як же ти знаєш? — все-таки спитав пан. ' ч

— Я в цьому лісі бував не раз,— то по ягоди, то по гриби,—заторохтіла Уляна,—і тут на болоті, ніхто не знає, ніхто ніколи й не догадається, хоч увесь ліс перенишпорити й перерити, є камінь величе-е-зний, а під тим каменем діра — печера, я там колись три пригорщі білих грошей знайшов. Вони туди пішли... їй-богу, туди!

— Може статися,— заговорили гайдуки,— хлопчик моторний.

— А де ж той камінь? — спитав Рудковський.

— Тут, край болота... Болотом пройти, то ніхто й не побачить і не почує... А з діри тієї тільки один вихід... Усіх їх можна перестріляти.

Принадлива перспектива накрити Кармелюка й перестріляти всю його ватагу знову заповонила уяву Рудковського, тим більше, що з слів хлопчика видно було, що цей напад не загрожував їм ніякою небезпекою.

— Гляди ж,— промовив він уже прихильно,—* доведеш, то одержиш іще таляр, а ні...

— Всіх перестріляємо, як бога кохам! — скрикнула Уляна, потираючи руки, і очі її блиснули щирою радістю.

— Ну, а куди ж іти?

— Та отак, навпростець, болотом,— відповіла Уляна.— Тільки треба пороздягатися й попідкачувати холотпі, бо як де,— то доведеться по пояс брести.

— Ну, а ти що ж, у свитині полізеш? — обізвався рудий, обережно скидаючи свої, як видно, нові чоботи і ставлячи їх збоку.

Всі, навіть і сам Рудковський, послушали Уляниної поради й, поскидавши свитки, пояси й чоботи, а дехто й капелюхи, склали все це в очереті на березі...

Почалася нова мандрівка. Уляна сама добре не знала дороги через болото і тому не раз провалювалася по пояс. Після доброї півгодини щонайтяжчого переходу Уляна звернула в густо зарослий очерет і, пробравшись крізь ту гущавину, обережно виткнула голову і ту ж мить злякано шаснула назад.

— Ну, що? — тихо спитав її Рудковський.

— Ой пане, вони там! — шепнула Уляна з удаваним страхом.— Рушниці видно.

Від слів хлопчика знову повіяло па всіх холодом жаху... Однак Рудковський переборов себе й, трохи розхиливши очерет, припав очима до утвореної щілини; перед ним постала така картина: сажнів за сто від них, край трясовини, підіймалася велика безформна брила граніту й ніби врізувалася рогом у болото; з тилу вона здавалася суцільним сірим каменем, але від болота, і саме з того пункту, звідки спостерігав Рудковський, можна було виразно бачити кінці рушничних цівок, направлених, як видно, з печери на бо* лото; витикався ще підбитий цвяхами чобіт, що висунувся якось необережно з зеленої стіни; і видно було зігнуту, спм-ну чоловіка в синій чумарці, який, видно, притаївся на порозі печери...

Рудковський випустив з рук очерет і мимохіть посунувся назад...

Не було сумніву розбійники були там; їх відділяло тільки сто сажнів!.. Але вже один побіжний погляд одразу переконав Рудковського в тому, що їх там було не три, а набагато більше: самих цівок він нарахував п'ять, а хто знав, скільки гайдамаків притаїлося в глибині печери?..

Становище Кармелюка було якнайвигідніше: з трьох боків його захищала гранітна стіна, а єдиний невеликий отвір захищало п'ять, а може, й цілий десяток рушниць, і тому що брести до печери треба було болотом, то ясно було, що, раніше ніж загін Рудковського встигне наблизитися до неї хоч на п'ятдесят сажнів, Кармелюк перестріляє їх усіх до одного. Це всіх дуже збентежило.

— Не сидіти ж нам тут доти, доки зійдуться нагоничі? — похмуро промовив рудий велетень.

— і виходити звідціль страшно; якась дрібничка може викрити нас! — зауважив другий.

— Залишається одне,— прошепотів Рудковський,— послати хлопця, щоб покликав нам підмогу. Тоді й слава зостанеться нам, і ми уникнемо видимої небезпеки.

XLVII

Пропозиція пана Рудковського трохи заспокоїла вояків. Уляна ж ледве могла приховати сзою радість при такому несподіваному повороті справи.

— Тільки пустити його самого,— додав Рудковський,— то, либонь, чкурне з лісу, а ми зостанемося тут сидіти до ночі.

— Побий мене бог, паночку, якщо я зараз же не побіжу до пана...— Уляна мало не сказала: "пана Янчевського", але зам'ялася й пробурмотіла скоромовкою: — та от до того, котрий там... тут...

— Та він не знає, до кого й податися,— зауважив рудий.— Знову ж таки, йому й не повірять...

— Правда,— погодився Рудковський.— Нехай хтось із наших піде з ним. Та ось ти, Філіціане! — кивнув він рудому.— Гляди ж, нас тут зостанеться тільки десятеро, в ліпшому разі — по два на гайдамаку. Жени сюди побільше нагоничів з нашого боку, та тільки тихше, щоб не злякати...; Скоріше, розумієш?

— За хвилину,— відповів велетень, вельми задоволений з того, що може так чи інакше відкараскатися від страшної атаки.

Тихо, майже нечутно побрела назад Уляна з своїм супутником. Серце в грудях Уляни стрибало й калатало від захвату. "Врятовані... і він врятований!! Зпову свобода, радість, воля!" — шуміло в голові. Вона докладала неймовірних зусиль, щоб приховати свою радість і зберегти удаваний страх... Цього разу подорож минула гаразд, і хвилин через двадцять вони доправилися до зарослого очеретом берега, де позалишали свій одяг. Уляні знову довелося зірватися разів зо два й упасти долілиць.

Дійшовши до берега, Уляна накинула на себе першу, яка трапилася, свитку, підперезалася зеленим поясом і намірилася уже йти, але, оглянувшись, побачила, що супутник її й не думає одягатися, а роздратовано нишпорить в очереті руками.

— Пане, пане! Та чому ж пан не одягається? — обізвалася до нього тихо Уляна.

— Як же одягатися, коли нема у віщо? — сердито буркнув рудий.

■*— Як нема у віщо? Та ось ж скільки одежі!

— Скільки одежі! Буду я надівати чуже лахміття! Мого одягу немає!

При цих словах гайдука серце Уляни завмерло, вона поблідла, руки й ноги похололи...

— Чоботи нові, каптан, шаровари з тонкого сукна,— сердито бубонів рудий, нишпорячи всюди.— Все тут поклав, тут, своїми руками, і от — нема нічого... Це ж не голка! Ніхто ж узяти не міг... Сто тридцять чортів, у каптані ще й п'ять талярів було... Добра мені облава!

І ніби не покладаючись на свою пам'ять, він підійшов до загальної купи й заходився перекидали речі.

— Не моє, не моє! — приказував він за кожною одежи-^ ною.— І чоботи не мої, і це не моє...

Уляна стояла ні жива, ні мертва, не знаючи на що зважитися, що робити? Тікати було безглуздо, ударити ножем ризиковано та й незручно.

Рудий ухопив тим часом останню одежину й, пошпуривши її па землю, закричав, обернувши до Уляни червоне від люті обличчя:

— Немає! Кажі ж, який дідько міг тут захопити мій одяг?!

Одчай повернув Уляні розум.

То чого ж пан так на мене гнівається? Чим же я винен? — промовила вона плаксивим голосом.— Я ж поперед усіх ішов... Може, хто з панських товаришів захопив речі й переховав їх у інше місце, в кущі... Не всі ж лізли разом у воду!..

Хлопцеве пояснення видалося рудому вельми ймовірним, тим більше, що він поліз у воду чи не перший.

— Може бути,— пробурчав він сердито.— Та далеко ж не занесли... десь тут запхнули...— І він подався був до кущів обнишпорити всі зарості, але хлопець рішуче став проти цього наміру. f

— На бога, пане, скоріше, надівай що попало, потім своє знайдеш, воно ж не втече... Я не зостануся тут і хвилини... я сам утечу... Ой господи! Та ті ж гайдамаки, що ми їх застукали, сховалися десь за кущем і підстерігають нас, так і гляди, що бабахне з-за дерева... Ой матінко! — залементувала вона на весь голос, витираючи рукавом очі.— За що ж я гинути мушу?

— Цить, ти, ідоле! —із злістю шарпнув рудий Уляну за плече.— Через тебе в ці нетрища залізли!

— Та хіба я хотів сюди йти? Самі звеліли... Ой, що мені тепер од матері буде!.. І свитку дідову порвав, і штани пропали,— лементувала Уляна в тому ж тоні й, глянувши з-під рукава, задоволено помітила, що рудий хапливо натягає на себе чийсь чоботи й свитку.— Ой, одпустіть мене, паночку: пропали мої дрова, ще й батько мене одлупцює!

— Та замовкни ти, чортове падло,— оскаженівши, прошипів рудий,— а то я тебе по голові так трісну, що й ноги витягнеш! Ну, йди,— штовхнув він з такою силою Уляну в плече, що вона мало не впала на землю.

Але .той поштовх видався Улянї найніжнішою ласкою. Вона прийняла від очей рукав і пустилася бігти. Відбігши сажнів на двісті від болота, Уляна приклала руки дудочкою до рота й закричала щосили:

— Сюди! Знайшли! Знайшли!!!

Поки Уляна вела сцену з Рудковським, Кармелюк з товаришами теж не гаяв даром і хвилини. Закінчивши влаштовувати нібито лігвище, він заходився міняти свою зовнішність. Треба було користуватися тим, що було напихати. Перш за все Кармелюк змішав розтертий порошок з соком молочаю й густо вимазав собі цією сумішшю чуприну й вуса. Від цієї "помади" світле волосся його зразу стало якогось брудно-бурого кольору й позлипалося на голові твердими закрутками. Вуса Кармелюк підрізав і розтріпав, так що вони тепер не стелилися двома хвилястими пасмами навколо його повного гарного рота, а стирчали на губі бурою щетиною, наче вуса в моржа. Потім він нарізав сирих картопляних лушпайок і заходився натирати ними собі шкіру. Після двох-трьох хвилин такого втирання шкіра його потемніла й набрала брудно-коричневого відтінку. Вже від двох цих операцій обличчя Кармелюкове дуже змінилося, коли ж він натер ще очі цибулею, так що вони геть почервоніли, наче уражені трахоною,— то Кармелюк зовсім перемінився.

Але то було-ще ііе все. Кармелюк мав дивовижне вміння змінювати свою постать, поставу, голос, інтонацію й навіть . риси обличчя. І коли він підвівся, зігнувши спину, втяг голову в плечі, сперся на палицю, якимось незграбно розставивши ноги, сумно похилив голову й розпустив губи, то весь він так одмінився і в такій мірі скидався на якогось придуркуватого сільського дядька, що Михайло не міг утриматись від захвату.

— А їй-богу, батьку, мабуть, ти й справді з чортами накладаєш! Хоч убий мене, не те що ляхи, а я й сам не впізнав би тебе!..

— Не кажи гоп, поки по перескочиш!. — спинив його Кармелюк.

Закінчивши гримуватися, Кармелюк з товаришами залягли в найближчому рові, притрусивши себе листям і всяким ломаччям. І як тільки ляхи відійшли слідом за Уляною в глиб болота, вони попереодягалися в залишений нагоничами одяг і притаїлися в кущах.

За своєю незмінною звичкою до франтівства Кармелюк захопив новенькі чоботи й новенький одяг рудого гайдука й тим мало не привів усю справу до фатальної розв'язки...

Забившись у гущавину, з тривожним почуттям ждав Кармелюк з дідом і Михайлом умовного крику Уляни: хоч і так видно було, що вона провадила діло успішно, але Кармелюк дуже добре знав, що в таких ризикованих випадках буває багато несподіванок, і треба справжньої геніальності, винахідливості й рівноваги духу, щоб впоратися з усім. Тисячі думок і образів, одні страшніші за другі, роздирали його. Але ось нараз із лісової глибини до них ясно долинув радісний Улянин крик: "Сюди! Знайшли! Знайшли!!!"

Від радості й несподіванки Кармелюк раптом відчув страшенну кволість у всьому тілі.

— Слава богу! — прошепотів він, перехрестившись.

— Вовіки слава! — проказали за ним побожно дід і Михайло. .

— Ну, тепер, братове, за останню роботу! — хвацько скрикнув Кармелюк, схопився на ноги й розправив могутні плечі.

Очі його блищали. Уляна була в безпеці, а для нього починалася гра ризикована й небезпечна, як танок серед устромлених у землю ножів; але якраз оте ризикування й давало одважній душі Кармелюка жагучу, гостру радість.

— Ви біжіть просто на Янчевського, до лісу, і намагайтеся зрушити його в глибину, а я побіжу по узліссі... Пильнуйте ж... А там, у лісі, наш сигнал — крик сови.

Товариші потисли один одному руки й з гучними криками: "Знайшли, знайшли!!" — кинулися в різні боки.

Ще не добігши до узлісся, Кармелюк почув жвавий гамір і одривчасті крики... Видно було, що хвилююча новина встигла вже розповсюдитися. Незабаром перед ним замелькали й постаті нагоничів.

— Сюди! Скоріше! Скоріше! — закричав на весь голос Кармелюк, кидаючись просто на постаті, що бігли попереду...

— Хлоп од пана Рудковського! — почулося десь коло нього.

— Де? Хто? — перепитав другий голос.

— Та онде біжить.

— Покликати його сюди!

Ех ти, хлопе, стривай, пан кличе! — почулося з різних боків навколо Кармелюка.

Кармелюк зупинився.

— Сюди, сюди! — закричало йому кілька голосів. Треба було йти на пана.

"На пана, то й на пана!.." — вирішив про себе Кармелюк.

З усіх панів єдиний Янчевський був йому небезпечний, але цей пан, що кликав його до себе, не міг бути Янчевським.

Кармелюк зняв шапку, осунувся, згорбився й сміливо пішов на поклик.

— Ти від кого? — почув він молодий голос. Голос видався отаманові знайомим; він глянув з-під навислих брів і побачив, що з ним розмовляє молодий Алоїз Пігловський.

"Тьху ти, диявол, і треба ж було отак напоротися!" — скрикнув у думці Кармелюк, але не розгубився й відповів спокійно:

Од пана Рудковського.

— Правда, що накрили Кармелюка? *

— Як же... там гайдамаків з півсотні.

— А ти куди біжиш?

— По підмогу — до пара Янчевського.

— Ну, поквап же його, а ви за мною, хлопці! — крикнув воякам Алоїз Пігловський.

Нагоничі з своїм ватажком пробігли повз Кармелюка. Він навіть не сподівався, що зможе так легко відкараскати-ся від зустрічі, яка могла завдати йому серйозних ускладнень.

— Всьому допомагають чорна свита й зелений пояс, вигадані дияволом на нашу

погибель! — прошептав Кармелюк з веселою усмішкою.— Спасибі ж тобі, друже люб'язний, за добру послугу. При зустрічі віддячу!

Тепер Кармелюк був майже в цілковитій безпеці. Випадок допоміг йому прорватися крізь заслону нагоничів. Тільки зустріч з Демосфеном, який добре знав його в обличчя, могла викрити його, але Янчевський ні в якому разі не міг з'явитися тут.

Хвилини двадцять прождав Кармелюк, щоб дати можливість нагоничам заглибитися в ліс, а потім рушив з спокійним серцем уперед, наближаючись до вузької перемички, яка відокремлювала Кругляк від Гайдамацького лісу. По дорозі його гукнули ще двічі-тричі, але зустрічі ті були зовсім незначні й тільки ще раз переконали Кармелюка в тому, що вигляд його не викликав ніякої підозри. Отак він добрався, нарешті, до крутого виступу лісу, за яким уже видно було жадану перемичку.

Демосфена не було,— дорога була вільна.

Кармелюк широко дихнув, розмахисто перехрестився, вийшов із зарості й подався просто на переїзд до Гайдамацького лісу. Кругом не було й душі. Почуття бурхливої радості охопило Кармелюка; він наддавав ходи, як нараз із-за виступу лісу почувся швидкий тупіт, і на вузький перешийок, що розділяв два ліси, винеслася просто на Кармелюка молода амазонка. Від люті Кармелюк на мить завмер на місці, пославши в думці круте слово амазонці; він хотів був шаснути в ліс, але це вже було запізно: дама помітила його.

— Ей ти, хлопе, йди сюди! — гукнула вона, осадивши коня.

— "Підійти хіба, шпортнути ножом тай гайда в ліс?" — майнула Кармелюкові думка, але зразу ж він змушений був відмовитися від цього: із-за лісу виїхали два озброєні з ніг до голови стайничі й зупинилися на пристойній відстані від пані. Робити було нічого: треба було підійти до пані, яка починала виявляти явні ознаки невдоволення.

— Ну, як бог не захоче, то свиня не з'їсть,— шепнув собі Кармелюк, зняв шапку й, набравши вигляду дурнуватою, клишоногого дядька, наблизився до амазонки.

— Чому не йдеш зразу, коли тебе кличуть? — зустріла його суворим окриком вершниця...

— Бо не чув,— відповів Кармелюк, невміло вклоняючись, почухав потилицю, і нараз, глянувши в обличчя красуні, яка струнко сиділа в сідлі, він з жахом побачив, що на нього дивиться сама дружина маршалкова, пані Розалія.

"Ну біда! — мигнула думка, мов холодна змія прослизнула.— Жінка впізнає, впізнає, як бог свят!"

— Бидло! — прошипіла з презирством Розалія.— Але де ж пан Янчевський з своїм загоном?

— Та поїхали туди! — пробурмотів Кармелюк байдужісіньким, дурнуватим тоном.

— Куди "туди"? — роздратовано перепитала його Розалія.

— Тд в ліс же...

— Виходить, правда, що піймали Кармелюка?

— Та піймали ж!

— Де ж? 4

— Там... на болоті...

— Де там?

— В лісі... в самій пущі.

— А ти ж звідки?

*— І я звідти...

— Куди ж ти йшов?

— Гм... покликати всіх останніх...

— Покличеш потім, а тепер візьми коня за повід і проведи мене туди, до болота.

— Що? — мимохідь скрикнув Кармелюк.

— Не чуєш, чи що? — скипіла горда красуня.— Бери, кажуть тобі, коня за повід і веди до всіх!..

Кармелюк завмер.

XLVIII

"Як, вирвавшись ~в таким смертельним ризиком із жахливої пастки, знову йти туди, просто в зуби ворогові, і саме в цю хвилину, коли, може, відкрито вже страшний обман?!" — пронеслось у голові Кармелюка. То було понад людські сили — вирватися з виру і втонути на самому березі!

— Пані ласкава... та бійтесь бога, чи можна ж вам туди їхати? — заговорив він, хвилюючись, своїм натуральним голосом.— Там ціла купа гайдамаків, а Кармелюк звір, диявол: він не милує нікого, ні жінок, ні дітей... Хоча й піймають

його пани, то він перекинеться вужем і таки вислизне з панських рук, а, зустрівшись з панею, всадить їй ножа в спину або...

— Брешеш, хлопе! — гнівно перебила Кармелюка Розалія й, блиснувши очима, додала гордо: — Я Кармелюка не боюся! Веди! Не примушуй мейє двічі давати наказ.

Кармелюк узяв коня за повід... Він навіть не усвідомлював того, що робить... Тікати було неможливо... Коли б стайничі навіть не вцілили в нього, то пострілами привернули б увагу інших, і тоді ризик упав би не тільки на нього, а й на його товаришів, які, напевне, ще не встигли заглибитися в ліс... Машинально він повів коня, маючи якусь невиразну надію, що в лісі йому пощастить одкараскатись од красуні. На щастя, пройшовши з конем кілька ступнів по узліссю, Кармелюк наткнувся на широку стежку, він на неї зараз же і звернув. Як тільки вони заглибилися в ліс ступнів на двісті,— до їхнього слуху виразно долинули гучні крики багатьох голосів...

— Що це? — спитала Розалія і трошки поблідла.

— А зв'язують розбійника,— квапливо відповів Кармелюк; йому нараз майнула надзвичайно смілива думка.— Тепер пані може їхати безпечно... Та й взагалі такий красуні боятися Кармелюка нема чого,— додав він задушевно,— та й сам Кармелюк ніколи не забуває жіночої ласки...— І, не давши красуні опам'ятатися, Кармелюк пустив повід і тихо крикнув: "Гайда!"

Кінь понісся вскач.

Стайничі, які їхали на відстані, не чули розмови пані з мужиком, але побачивши, що вона пустила коня вскач, помчали за нею теж.

Кармелюк спинився збоку, пропустив повз себе вершників і тільки вони зникли в лісовій гущавині, пустився щодуху до Гайдамацького лісу.

Розалія якось не звернула уваги на останню фразу мужика. "Невже піймали, невже в'яжуть?" — зарілося їй у голові, і жаль не жаль, а якесь близьке до нього почуття зацміло в серці красуні.

Вона підскакала до болота саме тої хвилини, коли Янчевський, зіскочивши з коня, кричав Рудковському:

— Як? Пан обложив уже годину тому шельму й досі не бере його?.. Та він же міг сто тисяч разів утекти, прорватися...

Рудковський уже вибрався з болота й стояв на купині проти печери. Штани йому були високо закасані, тоді ноги, сорочку і все тіло вкривало липуче багно... Шапку він загубив десь, і збитий у ковтуни чуб стирчав якось незугарно над головою. Вигляд його взагалі був комічний і зовсім не відповідав войовничому виразові обличчя й грізно піднесений рушниці.

— Він не міг прорватися,— зарозуміло відповів . Рудковський,— на дорозі стояв я із жменькою сміливців...

— Котрі боялися й підступити до шельми! — злобно перебив Демосфен.

— Не боялись, а сміливо ждали підкріплення! — спалахнув Рудковський і нараз помітив Розалію, яка підскакала до берега. Обличчя його з червоного стало буряковим.— А тепер справимось і самі,— викрикнув він навмисне голосно й, переборюючи свій страх, кинувся просто через болото до печери.

— Ні, нехай пай спочине ще в очереті! — гукнув Янчевський і теж кинувся до входу печери.

За ними рушили цілим натовпом нагоничі, челядь і пани... Демосфен і Рудковський прибігли майже одночасно й разом учепилися: Рудковський у чобіт, а Демосфен у венгерку нібито Кармелюка. Суперники рвонули з усієї сили й мало не попадали навznak.

— Шельмівство! — закричав Демосфен, підіймаючи вгору скручену жужмом венгерку.

Від струсу приставлені до кущів рушниці попадали па землю. Нагоничі вдерлися до печери.

— Там нема нікого! Обман! — закричали кругом десятки голосів.

Рудковський як стояв, так і застиг з чоботами у руках.

— Хлопчисько, ти погубив усю справу, ти випустив злочинця з наших рук! — накинувся на Рудковського оскаженілий від злості Янчевський.— Як ти смів устривати в моє діло?!

— Пане! Єстем гоноровий шляхтич!.. Нас привів сюди хлопець,— ледве пробурмотів Рудковський.

— А справді! Де ж хлопчисько? Тягни йрго, сюди! — закричали кругом усі.

Нагоничі кинулись у всі боки. Хлопця не було.

— Шукайте, шукайте! Він обдурих вас і буде чекати, поки ви його піймаєте! —

нетямився Демосфен, ошаленіло тупаючи ногами.— Він тепер сміється з дурнів, котрих зумів ошукати ось цією свиткою!

Янчевський пожбурих венгерку Кармелюка об землю. Від сильного вдару венгерка розгорнулася, і ще на більший подив юрби з неї вивалилися: вишита жіноча сорочка, спідниця, фартух, керсетка, намисто й одрубані Улянині коси...

Жінка! — скрикнула Розалія.— Жінка ошукала всіх!— І, задихаючись од сміху, вона впала на луку сідла.

Днів через три Кармелюк з Уляною, Андрієм і Михайлом щасливо повернулися до свого старого гнізда. Дмитро з рештою людей давно вже з тривогою чекав отамана, бо й до лісової корчми дійшли чутки про папську облаву. Коли ж вони побачили Кармелюка й почули з його уст розповідь про незвичайне врятування, то захватові їхньому не було краю.

Цей новий доказ виняткової кмітливості й одваги отамана підніс ще вище авторитет його в очах і без того сліпо відданої ватаги, а Уляна своїм подвигом заслужила прозвіско — отаманша.

Спочивши день після пережитих хвилювань, Кармелюк приступив до поділу здобичі. Всі цінні речі, забрані в сади

бі Янчевського, були вже складені в погребях корчми, а провізія — в лісових ямах та імпровізованих засіках.

Поділивши рівно і гроші, й речі між усіма членами ватаги, Кармелюк звелів Андрієві одвезти половину всієї суми грошей селянам Янчевського і роздати їх. Це Кармелюкове розпорядження обурило й здивувало Уляпу.

— А їм же за віщо давати гроші? — звернулася вона до отамана з прикрим нерозумінням.

— А як же ти гадаєш, серце, чого ми нападали на Янчевського?

— Щоб помститись йому!

— Для цього досить було б підняти його на вірьовці... А навіщо ми захопили в нього і гроші, і все добро?

— А що ж, хіба треба було залишати його собаці? — спалахнула Уляна.— Якщо ми не братимем, то на що житимем? Сам він заробив, чи що? З селян надер...

— От саме так! — сказав напучувальнио Кармелюк.— Якщо Янчевський надер грошей із своїх селян, то їхнє добро їм і повернути треба.

• — А нам же який у тім клопіт? Хіба ми їм за няньок приставлені? Вони мовчать та гнуться: "Бери, мовляв, пане, що хочеш", а ми за них будемо голови підставляти?..

Кармелюк хотів був заперечити Уляні, але його перебив Дмитро.

— Ні, мати командиршо, батько отаман правду каже: треба й селянам необгризеиу кісточку кидати, і вони нам пригодяться: перше — допомога щодо фуражировки, друге — показують дороги, третє — і некрути з них важні бувають, а на випадок біди хто виручить — селяни! Так переховають, що ну! Це вже так! Отаман правду каже!

— От бачиш, Уляно, Дмитро — старий солдат, а й то правду більше розуміє, ніж ти, а ти ж жінка, і серце в тебе повинно бути добріше...

На тому й закінчилася коротка розмова, але вона залишила глибокий слід у душі Кармелюка. А втім, розжовувати й обмірковувати висловлені одне одному думки не було коли: для Кармелюка розгорнулося широке поле діяльності: гроші, провізія й вірні люди — всього тепер у нього було багато. Чутка про повернення Кармелюка хутко розійшлася поміж селянами; вони майже щодня приходили до корчми Уляни з проханням захистити їх од панського насильства.

Крім реальної сили, яку мав Кармелюк, ім'я його було так окутане казковістю численних надприродних легенд, що одне слово "Кармелюк" нагонило смертельний жах і паралізувало будь-якого сміливця. Після кожного пограбування Кармелюк віддавав більшу частину здобичі місцевим селянам.

І щоразу Уляна не могла утриматися, щоб не сказати з цього приводу кількох несхвальних слів...

— Ех, соколе мій! І охота тобі розриватися? — зауважила вона. — Всіх же не нагодуєш і не одягнеш... Наділиш їх, а вернуться пани, знайдуть у селян награбоване і з них же по дві шкури здеруть...

— То що ж, по-твоєму, робити? — обривав її Кармелюк. — Собі все забирати?

— І собі, й тим, котрі з нами йдуть... ну зрідка й комусь допомогти...

Але Улянині зауваження залишали в душі. Кармелюка тільки почуття досади, а на вчинки його не мали ніякого впливу.

Популярність Кармелюка зростала. Кожен ішов до нього сміливо із своїм горем і нуждою.

— Та що ти їм віриш, батьку, — з досадою казала Уляна, дуже невдоволена цими вторгненнями, — все це вони брешуть про свою бідність... Сподобалося, либонь, чужими руками жар загрібати... А чого самі не йдуть до нас на підмогу? Хоч дурні, та хитрі! Знайшли собі попихачів!

Але ці слова Уляна промовляла вже так просто з досади; з кожним днем ватага Кармелюкова поповнювалася новими людьми. Все, що було по селах наймолодшого й найсміливішого та дужого, спішило до нього.

І це бажання Кармелюкове розширити свою ватагу — вкрай не подобалось Уляні: вона мала на увазі тільки розбій та грабїж, а така велелюдність тільки ускладняла справу і не давала їй ніякої присутньої користі.

— Соколе мій, — ніжно заговорила одного разу Уляна, тулячись до могутніх грудей отамана, — чи не занадто багато набираєш ти людей?

Вони сиділи з Кармелюком біля входу до своєї печери; голова Кармелюка спочивала на колінах красуні, а очі задумливо стежили за дрібними хмарками, що пливли в глибині голубого неба. Кругом панували чудова тиша й прохолода...

— Доволі було б з нас і півсотні вірних людей, а то вже перевалило за сотню! Та хто їх ще знає і звідки вони, і що вони? Так наберемо на свою голову всяких шпигунів?

— Я приймаю тільки своїх! — відповів Кармелюк, не одводячи від неба очей.

— Своїх! — сказала насмішкувато Уляна. — Тільки через те й свої, що православні, ну та хіба важко на час трьома пальцями лоба перехрестити? Та й свої бувають гірші,

ніж чужі, продадуть за дукат і рідного батька... От і вчора: пащо ти прийняв того сліпого на одне око — Луку?.. Ніхто його з наших не знає, а я пригадала, що бачила його якось з паном одним,— за форејтора він їхав! Тільки тоді в нього обидва ока були цілі...

— Ну то що ж? Онисько в самого Янчевського за фурмана був, а знайди ти душу вірнішу.

— Е, що Онисько! Ониська одразу наскрізь видно, а в цього шельми дарма що одне око, а так подивляється, наче хоче всю душу просвердлити.

— От не злюбився тобі сліпий! — усміхнувся Кармелюк.— А може, тому він до нас і прийшов, що на панській службі око втратив. Важко селянам, а двірським ще важче. Я це знаю, Уляно!

— Знаєш ти багато,—нахмурилась Уляна.— Тебе через твою добрість усякий дурень ошукає! Соколе мій,— промовила вона ніжно,— прошу тебе, не бери ти цього Луки: от чує моє серце, що...

— Ні, Уляно,—перебив її Кармелюк,— мало що кому здасться! Судити про людину по тому не можна; якби хто сказав про нього щось погане, а так, по жіночих прикметах, чинити не можна!

— Та нащо він нам, хіба мало рук? їй-богу, їх уже й так занадто багато, важко й переховувати.

— А хто ж ховає під полу добуту шаблю, Уляно? — відповів Кармелюк.

Уляна не добрала змісту цієї алегоричної фрази, але відчула, що тут криється щось недобре.

— Ну, то не годувати ж їх даром? Розбити на частини й посилати на роботу! — провадила вона: — Он Шмуль казав мені, а він же все знає, що пан Бойко держить у коморі гроші й що грошей у нього тисяч десять, а золота, а срібла! Команди всього душ вісім, та чи й буде! Пошли Дмитра з хлопцями; справляться й без тебе.

— Ти знову за своє, Уляно! — досадливо промовив Кармелюк.— Не для грабежу й розбою штовхнула мене доля сюди, а щоб допомогти людям вибитися з польської неволі...

В цей час поблизу почулася хода, і з-за рогу показався Андрій.

— А що, все гаразд? — живо звернувся до нього Кармелюк.

— Слава богу, батьку,— відповів Андрій,— а от згадав я... ще днів два тому, а може, й більше... дав мені один дід якогось папірця тобі передати... а я й забув, засунув його в шапку... Може, щось і потрібне...

— Де ж він? — швидко спитав Кармелюк, підводячись із місця.— Ех, як же це ти так, Андрію! — докорив він товаришеві.— Адже даром ніхто й папірців не пересилатиме!..

— Винен, батьку! їй-богу, винен, зовсім з голови випало, ось зараз приліг на шапку, чую — шерхотить щось,— мовив Андрій, вивертаючи й виймаючи з-під підшивки в кілька разів складеного, пожмаканого й засмальцьованого листа.— Я туди,— от, і згадав...

Та Кармелюк не дослухав його виправдань. Вихопивши листа з рук, він розірвав

конверта й розгорнув папір... Пробігши кілька рядків, Іван мимохіть опустив руку з листом і густо почервонів.

— Не може бути!..— скрикнув він і пожадливо заходився читати.

iXLIX

Уляна стояла поруч Кармелюка і відразу помітила хвилювання, яке охопило його, як тільки він прочитав перші рядки.

— Отамане, що сталося? — спитала вона стурбовано.

При цьому запитанні Уляни Кармелюк помітно знікнів, зім'яв листа й сховав його в кишеню.

— Нічого! — відповів він недбало.

— Наказу ніякого не буде? — спитав Андрій.

— Ні, йди!

Андрій пішов до товаришів,

— А лист же від кого? — спитала Уляна.

— Від давнього друга.

— Від давнього друга?.. Що ж він пише?..

— Та нічого цікавого...

— Чого ж ти так почервонів і скрикнув? — У голосі Уляни одверто прозвучало недовір'я.

— Та того, що зрадив. f — Чому?.. ^

В очах Уляни застрибали ревниві вогники.

— Тому, що він живий і здоровий...

— І, може, кличе до себе? Обманюєш ти мене, Іване... Скажи правду, від кого лист? — спалахнула Уляна.

— От пристала, їй-богу,— силувано усміхнувся Кармелюк.— Та кажу ж тобі: від попа одного, чи то пак,— затнув —ся він,— од солдата... мого полку... хоче до нас...

— Неправда твоя! *— скрикнула Уляна, і чорні очі її заблищали.— Обманюєш ти мене, не хочеш сказати правди!.. Слухай, Іване, ти знаєш, я ревнива, як сатана... Від самої думки про те, що ти можеш мене розлюбити, розум мені туманиться... серце розривається... Ну ось, послухай! — вона взяла Кармелюкову руку й приклала до своїх грудей, що бурхливо здіймалися.— Бачиш, кров уся кипить... Люблю тебе дужче, ніж свою душу! — скрикнула вона, обвиваючи його шию руками й гаряче тулячись до його грудей.— Не муч же мене, скажи мені: цього листа... його писала жінка?!

— Ні,— відповів Кармелюк, вже оволодівши собою.

На хвилину по обличчю Уляни розлився спокій, але потім в очах її знову спалахнув тривожний вогник.

— Ну, так дай його мені! — т— промовила вона.

— Нащо він тобі? Ти ж однаково не зможеш його прочитати.

— Все одно, дай! — настійно попросила Уляна.

— Ні, ти це облиш, Уляно! — Кармелюк нахмурився.— Лист мій, і нікому я його не віддам.

—■ Ага! Не віддаси?! — скрикнула Уляна, і очі її блиснули, як у кішки.— Виходить, не від друга лист... виходить, знайшов в собі другу, кращу...

— От посипала вже; видно, жінка завжди буде жінкою: "знайшов другу, кращу"... Ех ти,— перебив її Кармелюк і ласкаво взяв за руку.

Уляна вирвала свою руку.

— Дай листа! — промовила вона хрипко.

— Я сказав уже тобі...

— Отже, не хочеш казати правди? — прошепотіла краг суия, задихаючись, і близько прихилилась до Кармелюка.

— Як же я примушу тебе повірити!

— Ну, то я дізнаюся сама! — прошепотіла Уляна.— От дізнаюся!..

Охоплена бурхливою хвилею загального збентеження й злості, Розалія якось забула про чудну поведінку свого провідника. Її тільки страшенно тішили спритність і нечувана одвага Кармелюка, який зумів вивернутись із такого безвихідного становища й ошукати всіх панів. Та коли вона повернулася додому й залилася сама в своїй опочивальні, перед нею нараз воскресла вся остання сцена від слова до слова, і зразу ж пані згадала чудну поведінку мужика, про котрого вона зовсім забула під впливом гамірливого дня. Чому той дурнуватий мужик сказав наостанку таку дивну фразу: "Такий красуні немає чого боятися Кармелюка, і він не забуває ніколи чарівних очей І"

Як міг дурний мужик додуматися до таких слів та й як він посмів сказати такі слова пані? І звідки він знає, чи забуває Кармелюк чарівні очі, чи ні? Розалія відкинула звислий на чоло локон і втупила розплющені очі в нічну темряву. Незрозуміле хвилювання охопило її при спогаді про чудну поведінку дурного мужика.

"Та він потім виявивсь і зовсім не таким дурним, як то мені здалося спершу,— міркувала далі Розалія.— І очі його, й постава ніби все переродилось, а потім навіщо він стьобнув коня, а сам пішов? І куди?.. Коли поверталися з облави, я уважно оглянула всі обличчя — його не було серед нагоничів. А голос?.. Та що це?.. Вона чула, чула вже той голос!.. Матко свента! Та то ж був вій, сам Кармелюк!" — тихо скрикнула Розалія й, підвівшись, сіла на своєму ліжку. По всьому тілу її немов пробігла тепла хвиля; серце забилося часто. Тепер уся картина постала перед нею в новому освітленні, і всі вчинки й слова нібито дурня знайшли своє пояснення.

— Та як він упізнав її одразу? Тепер вона пригадує, як він збентежився, глянувши на неї. "Кармелюк не забуває чарівних очей",— промовила сама собі Розалія, і серце її солодко стислося.— А вона ж його мало не занапастила. Але яка одвага? Оком не змигнув і пішов за нею просто в пащу ворогам. Ні, такого сміливця вона ще не зустрічала ніколи! Тільки з ним була там жінка...—пригадалося їй через хвилину відкриття, зроблене Демосфеном.— Хто вона йому? Дружина, сестра чи просто розбійниця? Гм!.. Навіщо вій брав її з собою?" В серці Розалії заворушилася досада: "А. може, вона випадково попала сюди. Проста, дурна хлопка, хіба вона може причарувати такого героя?"

До самого світанку не спала Розалія, пригадуючи свою зустріч з Кармелюком, а

перед ранком їй приснилося, що Кармелюк переносить її в лісових хащах через гомінкий струмок

і, притискуючи до себе, шепче на вухо: "Кармелюк ніколи <не забуває чарівних очей!"

Повернувшись з облави, пан маршалок наступного ж дня почав давати розпорядження для негайного переїзду до Ка-м'янця, але на свій подив зустрів з боку дружини рішучий опір. Звичайно, Розалія мотивувала свою думку тим, що зараз принаймні безпечніше залишатися дома, ніж вирушати в дорогу, ще не знаючи, куди кинеться тепер Кармелюк.

Демосфен підтримав Розалію. Остання подія й особливо невдача з облавою хоч і збили трохи його пиху, але посилили злість і бажання будь-що відомстити ненависному хлопві. І тому що Демосфен і Розалія, думці яких маршалок звик підкорятися, стояли на тому, що треба залишатися дома, то маршалок відклав збори. Хоробрості йому надавало ще й те, що в домі його, з огляду на цілковиту руїну власного гнізда, оселився й. Демосфен, все ще, незважаючи на останні невдачі, овіяний ореолом переможця над Кармелюком, і кілька молодих шляхтичів, котрі добровільно віддали себе в розпорядження Янчевського; вони утворили з себе щось на зразок загону добровільців, що поставив перед собою мету — знищити страшну зграю розбійників.

На превеликий жаль Рудковського, він не міг прилучитися до цього загону безсмертних, бо Демосфен такий був лютий на нього, що тільки спільні зусилля всіх втримали його від якогось лихого вчинку, та й, крім того, жахлива помилка Рудковського зробила його посміховиськом в очах панства, і всі втратили довір'я до його військових здібностей. Та це ще тільки дужче піддрочило палкого юнака: він запрягався так чи інакше піймати Кармелюка, піднести себе в очах громадськості й тим скорити горде серце Розалії.

Тим часом до садиби пана маршалка трохи згодом дійшла звістка про те, що Кармелюк появився в сусідньому повіті — це якоюсь мірою заспокоїло його. Але Демосфен не вгавав.

— Не вірте, не вірте шельмі, панове! — казав він при кожній нагоді. — Підла лисиця навмисне замітає сліди й показує фальшиву дорогу. Він послав туди купку своїх негідників, щоб заспокоїти нас, а так і дивіться, що вирине десь тут і застукає всіх зненацька!

І Демосфен справді пильнував.

День у день гасав він сам і розсилав своїх вірних ад'ютан-тів по сусідах, умовляв їх не залишати своїх садиб і збиратися всім, хто може носити зброю, та прилучатися до нього. Ця гарячкова діяльність Янчевського була вельми на руку Розалії, бо близька й постійна присутність узятого поза своїм бажанням кохання почала з деякого часу особливо обтяжувати красуню. А втім, за винятком цієї неминучої неприємності, Розалія не могла тепер поскаржитися на нудьгу. Життя в садибі минало гамірно, весело й навіть бурхливо. В домі маршалка утворилося щось на зразок головного штабу. Молодь збиралася сюди на боротьбу з Кармелюком, сусіди того, щоб почути

останні новини, дами того, щоб повеселитися. Гостинний маршалок приймав своїх гостей по-старовинному... Вино лилося рікою, музика не вмовкала, а красуня Розалія прикрашувала й пожвавлювала бенкети; розмови здебільшого точилися навколо Кармелюка.

Одного разу, повернувшись із чергової своєї рекогносцировки, Демосфен увійшов до зали, в якій зібралося товариство й проводило час у веселих балачках, і урочисто оголосив:

— Панове, радійте й веселіться: тепер уже гайдамаки в наших руках!

— Як? Що? Чому? — посипалися з усіх боків запитання.

— Невже піймали? — скрикнула Розалія.

— Ще не піймали, але піймаємо, і це така правда, як те, що я, Янчевський, стою перед вами!

— Чому? — скрикнули всі разом.

— Знайдено спосіб!

— Який? Хто сказав, хто придумав? — всі кавалери й дами, які були в залі, оточили Янчевського.

— Придумав я, — а який спосіб — не скажу нікому, поки не приведу сюди шельму з закутими руками й ногами.

— Але, ггаіе, чому ж? Ми ж нікому не скажемо! — защебетали дами...

— Якщо пан не скаже, то я просто вму від цікавості!... — пропищала одна з панянок.

— ■ Дозвольте, дозвольте, я вгадала! — скрикнула дружина судді. — Наш пан Демосфен довідався, хто коханка Карме-люкова, й підкупив її, щоб вона видала злочинця.

— Воронь боже! — гордо відповів Демосфен. — З хлопами я не стану входити ні в які стосунки.

— Ну, то інше!.. Я знаю, знаю! — запищала друга панянка.

З усіх боків почулися всілякі гадки, здогади, але Янчевський стояв серед дам, немов скеля серед спінених хвиль, і стійко витримав цей натиск...

В залі все пожвавішало і всюди заговорили, висловлювались усілякі припущення.

— Але мені ж ти скажеш? — шепнула Розалія Демосфену й непомітно виманила його на терасу.

— Ні, моя крулево! — тихо відповів Демосфен, палко тулячись губами до пещеної ручки красуні. — Не скажу й тобі.

— Але чому ж? — брови Розалії гнівно зійшлися.

— Не можу, моя радосте!.. Одне необережне слово, навіть півслова... і все загинуло... Адже стіни тепер мають вуха, а двері язика...

— То, виходить, ти не віриш мені?..

— Вірю, вірю... Як своєму серцю, але на терезах лежить спокій всієї губернії, а тому...

— Не скажеш? — перебила його Розалія.

— Карай мене, як хочеш,— Янчевський драматично схилив голову,— але я зостануся чесним солдатом.

— Добре ж! — зловісним тоном шепнула Розалія.— Тп згадаєш не раз про свої слова!

Наступного дня Розалія змінила тактику: вона спробувала ласками випитати у Янчевського дразливу таємницю, але, незважаючи на всі її хитрування, Янчевський був твердий, мов загартована сталь, і це ще дужче інтригувало й дратувало Розалію.

А втім, цього разу красуні не довелося довго мучитись; минуло днів десять після описаної сцени, панство, довго засидівшись після вечері, вже збиралося йти спати, коли це двері їдальні відчинилися й до кімнати ввійшов дворецький і підійшов до Янчевського.

— Вельможний пане,— промовив він, низько вклоняючись,— якийсь чоловік питає панську милість!

— Хто? Звідки? Чого? — різко запитав Демосфен.

— Він не каже про себе нічого,— доповідав тихо дворецький,— він тільки велів передати панській милості ось це й сказати, що він жде пана коло воріт.

При цих словах усі одразу замовкли й з цікавістю почали дивитися на принесений предмет; то був старовинний чавунний перстень з таємним масонським знаком Ч

Очі Янчевського загорілися. Він глянув на перстень, відкрив малюсінський медальйон, який був у ньому... Мимовільний, тріумфальний вигук вирвався в нього — він поривчасто схопився з місця й попрямував до дверей.

— На бога, Феліксе! Спинися!.. Тебе хочуть піймати в пастку! — скрикнув маршалок.

— Ні, панове! — відповів Демосфен, блиснувши очима.— Присягаюся вітчизною,— тепер мене не піймає ніхто!..

Сак-так Кармелюкові пощастило заспокоїти ревниві підозріння Уляни; пожежу було погашено, але не зовсім: ревни-

вій уяві, красуні було дано поштовх. Раніше вона зовсім не цікавилася минулим Кармелюка: свідомість теперішнього щастя переповнювала її серце й затуляла собою все,— і минуле, і майбутнє. Тепер же Уляна почала розпитувати стороною про минуле життя Кармелюка й без труднощів довідалася від Андрія, що отаман одружений, має двоє дітей, що раніше вони жили з дружиною душа в душу, а потім посварилися. :

Цього Уляні було досить: "Лист від дружини,— вирішила про себе отаманша,— вона кличе його до себе".

Уляна стала підозрілива, дратівлива й навіть сумна, а Кармелюк все частіше задумувався: не раз він ішов то в ліс, то в корчму, то до ватаги.

Взаємні їхні стосунки помітно охололи: шалена пристрасть Уляни не зустрічала тепер такої відповіді, а пестощі були ніби силувані, і це завдавало Уляні страшенних мук і ще дужче роз'ятрювало підозрілість уяви. Вона не залишала Кармелюка й на хвилину, коли ж він відходив від неї — стежила за ним.

— Скажи, скажи ж мені правду,— казала вона майже щоразу, як тільки вони з

Кармелюком залишалися вдвох,— я нічого не казатиму, я тільки хочу узнати правду: друяшна тобі написала листа?

— Я вже казав тобі, що ні.

— Ну, то інша жінка? — провадила Уляна, не помічаючи досадливого тону Кармелюка.

— Уляно, чи ти даси мені коли-небудь спокій? — відповідав Кармелюк, зціплюючи зуби.

— Прости мене, соколе мій, орле мій! Не буду більше, не буду! — скрикувала Уляна, ловила його руки і вкривала їх поцілунками.— Ой, так перетліло моє серце, так вимучилося. Люблю тебе! Не віддам нікому! Один ти в мене, як сонце на небі!

Вона до болю стискувала Кармелюка в своїх обіймах і, ридаючи, припадала до його грудей.

— Та що це з тобою сталося, Уляно? От видумала сама собі муку,— заговорив Кармелюк, ласкаво проводячи рукою по її голові,— та хіба я бачуся з ким чи тікаю від тебе?

— Чого ж ти став такий зажурений? — казала Уляна, підіймаючи голову і впиваючись у Кармелюка чорними, повними сліз очима.— Чого ти не розмовляєш зі мною? Все мовчиш, задумуєшся! Про що ти думаєш?..

— Ех, що тобі до моїх дум, Уляно!

— Ні, ні, скажи все. Я хочу знати, що тебе мучить, що тебе гризе?

"■— Навіщо казати! Казати — значить, знову сперечатися з тобою та сваритися, а я сварок не хочу! Сумно й так!

Уляна обняла Кармелюка за шию й, задихаючись від жаги, все говорила, перемішуючи слова з поцілунками:

— Покинь усе, покинь журбу! Люби мене, як і раніше,— весь світ для, нас!

Та вогненні ласки красуні вже не запалювали Кармелюка так, як колись.

Такі розмови відбувалися мало не щодня, і що частіше повторювалися вони, то рідшими були відповіді Кармелюка, а це, з свого боку, мучило Уляну й ще дужче роз'ятрювало її ревниву уяву. Всі ці причини споруджували між Кармелюком і Уляною немов колючий живопліт...

— А чи ти чув, до чого довело селян твоє чернецьке добродійство? — сказала одного разу з тріумфальною злісною усмішкою Уляна.

— А що таке? — здригнув Кармелюк, не обертаючись.

— Янчевський ловить селян і гуртами висилає їх до Сибіру.

В голосі Уляни виразно прозвучала прихована зловтіха.

Кармелюк глянув на неї з-під брів, і гарне, але зле в цю хвилину обличчя отаманші справило на нього відразливе враження, і нараз він відчув, що вся вона, з своїм вузьким егоїзмом, бурхливою пристрастю й повсякчасним бажанням підкорити його волю своїм корисливим цілям — обтяжує його і сковує...

— А тобі що ж до них? — відповів він грубо.— Твоя ж шкура ціла.

— Ха-ха-ха! — розсміялася Уляна злим, тремтячим сміхом.— От уже як! А раніше ти

так зі мною не говорив.

— Бо не знав тебе.

— Хто ж тепер напоумив тебе?

— Ніхто інший, як ти сама.

— Я? І ти можеш казати мені це? Мені, що тобі віддала і серце, й тіло, і життя все, й душу? — вирвалося з диким зойком з грудей красуні.

Та Кармелюк не почув тону цього зойку.

— Тіло й серце віддала, це правда,— відповів він різко,— а про душу не кажи; нема її в тебе й не було ніколи!

Обличчя Уляни спалахнуло від образи, очі посипали іскри.

— Немає в мене душі, ну гаразд! Розбійниці так і годиться,— промовила вона глухим і тремтячим від хвилювання голосом.— А яка ж це голубка з ангельською душею знайшлася тепер? Жінка слинява чи нова коханка?

Годі! — грізно крикнув Кармелюк.—Осточортіло мені слухати твою гризню. Гей, Уляно, стережися!

Та грізний окрик отамана тільки ще дужче розлютив Уляну.

— Ні, ти стережись, Іване,— прошипіла вона, стискуючи його руку,— пам'ятаєш моє слово: люблю тебе більше, ніж своє життя, але іншій не віддам! Чуєш: дешево не віддам тебе!

— Лякати мене надумала! Облиш! — Кармелюк вирвав свою руку з рук Уляни.— Коли я й чорта в пеклі не боюся, то тим більше не побоюся сказеної жінки! Ти це так і знай!

Він круто обернувся й пішов у ліс, а Уляна як стояла, так і впала на землю.

L

У плутаних, насичених ревнощами розмовах отаманші була частка правди: чим частіше закипали між ними сварки, чим різкіше проявляла Уляна свій владний і пристрасний характер, тим частіше згадувалася Кармелюкові Олеса. У всьому вона була цілковита протилежність Уляні. Вона перша розгадала невиразні пориви його душі, вона опромінила його душу чудовим сяйвом, як прекрасна зоря глибину моря. Вона не забула його й тепер' і дитячими, сповненими ніжною любові словами спішила остерегти його від небезпеки.

Кожний різкий вибрик Уляни тільки викликав ще раз перед Кармелюком чарівним образ молодії дівчини.

У хвилину спокійного роздуму Уляна розуміла й сама, що її поведінка тільки дратує й охолоджує Кармелюка. Та чи й був у неї якийсь серйозний привід для ревнощів? Нічого, крім голої підозри.

І Уляна опановувала себе: вона знову ставала веселою, п'янливо-пристрасною, оточувала Кармелюка піклуванням, ласкою, пестощами, але тільки-но зривалося з його уст єдине різке чи підозріле слово, і вся ця штучна робота руйнувалася вмить; з уст Уляни зривалися прикрі докори, погрози, Кармелюк брав шапку і йшов у ліс.

Настрій його ще погіршився за останній час, бо кинута Уляною зозла фраза про те,

що Янчевський висилає селян у Сибір, виявилася цілковитою правдою. Ця звістка внесла болючий розлад у душу Кармелюка, але тим гарячковіше він узявся до своєї діяльності.

Жаркий липневий день хилився до вечора. Уляна й Кармелюк сиділи на порозі своєї печери, як нараз у глибині ущелини почувся шелест розсовуваних гілок. Уляна й Кармелюк насторожились; шелест почувся не з того боку, звідки звичайно приходили свої, й, крім того, в ньому чулося щось боязке, невпевнене.

— Сховайся! — одривчасто промовила Уляна. '

— І то правда,— погодився Кармелюк і, підвівшись з місця, зайшов до печери; він простягся на землі коло самого краю її, щоб йому було й видно, й мути все, тцо відбувається знадвору, витяг з-за пояса jlic/ro.ili й поклав їх коло себе, готовий в одну мить убити підозрілого гостя. Уляна повисмикувала з-під очіпка волосся іі падала своєму обличчю страшного виразу чаклунки. Обое нашорошились. Але на величезний подив Уляни кущі в глибині ущелини розсунулися й на галявину вискочив худий світловолосий хлопчик, надзвичайно убого одягнутий, років десяти-дванадцяти⁴⁷. Побачивши чаклунку, хлопець мимохіть заворушив губами і підніс руку до лоба, але бідолаха все-таки переміг себе й, знявши з голови діряву шапку, попрямував неспіливо до печери.

— Чого прийшов сюди? — зустріла його замогильним голосом Уляна.

— До вашої милості, тіточко. Воли пропали в нас.

— Ну, то що ж?

— Поворожіть, якщо ваша ласка! — хлопчик низько вклонився.— Всі кругом кажуть, що коли ви поворожите, то й скотина знайдеться.

-т— Всі кажуть... А ти сам звідки?

— З Головчинців.

У печері почувся рух; Кармелюк присунувся на ліктях до виходу. Ні Уляна, ні хлопчик не помітили цього.

— Хто ж тебе направив сюди? — далі допитувала Уляна.

— Я був у вашій корчмі; там був тільки один дід якийсь; він сказав, що не знає, де ви, я й пішов блукати лісом і зустрів дядька одного. Він розпитав мене, хто я й звідки, і показав дорогу.

— Який же він собою?

— А хто його знає, тіточко! Здається, сліпий на одне око...

— Сліпи-ий? — в голосі Уляни почулася тривога.—Ага, таки чула моя душа... розвідав,— прошепотіла вона, схвильовано підводячись з місця.

Та хлопчик не зрозумів хвилювання, яке охопило ворояшу.

— Згляньтеся, тіточко, поворожіть! Одне-єдине, що в нас було, це пара волів, та й ті вкрали лихі люди. Я й гроші приніс...— Хлопчик вийняв з пазухи зав'язану у вузлик ганчірочку й добув з неї срібного карбованця.

— Ну, ну, йди собі! Ще що вигдавав: буду я ворожити за карбованця! — додала Уляна, щоб тільки відкараскатись од клієнта, який так невчасно з'явився.

— Ой тіточко, дав би більше, та немає в нас нічого... Ото тільки й достатку, що паратих волів... Хотів одержу заставити — ніхто не бере... Поворожіть, на бога, а я вам... я вам материні чоботи принесу.

— А чому це ти сам прийшов? Не знайшлося хіба старших? — звернулася раптом Уляна до хлопчика, непевно приглядаючись до його обличчя.

— А хто ж піде? Нас із братом тільки двоє, мати вмерла.

— А батько?

— А батько покинув нас...— додав хлопчик тихим, сумним голосом і похилив голову.

— Ой, чи не брешеш ти, хлопче! — промовила Уляна, впираючись інквізиторським поглядом хлопчикова в обличчя.— Хто твій батько?

Хлопчик помовчав, ніяково потупивши очі.

— Хто твій батько, питаю? — грізно крикнула Уляна й сильно потрясла хлопчика за плече.

— Кармелюк...— ледве чутио прошепотів хлопчик.

— Ясю! Сину мій! — пролунав з печери несамовитий крик, і Кармелюк, відштовхнувши набік Уляну, кинувся до хлопчика і вхопив його в обійми.— Дитино моя нещаслива... Прости свого батька за все... за все! — заговорив він, глухо ридаючи і вкриваючи обличчя поцілунками.

— Татку, батьку!!— скрикнув і Ясь і міцно обхопив руками батькову шию.

— Упізнав, сину, не забув?

— Упізнав, тату! То це правда, що ви повернулися. А ми думали — брешуть люди...

— Повернувся, синку, з тяжкої неволі повернувся і не залишу вас тепер ніколи, дітки мої нещасливі!..— І Кармелюк знову заходився цілувати й пригортати до себе дорогу, рідну істоту.

Уляна стояла збоку й мовчки спостерігала цю сцену. Такий несподіваний вияв бурхливої батьківської любові приголомшив її й розбудив у душі ревниве почуття. Вона стояла тут збоку, зовсім чужа цим людям, які злилися в єдиних родинних обіймах, і почувала, що ніколи, в найкращі хвилини, не виявляв Кармелюк до неї стільки бурхливої й зворушливої ніжності, як до цього обірваного хлопчика. .

— Ну, а мати ж,—розпитував далі Кармелюк,—невже?...

— Померли.

— Нещасна! — з глибоким горем вирвалось у Кармелюка. Він витер сльозу й, перехрестившись, прошепотів: "Царство небесне, вічний супокій!"

Запала тяжка жовчанка.

Уляна скося поглядала на Кармелюка й, дарма що хлопчикове повідомлення дало їй полегшення, отаманове горе немов завдало їй особистої образи. Недобре почуття закипіло в її душі й, клеочучи, підіймалося їй до горла.

— Як же? Коли? — проронив після довгої паузи Кармелюк.

Хлопчик почав розповідати про смерть нещасливої Марини, про те, як після арешту Кармелюка Янчевський і Пігловський звеліли її жорстоко побити і як по тому мати не зводилася з постелі. Як потім пан одібрав у них і конячину, й коропу, залилася тільки

пара волів,— мабуть, забув про них дозорець. Тільки тими волами й жили вони: наймалися до людей... Як потім ще раз приходив дозорець, хотів бити матір та гнати її на панщину, а як побачив, що вона вже ледве дише,— плюнув і пішов з хати. То вона все кашляла, кашляла кров'ю, а черев півроку й померла: благословила їх перед смертю й просила, щоб не забували за батька на часточку подавати.

— Голубка моя тиха... безталанна!..— прошепотів з болісною тугою Кармелюк і з такою силою стиснув пальці, що чути було, як вони хруснули.— Це я занапастив тебе, я!.. А хто винен? Хто винен у всьому? Ох, господи милосердний! — Він затулив обличчя руками й похилив голову.

Ясь збентежено дивився на мовчазне батькове горе; губи його почали здригатися, а очі йому заволокли сльози. Батька він завжди уявляв собі як нещасного вигнанця, і ось тепер цей нещасний плаче. Плаче за бідолашною матір'ю, котрої вже немає, котра не вернеться вже ніколи.

Сльози котилися по брудній щоці хлопця.

— Тату! — промовив він несміливо, боязко доторкаючись до шиї Кармелюка.

Кармелюк стрепенувся й витер рукавом очі.

— Жалієш, мене, сину? — промовив * він з надзвичайною ніжністю, притягаючи до себе хлопчика.— Ой тяжко, сину! А може, й краще, що господь забрав її до себе. Намучилася тут доволі...— Він глибоко зітхнув.— Ну а як же ви живете?

— Тітка Мотря перейшли до нас, вони в хаті трудяться, а я роблю в полі,— додав не без гордощів Ясь.

— Сам хазяйнуєш? Ох, гірка доля! Та не буде того більше! Ні! Одпишу я так панам на їхніх власних спинах, що аж пекло затрясється!.. Та про це потім... потім,— додав Кармелюк, притискуючи до серця руку.— Ти йшов так здалеку... втомився... зголоднів, синку мій! — Він притяг до своїх грудей хлопчика й гукнув, не обертаючись: — Уляно, давай лишень нам їсти!

То було перше слово, кинуте до Уляни.

— Ні, татку, нехай уже краще тіточка поворожить мені про воли.

— Будуть у тебе воли, синку, все буде,— і гроші, й одяг, і худібка! Якщо я за всіх свою голову несу, то принаймні хоч ви нестатків не зазнаєте. Давай їсти, Уляно!

— Попоїсти завжди встигнемо,— понуро відповіла красуня,— а подумай про те, що треба йти скоріше звідси.

— А це ще що? Чому? — Кармелюк обернувся до Уляни, й на обличчі його виразно відбилася досада.

— Хлопець каже, що йому дорогу показав сліпий на одне око, виходить,— Лука, другого сліпого немає в нас.

Ну, то що ж з цього?

— Забув ти, чи що, про все, отамане? — По обличчі Уляни ковзнула недобра посмішка.— Про сховище ж наше знали тільки Андрій та Дмитро, та два-три найвірніші чоловіки.— Виходить, сліпий уже дізнався!

— А навіщо ж вони виляпали йому?

— Не такі люди, щоб виляпати, та ще сліпому: його всі добрі люди обминали.

— Ну, завела своєї! Давай краще їсти, дитина зголодніла.

— Отамане, не жартуй, це ж усе дарма,— казала Уляна все з більшим обуренням.— Чому сліпий тут опинився? Він же пішов з хлопцями добувати фуражу. Чого ж він тинявся по лісі?

— Та, може, вже й усі повернулися, пішли ж іще позавчора,— безтурботно відповів Кармелюк,— а може, то ще зовсім і не наш сліпий: чутка про твоє ворожбитство далеко йде. Ну не каркай же ти вороном, а приготуй нам краще попоїсти, бачиш, хлопчик зовсім охляв.

Останню фразу Уляна залишила без уваги.

— Отамане, іншим часом ти не так би говорив,— провадила вона.— Чи не ти сам казав, що треба жити заради діла нашого, а тепер через сина свого ладен загубити і все діло, й себе? Я кажу, що треба негайно покинути печеру. Все тут, чуєш,— підкреслила вона, кидаючи недобрый погляд на хлопчика,— все тут не гаразд...

— Тату,— прошепотів Ясь, тулячись до батька й боязко поглядаючи на Уляну,— не проганяйте мене... Я нічого...

— Не бійся, сину,— заспокоїв його Кармелюк, ласкаво обняв хлопчика рукою й, звернувшись до Уляни, промовив суворо: — Я ще отаман тут і жіночих теревень слухати не буду. Давай лишень нам їсти та поклич караульних.

Уляна спалахнула.

— Там сало й хліб, у кутку,— пробурчала вона, не оглядаючись, і подалася в ліс. :

Кармелюк посадив коло себе Яся, добув усю провізію, яка тільки була в печері, й заходився годувати сина. Хлопчик пожвавішав і став сміливіший,—страшна ворожка більше його не лякала. Цю ідилію порушило повернення Уляни. За нею йшли Андрій і Явтух.

— А що, хлопці, все гаразд? — зустрів їх Кармелюк.

— Слава богу, батьку,— відповіли вони разом.

— А Дмитро з ватагою ще не повертався?

— Ні, батьку.

— Як же ви знаєте?

— Та ось недавно прибігав дід з корчми, казав, що ще нема нікого з наших.

— А більше він нічого не казав?

— Казав, що приїхали пани в корчму.

— Пани? Хто ж вони такі?

— Якись нетутешні... Молоді всі і приїхали повозом, а не верхи.

— Еге ж, сказав так,— четверо, не більше, з ними ще пані якась...

— А що, бачиш? — скрикнула Уляна, і очі її блиснули.— Хлопець казав, що в корчмі не було нікого, а виявляється, що там сидять пани. Ей, Іване, стережися!

— Нема чого мені стерегтися,— різко відповів Кармелюк.— Мій син — не зрадник і не шпигун панський, так ти собі й запам'ятай. Та й що нам до тих панів з панею?

— А чого вони завітали сюди?

— Видиме діло, щоб коней погодувати,— школярі якісь. Коли б уже вони знали, що то за кубло, то не звернули б просто до корчми. А щоб зовсім тебе заспокоїти, пошлемо Явтуха й Андрія розвідати, що то за пани, скільки їх і чого завітали сюди.

— На бога, не роби того, отамане! — з невідомим страхом скрикнула Уляна.— Ти розіслав усіх хлопців — кого по ділу, а кого й так... А тепер ще хочеш послати й цих двох? Прошу тебе, ходімо звідси!

— Куди? В корчму?

— Ні, в ліс.

— А в лісі ж який захист? Та й від кого? Чого це тебе налякали так чотири панки? Та я сам беру їх на себе.

— Ні, батьку, отаманша правду каже,— втрутився Андрій,— щось нечисте. Чому сліпий пішов, а ні в корчму, ні до нас не прийшов?

— Та він, може, й шукав вас у лісі. От напав на вас страх,—посміхнувся Кармелюк.—Ну, щоб заспокоїти всіх, біжіть у корчму.

— Батьку, дозволь мені zostатися тут: Явтух упорається й сам,— рішуче промовив Андрій.

— Зоставайся, коди охота.

— Отже, не підеш звідси? — ще раз спитала Уляна.

— Нема чого...

— Давно застукали в лісі?!

— Це не Кругляк, тут лісу не обійдеш.

— Нащо й обходити: досить тільки загородити нам вихід з печери.

— Що ж, по-твоєму, ляхи з неба падатимуть?

Уляна спробувала ще раз переконати Кармелюка тікати скоріше, але йому так не хотілося розлучатися з дорогим синком і переривати щасливі хвилини, що він ніяк не хотів розуміти всіх резонів, які наводила Уляна.

— Занапастити хочеш усіх нас через дурного хлопчиська,— нарешті гнівно крикнула отаманша.

— Я не держу нікого! Іди, куди хочеш! —різко відповів їй Кармелюк. >

— Ні, я не піду! Якщо ти втратив розум і сам лізеш ворогові в пащу, я стану на чатах, щоб хоч сонних не захопили ляхи,— скрикнула Уляна й, схопивши рушницю, подалася за Андрієм.

На мить у душі Кармелюка ворухнулася свідомість, що Уляна, можливо, й правду каже, тчо не вадило б, мабуть, вжити серйозніших заходів перестороги, але радість зустрічі з сином була така велика, що одразу ж поглинула ці тривожні думки, тим більше, що видимої небезпеки ще не було.

Він заходився знову годувати сина, то розпитував його про минуле життя, про маленького брата, про смерть матері, то знову пестив хлопця з надзвичайною ніжністю й любов'ю.

Синова присутність переносила його до давнього, дорогого періоду його життя,

коли в нього були ще свій теплий куток, люба дружина, дід, дорогі діти... коли його ще не цькували, наче вовка, а жив він господарем і сім'янином. І Кармелюк забув про все навколишнє, він тільки пестив і пригортав до себе свого сина й почував, що є і в нього рідні, дорогі істоти, котрі прив'язують його до землі. Щасливі хвилини летіли.

Нараз Кармелюк випустив Яся з обіймів і скочив на ноги, вхопивши рушницю: від лісу, куди пішли Уляна й Андрій, почувся тріск гілляк, які хтось ламав, і за хвилину на галявину вискочила Уляна, за нею Андрій.

Обличчя в Уляни було бліде, очі горіли...

— Не слухав мене,— крикнула вона,— тепер загинули: Янчевський з панамі оточує нас!

ЛІ

— За мною, сюди! — скрикнув Кармелюк і, схопивши Ясь-ка за руку, вибіг із печери й кинувся до вузьких, ледве помітних сходів, що висічені були в камені на той бік яру.

— Пустити мене попереду, батьку! — випередив Андрій і почав дертися вгору, але тільки голова його виткнулася з яру, як він прожогом кинувся назад і своїм швидким рухом мало не скинув у глибину Кармелюка з Яськом і Уляну, які йшли за ним.

— Назад! Обложили... Ціляться...

Слідом за цими уривчастими словами пролунав залп з кількох рушниць. Кулі пролетіли над головами, але не зачепили нікого. За одну мить усі позбігалися на дно яру.

— Біжім,—крикнула Уляна,—по дну яру! Спробуємо прорватися!

. То була безумна пропозиція, але єдино ще можлива: хоч по боках яру нагорі стояли вже ляхи, та вузька ущелина ще була вільна, і можна було сподіватися, що коли бігти дуже швидко і спритно, то можна уникнути куль і прослизнути в сутінках вечора в глибину лісу. Але зважитись на це могли тільки найдосвідченіші ж одчайдушні люди.

Ясько ні в якому разі не міг бути таким.

Кармелюк мигцем глянув на сина, що держався за його руку, і серце його стислося від невимовного болю: невже ж ця дорога дитина, допіру тільки знайдена, має загинути на його очах?

Уляна зрозуміла погляд Кармелюка.

— Через одного не повинні загинути троє,— промовила вона хрипко.— Останеться тут, загине однаково.

— Держись, Ясю, за мою шию,— швидко шепнув Кармелюк, вхопив сина за ліву руку, а правою вирвав з-за пояса пістоль.

— Схаменися! Що ти думаєш! — Уляна схопила Кармелюка за руку.— Загинеш сам і його не врятуєш!

— Біжім! — обірвав її Кармелюк, і в тоні, яким було це слово сказане, відчулася непохитна рішучість.— Праворуч, урозсип, за мною!..

Але в цей час праворуч і ліворуч з дна ущелини, яке закруглялося в обидва боки, почулося голосне перегукування, вгорі, з обох боків яру, обізвалося у відповідь дуже

багато голосів, серед яких чуйне вухо Кармелюка одразу впізнало гучний голос Янчевського*

Обличчя отамана побіліло від злості.

— Пізно,— прошепотів він, спускаючи сина з рук.— Перехитрив, собака, вдруге.

— Що ж робити? Куди тікати? Він же переловить і задушить нас живцем! — скрикнула від страху Уляна.

'— Живцем! Нізащо! Поки ніж стирчить у мене за поясом, не піймає сатана Кармелюка живого! Але,— Кармелюк стис синову руку, — на це ще буде час. А тепер — обложив він нас, то нехай же спробує взяти приступом. Завадайте, братове, печеру камінням! Уляно, черпай воду! Припасу всякого в нас доволі. Явтух з орлятами на волі! Вони визволять нас.

Ці кілька слів, сказані впевненим, владним голосом отамана, одразу повернули всім упевненість і енергію.

— Я не боюсь, батьку, я стрілятиму разом з вами,— промовив Ясь, стискаючи батькову руку.

— І нікого, й нічого нам боятися, сипу! — очі Кармелюка блиснули завзяттям і одвагою.— За роботу, дітки, мерщій!..

Вмить навколо печери закипіла гарячкова праця. Отаманова впевненість пробігла електричним струмом по нервах обложених: здавалося, сила й спритність їхні подвоїлися. Кармелюк, Андрій і Ясь заходилися носити велике каміння, розкидане навкруги печери, й завалювати ним вузький вхід у печеру, а Уляна, вхопивши відро, бігом кинулась до струмка. Хвилин за десять вузький вхід у печеру був уже наполовину закладений кам'яними брилами і весь посуд, що трапився в печері, був наповнений водою. Вже ляхи, позлазивши з коней, показалися в глибині ущелини, коли Уляна востаннє проскочила з відром води в печеру.

Кармелюк обдивився навкруги. Печера була надійним укріпленням: єдиний можливий для атаки пункт був наполовину закиданий камінням, згори ж над входом спускалася, немов склепіння, велика ціла кам'яна брила, під котрою й проходила печера. Сама печера була досить велика, в ній вільно могло розміститися чоловік п'ятнадцять.

Через те що кам'яна брила спускалася під кутом, вхід до неї був низький і вузький, всередині ж вона одразу розширювалася й була така висока, що Кармелюк міг у ній стояти на весь свій зріст. Укріплення, яке нашвидкуруч побудував Кармелюк, давало обложеним великі переваги перед супротивником. Між камінним навісом і стіною накиданого каміння залишався вільний простір не більше як на пів-аршина: отож обложені могли вільно цілитись у ворога, зостаючись самі за надійним прикриттям. Припасів бойових, їжі й води було в печері досить, і обложені могли сміливо витримати облогу й протягом цілого тижня, якщо тільки... Кармелюк відчув, як холодна змія поповзла навколо його грудей і згорнулася клубком коло серця: якщо тільки Янчевський не придумав якоїсь диявольської штуки.

Останньою думкою він не поділився з товаришами, щоб не відібрати в них певності

й надії.

— Набивайте рушниці й пістолі! — скомандував він бадьорим і молодецьким тоном.— Висидимо ми тут і цілий тиждень, а через день, найбільше через два, повернеться Дмитро з хлопцями. От тоді, братове, провчимо пайків!

Всі заходилися заряджати рушниці й пістолі, які були в печері. За десять хвилин всі рушниці були вже заряджені й приставлені до кам'яної огradi.

— Батьку, а ляхів скільки набралось! — тихо шепнув Ясь, виглянувши через каміння.

— Нічого, синку, нічого! Нехай тільки підходять ближче. Частування в нас вистачить на всіх. А як ударить на них ще з тилу Дмитро з орлами, отоді натішимось! — Кармелюк блиснув очима й потер руки.— Тільки .цур, панове, зарядів дарма не витрачати. Бити влучно! Ти, синку, ставай коло мене, отак...

— Я, батьку, вмю стріляти! — гордовито сказав Ясь.

— Умієш? От і гаразд, козарлюго. Дивися ж цілься добре. Стріляти по койайді, цілити в ноги! Тобі, Уляно, з Ясем по дві рушниці, а нам по три. То за роботу ж, панове! Голів вище каміння не підіймати. Напоготові!

Всі зайняли свої місця й поприпадали коло кам'яної стіни. Десять рушничних цівок вистромилися з печери й націлилися на панів, які гуртом зібралися на протилежнім боці ущелини. їх було душ двадцять, і багато ще спускалося з стрімких круч.

— Все панки, та ще й зелені,— прошипів Кармелюк, роздивляючись у щілину панів, які зібралися.— Ех, дав би я вам хльосту, якби ще хоч п'ять орлів було в гнізді! Ну, та й так потанцюєте ви тут доброго краков'яка!

Нараз обличчя його спалахнуло, рука судорожно стисла курок.

— Янчевський там! — скрикнула Уляна.

— Бачу, бачу,— переривчастим шепотом відповів Кармелюк і, зігнувшись, припав щокую до приклада.— Ех, не донесе, шельма! — вирвалось у нього з досадою.— Ну, хай буде, що буде!

Знявся над входом до печери синій димок, гримнув постріл і прокотився поміж горами. І в той же час серед обложників почулися голосні, тривожні крики.

— Не вгадав! Підвищив! — скрикнув Кармелюк, коли ди-" мок, знявшись, розвіявся, і в нестямі гримнув рушницею об звмлю.

Справді, куля Кармелюкова тільки опекла голову Янчев-ському і пробила йому шапку, не завдавши ніякої шкоди. Янчевський стояв посеред свого загону й держав у руці прострелену шапку.

— То ти ще, підле бидло, й зуби вискалюєш! — крикнув він, обертаючись до печери й трясучи простреленою шапкою, і в той же час відступився за найближче дерево.— Ану лишень, панове, сипніть їм залізного горошку!

Ті, що стояли попереду, поставали на коліна, знялася смужечка синього диму, затріщали, забухкали постріли. Луна підхопила й покотила ущелиною сухий шум.

Та панський залп не завдав ніякої шкоди обложеним: більша частина куль, ие долетівши до печери, розрила землю, решта ж ударилась об кам'яну брилу, яка

прикривала вхід, і повідскакувала назад.

— Ей ви, дурні,— гукнув голосно Андрій,— тільки очі запорошили! Ану лишень, братове, покидаємо з них шапки, нехай уклоняться низенько панові отаманові!

Кармелюк подав знак. Почувся сухий тріск, і гримнуло одразу чотири постріли, за ними ще чотири й потім два... Крики, стогони й прокляття залунали на тому боці.

— Шість штук упало, батьку! —голосно крикнув Андрій.

— І мій беркицьнув! Поцілила просто в серце! Ану лишень ще одному! — Уляна схопилася на поги. Обличчя її палало, очі горіли, рухи були швидкі, поривчасті. Забуваючи про небезпеку, вона заходилася стоячи заряджати рушницю.

— Уляно, присядь! Стріляти залпом! — скомандував Кармелюк, але в цей час на протилежному боці бахнув постріл, і куля з гострим виском влетіла в печеру.

Уляна похитнулася.

— Що, поранена?! — крикнули разом Кармелюк і Андрій.

— Пусте;,— відповіла Уляна, зіплюючи зуби,— подряпало ліве плече.— А от же тобі, собако! — крикнула вона, падаючи на одне коліно й, прицілившись, спустила курок.

Почувся страшний крик.

— Помстилась!! Помстилась!! — закричала в якійсь шаленій сп'янілості Уляна й дико заплескала в долоні.

Справді, молодий двірський козак, котрий поцілив їй у плече, тепер перевертався, голосно зойкаючи, по землі, тримаючись руками за живіт.

—■ Га! Крутишся, як муха в окропі! — вискнула в нестямі Уляна.

— Уляно, слухай команду! — грізно крикнув на неї Кармелюк.— Лягай!

Всі поприпадали до землі і вчасно, бо ту ж мить пролунав дружний залп, який обсипав кулями камінне склепіння печери, але який і цього разу не завдав облоženим ніякої шкоди.

— Ану лишень тепер разом, дітки! — бадьоро крикнув Кармелюк.— Вогонь!

Затріщали рушниці. Цього разу зали облоženих не був такий удалий, як перший: справжня темрява заважала влучно поцілити, крім того, ляхи відступили трохи далі. Проте все ж таки два чоловіки впали мертві.

Дев'ять трупів зняли справжню паніку серед молодих панів і двірської челяді, що становили загін Янчевського.

— Здавайся, дияволе! Здавайся негайно! — заричав Янчевський.— А не то закатую без усякого суду й тебе, й твоїх шибеників!'

— Бери ж, собако! — з шаленою злістю крикнув у відповідь Кармелюк.— Чого задкуєш? Страшно підійти?

— Собако, розпеченим залізом заткну я тобі горлянку! Панове, за мною! — крикнув у нестямі Яимопський і, нотря-саючи рушницею, кинувся вперед.

За ним побігли й пани, але не всі: більшість зосталася на місці. Знову затріщав залп пострілів і покотився далекою луною по дну ущелини. Кілька куль влетіло в печеру.

Серед нападників почулися голосні, схвальні вигуки. Але кулі, перелетівши через

голови обложених, врізались у землю. Обложені не відповіли на залц.

— А що, не сподобалось? — нестямно закричав Янчевський.— За мною, панове, вперед! Їх там тільки четверо! На приступ! Ми їх голими руками заберемо!

Підбадьорені гаданим успіхом, вояки, що відстали, приєдналися до Янчевського, і весь вагін з гучними вигуками кинувся на печеру.

Цього тільки й треба було Кармелюкові. З палаючими очима і з завмиранням серця чекали обложені наближення смертельного ворога. І як тільки ляхи наблизилися ступнів на шістдесят, над входом до печери знявся димок, почувся дружний тріск, гримнуло чотири постріли, а слідом за ними ще чотири.

З боку панів троє впало мертвих, двоє побігли назад. З голосними зойками всі кинулися врозтіч.

— Спиніться! — закричав Янчевський, намагаючись зупинити втікачів,— Не давайте йому часу зарядити рушниці!

Одна секунда і дияволи будуть у наших руках!.. За мною, вперед!

Хоч сутінки й густішали, але на мить постать його виразно окреслилась. Цією секундою й скористався Кармелюк.

Цілься! — шепнув він Андрієві й, припавши до рушниці, направив цівку на Янчевського.

Та маневр його помітили: в той же час хтось сильно шарпнув Янчевського за руфту. Дві кулі свиснули в повітрі, але Янчевський уже встиг відскочити й обернутися.

Андрій схибив, але Кармелюкова куля все-таки долетіла і впаялася в ногу Янчевському. Демосфен дуже похитнувся, товариші підхопили його під руки й потягли в глибину.

—■ Ущипнув, батьку, здорово! — крикнули Андрій і Уляна, радісно потираючи руки.

— Пся крев!! Ти за це заплатиш мені дорого! — прохрипів Демосфен, обертаючись до печери й потрясаючи в безсилій лютості кулаками.

— Заплатив би, пане, й краще! — відповів із зухвалим сміхом Кармелюк.— Якби не ніч, то влучив би тобі в самий лоб.

— А от же я тобі посвічу! — закричав, шаленіючи від лютощів, Янчевський.— Гей, вогню сюди й хмизу! Я їх передешу всіх димом, як вовків.

Кармелюк поблід... "Ага, догадався, диявол!" — прошепотів він сам собі, але, переборюючи своє хвилювання, обернувся до товаришів, сповнений спокою й холодної одваги.

Гробове мовчання запанувало в печері, і з цього видно було, яке враження справили слова Янчевського на обложених. Обличчя їхні, вкриті попелястим мороком згустілих сутінків, були мертвотно-бліді й нерухомі.

— Чого примовкли, братове? — швидко промовив Кармелюк.— Чи злякалися панської нахвалки!

— 'Ні, батьку, чого ж боятися,— суворо відповів Андрій.— Якщо вмирати, то й умирати.

— Тільки випусти нас краще на ляхів, Іване,— перерив частим шепотом промовила Уляна,—ух, хоч натішимося перед смертю! ' >

— А хто каже нам про смерть? Устигнемо вмерти й іншим* разом, а тепер утремо ще чортовим панам носи! Нехай приходять розкладати вогонь,— ласкаво просимо... почаствуємо на славу! Покладемо ще не одну купу цього падла воронам на снідання!

Бадьорі слова отаманові, а головне, веселий, енергійний тон, яким вони були промовлені, одразу піднесли настрої обложених.

— Ай справді, батьку,— вигукнув Андрій,— посвітять чортові сини, так ще й видніше буде стріляти!

— Отож-то! Заряджайте ж скоріше всі рушниці та пістолі. А ти не боїшся, синку?

— Ні, тату,—* І хлопчик, долаючи дрож, гаряче притиснувся до батька. *

Пригода з Демосфеном остаточно відбила в усіх охоту брати печеру приступом, а тому пропозицію його папи зустріли з гамірливим захопленням. Це пахло справжнім полюванням. Викурювати з ями лисицю, та ще яку!

Челядь кинулася ту ж мить по лісі збирати хмиз, а пани стовпились на пригорку біля Янчевського. Рана його не була небезпечна. Куля пройшла крізь м'які частини, не зачепивши кістки; проте все ж таки ця рана позбавила Янчевського можливості рухатися, від чого він просто шаленів.

— Несіть якнайбільше хмизу, та листя сирого, та ворухіться моторніше! Підлі хами! — крикнув він розлючено.— Якби кинулись усі зразу за мною,' то вже б теліпався тут шельма над моєю головою. Там же їх тільки четверо, тільки четверо!!

— Але вони стріляють, як дияволи,— ішиеречив молодий Пігловський,— за десять хвилин уклали десяті" чоловік.

— Тому що даєте їм час стріляти,— блиснув очима Янчевський,— а якби кинулись усі зразу, то за хвилину зім'яли б цю купку бидла. У! Сто тисяч перунів! Але тепер уже пізно! Лишається тільки задушити їх там.

— І то буде найліпше! — підхопили кругом пожвавілі пани.

— І найбезпечніше!

Янчевський обернув до молодих панків своє палаюче гнівом обличчя й закричав гучним голосом до челяді:

— Ну, чого ж стали? Несіть, накидайте, підпалюйте!

За одну хвилину челядь поназносила стільки хмизу, що його цілком вистачило б підпалити ціле місто, але підійти до печери не зважувався ніхто.

— Панове! Невже ніхто з нас не покаже прикладу цьому боягузливому хлопству?— звернувся Янчевський до панків, які його оточували.

— За мною, панове, вперед! — крикнув молодий Пігловський, спускаючись з пригорка. За ним з голосними вигуками подалося і все панство.

Підбадьорені присутністю своїх панів, челядники підхопили в'язки хмизу й рушили вперед.

ЛІІ

В печері було тихо й темно. Напівсвітло, яке падало у вузьку відтулину, кволо

освітлювало бліді обличчя, завмер-лі, чекаючи ворога.

Панські челядники обережно —наблизились на пристойну відстань і заходилися готувати вогнище.

Кармелюк окинув швидким поглядом свій загін і спинив його на Улянї. На блідому її обличчі очі горіли, мов чорні жарини, з напіврозтулених, запечених губів виривалося переривчасте дихання, тілом перебігав нервовий дроз. Дика насолода виступала з усіх її рис. Битва підносила й розлючувала її. Було щось прекрасне й страшне в цій жінці, яка сп'яніла, побачивши кров.

Сутінки вже згускли в ущелині, але чотири пари очей вп'ялися голками у воружкі постаті коло вогнища.

— Вогонь! — скомандував Кармелюк.

Гримнули чотири постріли, загоготала луна й покотилася далеко по дну ущелини. За перший залпом гримнув другий. Двоє обложників упало, решта побігла з голосними криками назад.

— Чого ж тікаєте? Чого не підпалюєте? А, чортові діти! Диявольське сім'я! Припекло пальці? Припече вам ще й не так!..— в нестямі закричала Уляна, зриваючись з місця..

Андрій і Кармелюк підхопили її крик.

Шалені веселощі обложених викликали вибух гніву обложників.

Під проводом Пігловського ляхи знову кинулись уже густим натовпом до печери. Та ще й цього разу обложеним пощастило не допустити їх. Почалася судорожна боротьба. Завдяки тому, що в печері було багато заготовлено заряджених рушниць і пістолів, Кармелюк і його товариші встигли обсипати нападників безнастанним градом куль.

— Заряджай рушниці, пістолі! Вогонь! — одривчасто викрикнув Кармелюк.

Постріли гриміли з печери безнастанно, але тепер уже кулі обложених не завдавали відчутної шкоди обложникам. Ніч зайшла в ущелину й заповнювала її густим мороком. Це помітили нападники й одразу ж підбадьорилися.

З'явилися запалені смолоскипи, спалахнули вогнища, але тому, що вони були досить далеко, то дим ще не сягав до печери, а підіймався просто вгору.

— Підсовуй ближче! Заходь ліворуч, праворуч! — кричав, не тямлячись, Янчевський.

Два гайдуки подалися в ліс і, вирубавши великі гілляки,

що розходилися розсохами, заходилися підштовхувати ними до печери палаючі вогнища. Густий дим геть закрив їхні постаті. Цей маневр сподобався іншим, і незабаром з усіх боків до печери посунувся ланцюг вогнів, над якими валував дим.

З шаленою швидкістю заходилися заряджати рушниці обложені.

— Не вдасться вам, дияволи! Не вдасться, чортові сини!— ричала Уляна, мов несамовита фурія, хапаючи рушницю за рушницею.

— Вогонь! Вогонь! — хрипко кричав Кармелюк.

Постріли не вщухали, але більшість куль даремно різала

повітря, а вогняний ланцюг усе стискувався й стискувався, наближаючись до відтулини печери.

Ланцюг уже зімкнувся на відстані в півтора аршина. Жар дмухнув в обличчя обложених, які ще не кидали рушниць.

— Заливай,— скомандував Кармелюк.

Уляна й Андрій вхопили відра, що стояли поблизу, й, розмахнувшись, вилили з них воду. Найближчий палаючий хмиз зашипів і погас. Стови гарячої білої пари здійнялися в повітря.

Але то була тільки хвилинка відстрочка.

Ще й ще раз пощастило. обложеним вилити воду й погасити найближчий край вогнища. Але ось із-за вогнів здійнялася величезна купа хмизу й свіжих гілляк з листям і впала майже коло самого входу в печеру.

— Скільки води залишилося? — коротко спитав Кармелюк.

— Два глечики,— відповіла Уляна.

— Годі! — глухо промовив Кармелюк.— Більше не лий.

Всі замовкли й опустили рушниці.

Вогняні язички застрибали в хмизі.

Стовп їдкого чорного диму розстелився над вогнищем і поволі поповз у печеру.

Всі мимохіть попримружували очі. Ясь закашлявся.

Знадвору почулося голосне гоготання обложників і гучний крик Янчевського.

— А що, закурили, козаченьки, люльки?!

Розстелившись попід склепінням печери, дим почав поволі опускатися вниз, обволікаючи сірою пеленою обложених.

Нестерпна різь відчувалася в очах. Сльози повиступали в них мимохіть. В горлі почало дерти... здушило в грудях.

Уляна мимохіть обернулася назад, намагаючись піймати струмінь свіжого повітря. В скронях і в вухах їй зашуміло, застукало, голова пішла обертом... нестерпна нудота підко-

тилась аж до Ірла... Зелені й червоні кола попливли перед очима. '

А тим часом вогонь розгорявся, полум'я охоплювало свіжі гілляки, і разом з тим дим ставав усе їдкіший і густіший. Ось полум'я загойдалося над самим вершечком вогнища, і чорні клуби диму масою повалили в печеру.

— Не можу! Не можу! — з жахом скрикнула Уляна, схоплюючись з місця.

— Несіть зброю, воду! За мною! — сказав Кармелюк і, вхопивши за руку Яся, навпомацки пішов у глибину печери.

За ним пішли Уляна й Андрій.

За кілька ступнів од виходу печера утворювала досить широке закруглення; в цьому коліні Кармелюк ховав завжди гроші, зброю й інші припаси. Тепер він повів туди своїх товаришів.

Сподіванка його справдилася. Закруглення це відокремлювалося від самої печери вузькою склепінчастою втулиною, а тому дим ще не зайшов туди.

Уляна глибоко передихнула й знеможено впала на землю.

— Хто впав? — спитав Кармелюк.

— Отаманша,— відповів Андрій.

— Запали скіпку!.. Ти чуєш мене, Уляно? — Кармелюк намацав у темряві глечик з водою й намочив їй голову.

— Чую,— глухим голосом, обізвалась Уляна.— Ох, душить... Голова йде обертом... Серце завмирає!..

— Потерпи, зараз буде легше!— підбадьорив її Кармелюк.

Андрій викресав вогню, знайшов тріску, запалив її і ввіткнув у стіну.

Червонуватий вогонь освітлив низьке підземелля, в котрому накидано було в безладді купи одягу й зброї, мішки з хлібом та всякими припасами, пляшки з винами, торбинки з грішми.

Кармелюк підвів Улянну, ще раз примочив їй голову, влив кілька ковтків води в рот і посадив у глибу печери, прихиливши до земляної стіни. .

Уляна важко дихала. Повітря тут було ще досить чисте, хоч здалеку йшов дух горілого, але дим сюди ще не проходив; однак не було сумніву, що за якусь чверть години, найбільше за двадцять хвилин дим заповнить і це сховище й поволі задушить під страшною пеленою людей, які тут поховалися.

— Іване,— хрипло промовила Уляна,— випусти... кра-* ще одразу смерть.

— Куди ж? Кругом вогонь.

•— То вбий сам.

— Почекай... встигнемо вмерти, живі не дамося в руки. Ясю, сину мій, не бійся нічого! — Кармелюк гаряче притулив до себе тремтячого хлопчика.

Всі похмуро замовкли.

Червонувате світло скіпки освітлювало чотири людські постаті, які притислися одне до одного в глибині печери, вп'явшись очима в клуби диму в проході. Поволі тяглися хвилини. Ніщо не порушувало мертвої, підземної тиші... Кожний з прречееи,х на страшну смерть слухав важкі удари свого серця.

Але ось два тонкі струмені диму відокремились від загальної маси, боязко ковзнули в печеру й попливли попід склепінням її, розтягаючись, розширюючись і вкриваючи її тонкою сизою пеленою. За ними вплили ще дві хвилі, і через хвилину під низьким склепінням підземелля вже заклобо-чився важкий сірий дим.

Світло потьмяніло, замерехтіло, розплившись плямою в хиткій масі буро-сірого туману.

— Повзе! Повзе вже сюди! — закричала, мов божевільна, Уляна, зриваючись з місця.

Всі повставали й відчували коло себе холодний подих смерті.

— Душить, давить!—хрипіла Уляна, зриваючи з себе очіпок і керсетку.— Убий, убий одразу!

— Уляно, чекай, лягай на землю. Дим клубочиться вгорі, а внизу ще повітря чисте!

— спробував був утримати її Кармелюк.

Але Уляна вже цілком утратила можливість розуміти людську мову. Очі її розширилися, зіниці витяглися, мов у скаженої кішки. Жах спотворив усе обличчя її й відібрав у нього людський образ.

— Не можу, не хочу ждати смерті! — в нестямі кричала вона, розриваючи комір сорочки.— Убийте зразу! Ох, повзе сюди! Він задушить нас... Ой! — верескинула вона нелюдським голосом і, затуливши обличчя руками, вчепірилася пальцями в волосся.

Кармелюк силоміць уклав її на землю, Уляна забилася в судорожному риданні. Всі посідали.

Тим часом дим справді наповнював тісне підземелля. Він страшною товстою масою висів уже на аршин над землею... Кармелюк відчув, що починає задихатися...

— Що ж, попрощаємося, батьку! — тихо промовив Андрій, підводячись з місця.

г— Що? Смерть? — закричала не своїм голосом Уляна.—

Я не хочу вмирати! Порятуйте, допоможіть! Пустіть мене!.* Він душить нас!..

— Ні, ні, тіточко,— несподівано промовив Ясь, доторкаючись до плеча Уляни,— його тягне далі... туди.

— Що ти кажеш? — скрикнув Кармелюк, до болю стискаючи хлопчикову руку.

— Я кажу, тату, що дим тягне туди! — Ясь махнув уперед рукою.

Очі Кармелюка блиснули від шаленого захвату.

— Друзі! — скрикнув він не своїм голосом.— Ясь правду каже, дим тягне вперед: отже, там є вихід.

Здогад Кармелюка мав цілковиту підставу: якби дим не мав якогось виходу попереду, то, звичайно, за цей час він би заповнив уже всю печеру й задушив би їх своєю страшною пеленою; тим часом, при тьмяному світлі скіпки легко можна було впевнитися, що головні маси диму пливли в глиб земляного коридору, сюди ж, у цю печеру, попадали тільки окремі пасма, що відокремились від загальної течії.

Дим тягло, в тому не було сумніву. Отже, вихід був.

Але що то був за вихід?

Чи була то вузька щілина, чи отвір, достатній для того, щоб пролізти людині? Нарешті, куди виходив той отвір? Цього Кармелюк не міг знати. Він ніколи не розвідував печери й зовсім не знав, чи далеко тягнеться вона, а чи кінчається тут же, за кілька ступнів.

Але так чи інакше, в усякому разі, це несподіване відкриття давало надію на порятунок. Мов кволий відблиск маяка перед екіпажем корабля, що тоне, так спалахнула надія перед ув'язненими. Всі підбадьорилися. Навіть Уляна перестала кричати й уп'ялася в обличчя Кармелюка безумними, жадаючими порятунку очима.

— Запалюйте скіпки! Беріть пістолі, ножі! — скомандував Кармелюк.— Андрію, бери воду та скалок у запас.

За одну хвилину наказ його був виконаний.

Всі озброїлись і взяли в руки довгі запалені скалки.

— За мною! — одривчасто промовив Кармелюк і, піднявши над головою палаючу

скалку, сміливо ввійшов у наповнений димом коридор.

За ним подалися всі.

Тьмяно замерехтіли червоні вогники в густому сірому диму, що поволі коливався в вузькому підземному просторі.

їдкий дим одразу здушив усім горло, забило дух.

— Не дихати ротом, нахилитися вниз! — коротко сказав Кармелюк.— Андрію, держи Уля^у!

Сам він узяв за руку Яся й рушив уперед.

Земляний коридор круто підіймався вгору; він був досить широкий, так що два чоловіки могли в ньому вільно рухатися поряд. В кількох місцях Кармелюк навіть намацав рештки дерев'яних підпірок. Це доводило, що печера й продовження її були ділом рук людських, отже, можна було сподіватися, що вихід для диму не був випадковою тріщиною в камені. Та чим далі підіймалися нещасні, тим нижчий ставав коридор; видно було, що земля вверху осипалася й забила прохід.

"А що, коли далі він завалився зовсім і являс собою таку дірку, в яку пролізе тільки звір?"

Ця думка стисла серце Кармелюкові немов холодними лещатами. Працювати, копати в цій масі диму не було ніякої можливості! І так з кожним кроком дихати ставало важче, серце билось так швидко, що, здавалося, ще. один удар — і воно розірветься в грудях. Нестерпно стукало в скронях.

Душевна бадьорість ще підтримувала нещасних, але вона вже була неспроможна боротися з явними нападами задухи.

— Не можу! — прохрипіла Уляна, падаючи на землю. Ідіть самі, кінець...

— Облий їй голову! Візьми па руки! — гукнув Кармелюк Андрієві й сам похитнувся.

"Що ж це? Невже вмерти тут і дати можливість ненависному ворогові святкувати перемогу?" — мигнуло йому в голові з холодним жахом.

Він зібрав останні сили й рушив уперед.

Але, ступивши кілька кроків, Кармелюк змушений був знову спинитися й прихилитись до холодної стіни. Отвір усе звужувався, і дим збивався в ньому густою чорною масою. Дихати було нічим.

— Сину! — прошепотів Кармелюк, судорожно стискаючи Ясєву руку.

— Душить... тату... душить,— почувся в відповідь придушений хрип дитини.

З одчаєм рвонувся Кармелюк уперед, але голова в нього закрутилася, земля попливла з-під ніг... перед очима застрибали вогні. Він широко розкрив рота, намагаючись піймати хоч ковток повітря,— повітря не було...

Коли Кармелюк розплющив очі, то побачив, що Андрій обливає його голову водою й старається влити йому в горло ковток горілки.

Перше, що впало йому в очі, було те, що встромлена в стіну скалка горіла ясніше і що постать Андрія, який стояв перед ним, вже не плавала в диму, а вирізнялася досить чітко.

Він зітхнув, і груди його наповнились повітрям, проїнятим димом і гаром, але все-

таки повітрям.

— Що сталося? — ледве промовив' він.— Уляна, Ясь?

— Живі. Скоріше, батьку, вперед: чи вітер погнав дим убік, чи ляхи гасять вогнище, щоб витягти нас із ями.

Кармелюк одразу прочумався.

Уляна ще лежала з заплющеними очима, але Ясь уже сидів, прихилившись до стіни, й тупо дивився поперед себе.

— Давай, синку, руку! Скоріше за мною! Господь допомагає нам! — палко промовив Кармелюк і, взявши хлопчика за руку, рішуче рушив уперед.

Андрій підвів Уляну й пішов за отаманом. Але з кожним кроком іти ставало важче; в деяких місцях Кармелюкові доводилося навіть проповзати на колінах. Земля звисувалася з стелі переплутаними з корінням кетягами. Страшно було промовити слово. Здавалося, один необережний рух, і важкі брили впадуть і задують їх під своєю вагою. На саму думку про те, яка страшна маса висить над головою, серце мимоволі завмирало, і холодний жах пронизував усе тіло.

Та нещасні просувалися вперед, не послаблюючи зусиль. Андрій важко дихав, але встигав за отаманом. Треба було ловити секунди, поки ще можна було рухатися, а тих секунд залишалося вже мало.

— Дай мені Уляну,— промовив Кармелюк,— ти втомився.

— Ні, батьку,— коротко відповів Андрій,— іди сам, скоріше... курить!

І без цього нагадування Кармелюк уже почав помічати смертельну небезпеку, що знову наростала: знову запахло гаром і димом. Але зауваження Андрія немов подвоїло його сили, і він рвонувся вперед.

LIII

Нещасні ще хвилин п'ять пробиралися мовчки, коли рап-, том Кармелюк зупинився,г мов укопаний, і дикий крик вирвався з його грудей.

Андрій похитнувся.

— Немає ходу! — промовив він хрипко.

— Повітря, повітря, брате! — закричав не своїм голосом Кармелюк.

Справді, то було чисте повітря, сповнене лісових пахощів; свіжий струмінь його різко виділявся серед диму й гару, що їх оточували.

Несподівана радість підкосила Андрія, страшенна кволість

охопила його, коліна його затремтіли, і він сперся на стіну, щоб не впасти.

— За мною, брате, за мною! Вже близько! —■ покликав його Кармелюк і кинувся вперед.

За якусь хвилю він побачив над своєю головою невеликий круглий отвір.

— Зорі, небо! — вирвався в нього крик дикого, нелюдського захвату.

Крізь круглий отвір виднівся клопоть кришталево-прозорого неба, Великі зорі безтурботно мерехтіли на ньому, далекі від земного горя і земної боротьби. Після чорних брил землі, які страшно звисали над головою,— це було видовище, здатне викликати сльози на очах... Там було життя, світло, повітря, краса,— і вони могли знову

прилучитися до них.

— Милосердний боже! — прошепотів Кармелюк, мимоволі ; стаючи на коліна.

Всі мовчки наслідували його приклад. В страшній підземній норі вони відчували коло себе присутність ангела-охорон-ця, який вивів їх до життя, сштда й добра.

Уляна теж розплющила очі й обвела всіх ще безтямним поглядом.

— Врятовані, Уляно, врятовані! — крикнув Кармелюк, підводячи її.

В одну мить жахлива дійсність постала перед Уляною; в першу хвилю риси обличчя її спотворилися страхом, але, побачивши над собою зоряне небо, Уляна вся спалахнула від шаленого захвату.

— Жити! Жити! — закричала вона й схопилась на ноги.

— Тільки скоріше, братове, за роботу! — похопився Кармелюк.— Дим насувається. Андрію, виймай ножа — розкопуй діру!

Отвір, який знайшли обложені, колись, мабуть, був таємним виходом з печери, проробленим, можливо, за гайдамацьких часів; тепер же він завалився і був ие більший за чималу миску, так що в нього не міг би пролізти й Ясь. Кармелюк і Андрій гаряче взялися до роботи.

Дим посилювався; копати було важко й незручно, та видимий порятуюнок подвоював силу й енергію Андрія й Кармелюка. Хвилин за десять отвір був настільки розширений, що в нього вільно міг пролізти хлопчик.

— Ну, Ясю, можна й лізти,— промовив Кармелюк, витираючи чоло.

Дихати знову ставало важко, але надія підтримувала й окрилювала обложених.

— Ставай мені на плечі, синку, як вилізеш, лягай на землю та дивись: чи не видно де ляхів.

— Скоріше, скоріше! — заквапила Уляна.

Андрій посадив Яся, і хлопчик шаснув у земляну трубу. Та тільки він зайняв своїм тілом отвір, у який виходив дим, як увесь дим повернув на обложених.

— Пролазь, пролазь, сину! — закричав Кармелюк.

— Не можу... ой, тяжко! — відповів хлопчик.

Грудки землі посипалися на голови тих, що zostалися.

— Тягніть його назад! — з жахом закричала Уляна.

Кармелюк спробував просунути хлопчика вперед, потягти

назад, але хлопець застряв у земляному отворі й не рухався ні сюди ні туди.

Дикий, божевільний жах охопив Уляну, жах її пербдав-ся Андрієві й Кармелюкові,— загаяння па одну хвилину загрожувало смертю.

З останнім зусиллям попхнув Андрій Яся вгору, і нараз хлопчикове тіло посунулося, шматок землі, що обвалився при цьому, добре стукнув Андрія по голові, але прохід став просторіший, Ясь був уже в лісі.

З великим полегшенням зітхнули всі присутні. Дим зразу ж посунув у звільнений отвір. Але все-таки становище обложених залишалося вельми нелегким, бо через сильний дим повітря майже не проходило в глибину.

Над отвором показалася голова Яся.

— Ми в яру, тату,—прошепотів він,— але в якомусь іншому: ляхів не видно й не чути.

— Знаю! — скрикнув Андрій.— Це яр, що поруч з нашим,— через гору, але треба поспішати: від нас до них палицею кинути.

Тепер уже діло пішло набагато скоріше. Коли проштовхували Яся, то багато землі обвалилося й отвір сам собою розширився, Ясь же його ще й зверху розкопав, так що Уляна прослизнула зовсім легко. За нею проліз Андрій; вирвавшись на повітря, він ще більше розширив отвір і кинув отаманові вірьовку.

З чималими труднощами, але й отаман вибрався нарешті з підземелля й опинився просто неба.

Всі мовчки поставали на коліна й перехрестилися.

— Тепер, панове,— сказав Кармелюк після хвилинного мовчання,— за мною всі, поповзом!

Усі рушили одне за одним по дну яру, нахилиючись так, що їхні голови майже не піднімалися вище трави.

Спершу вітрець доносив до них далекі крики ляхів; голоси їхні були якісь веселі, переможні; з того Кармелюк зрозумів, що вони ще святкують свою перемогу й не відкрили обману. Але незабаром і ті голоси затихли... Втікачів оточувала свята тиша сонного лісу.

З півгодини вони отак повзли по дну яру; нарешті Кармелюк звернув праворуч і почав заглиблюватися в лісові хащі...

Всі полегшено повирівнювали спини; тепер їти було краще... Незважаючи на те, що вони вже далеченько відійшли від згубного місця, Кармелюк звелів пильнувати якнайбільшої обережності.

Жодне слово, жоден віддих не порушували лісової тиші. Мовчки, нечутно проходили втікачі попід столітніми деревами; тільки серця їхні калатали від радості, а зорі так ласкаво мерехтіли їм крізь нахилене гілля дерев, і лісова про-* холода освіжала потомлені тіла.

Через годину такої мовчазної дороги Кармелюк вирішив нарешті стати на короткий перепочинок, бо Уляна і Ясь уже ледве переступали ногами. В Андрія знайшовся запас їжі й пляшка горілки. Змучені втікачі підкріпилися й перепочили.

— Тепер, панове,— тихо заговорив Кармелюк,— ми одій-шли від ляхів верст па сім, якщо не більше... До світанку,— він глянув на небо й, відшукавши Великого Воза, промовив упевнено,— годин чотири, достеменно. За цей час можна ще далеко відійти, а ліс їм незнайомий, Янчевський поранений, а в інших навряд чи вистачить бажання розшукувати розбійників у невідомих пущах., Але на всякий випадок ми повинні розділитися.

— Я йду з тобою! — мерщій сказала Уляна.

— Ні,— серйозно заперечив Кармелюк,— і я, і ти,—ляхи тебе бачили,— можемо викликати підозру; нам треба розділитися. Ти підеш з Андрієм, а я виведу Яся на дорогу до Жаб'ячого і тоді зверну сам убік лісом. Ви підете також пущами до Чортової

греблі, туди ніхто не заблукає, а Дмитро й хлопці повинні бути вже там.

— Іване, я перескляю душею! — благальним голосом промовила Уляна.

— Не бійся, більше не попадуся: загорілося серце помсти-тися дияволів!

— Коли ж тебе ждять, батьку? — спитав Андрій.

— До трьох днів ждять без усякої боязні, а там вернуса, бог дасть...

— Три дні... Ой боженьку!

— Кажу на всякий випадок, Уляно,— може, доведеться добрий гак накинути. Ну, а тепер у дорогу...

Всі попрощалися й розійшлися в різні боки.

Кармелюк швидко йшов лісом, пробираючись ледве помітними стежками й галявинами, поглядаючи на зорі.

Час від часу він брав хлопця на плечі, бо ноги сердешного хлопчика вже відмовлялися служити. Зупинявся Кармелюк на зовсім короткий час; нарешті, годин через дві ходу, вці вийшов на вузьку дорогу й, пробираючись лісовою гущиною, пішов уздовж неї.

Незабаром наблизились вони до самого узлісся.

Кармелюк зворушливо попрощався з сином, насипав йому цілу пригорщ золота, кілька ' разів розказав хлопцеві, як тепер він має вибратися на дорогу, пообіцяв навідатися до них і взяти їх до себе, ще раз обняв і подався в дорогу.

Прощання з сином знову перенесло його в щасливу пору його життя.

Захоплений своїми думками, він машинально переходив з одної стежки на другу... Аж нараз звуки, що почулися недалеко, примусили його прочуматися й нашорошитися. То були звуки людських голосів.

Кармелюк завмер... Що це, невже він збився з дороги й попав просто в зуби ляхам?.. Не було сумніву, що то були поляки... Звуки мови, які долинули, виразно свідчили про це.

Але де ж він, у якій частині лісу? Кармелюк оглянувся. Починало світати, і в цьому непевному освітленні важко було орієнтуватися.

Але чи ті це були ляхи, чи інші — однаково, зустріч з ними загрожувала фатальною розв'язкою... Роздумувати не було коли, треба було рятуватися. Голоси чулися ліворуч, а тому Кармелюк подався праворуч з усією швидкістю, яка тільки була можлива в лісових хащах. Але, пробігши хвилин десять, він із жахом зупинився... Першу мить йому здалося, що слух починає обманювати його, але за секунду він переконався, що й праворуч чути перегукування голосів; голоси обзивалися й за його спиною...

Напевно, ляхи розтяглися півколом — або вони намірялися обходити ліс, або виходили з нього...

Скаженою злістю закипів Кармелюк.

"Як? Щоб, вирвавшись з такої смертельної небезпеки, потрапити, як дурний хлопчисько, до рук ляхам, на потіху Демосфенові! Ні! Нізащо! Краще повіситися десь у хащах на дереві, щоб не вдалося проклятому ворогові святкувати перемогу!"

Кармелюк чуйно прислухався, — зостався тільки один вільний напрямок.

Не розмірковуючи довго, він кинувся вперед...

Треба виграти відстань, бо, судячи з тріску гілок, ляхи їхали верхи, а тоді тільки вирватися в цього проклятого кільця,—ліс несходимий, стежки й пущі знайомі,—не знайде ніхто.

Кармелюк припустив ще ходу. Захоплений однією тільки думкою випередити ворогів, він не помітив, що ліс поступово почав рідіти; нараз голосний крик мало по вирвався з його грудей, і Кармелюк похитнувся на місці: перед ним ступнів за двадцять розстилався степ. Він спинився на узліссі... В синюватому освітленні світанку виступала вся картина місцевості, і Кармелюк з жахом упевнився, що заблуdivся в лісі й тепер стояв на тому боці, де недалечко була Уляйин корчма.

Узлісся тут тяглося у вигляді зігнутої підкови, а просто від неї йшли поля вижатих хлібів, рівні, мов розстелена скатертина,— тут не було де сховатися... Податися уздовж узлісся й шаснути в глибину лісу також не було можливості, бо по краях широкої підкови Кармелюк помітив кількох людей, щоправда, піших, але, в усякому разі, озброєних, а постріли їхні могли за одну мить скликати всю банду. Повертатися ж назад було безглуздо: переслідувачі наближалися...

Ех, якби він був на коні, тоді б і погоня не була страшна! Та коня не було, а найгірше було те, що просто перед Кармелюком, ступнів за півтораєта від узлісся, стояла карета, в яку був запряжений четверик прекрасних коней.

Кармелюк глянув на карету, і нараз очі його спалахнули, одчайдушна думка загорілася в ньому.

В першу мить вона з'явилася як запитання, але вже через секунду набрала характеру остаточної ухвали: кинутися до карети, вискочити на козла, скинути фурмана, хльоснути по конях та тільки його й бачили. У всякому разі, він матиме верст півтори попереду, а одскакавши далі, одрізати посторонки, скочити на коня,— і тоді хіба що вітер піймає його... Та чи порожня була карета, чи зайнята? І хто міг сидіти в ній?.. Кармелюк пригадав, що Явтух згадував про якусь даму, котра під'їхала до корчми з трьома паничами. Добре, коли вона там сама, а якщо оточена своїми нащадками або там поклали пораненого Янчевського?..

Тисячі найнесподіваніших випадковостей могли зустріти його там. Але, в усякому разі, то була єдина можливість утекти від неминучої погоні.

— Ех, хай буде, що буде! — тихо мовив до себе Кармелюк і, зберігаючи цілковитий спокій, вийшов з лісу. Треба було приспати підозру вартових, що стояли на віддалі, приспати бодай на п'ять хвилин. І тому, хоч кожна жилка його здригалася від бажання пуститися щодуху, Кармелюк пішов поважно й упевнено.

Але не пройшов він і тридцяти ступнів, як почув здаля окрик:

— Хто йде?

— Я,—спокійно відповів Кармелюк.

— Хто "я"?

Кармелюк збентежився: назвати якеє прізвище було небезпечно, а тому він вирішив відповісти невиразно:

— Свій!

— Почекай! — гукнув уже настійливіше голос, і най^ ближча постать кинулася навперейми Кармелюкові.

Швидким поглядом Кармелюк зміряв відстань, яка відділяла його від карети, і трохи прискорив ходу.

— Стій! Стрілятиму! — закричав вартовий і вхопив рушницю.

Кармелюк зрозумів, що тепер уже виграш залежить тільки від швидкості ніг, і прожогом кинувся до карети.

Пролунав постріл; куля пролетіла мимо, але сусідні сторожі сполошилися й кинулися слідом за вартовим, який переслідував Кармелюка. Фурман, котрий мирно дрімав на козлах карети, прочумався, глянув убік і схопив віжки.

"Зірвалося!" —промайнуло вогненною ниткою в голові Кармелюка.

Аж нараз дверці карети відчинилися й звідти показалася чарівна біла ручка.

— Пане Читецький,— покликав Кармелюка жіночий голос,— але проше пренцей! Тутай!

На мить Кармелюк остовпів.

Чи до нього були сказані ці слова? Як видно, до нього, бо й переслідувачі на хвильку зупинилися. Але що ж це? Не впізнала жінка, яка кличе його... Чи...

— Але чому ж пан бариться? Прошу скоріше! — знову настійно і нетерпляче обізвався жіночий голос.

І раптом Кармелюкові здалося, що той голос йому знайомий.

А що, коли це пастка?!

Проте в три скоки він був уже коло карети; чарівна ручка підхопила його, дверці карети зачинилися.

— Гайда додому! — почувся • окрик, і не встиг Кармелюк оглянутися, як коні підхопили й карета м'яко загойдалася на своїх ресорах, стрілою полетівши від лісу.

LIV

В першу мить Кармелюк зрозумів тільки, що він врятований від неминучої небезпеки,. і це радісне усвідомлення розлилося по його тілу теплою хвилею.

Але ж кому він завдячує своїм порятунком?

Кармелюк тільки тепер озирнувся. Поруч нього сиділа, відкинувшись на спинку карети, Розалія і з лукавою усмішкою поглядала на Кармелюка.

— Пані маршалкова?! — вкрай здивовано скрикнув він.

— Пан розбійник не сподівався мене зустріти?!

— Як же міг я й подумати!

— А я приїхала сюди навмисне.

— Подивитися, як зацькують ненависного гайдамаку?!

— Одначе, пан дуже невдячний...— промовила Розалія, усміхаючись.— Мені здається, що я допомогла панові виплутатися з трохи незручного становища?

— Тисячу разів прошу ясну пані простити мене, дурного гайдамаку! — палко скрикнув Кармелюк.— Пані врятувала мене від певної смерті, і я не знаю, як дякувати

й папі, й щасливому випадкові, який наставив мене на їїмощь.

— Якоюсь мірою цьому сприяв, звичайно, й випадок, але частково й моя добра воля, бо я приїхала сюди навмисне, щоб так чи інакше допомогти панові.

— Боже святий! — скрикнув Кармелюк. — Я вухам своїм не вірю та й чим же я заслужив такої ласки?

— Пан урятував мені життя, і я не хотіла залишатися в боргу перед паном. Хоч пан повівся зі мною й не зовсім шляхетно, — Розалія потупила очі, — написавши моєму чоловікові листа, але...

— У ясної пані істинно шляхетна душа, — із щирим хвилюванням відповів Кармелюк, — а я...

— Одважний лицар, — перебила його Розалія, — котрий своєю нечуваною одвагою заслужив у мене прощення.

— Ясновельможна пані карає мене гірше за всіх катів своєю великодушністю й благородством. Віднині я вічний раб твій, ясна пані, і якщо господь мені допоможе, я заслужу прощення в їїмощі!

Кармелюк нахилився до тонкої ручки красуні й з почуттям глибокої пошани притулювся до неї губами.

Може, красуня в душі й побажала, щоб той поцілунок був менш поштивий, але в цьому рухові Кармелюка, в тій манері, з якою він нахилився до її руки, було стільки благородства й справжньої краси, що Розалія відчула мимохіть, як її серце солодко завмерло.

— Хоча мати такого бунтівливого раба й не зовсім надійно, — відповіла вона з кокетливою усмішкою, — проте, в усякому разі, я згодна прийняти пана розбійника на службу, і ось мій перший наказ: поки ми ще не від'їхали далеко від лісу, прошу пана розповісти мені, тільки цілком одверто, яким чином пощастило йому врятуватися з тієї жахливої печери?

Кармелюк почав розповідати Розалії про дощіру пережиті хвилини.

Кілька разів переривала вона його розповідь сповненими жаху та захоплення словами.

— О матко свента! — схвилювано сказала вона, коли Кармелюк закінчив свою розповідь. — Невже ж пай не покине падалі цього життя?

— Ясновельможна пані, і рада б душа в рай, та гріхи не пускають! — глибоко зітхнувши, відповів Кармелюк.

— Та можна ж покаятися, просити прощення!

— Просити прощення?! Ну, ясна пані, тепер це не допоможе. Та що про це говорити! Занадився кухоль по воду ходити, поки йому й вухо не відломили.

Тим часом карета швидко котилася по дорозі, залишивши далеко за собою зайнятий ляхами ліс.

Розвиднилося дужче. Нарешті екіпаж знову в'їхав у ліс, але вже в інший, який розкинувся збоку; верст за п'ятнадцять він сполучався з лісом, який оточував Улянину корчму.

— Тепер, пане, треба подумати про дальший порятунок,— заговорила Розалія, глянувши у вікно карети.— Тут пан уже в безпеці, але мені треба повернутися назад, щоб не викликати ніякої підозри.

— Цілком справедливо,— погодився Кармелюк.— Нехай пані звелить зупинитися, і я вийду.

— Ай-ай-ай! Пан розбійник такий мудрий, а хоче вчинити дуже необачно: що ж подумає фурман про пана Читецького, котрий їхав, їхав зі мною, а потім без видимої причини вискочив у ліс? Тут, за милю, стоїть пуста корчма. Ми в ній спершу зупинялися, але потім усі рушили звідси на облаву до панського лісу. Нехай пан зайде в корчму і потім,— вийшовши звідти, гукне мені, що можна їхати— назад, бо, пшепрашам, шельму Кармелюка вже схоплено й зв'язано. Адже пан, здається,— Розалія кинула на Кармелюка лукавий погляд,— уміє розмовляти по-польському, як справжній поляк?

— Ясновельможна пані, сто разів прошу простити грубого козака,— з щирим почуттям промовив Кармелюк і знову притулився з глибокою пошаною до білосніжної ручки в коштовних перснях.

— Я вже сказала панові, що дарую йому повну амністію! '

— Я хочу чесно заслужити її.

— Я гадаю, панові розбійникові буде доволі важко виконати свій намір,—усміхнулася Розалія,—бо я ж ие живу в лісі.

— А пані забула, що розбійник Кармелюк має розрив-тра-ву, що перед ним падають усі памки й що ніхто йому на цьому світі не страшний?

— А так, я й забула, що пан розбійник — чаклун,— протягла Розалія,—і вміє перекинутися і в старого, і в графа, і в офіцера...

— Але завжди застається чесним козаком,— перебив її Кармелюк,— котрий ніколи не забуває добра й ласки, виявлених до нього.

— Вірю й чекаю пана,— мовила наприкінці Розалія й простягла Кармелюкові руку...— Але ми приїхали. Ось і корчма. Як я й гадала, вона пуста. Щасливої дороги. Нехай же пан розбійник береже себе па майбутній час, бо мені пе завжди пощастить попадатися на панській дорозі.

Кармелюк припав довгим поцілунком до чарівної ручки й, одчинивши дверці, вискочив з карети.

Хоч стояв ще тільки серпень, але погода несподівано одразу змінилася. Небо заволокло пухлими сірими хма.рами, подув холодний вітер, запахло осінню. Надвечір, проте, вітер ущух; крізь розірвані хмари блиснули бліді рожеві смуги вечірньої заграви. Але й сірий колорит неба, й збляклі барви пори заходу сонця, й сухе, жовте листя, зметене вітром на доріжки саду,— все це навівало на душу зажуру й тугу.

Саме такий настрій найшов на Олесю. Вона сиділа сама коло невеличкого віконця чистої світлиці й задумливо дивилася в свій сад. Батюшки й матушки не було дома, вони поїхали на храм до сусідів; Олеся ж відпросилася, щоб не їхати, пославшись на недугу. Уже вечоріло, а святкова тиша все ще повивала батющин будинок; старенька

нянька й інша поважніша челядь солодко спочивали, а молодь весело гомоніла коло воріт. В домі було так тихо, що до слуху виразно долітало дзижчання мухи на вікні.

На колінах в Олесі лежала велика біблія, але рука дівчини нерухомо спочивала на розгорнутих сторінках, а очі її задумливо дивилися в далечінь на рожеві відблиски неба, що просвічувалися крізь силуети вишень і тополь.

Туга стискала їй серце.

Багато вже часу минуло відтоді, як їй пощастило переслати листа Кармелюкові, але він не відгукнувся на нього! Вона знала, що Кармелюкові пощастило врятуватися, що він жив і діяв тепер на волі; вона знала також, що й записочка її повинна була добратися до нього, а тому, якщо він і досі не обзивався, то виходить... і не думав про неї! Цей незаперечний висновок впливав сам собою.

Але як же так, раніше ж він розмовляв з нею так ласкаво, так ніжно?.. Е, що про те згадувати! То ж було коли! А відтоді стільки часу минуло! Чи йому, орлові, думати про бідолашну дівчину, яку він двічі зустрів у житті? Та, може, ще й записка її не дійшла до його рук, і він забув навіть, що вона живе тут, деś далеко від нього.

Все це зважувала Олеся, і все це ще збільшувало тугу. Хоч би побачити його один раз у житті, хоч раз! Тепер у її душі вже залишалося тільки єдине це бажання, і, скоряючись йому, Олеся всіляко намагалася залишатися дома, все ще плекаючи майже несвідомо надію, що Кармелюк колись таки та заїде до них.

У своїй сумовитій задумливості Олеся й не чула кінського тупоту й скрипу воріт, які хтось одчиняв.

Вона опам'яталася тільки тоді, як двері в сінці, що прилягали до великої світлиці, рипнули й до кімнати вбігла засапана дівчина.

— Чого ти? Що сталося, Палажко? — звернулася до неї Олеся, здивована цією несподіваною появою й розгубленим виглядом служниці.

— Ой панночко! — промовила та, ледве переводячи дух. — Якийсь пан до нас приїхав.

Пан!? Олеся сама злякалася цієї звістки. ~

Батька й матері немає дома, що вона робитиме з цим невідомим паном? Як розмовляти з ним, як пригощати? Але до цього звичайного почуття сором'язливої й неспокійної людини домішалося ще й почуття болісної, тріпотливої надії. Серце дівчини тривожно забилося.

— А ти ж сказала йому, що йогомосці немає дома? — спитала вона служницю.

— Сказала, сказала, а він тільки усміхнувся та й каже: "Що ж, може, й панна не вижене мене з хати проти ночі, дозволить переночувати?" А гарний же, гарний собою! Ой ненько ж моя! — нараз скрикнула Палая^ка, обернувшись до вікна. — Та ось він і сам іде сюди!

Олеся глянула у вікно, але побачила вже тільки високу постать, що мелькнула коло вхідних дверей, і слідом за цим у сінях почувся гучний голос: "Слава богу!"

Почувшд той голос, Олеся вся здригнулася, вона хотіла відповісти за звичаєм: "Навіки слава", але слова завмерли... Схопившись з місця, вона ступнула вперед і

спинилася. Щось стисло їй серце й прикувало її до землі.

Тим часом у сінях хтось шамотався, роздягаючись, потім двері одчинилися й на порозі показався Кармелюк.

Олеся зашарілася, все обличчя її засяло від радості.

— Святий боже!! — скрикнула вона, рвонувшись уперед.— Пан...— вона ніяково затнулася, боячись назвати прізвище Кармелюка.

— Давидович,— підказав Кармелюк і шанобливо вклонився,— він і є. Дівчина сказала мені, що йогомосці панотця немає дома, та, сподіваюся, панна не відмовиться дати мені й моему коневі притулок на сю ніч.

— Господи боже мій! Пан ще питається!..

— Ну то піди ж, дівчино-красуне, та віддай комусь із хлопців мого коня, щоб виводили,— звернувся він до Па-лажки, котра стояла коло стіни й зацікавлено спостерігала незвичайну сцену.

Дівчина вийшла.

Кармелюк підійшов до Олесі й, узявши її руку, підніс до своїх уст.

— Спасибі тобі, панно люба, за те, що згадала про мене,— промовив він з глибоким почуттям.— Спасибі за ласку, за турботу про безталанного гайдамаку.

І несподівана радість, і Кармелюкова. ласка, і його зворушливі слова — все це так приголомшило Олеся, що плечі її судорожно задрижали, сльози бризнули з очей, вона вирвала свою руку з Кармелюкових рук і затулила обличчя руками.

— Ти плачеш, панно? Дитя моє! — скрикнув Кармелюк, обережно доторкаючись до ліктів дівчини.— Скажи ж, чому, що сталося? Чим я скривдив тебе?

— Ні, ні... нічого... я так... від несподіванки...— заговорила Олеся, судорожно переводячи дух і витираючи очі.—■ Господи! Не думала... вже... не сподівалася...— і нараз, помітивши, що вона сказала щось зайве, Олеся густо почервоніла й відразу замовкла.

Ця чиста дитяча одвертість і неприхована прихильність дівчини глибоко зворушили Кармелюка.

— Дитя моє дороге,— промовив він, ніжно проводячи рукою по засмаглій, м;аленькій руці дівчини,—та хіба ж я міг не приїхати — подякувати тобі за турботу про того, кого день і ніч цькують, мов лютого звіра, пани? Не було коли вирватися. Все із смертю в довгої лози граємося! Лютує кирпата, що не може піймати. Ось і тепер приїхав я сюди, бо серце змучилося й схотілося почути хоч одне ласкаве, тихе слово, та й то собака Янчевський ледве-ледве не затримав мене назавжди.

— Як так?

— А просто. Знайшовся серед моїх орлят зрадник, продав мене Янчевському, ну той і підкрався до моєї печери, коли я zostався сам з двома-трьома товаришами. Пробували взяти приступом,— їх там з півсотні було,—не змогли, так задумали задушити димом!

І Кармелюк розповів Олесі коротко, як йому пощастило ошукати Янчевського і врятуватися з своїми товаришами від неминучої смерті...

— Ех, і дорого б я дав,— скрикнув він наприкінці,-^— щоб подивитися, як осатанів

диявол, коли побачив, що пташки знову вилетіли з його рук. Та як вилетіли!!

Проте Олеся не поділяла хвацького захвату отамана: обличчя її було бліде, кутики уст нервово здригалися.

— Пан ще може сміятися,— прошепотіла вона, не зводячи з Кармелюка сповнених страхом очей,— та це ж гірше смерті... Ой боже ж мій!

— А що ж робити, панно? Коло такого діла ходимо! Та й смерть не страшна тому, хто не раз їй у вічі заглядав. Е, та чого ми стоїмо посеред світлиці, а панпа й не просить мене .сідати! — усміхнувся Кармелюк.

— Прошу пана пробачити мені! — схаменулась Олеся й, одсунувши від столу оббиті домашніми килимками дзиглики, попросила Кармелюка сісти проти неї.

Кармелюк сів на дзиглику. ^

— Та цур їм, тим страхам! — мовив він.— Чого засмутилася, панночко,— казав він, ласкаво дивлячись на бліде личко дівчини,— розкажи краще, як жила-поживала? Правду сказати, думав, що вже немає тебе дома, що вийшла заміж.

При цих словах Кармелюка Олеся почервоніла, на очах її блиснули сльози.

— Я заміж не піду! — відповіла вона одривчасто.

— Панна розгнівалася? — ■ здивувався Кармелюк.

— Ні, за віщо! Та що казати про мене! Нехай краще пан розкаже, де він був, що робив за цей час! Господи, які страшні звістки доходили...

— Де я був, що робив? — Кармелюк глибоко зітхнув: запитання Олесі розворушило в його уяві картини мину-* лого, і грірке почуття знялося в грудях.—Що я рюбив?— перепитав він і придушив тяжке зітхання.— А от дзвонив кайданами з рік, за шию залізним нашійником до стовпа приковували. Потім відправляли в полк. Почув, що хочуть нагаями зашмагати, загородив собі ножа,— та даремно: вилежався. Пощастило втекти на волю. Ну, от тепер і на волі, а ні волі, ні долі не видно! — Він зітхнув і схилив голову на руку.— Була в мене сім'я, панно... Жінка вмерла; залишилося тепер два сини, гинуть, як дикі вовчеченята, і не можу нічим їм допомогти!..

Привези їх до пас, я догляну їх! — промовила Олеся з поривом чистого співчуття.

~ Спасибі тобі, панно, за добре бажання, та вони ж кріпаки; заплатив би я за них удесятеро проти панської ціни, так пан же їх навмисне не продасть! Е, та що про сім'ю. Товчуся отак по світу без користі, шукаю кілка міцного, щоб проткнути свою голову.

— Навіщо ти говориш так? — з болем спитала Олеся.— Невже ж ти облишив тепер усе, до чого раніше прагнув? Ні, ні, я не вірю тобі! Я ж зі гаю, я чую, я бачу, що ти робиш!

— Забув? Ні, панно, я не забув нічого!—зітхнувши, відповів Кармелюк.— Та боюся, що проллю тільки багато крові, розпущу ріки сліз і сам у них утоплюся!

Кармелюк ще раз глибоко зітхнув і оглянувся навколо.

LV

Надворі ще було видно, але в хаті вже помітно посутеніло. У невеликі вікна, заставлені вазонами, проходило мало світла; зеленувате напівсвітло, перемішане з сяйвом лампади, надавало ще більшого затишку цій убогій світлиці. Натерта оліфою

темна підлога блищала; від одних дверей до других були простелені по ній вузькі домашньої роботи килимці. Такими ж килимками були застелені й широкі липові лави з спинками, що стояли попід стінами, і твердий дерев'яний диван. На покуті стояв великий дерев'яний кіот, в якому були розміщені потемнілі образи, лежали священні книги й горіла велика лампада; вишивані рушники й вінки прикрашали образи. Під образами стояв стіл, накритий грубою домашньої роботи скатертиною; над диваном висіла бандура, а над дверима — старовинний малюнок з зображенням козака Мамая⁴⁸. На підвіконнях лежали рядами червонощокі яблука; із-за сволюка, що тягся через усю стелю, стирчали пучечки всіляких сушених трав. Пахло яблуками й кипарисом.

Все в цій світлиці було просте, навіть убоге. Але разом з тим у всьому тут відчувалося стільки спокою й непомітного щастя, що на душу всякого, хто прибув сюди, мимоволі злітав тихий мир, і хотілося відпочити тут від бурхливих хвиль житейського моря, котре било прибоєм десь далеко від стін цього тихого житла, забути про все та й зостатися тут назавжди.

Тиша й мир цього скромного притулку накопилися Кармелюкові на серце ніжною хвилиною, і гіркота, що була знялася в ньому, поступилася місцем перед сумірною зажуриною.

Після багатьох років поневіряння по ярах, лісах і цечерах, після смертельного ризику, нападів, битв і сповнених страху втеч,— ця тиха пристань, це мирне життя видались йому чимсь недосяжно прекрасним.

Кармелюк мав славу, гроші, силу...

А тут? Тут були тільки тиша й спокій, теплий захисток і впевненість у завтрашнім дні. І тут тільки блукач відчув, що брак цих мізерних благ, котрих ми й не помічаємо^ в повсякденному житті, прокладає глибоку й тяжку борозну в житті людини.

Але тут, у цьому мирному притулку, було ще щось цінніше й дорожче. Тут було щастя. Воно дивилося з очей цієї чудової дівчини і з кожного куточка цього осілого від часу будиночка.

А чи знав щастя Кармелюк?

В уяві Кармелюка, збудженій запитанням Олесі, постало все його життя за останні роки: в'язниця... лікарня... втеча... нічні напади... облоги, облави... Ні, щастя він давно вже не знав. Палка любов Уляни? То було не те! У тому пристрасному захопленні не було того, що дає серцю мир і повноту. І з нею він був такий же самотній, як з поплічникам^ друзями. Ех, зостатися б тут, коло цієї чудової дівчини, забути про все, спочити. Але ні, ні, що може бути спільного між ним і цією дитиною?... Її життя — гармонія, мир і любов, а його життя — лісова печера, та гострий ніж, та темна ніч, та буря людська. Кармелюк глибоко зітхнув.

— Так, панно, тяжко! — промовив він, немов продовжуючи свою думку.— Та хто вже вийшов на цю дорогу, мусить іти нею твердо й сміливо, хоч би його серце розірвалося й на шматки в грудях! Він повинен узяти все на свої плечі й сам за все відповісти.

Олеся спалахнула, рвонулась була до гостя і зараз же ніяково потупилась; їй хотілося крикнути йому, що вона рада була б кинутися за ним у вогонь і в воду, що вона щаслива була б, коли б могла розділити повноту його життя, але дівоча боязкість стримала її.

— Тяжко, пане, кволому, ні на що непридатному! — сказала вона тихо.—А лицареві не повинно бути тяжко...

— Спасибі, панно, на доброму слові! — з почуттям відповів Кармелюк.— Ех, коли б усі так думали, як ти, легше було б дихати! — Кармелюк тріпнув головою, підвівся з місця, підійшов до стіни і зняв бандуру.

Пан-грає? — здивувалася Олеся.

— Люблю. Грав колись добре, а тепер усе ніколи.

Кармелюк повернувся на місце, обережно здмухнув порох з бандури й доторкнувся пальцями до струн.

Пролунав тихий, ніжний дзвін. Він прозвучав якось дивно, самотньо в тиші, яка запанувала в хаті...

Але ось досвідчена рука пробігла по струнах, і полилися звуки, журливі й глибокі, й злилися з зеленуватими сутінками світлиці, наповнивши її тишу.

Кармелюк нахилив голову; схвильована душа його шукала виходу. Він заспівав тихо й задумливо одну з своїх дум, котрі далеко розійшлися по Поділля й Волині, сповнюючи серця слухачів глибокою тугою:

Зовуть мене розбійником⁴⁹,

Кажуть г—розбиваю.

Ще ж нікого не забив я,

Бо сам душу маю!

Олеся здригнулась і мимохіть підсунулася ближче. То співала сама душа розбійника, самотня й зажурена; вона виливала свої потаємні думи й нерозвіяний смуток.

Кармелюк співав про тяжке своє життя, про самотність і прагнення, яких не розуміли друзі, він співав про те, що рве його душу й не дає йому спокою,— про гірку долю бідняків.

; Вбогі люди, темні люди⁵⁰,

Скрізь вас, бідні, бачу,

Як згадаю вашу муку,

То тяжко заплачу!

. Закінчив Кармелюк і схилився над бандурою.

Звуки завмерли й попливли у потонулі в сутінках кутки світлиці. Ще мить вони, здавалося, тріпотіли там. Та ось згасли й ці звуки. Стривожена тиша знову насунулася кругом. Чути було тільки, як шепотів під вікнами вітрець у густому листі дерев. .

Кармелюк мовчав. Мовчала й Олеся, не одриваючи погляду від похилої голови отамана. Дві сльози випали в неї з очей і скотилися на груди. Все серце її здригалось від безмежного співчуття до Кармелюка, такого самотнього й нещасного. Але вона

боялася порушити хоч єдиним словом тишу, яка запанувала в кімнаті...

— Е, що ж це я?! Своєю піснею засмутив тебе зовсім! — очутився Кармелюк і, тріпнувши чуприною, одіслав набік бандуру.— Цур йому, тому смуткові!

— Якби я могла хоч чим-небудь допомогти тобі, пане! — промовила тихо Олеся.— Хоч чим-небудь! Але що я можу, бідна, дурна дівчина?

— Ти що можеш? Ти можеш душу мою заспокоїти й воскресити в ній бадьорість і віру! — Кармелюк узяв руку Олесі.— Дозволь мені тільки приїжджати до тебе— інколи, щоб почути твоє щире, правдиве слово.

— Господи! — скрикнула Олеся, засяявши від щастя.— Та я ждатиму пана, виглядатиму його день і ніч!

Отаманова рука, яка держала; руку дівчини, злегка здригнула, але він угамував хвилювання, що знялося в грудях, і підніс руку дівчини до уст.

— Спасибі, дівчино люба, за ласку до старого гайдамаки, але як мене прийме твій панотець? Чи не вижене він мене?

— Ніколи! — палко заперечила Олеся.— Як міг пан таке подумати? Батечко шанує пана як єдиного нашого заступника.

— Спасибі й чесному отцеві,— Кармелюк нахилив голову,— але шанувати одне, а приймати розбійника під своєю стріхою — інше. Ну що, коли Янчевський довідається, де я, та й кинеється з усією своєю челяддю сюди?

— Ми оборонимо тебе, сховаємо, не видамо.

— Я то й сам з ним поміряюсь, а що він з вами зробить?

— Більше смерті не завдасть нічого. А якщо ти сам приймаєш нечувані муки, невже ж ти гадаєш, що ми не зможемо вмерти за тебе?

При цих словах дівоча сором'язливість злетіла з обличчя Олесі; панна зашарілася уся й подивилася на Кармелюка палаючими від захвату й піднесення очима.

Серце Кармелюка здригнулося.

— Панно, ангеле мій небесний, не вартий я такої ласки! —< зітхнув він мимоволі.

— Ти не вартий? Хіба не ти покинув усе — сім'ю, дім свій — і кинувся на смертну путь лише для того, щоб урятувати нас і наших людей від поляків?.. І нам не шанувати тебе? І нам не молитися за тебе день і ніч? І нам шкодувати життя віддати за тебе?!

Ця палка тирада була такою цілковитою протилежністю тому, про що товкла так настирливо й щоденно Уляна, що в уяві Кармелюка мимохіть постав образ полум'яної красуні, і вся вона з своїми вогненними ласками, звірячою одвагою й вузькими інтересами проти цієї чистої дівчини,, натхненною високими задумами, видалась йому особливо неприємною й осоружною...

В цей час у дворі почувся скрип воріт, які хтось одчиняв,— гуркочучи, заїхала бричка.

— Панотець з паніматкою! — сказала Олеся й, схопившись з місця, вискочила в сіни.

Кармелюк устав і, хвилюючись, пройшовся по кімнаті. Він сам не міг дорозумітися,

чому він так схвилювався.

їхав він сюди змучений, похмурий, озлоблений, а тепер серце його часто билося; незрозуміла легкість почувалася в усьому тілі; пережиті муки й сумніви одлетіли кудись далеко, а душа наче росла в грудях, розпускала крила, і все здавалося можливим, досяжним і близьким. Хотілося знову і жити, й боротися, й слухати мову цієї прекрасної дівчини, яка вливає силу й бадьорість в його втомлену душу.

Сінешні двері одчинилися, почувалася хода людей. За хвилину з'явився в світлиці отець Михайло в своїй найкращій зеленій рясі, за ним здоровенний попович Хоздодат, одягнутий з усією строкатістю, приступний його уяві, і вже за ними ввійшла Олеся.

Кармелюк здаля вклонився батюшці й підійшов під благословення.

— Вечір добрий, панотче,— промовив він, схиляючи голову,— може, йогомосць і не сподівався зустріти в себе такого гостя?

™.Що не сподівався, то не сподівався,—сіє правда,— відповів отець Михайло, благословляючи схиленого над його рукою отамана.— А що радий від душі нагоді, яка завела тебе сюди, то сіє також паки й паки правда. Дай же обняти й почоломкати тебе!

І отець Михайло прийняв Кармелюка в свої обійми.

Спасибі, панотче, за ласкаве слово,—відповів той, зворушений такою сердечністю священика.

Хоздодат уже давно показував шумним вдиханням повітря й надуванням губів якесь явне нетерпіння й, поспішивши скористатися паузою, розкотисто відкашлявся.

— Дозволь і мені, відважний проводирю,— почав він урочисто, висуваючись з-за спини отця Михайла,—привітати тебе, аки Саула, іже філістимлян переміг, аки Фемістоклю-; са, іже погнав полчища персіян!..31

Тут Хоздодат трохи затиувся: запас його історичних знань вичерпався. Кармелюк тим часом з подивом дивився на величезну постать, яка, рокочучи, стояла перед ним. Хоч у сутінках важко було одразу розгледіти риси обличчя^ але фізіономія поповича, обрамлена цілою купою чорного кучерявого волосся, видалась йому знайомою.

— Сусід, син отця Семена, з Кальної Деражні,— пояснив отець Михайло,— людина певна і, як казали в старовину40 віри гідна.

— Хвиловоп, Хоздодат Дерляиський,— відрекомендувався попович і гучно пристукнув каблуком.

— А, пап філософ! — озвався з веселою усмішкою Кармелюк.— Топер-то я згадав тебе: ти ж був у нас у лісі?

— Воістину так. Атш Дapiїл, був укинтий у лев'ячий рiв, але з милості твоєї, преславний отамане, вирятуваний звідти на радість чесних батька й матері, аки Іона з чрева китового 52.

— Ха-ха-ха! Та й загинаєш же ти, пане хвилозопе, повченому.

— Премудрість! — возгласив, Хоздодат і навіть підніс пальця д'горі.

— Однак, пане хвилозопе, щось ти довгенько премудрість свою долаєш... Гадаю, що вже й набридло,—усміхнувся Кармелюк.

— Терплю, підступів ворожих ради! — Хоздодат голосно зітхнув,— Але нічого,—

говорив він далі напутливо,— тол-ците — і отверзеться вам. Коріння вчення гірке, та плоди його солодкі.

— Так-то воно так,— з добродушною усмішкою зауважив отець Михайло,— та погано, якщо плоди сії вистигають лише на той час, коли в того, хто. має вкушати їх, і зуби повип^дають.

— Мню сам сіє,— погодився Хоздодат,— та що маю діяти з родителями, коли іграгне старець уздріти мене в рясі? Але вопрошаю вас, людіє, що ряса? Vanitas vanitatum et omnia vanitas *. Чи не в рубищах ходили отці церкви, чи не нагий був хвилозоп Демосфен, та і великі царіє світу* що приходили до нього навчатися мудрості битія!

— Ха-ха-ха! От куди загнув хвилозоп! Однак бачу, що язик у тебе не даром у роті висить,— засміявся Кармелюк і приязно вдарив по плечі вгодованого стоїка,— але, якщо мене не зраджує пам'ять, філософ сей у бочці шив і живився тільки хлібом і водою, а ти, мосцьпане, і випити, й закусити мастак.

— Воістину! — зовсім пожвавівши, відповів Хоздодат.— Але хіба сіє заважає доброчесності й премудрості? Сказав любомудр: "Ніщо природне не ганебне!" — процитував по-латині попович,— і поелику глад і спрага природні потреби плоті нашої суть, то паки реку вам, отці і братіс, що все сіє, яко яствіє і цитіє і інше во благовременії совершаемое, на славу сотворителя плоті нашої служать.

Не тільки Кармелюк, а й отець Михайло не міг утриматися від гучного сміху при цьому несподіваному висновку Хоздодата.

— Та хай тобі всячина! — весело мовив отець Михайло й злегенька штовхнув філософа в потилицю.— Його, пане, гіє переговориш! А прошу лишень до столу. Спожити во благо-временії, що бог послав. А ось і допомога!

В кімнату ввійшла Палажка з двома засвіченими лойовими свічками, а за нею матушка Меланін з повного мискою пирогів.

— Прошу покірно, що бог послан, що бог послав,— заговорила вона, вклоняючись іще з порога.—Олесю, біжи, голубко, бери в баби, що там ще є.

Олеся з радістю кинулася виконувати доручення матері. Незабаром на столі з'явилися й пироги, й веризуб, і тараня, й ікра, котру чумаки привозили з Дону, і стільниковий мед, і горілка та наливки. Матушка й Олеся майже не присідали, то підносячи гостям, то прибираючи тарілки.

— Пригощайтесь, пригощайтесь, гості дорогі! — весь час

примовляла матушка, вклоняючись, і щохвилини просячи пробачення за своє невміння та недбайливість і убогість. Отець Михайло допомагав пригощати дорогого гостя, а філософ Хоздодат поважно підтримував товариство. Бесіда зразу ж торкнулася Кармелюка. Отаман розповів співрозмовникам про свою останню зустріч з Янчевським. І матушка, й отець Михайло, а особливо Хоздодат переривали кілька разів його розповідь голосними вигуками; Олеся, стоячи в глибині кімнати в тіні, тільки потай витирала сльози, що набігали на очі. .

Всі пожвавіли й підбадьорилися; навіть тиха матушка Меланін час від часу вкидала,

в розмову й своє слово. Тільки Олеся мовчала.

Уже геть-геть за північ розійшлися гості й хазяї на сцо-чинок, • ¹

LVI

Кармелюк довго не міг заснути; Хоздодат, якого поклали поруч нього, зараз же захропів, а Кармелюк, незважаючи на свою велику фізичну втому, ніяк не міг поринути в сн. Як тільки він сплющував очі, перед ним випливало з темряви миле бліде личко, обрамлене пишним світло-русявим волоссям, а над вухом чувся її голос і лилася мова дівчини — проста, задушевна, сповнена бадьорості й любові.

Рано-вранці, ледве тільки край неба . показалося бліде рожеве сяйво, а в повітрі відчувся гострий холодок, Кармелюк устав, одягся, нечутно вийшов з хати й вивів із стайні свого коня. Кругом усі ще спали, навіть наймити й пастухи не прокинулися. Ніч пі тіпі лежали ще на заході. Кармелюк осідлав коня, глянув на мирну батюшину оселю, ще закутану в сутінки світанку, на маленьке віконце Олесиної світлиці... й задумався... Якусь хвилину він стояв так у сумовитій задумі, спершись на сідло рукою... Потім глибоке зітхання вирвалося з грудей отамана, він рішуче махнув рукою, вискочив на коня й швидко поскакав до лісу, що темнів у далечині, на нові битви, на нові муки, до нових перемог...

Повернімося до Янчевського, якого ми залишили біля зловісної печери. Не відчуваючи навіть болю в нозі від таких сильних і бурхливих переживань, Демосфен раз у раз покрикував на челядь, щоб підкидали у вогнище якнайбільше смердючого матеріалу та присунули саме вогнище до отвору печери.

Тепер це було майже безпечно, бо постріли й будь-які ворожі викрики ув'язнених давно припинилися,— очевидно, в них вийшли набої та й дим уже повинен був задушити енергію й силу ворога.

Сліпий на одне око, який тільки тепер з'явився серед обложників, особливо старався вислужитися перед вельможним паном; він збирав і гній, і шкури овечі, розвішані недалеко від печери, і кидав усе у вогонь, а потім прикладав вухо до тріщин у скелі й ловив дедве чутні звуки, що долітали звідти.

А що, тихо вже? Подошли? — нетерпляче питав Янчевський.

Не зовсім, пане,— відповів сліпий,— чути, наче сопуть або хропуть... та ось наче шерех якийсь: мабуть, корчаться й важко дихають.

-т". У, падло! шипів Янчевський, інколи хапаючись за ногу.— Хоч би одного того диявола оживити... Завдав би я йому таких мук, що й увесь рід свій прокляв би... Може, пора вже добивати гадюк? .

— Зараз, пане! Я тільки підсиплю ще трохи сірки у вогонь... У мене, на щастя, два здоровецькі шматки знайшлися в кишені...

— Досконале! У тебе кавун не порожній! Нехай понюхають і цього курева! Розічхаються!

— Ха-ха! Саме так! — засміявся молодий Пігловський, що Стояв по другий бік вогнища.

— Тільки мені здається, що це зайве,— розрадив Алоїз Пігловський,— дим уже

повалив з печери; мабуть, усі за-, кутки її наповнилися геть до краю смердючим кадилом, так що додавати аромату не треба... І якщо пан хоче скоріше витягти злочинців, щоб належно покарати їх, то не треба сірки,— через неї ніхто не зайде в печеру.

— Резон... Маєш, пане, рацію! То сірки не треба! Прислухайся краще, чи не притихло в цьому чортовому кублі?

Сліпий на одне око приклав вухо до каменю, потім просунувся по плечі в самий отвір печери, і замість відповіді довго, на втіху всім, чхав, крутив головою й протирав очі; нарешті, відкашлюючись, доповів панові Янчевському, що в печері тихо, як у могилі.

— Геть вогнище! Розкидай! — скомандував Янчевський і, червоний як буряк від жару, що наносив на нього вітер, і від внутрішнього хвилювання, підвівся на ноги, щоб натішитися виглядом задушеного, закуреного ворога.

Вогнище хутко було розкидане, але пройти в печеру, як виявилось, було неможливо: їдучий дим заповнював її геть усю, кружляв поволі важкими клубами й виповзав широкою пеленою надвір.

лШляхта й челядь, незважаючи на грізний наказ свого вождя, спробували пірнути в густу масу задушливого смороду, але вискакували звідти назад і не зважувались уже лізти туди вдруге; сам Янчевський,, кинувшись для прикладу в печеру, не витримав там і хвилини й довго потім одкашлю-вався та відпльовувався, судорожно хапаючись руками за груди. Очевидьки, треба було почекати, поки вийде з печери дим, а дим у ній тепер стояв нерухомо, бо не було тяги. Доводилося відмовитися від бажання одволати придушеного димом ворога.

Це казило Янчевського; він оглянув з усіх боків печеру, щоб пробити десь дірку для виходу диму, але кругом лежала скеля й ніде не видно було ніякої щілини, бо ніде не' видно було, щоб дим просочувався хоч найменшим струмінчиком...

Янчевський у лютощах ладен був висадити скелю порохом, та не було для цього ніякого пристрою... А час минав; верховіття дерев уже горіло в промінні ранкового сонця; розкидані головешки горіли й диміли навколо печери, кидаючи на її темний отвір миготливі вогники, але тепер, як розвиднилося, вони вже не мали такого лиховісного вигляду. Похмурий, мов буряна ніч, Янчевський сидів на найближчому камені, сперши на підняті руки свою голову; решта його ватаги в мальовничому безладді лежала навколо печери й ждала мало не появи звідти незвичайного страховища... В'лісі стояла моторошна тиша; дим не тільки не виповзав з печери, але й не розходився навіть у яру, а висів над ним застиглими хвилями, злегка забарвленими відблиском вранішньої заграви.

Довгу мовчанку порушив нарешті Алоїз.

— А придивись, пане,— звернувся він до Япчевського,— здається, дим потягло в печеру.

Янчевський стрепенувся і втушгів очі в печеру; справді, дим, що розстелявся навколо .печери, поповз тонкими струменями всередину, і цей рух з кожною хвилиною

ставав помітніший; немовби відкрився десь у таємничій глибині шлюз і потяг до себе весь дим, не тільки той, що був у печері, а й той, що снував навколо...

— Сто дяблів! — скрикнув здивований Янчевський.— Десь відкрився отвір і утворив страшенну тягу...

— Мабуть, обвалилась земля або впав камінь, але це швидко прочистить гечеру,— зауважив молодий Пігловський.

Всі з цікавістю попідводили голови.

— Дивно... незвичайно...— хитав роздумливо головою Янчевський, пильно стежачи за димом, а струмені його зливалися в потік і потяглися нарешті широкою сизою рікою...

— Гм! Швидко прочистить! — злісно передражни^ Янчевський.— Та стопакосні відьми, що засіли в цьому чортовому кублі, тягтимуть дим з усього лісу до самого світанку!

В той час серед клубів диму, немов серед хмар, несподівано з'явилася край кручі Розалія. Груди її від швидкої ходи здіймалися, мов хвилі, обличчя палало, очі блищали якимсь життєрадісним світлим вогнем.

— Звідки, пані? З неба? — здивувався Янчевський, за-милувавшись стрункою постаттю красуні. Настрій його одразу змінився.

— Можливо,—усміхнулась вона загадково,—але потрапила, мабуть, у пекло. Фу! Тут такий сморід і чад, що в мене голова закрутилася.

— Сюди, кохана пані, до мене,— захоплено запросив її пан Янчевський.— Богині ж пекло не страшне.

— Я проведу, якщо дозволить вельможна пані,— схопився Алоїз і кинувся до Розалії.

— Але звідки, до правди, чарівниця до нас спустилася? — хотів був елегантно підскочити до пані маршалкової і Янчевський, але поранена нога змуєила його злегка скрикнути й сісти знову на камінь.

— Дякую! — граціозно кивнула Алоїзові Розалія й, відганяючи хусточкою дим, мовила: — Особливого зі мною нічого не трапилося, але мені набридло сидіти в кареті самій коло розгромленої корчми, вже тим більше, що настав світанок. Хтось із панської челяді сказав, що наш славний герой застукав злочинців у печері й не забариться із зв'язаними дияволами з'явитися до . мене. Прождала я ще трохи, але переможець з переможеними не з'являвся. Ставало і скучно, й моторошно... Мені набридло чекати, і я звеліла фурманові їхати до печери. Дороги він не знав, збився и почав кружляти попід лісом; аж, на щастя, назустріч нам попався ваш шляхтич; він сказав мені, що діло погане,, що з печери стріляють. Ми поїхали з ним назад до пустої корчми, але там челядник якийсь сказав мені, що злочинця вже схоплено, і я повернулася; тух мене зустрів пан Ружинський, і провів, і показав дорогу. Карета зосталася по той бік яру, а я яром та по цьому смердючому димові добралася сюди... Ну що ж, піймали?

— Зараз витягнемо всіх їх, як осмалених і' прокопчених вепрів, моя пані кохана! — переможно відповів Янчевський.

— Ой! Що ж то означає? — протяжно скрикнула Розалія й затулила очі рукою, ніби від страху.

— ■ А те, пані, що Кармелюка з його чортовим штабом я засмажив живцем у цій пастці, а шинку з його падла я розвезу на науку байдлові по селах.

— Фі! — здригнулася від почуття гидливості папі й докірливо звернулася до Янчевського: — Невже ж пан не знайшов більш лицарського способу боротися з ворогом? Це ж звірство!

— З звірем і треба боротися по-звірському! Ці пси кусаються боляче: ось скільки жертв,— показав він на трупи,— та й мені підбив, шельма, ногу... Не вартий, пся крев, життя стількох людей... Ну і я задушив гадів куревом...

— Подивимося на трофеї лицарського подвигу,— мовила звисока і з відтінком презирства Розалія й, відійшовши вбік, сіла на плесковатий, з закругленими ребрами камінь.

Якесь трепетне, сповнене чарівливої ніжності почуття охопило її й занурило в солодкий роздум; відчуття, яке вона пережила під час зустрічі з Кармелюком, горіло ще в серці, промінилось у темних очах і сповнювало душу новим, подразливо-палючим хвилюванням,— вона б сказала навіть — щастям, якби могла розібратися в своєму настрої. Попередній епізод з графом Кармелюком залишив у її грудях і гіркий слід образи, і наркоз п'яного забуття; той слід не згладився з плином часу, слабшало тільки почуття образи, а отрута насолоди, навпаки, малювала часом незабутні образи втраченого раювання.

Розалія почувала, що не має сили відігнати спогади, котрі одвертали її і від нікчемного чоловіка, і від настирливого Янчевського, але вона все це приписувала молодим примхам, а не глибокому почуттю. Тепер же, побачившись знову з Кармелюком, вона пережила таке глибоке враження, про яке й гадки не мала, що воно є в тайниках її маловразливої душі. Вона була щаслива, що врятувала його від жахливої небезпеки, і тепер тільки розуміла, яке їй дороге було його життя...

Але чому він був такий холодний з нею? Крім глибокої пошани й каяття за колишній грубий вчинок, вона ніяких душевних порухів у ньому не помітила... Чи почуття вдячності стримувало його пориви, чи їх не було в його серці й там., тоді кипів тільки надмір молодих сил, а не почуття? — Розалія здригнула, відчувши знову гіркоту образи...— Але ж ні, ні! Тоді він не прикидався. Там джерелом була любов, і хіба вона, коханка в повному розквіті краси, не могла збудити її? Чи час так змінив її, чи прив'яли так її принади? Ні, не те!

І тепер усі ладні офірувати життя за її ласки... а він? Він, мабуть, любить іншу... так, любить іншу, просту жінку... з ним вона нерозлучна, вона була з ним на облаті; пан Ружинський казав, що бачив її й тут, поруч з ним, у печері. Напевне, Кармелюк уже потім відокремився від неї й вийшов потайки на узлісся.

— Так, проста жінка! І та нікчемна тварина стоїть тепер на дорозі й одбиває мого героя! — майже вголос вирвалось у Розалії, і вона відчула, що отрута ревності запалила її кров і вогнем пече її труди.

— Що ж, лайдаки! — крикнув нарешті Янчевський, який не міг довше ждати.— Чому це лізете в ту яму? Диму не переждете, та він уже потягся легший.

Всі зам'ялися. Окрім диму, лякала ще кожного невідомість! передушені душогуби чи притаїлися, може, в якомусь закутку, прикривши його камінням?

— Зараз, вельможний пане! — відповів сліпий на одне око після довгої паузи.— Я ось кину в печеру кілька головешок і освічу її, щоб знати, куди лізти.

Кинули дві головешки, і вони освітили каламутним, червонястим світлом смуги диму, що тяглися через печеру. Сліпий, Алоїз і ще один з челядників Янчевського з надзвичайною обережністю підповзли до країв печери й почали крадькома заглядати всередину. При все. яснішому світлі дня, змішаному з червонястим полум'ям головешок, пильний погляд міг уловити крізь хвилястий кривавий туман ледь помітні обриси склепіння й найближчі заглиблення та виступи скель, але глибина печери чорніла й зяяла якимсь пеклом. На всьому освітленому просторі не видно було й одного трупа.

— Чого ж ви, чортяки, мнетесь коло входу, а всередину ніхто не лізе?! — прикрикнув Янчевський.— Боягузи!

— Сподіваюсь, що панські слова не мене стосуються! — образився Алоїз і, гордо .вирівнявшись, став просто проти печери.

— Бронь боже, пане! Я крикнув па сиюїх лотрів.

— Дайте мені смолоскипа! — звернувся Алоїз до сліпого на одне око.— Я сам піду оглянути печеру!..

— Ні, не сам, а з паном піду і я,—обізвався Янчевський.— А потім уже подивлюся, хто не піде з нами.

Слова Янчевського примусили здригнутися його челядників і сторонніх селян; навіть молоді шляхтичі хоч-не-хоч, а мусили присилувати себе перебороти страх і рушити за Янчевським.

Сліпий на одне око і два челядники, тримаючи високо над головою смолоскипи, ввійшли перші до печери й освітили її. Просторе приміщення з неправильним склепінням з навислих кам'яних брил і з закутками, що темніли за виступом скелі, не мало іншого виходу й було зовсім порожнє; по начицню, одягу й зброї, які zostалися, можна було гадати, що тут жило душ сім-вісім, але тепер печера була порожця...

Янчевський звелів принести більше смолоскипів; оглянули в печері все до найменшої западини й нікого не знайшли: ні задушеного димом, ні вбитого, ні навіть кривавої плями: мабуть, кулі, якими ціляли в печеру, нікого не поранили, а позаривалися в землю або розплющились об граніт.

— Та де ж ті бестії поділися? Провалилися в тартарари, чи що? — скупів Янчевський.— Шукайте, або всіх переві-шаю! — ревів він, шаленіючи і звіріючи.

Всі знову кинулись обнишпорювати печеру і всередині, й знадвору — і так само даремно: ні розбійників, ні слідів утечі не знаходилося.

— Дайте лишень сюди смолоскип,— обізвався нарешті Алоїз, який спостерігав за течією диму,— там, у глибині цього коридора, має бути отвір... Дим туди йде... Там тяга.

За мною!

Підняли смолоскип. Алоїз подався вперед, за ним пішли й інші і Янчевський, який дуже спирався на руку сліпого на одне око. ' ' .

Відстань, яку з такими труднощами пройшли втікачі в клубах диму, переслідувачі пройшли тепер легко за п'ять хвилин.

Уже здалеку Алоїз помітив денне світло, котре пробивалося в розширений Кармслюком забутий вихід.

— Ось куди нони повтікали! — крикнув Алоїз.

— Де? Що?... Куди?! — потягся за Алоїзом Янчевський.— Прокляття! Бестії! Ловіть їх! Гей! Лізьте в ту дірку... Розіслати кругом верхівців!..

Та шляхтичі й челядники мовчки позадували. Ніхто не зважувався лізти в якусь щілину, де і повернутися не можна було й де навіть дитина могла шпортнути ножем і вбити на смерть.

— Лізьте, дябли! Ще раз казати вам, чи що? — казився, не тямлячись, Янчевський.

— В цю пастку па миші хлоп не пролізе. Нехай би сам пан спробував. Кричати кожний уміє! — почулося стримане ремство.

Гамір, який знявся в печері, привернув увагу й Розалії. Вона швидко увійшла туди й, пробравшись без усякого страху по земляному коридору, незабаром добралася до гурту, що стовпився коло потайного виходу.

— Так нікого й не знайшли? І знову вони з цієї кам'яної могили повтікали! — скрикнула вона, вдаючи здивування.-Ха-ха! До правди, не щастить панові Янчевському... Здається, фортуна зовсім обернулася до нього спиною...

— Паді сміється, і сміється колюче, жорстоко,— процідив крізь зуби Янчевський, який не міг приховати своєї оскаже-нілості й перед знадливою Розалією.

LVII

— Але що я можу сам подіяти, коли в мене немає гідних помічників? Я не кажу про бидло, про наймане міщанство: воно завжди було боязке, підступне, продажне! Плебеї були й будуть мерзенними паріями благородних громадян; цим ницим істотам приступні лише тваринні відчуття: голод, біль, сп'яніння, дика хтивість; високих прагнень душі вони не відають, та на них вони й нездатні... Вони занапастили добродійний Рим, котрий годував їх хлібом, тішив їх видовищами, вони притягли легіони варварів у вічне місто й перетворили в прах його велич... О бестії! О мерзенне бидло! Що ж дивного, що й наші гадюки по тільки не схильні скорятися моїм велінням, а ще й співчують тому шельмі-розбійникові, тому виродкові пекла!.. Та що про підлих тварюк і казати!

Забувши, що він і всі, хто його оточує, стоять у вузькій печері, проинятій ще смородом диму, Янчевський дав волю своїй красномовності.

— Мене вражає наша молодь — цей спадок славного лицарства. Де її колишня одвага, де її безоглядне завзяття, де її разюча хоробрість, де її звияга, де її всеруйнівна сила, перед якою й могутні вороги дрижали? Де вона, де?

O dei immortales!41 — Янчевський патетично потряс руками й обвів усіх налитими

кров'ю очима.— Простий хлоп, гульвіса з бандою голодранців може нагонити такого страху на наших благородних героїв, що вони, чекаючи мало не тисячного підкріплення, дають розбійникам час утекти з землянки в лісі, э. тут ось дають можливість дияволам сховатися десь коло цієї дірки й бояться... так, бояться туди лізти добути лотрів. Що ж я сам можу зробити? О tempora, о mores!⁴²— трагічно закінчив Демосфен і затулив руками, палаюче від гніву обличчя.

—.. Чому ж сам пан не покаже, прикладу? — ущипливо усміхнулася Розалія.

— Та я не можу... 1 поранений... І гладкий! — аж зойкнув Янчевський.

— Даремно пан узагальнює свої обвинувачення,— обіз

вався Алоїз, і в його голосі затремтіла струна ображеного почуття.— Не знаю, з якою молоддю пан мав до діла, але не вся вона ница й боягузлива та й шляхетна кров у неї не вивелась... Я лізу, хоч би й сам-один, щоб розслідувати. Гайдуче, підставляй спину! ,

— Браво! Віват! — сплеснула в долоні Розалія.

— Пшепрашам! Од чистого сердя! — простяг руку і Янчевський.

— Але стримайся, благородний юначе, не випробовуй даремно долі! — спинила Пігловського Розалія гарним же-

стом руки.— Розбійників у цій щілині вже немає: їхній слід і вітер завіяв!

— Чому? — скрикнув Янчевський.

— Та тому, що, по-перше, крізь цей отвір видно прекрасне небо, по-друге, в нього ще й зараз тягне дим, отже, він ніким і нічим не захарашений, не затулений, по-третє, якщо вже вибралися звідси негідники, то, мабуть, вони не zostалися коло ями надати вашого візиту, а негайно розбіглися по лісі. От коли лізли по ньому люди, димові не було куди проходити, і він валував з печери, а як тільки отвір спорожнів, то й відкрилася тяга. Панові ж Янчевському таке становище зрозуміле,— ущипливо натякнула Розалія на пере-; бування свого залицяльника в каміні.

— Сто перупів! — заскреготав зубами Янчевський.— О, дайте мені ту собачу кров! Добудьте мені того виродка! Все віддам за його шкуру! Коли ж пекло дасть мені його в руки!

— Його може дати панові в руки не пекло, а я! — гордо промовила Розалія й застигла у величній позі.

— Пані? Моя кохана пані! Моя цариця допоможе мені, її вічному рабові? — заціпенів від захвату Янчевський.

— Так, я, і без моєї допомоги хороброму панові не помастить піймати збойці. Наш славний сподвижник застосовує зовсім негодящі сили, щоб піймати ворога, сам же визнає ці сили підступними, продажними, які співчують розбійникам,— і сам на них спирається. У всьому світі правує вашим братом жінка,— пиховито посміхнулася Розалія,— і в цього виродка пекла, як висловлюється пан, є коханка, у якої виродок лежить під п'ятою, і треба сказати, що та жінка має бути хитра й розумна, як тридцять тисяч ораторів: вона вас ошукала в лісі, вона й тут урятувала свого дружка від копильні... Отож не Кармелюка треба шукати, • а його подругу: просту ж хлопку, аби

тільки попалася, можна й залякати, й підкупити... і новітня Даліла охоче викаже свого Самсона⁵³. А знайти ту жінку я допоможу, я! — підкреслила вона впевнено й владно.

— Моя богине! — у пориві захвату скрикнув Янчевський. — Будь нашою владаркою й надією нашою! До ніжок твоїх кладу всю мою владу і всі мої збройні потуги! — І він урочисто впав перед красунею на коліна й простяг їй свою дамаську шаблю.

— Мені дуже жаль, — казав у своєму кабінеті молодому Рудковському, діловодіві судової комісії, літинський суддя — член тої ж комісії, — але я мушу передати панові, що

презус наш вельми невдоволений... гм... так... вельми невдоволенні з йогомості за непослух і неточне виконання його волі... — Суддя пихкав, червонів і іскрив своєю люлькою. — Звичайно, може, все це діло владається... Ми всі за пана... ми теж підтримаємо... Але, розумієте, поки гцо панові треба залишити свою посаду... щоб не дратувати нашого громовержця, Перуна...

Рудковський із зневажливою недбалістю слухав тираду судді, підкручуючи вгору свої вусики.

— І дуже добре, — промовив вііі крізь зуби й примружив очі, хоч поблідле його обличчя виказувало внутрішнє роздратування, — я матиму велику втіху не зустрічатися з цим набундюченим фанфароном,⁴³ з цим горезвісним оборонцем ойчизни,., І хто йому вручив жезл маршалка? Раз пощастило взяти обманом п'яного Кармелюка, так він уже уявив себе Наполеоном. Сам наробив дурниць, а на інших звалює свої помилки... Чому він на облаві не з'явився відразу до скелі? Га?! Чекав підкріплення... хоробрий лицар! Ну, повз його носа й прослизнули розбійники... А я... я змушений був податися вглиб, коли провідник показав кишло гайдамаків, не стояти ж я мав, як ідол, як стояв із своєю командою цей нустомел, цей хвалько, цей...

— Та не хвилюйся, пане, — спробував заспокоїти свого гостя суддя, — все перемелеться... мука буде...

— Не люблю фанфаронства!.. Та ось тепер ваш Демосфен уже сам діяв; я не заважав... і що ж? Піймав злочинців? Га? Піймав? Облизня піймав...; пшепрашам вельможного пана... Сотнею команди обложив розбійників — жінку, діда й ще якесь щеня в печері... з якої й виходу не було... і пся крев утекла... прослизнула в них поміж руками! Ха-ха! Спритні мисливці!

— Так, так... до правди, — погодився суддя, закриваючи себе цілими клубами сизого диму, — знову не пощастило!

— І десять разів не пощастить, поки розбійник не піймає самого презуса і не надіне на нього кардинальської шапочки з його ж, презусової, шкіри...

— Але ж, пане... Не можна ж такого бажати своєму начальству...

— пшепрашам пана... Але я занадто обурений... Так! І дивуюся з одного: чому дали владу в руки Янчевському, тільки в його руки?.. Ви ще матимете й не таке лихо через цього героя!

— Бронь боже! — відхитнувся на кріслі суддя.

В цю мить почулися в су&днім покої дзвінки молоді голоси, і товариство, яке

складалося з трьох осіб — дружини судді, пустотливої 44 Агати, пані маршалкової Розалії та Алоїза Пігловського, що приїхали в гості до судді,— грайливо влетіли до кабінету, вносячи з собою струмись .життєрадісних веселощів. З Рудковським і господиня, й гості раніше вже бачилися їй, мабуть, тільки що про нього говорили.

— Пане коханий! — звернулася до судді Розалія.— Мені казала Агата, нібито комісія відмовляє панові Владиславові?

— Вельможна пані... не те щоб... а тут вийшло непорозуміння,— зніяковів суддя.

— Це гидко! — тупнула ніжкою Агата,— Чуєш — гидко! t

— Негарно,— протягла Розалія й насупила брови,— я знаю, звідки цей вітер повіяв...

— Заступництво таких богинь мені дуже лестить і зворушує моє серце,— схвилювано промовив Рудковський, поклавши руку на груди,— але ця посада й служіння панові Янчевському мене не цікавить...

— Ні, це обурливо,— гарячкувала Розалія,— я цього Феліксові не прощу! Я сама просила пана секретаря рушити до лігвища лиходія, і ось за це йому кара!

— Звичайно, вельможна пані...—виправдовувався суддя.— *Vox feminae — vox dei**.

— Само собою зрозуміло,— промовила Розалія,— що це дурниця: тепер не Янчевський презус вашої комісії, а я доводца команд, котрі будуть послані на влови лиходіїв... а тому вимагаю від усіх найсуворішого підкорення моїй волі!

— Коло ніжок панських! — захоплено промовив Рудковський.

— Під п'ятою пані! — підхопив Алоїз.

— Раб панський! — завершив суддя і хотів був підвестися* з крісла, але товщина не дала.

— Без жартів! — усміхнулася Розалія.— Я взялася тепер піймати Кармелюка й доведу панству, що в жінки знайдеться більше* хитрості й уміння, аніж у хваленого вашого роду! Отже, запрошую до себе на службу вірних і хоробрих; хто не з нами, той проти нас!

— Вся наша молодь вважатиме за щастя бути під знаменом нової, найчарівнішої Жанни д'Арк! — патетично вигукнув Алоїз.

— Всі! — підтримав Рудковський.— А я кістками ляжу...

—* Спасибі, юнаки! — начальницьким тоном промовила Розалія.— І от я запрошую пана Рудковського зайняти посаду мого особистого секретаря.

— Щасливий, як боги! — вигукнув Рудковський і спалахнув увесь від припливу надзвичайного щастя.

— А мені яку посаду призначає пані? — стала струнко перед новим полководцем Агата.

— Бути моїм помічником,— серйозно відповіла Розалія"

О моя кохана! — щиро зраділа папі суддиха й стала

піалко обіймати свою дорогу гостю.— Ну, а тепер я, в свою чергу, призначаю пана Алоїза моїм секретарем, а вас, чоловічку, моїм розсильним, кур'єром нашого ополчення.

Всі дружно розреготалися. Суддя почав запевняти товариство, що він буде найстараннішим, навіть блискавичним виконавцем велінь богині; Алоїз присягався у вірності своїй володарці, а Рудковський був у такому телячому захваті, що бормотів Розалії тільки:

— Унесенне *!

Радісний настрій зростав і наповнював похмурий кабінет судді грайливими звуками; дотепи, жарти, вдалі порівняння перемішувалися з молодим реготом. Розалія була надзвичайно весела й жвава; в її темних очах іскрився якийсь таємний захват, що спалахнув у сховках її душі й розростався все дужче й дужче, усмішка не сходила з її губок і викривала приплив щастя. Справді, з часу останньої зустрічі з Кармелюком Розалія просто переродилася,— широка хвиля нових почуттів, які наризули, відкрила відразу всі її дрібні відчуття, всю нудоту нікчемності інтересів життя... Спершу вона відчувала досаду, немовби образу за холодність Кармелюка, але потім пояснила її високою вдячністю, котра скувала пиці потяги, і ця шаноблива стриманість здавалась їй тепер лицарським героїзмом...

Взагалі її уява обволікала особу Кармелюка в казкового героя чарівливої краси, великого внутрішніми чеснотами і будила в її серці нові настрої, сповнені фантастичної привабливості й незвіданих чар,— все це примушувало її серце радісно битися й підіймало енергію життя.

— Однак мені треба поговорити про діло,— нарешті серйозно сказала Розалія,— а тому я попрошу в пані Агати затишного покою для засідання, але стіни в цьому покої повинні бути глухі, бо наша рада буде в цілковитому секреті і деякими думками я поділюся тільки з своїм товаришем,

а тому обіцяй, пані Агато, свято зберігати таємницю, не звіряючи її ні чоловікові, ні друзі, ні героєві роману...;

— • Присягаюся! — відповіла з пафосом пані суддиха, піднісши вгору два пальці.

Як тільки з кабінету вийшли нові командирки з своїми секретарями, до нього несподівано увійшов пан Янчевський; він був, як завжди, заклопотаний, що не помітив навіть дам, які допіру вийшли.

— Пане презус! Звідки ви? Неначе з неба впали... От не

сподівався! — здивувався суддя, важко підводячись з місця.— Вельми радий, що сліпа фортуна прикотила на своєму колесі дорогого гостя... • . . . ,

— Важливі новини... серйозні вісті...—заговорив на ходу Янчевський, прикульгуючи на поранену ногу.— Пан, звичайно, вже знає про нашу невдачу: замість Кармелюка піймали тільки одного лотра, котрий, як виявилось, є хлоп Пігловського. Я його поки що залишив під вартою. Обміркуємо потім, що з ним робити. Підняла мене важливіша новина: тут би летіти, не гаючи й хвилини, а я ось на милиці.

— Чув, чув про ваше нещастя... Ой бестія, тая крев! Але небезпеки, броне боже, немає? Пан презус теж не шкодує себе й ризикує своїм дорогим життям... На тих лотрів треба послати москалів, далібуг, москалів: нехай ідуть пси і паці, а шляхетне життя дорожче...

— Е, пане! Що москалі? Ще потуратимуть бидлові... Ой я чув, що від генерал-губернатора йдуть якісь розпорядження про нагляд за нами, щоб не зловживали поміщицькою владою... Кажуть, що й од пана Цезаря є такого роду указ...

— Святий Себастьяне, храни нас! — зітхнув суддя й, підсовуючи Янчевському крісло, додав турботливо: Сюди,

сюди прошу... тут зручніше... чи не звелить пан подати #під поранену ногу стільчика?

— Не турбуйтеся, пане, я не пестунчик, а солдат... Так от, бачите, на москаля нам особливо покладатися не можна — це *primo*, а *secundo* — нам не можна сидіти, склавши руки та ждати коло моря погоди... не можна! От і мені теж лягти й панькатися з ногою не можна, а я рухаюся... невтомно, як собака-шукач за хутряним звіром... і зараз винюхав, важливу звістку: Кармелюк має притулок у Деражні в тамтешнього схизматського попа!..

— Що ви? — від подиву аж підвівся суддя.— Чи можливо ж, щоб служитель віттаря переховував у себе душогубів, розбійників?

. Я привіз із собою свідка, котрий підтвердить мої слова... Гей, пане Зеленський, іди сюди!

Почулася з третьої кімнати важка хода, і за хвилину увійшов до кабінету невідомий суб'єкт, одягнений по-міщансь~ .дому, кремезний, незграбний і сліпий на одне око. Низько вклонившись, він поцілував судді коліно.

— Ну, розкажи, вацпане, де ти зустрів Кармелюка? Треба додати панові,— звернувся Янчевський до судді,— що він добре знає гайдамаку: служив у його банді... з мого наказу служив... це вірний слуга з загонової шляхти... То розкажи ще й панові судді свої показання.

— По облозі печери, ясновельможне панство,— почав Зе~ ленський,— після викурювання гайдамаків я невідступно був спершу за печерою на варті, а потім коло вогнища... От і пан Читецький підтвердить це... ми з ним стояли лікоть при лікті...

— Читецький, здається, був коло корчми...— зауважив

Янчевський.. ' •

— Пшепрашам ясновельможного папа,— весь час зі мною...

— Дивно,— підозріливо гляну в на сліпого Яичовський,— ну, кажи далі...

— Так ми простояли з ним цілий день і майже цілу ніч... а коли довідалися, що Кармелюк вискочив з рук і що його зараз не переслідуватимуть, то в мене у душі похололо... Думаю: не дай, боже, попаде мене, так замордує, як пса... А Читецький і каже: "Іди до мене в Кальну Деражню". А він там і живе. Я зрадив, що хоч жива душа зі мною буде і пішов з тою думкою, що перечекаю перший час у Деражні, а потім з'явлюся до послуг йогомосці... Ой пане найсвент-ший, матко боека!..

LVIII

Ну, ну, що далі? — заквапив сліпого, згоряючи від нетерплячки, суддя.

— То ми, ясновельможний пане, й пішли... Ідемо й оглядаємося на всі боки: чи не сховався за пеньком гайдамака?... Далєбі! Такий страх, що й не сказати: десь листок

упаде, а здається, що хтось навшипінках крадеться, трісне десь гілочка, а здається, що вже ціла банда женеться..,

— Ха-ха! Хоробрі лицарі! — зневажливо вкинув суддя.

■— А що ж, ясновельможний пане, видима смерть страшна! — почухав п'ятірнею свою кучму оповідач.— Ну, вдень ще сяк-так, сонце світить"... хоч і ліс, а все ж таки видно кругом та й усяка нечиста сила при світлі ховається... А от як настав вечір та з кожного куша знялася темрява й дерева почорніли й стали якимись страшидами... лісовиками... ну, тоді і я, і товариш відчули, як чуб почав підіймати наші шапки... Хоч і близько була Деражня, а вночі йти не зважились і підночували під гнилою колодою., а тільки-но поблідло на сході, то ми й рушили в дорогу. Виявилось, що ми лежали всього за півгін (сажнів за двісті) від узлісся, а за узліссям зараз же й Деражня, і став... Пораділи ми і майже бігом подалися в село, а як ступили на першу вулицю, то й на душі проясніло, пішли вже спокійно, ходою і почали міркувати про те, де б чогось попоїсти... Бо черево нам так підвело, що здавалося^ наче кишки геть поскручувались і приросли до спини...

Янчевський увесь час не слухав сліпого: якась невиразна підозра запала в його душу й починала розростатися, набираючи повторних форм, здіймаючи бурю в грудях.

"Якщо сліпий не бреше, то Читецький, виходить, не міг проводити Розалію? Але чому ж вона назвала Читецького? Виходить, вона бреше? Чи не впізнала й когось іншого прийняла за нього? — крутилися вихором думки в його голові і не приводили ні до якого висновку...— Або не впізнала, або лягнула перше прізвище, яке спало на думку, маючи намір приховати справжнього провідника. Але хто б він міг бути? Хіба що цей хвалько безвусий — Рудковський? Але я йому заборонив .після облави й свого носа показувати... а втім, вій же міг іютайки з'явитися туди!.."

— О сто перунів! — скрикнув Янчевський і, щоб приховати своє збентеження, додав Зеленському: — Та ти не про кишки розповідай, а про діло...

— Пшепрашам ясновельможного пана...— злякано стрепенувся сліпий.— Я до того й мову веду, що коли ми підходили до попівської садиби, то думали: чи не зайти до батюшки попросити шматок хліба,— так було ще рано, тільки сіріло... От дивлюся я через лісу й думаю собі: а —хоч би наймит або наймичка, на наше щастя, прокинулися! Коли зирк: одчиняються двері в попівському'будинбчку із них виходить якийсь чоловік... Я зрадів, мало ие кинувся до нього, та спинив мене за руку товариш: "Стій! — каже.— Навряд чи це наймит, чого б йому ночувати в горниці?" —т "А до наймички ходить",— шепнув я. "Хіба?" — засміявся в руку пан .Читецький. А чоловік вийшов і подався просто до стайні,— виходить, просто до нас, бо ми стояли за лісою коло стайні... Підходить він ближче, придивляюся я... Ой власткі свенти! Кармелюк! Я так і присів... заходився читати відхідні пацежі 45, а він ближче... ближче... Кармелюк, справжній Кармелкж. Товариш мій теж як подивився, так і впав колодою й поповз за стайню...

— А може, тобі, вацпане, здалося? Від страху ж і кіт левом здатися може,— висловив сумнів суддя.

— Ой, де там, ясновельможний пане! Я Карме люка як свої п'ять пальців знаю і того шельму, як і ясновельможного пана, хоч би і вночі то пізнаю, нехай би й як одвертав пику... Він, він! Ще в стайні як заговорив до свого коня, то голос його наче за печінку мене вхопив.

— А що ж він заговорив? — допитувався суддя.

— "Кошо,— каже,— мій милий! Пора в дорогу... Пора до нетрів і ярів! Побув годинку людиною... Заглянув у мирний куточок, а тепер знову до звірів, знову під цькування того сатани... Ех, доля!" їй-богу, такі слова казав... Врізалися вони мені розпеченим залізом...

— Оце важливо,— зауважив суддя й нахмурився.— Це, либонь, може служити незаперечним доказом того, що в попа був Кармелюк... Ну, а далі куди він дівся?

— Осідлав коня, вивів за ворота, перехрестився й гайда за село в ліс... Ми з товаришем зайшли тільки на годину в Кальну Деражшо й зараз же майже бігом носи і їй или до йогомосці пана презуса передати цю звістку...

— А ти справді пам'ятаєш,— заговорив Янчевський, похмуро й пильно видивившись на сліпого,— що не розлучався й на хвилину з Читецьким? Гляди, це дуже важливо... пригадай ось з того моменту, як ми обложили печеру.

, — Ясновельможний пане, на рани пана Єзуса, я кажу правду! — гаряче запевнив сліпий.— Нічого я не забув, та до смерті, здається, не забуду, як забухкали з тієї пекельної дірки самопали і як почали наші падати... Я стояв поряд з Читецьким і бачив, як він побілів, наче крейда, і затрясся... Ну, коли ясновельможний доводца крикнув, щоб берегти тил печери, то ми з Читецьким кинулися за печеру, і коли почули, що збойці вже подошли, то перші з ним повернулися до вогнища і були вже вкупі до ночі, а потім пішли до Деражні...

— І ні на хвилину не розлучалися, не виходили на узлісся, не бачили екіпажа пані маршалкової?

— Присягаюся!

— Ну, гаразд... Іди!

Коли шляхтич пішов, то суддя спитав Янчевського:

— Чому той Читецький так цікавить пана?

Янчевський почервонів і закашлявся, а потім уже* передихнувши і з зусиллям подолавши ніяковість, відповів:

Я підозріваю змову з розбійником...

Невже шляхта може допомагати хлопіві?

Бідняки всі, не виключаючи й шляхти, за нього! — роздратувався Янчевський.— Але що пан суддя гадає тепер чинити? Адже незаперечно, що Кармелюка переховує піп, що розбійник чуває симпатію до того куточка... і потім ще зауважте — майже всі попи симпатизують гайдамаці. Я давно хотів притягти до відповідальності й цих бородатих схизматів, та не було факту... а тепер... тепер... треба відразу заарештувати деражнянського попа — і край!

На бога, пане! ^ злякався суддя так, що бурякове його обличчя пожовкло.— Не

роби такого гвалту: по-перше, ми не маємо на те ніякого права, ми можемо тільки донести благочинному й архієпископу, а по-друге, в нас немає ніяких доказів злочинної діяльності попа...

Як ніяких? — підвівся з крісла Янчевський і зараз же сів, ухопившись руками за поранену ногу.

Так, ніяких, — відповів, спокійно суддя. — Ми тільки знаємо, що Кармелюк був у попа, Б. чи знає піп, що приймав у себе розбійника, а не шляхтича-бконома, це нам невідомо. А Кармелюк же й нас не раз ошукував... Так отож, щоб узятися за попа і на законній основі, треба добути докази свідомого протегування розбійникові. Для сього, гадаю, треба? перше, зберегти якнайглибшу таємницю й наказати цим обом шляхтичам, щоб вони про зустріч з Кармелюком нікому нічирк... а по-друге* треба в Деражні влаштувати таємний нагляд і навіть засідку: очевидно, розбійник повернеться не раз до цього притулку; і, нарешті, третє, не завадить допитати гарненько й того лотра, котрий опинився в панських руках: може, й він нам дещо пояснить.

Так, пан суддя правду каже, я погарячкував! — нервово промовив Янчевський. — Останнім часом мене так *дра-тують усі ці невдачі, що я починаю втрачати розсудливість... У всьому бачиш дурість, нищість, зраду. І немає такої підлості, котрої не можна було б підозрівати навіть у кращих людях.

Його слова перервала Розалія, яка нечутно з'явилася в кабінеті.

— А! — здивувалася вона**" І наш поранений Геркулес тут? — Але в тоні, яким були промовлені ці слова, прозвучала, крім подиву, й прихована досада. — Чому ж пан не лікує свою ногу? — додала красуня, щоб пом'якшити тон першої фрази, — Куля ж — (не жарт!

За Розалією увійшов до кабінету й Рудковський, але, помітивши Янчевського, відійшов у далекий кут і набурмосився. До нього наблизився, важко перевалюючись з боку на бік, суддя й почав його в чомусь пошепки переконувати.

Янчевський кинув у їхній бік злий, сповнений ненависті погляд, і колюче відповів Розалії:

— Що куля? Бувають рани й набагато тяжчі! — І він холодно приторкнувся до руки Розалії.

Розумію: уколи самолюбства. Але я допоможу панові їх заспокоїти.

— Весь коло панських ніжок, — кисло усміхнувся Янчевський і потім додав недбало: — А пані кохана добре знає Читецького?

— А що? — трошки почервоніла Розалія, але, побачивши цілком спокійне обличчя Янчевського, ту ж мить заспокоїлася. — * Звичайно, він скільки разів бував у нас на полюванні, навіть не раз стояв з хортами коло мене; подарував мені минулого року дві живі сарни. Дуже добре я його знаю. Але ж і пан його також знає.

— Звичайно, звичайно... Але ж то він, здається, їхав з коханою пані в кареті й провів її до корчми?

— Він! — твердо відповіла Розалія й сміливо глянула Янчевському в очі. — Але

навіщо це панові?

— Зараз поясню. Ще одне запитаннячко: чи не згадував він пані про одного такого Зеленського?

— Ні, нічого не казав... Розповідав тільки про те, як разом з паном презусом облягали печеру і як стріляв у бестію Кармелюка.

— А! — протяг Янчевський.*— В такому разі все пусте: його підозрівали в зраді, але якщо був разом з пані, то я тепер цілком спокійний... Цілком,— сказав він ще раз, потираючи руки, й, змінивши тон, промовив удавано веселим голосом: — То, виходить, разом будемо діяти? Дружно! Правда?..— підкреслив він, впираючись очима в обличчя своєї співрозмовниці.

— 'О, звичайно! Хіба ж пан міг сумніватися в цьому? — ніжним шепотом додала Розалія і з найчарівливішою усмішкою простягла до Янчевського обидві ручки.

— Ніколи, ніколи! — з пафосом промовив Янчевський і схилився до ручок красуні.— Піймаємо гайдамаку, але ще раніше — його коханку. О пані кохана, моя володарка, цілком має рацію: жінка й обманить, і продасть!.

Він голосно засміявся, але в його сміхові крізь удавану веселість пробився затаєний лиховісний тон...

Чотири дні ждали Кармелюка Андрій і Уляна коло яру.

На другий день, увечері, до них приєдналися Дмитро з Ониськом та всіма іншими орлятами. Вже по дорозі до корчми вони почули від селян про розгром їхнього старого гнізда і зараз же поспішили заховатися в глибині лісу, а там уже Дмитрові не важко було розшукати серед відомих йому таємних сховищ; новий табір Кармелюка. Залишивши хлопців під орудою Ониська, він подався на розшуки, і після двох невдач наткнувся нарешті в третьому місці на Уляну Та АНДРІЯ.

Ту ж мить закипіли запитання, розпити й відповіді. Двічі змушена була Уляна розповідати солдатові всю історію їх нечуйапого порятунку, і щоразу Дмитро перебивав її розповідь вигуками дикого захоплення й подиву.

— Тьху ти, сто чортів йому з фельдфебелем у зуби! — нарешті скрикнув Дмитро, з усієї сили вдаривши шапкою об землю.— Та це ж те саме, що вирвати у вовка з рота ласий шматок! Ех, прийняв би я, їй-богу, й двадцять шпіцрутенів на спину, щоб тільки поглянути, як оскаженів той собачий син, коли побачив, що пташки вилетіли з його рук.

— Ну, пісія-то ще не доспівана,— серйозно сказала Уляна,— ми от вилетіли, а як справився отаман? Чи не наткнувся, вибираючись із дісу, на ляхів? З ним же, був і хлопчисько.

— Все, мати командирша, все! Розповідали нам люди, що якраз саме отаман з усім своїм кодом з-під носа в панів утік і що Янчевський із своєю командою поїхав додому лютий, як скажений вовк!

— Ну то, виходить, батько врятувався! — радісно скрикнув Андрій.— Коли з лісу здоровий вибрався, то там уже його й з хортами не піймають!

— Го-го, т~ підтримав і Дмитро,— відступить у повному порядку!

Уляна зраділа надзвичайно, почувши звістку, яку приніс Дмитро; надія на швидке побачення з коханим отаманом повернула їй звичайну веселість.

— А поки приїде отаман, пригости нас, якщо є чим, та розкажи, як справився? — весело звернулась вона до Дмитра. ■ •

Солдат охоче виконав наказ отаманші.

— Ще б не було чим пригостити! — весело відповів він. — Такого винця дістав, що аж-аж! Малина! — І, вийнявши з-за пазухи запліснявілу пляшку й свою нерозлучну манерку, вік заходився розповідати про свої подвиги, про те, скільки пограбувань вони вчинили об'єднаними силами й скільки бравих рекрутів він привів із собою.

Уляна неуважно слухала його розповідь; її напружений слух жадно ловив щонайменший шерех у лісі, ждучи звияжного посвисту отамана. Але навкруги скрізь було тихо.

— Та ти не слухаєш мене, мати комапдиршо! — скрикнув нарешті Дмитро й додав, підморгуючи бровою: — Все ждеш отамана? Не бійся, прийде... Так я ось учишо диверсію та приведу сюди весь наш батальйон ігачшпадок штурму.

Минула ніч, настав ранок третього дня, — Кармелюк усе ще не повертався.

Тривога. почала знову мучити Уляну; тисячі найжахливі-ших випадків, які могли зустрітися отаманові на дорозі, спливали в її уяві. Бліда, схвильована, вона то виходила на підгірок, то сиділа нерухомо, опустивши руки, прислухаючись до найменшого шереху.

— Та чого ти гризеш себе, командиршо? — звернувся нарешті Дмитро до Уляни. — Врятувався ж отаман, це ж правда, як бог святий!

— Врятувався, а чому ж не їдо? — відповіла Уляна, підводячи на Дмитра палаючі сухимвогнем очі.

— Мабуть, довелося доброго гака дати.

— Та батько ж і сам казав, щоб три дні його тут ждали! — втрутився в розмову Андрій.

— Ну то й тривожитися нічого, — авторитетно сказав солдат, — значить, вирішив заїхати кудись.

— Куди ж?

Але запитання Уляни залишилося без відповіді. Дмитро тільки знизав плечима й промовив:

— А хто ж його знає? Якщо звелів ждати три дні, то, певно, не дарма... Щось надумав...

Сам того не відаючи, своїми словами Дмитро ще дужче роз'ятрив ревності Уляни. Було тільки дві гадки, які пояснювали таку тривалу відсутність Кармелюка: або його схопили ляхи, або він кудись заїхав. Перший здогад відкидала звістка, яку привіз солдат; залишався тільки другий, і він підтверджувався ще й тим, що отаман заздалегідь попередив, що повернеться тільки через три дні. Від'їжджати так далеко, щоб замести слід, було й марно, й нерозсудливо. Отя^е, він зразу гадав кудись заїхати. "Але куди? Куди? Чому він не сказав їй? Чому приховав?" — казала собі сотні разів

Уляна, знемагаючи від ревнощів і злості.

Минула ніч, отаман не повернувся. На четвертий день уранці товариші знову почали говорити про те, куди міг заїхати отаман. Цього разу неспокій охопив уже й солдата, й Андрія*

А чи не повів він сам свого хлопця назад у Головчии-ці? —• сказав Андрій.

При цих словах Уляна відразу спалахнула.

— Так, так! — скрикнула вона, радісно хапаючись за думку, яку подав Андрій.—Тому-то він і відокремився від нас з хлопцем.

Ця гадка, цілком імовірна, визволяла її з нестерпних мук ревнощів, але разом з тим ще дужче посилювала турботу про долю Кармелюка.

Це зрозумів і солдат.

— Ну, якщо туди пішов, то діло погане,— сказав він.— Там же Пігловський, а до нього може заїхати й Янчевський,

і ще хтось, а діти, звісно,— діти.

— Та й минулого ж разу спіймали батька тільки через те, що пін пішов у Голопчитці: там його й вислідив Янчевський,— додав Андрій.

Тривога охопила всіх. Після короткої паради ухвалено було, що коли отаман не повернеться до ночі, то Андрій

і солдат, котрі краще знають ту місцевість, подадуться в Головчинці на розвідку.

LIX

". ■>

Вже темна ніч повисла над лісом, коли Кармелюк під'їхав до вузької ущелини, яку тепер зайняла Уляна. То було дно якоїсь звивистої гірської річки, закидане великими брилами каміння й стовбурами вивернутих з корінням дерев, що попадали з високих круч. Мабуть, ним текла вода тільки під час злив, тепер же дно було вкрите купами нанесеного піску й каміння. Вже здаля Кармелюк помітив у цій вузькій щілині, що звивалася в глибину, світлу точку — то палало вогнище. Побіля вогнища лежали на киреях Оиисько, Андрій, Дмитро і ще два ватажки. Уляна стояла далеко попереду; її чуйне вухо давно вже вловило тупіт кінських копит. Вся вона, освітлена червонуватим світлом вогнища, тріпотлива, спрагла, вирізьблювалась на темному тлі ночі як уособлення тривоги й чекання.

Кармелюк пробирався по дну ущелини ходою, злізши з коня. Кругом було темно, як у могилі, тільки далекий мерехтливий червоний вогник показував напрям. Каміння, * скелі, стовбури розбитих дерев раз у раз перетинали піщане річище.

Мовчки просувався Кармелюк, заповнений своїми думками. Тільки фиркання коня порушувало похмуру тишу уще-

ЛИНКі

— Хто йде? — почувся оклик, і з-за уламка скелі, що виступала на середину річища, підвівся озброєний з голови до ніг розбійник.

— Свій,— відповів Кармелюк,— вовк з лісу.

— Отаман! — голосно крикнув Гололобий, кидаючись до свого любого ватажка.

Голосний крик його пролунав угору по ущелині, і у відповідь на нього почувся такий же радісний жіночий крик: "Отаман, отаман!" І Уляна, мов стріла, помчала вперед, перескакуючи через каміння й колоди.

— Ти, ти?! Янку, Іване!! Живий, здоровий!? Чому не їхав? Чому запізнився?! Змучилась, ждучи! — засипала вона Кармелюка запитаннями й поцілунками, повиснувши йому на шиї.

— Та довелося заїхати...—Кармелюк назвав навмання одне з далёких сіл,— і переднювати в паламаря, бо пани розсипали кругом погоню.

— Господи! Так і чула моя душа! — скрикнула Уляна.— Змучилась же я, серце геть перетліло!..— І вона знову кинулася до Кармелюка й, обнявши його за шию, гаряче пригорнулася до його грудой.

З деяким зусиллям відповів Кармелюк на її поцілунок і непомітно постарався визволитися з її міцних обіймів. Цей бурхливий вияв любові в присутності сторонньої людини справив на нього неприємне враження: тут було багато пристрасті й вогню, та не було тієї знадливої жіночості, котра так чарувала його в Олесі.

— Ну, Гололобий, бери коня, а ти, Уляно, веди мене до вогника,— промерз і зголоднів я дуже,— звернувся він до Уляни, щоб не дати їй помітити настрою, який охопив його.

— Зараз, зараз, соколе мій! Все є! Все готове! — радо скрикнула Уляна й кинулася вперед.

Люди з ватаги, які лежали коло вогню, почули голос Кармелюка й кинулись йому назустріч. Після міцних обіймів і всіляких проклять, що означали найвищий ступінь радості, всі порозсідалися навколо вогнища. Уляна поставила на розстеленому на землі килимі всілякі закуски й напої, які приніс із собою Дмитро, і сама сіла коло Кармелібка.

Кармелюк оглянувся кругом; засмаглі, грубі обличчя товаришів, які сяяли радістю, бачивши свого отамана, повернули йому знову веселий настрій.

— Ну, панове-товариші,— промовив він, наливаючи манерку, яку йому підставив Дмитро,— зібралися ми знову всі цілі й неушкоджені на злість ненависникам нашим. З пазурів смерті вийшли,— отож доля ще за нас, отож пісня

наша ще не доспівана, а довго ще гримітиме по рідній стороні на страх нашим ворогам, на радість нашим братам! Нехай же ця церша чарка буде на здоров'я, а ворогам нашим на безголов'я!

Тост отамана зустріли гучними схвальними вигуками, всі потяглися до нього цокнутися — хто погариком, хто срібною чаркою, а хто й просто пляшкою. Веселий гомін розлігся над вогнищем.

— Стривайте, панове,— нараз промовив Кармелюк стурбовано,— чого це я не бачу поміж нами дядька Явтуха?

При цьому імені всі похмуро потупились.

— Умер? Піймали?

Уляна й— Андрій зітхнули.

— Та що ж, пане отамане,— відповів Андрій,— мабуть, йому, сердешному, по солодко довелось... Мабуть, спіймали ляхи.

— Коли ж, яким чином?

— Та тоді ж, як накрили й нас. Ти ж, пане отамане, послав його до корчми розвідати, як то пані з паничами до нас завітала? Ну, він і пішов, а назад уже не повернувся, напевно, попав просто в руки панам.

— Так, так, так! — скрещув Кармелюк, ударивши себе по чолі.— Господи, а я ж то згарячу й забув про його.

— А хоч би й не забув,— перебила Уляна,— що ж би ми могли вдіяти? Тільки б себе занапали, а йому нічим би не допомогли: ляхів же було вдсятеро більше.

Ніхто не заперечив отаманші; всі сиділи, понуривши голови, й похмуро дивилися в землю. ,

Незвичне зітхання вирвалося з оброслих мохом грудей солдата.

— А жаль Явтуха, дуже жаль: вірний був фланговий та й ротний би з нього вийшов добрий!

Солдат замовк.

Важке мовчання насунуло на співрозмовників; темрява, стовпившись в ущелині, оточений лісовими нетрищами, гармонувала з настроєм розбійників.

— Ех, та що там і казати,— гірко мовив солдат і щосили вдарив шапкою об землю,— таке вже наше життя! Як видно, всім нам один кінець: теліпатися між небом і землею!

— Ні, братове,— сказав Кармелюк,— так не можна! Тим ' тільки ми й держимося на землі, що стоїмо один за одного, як брат за брата. Не можна залишати товариша в біді, чого б це нам не коштувало: вони ж тепер на нього самого всю свою диявольську злу помсту обрушать. Треба врятувати його!

— Та як? Де шукає його? — спалахнула Уляна.— Якщо ж вони вже його перепроводили в кам'янецьку тюрму, то ми звідти не вирвемо його!

— Не біда,— сказав Кармелюк,— Довідаємося тільки, куди ляхи його запроторили, а це зовсім не важко: без хлопів пани ні з чим не "впораються, а хлопів нам розкажуть усе, аби тільки він був живий, а тоді нехай я не буду розбійник Кармелюк, якщо не буде Явтух знову коло вогника з нами чарку кружляти.

Впевнене вирішення отамана знову повернуло всім бадьорий настрій. Всі з азартом узялися до їжі й питва, перекидаючись веселими жартами й дотепами.

— Ну, Дмитре,— звернувся нарешті Кармелюк до солдата, вгамувавши перший голод,— ти, мабуть, про 'Нас уже все знаєш, розкажуй, як сам справився, чому запізнився? Ех, якби ви прибули якраз на ту пору, нагріли б ми ляхів добре!

— Еге ж, розбили б ущент! Ну та всього ж не вгадаєш. Хто б сказав, що той сліпий на одне око — шпигун панський? Правда, отаманша його одразу незлюбила, а який же, шельма, був старанний! Куди но пошли — перший! Ну, вже я перервусь, а піймаю його, собаку,— очі солдата злісно блиснули,— одишу йому так, що й друге око йому рогом вилізе... Я йому на три темпи! А запізнився я тому, що занесло мене далеко,— провадив він, одразу міняючи тон.— Іде, отамане, діло на лад! Пройшов я і на Волинь, доходив до

самого Крем'янця, ну й, коротко кажучи, підогріли панів і орендаторів добре...

При цій мові солдата, сповненій самовдоволення й вихвалання, серце Кармелюкові болісно защеміло.

— Ну, для цього, брате, не варто було й ходити! — промовив він недоволено.

— Що ти, отамане, та хіба ми тільки палили? Ми й добич привезли чималу! Самих чистих грошей двадцять тисяч злотих, ось що!..

— Ех, діти, діти, — з гірким докором промовив Кармелюк, — годі вже нам жартувати: палите ви й грабуєте без пуття, кривдите винного й невинного. Забираєте інколи й міщанський скоті

— Що ж, батьку, може, й трапилося коли, — відповів солдат, — та від цього ж не вбережешся. Е, та що про це казати! Про ноги не думають, коли голова в петлі!

— Та й міщани бувають такі жмикрути, що не кращі за панів-ляхів! — гаряче втрутилась Уляна. — Всього ж і не берем, на їхній вік вистачить!

— Все це не те, не те! — провадив Кармелюк, не відповідаючи на слова Уляни. — Є в нас спільний ворог, страшний ворог, його треба передусім здихатися! Чи чули ви, друзі мої, що тільки витворює Янчевський з своєю мерзенною комісією! Натовпами висилає до Сибіру неповинних селян. Катують не тільки чоловіків, а й жінок, і дітей,

— Смерть звірюці. Янчевському! — крикнула Уляна.

На саму згадку про цього переслідувача, який мало не вчинив над ними найжахливішої розправи, вся кров шугнула їй у голову, очі загорілися дикою злістю.

— Смерть Янчевському і комісарам! — крикнули всі розбійники, потрясаючи шаблями.

Луна підхопила той вибух страшної злості й понесла його глухим рокотом угору по ущелині.

Якусь хвгліиу Кармелюк сидів мовчки, похиливши голову, але осі" вій підвів очі. Він бачив обличчя од важних розбійників, які палали гнівом і жадобою ігомсти.

— Смерть не смерть, — промовив вій, — а дії тієї підступної комісії треба припинити. Ми напишемо скаргу в Петербург, викладемо в ній усе наше горе, будемо просити милості й будемо благати, щоб судили нас, як хочуть, аби тільки прислали для суду над нами суддів-єдиновірців, а не наших же переслідувачів панів-ляхів... Ну, а поки наша скарга дійде, нам* треба зібратися, з'єднатися всім ватагам і накрити всіх суддів-комісарів.

— Гм! — крeкнув солдат. — Це було б добре: накрити всіх зразу, мов купу мух долонею! Але ж вони збираються в місті, а не в селі, отже — па них з одною ротою не підеш, а треба збирати весь корпус. А де ми таку силу людей зберемо? Немає в нас такого табору; наші ж становища всі — ущелини, та печери, та ліси.

— Та хоч би й знайшли місце, чим ми прохарчуємо всіх? Де хліба наберемо? — перебила Дмитра Уляна.

— Ще з провіантом можна було б і владнати, — провадив Дмитро, — послати на фуражировку — і квит, а тільки ж такої дивізії в мішку не сховаєш: зараз піде гомін, і поки ми їх накриємо, вони викличуть військо, ну, а з російськими військами нам не

міряться... їй-богу, пане отамане, краще діяти врозсип. Навіщо нам стільки людей під одною командою? Ротних вистачить на всіх та й добутку буде на кожного брата вволю. Хіба ми не знаємо, кого Янчевський закликав у свою судову койісію? Хіба ми не знаємо, де проживають ці несправедливі судді? Хіба не падають перед Карме-: люком усі замки, всі засуви? А, хай вовк мене з'їсть, поки ще наїде слідство, одіб'ємо в панів охоту записуватися в судді, чорт їх забори!

Промова солдата була резонна, це відчули всі; в Уляни вона викликала шалений захват.

— Так, так! — заговорила вона з гарячковою швидкістю. — Вони нахвалялися, що задують нас димом, як вовків. Добре ж, ми їм і покажемо, що ми — вовки, страшні, люті вовки! Ми накриватимем їх усюди: в лісі, на великій дорозі, в їхніх палацах, в їхніх опочивальнях, під час бенкетів, під час сну!! Нехай од страху перестануть вірити брат братаві, а чоловік — дружині, нехай не знають спокою ні вдень' ні вночі, щоб шматок хліба їм не йшов у горло, щоб ковток води застрявав у роті! Хай женеться за ними скрізь по д'ятах жах і душить їх холодними руками за горло, як душив нас у печері їхній страшний дим! А!.. Ми будемо з'являтися до них зненацька у страшну нічну годину, будемо слухати, як вони кликатимуть на допомогу, як крики їхні завмиратимуть у пустих покоях, будемо бачити, як вони плазуватимуть перед нами й проситимуть ридаючи: "Життя! Життя!.." Як кричала я в печері, коли нічим було дихнути. А!.. Ми пригадаємо їм усе по слову, щоб від самого тільки жаху очі їм і голо ї гал и в л обі й розу м скалам утисся в голові!..

Од хвилювання й швидкої мови Уляна .йог густо почервоніла. Вона задихалася, слова виривалися в неї з лиховісним шипінням, спотворені злістю очі блискали, мов очі дикої кішки, що намірилася кинутись на свою добич. Вона була страшна в цю хвилину.

Кармелюк глянув на неї, і неприємне почуття знялося в його грудях. Він сам горів бажанням помститися на Янчев-ському й знищити його комісію, але вигляд цієї розлюченої жінки, яка дихала дикою жадобою крові, справив на нього відразливе враження.

Проте Дмитрові і його товаришам і мова, й образ Уляни, як видно, сподобалися.

— Молодець, отаманшо! — хвацько вигукнув солдат. — Диявол, а не жінка! Люблю таких!

Цим похвальним епітетом Дмитро слушно охарактеризував те враження, яке справила Уляна. І мимохіть при цьому вигуківі солдат в уяві Кармелюка постав тихий образ Олесі, з очима, повними сліз, звернутими на нього. Він знову придушив непрохане зітхання й промовив, не дивлячись на Уляну.

— Так, братове, в\$ша правда: не до серця мені така робота, але так буде безпечніше й певніше. Тільки не треба продавати без потреби крові; але вже проклятого Янчевського ми покараємо так, що й чортам занудить,

Схвальні вигуки розбійників укрили його слова.

— А тепер, — казав далі Кармелюк, — пора й на спочинок: ранок вечора мудріший, завтра обміркуємо, що і як починати.

Час був пізній, а тому всі задоволено прийняли пропозицію отамана, тим більше, що й сита вечерея, й добре питво також хилили до сну. Онисько й інші старші пішли до загону, що розмістився обабіч ущелини,, понад кручами, а Дмитро й Андрій розташувалися тут же коло вогнища.

Кармелюк зостався також коло вогню.

Уляна підійшла до нього й доторкнулася до його плеча.

— Іване, голубе мій, чого сидиш? Ти ж утомився,— промовила вона ніжно,— іди, я постелила тобі там,— вона показала в глибину ущелини,— спочинь, засни!

— Спасибі, серце! — відповів Кармелюк.— Але не турбуйся про мене, іди лягай, а я краще зостануся цього разу тут.

— Чому?

— З цього боку відкритий вихід, Гололобий може заснути та й ошукати його не важко.

— Пусте, він не засне та й Андрій з Дмитром тут. Кругом по лісі розставлена сторожа. Іди, голубе мій! — зашепотіла вона, обіймаючи його за шию.— Спочинеш, заспокоїшся, приголублю тебе, пригорйу до серця та й умру коло тебе! Так же змучилася без тебе, так стужилася за тобою, соколе мій, орле мій, раю мій!

Улянині руки гаряче стисли шию Кармелюка, а жарке дихання її війнуло йому в обличчя. Вона припала до нього й пригорнулася до його грудей, все шепочучи слова, сповнені любові й пристрасті.

Але цей спалах пристрасті красуні отаманші викликав у Кармелюка тільки прикре, неприємне почуття.

— Ти наче мала дитина, Уляно,— промовив він, намагаючись приховати свій справжній настрій.— Спочити завжди встигну, а тепер треба пильнувати, як ніколи! Як я їхав сюди, мені здалося, що хтось слідкує за мною. Невже ж ти хочеш, щоб ми знову попалися?

За той час, коли Кармелюк говорив, Улянині руки ослабли і впали з плечей. .

— Заради балачки з сином і на видимого ворога не вважав, а заради мене невидимого боїшся? — промовила вона глухо, ще стримуючи закипіле в грудях хвилювання.

— Я сиріт своїх, може, років три не бачив. Що ж ти хочеш, щоб я й дітей своїх не любив?

— Я хочу, щоб ти мене любив.

— А 7лба я що? — Кармелюк затнувся,— в нього не вистачило духу докінчити фразу.

— Якщо любиш, то виконай мою волю, Андрій може тебе замінити.

— Ех, Уляно, та що з тобою стало? 'з досадою промовив Кармелюк.— Наче не розумієш нічого. Тут Янчевський може' накрити, а ти чіпляєшся з дурницями!

Уляна спалахнула й миттю випросталася.

— Чіпляюся?! — перепитала вона злобно.— Ні, я не чіпляюся ні до кого, а тільки,— спазма стисла їй горло,— і жартувати з собою не дозволю нікому! — докінчила вона

переривчастим лиховісним шепотом.

— Ну, пробач, я не те хотів сказати...— Кармелюк узяв " був Уляну за руку, але вона різко вирвала свою і відійшла

вбік. ■ .

Першої миті Кармелюк хотів був устати й піти за нею; йому було жаль, що він вільно чи невільно скривдив Уляну, в душі його навіть заворушились докори сумління, але це тривало недовго; зараз же в свідомості вплигло невиразне почуття задоволення з того, що ця неминуча сцена закінчилася так швидко й так добро. Він хотів розібратися в нових враженнях, які насунули на нього,—і осі, він залишився сам.

LX

Віддих полегшення вирвався з грудей Кармелюка; він простяг ноги, сперся ліктем на землю, схилив голову на руку й зосередив задумливий погляд на жаринах, що дотлівали в попілі.

Думки його ту ж мить полетіли до вбогого будиночка в Деражні, до світлиці, наповненої зеленуватими сутінками, до чудової дівчини, сповненої чистих помислів і задушевної любові...

Щаслива усмішка вплигла на його обличчі й застигла навколо очей і в куточках рота. Вій так далеко занісся у своїх спогадах, що перестав чути й бачити все навколо себе...

— Про що це ти думаєш, отамане? — нараз почув віл недалеко від себе чийсь сухий голос, який видався йому зовсім не знайомим...

Він здригнувся, оглянувся й . зустрівся з поглядом двох очей, що горіли ревностями й гнівом, і пильно дивилися на нього.

То була Уляна. Вона стояла тут же недалечко на великому камені з рушницею в руці й не одривала од нього очей.

Щось моторошне почулося Кармелюкові В цьому ГОЛОСІ, в цій позі розбійниці.

Він пересмикнув плечима й відповів неохоче:

— Так, ні про що. А що ж ти не лягаєш спати?

— Стережу табір од Янчевського... Він же може 'накрити нас? — не приховуючи іронії, промовила Уляна.

— Ну, добре; то якщо ти стала на варту, то я можу й спочити,— голос Кармелюка прозвучав незворушно; отаман закутався в кирею з головою, й хвилини через дві до слуху Уляни долетіло його спокійне хрюпіння.

Уляна залилася сама. Пекучі сльози страшної образи виступили в неї на очах. Вона сперлася руками на рушницю, втупила очі в нічну^ темряву й застигла в болісній лиховісній думі.

Вона тепер не мала сумніву, що Кармелюк нарочито заїжджав кудись, і заїжджав не до сім'ї, а до жінки, до якоїсь нової коханки. П'ять днів не бачив, а як зустрів? Чи обняв він її, чи поцілував її хоч раз од душі? Залився тут стерегти табір!

Уляна з їдкою усмішкою оглянулася на постать отамана, який спокійно спав коло вогнища.

Невже ж він розлюбив її і знайшов іншу? Невже ж вона допустить це й віддасть його іншій? Ні!! Ні!! Нізащо! — мало не скрикнула Уляна від припливу палючих ревнощів.— Зостатися самій на все життя, мов билинці, серед цієї холодної, темної ночі. Не бачити його, не бути разом з ним і знати, що він іншу цілує, іншу обнімає, до іншої летить і думками, і серцем, і душею!? Ні, не буде ж цього! — блиснула Уляна очима і з силою вдарила прикладом рушниці об камінь.—Хіба вона не чарівниця? Хіба вона не роздавала всім, хто приходив до неї, і приворот і одворот? Невже твона не зуміє повернути до себе знову свого сокола ясного, орла свого прекрасного? Ох! — простогнала Уляна."— Либонь, приворот утратив уже свою силу! Вивітрилися чари, вивітрилися, розвіялись... Ох!! Але є ж такі знахарки... знайду! — На очі її виплила сльоза, але ту ж мить горда отаманша змахнула її, й очі загорілися сухим вогнем.— Але ж у неї самої є в руках одворот, вірний, певний! Тільки б довідатися, хто вона, ненависна розрадниця? Хто? Хто? А тоді...

Уляна прикусила нижню губу й спрямувала палаючий погляд у глибоку темряву ночі.

Навколо було темно, мертво й тихо... Важкі хмари затягали небо, де-не-де серед них ще мерехтіли кволі, бліді аорі. Праворуч і ліворуч обабіч ущелини підіймалися стрімчасті високі кручі; ліс темнів на них чорною, непрозорою стіною.

Догоряючи, вогнище осявало Улянину червоним світлом, і її постать різко виділялася в чорній глибині ущелини. Тепер вона справді скидалася на страшну чарівницю. Губи її були міцно стиснуті, очі, блискаючи лиховісним вогнем, впивалися в глибину ночі... А страшна думка, немов чорна гадюка, поволі підповзала до неї й обвивалася круг її тіла і впивалася отруйним жалом в її горде, мстиве серце...

Від літинського судді Розалія повернулася до свого маєтку в супроводі Агати й Алоїза Пігловського. То була одна з найвеселіших мандрівок: Алоїз усю дорогу безперервно залицявся до обох дам, які були більше ніж будь-коли чарівні й жваві; жарти й дотепи так і злітали з уст співрозмовників. Рудковський же поїхав по Зеленського: він повинен був привезти його до пані маршалкової на допит,— це й була та ухвала, до якої прийшла союзна рада дам і їхніх секретарів.

Пан маршалок зустрів свою дружину у великій тривозі, та коли він побачив її в такому настрої, то всі хмари розвіялися з його чола.

— Але, ангело мій Розюю! Що сталося з тобою? — скрикнув вігі у захваті, підходячи до ручки своєї чарівної дружини, котра впурхнула, мов пташка, в залу, сміхотлива, жвава, весела.— Ти чарівніша, ніж будь-коли, ти просто сяєш, як сонце!

— Ха-ха-ха!— засміялася Розалія, проте, задоволеним і веселим сміхом.— Здається, чоловік після восьми років подружнього життя збирається говорити мені компліменти?! Справді, це дуже мило і втішно! — І вона милостиво поцілувала чоловіка в чоло.

— Але, крулево моя,— заговорив, захлинаючись від захвату, пан маршалок,— присягаюся, я не переставав це робити день у день протягом усіх цих восьми років, котрі видалися мені за вісім днів. Сьогодні ж слова в мене вихопилися мимохіть, бо,

присягаюся святим патроном, ти сталл ще в сто крат прекраснішою, ніж була коли:небудь.

— Але цього замало, пане маршалку,— підскочив до чоловіка Пігловський.— Наша чарівлива пані виявилася ще й генієм! Пані придумала, як урятувати вітчизну від найжах-ливішого ворога — Кармелюка.

— Що, що таке? — скрикнув маршалок, від жаху відступаючи назад при самому тільки імені страшного розбійника.

— Те, що наша пані, наша Жанна д'Арк, придумала, як піймати ненависне страховище, й, запросивши для сприяння нашу чарівну пані Агату, мене, недостойного підніжка панського, й пана Рудковського, вирішила свій план здійснити.

— На бога, Розюню! Та невже ж ти надумала боротися з тим... з тим... О матко свента... Єзус-пан... Моя печінка уне витримає...— Пан маршалок ухопився обома руками за бік і провадив, перериваючи свої слова голосними зітханнями: — Ні хвилини спокою... ні години сну... а пан консілаж 46 ще й радить: "Ніяких турбацій!" Єзус-пан... Та невже ж ти, Розюню, підеш походом на того проклятого дядька? Ох, ті облави, облоги — все це нічого не дає. Але це пахне кров'ю! — нараз патетично скрикнув пан маршалок, здіймаючи руки д'горі.— Шляхетською кров'ю, панове!

Побачивши смертельний жах свого чоловіка, Розалія, рогочучи, впала в найближче крісло, але Агата поспішила заспокоїти маршалка:

— Заспокойтеся, заспокойтеся ж, пане маршалку! Немає на увазі ні облав, ні битв, пі засідок,— і все ж таки гайдамаку буде спіймано.

— Саме так — жодної краплі крові ні з нашого, ні навіть з їхнього боку,— підхопив слова Агати Пігловський,— і гайдамаку буде піймано! І створенням цього хитромудрого плану ми завдячуємо хитрості жіночій, котра — на жаль! — завжди проникливіша за мудрість чоловічу.

— В такому разі... о! В такому разі,— промовив маршалок, полегшено переродячи дух і витираючи хусткою лоба,— цілую ручки чарівних крулев наших і сподіваюся, що вони й мене утаємничать у свій нлаи?!

— О ні! — скрикнула Розалія, схоплюючись із крісла.— І так наш секретар сказав уже занадто багато, а треба пам'ятати, що в наших будинках і стіни мають вуха!

— Скоряюся! — Пан маршалок церемонно вклонився.— І віддаю себе в цілковите розпорядження наших прекрасних володарок і вірю в успіх.

Після кількох незначних фраз Розалія запропонувала Агаті піти в приготовану їй кімнату переодягтися перед обідом, а сама попростувала в свій будуар.

— Ну, що нового? — звернулась вона, не одриваючись від дзеркала, до Феліцити, котра стояла за її спиною й прибирала їй волосся.— Розповідай!

— Нічого, моя пані дорога,— ось тільки прийшла одна хлопка до їїмощі.

— Хлопка?!

— Так, тобто вона вже не хлопка, бо пан Хойнацький дав їй визвольного листа, але тому що вона походить від підлих хлопів, то, я гадаю, зостанеться підлою хлопкою і до кінця своїх днів.

— Хто ж це така?

— А Фрося, покоївка, якщо вельможна пані пригадує. Вона раніше була в Пігловського, а потім її купила небіжка пані Хойнацька, і після смерті пані вона залилася господинею в пана Хойнацького. Звичайно, люди чого тільки не говорили з цього приводу, але, хай охоронить мене свята панна, осквернити певнішого злим помислом...

Панна Феліцита побожно підвела очі до стелі, сподіваючись, що пані зараз же зніме з неї цю тяжку обітницю, але Розалія сьогодні не була схильна вислухувати плітки.

— Чого ж їй треба від мене? — нетерпляче спитала вона.

Феліцита придушила зітхання, — вона вже приготувала довгу оповідь про пригоди Фросі, і нараз пані так різко її перебиває.

— Хто її знає, чого вона хоче від папі... Цього вона не казала мені, вона тільки просить" дозволу їй побачити папі. Хоча, звичайно, якщо всі люди говорять кругом то ж саме, то не можна думати, що всі брешуть. Та й пан Хоїшацький теж, якби чого доброго хотів... — панпа Феліцита образливо надула губи, — то міг би знайти собі особу шляхетну, котра, може, з доброти своєї і дружиною йому стати погодилася б, а не зв'язуватися б з хлопкою, про яку стільки говорять, що коли б тільки захотів слухати, то не переслухав би всього й за цілу ніч! — спробувала вона ще раз повернутися до принадливої теми, але й цього разу їй не пощастило почухати язичка.

— Ну що ж, коли вона так хоче мене бачити, то приведи її, — звеліла Розалія, — та тільки скоріше.

Розчарована Феліцита вийшла з кімнати, а Розалія сперлася ліктями на туалет і задумалася; вона так глибоко поринула в думки, що навіть не помічала свого прекрасного личка, що дивилося на неї з дзеркала. Тисячі найрізноманітніших планів роїлися в її голові, і серед них перше місце займала думка про те, як би їй побачитися з 'Кармелюком. Останнього разу, коли вона бачилася з ним у кареті, він сказав їй, що з'явиться на перший її поклик, але як передати цей поклик? Куди? Яким чином? Через кого?

Щодо цього вона була цілком безпорадна. їй нікому було звіритися, не було від кого сподіватися поради. Навіть довіритись Агаті було б цілковите безглуздя. Розалія розуміла це, тим менш розсудливо було б довіритися якомусь>

хлопові, а ця дурна Феліцита в таких випадках не могла бути нічим корисна.

Доводилося діяти самій, але це дорівнювалося цілковитому неуспіхові, а тим часом вона вся горіла бажанням побачити героя-розбійника.

Роздуми Розалії перервав легенький скрип дверей.

Вона швидко обернулася. В кімнату увійшла Феліцита, а за нею Фрося. На ній була гранатова шовкова сукня, серпдаковий фартушок, прикрашений прошвами й мереживом і такий же біленький чепчик, що кокетливо вимостивсь аж на самій маківці її фризованої голівки. Хоч їй було років двадцять сім і сліди весело проведеного життя вже позначилися на її обличчі, та, завдяки прегарному личку, зграбній фігурці, невеликому зросту, кокетливому одягу та ледь помітному гримові, вона здавалася

набагато молодшою і взагалі була подібна до кокетливої, спритної й лукавої субретки іомпадурівських часів 54.

Увійшовши в кімнату, Фрося підбігла до Розалії, припала до неї й поцілувала коліно красуні.

— Встань! — лагідно промовила Розалія. — Ти хотіла мене бачити? В чому річ?

Фрося вже встигла випнути нижню губку, вийняти з кишені хусточку й надати своєму личку найсумовитішого виразу.

— Ясновельможна пані, — сказала вона, — я прийшла просити у вас ласки: нехай ясна папі візьме мене до себе за покоївку, я служитиму пані вірою й правдою... Мені нікуди подітися, ніде голову прихилити!

— Ти хочеш служити в мене? — здивувалася Розалія. — Але ж ти, здається, дістала визвольного листа?

— Дістала:, але нащо він мені! Куди я з ним піду, де сховаюся?.. Я ж тільки вмію доглядати за панею, одягати її, прибирати й сліпо виконувати її накази! •

Розалія мимохіть звернула увагу на останні слова гарнесенької покоївки.

— Але нащо ж тобі йти кудись і просити служби? Адже ти живеш у пана Хойнацького і... — Розалія на мить затнулася, — і тобі, здається, було добре там?

— О так, вельможна пані, було, — схлипнула. Фрося, — мені жилося там так добре, що кращого й бажати не могла.

— То в чім же річ? Прогнав тебе пан Хойнацький?

— Бронь боже! — почервоніла Фрося. — Пан просив мене, щоб я залилася, послав по мене, — промовила вона з деякою гордістю і зразу ж додала, скромно потупивши оченята: — По смерті пані на мої руки перейшло господарство

в домі, і, звичайно, ласкавому панові буде перший час важко без мене, але відтоді, як той хлоп, — Фрося піднесла свою хусточку до очей і заговорила вже крізь сльози: — пшепра-шам, пані, як той проклятий лайдак Кармелюк...

— Кармелюк? — живо перебила її Розалія. — Та хіба ти знаєш його?

— Аякже! Адже він теж з Головчитців; ми служили з ним разом при дворі, — коли вій'був при паничах, то я була при на... при панських покоях, — виправилася вона.

— А! — протягла Розалія, хутко комбінуючи думки, які відразу зарілися в голові. — То ти знаєш Кармелюка, але причому ж він тут, у твоїх нещастях?

— А ось причому, ясновельможна пані: коли тому проклятому, пшепрашам, пані, мерзенному псові й дяблові спала в голову думка зарізати покійну пані, благодійницю мою, і він заподіяв те, що намислив, до пана Хойнацького наїхали справники й комісари, щоб учинити слідство. Хай простаті" мене свята панна, але панове ті з'явилися до нас, звичайно, не того, щоб піймати Кармелюка, а щоб понабивати свої кишені... вони цс й зробили... Кілька разів вони поверталися до пана Хойнацького і все тягли, тягли з нього иепьюизи, а як обдерли його так, що й двох талерів не залилося в нього в кишені, тоді взяли за мене! Видумали,

О Єзус-Марія, що я з тим гайдамакою зарізала свою пані!

Фрося заплакала вже невдавано.

— Звичайно, на бідну дівчину можна зводити наклеп

1 звалювати що завгодно! За мене нікому заступитися, але те, що я, як вірна служниця,— провадила вона, ковтаючи сльози,— виконувала всі накази своїх панів, зовсім не означає, щоб я повісилася на шию проклятому гайдамаці й хлопові, котрий не визнає святого папежа! Вже коли б я того захотіла, то, пшепрашам, пані, могла б мати кращого кавалера. Та й за що б я, охоронь нас матко свента, вбила свою благодійницю, пані? Звичайно, і пан Хойнацький, пам'ятаючи ласку до мене небіжки пані, подарував мені за вірну службу кілька дрібничок, і злі язики не дають мені за це спокою, але й за покійної пані мені жилося не гірше, навіть у сто крат ліпше, ніж тепер на волі.

— Так от у чому річ,— протягла Розалія, усміхаючись.— Виходите, і тобі Кармелюк став поперек дороги?

— Нехай уже йому бог заплатить за моє нещастя, хоча, звичайно, він у цьому й не винен! — збуджено мовила Фрося й знову заговорила гаряче: — Нехай ясновельможна пані мене прийме до себе за покоївку,— в домі пана мар-шалка пани комісари не посміють мене переслідувати,— я ж служитиму пані вірою й правдою й, присягаюся святим лапежем, зумію догодити пані! Нехай пані питає про мене і в пана Пігловського, і в пана Хойнацького, і в пана, Янчевського, він часто приїжджав до нас і...

— Ну, в такому разі мені довелось би, мабуть, розпитувати дуже багатьох,— ласкаво усміхнулася Розалія,— але хай так, я тебе можу залишити в себе; тільки гляди — в мене 'без пустощів!

— Бронь боже! — скрикнула Фрося, обсипаючи руку пані поцілунками.— Злі й недбайливі челядники тільки через те й вигадують про мене всілякі нісенітниці, що я вмію догодити панам, у яких служу, бо я скоріше дозволю одрубати собі праву руку, аніж не виконати хоч найменшого наказу свого папа.

При цьому Фрося скорчила таку невинну мордочку, яка дуже нагадувала сумирну лисицю в чернечому клобуці.

"Хитра, шельма, і бувала в бувальцях,— подумала сама собі Розалія,— але мені така й потрібна..."

— Дуже добре,— промовила вона вголос,— так пам'ятай же: ти залишаєшся служити в мене,— підкреслила вона,— моєю покоївкою. Панно Феліцито! — звернулася вона до трохи ображеної економки,— Марисю візьміть до себе у ви-шивальню, а Фрося буде при мені!

Фрося ще раз поцілувала пані в ручку, Феліциту в плече й, рада, сяюча, випурхнула з будуара красуні.

LXI

Наступного дня в обідню пору прилетів у садибу Рудковський з Зеленським. Зразу ж по обіді Розалія запросила своїх спільників у будуар і звеліла привести Зеленського.

Коли Зеленського привели, вона власноручно позамикала всі кімнати, що прилягали до будуара й, тільки впевнившись у тому, що їх ніхто не може чути,

повернулася на своє місце голови.

— Пане презусе, починайте допит! — звернувся до неї Рудковський.

— Прекрасно,— усміхнулась Розалія,— я почну, але попрошу вас усіх, панове, розпитувати якнай докладніше, щоб з'ясувати все, що нам треба знати.

— Отже, ти, вацпане,,— звернулася вона до Зеленського,— служив у Кармелюка?

— Два місяці!

— І добре ознайомився з його життям і всіми його звичаями?

— Як із своїми десятьма пальцями!

— Чудово. В його зграї є якась жінка?

— 6.

— Хто вона? Звідки родом?

— Цього ніхто не знає, мабуть, вона нетутешня, а вважалася вона раніше за шинкарку в тій корчмі, до якої ясновельможна пані заїжджала; вона перепродувала худобу і всяке добро, що його награвували розбійники, але, гадаю, тепер облишила це діло.

— Гаразд... гаразд... Вона перебуває завжди в таборі?

Здебільшого — з отаманом.

■—■ З отаманом? — підхопила Розалія.— Що ж вона йому — дружина.

— Ні, не дружина, але дорожча за дружину!

— Так любить її гайдамака? — живо промовила Розалія й мимохіть ухопилася за серце. Їй здалося, що якась гостра голка вп'ялася в її серце й боляче обернулася там. Та, злякавшись, щоб її занадто живий тон і мимовільний жест не дали приводу до якихось підозр, вона покvapно звернулася до Рудковського: — Але, пане секретарю, чого ж пап сидить і не записує нічого?.. Нам же треба запам'ятати все до найменшої дрібниці: найнезначніша звістка може таїти в собі крайок клубка, який нам треба розмотати.

— Пшепрашам, пане презусе! — схаменувся Рудковський.— Винен, винен, забув зовсім! — І, вихопивши з кишені записну книжечку, він заходився швидко писати в ній олівчиком, диктуючи собі вголос: " У зграї перебуває жінка, котру отаман любить..." Ти кажеш, любить? — підвів він на Зеленського очі...

— Ще й як любить! Не з'їсть, не вип'є нічого без неї, слухає її в усьому! Куди він, туди й вона!.. Її й розбійники всі слухають, отаманшею називають, всі її бояться. Так її любить отаман, що за неї горло всякому перерве.

— Чи можливо ж просту жінку? — вирвалося мимохіть у Розалії.

— Але ж і сам він — простий хлоп, кого ж йому й любити, як не просту жінку? — усміхнулась Агата.

— А що ж, вона гарна, та гайдамачка, га? — звернувся

Пігловський до Зеленського. ,

— Пане Алоїзе, це запитання зовсім недоречно! — зауважила Агата й жартівливо вдарила Алоїза по руці віялом,

— Протестую! — Алоїз схопився з місця й заговорив то-" ном справдешнього

юриста: — Питання сєє має величезне значення: primo — воно може служити нам мірилом сидя пристрасті дикого гайдамаки, а secundo — доказом того, чи розлучається сая тигриця з своїм леопардом, чи ні, бо якщо припустити, що вона ще й ' фізіономією своєю скидається да тигра, то вже з самої ревності не відпускатиме від себе свого Рінальдо й на ступінь!

— То пан гадає, що тільки негарна жінка ревнива⁴⁷? —Агата кинула з-за розпущеного віяла кокетливий —погляд на Алоїза.

— Бронь боже! Хоч би й яка була гарна жінка і хоч би й як була впевнена в пристрасті свого коханого, вона завжди таїть у собі невичерпний запас ревнощів! — провадив Алоїз з тонкою усмішкою.— І справді, мудреці до сього часу не вирішили, що дужче: чи кохання жінки, чи її ревнощі! О, *jalousie de femme*! * Це найстрашніша сила!

•— Я цілком згодна з паном! — усміхнулася Розалія.— Але ми ухиляємось убік. Отже, вацпане, відповідай на пайове запитання, воно має для пас значення. Гарна гайдамачка?

Зеленський хитро посміхнувся своїм зрячим оком.

Каже приказка: "Кому — як квітка, а кому—як повітка". Звичайно, якби мені довелося вибирати собі подругу, то вибір мій не впав би на таку, пшепрашам, дияволицю, але, в усякому разі, якщо шановне панство може уявити собі найпрекраснішу відьму, то то буде наша отаманша: очі в неї чорні, як вугілля, брови вп'ялися в лоб, наче п'явки, а коли вона розізлиться,— а це буває дуже часто,— то з очей її іскри сипляться просто снопами, страшно стояти близько, щоб не зайнявся одяг!

Або не присмалилася шкура? — підморгнув Рудковський.

— О, цього від неї можна сподіватися завжди! Вона-то й полюбилася отаманові не тільки за свою диявольську красу, а й за свій диявольський норів. Зарізати людину їй однаково, що доброму кухареві курча! Сама на трьох полізе, а як стріляє, як на коні гарцює — вогонь! Отаман частъ доручає їй отаманство, і вже коли вона отаманує, то живий застається тільки той, хто з душею втече.

— До правди, цікаво було б побачити ту чарівну дияволицю! — усміхнувся кволенький Алоїз і, примружившись, підкрутив свій світлий вусик.

Агата кинула в його бік гнівний погляд і мовила іронічно:

Ми дамо панові таку втіху, але побачення з такою вогненною спокусницею може закінчитися для пана не зовсім щасливе...

Розалія не помітила цієї сценки, вона сиділа, міцно сту* ливши губи, вся зосереджена на словах донощика. Мов вогненні голки, пронизали її мозок одривчасті думки: "Любить... довіряє... не розлучається... Слухає її в усьому,.. І гарна, як диявол? Невже ж краща за неї, Розалію, першу красуню, володарку цілої губернії? Невже ж вона не зможе вирвати її з Кармелюкового серця?" Вона глибоко перевела дух і похмуро звернулася до Зеленського:

— Скажи, давно вже, гм... має в себе Кармелюк оту отаманшу?

— Чи не однаково, Розіошо? — здивувалась Агата й зробила иайневинніше личко.

— Ні, не однаково! — палко відповіла Розалія. — Бо коли це давній зв'язок, то він не може мати тієї всескоряючої сили, як нова, свіжа, молода любов.

— О так, так! — меланхолійно зітхнула Агата й блиснула в бік Алоїза з-під опущених вій швидким, як блискавка, поглядом.

— А тому що ми хочемо піти на хитрощі,— провадила Розалія вже звичайним жартівливим топом,— то ми повинні розізнати всі таємниці наших шорти, і отже, пацпае? — обернулася вона до Зеленського. Вдавана усмішка застигла на її обличчі, а очі вп'ялися в осоружного шпигуна.

— Наскільки мені відомо, отаман познайомився з нею недавно — на початку цієї весни...

— А...— промовила Розалія, прикушуючи губу,— всього п'ять-шість місяців...

— Гм... найгарячіша пора,— із значливою усмішкою зауважив Рудковський.

— Як для кого! — недбало кинув Пігловський, і на його гарненькому обличчі з'явилася втомлена, пересичена посмішка.

— То пан гадає, що це вже пора охолодження? — заша-рілась Агата.

— Для хлопа, пані, для хлопа, але не для шляхтича...

При словах Рудковського вся кров шугнула Розалії в голову, серце стислося й немов спинилося в грудях. Вона швидко встала, відійшла до вікна й, одчинивши його, притулилася плечем до рами.

"Найгарячіша пора! — повторила вона з затаєною лютістю слова Рудковського.— Правда, правда! Ось у чому причина шляхетної скромності Кармелюка! Два роки тому... там у альтанці...— глянула вона розпаленими очима в глибіню саду,— він горів коло її ніг, як божевільний, як сп'янілий* а тепер, ха-ха... підносив лише її руку до своїх уст холодно, шанобливо, як покірний хлоп! Він говорив тільки про вдячність, але не про радість, він сумовито згадував минуле, але не тому, що почував свою провину чи благоговів перед нею, як перед святиною, а тому, що в нього тепер є кохана: жінка! Проста жінка, через котру і її образ потьмянів у його очах!"

Розалія спалахнула й відчула, що обличчя її знову загорілося жарким вогнем. Але хай буде, що буде! Очі її гнівно блиснули і руки вп'ялися в дороге віяло! Вона примусить його полюбити себе! Хоча б з гордоців! Хоча б для того, щоб розтоптати її, ненависну суперницю.

— Розюню, що ж ти? — перервав її міркування голосок Агати.— Ці безбожники просто тільки заважають нам, а ти не спиниш їх.

— Ну що ж, тепер уже можна розв'язати їм язика,—

відповіла Розалія й знову повернулася до співрозмовників, спокійна й весела.*— Страшенно душно! — Вона кілька разів обмахнулася віялом і додала: — Я гадаю, допит уже закінчено. ■

— Як,—скрикнув Рудковський,—допит закінчено, коли ми не довідалися ще найголовнішого?

Доручаю панові докінчити допит, а з мене вже годі! Я втомилася! — Розалія сіла на крісло, що стояло коло вікна, й посилено замахала віялом;

Рудковський заходився допитувати за всіма правилами мистецтва. Він узнав ім'я розбійниці й усі її прикмети, спробував довідатися, де табір Кармелюка, але це запитання принесло товариству цілковите розчарування: виявилось, що Зелеиський знав тільки ту стоянку, в котрій Кармелюк мало не став жертвою Янчевського, але про те, де міг переховуватися розбійник тепер, він не мав і найменшого уявлення. На запитання ж Рудковського, чи не може вій знову вирядитися й розвідати, де розбійник улаштував ' свій новий, табір, Зеленського охопив не тільки смертельний жах, а й неприховане обурення.

— Звичайно, моя шкура непоказна,— промовив він тремтячим голосом,— але я мушу дорожити нею, бо в мене другої немає!.. А як пан гадає, що з нею зробить не тільки Кармелюк, а кожний з його зграї, аби тільки побачив мене? А ці ж пси розсипаються скрізь, по всіх дорогах, по всіх лісах. Я боюся з'являтися навіть у селі, щоб ці кляті хлопці, котрі, запевняю панство, всі, як один, стоять за підлого гайдамаку, не пошматували мене!

— Пшепрашам, пан каже правду; я не подумав,— погодився Рудковський.— Але пригадай, чи немає там' серед гайдамаків когось, хто б за певну винагороду —а ми вже не поскупимосся! — був би, гм... трохи згідливіший і говіркіший.

Якусь хвилину Зеленський подумав, а потім рішуче заявив, що на всю банду не знайдеться й однієї людци, здатної зрадити отамана, що ж до їхньої говіркості, то все це — стріляні горобці, котрих на полові по одуриш!

— Дурне бидло! — скептично зауважив Пігловський.

— Авжеж, це сліпе схиляння перед отаманом трохи ускладнює наше завдання, але в усякому разі,— бундючно мовив Рудковський,— під командою таких чарівних проводирок ми не втрачаємо надії виграти перемогу! Іди,— сказав він Зеленському,— як треба буде, я тебе знову покличу.

Протягом цієї сцени Розалія встигла цілком опанувати себе й надати своєму обличчю спокійного й веселого виразу, тільки мимовільне покутування губів виказувало приховане хвилювання красуні.

— Ну, панове, тепер до діла,— звернулася вона до своїх спільників, коли дворі за Зеленським зачинилися й, підвівшись з крісла, зайняла знову своє місце голови.— Отже, здогади наші виправдались: у гайдамаки є коханка, і, мало того, коханка та, як виявилось, ще й розбійниця, котра, можливо, ще страшніша й жорстокіша за самого Кармелюка, а тому нам треба піймати її якнайскоріше.

— Згода,— нахилили голови Пігловський і Рудковський.

— В такому разі вирішуйте, як це зробити?

— Це найлегше,— з дитячою грайливістю скрикнула Агата,— піймати Кармелюка, а гайдамачка з'явиться, напевно, виручати його!

— Але, душко моя,—засміялася Розалія,—та якщо ж ми піймаємо Кармелюка, то можемо вже не турбуватися про його коханку. Ми ж можемо зробити навпаки: піймати цю Уляну, щоб заманити Кармелюка.

Ах, так, так! — розсміялася Агата й по-дитячому замахала ручками,— Я забула, я

зовсім забула.

— І, крім того, нам треба виманити її з табору, це головне, думайте про це, панове,— додала Розалія.

— В такому разі я можу запропонувати тільки один надійний спосіб,— заявив Пігловський,— примусити гайдамачку закохатися в когось іншого, і коли сей новий коханець призначить їй побачення...

— Невже ж пан гадає, що вона проміняє Кармелюка на...

— На шляхтича? А чому ж ні? — Пігловський з подивом глянув на Розалію й провадив далі трохи ображеним тоном: — Невже пані гадає, що серед нашого шляхетства не знайдеться нікого, хто міг би затьмити Кармелюка?

— Бронь боже! — з удаваним сміхом скрикнула Розалія.— Як могла прийти панові така думка! Я хотіла тільки сказати, що тій дикій жінці тільки й може припасти до душі дикий розбійник, а що благородний шляхтич їй здасться тим же, чим перлинне зерно півневі!

— Та й крім того, щоб закохати її, треба з нею бачитися, для цього треба податися до їхнього табору, а хто ж зважиться на це? "Та й взагалі... закохувати хлопку...— Агата з гидливою міною надула свої губки.— Який же шляхтич піде на це?

— Цілком справедливо, моя дорога! — підхопила Розалія.— Отже, пропозиція пана Пігловського відхиляється як непридатна до здійснення.

Пігловський слухняно вклонився й промовив, усміхаючись:

— Якщо наші чарівні начальниці не довіряють силі чоловічої краси, то я складаю зброю.

— Ну, а пан Рудковський що нам скаже? — звернулась Розалія до свого секретаря.

— Я, пшепрашам чарівних володарок наших, покладаюся більше на злото, аніж на любов, і думаю, що коли ми запропонуємо тій дикій амазонці добрий гаман пеньонзів і пообіцяємо їй цілковите прощення, то вона погодиться виказати свого чарівного Рінальдо.

— Як! — скрикнула Розалія і навіть підвелася на своєму кріслі. — Ви гадаєте, що жінка, яка кохає, може продати за злото свого коханого? О, в такому разі ви не знаєте жінок зовсім! — промовила вона гаряче. — Якщо жінка кохає, то заради свого обранця вона здатна забути все: ім'я, становище, совість — увесь світ! Тільки смерть може вирвати любов з її серця, але не злото, не злото!

Натхненна своїми словами, Розалія зашарілася, темні очі її загорілися, — в цю хвилину вона була напрочуд гарна, і Рудковський просто вп'явся очима в красуню.

LXII

— Крулево наша! Я б сказав скоріше: богине наша,— скрикнув Рудковський з непідробним пафосом, — бо тільки богиня може так говорити про любов, але устами пані' говорить уродzona шляхтянка, проста ж хлопка, не здатна на такі тонкі, божественні почуття, її серцеві приступна тільки груба пристрасть, а цю пристрасть завжди перемагає пристрасть до злота!

Але ж вона завжди може вдовольнити цю пристрасть і без вашої допомоги, —

посміхнулась Агата. — Навіщо їй наш гаман грошей, коли для цього треба їй тільки з'явитися до нас із своєю бандою і позабирати все з наших кишень?

— Але... даруйте! — спробував був захищати свій плай Рудковський, та його голос дами вкрили голосним сміхом.

— Ні, пане, здавайся, наші чарівні презуси розбили нас по всіх напрямках! — вигукнув Алоїз. — Але тепер, прекрасні дами, черга за вами: що ж придумаете ви?

— Що ми придумаетмо, те ми скажемо потім! — лукаво усміхнулась Агата. — Тепер же кажіть ви! Невже ж фантазія ваша вже вичерпалася? Пане Алоїзе, ви ж були у війську Бонапарта?

— Я воював з москалями, але не з жінками.

— Хто ж страшніший?

— О, безперечно, жінка, та ще та, очі якої скоряють кожного!

Агата весело засміялася, задоволена компліментом Піг-ловського, і жартома вдарила його по руці віялом.

— Але, може, пан Рудковський виявиться хоробрішим? — грайливо мовила Розалія.

— Я вважав би себе щасливим, якби пані дозволила мені довести свою хоробрість. Вовчицю ми не виманимо нічим з лігва; певніше й скоріше буде, якщо ми накриємо їх вкупі з вовком в якомусь таємному сховищі, а з огляду на палке кохання цього отамана, то таке сховище повинно бути в них неодмінно!

— Але це знову пахне кров'ю! — заперечила Агата. — Пан забуває про нашу головну умову.

— Та ще й повторює останній задум Янчевського, — підхопила Розалія, — которий, як відомо, закінчився...

— Тим, що наш горезвісний презус піймав замість Кармелюка величезну дулю! — скрикнув Рудковський і покотився від реготу, згадавши невдачу свого ненависного суперника. — Але тисячу разів прошу прощення в наших прекрасних дам за вульгарне слово! — схаменувся він за мить.

— Те ж саме загрожує й нам, якщо не облишимо назавжди нещасної думки впіймати Кармелюка силою, — настійно промовила Розалія. — Думайте й вирішуйте тільки те, чим і як виманити гайдамачку з табору.

— Я пасую, — розвів руками Пігловський,

— А пан Рудковський?

— Нехай моя пані дозволить мені зібрати загін сміливців, — гаряче запропонував Рудковський, — і присягаюся, або я сам загину, або проклятий гайдамака теліпатиметься нашибениці на першому ярмарку.

■ — Я забороняю це, чуєте! — гнівно скрикнула Розалія й, схаменувшись, додала схвильованим голосом: — Не вартий підлий хлоп того, щоб через нього проливалася шляхетська кров, і так її пролито вже чимало! Якщо брутальний хлоп може діяти тільки силою, то в шляхтича є ще розум і хитрість.

— Але за такої постановки питання й він виявляється безсилим, — знизав плечима Рудковський.

— Як? — перепитала Розалія.— Виходить, ви, пане, відмовляєтеся знайти спосіб виманити з табору гайдамаку?

Пігловський і Рудковський схилили голови.'

— В такому разі,— очі Розалії блиснули щирим натхненням,— залиште нас самих! Ми самі знайдемо такий спосіб і тоді вже скажемо вам.

— Воля пані! — Рудковський і Пігловський розвели руками й слухняно вийшли з кімнати.

— Нарешті, нарешті ми самі!.—радісно мовила Розалія, коли Пігловський і Рудковський вийшли з будуара, й, сівши біля своєї подруги на козетку, вона обняла її стан однією рукою и гаряче заговорила: — О ці чоловіки! На що вони здатні? Хай-то буде простий хйоп чи уродзоний шляхтич, розумна жінка завжди тричі обкрутить його навколо свого пальця! Вони не змогли придумати нічого! Але ми, ми придумаємо все!

— О так! — вигукнула Агата й заплескала в долоні.— Ми самі придумаємо все і тоді добре посміємося з них!

— Отже, ангеле мій,— провадила з гарячковим збудженням Розалія,—збери весь свій розум, всю свою хитрість: розумієш, нам треба виманити її з табору, тобто примусити її зробити найнеобачнішу дурницю. Скажи ж мені, яка сд-ла може примусити жінку забути про небезпеку й зважитися на страшний ризик?

— О Розюню, це кохання! — захоплено скрикнула Агата.

— Так, твоя правда, моя дорога! Кохання оволодіває нами так, як вихор билінкою, і ми цілком віддаємося його пориву. Але є в нашому серці почуття ще дужче за кохання! — Розалія підвелась, обличчя її запаленіло, груди високо підіймалися.— Це почуття перетворює ангела на тигра, кожний струмочок крові — на вогняний потік! Воно, заповнює наш розум, серце, волю! Через нього ми за-: буваємо все, все на світі — своє становище, минуле, майбутнє...

— Це— ревності, ревності!

■ *— Так, ревності! — схвильовано мовила Розалія й, нахилившись до Агати, уперлася в її плечі руками.

Обличчя красуні було бліде, чорні очі пломеніли, мов жарини.

— Ти вгадала! — промовила вона з поривом неприхованої злості.— Ревності погублять її.

Свіжий ранок приніс аасиокосипя Уляпі й трохи розвіяв її нічні думки. На сцену цисту ішли тепер спокійніші міркування. Закохане серце намагалося виправдати вчинки Кармелюка й пояснити їх хоч би там що в сприятливому для себе сенсі.

"А може, він і справді просидів ці три дні в дяка, може, й справді за ним гнався Янчевський і тому тільки він вирішив пробути на варті минулу ніч, а потім заснув, як убитий, бо вона заступила його місце, а він їй довіряє, як самому собі. Але чому ж він був такий холодний, такий сухий, не обняв, навіть і не поцілував? Утомився, змучився в дорозі... Це ж може бути...— старалася переконати себе Уляїга, і тому, що їй хотілося бути повното в коханні Кармелюка, то й ці міркування, такі хиткі на перший погляд, почали здаватися їй усе більше й більше імовірними,— Та що її ревності! Безнастанні

допити, докори! Все це тільки дратує Кармелюка й викликає його охолодження. Він полюбив її за палку й веселу вдачу,— треба повернутися до нього. Спробувати ще раз, востаннє повернути його любов, але якщо й це не допоможе — тоді вже буде те, чому судилося бути!"

Прийшовши до такої твердої думки, хитра Уляна вирішила все-таки перевірити передусім Кармелюкові слова; якщо він був у дяка, то ще можна сподіватися на повернення, його любові, якщо ж не був... "Але ні, ні, він був там!" — мало не крикнула вона і все ж таки, поклавши рушницю вбік, подалася розшукувати Довбню, котрому вирішила доручити це діло.

Розшукавши молодого хлопця, вона повела його в ліс і звернулася до нього з найневиннішим виглядом:

— Слухай-но, голубе, зроби таку ласку й мені, й панові отаманові. Вчора отаман повернувся дуже зажурений. Йому довелось просидіти два дні у дяка в Вишеньках,— вона назвала село, яке згадував Кармелюк,— і там у дяка в хаті забув пістоль свій, а той пістоль дістався йому від діда. Так от ти, голубе, осідлай коня та поскакай скоріше до того дяка,— це й не за горами,— й розізнай, чи не забув отаман У нього пістоля. Тільки, цур, про це нікому й слова, навіть

отаманові: знайдеш пістоль, тоді й порадуємо його, а ні то нема чого й жалю завдавати.

Хлопець радо обіцяв виконати все, як того вимагала отаманша, й, осідлавши коня, зараз же вирушив у дорогу.

Провівши його з обережності до шляху, Уляна поквапилася вернутися назад; вона застала Кармелюка вже на ногах.

— Ну що, голубе, як спалося? — ласкаво спитала вона.

Кармелюк швидко обернувся, сподіваючись зустріти

злі, насмішкуваті очі й скривлені недоброю посмішкою губи, але замість цього він побачив колишню Уляну, спокійну, веселу, а вона дивилася на нього з найпривітнішою усмішкою.

В душі отамана щось здригнуло. Йому пригадалася вчорашня різка відповідь, пригадалося все, що для нього робила ця жінка, і Кармелюкові схотілося замиритися з нею й загладити своє жорстоке ставлення.

— Прости, Уляно,— мовив він, збентежившись, і взяв її за обидві руки.— Вчора я скривдив тебе, ну, так, найшло щось, не знаю... Тільки прости: не хотів тобі робити зле!

Давно вже не чула Уляна в словах Кармелюка, з якими б він звертався до неї, такого дружнього, лагідного тону; в першу мить вона вся спалахнула, їй хотілося кинутися Кармелюкові на шию й задушити його в своїх обіймах, розридатися в нього на грудях і розказати, як вона любить його, як вона змучилася, думаючи тільки про те, що він міг розлюбити її, але якась вимушеність у його мові, якої вона не чула, а скоріше відчувала серцем, стримала її від цього наміру.

— Та про що ти просиш, соколе мій, і до тям не візьму? — відповіла вона з найпривітнішою усмішкою.— Хіба ми з тобою не товариші-друзі! То чи нам ще всяке

слово наперекір до серця брати! Аби тільки ти, орле мій, був веселий і здоровий та діло наше росло й міцніло, а за дрібницями тужити нічого!

Кармелюк страшенно зрадів, що Уляна спокійно й бадьоро заговорила.

— Спасибі тобі, Уляно, спасибі за добре слово,— радо промовив він, потискуючи їй руки.— Давно я не чув од тебе таких розумних слів. Ну, дай же я тебе поцілую за це, товаришу мій вірний!

. Він притяг її до себе й міцно поцілував.

"Ні, не те, не те!" — немов закричав у серці Уляни якийсь' владний голос, але вона переборола ревниве почуття, що знялося в ній знову, і провадила далі тим же жвавим, весе* лим тоном:

— Та ти ще й не їв нічого! Чого ж це я стою? Зараз наваримо кулешику твого улюбленого, оно й жар ще не загас, а в нас і винце добре в ванасі є!

Уляна хотіла була кинутися бігти, та Кармелюк ласкаво спинив її за руку:

— Чекай, не метушися, ти ж не спала цілу ніч! Лягай спочинь, обійдемося і без кулешу.

Рука, котру держав Кармелюк, сильно здригнулась.

— Жалієш мене? — тихо промовила Уляна, не відводячи від нього очей. Пристрасна любов і тріпотлива надія засвітилися в них.

Кармелюк зрозумів той погляд.

— Та як же мені тебе не жаліти? — промовив він з удаваною веселістю, намагаючись не дивитися на Уляну.— Хіба ж ти не мій вірний друг і товариш?

Уляна придушила гірке зітхання й, щоб приховати хвилювання, яке охопило її, хапливо кинулася господарювати.

За якусь хвилину над вогнем уже почеплено було казанок. Уляна закінчила свої справи й поки що присіла біля Кармелюка.

— А що, Іване,— заговорила вона ласкаво,— ти вже послав розвідників, щоб дізналися, де Явтух? .

— Та от же звелів Андрієві й Дмитрові, щоб вибрали та спорядили хлопців.

— Так, так, треба врятувати бідолаху, хоч би й самим пропасти. Пігловський же з нього три шкури здере. Та й не тільки про самого Явтуха треба подумати, Йване.

— Про кого ж іще? — квапливо промовив Кармелюк і обернувся до Уляни.

Уляна присунулася до нього ще ближче й ласкаво взяла його за руку.

— Про дітей твоїх,— промовила вона тихо.

— Про моїх синів... ти? — Кармелюк недовірливо поглянув на неї.

— Еге ж, я! — провадила Уляна, спокійно витримавши погляд отамана.— От ти тоді розгнівався на мене, коли я не хотіла, щоб ти йшов разом з Ясем, а моя ж була правда: чи не краще було б мені провести хлопця, а то якщо хоч хтось у селі побачив, що ти привів його, тоді ж дітям...

— Та я не проводжав його, тільки на шлях вивів! — перебив її Кармелюк.

"Ага, виходить, і справді не був там!" — подумала сама собі Уляна і вкрадливо говорила далі вголос:

— А хоч і не бачили тебе з —сином, то кожне ж пам'ятає завжди, що 'вони твої сини, і треба тільки богові дякувати за те, що й досі пани не повісили їх десь на шляху! Там не можна їх залишати довше, Іване!

І Уляна сказала про те, що нещасні діти перебувають у Пігловського щодня під смертельною небезпекою, що треба їх вирвати звідти, держати їх при собі в таборі чи влаштувати десь у далекому селі; вона бралася в цьому допомогти.

' Спритна Уляна зачепила найболючішу і найніжнішу струну в серці Кармелюка, і помалу-малу між отаманом і отаманшею зав'язалася дружня бесіда.

Ця сердечна розмова якось знову зблизила Кармелюка з Уляпою і ніби згладила багато дрібних непорозумінь у їхніх попередніх отосунках.

Наприкінці розмови пришили Андрій і Дмитро й повідомили, що хлопці вже вирушили на розвідку.

Уляна подала сніданок, і зголоднілі товариші взялися до їжі з апетитом.

Протягом усього сніданку Уляна старалася перевершити саму себе. Вона частувала, припрошувала товаришів, жартувала, сміялася, брала найгарячішу участь в обговоренні дальших планів. З Кармелюком же трималася того ж дружнього, товариського тону, не набридаючи йому проявами своєї любові.

Безсонна ніч і нервовий, ажитований настрій робили Уляну ще кращою.

Тактика її справила свій вплив: разів зо два вона піймала на собі теплий, ласкавий погляд отамана.

Минуло днів зо два без особливих пригод.

Уляна замирилася з Кармелюком. Звичайно, в цьому замиренні не було вже й тіні тої полум'яної любові, котра єднала їх раніше, але все ж таки були дружні й близькі стосунки, а Уляна поки що задовольнялася цим, сподіваючись далі воскресити всю колишню любов отамана.

На четвертий день ранком прибули хлопці, яких послали Дмитро й Андрій.

Біля вогнища сиділи Уляна, Кармелюк, Дщітро, Андрій і Онисько.

Посланці розповіли, що Явтух сидить у літинській в'язниці під посиленою вартою,— крім місцевих вартових, ціла рота солдатів охороняє в'язницю; вихопити ж його звідти якимись хитрощами ледве чи можливо, бо в'язниця тепер побудована нова, мурована, а Явтухові, як вони довідалися, заковано в кайдани руки й ноги, Янчевський же й суддя літинський наперемінки наглядають за тим, щоб в'язня пильнували особливо суворо.

— Гм... діло погане,— понуро пробурчав Дмитро.— Доведеться, мабуть, дядькові Явтухові походом піти до Сибіру!

— Хто це каже? — швидко промовив Кармелюк і різким рухом обернувся до Дмитра.— Це ти, ти, Дмитре, кажеш таке паскудство? — здивувався й розсердився він.

— Та хіба я їщо, отамане, відмовляюся, чи що? Я тільки бачу, що з нашої диверсії нічого не вийде... Ну що ж — на нема і суду нема.

— З чого ти бачиш це? З того, що рота солдатів стоїть коло в'язниці та що побудували замість дерев'яних муровані стіни? Злякали тебе москалі?

— Мене, отамане, не то що москалі, а й дідьки з-хвостами не злякають,— відповів

ображено Дмитро,— а тільки бачу я, що цього разу ми Явтуха не визволимо. !

— Та який чорт тобі каже, що ми Явтуха не виручимо? — скипів Кармелюк.

— Свій розум... мій командир. Коли б в іншому місті діло було, то може б і вигоріло. А тут ужо вдруге не ошукаємо... Ну, й рота солдатів теж не жарт, тут уже надвоє баба ворожила: хто візьме?

— Той візьме, хто назад не оглядатиметься.

— Що ж, можна й не оглядатися, не обертати фронту,— кркнув солдат,— тільки так, дурно, на вила сама хіба ведмедиха лізе, та й то, як її обступлять з усіх боків.

— Якби для того, щоб урятувати товариша, треба було не те що на вила, а й самому чортові на роги лізти, то й тоді ми не повинні задумуватися! — гнівно крикнув Кармелюк.— Той, хто боїться або не вірить мені, зостанеться дома куліш варити й сорочки прати, а я вам кажу, що Явтух буде тут, з нами, чуєте ви всі! — Він з силою стукнув шаблею об землю.— Буде не далі як через тиждень тут!

З цими словами Кармелюк, розлючений зауваженнями солдата, підвівся з місця й попростував у глибину лісу.

LXIII

Уляна сиділа тут же й чула суперечку отамана з Дмитром, і хоч вона в душі погоджувалася з солдатом, але, не бажаючи наражати проти себе Кармелюка, не схотіла висловитися.

— А що, думаєш, не визволить він Явтуха з неволі?

з усмішкою мовив Андрій, дивлячись услід отаманові.-^

Тепер я хоч об заклад ладен битися, що через тиждень Явтух буде тут разом з нами горілочку кружляти!

— Правда! — підтримав Онисько.— Коли вже отаман слово дав, то зробить по-своєму.

— По-вашому, і небо до землі прихилить! — сердито огризнувся солдат,— Либонь, чули, що в тюрмі під замками сидить Явтух і рота солдатів до нього приставлена?! Не будемо ж ми тюрму штурмом брати, по каменю розбирати, а солдатів на свій бік не переманимо!..

— І стін розбивати не будемо, і з солдатами не будемо битися, і переманювати їх не доведеться, а от нехай я буду останнім собакою, якщо сам Явтух не розповідатиме нам отут про свою неволю! Хіба наш отаман на всякі штуки не перший мастак? — вигукнув Андрій.— Як уже він це зробить — по знаю, а от що тільки так діло закінчиться, то це правда!

— Атож! Роззяв рота, як ворота: від бога сунуть галушки й з маком пампушки! — іронічно сказав Дмитро.

Не віриш? Муровані стіни, та москалі, та кайдани,— гадаєш, їх отаманові важко буде переступити? — гаряче говорив Андрій.— А згадай лишень двір маршалка? Чи не був він огорожений муром, та ще яким? І рів кругом, і підйомний міст, і ворота на ланцюгах та на засувах, і команди повний двір! А що ж: увійшли без будь-якого бою і всі гроші забрали. А гроші ж були захищені хитріше, ніж Явтух у в'язниці, згадай

лишень! В стіні, та ще за якимсь королем Жигмонтом, біс його маму знає, котрому й натиснути треба було,— вже не пам'ятаю тепер що — каблук чи острогу,— тоді тільки відкривався. Та коли б ми там хоч усіх перерізали чи сім днів думали, то довіку б не догадалися. А отаман усе розвідав! Сама маршалкова йому як є розказала, так обкрутив її круг пальця, що за півдня...

Уляна слухала неуважно розмову товаришів, але при останніх словах Андрія вона швидко обернулася в їхній бік і напружила свій слух і увагу.

Те-те-те! — перебив Дмитро Андрія.— Штука! Втьопа-лася жінка — ну й розказала все.

— Та яка жінка! Не проста ж селянка* а пані маршалкова! Виходить, зумів і її ошукати! Прикинувся таким графом, що я й очам і вухам своїм не вірив.

— Про яку це маршалкову кажете ви? — втрутилася в розмову Уляна, намагаючись зберегти в голосі цілковитий спокій.— Я щось такого діла не пригадаю.

— Та це ще не за твоєї пам'яті було, а в перший прихід отамана,— відповів Андрій.— Дружина вона маршалка Фін-гера з того ось'.., забув, як їхнє село зветься. Та ти її бачила на облаві: красуня, як намальована!

— Ще б пак,—підтримав Онисько,—за нею всі пани з усієї губернії сохнуть! І от же обкрутив отаман...

— Бо жінка,— не вгавав Дмитро,—хоч маршалкова, хоч сама королева — всі вони до отамана, як мухи до меду, липнуть, бо отаман на них мастак — перший сорт: яку оком накине, раз-два—і готова,.. Якби Явтуха жінки стерегли, ну тоді б я одразу сказав — наша візьме, а суддю ж літин-ського оком та вусом не проймеш.

Товариші сперечалися й далі, та Уляна вже не слухала їх: уривок розмови, який вона несподівано впіймала, нараз відкрив їй зовсім нові перспективи, про які вона чомусь і не думала досі. —

Кармелюк же без неї жив багато років, і жив, і держав у трепеті весь цей край. А вона тільки й думала про його /дружину. Що дружина! Он які коханки бували в нього! Навіть дружина маршалка могла закохатися в нього! А вона, Уляна, й не думала про це ніколи! Красуня, напрочуд красуня — згадала Уляна Розалію, яку бачила па облаві. Важна папі, перша красуня, і полюбила розбійника! Пі, либонь, не розбійника, а графа,— Андрій каже, що отаман прикинувся графом,— ну однаково,— значить, він може прикинутися, ким захоче. Але ж вона цотім довідалася про обман? Всі довідалися... А чого ж вона була на облаві? Вона була сама, більше не було жодної пані. Виходить, пані на таких^ облавах не бувають, а вона поїхала. Чого? Чому? О, звичайно, щоб посміятися з дурисвіта, щоб помститися йому! Тепер вона не може любити отамана, ні, не може!

Остання думка трохи заспокоїла Уляну, та хвилювання, яке викликали в її душі слова Андрія, не влягалось.

Це ж тільки один випадок, а скільки таких історій могло таїтися в минулому Кармелюка.

В минулому! В тому ненависному минулому, якого вона не знає...

"Але ні, що це? Знову старі думки! — прошепотіла сама собі Уляна й провела рукою по розгарачілому чолу.—Що було, те минуло і травою заросло! Він її любитиме. Знову любитиме, любитиме!" — прошепотіла вона настійно й, підт вівшись з місця, машинально пішла вниз по висохлому річищу, усипаному камінням.

Земля під ногами спадисто йшла вниз. І чим далі просувалась Уляна, тим стрімкіші ставали з обох боків навислі кручі, та аж унизу, верст за п'ять від нової стоянки розбійників, вузька ущелина помалу розширювалася, ліс роз-

ходився праворуч і ліворуч і йпгов у далечінь неправильними згинами, обіймаючи підковою степ, що прилягав до нього.

Уляна сама не помітила, як дійшла до цього місця й сіла на перший, який попався, уламок каменя. їй хотілося зостатися самій: випадково розгорнута сторінка з життя коханого отамана дражнила й пекла її ревниву уяву.

Нараз Уляна почула кінський тупіт недалеко; вона насторожилась і сховалася за дерево, готова при першій появі незнайомої людини сховатися в лісі.

Та ось з узлісся з протилежного боку показався вершник, і зіркий погляд отаманші зразу ж розпізнав, що то був не хто інший, як Довбня, котрого вона послала на розвідки.

Побачивши його, Уляна мимохіть рвонулася вперед. Очі' її загорілися, серце стрепенулося.

— Ось хто розніс тепер усі сумніви. Раз назавжди! Раз назавжди! — скрикнула вона й кинулася назустріч хлопцеві.

— Ну що? Був? Узнав? — заговорила вона ще здаля, наближаючись до нього.

— Та бути то був, але не довідався нічого,— відповів хлопець, зіскакуючи з коня.

— Як же не довідався нічого? Чому?

— Ні в кого було довідатися: дяка нема...

— Поїхав?

— Нікуди не виїжджав, бо його й не було там ніколи.

— Не було там ніколи? — перепитала Уляна, відступаючи назад і дивлячись на хлопця диким поглядом.— Та чи там же ти був?

— Авжеж там... у Вишеньках, хіба я не знаю? — відповів Довбня.— І не тільки дяка, там і церкви нема й не було ніколи...

В очах Уляни все потемніло; кров залила їй очі.

— То, виходить, усе .брехня, брехня! — крикнула вона, мов скажена, й, не дивлячись на сторопілого хлопця, подалася до табору назад...

Першої миті Уляну охопило шалене бажання кинутися^ нехайно до Кармелюка й розкрити його брехню й зраду; вона й помчала прожогом до табору, залишивши зовсім спантеличеного Довбню.

Пробігши, не переводячи духу, з верству, вона змушена була зупинитися, бо дух їй геть забило й серце от-от готове було розірватися в грудях.

Уляна впала на землю. Шаленство, одчай і ревності душили її. Думки її не пливли, а кружляли вихором — порвані, дикі, потворні... І серед них виразно виривалася тільки

одна: "Все брехня, брехня! Обманив, зрадив! Але тепер я піймала тебе!"

Проте мимовільний відпочинок примусив Уляну трохи розібратися в своїх почуваннях. Перша думка, яка вирвалася з хаосу, що кружляв у її голові, була: "Що ж далі?"

Гаразд, вона піймає його на брехні, назве його зрадником, брехуном, а що ж далі?

Уляна трошки підвелася на землі й, обхопивши коліна руками, втупила свій потемнілий зір у далечінь.

— Що ж далі? — прошепотіли машинально її поблідлі губи.

Далі вона уявляла два виходи: або Кармелюк зуміє вибредхатися й виплутатися з дразливого становища, або він признається в усьому й скаже їй одверто, що розлюбив її й знайшов собі іншу. Що вона йому? Сьогодні любить, а завтра може покинути!

— О, тільки не це, тільки не це! — вирвався з грудей Уляни страшний зойк. Немає сили жити без нього! Вона мусить повернути його любов до себе, що б там не було. Але чим повернути? Як повернути? Ось вона прикинулася веселою, спокійною, і він став :і пою ласиавіпіїі, ніж раніше, а чи полюбив знову?

— Ні, ні! — скрикнула Уляна,— і гострий біль та пекуча образа закипіли в її серці д залили гарячим рум'янцем її обличчя.

Перепробувала вона всі привороти,— всі чари втратили силу! Не допоможе зілля, не допоможе ніщо!

Уляна; припавши головою до колін, тяжко ридала.

Довго плакала вона з таким болем, з такою силою, неначе з кожним приступом ридання, що виривалося з її грудей, одривався в неї шматок серця. Вона починала відчувати й розуміти, що вже ніщо не поверне їй серце Кармелюка.

Але якщо вона не має сили повернути собі своє щастя, та невже ж вона віддасть його іншій? — нараз промигнуло Уляні в голові. Серце її стислося, ридання вщухли, вона підвела голову. По щоках її ще котилися останні сльози, та очі вже горіли сухим, палючим вогнем.— Доброхіть зійти з дороги? Віддати його іншій, щоб вона впивалася його любов'ю, жила його життям?

— Ні, ні, ні! — божевільно скрикнула Уляна і з такого силою стиснула кулаки, що нігті вп'ялися в долоні до крові.

Зостався в неї ще один певний спосіб: вирвати розлучницю з його серця. Є ворожка, котра може дати таке зілля. Полюбить він її потім чи ні,— але суперниці він уже не дістанеться! Але хто вона? Треба передусім про все довідатися, хто вона, знайти її!

Ця думка дала силу Уляні. З гарячковою швидкістю заходила вона обдумувати своє становище й шукати з нього найкращого виходу.

Отже, щоб повернути любов Кармелюка, їй залишався тільки один спосіб — знайти й знищити суперницю. Але як знайти її? Звичайно, Кармелюк не проговориться перед нею, від нього вона не вивідає нічого, та вона може довідатись дещо від Андрія: він простий, його не важко піддурити, і він же буває з отаманом невідлучно скрізь. Та щоб удалося все це, треба передусім приспати будь-яку підозру, треба прикинутися

веселою, сповненою любові. Так, це передусім.

Уляна ні(є раз перебрала в голові всі думки й знову зупинилася на останній.

.Важко підвелася вона з землі, поправила па собі одяг і коси, що вибилися з-під очіпка, і втомленою ходою попростувала до табору.

За цей час вона геть змарніла, і якби хто заглянув у темну глибину її очей, то зрозумів би, яку безодню горя й злості несла в собі ця жінка попри свій спокійний вигляд.

В таборі настало тимчасове затишшя.

Кармелюк мовчав і йшов од своїх товаришів,— таке завжди бувало з ним, коли він обдумував якийсь особливо хитрий план. Розбійники поки що спокійно спочивали, нетерпляче й з цікавістю чекаючи — що то придумав отаман, щоб урятувати Явтуха.

Для розвідок Уляні час був якнайзручніший. Хитро й обережно заходилася вона випитувати в Андрія. Та, крім нападу на дім маршалка, Андрій не розповів Уляні жодного епізоду з Кармелюкового минулого, в якому б жінки брали більш чи менш помітну роль. Він згадав про те, як отаман нагородив одну польську панну, котра чудово протанцювала перед ним на шляху мазурку, а потім одшмагав її матінку, бо та, всупереч його наказу, розповіла всім органам влади про свою зустріч з Кармелюком, і ще кілька таких жартів отамана. Та все це було не те, чого шукала Уляна.

Після двох-трьох таких марних розмов їй довелося переконатися в тому, що від Андрія вона нічого не довідається, бо й вій у простоті своїй, мабуть, не знає нічого.

Треба було щось робити самій. Але що? Від кого довідатись? Яким чином можна було взнати, хто "вона"?

"Хто вона?" — це фатальне питання мучило Улян у день і ніч. За два дні вона схудла, постаріла; дарма що буцімто заспокоїлася, в очах її спалахував недобрый вогонь і вся вона ніби горіла від муки, нестерпних ревностів і ображеної любові.

Як тільки їй траплялося зостатися самій, мозок її зараз же починала свердлити та ж болісна й пекуча думка: "Хто вона?"

Перебираючи в пам'яті всі найменші подробиці їхнього життя й намагаючись з'ясувати собі, з якого часу Кармелюк почав холодніше ставитися до неї, Уляна згадала про лист, котрий Кармелюк одержав. Цей маленький епізод нараз освітлив і згуртував усі її думки. Саме відтоді отаман по-холоднішав до неї, як одержав отого листа. Він був від жінки, від коханої жінки! Вона тоді одразу збагнула це, і тільки потім Кармелюк якось розвіяв її думку, сплівши якесь пояснення, але то була брехня. Вона й тоді* відчувала це, а тепер знає вже напевне: лист був од жінки! І то була жінка, яку він знав раніше, бо від часу його втечі з тюрми він не розлучався з нею, з Уляною, і на один день!

Та невідома коханка, напевне, довідалася, що Кармелюк повернувся, й написала йому листа, а в листі, мабуть, кликала його до себе. Написала листа!.. Виходить, то була не проста жінка, а п исьмен па, отже — папі... Зробивш и такий висновок, Уляна відразу згадала розмову Дмитра з Андрієм, і ці два факти з'єдналися в один неминучий висновок: листа написала дружина маршалка.

Уляна вся здригнулася при цьому несподіваному відкритті: дружина маршалка, пишна красуня... О, то була страшна суперниця!

Та через кілька хвилин цей висновок, що спершу був такий незаперечний, почав здаватися їй трохи сумнівним. Невже ж дружина маршалка могла любити й тепер Кармелюка, довідавшись, що він — не граф, а простий розбійник? Ї як же вона, кохаючи його, поїхала на облаву, на якій мали ловити його? З другого боку, листа ж він одержав якраз після облави,— вона побачила його, впізнала й от написала листа,, в якому кликала його до себе. Так, так!.. Уляна невиразно пригадала, що отаман розповідав про якусь пані, котра перерізала йому дорогу, коли він уже підбирався до Чорного лісу. Може, вона того й приїхала на облаву, щоб урятувати його, допомогти йому! Більше ж нікому було написати! Нової коханки Кармелюк не міг завести за цей час, а в минулому була тільки одна жінка, яка полюбила отамана, а то була пані маршалкова.

"Вона чи не вона?" Цілий день Уляна обмірковувала це питання, а все-таки не прийшла ні до якого висновку. Вона знову розпитала Андрія про те, хто передав йому листа, сподіваючись дістати таким чином хоч якусь указівку, на те, хто прислав його. Але й тут її спіткало цілковите розчарування: Андрій сказав, що листа йому передав незнайомий селянин, а з якого села той був селянин — він і сам не знав.

Нова обставина ще дужче збентежила Уляну: невже б пані послала свого листа отаманові розбійників через простого хлопа? Але якщо не пані, то хто ж прислав листа?

Душевні муки її досягли найвищої міри. Уляна вирішила негайно піти до ворожки й так чи інакше взнати свою долю. Ніщо не стояло цьому на перешкоді: в таборі поки що ні до чого не готувалися, так що в її розпорядженні було два дні вільні. Урочище, в якому проживала стара чаклунка, було верст за тридцять од нової стоянки Кармелюка; наближалися сутінки, але Уляна вирішила йти зараз же. Вона сказала Андрієві й Дмитрові, що мусить у своїх господарчих справах одлучитися днів па два з табору, й, узявши з собою кілька червінців, вирушила в дорогу.

LXIV

Кармелюк ці два дні майже не навідувався до своєї стоянки, а никав по лісових хащах; загляне на хвилину, візьме з собою окраєць хліба та шматок сала й знову зникне. Мовчазлива поява отамана, понурий його вигляд, якась розгубленість отаманші бентежили й Дмитра, й Андрія. Та Андрій пояснив це не гнівом батька, а його < звичкою відходити в якесь глухе місце, коли він обмірковував задумані плани.

На третій день не вернувся Кармелюк і по провізію; це вже стурбувало й Андрія, а як на те ще й отаманша вийшла з табору, нібито в своїх господарчих справах.

Уже смеркло, а Кармелюк не повертався; Андрій смикнувся був покликати Дмитра та ще двох-трох і кинутися по найближчих околицях шукати батька, як ось почули поблизу, в самому яру, гомін, що наближався. Андрій прислухався до голосів, та серед них батькового голосу не почув.

— Бережись!..— гукнув чийсь голос товаришам, які безтурботно лежали у вільних позах.

Всі насторожились, оглянули зброю.

^ — Та хай мене вкинуть у геєну вогненну, якщо я мав чи маю що зле на мислі! — рокотливим баском виправдувався хтось, тремтінням голосу виявляючи сильний переполох.— Я знаю добре пана отамана і він мене знає. Я ієрейського дому літоросль...55 ;

— Не бреш! — погрожував йому хрипкий, скрипучий голос.*—Дізнаємося, яке в тебе діло до нашого батька, чого ти по лісі тиняєшся, а коли по-християнському кличуть, то тікаєш! Га?.. Все вивідаємо. Не бреш! А то цією самою "лі-торослю" так тебе випаримо, що й до нових віників пам'ятатимеш!

Дмитро кинувся в хащу на гамір, а з протилежного боку несподівано вийшов Кармелюк.

— Що таке? — спитав він Андрія.

— Та когось піймали... Каже, що до тебе, батьку. Чи ке шпигун часом? Як той сліпий собака!

— Веди його сюди,* розберемо! — понуро відповів Кармелюк і, закуривши носогрійку, сів на колоді.

Товариші, які тут були, привіталися, скидаючи шапки, й оточили свого отамана на пристойній відстані.

За хвилину з-за каменя в яру показався полонений; він був міцно зв'язаний; весь одяг його, порваний об сучки й гілляки, об колючки терну, обліплений глиною, мулом: і болотяною ряскою, мав такий жалюгідний вигляд, а бліде, спотворене страхом, замазане грязюкою й потом обличчя, з кучмою розкошланого й прилиплого до лоба чуба було таке комічне, що замість співчуття могло викликати тільки сміх.

— А підведи ближче! — гукнув отаман.—Ба, та це, здається, знайомий... Підійми лишень йому чуприну... Так і є... Та це ж ти, пане хвщозопе?..

— Аз, многогрішний Хоздодат,—відповів тремтячим, плаксивим голосом полонений. То справді був син деражнян-ського священика.

— Яким же ти чудом знову потрапив нам у руки? Знову їхав з качками та гусками до бурси?

— Де там, пане отамане! Я про бурсу, про це гемонське чистилище, іже за гріхи прародителів дане є отрокам і юнакам, що не взяли ще законного шлюбу, я про неї й думати не хочу!.. Я давно мав до тебе, славний отамане, прихильні почуття й просився стати в ряди твої, під твою опіку... але марно...

— Проти волі батьківської я не порадник,— з лагідною усмішкою відповів отаман.— Настрєнчувати дітей проти батьків, одривати їх від рідної домівки... ні, не на те я сюди повернувся.

— Та якщо я тепер ізвержений з лона батьківського, аки Іона із чрева китова? — заволав попович.

— Вигнав батько з дому? За що? — співчутливо спитав Кармелюк.

— У потилицю... як подобає... ще з чернецьким хлібом — сиріч запечатлив родитель п'ятою основу спини моєї... аж поточихомся аз і возлюбієм своїм отверз двері.

— Ловко! не витримав Дмитро.

Почувся дружний регіт; Кармелюк сам не витримався від сміху.

— За що ж? — аж захлинувся він, сміючись, і потім звернувся до охорони, що супроводила полоненого: — Та розв'яжіть, братове, йому руки... Він же до нас прийшов з приятню...

— Мало чого їхній брат не бреше,— невдоволеним тоном відповів той, що піймав,— то так і вірити? Так можна було б пропустити будь-якого шпигуна... он як і сліпого на одне око!

— Та це безневинна людина,— поблажливо відповів Кармелюк,— я сам його знаю...

— Ну, якщо батько знає й велить — інше діло...— все ще вагався й по поспішав розв'язувати полоненого кремезний і незугарний охоронець.— Л чого я зв'язав? Бо тікав, ідол... Я йому гукаю: "Стій, куди ти?", а він нетрями та болотами як чкурне! Тільки по шматті його одягу й сліду не згубили. Насилу вже в болоті зцапали... Загруз, почав тонути й на пробі кричати...

— Як же мені було не тікати, коли погнався сей звір за мною, аки вепр лютий, потрясаючи хрюканням повітря!

Слова поповича викликали знову дружний регіт: постать охоронця, його хрипкий бас могли справді нагадувати дикого кабана.

Поповича нарешті розв'язали.

— Не отвержи мене од лиця твого,— промовив він тоді, склавши звільнені руки.— Нищ і убог, змушений жити акридами⁴⁸ й диким медом, яких тут і не обритається, а служитиму тобі вірою й правдою.

— Та тепер уже, коли батько витурив з дому, та ще й із запечатлінням, то нічого робити... не пропадати ж тобі в лісі...— тріпнув головою Кармелюк.— Ага, до речі, ти мені — на руку ковінька... Скажи, однак, чи ти в глибинах мудрості навчився хоч писати й читати рукою писане?

— Вельми іскусен: можу із візерунками, як і друковане, можу й в'яззю, можу й Тяа латинському, й на польському язицех, навіть на російському,— хоча в оному не такий твердий,— можу й прописом з нахилом літер то в сей бік, то в оний, можу й скорописом...

— Та ти, мій любий, цілий скарб! — весело сказав Кармелюк.— Такого вмілого писаря мені й треба. Ми б давно по всіх торгах і базарах виставили накази й оголосили б добрим людям, за що б'ємося, та от не було писаря... А сам я повсякчас у розгоні й не мав часу на таке писарство. Так от, хочеш бути моїм писарем?

— Не токмо писарем, а й каламарем навіть! — страшенно зрадів попович.— Хоч вірówki з мене сучи, батьку, хоч зроби з мене голоблю,— всяке бажання твоє з сугубою вдячністю восприйму й виконаю...

— От і добре!.. Отже, ти тепер військовий писар. Слухайте, панове товариство,— підвищив Кармелюк голос,— сього попенка я приймаю до гурту... за нього я ручуся... і наставляю його військовим писарем. Чи згода?

— Згода, згода, батьку! — крикнули товариші, обступивши їх.

— Що ж, висвятити слід би новобранця на фронтову посаду,— зауважив Дмитро,— та й сприснути потім.

— Це мова до діла! — співчутливо обізвалися інші.

—* У нас в ескадроні так це б йому зараз пику вимазали в чорнило, а голову обтирали б пір'ям, та примусили б із'їсти добрий клапоть паперу, а потім облили б горілкою,— от і церемоніал.

— Овва! — зітхнув Андрій.— А в нас ні'чорнила, ні пір'я, ні паперу!

— От твоє слово й на руку,— похопився отаман,— нам усе це знадобиться й зараз. Ти лишень пошли якогось' молодого хлопця верхи до нашого знайомого жида в корчмі, що на Ушицькому тракті... недалеко, милі за півтори звідділя, знаєш?

— Знаю, знаю, батьку.

— Ну, нехай злітає й привезе, скільки там є, писарського добра, а коли в нього знайдеться мало, то нехай жид збігає до міста й привезе нам його вволю!

Андрій кинувся виконувати батьків наказ.

т— Знаєте, хлопці, ось що,— глибокодумно, після паузи почав Дмитро,— чорнила й, виходить, іншої амуніції в нас і справді немає, та зате в нас є горілка...

Попович при цьому слові, засопівши, повів носом і почав чухати п'ятірнею собі потилицю.

— Еге ж, є горілка,— казав Дмитро,— а інший парад можна буде замінити придатним матеріалом— наприклад: обличчя йому можна вимазати багном або іншим чимсь, в голову понатикати реп'яхів, а з'їсти можна примусити замість літеру якусь ганчірку... Папір же робиться з ганчірок,— то це ж те саме...

— Правильно, а потім облити горілкою — і загальний могорич! — підхопили, розвеселившись, товариші.

З приходом цього філософа загальний понурий настрій, що всіх пригнічував, одразу змінився на пустотливо-радісний, тим більше що й батько отаман розвеселився, а як обличчя його просвітліло, то й усім на серці стало грайливо.

Попович почав був протестувати проти такого ритуалу висвяти, але всім хотілося подуріти й випити на radoшах, а тому й стада наполягати, та й сам Кармелюк мусив прилучитися до товариства.

— Слухай, пане писарю,— вирішив він,— не опирайся: навіть кошовому на виборах клали запорожці на голову багно, й воно текло по всьому обличчю, а виборний цим пишався... Це тобі шану хоче віддати товариство, виходить — ти йому любий.

^ Слова отамана примусили поповича скоритися своїй долі. Його поставили на пеньок, вимазали все обличчя— йому грязюкою, обтирали голову реп'яхами, примусили з'їсти, замість ганчірки, клаптик паперу, який знайшовся, на щастя, в його ж кишенях: Дмитро дав йому в руки замість пера якесь помело й промовив, обливаючи його голову горілкою:

— Нехай писання твоє мете нечисть мітлою і б'є в ніс усім, як горілка! Ура!

Всі дружно підхопили вигук солдата.

Попович усе переносив терпляче, та коли почали обливати його горілкою, то він не

витримав і крикнув:

— Жажду і алчу!

Вибух дружного реготу вкрив його волення; отаман зараз же підніс йому склянку горілки й шматок сала.

— Ну, поздоровляю тебе моїм писарем!

Попович нічого не міг відповісти на це привітання: вихиливши склянку горілки, він тільки мимрив і давився салом...

Після отамана підійшов до писаря Дмитро, потім Андрій, а за ними — всі і сторожа; з усіма треба було поцілуватися й випити за здоров'я; останнього товариша вже довго держав писар в обіймах, шукаючи ногами точки опори; нарешті, він догадався, що земля, мабуть, п'яна й хитається з боку на бік, а тому поспішив добрѐ всістися на колоді. А втім, прохолодна ніч, чисте повітря й молоді сили незабаром відновили в організмі філософа непогану рівновагу, й, поки кашовари готували вечерю, він уже трохи посвіжів і був готовий знову взяти участь і в їді, і— в пиятиці.

Вечеря пройшла весело й гамірно. Багато було з'їдено галушок і вареників, та ще більше було випито горілки. Всі, починаючи з отамана, були в прекрасному настрої,— жартам, дотепам і гумору не було краю: вибухи веселого сміху будили зі сну далеку луну, і вона трепетно здригалася

й перекатами вщухала в лісі. Новий писар був особливо в ударі. їв за десятьох, пив до знемоги, розповідав анекдоти, розсипав усім своїм: новим товаришам хвалу й навіть після вареників почав співати. Та наприкінці,— а то було вже близько До півночі,— його якимось розвезло, він упав у меланхолію, почав з жалем говорити про свої гріхи й заспівав зворушливо, розчулено:

І в ліюсті, в праздності ЖИТІЄ МОЄ ІЖДІЇХ,

І многое нетребноє в гресв аз сотворих...

Ох, за блуднії вини Буть мені в чреві сатани.

— Та не тужи, пане писарю, не журися,— почав утішати філософа Андрій.— Чого сатани боїшся? Начхати йому на самий кінець хвоста—і квит!

— І то правда,— погодився Дмитро,— а то ще на роги йому яку-небудь капость, щоб з пекла вигнали...

Та поповича це мало втішало; він усе зітхав і примовляв:

— Ох, грішний я, грішний! Горіти мені у вогні негасимому, кипіти в смолі смердоносній!

— Влити йому горілки ще, щоб похмелився,— гукнув хтось,— а то нудьга його почала за серце смоктати!..

— І справді,— підтримав Кармелюк,—випий і підбадьорись!.. Рано ще, брате, нам думати про смерть... ми ще кирпатій зсучимо не одну дулю... Ти от краще розкажи, за що тебе панотець вигнав?

— Гм!—закрутив головою попович.— За жінку..

— Як за жінку? — здивувався отаман.

За яку жінку? — спитав Андрій.

— За справжню... Євину дщерь, іже спокусила Адама й натворила силу-силенну сорому...

— Ану, ну? Розкажи! — зацікавилось товариство.

— Ох, марнота з марнот і всяка марнота,— почав глибокодумно попович, потроху жвавішаючи під час розповіді.— Коли за великовозрастіє мене вигнали з череди пасомих і в домі батьківському я був оселений, то зазнав гоніння нестерпного: батько мій, іменуючи мене повсякчасно "ледацюга", "бовдур", "нікчема", "дурень" та взиваючи іншими такими поганими словами, надумав неодмінно виправити мене голодом, спрагою і самотністю... І сії заходи моши б мене звести до виснаження, коли б матінка, аки тать у ночі, не. приносила мені для підтримання сил пирогів та книшів, а іноді й мокрухи... Нарешті матуся ж напоумила батька, що краще, ніж морити, одружити мене з багатою дівою, бо краса моя для Євиного роду знеотразима.,— Попович при

цьому відкинув назад пасма мокрого чуба, що падали на очі, й підкрутив свої вусики.— Почали мене знову підгодовувати, дали сандалії, справили шлюбний одяг й заходилися возити на розглядини і до сусідніх священикослужителів, і до далеких, де тільки були дщери з чималим вношенієм... Та, ой леле, мені, грішному! Сліпа фортуна сміялася з мене: де була приємна отроковиця з приємним видом, з ліпообразним лицем, то там не було вношенія, а де оне давали, там діва була вельми не гожа, одвертала од себе всякі хотіння...

— Ох ти ж, хай тебе вовк з'їсть! — співчутливо промовив Дмитро.

— Ох! — зітхнув і попович.— Спершу батько терпів мої забаганки, тим паче що й самі вношенія не були для нього любовіми, аж ось приспе час і знайшлася до вподоби йому Єва. Батечко затупав ногами і рік: "Пора! Неодмінно на сій вибраній мною діві женись і висвячуйся на дякона! А то вижену!" — і повіз... Ой, дайте оковитої, сиріч живої води, щоб залити гіркоту спогадів...

Андрій підніс оповідачеві горілки.

— Ну, й приїхали,— провадив далі попович, вихиливши одним духом горілку,— з усього навколо видно було, що ієрейська сім'я була зело грошовита. Батечко мій повертав мою голову одесною і ошуюю і на все тлінне тицяв перстом... Увійшли в храмину... Ждемо... Нарешті вивели до нас і наречену... Як воззрів я на сосуд сей спокусливий, то так і обімлів... По становому хребті ніби мурашки побігли... Під серцем занудило й потягло на виверження... Ой, ой! Маловолоса, безока, крючконоса, криворотата, многолітня тараня, від якої далеко йшло нестерпне благовоніє...

— Го-го-го...— вибухло товариство дружним реготом.

— Важна краля! — покрутив головою Кармелюк.

— Осоружніша за найосоружнішу відьму, воістину глаголю,—підкріпив філософ,—я стояв там краєугольним ка-мейем і не ізрек ніже слова, а, повернувшись під рідну стріху, рішуче заявив батькові, що скоріше втоплюся, аніж візьму з сією тварюкою законний шлюб... Ну, батько мій розлютився, аки лев рикаючий, потряс мене за власи добросовісно, приклав тричі длань до ланит моїх і, давши чернецького хліба, ізверг мя за двері, позбавивши притулку і їжі...

Не встигло товариство висловити свого співчуття бідолашному філософу, як несподівано в самому яру почувся стукіт копит коня, який, наближаючись, скакав щодуху. Всі здригнули й закам'яніли, забувши навіть схопитися за зброю.

і— Привіз, батьку! — почули ще здалека радісний голос, і в ньому одразу впізнали всі молодого Довбню, якого Андрій послав до сусідньої корчми.

— Тьху ти! Налякав як, вражий сину! Хай йому грець! — вилаявся Дмитро.

— Атож,— обізвалися інші.— І що він там привіз?

— Та це батько посилав до корчми по писарські причандали,— то от він і злітав.

— От і гаразд,— усміхнувся, заспокоївшись, Кармелюк.— Неси лишень усе це сюди... Та підкинь хто у вогонь' хмизу, а сюди на пеньок дайте ще й каганця.

Коли вручили отаманові канцелярські прилади й принесли світло, то він звернувся до свого діловода:

— А що, пане писарю, чи не можеш ти показати нам своїх талантів?

— 'Можу, батьку,— відповів не зовсім твердо попович,— Тільки дозволь главу сію омочити вологою.

— Облийте йому, братчики, водою голову,— звелів Кармелюк.

Всі охоче кинулися викопувати наказ отамана. Попович тільки ухкав та пирхкав. Нарешті привели його мокрісінького* неначе утопельника, й посадили коло пенька.

— Дайте ж йому чимсі" витерти очі й руки,— сказав, сміючись, Кармелюк.— Ну, ось тобі перо, чорнило й папір... Не заляпай же всього водою.

— Буде сухо й зело добре... Але що убо писати?

— А ось що,— сказав отаман.— В Літині є суддя, одго-дований кабан, якщо бачив його; ну, та це ще не біда, хоч і суддя він несправедливий, бо католик і тільки за панів руку тягне, але особливо гидко те, що цей кабан є член судової комісії, яка має уловити мене з усіма моїми товаришами, і ця комісія влаштовує облави, ловить не тільки нашого брата, вільного птаха, а й невинних селян, садовить у в'язниці, мучить і засилає до Сибіру... І от тепер у руках цієї комісії, отже й судді, перебуває наш товариш Явтух... Я за-присягся, що відомщу всій комісії. Тепер і йде мова про Явтуха. Треба от написати тому собаці-судді, що коли він доброхить не видасть нам Явтуха, то я з суддею розправлюся так, що й чорти позаздрять... і повірте мені, братове, на гонор, що свою погрозу я виконаю!

— Важно! — зробив висновок Дмитро.

— То чи можеш ти настрочити це все на папері? — спитав свого писаря Кармелюк.

— Можу велемовно й зело втямливо...

— 'Ну, то й пиши... тільки помалу і прочитуй... Може, щось виправити й додати доведеться.

Попович сколотнув у каламарчику чорнило, подивився па нього перед вогнем, понюхав і несхвально похитав головою; потім видер з пучка перо, загострив його, пильно роздививсь на нігті розщепинку й, заклавши перо за вухо, заходився розгладжувати на пеньку аркуш паперу; але тому що поверхня пенька була нерівна, то попович одірвав од своєї хламиди клапоть поли й за його допомогою наладнав свій

письмовий стіл. Нарешті, він сам сів по-турецькому, схилив набік голову й почав старанно водити пером по папері. Всі з цікавістю з'юрмилися, поприсідавши навпочіпки щільним колом. Серед таємничої мовчанки чути було тільки, як еонів писар та скрипіло перо; нарешті, після деякої паузи, він відвів голову й прочитав:

— "Його свиномордій милості, ііайпаскудиішому папезж-цеві, онукові кислоокої відьми та задрипаного жида й виродкові самого сатани, літинському безбожному судді й катові, панові Сливинському посланіє".

Кожна фраза поповича викликала дружнє схвалення й захоплений регіт.

— Та ти, з біса, писака добрий! — Дмитро вдарив співчутливо писаря кулаком.

— Чудово! Такого я й шукав! — радів Кармелюк.

— Ану, шквар йому далі, та ще гостріше! Щоб кожне слово, як шпичка в ніс, — спонукував Андрій, соваючись від радощів з місця на місце.

— Ось що пиши, — почав отаман: — "Я, Кармелюк, наказую тобі, щоб ти зараз же звільнив Я^туха, щоб не судив, не катував безневинних селян і щоб оповістив і панів — не глумитися над православним людом і поводитися по-людському..."

— А не як з бидлом, — пояснив Андрій.

— Та жидам не давати його в руки й віри не чіпати, — додав Дмитро. .

— І на панщину не гнати його щодня, — обізвався ще хтось із-за вогнища. —

— От-от, все це й пиши, — підтвердив отаман, а потім, після невеликої паузи, почав диктувати: — "Так наказую тобі, псяюсі..."

— І сатанинському виродкові, — додав писар.

— Добре... — провадив далі, посміхаючись, отаман, — "якщо ти не вволиш моєї волі, то своїм отаманським словом ручуся, що не врятують тебе ні бузувіри-паии, ні їхні паскудні команди; піймаю я тебе, вгодований кабанюко, спершу витоплю з тебе на малому вогні сало..."

— І смердючий лій — змащувати жидівські пантофлі, — додав писар.

— Добре, — засміявся Андрій, — а потім накажу нарізати з його спини пасів, на яких можна було б вішати економів-здирщиків.

— А живе м'ясо під пасами посолити, — докинув солдат.

— А потім полити ще горілкою! — хтось крикпун, давлячись од сміху.

— Все, все пиши, — погодимся отаман, — та ще додай, що після пасів і вогшо я йому позабиваю цвяхи під нігті й, нарешті, посаджу на палю... що не пожалію ні його жінки, ні рідних і що помсти моєї не уникне ніхто.

— Так би їм давно, шельмам! — вигукнув Дмитро.

— Ех, важко, батьку! — обізвався Андрій, а за ним загомніло і все товариство.

Писар, нахиливши голову майже до самого паперу, довго ще писав, часом зупиняючись і покутуючи зубами перо.

Від слів Розалії Агата була в захоплень.

— О так, так, серце моє! — скрикнула вона. — Ревнощі — то найсильніший засіб. Мені це найперше спало на думку! Але як же ми викличемо ревнощі в тієї Уляни?

— Кармелюк закоханий по вуха в свою жінку,— відповіла Розалія,— але треба запевнити її, що він її зраджує, що в нього є інша. Через те що отаман цей і справді часто

відлучається без неї з табору, то викликати підозру в за коханої жінки не важко. А для того, щоб вона впевнилася в цьому, ми напишемо листа до Кармелюка, немовби від його нової * коханки, і постараємося зробити так, щоб цей лист потрапив саме до рук Уляни. В цьому ж листі уявна коханка Кармелюка призначатиме йому побачення в якомусь затишненькому місці, в якому ми постараємося розмістити засідку.

— Ах, це прекрасно! — заплескала в долоньки Агата.— Але знаєш, засідку потім, а спершу треба приручити. Знаєш, це справді чудово! — скрикнула вона, і оченята її розгорілися.— Ліс, таємничість і роман з отаманом ватаги! Я б охоче взяла на себе роль героїні, звичайно, для блага ойчизни й секретно, щоб допомогти тобі...

Розалія остовпіла: всякої дурниці могла вона сподіватися від Агати, але такої спритності не гадала зустріти від неї,

"От тобі й помічниця! Задовольнялась би вже своїм ро?

маном з Алоїзом, а їй ще ось чого закортіло! І буде ж лізти й заважати! От накинула сама собі мороку!"

Розалія придушила свою внутрішню злість і промовила серйозно й голосно:

— Що ти кажеш, любя? Навіть і жартувати так негоже. Коли б цей виродок був ще якимсь італійським бандитом,— ну, тоді ще нехай би й так... Але з бидлом... Це ганьба!

— Ах так, звичайно! — зніяковіла Агата й густо почервоніла.— Я пожартувала.

— Я так і знала,— відповіла Розалія, але в думці зробила собі зарубку, що з цією навіженою треба тримати себе обережніше.— Отже,— сказала вона весело,— повернемося ж до нашого плану. Невже ти гадаєш, що закохана жінка, діставши: такого листа, не кинесться наосліп на місце побачення, щоб спіймати суперницю?

— Безсумнівно, вона кинесться туди, і ми її піймаємо, а за нею й проклятого гайдамаку! О моя Розюню, ти просто Соломон!

Агата обняла Розалію за шию й дзвінко поцілувала її.

— Але чекай, чекай! — скрикнула вона, відхиляючись від подруги.— Ти кажеш — лист. Але як же вона прочитає його? Вона ж, мабуть, неписьменна.

— Немає сумніву! Але там у них, напевно, є й письменні. Та й, крім того, невже ти думаєш, що вона не знайде способу прочитати листа, в якому говоритиметься про зраду її коханця? Скажи, коли б ти дістала такого листа хоч китайською мовою, невже б ти не зуміла розкрити його змісту?

— Чи можеш ти сумніватися в цьому, Розюню? Я гадаю, що й хлопка-розбійника зуміє зробити це, але треба, щоб вона знала, що в листі говориться про зраду коханця. А як же це?

— Ах, ангеле мій, та простішого немає нічого! — усміхнулася Розалія.— Досить того, щоб той,, хто принесе листа, сказав, що лист від жінки,— а отаманша ж, напевно, поцікавиться довідатись, від кого лист,— і що доручено його передати тільки самому

отаманові в руки,— щоб підозріння спалахнуло. А там ревності. А коли ревності закиплять у нашому серці, тоді все: розсудливість, небезпека, обов'язок,— все розлітеться, як дим.

Розалія розсміялася їдким сміхом, а захоплена —вдалим задумом Агата широко поділила її веселість.

— Досконале, досконале, моя дорога! Я, "далебі,. навіть, утямити не можу, як ти все це зуміла придумати! .

■"— Я? — Розалія вдала, що дуже здивована.— Та що ж я придумала? Я тільки розвинула ту думку, яку підказала мені ти. Ти, мій ангеле, виявилась проникливішою за всіх.

При цих словах Розалії Агата почервоніла від задоволення, і їй здалося, що це справді вона все обдумала.

— Отже,—казала далі Розалія,—тепер, я гадаю, ми можемо покликати наших кавалерів і розповісти їм наш план?

— Звичайно, звичайно! — заспішила Агата.— Уявляю, як вони здивуються й розізляться, о, воші неодмінно розізляться,— вона впевнено кивнула голівкою,— коли довідаються, що ми вирішили все!

І на саму тільки думку про те, як вона буде передражнювати Алоїза і як усі захоплюватимуться її проникливістю, гарненькі оченята Агати загорілися й щічки запалали.

— В такому разі, звелю покликати їх,— Розалія смикнула шнурок сонетки й наказала Фросі, яка хапливо вбігла, щоб вона просила пана Пігловського й пана Рудковського завітати сюди.

Через кілька хвилин молоді люди зайшли до кабінету красуні й, спинившись коло порога, з комічною урочистістю вклонилися.

— ІД о звелить пан презус? — спитав Рудковський.

— Панове можуть зайняти місця, щоб вислухати нашу ухвалу,— оголосила Розалія й жестом королеви показала молодим людям на їхні місця.

Рудковський і Пігловський мовчки вклонилися й сіли.

— Ми ждемо вказівок від наших володарок, які придумали вже, мабуть, план уловів розбійника,—трохи іронічно промовив Пігловський.

— Пан угадав,— відповіла Розалія,— ми справді придумали спосіб, як можна буде без найменшого пролиття крові піймати гайдамаку, і честь цього відкриття,— Розалія повела рукою в бік Агати,— належить цілком моїй подрузі.

Агата вся запроміилася від задоволення.

З великою цікавістю слухали кавалери план, який їм розказували.

— Чудово! — вигукнув Алоїз, коли вона закінчила.— Сам Торквемада⁵⁶ не придумав би нічого хитрішого.

— Та тільки, на прикрість нашим чарівним володаркам, я мушу сказати, що, на жаль, цей хитрий план не можна виконати,— зауважив Рудковський.

— Чому? — спалахнула Розалія й швидко обернулася до свого секретаря.

— З двох причин: перша, тому, що ми не знаємо, де лігвище, в якому переховується той звір, а і друга, тому, що в нас немає й людини, котра б погодилася податися з листом до тієї красуні.

— Ах, так, так! Але, матко свента, Розюню, ми зовсім забули про це,— сумно сказала Агата,— й намірялися вже...

— Добрими намірами, пресвітла пані, й пекло вимощене, кажуть бувалі люди, але,— Алоїз розвів руками,— треба визнати, що в цьому ділі й ваші топкі хитрощі не приведуть ні до чого, і, як справедливо гадає пан Рудковський, гайдачка залишиться здорова й неушкоджена в обіймах свого невмиваного Ромео.

— Н-ні! Її треба впіймати! — гнівно скрикнула Розалія і з силою вдарила кулаком по ручці крісла.— Впіймати, що б там не було. Якщо ж ми не вчіймаємо її, то не впіймаємо й Кармелюка,—додала вона вже трохи спокійніше.

— За нашого віце-презуса я ладен віддати й свою душу, навіть більше: я ладен сам стати листоношею й передати розбійниці листа, але не знаю, куди нести його, бо, при всій вашій хитрості, ви не можете написати на ньому ніякої адреси.

Агата надула губки й, кинувши на Пігловського короткий погляд, промовила з-удаваною суворістю:

— Пан усе жартує й жартує, а діло серйозне!

— Авжеж, діло серйозне,— провадила далі з погано прихованим роздратуванням Розалія,— і якщо ми за нашим давнім старопольським звичаєм гайнуватимем час на дотепи, то, звичайно, не досягнемо нічого.

— Чарівний пан презус присоромив нас, хоч, щоб тільки побачити його ще раз в сяйві благородного гніву, я ладен наговорити знову сто тисяч дурниць... Але... але... але! Мовчу! — скрикнув Алоїз, піймавши вогненний погляд Розалії.— Мовчу й надіваю мантию гробокопа.

Розалія силувано усміхнулася Пігловському, посварилась пустотливо пальчиком на нього й звернулася діловим тоном до Рудковського:

— Пане Рудковський, невже ж*і ви не бачите способу відкрити місцеперебування Кармелюка?

— Старатимусь, але...

— Ви ж кажете, що всі хлопи віддані Кармелюкові, як своєму батькові?

— Цілком справедливо.

— Якщо це так, то вони ж повинні знати, де він перебуває?

— Мабуть, що так.

— В такому разі, що ж заважає вам довідатися від них, де Кармелюк?

— Вони нізащо цього не скажуть.

— Але є ж засоби прійяусити їх говорити!

При цих словах брови Розалії нахмурились і очі блиснули владним вогником.

— Гм! — Рудковський підвів брови.— Звичайно, я вживу всього можливого, щоб випитати в них, де нове — лігвище проклятого звіра.

— Вдячна зарані,— усміхнулася Розалія.— Сподіваюся, що турботи мого секретаря

будуть илідшгаі, ніж витівки пана Янчевського.

При цих словах Розалії Рудковський спалахнув, як порох.

* — Присягаюся, що я дізнаюсь про це! — скрикнув він, схоплюючись з місця.

— А ми тим часом обміркуємо з паном Алоїзом, кого спорядити з листом до гайдамачки,— заявила, усміхнувшись, Агата, і, підвівшись з місця, простягла руку Пігловському.

На тому й закінчилася рада нового комітету.

LXVI

Минуло два дні.

Рудковський зараз же після ради прихопив з собою кількох хлопів і достатню кількість нагаїв і полетів розізнавати, де може переховуватися Кармелюк.. А Агата та Алоїз старанно заходилися розробляти другу частину плану, для чого їм треба було ховатися від сторонніх очей і вух, і Розалія, бажаючи одвернути думки Агати від Кармелюка, особливо Старалася, щоб ніхто не порушував усамотнення її гостей.

Сама вона проводила більше часу в своєму будуарі. Нестерпна думка про те, як відкрити місцеперебування Кармелюка і як передати йому листа, не давала їй спокою. Правда, тепер справа полегшувалася: вона могла б передати листа через Фросю,— принаймні виправданням завжди могло бути те, що це саме той лист, котрий мав викликати ревності Уляни. Але кому передати його? Куди? Рудковський правду каже: не всякий із селян знає, де Кармелюк. Правда, він полетів розізнавати, але з його заходів нічого не вийде. Дурний, зарозумілий хлопчисько! Але ж треба щось придумати, щоб переслати йому звістку.

Ламаючи голову над розв'язанням цього питання, Розалія згадала про Зеленського.

Ану лишень розпитати його ще раз, може, він щось придумає. Тепер же ніхто не може запідозрити її: вона діє як президент нової комісії.

Розалія наказала Фросі привести до неї Зеленського.

— Слухай, вацпане,— звернулася вона до нього,— ти ка-зав нам, що з ватаги Кармелюка ніхто не погодиться виказати свого отамана. Добре! Цього нам зовсім і не треба, але ось про що подумай: чи немає де-небудь поза ватагою хоч будь-якого чоловічка, наприклад з хлопів,— вони ж усі обожнюють розбійника,— котрий би погодився тільки однести до нього листа, й навіть не до нього, а тільки до гайдамачки? Це конче потрібно для нас, отже, й для тебе, бо як тільки буде впіймана вона чи він, ти дістанеш від мене особисто двісті червінців.

Сума, яку обіцяла Розалія, вчетверо перевищувала ту нагороду, котру одсипав Зеленському трохи скупий Янчевський.

— Падам до пуг ясновельможної пані! — скрикнув Зеленський, і справді впав на коліна перед красунею, бажаючи поцілувати. її в коліно, але Розалія ласкаво простягла йому руку, котру шпигун жадібно поцілував, і лагідно додала:

Встань! Якщо ти допоможеш нам у цьому ділі, то можеш завжди розраховувати на мою допомогу.

У вогонь кинуся! — скрикнув Зеленський.

— У вогоць кидатися не доведеться, бо ми будемо діяти хитріше, ніж пан Янчевський; а от постарайся тільки пригадати, чи немає де такої людини, щоб могла рознюхати, де перебуває Кармелюк, і передати йому листа.

•Зеленський задумався. Від жадливого бажання догодити щедрій пані вся кров шугнула йому в голову. Якусь хвилику Л стояв вії мовчки, з усіх сил напружуючи мозок, щоб пригадати таку особу, аж нараз очі його сйалахнули.

— Єг ,є! — скрикнув він, не тямлячись від радості.— І не треба шукати далеко!

— То кажи ж хто! s

— Скажу: тільки...— Зеленський обережно оглянувся на двері й, наблизившись до Розалії, сказав, дуже понизивши голос: — Тільки нехай ясновельможная папі пообіцяє мені, що про це не довідається ніхто, бо через це можуть вийти такі прикрощі, що мені тоді не минути лиха, та й ясновельможній пані, і панові маршалкові...

Даю тобі слово, що з нашої розмови ніхто не дізнається і єдиного слова,— нетерпляче перебила його Розалія,— кажи.

— Серед панських хлопів,— почав таємниче Зеленський,— є один дід, імені його я не знаю, але в обличчя впізнати можу; він зробив якусь важливу послугу Карме люкові й відтоді став наближеною до нього особою. Отаман з ним має

зв'язок і вже, напевне, він знає, де сховалися розбійники, бо часто попереджає їх про небезпеку.

— Дуже 'добре, дуже добре! — зраділа Розалія, розчервонівшись уся від цієї удачі.

— Та тільки,—казав далі Зеленський,—дід цей щиро відданий Кармелюкові й передасть листа тільки тоді, коли буде певен, що в цьому не криється ніякої небезпеки для отамана.

— В листі не буде нічого погрозного, навпаки, він повинен дати втіху отаманові.

— І ще — осмілюся додати, що коли дід одержить листа з моїх рук або з рук ясновельможної пані, то він його не передасть.

— Звичайно! Про це я вже подумала.

— Тільки прошу пані поки що не виказувати старого: Кармелюк любить його, як батька, й не дай бог чого лихого... Він море вичерпає і знайде винного!

— Будь спокійний! — усміхнулася Розалія.— Поки отамана не буде впіймано, ніхто й волосу не зачепить иа голові того хлопа. А тепер ось поки що за добру звістку!

Вона відкрила одну з шухлядок туалету й, вийнявши звідти двадцять червінців, опустила їх у руку Зелен-ського.

В очах шпигуна блиснув пожадливий вогник.

— Ясновельможна пані, добродійнице моя! —скрикнув він, ловлячи руку красуні.— Розпоряджайтеся мною, як вірним псом! —

— Гаразд, гаразд! — Щаслива Розалія милостиво усміхнулася.— Коли пощастить нам допомогти вітчизні спекатися цього хижого вовка, дістанеш десять разів по стільки! — ще раз нагадала вона свою обіцянку.— Старайся ж допомагати нам, а про те, що ти чув у цьому покої, нікому нічирк...

— Кліщами не вирвуть і півслова! — патетично промовив Зеленський і, кинувши

підозріливий погляд на сяючу від радості красуню, вийшов з кімнати.

Розалія залилася сама. Вона засунула двері на засувку й, підвівшись з місця, схвильовано пройшлася по своєму бу-дуару... Обличчя її палало, груди здіймалися високо, все тіло набуло якоїсь незвичайної легкості, а серце ніби пурхало в грудях. Важке питання нарешті було розв'язане так просто й легко. Вона побачить тепер його, побачить незабаром цього героя, безстрашного, могутнього, і отаман-козак, гордий і прекрасний, як бог краси й сили, ляже, мов слухняне ягнятко, біля її ніг на одне її слово. Ох!.. Розалія мимоволі прихилилася до дверей і, заплющивши очі, закинула назад голову. Її, таку холодну й неприступну, нараз охопила нездоланна пристрасть. Немов тепла хвиля, накопилася вона на неї й, лепечучи й лоскочучи, облила її своїми струменями.

"Згоріти, вмерти в його обіймах, а тоді байдуже! — Розалія перевела дух і розплющила очі.— Отже, не треба гаяти й хвилини: Фрося передасть листа". Красуня підійшла до свого письмового столу, сіла на стільця, розкрила бювар, вийняла з нього аркуш паперу, вмокнула в чорнило тонко загострене гусяче перо й задумалася. Лист мав бути так написаний, щоб не міг викликати ні в кого і найменшої підозри, але разом з тим Кармелюк мав догадатися, хто прислав до нього цього листа. Аде як це зробити? Що б таке згадати, щоб Кармелюк зрозумів, що цей лист від неї?

Розалія задумалась і машинально прикусила крайок пера. Велика крапля чорнила зірвалася з нього й упала на сукно стола, та красуня не звернула на це уваги. Ні імені, ні прізвища, ні півслова про минулий напад на їхній дім не можна було згадати...

Як же йому натякнути? Облава? Ні. Це може навести будь-кого на підозру,— на облаві була з жінок тільки вона одна. Карета? Так, ось це слово може нагадати йому все: карета врятувала його від лютої смерті. Хіба так? Розалія ще раз умочила перо й швидко написала на папері: "Та, котрій ти запрягся в кареті бути вірним рабом, чекає тебе..."

— Але ні! — прошепотіла вона вголос і з досадою відкинула вбік перо.— Карета — не годиться. Янчевський уже розпитував, кого вона підвезла в кареті. Проте не тільки ж вона їздить у кареті, а всяка пані, та й Кармелюк може мати скільки завгодно романів, але все ж треба придумати таку фразу, котра б не викликала і найменшої підозри.

Розалія прикусила губу, нахмурила брови, та, перебравши в умі кілька редакцій, не спинилася ні на одній.

"Ні, це хвилювання заважає мені думати,— вирішила сама собі Розалія,— треба пройти, заспокоїтися й, головне, переговорити з Фросею: ця хитра проноза не повинна підозрівати, що лист до Кармелюка буде від пані маршалкової, що вона кличе його на побачення".

Розалія розірвала початий аркуш паперу, жбурнула його в бювар і підвелася з місця. Спершу вона взялася була за ручку сонетки, щоб покликати Фросю в будуар, але потім передумала й вирішила пройти до неї в гардеробну, де Фрося шила, й там переговорити з нею. Гардеробна була куткова, зовсім ізольована кімната.

Розалія вийшла з будуара, не причинивши за собою дверей.

Фросю вона застала в гардеробній. Побачивши пані, Фрося злякано схопилася з місця.

— Ясновельможна пані кликала мене? — спитала вона.

— Ні, я прийшла сюди подивитися на деякі сукні. Зачини двері й вийми мені мої амазонки для полювання.

Фрося поспішила виконати волю своєї господині.

— Ось ця нічого, і ця ще теж годиться,— заговорила вона, розглядаючи вийняті сукні,— а зелену треба буде пошити нову. Буде багато полювань і всяких свят, якщо, звичайно, тільки пощастить піймати того проклятого лотра...

— О, хай допоможе в цьому ясновельможному панству свята панна! — мовила Фрося, молитовно складаючи руки.

— Я сподіваюся, що цього разу нам пощастить піймати його: тепер усім ділом завідує не пан Янчевський, а я.

Фрося давно вже чула про це, але вважала за свій обов'язок скрикнути захоплено й з подивом:

— Пані?!

— Я. Панство обрало мене, і от ми придумали такий спосіб, котрий уже хоч би що, а неодмінно заведе шельму в пастку. Для цього й ти повинна будеш узяти участь в одному маленькому ділі.

— Я, матка свента! Та я ж од радості вму! — затарабанила цього разу вже з щирим захопленням Фрося.— Така честь! Прислужитися вельможному папству? Хоч і в саму пащу тому звірові кинуся!

— Ну, цього зовсім не треба буде, а річ ось у чому... тільки пам'ятай — нікому й слова.

— З могили скоріше почують його! — Очі Фросі загорілися цікавістю, вона ступила трохи вперед і шанобливо спинилася перед Розалією.

Розалія частково познайомила Фросю з новим планом, як піймати Кармелюка.

— От бачиш,— закінчила вона,— нам треба передусім знайти споої'б надіслати листа. Ось для цього я вирішила передусім послати одного листа на пробу: чи Дійде він до Кармелюка? Дід погодиться передати його Кармелюкові тільки тоді, коли буде певен, що лист від доброзичливця. Тому я вирішила, що найкраще буде, коли ти спробуєш передати його, до речі, ти ж з того села, що й Кармелюк.

— Лечу! Несу!

— Чекай, не спіши! Треба, щоб дід повірив тобі, а ти — панська покоївка, тому не кажи нічого певного, а постарайся

так "поводити себе, щоб дід подумав, ніби ти була коханкою отамана. Ти зумієш це розіграти?

— О, пані ще питає? — промовила навіть трошки ображено Фрося.

— І потім далі: ти повинна дати зрозуміти старому, що твій лист остерігає Кармелюка від якоїсь небезпеки.

— Розумію, розумію,— закивала Фрося голівкою.

— І ні слова дідові про те, що ти знаєш про його близь

кість з Кармелюком; так, ніби ти попала до нього випадково. •

— Нехай ясна пані не турбується,— все зроблю, що й краще не можна.

— Зробиш усе спритно — можеш розраховувати на мою вдячність, я не поскуплюся.

— О пані! — скрикнула Фрося, обсипаючи руку Розалії поцілунками.— Нічого, нічого мені по треба! Нехай тільки пані впевниться в тому, що Фрося вірна й спритна служниця і за свою пані ладна піти хоч і на смерть.

Тим часом, поки між Розалією й Фросею відбувалася ця сцена, до садиби пана маршалка підкотив Янчевський. Не під'їжджаючи до будинку, він, як своя людина, звелів фурманові повернути зразу ж до стайні. Він з тиждень уже не був у дворі маршалка, але цей тиждень не пропав у нього задарма. Передусім він кинувся до Читецького й дізнався в нього, що він не тільки не сідав у карету пані маршалкової, а навіть не бачив її, бо весь час не розлучався з-Зеленським і стояв з ним на варті, а потім невідступно був коло печери. Читецький же підтвердив Янчевському слова Зелен-ськото про те, що бачили Кармелюка біля садиби дераж-нянського попа.

Слова Читецького, підтвердивши очевидну брехню, а значить, зраду Розалії, розлютили Янчевського, але цього разу він ще справився з своїм серцем. Перш за все він установив найпильніший таємний нагляд за садибою батька Олесі, потім перепровадив Явтуха в літинську тюрму і тільки тоді подався до маршалка.

І в дорозі, і під час ділових розпоряджень його мучило одне питання: хто його суперник?

Тільки фурман, крім Розалії, бачив невідому особу, яка сіла в карету красуні, і от Янчевський зважився перш *за все розпитати маршалкового фурмана.

Підкотивши до стайні й звелівши своєму фурманові. випрягти й виводити коней, Янчевський вискочив із екіпажа й підійшов до машталіра, котрий побачивши пана Демосфена, схопився з призьби й шанобливо виструнчився.

— А ходи, вацпане, сюди, на хвилину! — кивнув йому пальцем Янчевський і зайшов до стайні.— Останнього разу, як ми атакували Кармелюка в печері, чи не пригадуєш ти, хто їздив з пані маршалковою за фурмана?

— Я, ясновельможний пане.

— А-а, тим краще... гм... так... бачиш, от що... пані мар-шалкова доручила мені передати одну річ тому панові, котрий сів тоді до неї в карету й проїхав до безлюдної корчми, ти пригадуєш це? — Машталір закивав головою.— Ну от, дуже добре... То пані маршалкова просила мене передати йом^г одну річ, але, правду кажучи, в хапанині, в метушні я зовсім забув прізвище його, і от... чи не пригадаєш ти, хто то був?

— Не знаю, ясновельможний пане: діло було на світанку, та ще мене так трясло, як у лихоманці, а як закричали караульні, то я й сам хотів був підібрати віжки та дати драпака, як ось під той гук і підскочив до нас цей панок, і вельможна пані крикнула: "Рушай!" Я, правду кажучи, не дуже то й дивився иа нього та й він ніби затулив обличчя коміром.

— Ага, затулив! — мимохіть вирвалося в Янчевського.

— Ма ся розуміць... було трохи холодно... та й Кармелюк, здавалося, дивився з-за кожного дерева...'

— Гм... так, так...— схаменувся Янчевський.— Але... чи по можеш ти принаймні пригадати, який він був собою: ну, зріст, стан... хода...— Він вийняв з кишені таляр і кинув його в шапку машталірові.— Постарайся пригадати!

Машталір шанобливо поцілував край пайового закавраша.

— Нехай пап Єзус пошле вельможному панові...

— Ну-ну, годі! — нетерпляче перебив його Янчевський.— Пригадай же.

— До послуг панських! Що він, був високого зросту, і ставний, і молодий, то це я добре пам'ятаю.

— Високого зросту, і ставний, і молодий,— процідив за ним крізь зуби Янчевський і додав сам собі з несамовитою злістю: "Тоді як Читецький гладкий і малого зросту... Ха-ха-ха! Ловко спіймалися ви, чарівна пані!" Але далі! — промовив він уголос.

— І ніби чуб і вуса були в нього чорняві й обличчя неначе смагляве.

— Смагляве! — мимохіть скрикнув Янчевський, і очі його загорілися злим вогнем. "Рудковський! — вирішив він сам собі.— Високий, стрункий, брюнет і смаглявий,— вірі!Недарма вона його й вибрала за секретаря, і захотіла влаштувати нову комісію. Розуміємо, розуміємо... роз'їзди, засідання... ділові листи...— Янчевський злісно потер руки: — Ловко придумано, та не на дурня напали... А! Мармурова красуня, холодна, неприступна... проміняла мене на хлопчиська, шмаркача! Але чекайте лишень, я розплутаю або розрубав цей вузол, і тоді дізнаємося, хто їхав з вами в кареті, хто новий коханець прекрасної Галатеї!" 57

Янчевський пройшовся по стайні й потім промовив, не ди-. влячись на машталіра, голосом глухим і ніби охриплим:

— Ну, з таких ознак догадатися важко... Що ж, так діло й залишиться, а от скажи мені: чи давно приїжджав до вас пай Рудковський? Може, й зараз він тут?

— Був, ясновельможний пане, вже двічі, а ось тепер, днів зо два, як поїхав...

— Ага... ну, так... ти ж подивися за кіньми: в мене фур-* ман повий...

—1 Як за своїм оком, ясновельможний папе! — відповів машталір і, низько вклоняючись, провів оскаженілого пана до воріт, а потім повернувся в стайню, голосно кречнуv і глибокодумно мовив: — Ма ся розуміць!

Трохи підкульгуючи на одну ногу, посунув Янчевський до панського дому.

Лютість душила його.

LXVII

"Так ось як, шановна пані! — скрипів Янчевський сам до себе, скрегочучи зубами.— Нового коханця безпечно тримати в домі... Чоловік не помітить. Е, та що він там помітить! Обліпився, заплив салом, нічого не бачить! Та я примушу його прозріти; тільки час, тільки час,—і ви заб'єтесь в мене в руках, як метелик, шановна пані!"

З цими словами розлючений, задиханий Демосфен вибрався по входах на ганок будинку й зайшов у сіни.

Лакей, що дрімав коло вікна, -схопився з місця й кинувся хапливо роздягати пана, який так несподівано з'явився.

Янчевський довідався, що пані дома, в себе в будуарі, пан маршалок спочиває, і, як своя людина, пройшов без повідомлення до вітальні. Ні в залі, ні у вітальні не було нікого, двері ж до будуара господині були напіввідчинені.

Демосфен кашлянув, пройшовся ще раз по вітальні, підійшов до дверей будуара, попросив дозволу увійти, але, не діставши ніякої відповіді, постояв якусь хвилину біля дверей, а потім переступив поріг і увійшов у будуар.

Розалії не було.

Коли Демосфен побачив цю кімнату, де все нагадувало йому короткі години раювання, лютість, яка шматувала його, змінилася припливом туги. Він глибоко зітхнув, витер обличчя хусточкою й, понуривши голову, поплентався, шкандибаючи, до вікна, але, минаючи письмовий столик красуні, Янчевський нараз спинився, мов укопаний. В очах йому знову спалахнула злість, і елегійний настрій одразу зник.

На цьому письмовому столику, до якого красуня сідала дуже рідко, все було в безладді: чорнильниця стояла відкрита, ще мокре перо валялось тут же, сьак-так прикритий бювар лежав збоку.

"Писала! — Янчевський мало не скрикнув уголос.— Кому? Може, лист іще не вийшов з дому, може, він тут, близько, і він зараз же добуде ключа до проклятої таємниці..."

Янчевському перехопило дух... Очі його налилися кров'ю, тремтячими руками підняв він накривку бювара, і погляд його одразу ж упав на порваний аркуш.

Янчевський схопив його, склав окремі клаптики і раптом заричав, як поранений вепр.

"Та, котрій ти запрягся в кареті бути вічним рабом, чекає на тебе",— прочитав він і в дикій злості пожмакав клаптики паперу з такою лютістю, буцім то й був ненависний суперник.

Але в цей час у сусідній кімнаті почулася легка жіноча хода.

Насувалися холодні сутінки. Вітер гнав по сірому небі розірвані хмари... Ліс глухо ремствував... але ця похмура обстановка не бентежила Уляну: вона була рідна її душі. Зсунувши до купи похмурі брови над глибоко запалими очима, вона мовчки йшла вперед до ворожки: вона несла страшну муку й пекучу образу й чекала од ворожки останнього порятунку, похмурого, жахливого... але останнього.

Була вже пізня ніч, коли Уляна дійшла до села, за яким, далеко збоку, під самим узліссям, стояла, хата ворожки.

-Пройшовши через сонне село, Уляна пішла до лісу й незабаром побачила якусь безформну купу, що видалась їй у темряві просто стіжком сіна. Тільки кволий червоний вогник, що мерехтів з глибини тієї купи, свідчив, що то була хата.

З мимовільним трепетом наблизилась Уляна до відьминого житла. То була напівзруйнована халупка, що притулилася до самого узлісся. Незважаючи на свій убогий вигляд, вона була обведена високим частоколом із загострених колод.

Чорний ліс оточував це страшне житло щільною, глухою стіною, моторошний гомін якої немов попереджав Уляну про

щось невідоме, жахгїиве... Але Уляна переборола хвилинну кволість і рішуче підійшла до воріт. Одразу ж по той бік почувся глухий рев, і два пси кинулися з лютим гавканням до воріт; на Улянине щастя ворота були замкнені, а частокіл був такий високий, що собаки не могли б перескочити через нього. Собаки гавкали все лютіше, а Уляна стояла перед ворітьми, не знаючи, що їй робити. Нарешті вона підняла з землі перший, ' який трапився під руку, уламок й сильно постукала у ворота. На цей стук не почулося з хати ніякої відповіді, ніби там не було жодної людської душі; тільки собаки забрехали дужче й чути було, як вони кинулися просто до воріт, намагаючись прорватися на вулицю. Уляна почекала якусь хвилину й ще раз постукала, а потім погукала:

— А хто там є жива душа, пустить у хату!

— А який там диявол стукає та турбує вночі добрих людей? — почулася па це непривітна відповідь з порога хати.

Голос, який промовив ці слова, був такий грубий і хрипкий, що Уляна не могла зразу розібрати, кому вій належить: чоловікові чи жінці.

— Пустить до хати, бога ради, здорожилася! — відповіла вона обережно.

— Багато вас тут ночами тиняється, душогубів проклятих... ідіть собі в село, а в мене хата холодна... нема нічого, сама> сиджу на хлібі й воді...—вів своєї сердитий голос.— З добрим ділом уночі не ходять.

— Та я, бабусю, до ворожки йшла, та заблудилася,— промовила вже сміливіше Уляна, розібравши, що справу м&§ з жінкою.

— До ворожки, а з якою ж потребою? — спитав голос уже трохи лагідніше.

— Зуб замовити!..

— Зуб замовити? Мене не одуриш! — понуро пробурчала невидима особа, і Уляна почула, як хтось іде, спираючись на костур, по двору, але, підійшовши до воріт, баба якусь хвилину постояла мовчки коло них.

"Мабуть, роздивляється в щілину",— подумала сама собі Уляна.

За ворітьми загримів важкий замок.

Собаки, які, тільки-но з'явилася відьма, замовкли були, при цьому дзвоні кинулися ще з більшою лютістю до воріт.

— Цитьте ви, чортові діти! — грізно прикрикнула на них чаклунка.— Не бійся, не зачеплять!

З мимовільним трепетом переступила Уляна поріг прокляв тої оселі, і зараз же за нею засунула чаклунка засув і .заі перла ворота. Уляна оглянулася.

У темряві їй важко було розгледіти й хазяйку, і її лігво; вона помітила тільки, йдучи двориком, що поперед неї човгала якась горбата істота, дуже шкандибаючи на одну ногу.

Уляна ввійшла за бабою в хату.

— Почекай,— захрипіла, зашамкала горбата,*^ я засвічу.

Вона нахилилася до печі, дістала з кутка пучок скіпок,

умокнутих одним краєм у сірку, і заходилася рогаčem розгрібати попіл; блиснуло кілька іскорок; баба всунула всередину скіпку, і незабаром кінчик її загорівся синім мерехтливим вогником; він мутно розгорявся, наповнюючи хату їдким смородом, і нарешті спалахнув яскравим червоним полум'ям; блиск його вихоплював з мороку облуплені, сірі, перекошені стіни, вигнуту, майже переломлену надвоє стелю й нахилену над каганцем відьму,— справжнісіньку відьму, бо вона була осоружна й страшна: голова її, запнута хусткою, тряслася на зігнутій пшії; з-під хустки вибивалися й звисали, розсипавшись, скуйовджені патла. білих кіс; баба спиралася однією рукою на костур, а в другій держала каганець, який освітлював її обличчя, від чого чорні тіні лягали вгору, спотворюючи ще дужче його риси.

' При такому освітленні на обличчі в баби особливо виступала її худорба; із заиалими щоками, воно геть було вкрито глибокими кривулястими зморшками; на загостреному випнутому підборідді стирчали дві чорні бородавки, порослі сивими кущиками; запалий рот з утягнутими всередину губами, а з завжди розкритої чорної щілини його стирчить знизу назовні зелений вигнутий зуб; над цим ротом стирчав великий, гачкуватий ніс; та найвідразливіше враження справляли очі й брови старої; брови зрослися в одне сиве нависле патлате пасмо й стирчали на низькому лобі, закриваючи провалені в якісь темні ями жовтого кольору очі; вони й сльозилися, й блискали злим вогнем.

— Ну, чого тобі треба, красуне? — захрипіла неприємним грубим голосом відьма, пронизуючи гострим, холодним поглядом свою нічну гостю.

Від того погляду Уляні завмирало серце, ворушилися під очіпком коси й струмеицем пробігав по сгіїи мороз, неначе хто сипав сухий сніг за сорочку.

— Гм.., красуня! — казала стара, злегка постукуючи костуром.— За такими краями й тужить нечиста сила, гніздиться вона в печінці та... каламутить отрутою й серце, й розум... Думки від тієї отрути, мов скажені, кидаються в усі боки, як ті оси, потривожені в гнізді, й шукають, кого б ужалити... Та передусім і жалять своє ж власне серце, а воно від того кухне і болить нестерпно"

— Ох, нестерпно! — із стогоном повторила Уляна слова лиховісної баби.

— Знаю, знаю,—знову заскрипіла відьма,—і бачу наскрізь тебе всю..., Запеченою краз'ю облите твоє серце, аж горить на вугілля... а під ним чорніє немов якась гадина... і силкується прокусити твоє серце й висмоктати твою кров...

— Гадина, бабусю, гадина! —скрикнула й заломила руки Уляна.— Змія потайна!

— Ти багата, я знаю,— провадила далі стара, уважно придивляючись до убору Уляни.— Обдаровує тебе твій коханець

і золотом, і сріблом, і самоцвітами...

— Ох, обдаровує, бабусю, та що з того золота й срібла?..

— Коли одвернув своє серце!.. Хе-хе-хе! — злобно розсміялася стара.— Гарний віті, соколик!

— Як сонце, як місяць ясний! — з захопленням, вирвалося в Уляни.

— Знаю, знаю... За ним і дівчата, й панни, й пані.

— І панни, й пані,— мимоволі вирвалося в Уляні чи то з гордою радістю, чи то з жахом.

— А ти що ж думала, молодичко? Є така краля, що полюбила і йому!

— Ох, вона вже отруїла моє щастя й хоче одібрати остан-, ні крихти... Хоч би знати ту розлучницю, хоч би відати, де вона, в якій стороні? Я б нічого не пошкодувала... пі грошей... ні добра...

— Знаю, знаю... грошей у тебе без ліку, і якщо не поскупишся, то все досконально розвідаю, покличу всі темні сили й дам пораду,— заговорила відьма лагіднішим голосом, намагаючись надати йому принадливої таємничості, та він усе-таки звучав диявольським скрипом.— Нічого,— провадила вона, похитуючи й трясучи головою,— люди пам'ятають тільки на хвилину, а жалісливі й щедрі лише на хвилини: от коли припече їм до живих печінок — тоді всі обіцяють, тільки рятує, а як лихо минуло, допомогла їм — і забули про бабу, ще й відьмою взивають... То мені всі люди тепер — за собак... не вірю їм:, не терплю їх! — аж загарчала вона, блиснувши злими очима.— Сама від немочі та бідності он в якій дірі голодую, а їм, жирідам,— допомагати? Будьте всі ви прокляті!

Від цього зловтішного крику щось заворушилося в темному кутку печери, й Уляні причулося якесь глухе гарчання й здалося, що в затремтілій тіні зазміївся сірий волохатий хвіст, та ще й до того долинув у ту мить з лісу регіт пугача...

Уляна тихо скрикнула; їй підігнулися ноги й потемніло вочу, і вона б неодмінно впала, коли б не стояла коло лави, на яку й сіла знеможено.

— Візьміть, бабусю, ось... Я не хочу задарма, я ще віддячу, не одурю... тільки допоможіть! — І вона простягла бабі руку з червінцями.

Знахарка жадно вхопила золото й довго ним милувалася, прицмокуючи губами, з радісним гарчанням, немов собака, вхопивши неогризену кістку.

— Спасибі, спасибі тобі, дитино моя, квіточко ясна, що пожаліла стару! — промовила нарешті знахарка, і кожен звук її голосу відгукувався якимсь болісним здриганням у грудях Уляни.— От за це я тобі й допоможу... Все скажу: хто тобі в слід ступив, яке тебе наврочило око, хто твої радості розвіяв і п'ятою наступив на твоє серце. Все розкажу й раду дам, як тобі позбутися тої лиходійки і як знову повернути со&i радість, і щастя, і молоду втіху.

— л Бабусю... Нічого не пошкодую! — скрикнула Уляна і в нестямному пориві поцілувала відьмі руку.— У мене знайдеться багато золота і всякого добра — тільки допоможіть... скажіть, хто вона й де вона!.. Смокче мене за серце нудьга, як гадюка. Заступили мені слід... роздушили мов серце...

— Не побивайся: все скинемо, все оджеємо на очерета, на яруги... Дай ось тільки приготую зілля...

Стара розтопила в печі, присунула до вогню великий горщик, накидала в нього всякого коріння й зілля й налила якоїсь рідини, що зберігалася в особливому глечичку, добре зав'язаному ганчіркою. Уляні здалося, що коли стара лила ТУ буру воду, то

разом з нею з глечика шубовснули-й якісь гади,— ніби жаби або пуголовки.

— А тепер — на ось випий ще цього зілля, побачиш свою долю! — стара зняла з полиці пляшечку з якоюсь буро-коричневою рідиною й, наливши трошки в скляночку, дала Улянці випити. Уляна відразу сьорбнула гіркої рідини й мимоволі скривилася.

— Гірко? Не бійся, потім солодко буде! — посміхнулася лиховісною посмішкою стара й, тицьнувши кощавим пальцем у бік печі, прохрипіла: — Ну, дивися ж тепер, уже почалося.

Як тільки полум'я лизнуло горщик, у ньому почулося зловісне урчання, що подібне було то до звуків дзвіночка, то до виття вовків, і хата наповнилася задущливим чадом, що одразу запаморочив голову.

Уляна сиділа, широко розплющивши очі, й відчувала, як від жаху кам'яніли їй руки й ноги, як поволі починала

крутитися перед нею відьмина печера, з кожним обертом набираючи все страшнішого вигляду й страхітливіших розмірів, як у голові в неї посилювався дзвін, а у вухах здійсалося завивання бурі... Нарешті до неї підійшла знахарка й, струснувши за плече, вивела її з оціпеніння.

— Ну, встань, красуне,— прохрипіла вона. Улянці здалося, що голос у старої став грізний та гучний.— Підійди до' цього горшка, нехай на тебе війне парюю, а потім ти побачиш у ньому й свою розлучницю.

Бажання заглянути в обличчя своєму ворогові одразу піддало енергії серцю Уляни; вона зібрала всі сили й, хитаючись, сперлася на руки старої й підійшла-таки до горшка, що стояв і клекотів долі; з пащі його підіймалися густі клуби жовто-червоного диму, від якого розходився нестерпний сморід. Знахарка, як упало в очі Улянці, була вже не маленькою і горбатою, з високим кістяком, покритим патлами білих розпущених кіс; замість очей на її кістяку світилися кривавими вогнями дві ями, а замість зубів стирчали два великі ікла. Відьма накинута Улянці на голову свою хустку, простягла над шршком довгі кощаві руки з пташиними кігтями й почала промовляти заклинання.

Улянці щось клубком стало під серцем і буцім якась куля підкотилася до її горла, в голові так зашуміло, що вона вже не могла зрозуміти, якою мовою й що говорила стара; їй здавалося, що' прорвалася над нею гребля і з страшенним ревом та клекотом кинулися в цей провал потоки шалених вод. и

— Дивись, дивись! — гриміла тим часом відьма.— Ось гніздо твого ворога... Багато вікон..* дверей і дах високий, а кругом мури та шанці й ворота на добрих замках... Ось по двору павою походжає й краля... Ого, як та зоря на небі, а душа чорна, як запаска... обличчя ангельське, а душа чортова... Зверху — едаб, а зісподу — бруд... грязюка... Дивися, коси в неї які, а ось неначе б то зажурилася... От примічай: підходить до неї якийсь наче юнак, пан не пан, а кращий за пана... Ставний та гарний, нахилився й шепче їй щось па вухо...

Уляна нічого не могла виразно бачити, їй каламутилося в очах і в голові крутилися величезним колесом райдужні вогні... Серед них, щоправда, виблискували й иалаци, й башти, й прегарні красуні. Все миготіло так швидко, як в осінньому вихорі мелькає

пожовкле листя, та коли почула Уляна, що якийсь юнак підходить до її суперниці, то вона відчула під серцем лезо ножа й з криком: "То Іван мій!" знепритомніла*

Знахарка неабияк перелякалася; вона зараз же відчинила двері, підтягла свою клієнтку до струменя свіжого повітря й бризнула їй в обличчя холодною водою, та все-таки їй довелося поморочитися довгенько, поки пацієнтка розплющила очі й стала рівномірно дихати.

— Де я? Що це було? — подала нарешті голос Уляна й заходилася сильно терти собі чоло, голова в неї була важка, мов казан, а тіло болісно нило, неначе було розчавлене колодою, а кістки потрошені в ступі.

— Та в мене, в знахарки,— лагідно бурчала стара,— ти дивилася на свою змію-розлучницю, до котрої коханець твій, Іван твій, серцем лежить. Перелякалася, тепер уже все минуло, й більше не тривожся... Я й лихо твоє немов рукою зніму.

— Ох, бабусю,— простогнала Уляна, з зусиллям підводячись з порога дверей, на якому вона лежала,— рятуйте!

— Та ось порятую, і, як сон, усе минеться... Ось иа тобі зілля в торбинці, всиплеш усе це в пляшку горілки, заткнеш її добре, щоб дух не розвіяло, і поставиш у піч на ніч, щоб горілка настоялась, стане вона густо-червоною... Ото тобі— й буде справжній приворот... Я то й поза очі ворожитиму й насилатиму на твого коханця до тебе любов, а до твого ворога ненависть... Ти от і приходитимеш до мене й розказуватимеш, як мої намовляння діють,— це неодмінно... І отоді тільки, як помітиш, що лиходійка-туга все сидить у його серці, тоді даси чарку привороту,— твій засне, і зі сном усе в нього вилетить з голови... А ось оце порошок із сушених гадючих яєць для твоєї розлучниці. Якщо вона не покине твого Івана й чіплятиметься до нього, мов будяк до одягу або смола до чобота, то от усип цього порошку їй у якесь питво або страву, і повір, що гадюка ця більше вже не причепиться. Знай, коли часом що, то про мене анімур-мур...

— Та що ви, бабусю. Бодай мені заціпило, коли я що...—поспішила Уляна заспокоїти стару,— а за ваше зілля й за ваші замовляння я не тільки нічого не пошкодую, а в ноги вам уклонюся....

— Ну, гаразд... Іди ж, іди, поки ще не минула ніч,— заквапила свою гостю стара,— щоб чуже вороже око не пошкодило... А на підкріплення випий ось цієї настоянки чарочку... і закинь свою журбу за спину,— все буде так, як того твоя душенька бажає...

Уляна випила чарку якоїсь хмільної настоянки й, ідба-

дьорившись трохи, пішла назад пустищами, далеко обминаючи село.

Єдина тільки думка засіла їй цвяхом у голову: за всіма прикметами то має бути двір маршалка — і мури, й шанці, й палаци, як розповідав і Андрій, та й красуня не хто інша, як сама маршалкова... або, може, ще якась інша краля сидить там...

— Ні, що б там не було, а треба самій піти в той двір і на свої очі все побачити, в усьому впевнитися,— скрикнула вона серед лісу й своїм гучним голосом сполохала якусь сонну пташку.

Тим часом Янчевський знову загорівся нервовою гарячковою діяльністю, але вона вже була спрямована не на розшуки і влови Кармелюка, а зовсім па інші цілі.

Пропозиція Розалії очолити мисливців па розбійника, що його так важко було спіймати, спершу порадувала дуже Янчевського, не завдаючи чутливого удару його самолюбству: по-перше, присутність красуні, та ще коханої, на облавах надавало їм особливої принадності, по-друге, в походах — *a la guerre, comme a la guerre* 49 — завжди було більше свободи для інтимних розмов і секретних нарад, по-третє, в разі удачі, її все-таки приписали б, напевне, йому, досвідченому в кампаніях, а проводарку полестили б, як жінку, похвалами за її геройство.

Так от, спершу, кажу, Янчевський був у захваті від пропозиції Розалії, але потім усе змінилось, бо в хід подій несподівано вдерся новий фактор — ревності.

Це почуття прокинулось у Янчевського вперше в судді, де він піймав на брехні героїню свого серця, гарячково кинувся перевіряти цю обставину й переконався, що в кареті з Розалією їхала зовсім інша особа, і за показанням фурмана маршалкової можна було припустити, що то був Рудковський. Саме те, що Розалія вбрала його за секретаря після висловленого невдоволення Янчевським, було зроблено, звичайно, на зло йому, а незакінчений лист, який він випадково прочитав у будуарі, показував на бурю неприборканих почуттів, що примушують його коханку чинити безтактно й надто сміливо. Охоплений палаючим полум'ям ревності, які штовхали його на будь-які шаленства, Янчевський, мов розлючений поранений тигр, почав кидатися в усі боки, вишукуючи докази, влаштовуючи засідки, підкуповуючи шпиків, і все не на Кармелюка, а на Рудковського.

Одне слово "помста" свердлило його серце й спопеляло до нестями мозок.

Від маршалкової, розпитавши добре фурмана й задобривши, з тонкими натяками, решту, челяді, Янчевський полетів знову до судді: треба було у в'язниці формально допитати упійманого розбійника... Та, головне, треба було підкупити челядь, щоб жоден лист, чи адресований у комісію, чи Рудковському особисто, на його квартиру, не потрапив би йому в руки раніше, ніж прочитає його сам Янчевський... Найменша невпевненість, кому адресований лист, не давала йому заспокоїтися й на хвилину; він заирисягся собі вжити всіх заходів, шляхетських і не шляхетських, а перехопити цього листа та й, крім того, мати взагалі в руках ключ до листування своєї коханої з новообраним секретарем.

— Без листування в них не обійдеться, — бурчав він, кусаючи собі губи й обгризуючи вуса* — нові поборники громадських інтересів попадуться в мою пастку неодмінно!

Явтух не промовився на допиті жодним словом: він, мовляв, не знає, де перебуває Кармелюк, і не належить до його ватаги, а випадково по дорозі попав у корчму, де його й схопили. Янчевський хотів був почати допит з муками, але спинився, довідавшись, що Явтух належить панові Піг-ловському.

— Щоб ще не образився, що я його бидлом розпоряджаюся, — сказав він судді, — особливо коли й справді виявиться, що хлоп попав випадково... І мені б він ще був потрібен...

*— То, може, написати йому, щоб він сам приїхав або прислав би дозвіл пошкребти

цю бестію? — запропонував суддя.

— Авжеж, це найкраще... Я б і сам охоче до нього поїхав, та в мене є тут негайна справа... До речі, чи не знає пан суддя про Рудковського, де він? Я погарячкував тоді... А в нього є в руках якісь відомості... І мені б він ще був потрібен...

— Дуже добре, пане наш Демосфене; до правди, у нього є в голові смалець, і він буде корисний... От тільки не знаю, де він? Весь час я його не бачив.. Чи не в нашої красуні маршалкової за осавула? Вона ж його завербувала до свого полку... Бідова ця пані Розалія, далібуг,— казав суддя, важко дибаючи від в'язниці до свого дому,— завербувала всіх для евоєї химери... І мою пані заплонили, залишила мене солом'яним удівцем... Де тепер ганяє моя ненаглядна зіронька, і втямки не візьму... Душа в мене холоне, як подумаю, що вона ризикне сама кудись їхати...

— Ну, пані Агата досить розсудлива і запаслася, мабуть, вірним зброєносцем,—їдко усміхнувся Янчевський...—Так, витребеньки, пустощі від неробства, жарти,— провадив він сухим, сповненим отрути й затаєної злості тоном...— Всі ці жарти, щоб згайнувати час, були б дрібницями, якби в кожному жарті не було двох кінців: в одному веселощі, а в другому—злісна капость... Недарма приказка мовить: "Жарти жартами, а хвіст набік..."

— Та пан же сам схвалив спершу намір пані маршалкової.

— Як забавку, як потіху... Але якщо в дитячій грі криються зовсім не особливі наміри, не дитячі забавки...

" Які? — сполошився суддя й, поблідши, наскільки це було йому можливим, зупинився.

— Та я взагалі кажу,— зам'явся Янчевський,— не можна ж забаганкам наших дам довірити серйозну громадську справу, так би мовити, скокій нашого краю.

— А! — зітхнув суддя, розгойдавши своє черево...— Куди ж ви? Заходьте обідати до мене... Відтрапезуємо по-парубоцькому...і медку сьорбнемо... знайдеться й запліснявіла пляшечка.

— Та я ось тільки зайду до Рудковського, довідаюся, чи довго він?

— Досконале... .То я чекаю на шановного пана... Ага, до речі, тягніть з собою й секретаря.

Через півгодини повернувся Янчевський і сказав, що Рудковського немає в місті і що хазяйка, в якій він квартирує, чекає його не сьогодні-завтра.

— Ну, нічого робити, прошу шановного пана..? На стіл уя^е подано, і ми тільки вдвох обідатимем.

Коли випили по чарці-другій старки й челядь, подавши першу страву, чемно поодходила до дверей, суддя, не відходячи від столика з закускою, таємниче сказав Янчевському:

— Яз Варшави одержав листи... Наша аристократія, на чолі якої стоять князь Чарторийський і граф Замойський, а разом з нею і вся шановна шляхта, ввая^ає московське ярмо обтяжливим.

— Ще б пак,— погодився Янчевський...— От і ці розбійники, замість належного

покарання, викликають у російської адміністрації запити щодо нашого ставлення до бидла і навіть подекують, чому важко й повірити, що буде указ, який обмежує наші права... Але що з тим гхвіячіим ведмедем вдієш?

— На кожного звіра є своя пастка..

— От . про це й кажуть у Варшаві...— Формують сили,.. Зустрічають співчуття і в сусідніх державах... Звичайно, перед московським урядом треба себе показати найвірніши-ми підданцями, щоб приспати будь-яку підозру. Ну, про це ми поговоримо наодинці за келихом меду... А тепер гайда до борщу з бараниною й ковбасами...

Пихкаючи й оддуваючись, суддя підійшов до свого крісла й, перше ніж сісти, розгорнув серветку, щоб зав'язати її коло шиї, та тільки взяв він її з свого столового параддя, як із серветки вислизнув якийсь пакет і відлетів до ніг Янчевського.

Побачивши пакета, Янчевський прожогом кинувся до нього, гадаючи, що піймав якраз послання з будуара.

— Що там? — спитав сторопілий суддя.

— Якийсь папірець... може, в мене з кишені,— казав поквапливо Янчевський, одходячи до вікна й крадькома роздивляючись пакет.

— Ні, здається, це в мене з серветки...— мовив здивований господар.

— А ось побачимо.

Янчевський оглянув пакет; він був грубо й незграбно скріплений і запечатаний, замість сургуча, згустком смоли, в котру був увіткнутий кінчик пера; па другому боці конверта була написана повна адреса судді.

— Ні, це йогомосці лист... панові літинському судді,— сказав він розчарованим голосом, підходячи до столу.— Напевно, якесь прохання від хлопа або міщанина...

— Так читай, пане... Зі мною окулярів немає...

Янчевський розірвав конверта, розгорнув аркуш паперу

й, глянувши на перші літери, побілів як стіна.

— Що там? — заколивався тривожно суддя.

Янчевський глянув на підпис і, впустивши листа на підлогу, скрикнув затремтілим голосом:

— Сто перунів! Лист від. Кармелюка!

Череву судді заколивалося, він увесь побуряковів і, впустивши серветку на підлогу, гупнув у крісло.

Хоч уже було майже з полудня й осіннє сонце яскраво освітлювало будуар пані маршалкової, але господиня його ще не була одягнута, а сиділа коло дзеркала й прибирала свою голову, тобто, власне кажучи, над зачіскою вовтузилася нова повірниця Фрося, а сама пані, в пишнім білім пеньюарі, сиділа ліниво в кріслі, втупивши кудись у простір стомлений, задумливий погляд. Останніми днями, з причини тривог і роздратування нервів, Розалія страждала нічницями й засинала часом тільки на світанку.

Нерозв'язані питання,— чи пішов дід з листом, чи не перехопили того посланця, чи одержав, нарешті, Кармелюк її запрошення і як до нього поставився,— стояли перед

нею невідступно й гнали сон від її очей; болісне бажання розвіяти що невідомість і жагуче нетерпіння побачити Кармелюка з кожним днем охоплювали більше й більше її пломеніючі груди; а перепони підіймали в ній бурю пристрастей, що мучили її аж до втрати самовладання. За останні п'ять днів Розалія схудла й поблідла; безсонні ночі іюклали під її повіками легкі синюваті тіні й запалили гарячковим полиском очі. Хоч усе це й надавало особливої м'якості й чару її красі, але зате викликало й побоювання. Стан її здоров'я страшенно турбував пана маршалка, і він почав набридати дружині розпитуванням про її здоров'я, а це її дратувало й примушувало уникати його одвідин. Разом з чоловіком підпав, як відомо, під .немілість красуні і Янчевський; та якщо перший зміни характеру своєї дружини приписував хворобливій дратівливості, то Янчевський на цьому обґрунтовував ще міцніше свої похмурі підозри. Коли під час останніх одвідин Янчевський піймав початого листа Розалії, ця похмура підозра перейшла вже в цілковиту впевненість у тому, що красуня зрадила його й знайшла собі нового коханця. Несподіване відкриття дико розлютило Янчевського, але, почувши кроки Розалії, він зробив над собою неймовірне зусилля й приборкав свій гнів. Клаптики листа він все-таки встиг хапливо засунути до кишені, щоб зберегти докази для своєї майбутньої помсти. Демосфен поставив перед собою мету за будь-яку ціну відкрити нового коханця Розалії й викрити зрадницю та й зганьбити її назавжди. Для цього йому треба було приспати в Розалії найменшу підозру. З кислою посмішкою привітавшись з господинею й відповівши на її запитання, що відчуває себе цілком добре, Янчевський поговорив ще про найнезначніші речі, спитав між іншим, як ідуть справи нової комісії, й підвівся, щоб попрощатися; коли ж Розалія здивувалася такому короткому візити, то Демосфен пояснив, що заїхав тільки по дорозі на кілька хвилин погодувати коней, зостатися ж далі не може, бо в нього назбиралася сила всіляких справ і клопотів, котрі вимагають негайного розв'язання. Насправді ж, як ми бачили, Янчевський рвався до Літина, щоб перехопити листа, якого, на його думку, допіру надіслало панові Рудковському.

Незважаючи на всі просьби маршалка залишитися й погостювати в домі хоч до ранку, Демосфен стояв на своєму

й додав ще, що не сподівається побачитися з дорогими друзями раніше, ніж через тиждень-два... *

Розалія хоч і висловила з свого боку жаль гостеві, але в душі була дуже рада позбутися хоч на два тижні. залищянь набридлого коханця.

Янчевський вийшов з покою, але перед від'їздом устиг побачитися наодинці з Фросею.

— А! Давня знайома! — здивувався він.— Звідки й відколи тут?

— Недавно...— зніяковіла камеристка,— тут служу...

— А вдівця покинула?

— Що ж, поговір... Таке базікають...

— А мене не впізнала? Забула?

— Пан мене давно...

— Моя кохана, бачу, одцуралася зовсім?.. Пригадай лишень ті хвилини блаженства, коли ми були наче в раю...

— Ой пане, навіщо нагадувати бідній кобіті те, що вона втратила навіки,— зітхнула Фрося, сором'язливо потупивши оченята.

— Йу, щоправда, коханка перша мене проміняла... та я за то не гніваюсь: вільна пташка в'ється там, де їй любо, і не любить тенет... Але давню дружбу можна зберегти, кажуть же, що давній друг — ліпше нових двох, а старий мед п'янкіший і міцніший... За дружбою завжди може прокрастися й кохання...

— Ой, де там, пане? Хіба я не знаю... Де вже мені й рівнятися! Тільки серце моє розтривожилося, а воно й так нило й боліло за паном...— І Фрося кинула з-під навислих вій визивно-вогненний погляд на Янчевського.

— Спасибі, спасибі,— заспішив той серйозним діловим тоном, бажаючи відхилити настрій своєї співрозмовниці,— але ось що, в ім'я давньої дружби, чи можу я тобі довіритись і бути певним, що моя коханка не зрадить мене в моїх інтересах, як зрадила в коханні?

— Пане мій, любий, не кривить душею,— кокетливо посварилася Фрося,— а небіжка пані Доротей?.. Ну... ну... Я не згадуватиму... а у вірності панові присягаюся й маткою найсвятшою, і ранами пана Єзуса, і всіма святими...

— Ну, гаразд. Скажи ж мені, душко, чи часто тут буває Рудковський?

— А, це секретар пані?.. Так, так... Буває-таки... і пані дає йому доручення...

— Які ж?

— Та всякі...— Фрося глянула лукавими оченятами на Янчевського й засміялася.

Всякі,— протяг Демосфен, не зводячи гострого, майже ЗЛОГО ПОГЛЯДУ з СВОЄЇспіврозмовниці,-г— і майже щодня тут товчється?

— Ні, не щодня; він уже не був у нас днів три. Там щось таке... Пан маршалок невдоволений, що пані занадто багато займається справами, чи що...

— Гм! То й цей помітив, що занадто багато займається? — хихикнув Янчевський.*— А тепер, певно, пані дочала пересилати листовні накази своєму секретареві?

— А певно,— усміхнулася Фрося.

— Авжеж, без того діло йти не може, повідомлення, резолюції... Ну, як скрізь,—із стриманою злістю промовив Яичевський...— Так от що... гм... через те, що і я все ж таки ще до цієї комісії належу, то ти теє... постережи, коли пані маршал кова пошле якогось листа до Рудковського, і дай мені знати... Розумієш, для того, щоб і я не відстав від діла і щоб те щеня не випередило мене...

— Розумію, розумію! — кивнула головою Фрося, не відриваючи грайливих очиць від темно-червоного обличчя Янчевського. Перед нею починала віже потроху розплутуватися таємна інтрига, яка зв'язувала всіх членів маршалківсько-го палацу.

— Ну, звичайцо... тобі ж не треба розжовувати... Так ось тобі на витрати.— Янчевський опустил у руку Фросі три червінці.

LXIX

— Навіщо ж пан... Я й так... з дорогою душею... Будь-яке панове бажання! —

запротестувала була Фрося, але гроші сховала в кишеньку свого фартуха.— Хай тільки пан скаже слово...

— Гм... гм...— відкашлювався * Янчевський...— Ну, постарайся ж... Я знаю: в тебе гострі очка й чуйні вушка... Я повернуся, може, й скоро... Не пожалкуєш, що відновила зі мною давню дружбу...— Він поплескав Фросю'по щічці й одразу ж виїхав з двору.

Все це відбувалося днів чотири тому. По від'їзді Янчевського Розалія відправила з Фросею до діда листа й почала чекати.

Безсумнівно, думала вона, що відповіді раніше як через тиждень не може бути, але однаково нетерпіння її росло з кожним днем і так нервувало, що вона не могла витримати спокійної бездіяльності й на четвертий день сама поскакала на улюбленому своєму Арапі в поле розвіяти в шаленій скачці гніт відчужень, що душили її, а головне, пошукати в заповітному дуплі відповіді, на яку вона так пристрасно чекала. Біля узлісся дрімучого лісу, що прилягав до маршалківських володінь, на розі, недалеко від фігури (фігурами на Поділлі звать високі хрести з розп'яттям, котрі ставлять на перехрестях), ріс один величезний дуб; от його-то й призначила Розалія в листі до Кармелюка місцем, куди він повинен був укину їй відповідь; по ту відповідь і помчала Розалія, але нічого не знайшла ні в дуплі, пі за корою; правда, ще було рапо й сподіватися її, та однаково те, що не було листа від її нового кумира, засмутило пані мар-шалкову.

Прикро врая^ена до глибини душі, вона, повернувшись з прогулянки, не вийшла ні обідати, ні вечеряти, не схотіла навіть бачитися з чоловіком, сказавши, що хвора, і весь час провела в болісній тривозі, яку часом переривали досадні, дратівливі сльози; вона не могла припустити думки, що Кармелюк не побажав навіть обізватися на її листа,— він міг ухилитися від побачення, не будиши впевнений у чистоті її намірів, та написати відповідь міг безпечно... Розалія почала схилитися до думки, що листа йому не передано,— або дід не ризикує піти до його табору, або його піймали й вирвали в нього листа з рук... Якщо б так сталося, то це могло б завдати і їй великих прикрощів; хоч листа було написано в дуже обережних виразах і ім'я Кармелюка в ньому не стояло, та коли б він попав до рук Демосфена, який знав її колишню таємницю, то він би зумів прочитати його по-своєму й виудити з-поміж рядків істину.

— Слухай, Фросю,— звернулася вона до своєї довіреної покоївки,—скажи мені правду: дід охоче й рішуче взявся віднести листа в табір гайдамаків чи м'явся й крутив?

— Дуже охоче, ясновельможна пані, як бога кохам! — впевнено відповіла Фрося.— Я йому так і про себе, і про все розказала, що він не засумнівався й на крихітку... А коли я додала, що від цього листа залежить саме життя отамана, бо я підслухала в підлих панів,— нехай мені дарує моя добродійниця пані грубе слово, але в того бидла, якщо не виляяти пана, не можна заслужити ніякого довір'я... Так от, коли я це дідові сказала, то він зараз же схопився з місця, не взяв навіть талюра, образився... справді: "Я,— каже,— для батька отамана даром, без грошей потрудитися можу; не спатиму, ріски в рот не візьму, поки не вручу у власні руки цієї цидулки!"

— Це добре,— заспокоївшись, зітхнула пані.— Бачиш, як його всі люблять,— виходить, заслужив.., Але чому ж немає...

Ага... Немає від діда звістки?.. Могли ж його схопити?.. Ти нікому не казала про це й слова?

— Та нехай мене поб'є Перун, коли я хоч півсловом об-. мовилася,— хоробро відповіла Фрося, але все ж таки почервоніла трохи й поквапилася перевести розмову на зачіску,— чи не підняти вище начоси?

— Не треба, слічно й так,— нетерпляче сказала Розалія

й заходила знову допитувати: — То ти запевняєш, що дід одніс? .

— Аякже: я ж учіора його бачила... щойно повернувся й передав, каже. Отаман дуже йому подякував...

— Так? Досконале! — зраділа Розалія.— Але чому ж ти вчора не передала мені цієї новини?

— Тому що пані повернулася в недоброму гуморі... хвора... Я боялася потурбувати...

— Навпаки, ти б моле заспокоїла,— ласкаво усміхнулася пані й звеліла подати їй амазонку. "Якщо так, то, звичайно, вчора він не міг ще відповісти, але сьогодні вже можна чекати... і, судячи з того, що подякував дідові, він листом був задоволений",— роїлися в голові пані радісні думки; вона вся просвітліла, на обличчі її знову загравав рум'янець,— поспішивши одягтися, вона послала Фросю, щоб та передала наказ осідлати скоріше коня, а сама пішла заспокоїти й приспати ласкою свого чоловіка...

Фрося вискочила на ганок, щоб гукнути дворову дівчину або козачка, передати наказ пані на стайню, й помітила, що коло воріт гамірливо товпилася вся челядь; вона то втихала, то часом вибухала дружним реготом. Зацікавившись тим, що могло зібрати коло воріт і потішати цілий двір, Фрося підійшла потихеньку до натовпу й побачила, що серед нього стояла циганка й ворожила; одні простягали їй свої руки, а другі жартували, викликаючи співчутливий сміх у з'юрмлених глядачів. Циганка, судячи з тембру свіжого голосу, була ще молода; але намотана велика яскраво-червона хустка так закривала її голову, що не можна було роздивитися її обличчя. Циганка стояла зігнувшись, спираючись на костур; але в мові її майже був непомітний типовий акцент, і на це звернула увагу Фрося.

— Будеш щасливий і вродливий,— пророчила циганка молодому парубкові.— От поклади тільки на руку ще— п'ятака, то побачиш... Тебе всі дівчата люблять, а одна, з мишачими; очима й кострубатою косою, то ладна й слід твій цілувати.

— Го-го! Це смердюча Гапка! — гукнув хтось у натовпі.

— Атож! Якраз! Не хто, як не вона: і нечеса, й кисло-ока...— сказав молодий фореитор і викликав схвальний сміх юрби.

— Повісь ти її собі на шию! — вилаявся зніяковілий парубок, висмикнувши сердито свою руку з руки циганки.

— І справді, чого ти, дурню? — спинив парубка за плече старий кухар.— Од своєї долі не втечеш: Гапка то й Танка... Ось поберетесь, дружно носитимете свиням помиї, а в рвоєму гніздечку розведете власне багно. Ти ось послухай, як циганка розкаже, що ви

ще разом з красунею будете робити.

Пораду улюбленого серед челяді гумориста зустріли з захватом, вибухнув гучний дружній регіт.

— Та приведіть сюди скоріше Гапку! — голосно казав кухар.— Онде на тому смітнику циганка й поблагословить їх!

Парубок вирвався від кухаря й, одплывуючись і лаючись, змушений був утекти.

В цей час помітила Фросю куховарка з челядницької й шепнула юрбі:

— Пані господиня!

Всі притихли й шанобливо розступилися: відомо, що фаворити часто бувають страшніші й нобойшочніші за самих панів.

Циганка видивилася на Фросю. Коли б хустка не лежала в неї низько на лобі й не закривала своєю тінню очей, то Фрося побачила б, яким пекельним вогнем вони спалахнули й злісно вп'ялися в обличчя пані. Циганка здригнулася, нахилилася вперед, ніби готуючись стрибнути, мов тигриця, але за мить вона, як видно, опанувала себе й, згорбившись ще дужче та підкульгуючи на одну ногу, боязко підійшла до Фросі.

— Ой красуне моя мальована! Як та зіронька на небі ясна! Та перед такою красунею всі зорі гаснуть і сам мі-сяць-князь затуманився,— ідучи назустріч, заговорила, низько вклоняючись, циганка.— Простягни мені, пишна пані, свою білу ручку та не пошкодуй убогій каліці карбованця, а то й дукатика: всю правду розкажу — і що було з тобою, і що буде, і за ким у тебе серце щемить, і хто за тобою, красуне, сохне... А якщо треба буде чогось, то й зілля в мене всяке є, і слово, як замовити, знайдеться... На золото, на радість, на сльози, на погибель... і на приворот і одворот — все знайдеться... тільки не візьми в гнів, а дозволь глянути на твою ніжну рученьку й поклади в неї добру грошину,— не поскупися!

Фрося оглянулася. Навкруги їх стояла юрба. Ворожіння, яке запропонувала циганка, страшенно зацікавило Фросю, але вона боялася викриття як минулого, так і майбутнього, а тому й відповіла ухильно:

— Тут незручно...

— А правда, пані, правда... Навіщо простоті знати панські секрети, а їх набереться багато,— закивала тремтячою головою циганка, спираючись усією вагою на костур, і потім, обернувшись назад, крикнула:

— Ей ви, згряя,— назад!

Натовп нерішуче й неохоче почав відступати; в задніх рядах почулося стримане ремство.

— Дозволь мені у твій палац; замкнемося в покої, і я все тобі, що тільки маєш на мислі, і всякі думки чужі, і всяке серце ось як на долоні розкрию. Ой, бачу я й тепер уже багато! — заговорила, посуваючись уперед і ледве волочачи ногу, стара.

— Ні, чого в палац,— ухилилася Фрося.— Тут ось коло ганку, під липами, нас ніхто не почує, а там папі...

— А! — скрикнула циганка.— Там і пані... Молода ще?

— Молода.

— І гарна?

— Ще б пак... А втім, як кому.

— А моя люба, кохана — панна ще?

— Вгадай! — відповіла з кокетливою усмішкою, примружившись, Фрося.

Циганка кинула на неї пронизливий допитливий погляд...

"У! Бачу я тебе наскрізь, чортова лялько! — вихором закружляли в розпаленому мозку Уляни — то ^була вона — проклятуші думки, що підіймали в її грудях ледве стримувану бурю оскаженіості.—Вона, мабуть, вона! І пика гарненька, випечена, і хвостом крутить, і в очах чортики... Ну, стривай же ти, гадюко люта, дай тільки впевнитись!"

— А панна, здається, таки панна,—голосно сказала, нарешті, циганка,— рука вже геть-чисто все покаже...

— Так, панна,— підтвердила й Фрося, забувши додати до цього слова "покоївка".

— Простягни ж рученьку,— захихотіла циганка,— не бійся... Все, про що сама відаєш, і від мене почуєш, а чого не знаєш — довідаєшся... Тільки не скупися... Коли щось попереду буде негоже, то мий одведем, а добре та бажане привернемо...

З деяким забобонним острахом простягла руку Фрося й поклала в неї десятизлотку.

— Ой, щедра ти, моя слічна панно! — мовила циганка, квапливо сховавши монету, й почала пильно роздивлятися вогку й тремтячу руку.— Пошли тобі, боже, всякого щастя й удачі, щоб тебе любили й не розлюблювали, і щоб сама ти серцем не сохла... Плюнула й розтерла, плюнула й розтерла... Еге-ге-ге! Та ти, панно, вже любила... Прости на слові... А з пісні, в нас кажуть, слова не викинеш...

Фрося геть уся почервоніла, від раптового —збентеження в неї виступили на очах навіть сльози, але вона постаралася зам'яти свій настрій дзвінким сміхом.

— Так, так,— провадила циганка тремтячим від стриманої злості голосом.— В тебе й тепер є коханець... Пай не пан, а, либонь, і всякого пана заткне за пояс... Золота в нього, як тії полови; захоче — то й на вітер пустить його силу-силенну... Ставний, як дуб, а красний, як місяць... Руки в самоцвітах, а ноги в крові.

— Ай! — скрикнула Фрося, затуливши руками очі.— Я знаю, про кого... невже... і ти...

— І я знаю,— перебила шиплячим голосом ворожка і, вхопивши знову за руку Фросю, здушила її так сильно, що панна вискнула:

— Ой, болить!

— Розкрити треба долошо, пані,— пробурчала циганка, трохи схаменувшись.— Ще не все... ось слухай,— почала вона цідити слово по слову, пронизуючи ненависним поглядом свою нібито суперницю...— Любила ти раніше й крутила багатьом, панно, голови... Був уже одного разу такий випадок, що замалим і своєї голови не збулася.,.

— Не треба, годі,— з жахом прошепотіла Фрося, намагаючись вирвати свою руку з руки циганки.

— Еге? Правда ж? — зловтішно засміялася циганка.— Пережила, видно, такий страх, що й тепер муравки по спині пробігають... тільки знай, що в твого нового

коханця є подруга... вона його всієї душею любить... та й він її теж; з панною тільки бавиться, а ту по-справжньому кохає... і знай ще, панно, що та, друга, така лиха й люта, як стонадцять чортів з копою відьом... і що вона своїй розлучниці не подарує, а оддячить... хоч би вона й вище хмари сиділа або на дні моря лежала, а віддячить так, що й подумати страшно... від самої тільки думки посивіти можна...

— Не треба, годі! — дрижала Фрося, мов лист осики, й старалася заткнути собі пальцями вуха.

— Люба моя, чарівна панно, не турбуйся,— шепотіла й далі циганка, придержуючи за рукав Фросю.— Є в мене всякі способи допомогти тобі... Треба тобі дати привороту... Та добути до нього з-під його п'яти любистку... То тоді тільки про тебе й думку держатиме в голові... А ту свою зачурає... А то можна ще й забутку їй дати... Я все зможу для панни, тільки дозволь прийти.

В цей час гукнули Фросю до вельможної пані, а циганка почала розпитувати покоївку, яка прийшла, про панів, про їхнє життя й про всякі дрібниці, що її цікавили; з розпитувань вона дізналася, що Фрося тільки покоївка й прибула сюди недавно...

"Ага! Вона, вона! — вирішила сама собі Уляна.— Ворожка правду сказала!"

Тим часом Фрося, бліда, перелякана, ввійшла в будуар пані маршалкової й змушена була обіпертися об одвірок, щоб не впасти.

— Де ти пропадала? Чи передала мій наказ? — накинулася була на свою покоївку Розалія, але, побачивши, що вона ледве стоїть на ногах, спитала стривожено: — Та що з тобою? Ти сама на себе не схожа!..

— Пробачте, ясновельможна пані... ворожка...

— Що? Яка ворожка? Де? — здивувалася й стурбувалася ще дужче пані.

— У нас..., он там... циганка... стара відьма...*"— промовила Фрося, важко переводячи дух,— але все знає, як по пальцях... і що було, і що буде... Мені такого наворожила... Ой панно найсвентша!-

— Та що, розкажи до пуття!

Фрося переказала все ворожіння, приховуючи минуле; але до теперішнього додала для прикраси й свого багато.

— Та це ж вона казала про Кармелюка! — скрикнула наприкінці розповіді Розалія і теж поблідла.

— А так, ясна пані, так...— ствердно кивнула головою Фрося,— про нього... Я й сама подумала....

— Виходить, що ця циганка Кармелюка знає, коли говорить і про його коханку!

— А знає досконально... чистісінько все знає.

— Гм! — протягла Розалія й, приклавши прикрашений дорогими перснями палець до своїх губок, задумалася на мить.— Слухай, Фросю,— заговорила вона теля роздуму,— твоя циганка зацікавила мене... вона, мабуть, справжня знахарка й добра ворожка... Клич її сюди... в свою кімнату, нехай вона й мені поворожить... Не кажи тільки, що я пані, побачимо, чи вгадає?

— Зараз служу пані,— відповіла Фрося й проворно кинулася виконувати бажання

своєї пані.

Розалія ввійшла до кімнати Фросі, чистенької, прибраної з кокетством, але в якій все ж таки зберігся типовий характер помешкання служниці; туди пані внесла й тонкий аромат пахощів. Накинувши на голову, немовби по-простому, чорну мереживну косинку, що відтінила ще дужче випещену білість її шкіри, пані підперезала якимсь шнурком свій пишний пеньюар і, взявши щітку в руки, стала ждати з деяким хвилюванням циганку-ворожку. Фрося не забарилась її ввести.

LXX

Згорбившись, кульгаючи й стукаючи костуром, циганка з зусиллям увійшла до кімнати й довго стояла, важко дихаючи, ніби від втоми, а тим часом пильно роздивлялася свою клієнтку. З короткої розмови з покоївкою Уляна вже знала риси обличчя пані, колір її волосся, зріст, постать, а до того ще вона випитала в своєї співрозмовниці деякі факти з її життя, наприклад, про друга дому Янчевського, який тут часто розпоряджався на правах пана, і про гаданого нового коханця; крім того, в голові ворожки цвяхом сиділа й розповідь Андрія про графа та його подвиги.

— Ну, поворожи мені, цигаико, тільки скоріше, бо пані ось-ось прокинеться й мені перепаде, якщо я по стоятиму коло дверей,— перервала нарешті мовчанку Розалія.

— Дай руку,— прошепотіла старечим голосом циганка й, нахилившись низько, немов підсліпувата, стала роздивлятися на неї пильно; потім нараз, буцім вражена несподіваним відкриттям, вона здригнулася, прожогом поцілувала руку й випустила її, перелякавшись.

— Ой вельможна пані, гріх обманювати стару каліку,— заговорила вона докірливо й улесливо.— Не покоївка — пані, а над усіма вельможними панями найясновельможніша... Сонце ясне красить небо й гріє землю, а гшшна пані красить світ і гріє людські серця, краще й тепліше, ніж сонечко... Ой, як гріє, декому навіть пече!.. Дай мені свою біленьку рученьку, м;оя найясніша пані, я тобі всю правду й про минувшину, й про будущину скажу...

— Якщо ти така угадниця,— усміхнулась, зашарівшись од циганчиних похвал, Розалія,— то ось рука: поворожи... Тільки без лестощів, а кажи мені правду,— як щось і неприємне має бути попереду, то, краще про те знати, щоб остерегтися.

— Так, так, моя ясочко піднебесная,— казала циганка, знову поцілувавши простягнуту їй запашну руку,— щиру правду, тільки правду... ані вигадок, ні прикрас у мене на язиці немає, покарай мене сила божя! Та й погане коли б я побачила що, то проти всякої погані в мене є й зілля...

Боятися ні мені, ні ясній пані немає чого... Ото тільки якщо вельможна красуня вимагає від мене правди, то нехай не прогнівається, коли в ворожінні випаде якесь негоже слово...

— А боронь боже! — засцокоїла циганку Розалія,— Кажи все, що тобі заманеться, я не ображуся.

— От і добре... То я поворожу на золоті... На золоті, та ще на червоному, найпевніше ворожіння виходить.

Розалія поклала з поблажливою усмішкою на руку червінця. Вдавана циганка подивилася на руку, на золото, взяла червінець і, поплювавши на нього тричі, промовила:

— Ой, хороше золото, добре золото — і під слиною блищить; отак і твоє життя, пані, яснітиме, хоч би й який лиходій намірився на нього плюнути або начхати... От тільки очей дукатик тобі вже не годиться держати при собі... його треба буде закинути...

— Та візьми, візьми собі його,— засміялася Розалія.

— Спасибі, от так спасибі,— зраділа ворожка й скоріше сховала червінця в кишеню.— Будеш щаслива, будеш вродлива... Он за спиною в тебе стоїть багато, багато світлих та радісних днів... Куди ти не ступала своєю ніжною, доля скрізь перед тобою килими стелила, а все кругом тішилося тобою й не шкодувало себе для твоєї втіхи... Билися за тебе всі, а доскочив тебе найзнатніший, і сіла ти в золотому кріслі вище за інших... Все минуле твоє тягнеться світлою, червоною стрічкою... Тільки ось в одному місці па пій чорніє плямочка... якась досада... і досада, і відрада, і якась чарівна втіха, сердечна розкіш до забуття, а разом і горе до сліз...—останні слова циганка промовила одривчасто, з підкреслюванням, не зводячи з Розалії допитливих очей.

Пані маршалкова слухала мовчки теревені ворожки з недбалою увагою, але останні слова її спантеличили, і вона, боячись розгадати їхній зміст, відчула тривогу, що підступала до її серця. "На що "вона натякає? Невже?" — мигнуло їй у голові й обізналося легким дрожем по всьому тілі. Розалія мимоволі поблідла, і це не приховалося від очей Уляни.

— Неждано^негадано,— провадила вона далі, підвищуючи голос і карбуючи кожне слово,— залетів колись у палац твій ясний сокіл... А й красунь же був, та пишний, що ні словом сказати, ні пером списати, а й знатний же був, як ясноосвещене панство... Хто б же не задивився на такого красеня, чиє б серденько не затріпотіло па його медову мову?... А вийшов обман і зрада: замість чистого золота виявилось кров'ю забризкане залізо... замість медової мови виявилась отрута, а замість дяки за ласку — кривда, обман!

Розалія почервоніла по саме волосся, а потім нараз поблідла й одсмикнула руку.

— Годі! Або ти справді, як чортиця, ворожиш, або знаєш більше, ніж слід навіть знахарці,— нервово кинула вона й нахмурила брови.

— Прости, найясніша пані,— забурмотіла стара,— сама ж просила, щоб правду відкрити, то я все, що ввижається, й кажу... І багато ще є попереду... любого тобі, а ти відсмикнула руку.

Розалія простояла якусь хвилину нерухомо, прикусивши губу, а потім знову рішуче простягла руку, промовивши сухо:

— Кінчай! ,

— От тільки не розберу і я, що це за сокіл? — дохитала

головою Уляна, пильно придивляючись до руки.— Наче він уже й не сокіл, а орел білозорець,.. розпустив широкі крила й ширяє понад землею та клекотом збирає орлят... Бачу їх цілі зграї, тільки всі вони супроти нього, наче мухи... а все ж таки онде

налітають на шуляків, на кібців, на сов і б'ють їх, розкидають хижі гнізда... Тільки от серце тому орлові хтось зурочив, попсував... А може, й обман гризе його пепо-гамовною гризотою, і не виходить йому з думок пишная лбідонька... І сидить та лебідонька, вважай, за хмарою, не долетіти до неї й на дужих крилах, не досягнути її навіть думкою, а от у нього, дурного, серце горить за нею, тією лебідонькою, а від того й опускаються крила... ~

— Ха-ха! Горить, кажеш? — постаралася недбалим тоном приховати своє надмірне хвилювання пані, але це їй не зовсім удалося...

"У! І в цієї змії горять очі, неначе жарини, а серце тріпоче так, що мало з грудей не вискочить,— кружляли вихо-7 рем у голові Уляни думки,— невже ж і ця поласилася? Ні, не може бути; та скоріше,—та з простих, з того боку, де й він, а ця... О, будьте ви обидві прокляті!"

— Горить,— відповіла нарешті циганка, тяжко зітхнувши.

— А лебідка?

— Ну, лебідка за хмарами... та й серце в неї вередливе, балуване... Може й забитися з примхи... а щоб воно за таким птахом,* що в неї під ногами, та побивалося* то зроду-віку... Вільне воно, як вітер,— зірве одну билину, зламає другу, погойдне третю й кине під ноги, а само полетить за хмари...

— А орел силкується теж піднятися за хмари?

— Гм... тільки не піднятися йому так високо... а от голубка, на що вже мала й ніжна пташка, а якщо в неї

нестерпно заболить серце, то з туги та з_ гризоти вона зможе набратися сили й знайти ту лебідку навіть за хмарами...— Останні слова якось лиховісно прошипіла ворожка й закашлялася...

Маршалкова здригнулася й кинула, з свого боку, пронизливий, злий погляд на циганку; в душі її мигнула якась підозра: звідки б циганка могла довідатися про50 її найглибші таємниці, але поіім вона заспокоїлася на тій думці, що епізод з графом загальновідомий, а циганка могла надати йому свого забарвлення, щоб вразити ворожінням і висмоктати з клієнтки більше грошей;' та Розалії й на думку не спало, що під виглядом цієї старої каліки, відьми із задишкою ховалася молода красуня.

— Цікава ти, ворожко, й розумна,— сказада вона, подумавши,— говорити до ладу вмієш, можеш і настрахати, й нудьгу розігнати, тільки зараз тебе по переслухаєш... Заходь колись іще побрехати, посмішити мене... а зілля мені твого не треба; я здорова й весела, і вільна, як риба,— це ти вгадала! Ось тобі за труд...— І Розалія опустила в чорну руку старої ще червінець.

— Добродійнице моя, щедра та ясновельможна... Спаси господи твою душеньку і пошли тобі всяку радість, чого тільки побажаєш... і пташиного молока, не те що! — заходилася дякувати, низько вклоняючись, циганка, і, поки не втихли звуки її ходи, все ще чути було її примовляння.

Коли Фрося ввійшла доповісти пані, що Арапа вже осідлано, то застала її у збудженому стані: щоки в пані палали, очі блискали від захвату, груди високо

здіймалися.

— Слухай, Фросю,— поривчасто промовила пані,— циганка, до правди, бреше ловко й може бути нам корисна... Зацікав її, щоб вона знову прийшла... Розумієш?..

— Розумію, розумію... ясна пані... Розірвуся для вельможної... слід ніжок їїмощі буду цілувати... себе не пожалію,— торохтіла камеристка, виряджаючи свою пані.

Сповнена райдужних надій і любовного настрою, Розалія поскакала до заповітного дуба й на превелику радість знайшла в дуплі його згорнуту маленьку цидулку. В ній стояла одна тільки фраза: "Через два дні або провалюся в саме пекло, або буду надвечір у бурдеї *, що по той бік яру, в глибині лісу, просто від фігури..."

В передмісті Літина, над мальовничою кручею, серед розкішних, розложистих лип, стояв невеликий будиночок з ган-ком, під високою солом'яною покрівлею; з одного боку перед будиночком лежало чисте поле, а з другого — крутизною збігав до ставу, що блискотів унизу, кучерявими верховіттями густий сад. Цей будиночок належав ще молодому Годзе-вичу, колишньому секретареві повітового суду, який чомусь рано залишив службову кар'єру. Злі язики подейкували, що він змушений був піти у відставку через те, що не вмів з начальством ділитися хабарями, а сам Годзевич звалював провину на суддю, котрий переслідував його як руського й православного. Так чи інакше, а секретар змушений був залишити суд і, не маючи шансів на іншу службу, купив собі цей будиночок і став приватним повіреним у справах, не пропускаючи нагоди писати і ябеди на свого ворога, котрого від усієї душі ненавидів. Вкупі з суддею він терпіти не міг і всіх панів-католиків, і службових осіб, які були тоді з поляків⁵⁸. Кожна Кармелюкова витівка над панамі тишила озлобленого відставного повітчика, й він, потираючи руки, завпеди приказував при цьому зловтішно: "Молодець Кармелюк! Так їм, проклятим, і треба!"

Одного разу ввечері, під час згаданих тут подій, Годзевич печерував у своєму ставку раків; та тільки-но він забрів під кручу, як прибігла з гори кирпата дівчинка й сказала, що приїхав до нього якийсь поважний пан.

— А бодай його чорт ухопив! — вилаявся він.

Годзевич, не поспішаючи, допечерував раків, одніс на кухню й, переодягнувшись, нарешті вийшов у свою світличку-салоник з серйозним виглядом; та тільки він придивився до одвідувача, як оторопіло скрикнув:

— Ой мамо, хто це? Невже Хоздодат?

— Аз многогрішний,— весело відповів одвідувач.

— А бодай тебе! Живий, здоровий? — і господар радісно обійняв свого гостя.— Ми вже зовсім поховали тебе. Приїжджав на тому тижні мій шурик, сестринець, а твій батечко... Казав, що ти як у воду впав...

— О лукавий старець, щоб не простив йому Саваоф! Чи не він мене потилишниками та чернечим хлібом витурив з батьківського дому, а тепер за мною ще й уболіває!

— Та що ти? За що?

— Рада нечестивих лжемудреців вирішила, що я за статурою й Perezрілістю ёден більше для продовження роду людського, аніж для науки.

— А! Каторжні! У мої часи вони були поблажливіші й навіть у другому класі тримали таких, що вже бороди брили... Але де ж ти тепер перебуваєш? Може, одружився?

— Ох, сія обставина стала для мого духу тлетворною

й нарочито мене занапастила,—широ зітхнув Хоздодат.— Ізбрало бє серце мое дівицю, запалавши до неї всіма почуттями й вожделеніями, але батько відкинув моє жадання й звелів мені пойти в супутницю життя хоча й багату, але осоружну потвору, і коли натура моя не могла підвестися на такий подвиг, то він запалився гнівом несправедливим і вигнав єдине чадо своє з храмини.

— Жорстоко й несправедливо, це правда,— по хвилинному роздумі озвався Годзевич.— Але все-таки де ж ти, злощасний, прилаштувався? По пишному одягу видно, тобі пофортунило?

— Пофортунило... та так, що повернутися назад не токмо в батьківський дім, але навіть і до життя, статутом дозволеного, мені, грішникові суццю, вже неможливо... І я воістину для вас усіх єсмь усопший.

— Та що ти за дурниці мелеш?

— Правду кажу! Тільки прошу тебе... деряш моє бранне існування в таємниці. —

— Признавайся — ти знаєш, що я тебе люблю: і родич, і в одній буосі були... Ну, в чому ж річ? — співчутливо й міцно стискуючи руки небожері, промовив Годзевич.

— Я пішов,— із зусиллям промовив нарешті Хоздодат,— до Кармелюка за писаря...

— До Карме...—скрикнув вражений господар і завмер на півслові, розкривши рота й витріщивши очі.

Настала напружена, вирішальна мовчанка. Годзевич важко дихав, із страхом озираючись навкруги, а гість тихо зітхав, винувато похиливши свою голову...

— Та ти,ж закінчиш у Сибіру або на дибі...— сказав нарешті неабияк стурбований Годзевич.— Покинь скоріше, поки тебе не злапали, цю службу... Переселись до мене, а тоді поміркуємо...

— Хто має висіти, той не втоне! — відповів приказкою Хоздодат.—А Кармелюк єсть зело достойний і велелюбний до принижених і ображених, він карає токмо саддукеїв та фарисеїв та й то душі християнської не губить... Хули на нього всякі ізригають і лжу зводять несправедливо... А я спізнав його серцем і реку вам, що він мене жаліє дужче за батька мого рідного, і я іменую від душі мого добродійника батьком. Чи батько ж зрадить і покине мене?

— Ох, одчайдушна голово! Та я й сам, хоч і не знаю-Кармелюка, а душею до нього прихильний... І мене вельми радує, коли, він панів і жидів шарпає... а все ж таки, хоч я серцем і прихильний до того гайдамаки, а голови за ньо-го своєї не підставляю,— голова, поки вона на плечах, мені самому потрібна.

* — Та я й свою голову ціню не в динарій, а в кілька, може, талантів, але... судженого конем не об'їдеш... Ну, та що про це І Ось незабаром від Кармелюка багато які хабарники, здирці, злочинці й чревоугодники дістануть заслужену мзду — і таку,

Що буде по стогнищах града чути скрегіт їхніх зубів.

— От якби він провчив наших! — навіть руки потер Годзевич.

— А що? — їдбало спитав Хоздодат.

— Та такого гаспида, як наш суддя, такої гадюки і світ не бачив! Я вже й не кажу, що він цілі сотні безневинних селян катує та до Сибіру висилає, а жидків, яких зловлять за передержку награбованого, то тільки обдере й пускає на волю... Тут ще такий же самий негідник — презус цієї комісії Янчевський, та й інші пани — однії масті... і городничий — теж падлюка!

— То ви, дядечку, судді не жалієте? — перепитав Хоз-додат.

— Ненавиджу, в ложці води втопив би... і коли б довелося відомстити йому, вважав би себе за найіщасливішу людину...

— А чи перебуваєте ви, дядечку, з городничим, з тюремним наглядачем у належних стосунках і чи відаєте порядки всіх їхніх лжесудилиць?

— Ще б пак — день у день товчешся... Зуби проїв,, по позовах і контроверсіях,— навіть мого ворога одвідую...

— Ну, то велеліпно! Будете довління імати — і побачите ворога свого низверженого... Але рука руку миє... тільки про сєє потім, а передусім вопію гласом веліім: алчу і жажду!

— Зараз, мій любий... і раки, і вареники будуть, та й карасі в сметані;— попалися випадково...

— Так попадуться, й градохранителі...—засміявся Хоздодат.— Але ж раки й риба люблять плавати,— додав він завбачливо.

— Знаю, знаю:-для них буде поставлена і настоянка, й проста, і наливок гатунків з чотири!

— О сердобольний і великомудрий мій дядечку! — урочисто вигукнув Хоздодат.— Який я щасливий, що під покрівлею сею перебуваю!

Годзевич обняв по-рідному свого гостя і звелів негайно подавати вечерю...

Годзевич залишав у себе.небожа на ніч, але Хоздодат виконати його прохання не міг: йому треба було поспішати з радісними вістями до свого патрона. Прощалися родичі й друзі вельми зворушливо: вони довго обіймали один одного, довго тупцялися, похитуючись на місці, присягалися у вірності й посилали прокляття ворогам...

LXXI

Коли перший жах і заціпенілість від одержаного листа минули, суддя негайно послав гінців до городничого, до начальника інвалідної команди, до наглядача тюрми й навіть до пана пробоща 51, щоб усі негайно зібралися до нього на раду в надзвичайній потребі. Сам же він від тривоги й нервового струсу одразу втратив сили й не міг нічого придумати.

Янчевський, схвильований і вражений зухвалістю гайдамаки, сам відчував лихоманковий напад страху, але, незважаючи на це, докоряв судді за малодушність, бадьорив його тим, що це безглузде, дурне залякування підлого гайдамаки доводить його безсилля, вибухав каскадами класичної добірної лайки. А суддя майже

непритомний напівлежав у кріслі й стогнав од сильного болю в голові; Янчевський поклав йому змочену серветку на лисину; тонкі патьоки води потекли на груди й за спину судді й викликали великий дроз, але він нічого не відчував, а тільки бурмотів побілілими губами: "Ой рятуйте І Під твою опіку... Найсолодший пане! Віддати... віддати й кинути все... ну його!" Марно Янчевський, щоб піднести свій дух* гарячкував і втішав суддю, підносив навіть горілки; суддя був невтішний, не хотів пити і весь упав у розпуку. Коли збіглися на його заклик представники міської влади, то застали господаря на тому ж місці, закутаного в ковдри, з серветкою на голові. Обід, до якого ніхто й не торкнувся, стояв на столі: Янчевський для хоробрості попивав тільки старку.

Почали радитися. Лист переходив із рук у руки. Після кожного нового перечитування враження від нього посилювалось і нагонило на суддю ще більшого страху; не тільки старка, а й перцівка, що її рекомендував лікар* не могли зігріти представника правосуддя, і він не переставав скреготати зубами й ричати від холоду, від якого його трясло, перериваючи іноді свій стогін жалісливим, сльозливим проханням до зібрання: "Ой рятуйте, панове! Пропав!"

Хоч⁵² Янчевський і намагався запевнити товариство, що зухвалий, лайливий тин листа показує тільки грубий жарт беззубого ворога, проте всі, хто тут зібрався, були іншої думки й бачили в листі цілковиту впевненість у виконанні погрози: над суддею й над ними глумилося не щеня, що дзявкає, а лев, що ричить... І, незважаючи на те, що гості й без припрошування господаря чаркувалися старкою, агрусівкою й перцівкою, загальний настрій не прояснявся.

— Перш за все, панове,— заявив нарешті городничий,— треба одразу ж погнати до Кам'янця губернаторові естафету, щоб його превосходительство прислав сюди військо.

— Так, так,— погодились усі,— в тен момент, не гаючи й хвилини.

— А слідом за першою естафетою,— додав наглядяч,— послати другу й третю, що місто, мовляв, у небезпеці... казначейство...

— Так, так! — підхопив ксьондз.— Треба полякати москалів.

— А в місті треба запровадити патрулів денних і нічних,— радив капітан.

— Та сповістити що околишніх иапів, щоб прислали свої команди,— додав Янчевський.— Це я візьму на себе, а пан городничий нехай дасть розпорядження обивателям, щоб поставили біля кояшого двору сторожу... Свої ж шкури захищатимуть, бестії!

— Міщани й попи не бояться за свої шкури,— зауважив голова магістрату.— Лише панству та урядові доведеться розплачуватись.

— Oremus, Domine! * Позбав нас опіки! — зітхнув, звівши очі д'горі, пробощ.

— Так,— гарячкував Янчевський,— пан городничий усім повинен ще постачити зброю.

— На бога, панове! Де я візьму?.. В мене і в інвалідної команди нема її, скільки треба: в багатьох замість шабель — самі піхви, а замість курків і кременів — дерев'яні пофарбовані оцупочки.

— Панове! На бога! — прошепотів суддя.— Подумайте про мій порятунок... А

може... випустити того хлопа? На чорта він?

— Що ж... звичайно... та то й погань якась незначна...— закинув несміливо наглядач.

Гм.. атож., поки немає в нас сили, місто було б урятоване від небезпеки,— погодився голова магістрату.

Тільки ж незручно нібито...— почухав потилицю городничий.

— Показати себе боягузами... чорт забирай! — заперечив капітан.

Янчевський почав цілу бурхливу орацію проти такої ганебної пропозиції.

— Як! До чого ми дожили? О tempo, o mores! — кричав він.— Невже ж ми впали так низько душею, що підлий хлоп, пся крев, буде коверзувати нами, а ми будемо падати йому до ніг і виконуватимем кожне його слово? Якщо так, якщо наше славне лицарство виродилося в страхополохів, то йому не про волю помишляти, не про золоту свободу, а підставляти під ніж свою шию, підставляти доброхить і свідомо... Та, нарешті, панове, випускати заради своїх шкур лиходія— це злочин!

Промова Янчевського протверезила голови, всі загомоніли, що випустити гайдамаку не можна, незважаючи на погрози лотра.

— То рятуйте мене, панове,— заволав суддя.— Захистіть!.. Ой, погрози шельми — не жарти! — Поставте хоч варту навкруги мого дому... інвалідів... Пане капітане, я нічого не пошкодую. На мене ж першого... Той розбійник... У мене дружина, ви знаєте... можуть бути діти. Що з ними буде без мене! Ца мене ж і озвірів той кровопивця за те, що я 'захищав ваше добро і не потурав бунтарям, розбійникам, то захистіть же й ви мене!

— Заспокойся, пане суддя, захистимо,— упевнено сказав городничий і приступив до обговорення практичних заходів для оборони міста та його мешканців од зухвалого нападу гайдамаки.

На кінець засідання військової ради й суддя трохи посвітлішав: вжиті заходи і воскресла впевненість представників влади в своїй силі якоюсь мірою заспокоїли і його. Він довго, проте, не відпускав од себе приятелів, частуючи їх донесхочу, а як прощалися, то просив, щоб зостався хтось ночувати в його домі.

Всі обіцяли заглянути, як управляться з своїми ділами, й заспокоювали суддю, що ці три дні турбуватися йому нема чого, а тоді надійде допомога, та й взагалі, кінець кінцем, це пуста вигадка мерзотника. Однак ці заспокоювання впливали на суддю мало; залишивши в себе для переговорів у справах тюремного наглядача, він повів з ним таку мову:

— Слухай, мій любий пане! Вони-то гладенько стелять, а як нам доведеться спати? Через цього ж одного хлопа лотр погрожує нам тортурами, розбоєм і помстою... Саме нам, бо на мені він поміщатиметься за те, що я суджу, а на тобі, пане, за те, що держиш, а на нашому презусу за те, що зловив гайдамаку... Та коли б ми навіть і уникли рук лиходія... Ну, втекли б, чи що, то все ж таки цей диявольський виродок прагнутиме визволити свого приятеля, і кому-кому, а тобі його нападу не минути...

Ох, мій добродішній пане, хіба я цього не знаю,— здригнув наглядач.

—і То чи не влаштувати панові добродзею такої нагоди, щоб той гайдамака втік сам із тюрми, і все?

— А що тоді буде зі мпою? Самому сісти на його місце доведеться...

— Ну, ми заступимося...

Хе-хе! Як і захищати такого наглядача, в_ котрого ареіпт"анти тікають з тюрми... Напишіть мені вимогу, то я того хлопа пришлю до вас, а ви його відправте з одним проводжатим до Пігловського — і квит! Повірте, що вони обидва втечуть у ліс.

— Незручно після такої орації нашого презуса й загальної опінії!..

— Отож і мені тож...— розвів руками наглядач.— А якщо хочете і себе й мене рятувати, то дайте мені п руки хоч тцо-небудь... Правду кажучи, я на цю вихвалювану допомогу й не надіюся: побазікали, побазікали, розхрабрилися за чаркою, а тоді заснуть і забудуть... Та й на естафети ці, ми знаємо, яка буде відповідь... А три дні минуть, і наша шкура затріщить...

— Ой і не кажіть, пане!

— То нехай йогомосць подумає... І мені хоч маленький папірець: "З одержанням, мовляв, сього переслати мені не-гайно..." А я радий від усієї душі для ясновельможного...

— Гарзд, подумаю,—безнадійно зітхнув суддя.

Довго він ходив по своєму кабінету, ламаючи голову, яким би побитом пристойно відкараскатися від цього арештанта, і нарешті згадав колишню пораду Янчевського. Негайно ж він написав Пігловському,— щоб той, як дідич, зажадав від комісії повернути йому хлопа для допиту оного на місці,— і відправив листа естафетою.

Це, здавалося, заспокоїло суддю, але коли настала ніч, знову почав підкрадатися до нього з усіх кутків страх, а з приятелів ніхто не згадав обіцянки, і йому довелося самому разом із старим челядником коротати марудливо-безкінечну ніч. Тільки аж вранці заснув нарешті суддя та й то тривожно, з кошмарами. А як настав день, він заходився з незвичайною енергією стежити за виконанням заходів, перекочуючи від одного знайомого до другого; та всі вони хоч і висловлювали в очі своєму приятелеві сердечне співчуття, хоч і обурювались із зухвалості лотра, а проте бокували від приреченого на кару, як від зачумленого, й забігали до нього лише на хвилину і то вдень, а ввечері ніхто й очей не появляв.

А втім, погрози Кармелюка вплинули й на сонних обивателів, і на безстрашних представників лицарської шляхти. Наступного ж дня по вулицях Літина застукотіли калатала й почувися на перехрестях окрики: "Пильнуй!" Шаблі в інвалідної команди були нагострені, в деяких рушницях замість оцупочків були вставлені кремені, котрі пожертвували жидки, і восьмеро озброєних вартових стало навколо дому судді; Янчевський подався по сусідніх поміщиках, сам озброєний від маківки до п'ят і в супроводі шести озброєних вершників, але вже їздив удень, а ввечері ховався де-небудь у більш захищеному місці.

Так минуло три дні, і хоч з Кам'яця було одержано заспокійливу естафету, що військо буде негайно послане, міське населення все більше й більше впадало в паніку,

не кажучи вже про суддю, котрий від тривоги, безсонних ночей і непереборного одчаю геть змарнів і почорнів. Відповідь, яку він одержав через добу від Пігловського і в якій той відрікався від свого хлопа й давав комісії право розпоряджатися ним, як вона захоче, хоч навіть і повісити, позбавила суддю останньої надії й довела до тупого оціпеніння.

Кінець кінцем суддя вирішив був просто виїхати з міста, хоча б до пана маршалка, де була його дружина і де він мав надію на кращий захист; але самий переїзд збігався з третім фатальним днем і він страшенно ризикував... Смертельна туга вгніздилася на його грудях огидною жабою й негайно почала висмоктувати з його серця кров...

На третій день зайшов до канцелярії комісії по якісь судові довідки Годзевич; він вів справи деяких міщан, що попалися або на переховуванні гайдамаків, або на перепродажу награвованого добра. І раніше, як ми знаємо, суддя ставився до нього вороже, а в останній ролі ябедник став йому особливо ненависний, і суддя не тільки не приймав його, але й не дозволяв навіть заходити в канцелярію; відомості з неї він добував після тривалої тяганини і то завдяки наполяганню вищого начальства, котре повірений закидав своїми скаргами й донесеннями.

Довідавшись, що прийшов Годзевич, суддя зрадів хоч ворожій, але все ж таки живій, людині: останнього вечора його не одвідав ніхто із знайомих, а челяді своїй суддя не довіряв... І довелося йому самому в безлюдних покоях пере-живати страхи... Не дивно, що він зрадів тепер і Годзевичу й звелів запросити його до себе.

Збентежений несподіванкою, Годзевич увійшов до кабінету судді й мовчки спинився коло дверей. Суддя гостинно йому сказав: "Вітам пана!" — і хоч не подав руки, але попросив сісти.

— Дякую! — відповів спантеличений гість.

— Вацпан, мабуть, по якусь довідку? — люб'язно спитав суддя.— І все на мою голову... ох, ох! Але в мене в канцелярії тепер безладдя... і пан, мабуть, скаржитися має... Але що я вдію? Немає в мене доброго, путнього, роботящого діловода... Ох, як я жалкую, що пан звільнився... Був би тепер, як у Христа за дверима.

— Ясновельможного пана була воля відправити,— із стриманою злістю відповів Годзевич.

— Ох, правда... І як я за цим жалкую,— зітхнув суддя.— Все злі язики, наговори... Адже ми теж не святі... А тепер я сам, як маму кохам, визнаю, що такого старанного, розумного діловода, як пан, важко знайти... Ну, щодо грішків там, то сам тільки бог без гріха.

Годзевич дивився, широко розплющивши очі, па свого колишнього начальника й не вірив своїм вухам. "Що це він, сміється з мене чи хоче щось випитати? Язик солодкий, як мед, а під язиком, певно, отрута! Ач, як очі бігають! А певно, я йому потрібен... чи передчуває... чи, може, пронюхав?" — крутилися в нього думки. Остання гадка його злякала, і він, відчувши внутрішній трепет, не знайшов, що відповісти.

— Коли б пан забажав,— вкрадливо провадив суддя,— то я б міг поклопотатися, щоб знову пана — в повітові...

— Складаю подяку ясновельможному панові,— зам'явся, ще більше розгубившись, Годзевич.— Тільки тепер я вже маю хліб на іншій ниві... І, з благословення божого, хліб маю не скудний... А кажуть же: добра добувши, кращого не шукай...

— Радий за пана,— пиховито й сухо відповів суддя. Він сподівався, що його пропозиція викличе в колишнього секретаря сльози розчулення, а тому відмова його видалась йому образливою й, головне,— руйнувала його план. Та, помовчавши деякий час, суддя переборов свій настрій.

— Мені б довідочку...— почав був гість.

— Так, так,— перебив його господар,— от у тому-то й річ, що я без рук... А загордився пан... Видно, до правди, знайшов собі легкий хліб... Ну й, овшем...⁵³ я радий... А от усе-таки послуга за послугу: я панові сам знайду всілякі довідки, а нехай за це пан і мені допоможе в одписці...

— Готовий служити ясновельможному...

— То приходьте ввечері, пане, на чашку гербати,— невимовно зрадів суддя,— попрацюємо, повечеряємо... І як панові далеко додому, то я сердечно прошу й переночувати в мене... пай нежонатий, я знаю, а я тепер солом'яний удівець... то мені й приємніше буде мати пана в себе за гостя.

Вже що-що, а таке запрошення не могло й прокрастися в голову Годзевичу, а потім воно ще й не відповідало програмі, яку він собі намітив, тому він так розгубився, що довго стояв, наче стовп, комічно розкривши рота. Суддя з поблажливою усмішкою чекав відповіді.

— Ну що ж, пане?

— Нехай мені ясновельможний дарує,— хапливо, затинаючись, почав гість,— папська ласка мене приголомшила... Я не знаю як... ця честь... не для мене...

— Я прошу,— наполегливо підкреслив суддя.

Якусь хвилину ще подумав Годзевич і зміркував, що все інше можна владнати, а це запрошення буде на руку: дуже добре, щоб одвести очі.

— Цілую панські коліна. Мені, підлому, це така честь,— заговорив він,— що я й не знаю... Якщо на те панська воля, то я до послуг і, впоравшись удень коло своїх справ, неодмінно ввечері буду...

— Дуже добре! — радісно мовив суддя й почав міцно тиснути йому руку.

Третього дня надвечір була одержана з Кам'янця естафета, що ескадрон драгунів виряджено до Літина форсованим маршем, і що незабаром буде послано ще п'ять рот піхоти на влови розбійника. Звістка ця миттю розійшлася по місту й підбадьорила всіх обивателів, навіть суддю; він тільки просив городничого послати й на околиці міста поліцаїв оголосити цю новину, пояснивши, що війська треба сподіватися на ніч. Розрахунок судді був слушний: Кармелюк, маючи серед міщан і бідних обивателів своїх спільників, напевне, зараз же знатиме про це від них і не тільки відмовиться від божевільної думки напасти на місто, а навіть постарається втекти з своєю зграєю подалі, зважаючи на наступ війська. ¹.

Годзевич прийшов до нього під вечір у веселішому настрої; він теж гадав, як і

суддя, що чутка про військо вкрай перелякає лиходіїв, що дрібні міщани околиць, які співчують тому звірові, вже переполошилися,— він сам бачив, як два вершники помчали кудись у поле.

Суддя був надзвичайно радий своєму одвідувачеві, пригощав його,, намагався якнайдовше з ним пити чай і наніс багато дріб'язкового листування, аби тільки затримати його роботою до півночі й залишити в себе ночувати. Після чаю Годзевич на прохання господаря обійшов варту, дав їй по чарці горілки, бо незабаром мала прийти нічна зміна, й сказав судді, що околодочний наполягає, щоб відпустили людей з огляду на їхню перевтому'; суддя попросив гостя збігати до городничого, щоб той прискорив зміну, і за чверть години Годзевич доповів йому, що він не встиг і дійти до поліції, як зустрів зміну й розставив її навкруги будинку.

Суддя, оглянувши ворота, хвіртку, віконниці й двері, чи добре все позамикано, геть змерз і поспішив повернутися до свого кабінету. Старому слuzі й молодому дужому кухареві він звелів весь час бути в передпокої й не спати, а всій челяді наказав зібратися в челядницькій і бути наготові на перший поклик з'явитися на допомогу.

— Нестети! 54 — трагічно вигукнув суддя, сідаючи в крісло.— На цих обивателів погана надія... Яка злочинна безтурботність! Як тільки почули звістку, що вислано військо, зараз же заспокоїлися, попускали руки... Помітив? Ні ліхтарів, ні обходу... Все спить у місті мертвим сном!

— Так, ясновельможний пане, незрозуміло! — зітхнув Годзевич.— Та чи не пізно вже працювати... може б, я вранці прийшов?

— Ні, ні,— запротестував переполоханий суддя.— Я не хочу й на макове зернятко спати... Ми будемо працювати... і пана я прошу переночувати в мене...

Годзевич принижено подякував судді за запрошення й узявся до роботи.

Час тягся важко й тоскно; мертву тишу порушувало тільки цокання настінного високого годинника, що зрідка відбивав сумним: дзвоном години.

Ось уже пробило одинадцятую, і нараз у парадні двері хтось постукав упевнено, сміливо.

LXXII

Суддя схопився з крісла й завмер від жаху. Постукали ще раз. Суддя побілів як стіна й ухопився за одвірок. Годзевич перелякався ще дужче й заходивсь шукати місця під столом, де б можна було сховатися.

— Не відчиняти! — крикнув, задихаючись од хвилювання, суддя, але замість крику із стиснутого горла вирвався в нього якийсь хрип.

— Атож, атож, не відчиняйте! — заволав Годзевич.— Узнайте, хто там? Гей, Себастьяне, Віцеите!

— Та чого вони не обзиваються? — розгубився ще дужче

СУДДЯ.

т— Ходім, пане, подивимося,— запропонував Годзевич,— двері ж ковані, дубові... засуви залізні... кругом варта й тривоги ніякої не чути... Мабуть, свої, а ми...

— А може,— заспокоївся трохи й суддя: думка Годзевича була правдоподібна.

^ Вони ввійшли до передпокою й застали двох вірних челядників сонних. Годзевич почав їх розбуркувати, але добудитися не міг; коли хтось із них і підіймав голову, то вдержати її не міг,— вона безсило опускалася на груди й своєю вагою тягла па дерев'яний диван і весь тулуб слуги; видно було, що ці віддані челядники або хильнули через край хмільного для хоробрості, або ж чимсь були обпоєні.

А тим часом стукали вже втретє.

— Хто там? — сміливо озвався Годзевич.

— Од городничого до пана судді,— відповів якийсь молодий голос. .

— Не одчиняй! — прошепотів суддя...— Упевнись... є квартира.— Обіпершись руками об стіл, він ваяшо дихав і шепотів якісь заклинання чи молитви.— Розпитай!

Годзевич відчинив крихітну квартиру й помітив, що попереду стояла ставна людина, а за нею — ще двоє озброєних.

— Чого треба городничому опівночі? — спитав Годзевич.

— А ось листа візьми, пане! — відповів найближчий.

Годзевич узяв листа, придивився до нього й сказав заспокійливо:

— Рука городничого, дивіться!.. Даремно ми переполошилися... Хай вони будуть прокляті!..

— Ох! — полегшено зітхнув і суддя.— Читай!

— Просить, щоб пан дав притулок неодмінному членові, котрий прибув із Кам'янця разом із загоном... і офіцерові; що в йогомосці зовсім пустий тепер дім,— переночувати тільки, а завтра він розмістить по обивателях... тепер же ніч,— усе це Годзевич проговорив швидко, майже не дивлячись у листа і не підносячи його до світла.

Суддя не звернув уваги на таку незвичайність, а перепитав з дитячою радістю:

— То загін уже тут, у Літині?

— Тут, тут... для начальства їхнього й просять притулку... То впустити?

*— І овшем... я такий радий... тільки стривай! А якщо це не вони? — затнувся після пориву суддя.

— А хто ж би це міг бути?.. Онде й ваш стойчик Кравчук... розмовляє з інвалідом... Ха-ха! Пан добродій уже занадто... підозріливий... Адже коли б що, то не стояла б так спокійно варта...

— Так, так... Це так... я занадто...— бурмотів суддя,— але от під серцем щось смокче...

— Це буває,— якомсь зловтішно мовив Годзевич,— од прикrostі... От і мені теж смоктало, як вигнали... і zostався я без шматка хліба... То впустити? Незручно гостей тримати перед замкненими дверима...

/ — Ох, пане найсвентший! Впускай!

Клацнув замок, вискнула клямка, дзвякнув важкий залізний прогонич, і двері розчинилися.

В них швидко зайшло троє не знайомих судді людей; вони були озброєні. Той, що стояв попереду, стрункий, гарний чоловік був у венгерці, і в сутінках можна було подумати, що то гусарин, а на його товаришах були чумар-ки — одяг того часу

мисливців та економів. Один швидкий погляд на гостей збентежив суддю, й він затрясся в панічному трепеті; він підніс руки до Годзевича й завмер у такій позі, а Годзевич теж, ніби вражений несподіваним я^ахом, затулив обличчя руками й завмер...

— Чи все зробив? Розіслав посланця? Прислав кустодію? 55 — пошепки непомітно спитав у Годзевича третій гість, що зайшов останній.

— Все! — відповів Годзевич і затулив, дужче очі.

— А москалі коли?

— Завтра ввечері.

Цей таємничий літучий обмін думками відбувся в той момент, коли знову брали двері на прогонич. Якби суддя був навіть у спокійному стані, то за брязкотом заліза він не міг почути й слова. .

— Ну, пане ясновельможний, наш славний і поважний суддя,— заговорив, нарешті, ввічливо вклоняючись, той, що ввійшов перший,— честь маю репрезентуватися: Іван Карме люк!

І до цієї рекомендації суддя тремтів уже, мов Каїн, передчуваючи щось недобре, та ім'я, яке промовив той, що рекомендувався, вразило його, як грім...

З криком "літосці!" він хотів упасти перед страшним отаманом на коліна, але не встояв і простягся коло його ніг важкою колодою,

f6— Підійміть його,— зневажливо сказав Кармелюк,—та побризкайте водою, а то, зустрівши дорогих гостей, він очманів з радості,..

Поки опритомнювали суддю, челядь, що перепилася, для більшої безпеки було позв'язувано: цим розпорядилися Дмитро й Хоздодат,—ото вони і ввійшли з своїм отаманом у покої судді. Хоздодат, між іншим, ще спитав у Годзевича:

— А наказ тюремному наглядачеві готовий?

— Ось,— подав йому поза спиною згорнутий учетверо папір Годзевич,— і печать, і номер, і підпис городничого... Тільки треба ще підпису судді... Та зв'яжи ж і мене... а то вважатимуть співучасником... і заткни мені хусткою рота, щоб не міг кликати на допомогу.

Через хвилину Годзевич лежав із зв'язаними руками й ногами під столом, а в роті в нього стирчала скручена джгутом хустка, що дало йому змогу якимось дихати й кволо стогнати.

Коли суддю привели до притомності, то він у пориві од-чаю спробував був крикнути, але голос урвався, а Дмитро, підбігши, вдарив його кулаком у нижню щелепу... Суддя тільки схлипував і закривавленими губами шепотів: "Лі-тосці, милосердя, на бога!"

— Ти пробач, справедливий суддя, за грубість поводження мого кошового,— лагідно мовив отамап,— сам винен... заходився був кричати... Заспокойся: хоч горлянку перерви, а ніхто до тебе не прийде на допомогу,— місто спить міцно, патрулів, з огляду на прихід війська, яке ти викликав, уже не поставили, вартують навкруги твого дому не інваліди, а мої гайдамаки, челядь твоя позв'язувана, і, крім того, ти сам так позакривав

подвійними віконницями вікна, що хоч би всі ми заходилися кричати на всю горлянку, ніхто б нас не почув... Та й не по-шляхетському, пане добродію, приймати так давніх знайомих... Я ж тобі, пам'ятаєш, про^ дав поцінно вексель Хойнацького?..

Суддя тільки стогнав, витріщивши очі, і в одчаї ламав руки. Вигляд його був і комічний, і жалюгідний, але спотворені жахом риси обличчя його, божевільний погляд, який виявляв готовність до всіякого приниження, рабське бла— —гання — не викликали до нього співчуття, а будили, навпаки, почуття презирства.

—• Переведіть його вельможність до кабінету,— звернувся Кармелюк до своїх,— там зручніше й пристойніше буде розмовляти з шановним господарем і головним членом знаменитої комісії.

*— Невинен... невинен!..— бурмотів суддя, ледве пересовуючи ноги.

— Чого ж ти, пане, бентежишся? — казав далі Кармелюк, коли суддю посадили в крісло.— Адже ти мене хотів, очевидно, мати в себе за гостя, бо коли б інакше, то ти б мені зразу прислав Явтуха, а як не прислав, то, виходить, скучив за мною... а Кармелюк же свого слова не пускає на вітер!

— Ой матко боска Ченстоховська! — схлипував суддя.— Я не міг... не моя влада... не моя сила... Все бери, тільки даруй... життя... в мене дружина... без пам'яті мене любить... пожалій хоч її!

— А ти жалів нещасних, безневинних селян, яких хапала проклята ваша , комісія, і хапала безпричинно? — підвищив Кармелюк голос, і в металічному тоні його вже не чути було ні жалю, ні пощади.— Га? Чи жалів ти сиріт, дітей і нещасних удів? Чи не дер ти і в повітовому суді і з живого й з мертвого шкуру?

— Не я... Комісія... Що я сам? Зеро! 56 Я покину все... Зараз же... В тен момент...

— Ні, ти не покинеш! — грізно крикнув отаман.— Ти приймеш заслужену кару й будеш у комісії й повітовому суді чинити суд милостивий; інакше, якщо ти залишиш суддівство і поставиш на своє місце іншого пса або будь-кого засудиш, то, присягаюся всім святим, я посаджу тебе на палю! І знай, що слово моє — кремінь і що ніхто, ніхто не захистить тебе від моєї кари!

Суддя тільки трясся всім тілом і жалісно стогнав.

— А от ти казав, що не міг Явтуха випустити,—громив Кармелюк,— так це ти брешеш! Підпиши зараз же цей папір! Я міг би тобі й не казати, що в ньому написано, але по-приятельському скажу: це наказ про негайну передачу вночі ж, під вартою, Явтуха панові Пігловському; варта буде моя й, замість вести до Пігловського, приведе в'язня до мого табору... А ось підпиши ще й цей папірець: в ньому ти оголошуєш, що запідозрені селяни — вільні від ув'язнення... тому що вони довели свою безневинність... Тільки зарубай собі на носі, що коли ти завтра або потім відречешся від цього папірця й визнаєш, що він підписаний з примусу, то я з тебе живого шкуру здеру!

— Все... все...— давився словами суддя,— тільки життя... даруй... на рани пана Єзуса!

А поки одурілий від страху суддя підписував тремтячою рукою підсунуті йому папери, Дмитро, покликавши собі на допомогу Андрія, обнишпорював будинок і брав

усе цінне, що потрапляло йому під руки.

— Погана контрибуція,— бурчав Дмитро, одбиваючи комоди й розбиваючи шафи,— всякого мотлоху та амуніції цілі купи, а грошей немає! Заховав кудись, собака! У такого скупердяги повинні бути цілі сундуки, скрині грошей... а от, хай його во'вк роздере,— не знайду... Доведеться попросити, щоб сам показав.

Хоздодат же, присівши навпочіпки перед зв'язаним дядьг ком, дякував йому за допомогу:

— Батько отаман так вихваляє вас, дядьку, що й словес на сіє в мене бракує; велія мзда вас чекає, а до неї на додачу й серця наші! І городничого виманили з міста назустріч нібито москалям, і відмінив він місцеву варту, завдяки хитрощам пашим, і наглядач попереджений — пильнує й жде наказу, теж завдяки вам, і папери скомпоновано зело правдоподібно, а підписи содіяї майстерно й хитро... От тільки бентежить серце моє, щоб вас, безневинного, як те ягнятко, не взяли під підозру... Правда, вервії і плат в устах свідчать про гвалт, але я мислю, що сього мало... Ліпше й достойніше віри буде, якщо ми вам насиплемо жару за халяви або спişемо лозою сцину, а то можна вирізати ременів зо два-з вашої шкури — для очевидності.

Нещасний дядько витріщив очі на свого небожа й безнадійно почав заперечливо крутити й стукати об підлогу своєю головою.

— Гей, Хоздодате! — почувся з кабінету голос отамана.

Секретар схопився на ноги й прожогом кинувся до кабінету.

— До в'язниці я йду з Андрієм, візьму з собою чотири чоловіки,— віддав розпорядження отаман,— а ти з Дмитром, упоравшись тут, збереш розставлених по провулках наших,— всіх п'ятнадцять, пам'ятай,— і обережно, по одному, по два чоловіки, під виглядом нічної варти, пройдеш на передмістя — спершу до в'язниці, на всякий випадок, а потім до саду пана Годзевича, де стоять наші коні... Осідлаєш їх і будеш чекати... Розумієш?

— Зрозумів, батьку! — відповів попович.

— Та от іще, до речі, й Дмитро тут,— провадив Кармелюк.— Проголосіть ви над цим лантухом суд... Мене називають розбійником, а я ще даром не пролив жодної краплі християнської крові, а стояв тільки за нещасних та бідних і голову за них вірно покладу, а він занапастив і замучив даром сотні людей, я й не кажу вже, що на нас, вільних птахів, скликає військо й мене збирається крізь стрій гнати.

— Повісити собаку! — крикнув Дмитро.

— Ні, буде час — повісимо,— заперечив Кармелюк.— Я ще хочу, щоб він виправив свої лиходійства й звільнив безневинних страждальців... а тому життя йому я дарую... але через те, що не можна ж залишити без кари його зло-чинств, то дай йому пам'яткового: спусти трохи сала й подаруй ще й червоні чобітки!

Осунувшись у кріслі, безсило напівлежав позеленілий від страху суддя; ті його безтямно були втуплені в одну цятку, холодний піт струмував по гладкому лискучному обличчю, рот був роззявлений у жахній судорозі, а по шиї розмазувалася широкими

липучими патьоками кров. Навряд чи суддя й усвідомлював, що на його чекає... він був напівмертвий.

LXXIII

Повернулася Розалія додому і рада, й спантеличена дивним змістом записки: "...або буду на дні пекла, або прибуду в призначений час".

Що міг означати цей дивний вираз? Очевидно, цей безумець знову затіяв якесь страшне, ризиковане діло. Де, коли, як?

Хоч Розалія цілком вірила в щасливу зорю Кармелюкову, в його молодечтво, одвагу, але тривога мимоволі охопила її, і тривога була тим болісніша, що не було ніякої можливості ні одвернути небезпеку, ні відмовити Кармелюка від ризикованого наміру.

"Ні, ні, так не може тривати далі! — казала сама собі Розалія, кусаючи з досади губи.— Він мусить покинути ці дурниці, повинен усунути від себе небезпеку!"

А втім, цього разу красуні не довелося довго мучитися страшними здогадами й сумнівами.

Наступного ж дня опівдні прискакав верхівець із Літина й привіз жахливу звістку про страшну розправу, яку вчинив Кармелюк над літинським суддею. Ця звістка, від якої всіх охопив смертельний жах, принесла, проте, таємну радість Розалії.

"А, так ось що говорили ті дивні слова! — догадалася вона зразу ж.— Безумець! Одчайдушно кинутися на таке жахливе діло... В місті повно війська... Найменша необачність — і сьогодні він сидів би вже закутий у тюрмі або валявся б десь у яру вбитий!"

Від самої думки про можливість такого жахливого кінця Розалія відчула, як серце її облилося кров'ю. Та, слава

богу, цього разу він живий, здоровий і завтра ж буде коло її ніг, а тоді, тоді побачимо, чия візьме!

Вона вгамувала бурхливу радість у грудях і кинулася втішати й заспокоювати Агату.

За першим гінцем прискакав незабаром і другий... Всі в домі від панів до челяді заговорили про нечувану сміливість Кармелюка, переказуючи подробиці цього вдалого нападу.

Агата в супроводі Алоїза й численної челяді вирудила до Літина лікувати свого нещасного чоловіка; Розалія не вмовляла подругу зостатися,— це було зовсім неможливе, та й, крім того, від'їзд Агати в даному випадку позбавляв її зайвої пари пильних очей.

Всю решту дня Розалія провела в гарячковому збудженні: що принесе їй завтрашнє побачення?

В кареті Кармелюк виявив до неї глибоку пошану, але й неприховану холодність; правда, багато було причин для тодішньої його поведінки... Але як він зустріне її завтра? Невже ж її чари виявляться перед ним безсилими? А він, цей страшний герой, до жіночої краси особливо ласий.

Розалія кілька разів підходила до дзеркала й надовго зупинялася перед ним, немов

зважаючи й вимірюючи силу своєї краси. Чарівне личко з блискучими агатовими очима, котре дивилося на Розалію з дзеркала, немов підтверджувало її слова...

"Він любить іншу!.. Тій, іншій, простій хлопці, він довіряє всі свої таємні задуми й тривоги!.."

Та хіба вона, Розалія, не зуміє витіснити суперницю з його серця, хіба вона не зуміє ввійти в його довір'я, обплутати тенетами своїх чар? Він уже й так вірить їй. Якби не вірив, не погодився б прилетіти й віддатися їй у руки.

О так, так! Він вірить їй, а вона ще зміцнить у ньому цю віру, прокрадеться в тайники його душі, прикинеться його спільницею й навіть буде нею, аби тільки заволодіти його серцем. Чи не Юдіф занапастила Олоферна? Чи не Даліла скорила Самсона? Хто може сказати, що вони були кращі за неї? Вона теж урятує рідний край, тільки не зрадою, не вбивством, а тим, що прикує до свого серця нерозривними ланцюгами непокірного отамана. Він буде її рабом. І хто знає, яку роль доведеться йому зіграти в туманному майбутньому вітчизни?

Розалії пригадалися всі таємничі розмови, котрі знову почали розносити поміж шляхтою невідомі особи, які з'являлися й непомітно зникали з садіб... Сподівалися бурі... а під час бурі хвилі виносять на поверхню моря й уламки, що притаїлися на самому дні.

Тисячі найсміливіших думок зароїлися в голові Розалії, але вона прекрасно розуміла, що передусім треба було приручити Кармелюка, примусити його частіше бачитися з нею, збудити побачення настільки важливими для нього, щоб він сам став домагатися їх.

"Що б таке передати йому завтра?" — думала вона. Їй хотілося 'зразу ж переконати отамана в своїй відданості.

В тривозі і в радісному хвилюванні провела Розалія весь вечір і тільки пізно вночі заснула, не надумавши все-таки того, що б вона могла сказати завтра Кармелюкові.

Наступного дня вона прокинулася надзвичайно рано. Радість душила її. Сьогодні вона побачиться з ним. Нарешті-таки подолані всі перепони і бажаний день настав!

Хитра Фрося одразу ж помітила різку зміну в настрої господині й ту ж мить прийшла до безапеляційного висновку, що в пані є якийсь коханець, найпевніше — Рудковський. Недарма ж вона обрала його собі за секретаря і вигадалася цього комісію.

Довше, ніж звичайно, просиділа цього разу Розалія перед дзеркалом, перемінила кілька суконь, кілька зачісок і, витративши загалом годин зо три на свій туалет, вийшла нарешті в їдальню чарівніша, ніж коли б то не було.

. В їдальні давно вже сидів пан маршалок, пригнічений, прибитий останньою звісткою.

Розалія весело впурхнула до кімнати, ласкаво привіталася з чоловіком і сіла на своє місце. Та не встигла вона/налити собі чашку кави, як рука її, що держала кофейник, нараз спинилася.

— їдуть? — промовила вона з неприхованою досадою.

— їдуть, — підтвердив, жахаючись, маршалок і прислухався до гуркоту, що

наближався.— О матко свента, рятуй нас, грішних!

— Еге ж, від настирливих гостей! — злобно процідила крізь зуби Розалія.

— Але, любко моя, зайвий гість тепер не обтяжить...

— Особливо пан Янчевський!

— Що ж, золотко моє, ти ж не будеш заперечувати того, що він найзвитяжніший і найодважніший з-поміж нашої шляхти?

— І що Кармелюк ганяється за ним, як кіт за мишею?

Ця фраза, яку красуня промовдла щонайхолоднішим тоном, страшенно збентежила нещасного маршалка.

— Єзус-Марія, то правда! — пробурмотів він розгублено.— Але як же ти сама, душко, не була проти того, щоб він оселився в нас у домі?

— Атож, коли я була певна в тому, що він зразу ж накриє розбійника. Та коли я побачила, що не він за гайдамакою, а гайдамака за ним ганяється, як мисливець за зайцем, тоді я зразу ж до нього перемінилась, і чоловік мій, сподіваюся, міг це помітити.

— Ох-ох! Так, так! — Маршалок закивав головою й кілька разів у одчаї розвів руками.— Та що ж тепер діяти? Що діяти?

— Звичайно, нічого грубого... Хоч би ми й самі ризикували життям — вигонити з дому приятеля не можна. Але заспокойся, звірся у всьому на мене,— додала вона лагідніше, побоюючись, щоб наляканий маршалок не вжив яких-небудь занадто різких заходів.— Тебе я тільки прошу про одне: не запрошуй його більше до нас,— все інше я влаштую сама.

— І прекрасно, моє золото, роби, як знаєш. Та ох,— маршалок знову сплеснув руками й закрутив головою,— як це мені не спало на думку раніше!

В цей час шум екіпажа наблизився й почувся вже коло самого вікна.

— Та глянь же — хто це? — звернулася Розалія до чоловіка, і тому що пан маршалок нерішуче оглянувся кругом, шукаючи очима лакея, то вона додала з зневажливою посмішкою: — Чи ви, бува, не гадаєте, що то сам Кармелюк підкотив серед білого дня до нашого ганку?

Присоромлений маршалок підвівся з місця, і в той же час двері розчинилися...

— Та це наш дорогий пан Рудковський, Розюню! — радісно вирвалось у нього, і він рушив, сяючи весь, назустріч гостеві.

Але чоловікова радість просто розлютила Розалію: в цю хвилину настирливий зальотник був ще більше їй небажаний, аніж Янчевський. Вона з досадою відштовхнула чашку, що стояла перед нею, але мереживо рукава зачепилося за її вушко, чашка полетіла на підлогу, і кава залила широкою чорною смугою білосніжний пеньюар пані.

— Sancta Maria! 57 Я став причиною такої неприємної події! — скрикнув Рудковський, підбігаючи до Розалії.

— Нічого, пусте! — силувано усміхнулася вона й кинула злий погляд у бік лакея, що збирав черепки.— За народними прикметами, це на добро.

Рудковський шанобливо підніс руку красуні до губів і промовив зітхаючи:

— На жаль, цього разу я не можу служити доказом слухності народної мудрості.

— Знову щось? Нові витівки Кармелюка? — скрикнув маршалок.

— О так! Біда, кажуть, не приходить одна. Вельможне панство, напевне, вже чуло про жахливу пригоду з нашим дорогим паном суддею? Нині ж...

— Нове пограбування?!

— Ні, дякувати святій панні, поки що нічого, але можна побоюватися чогось гіршого.

— Що ж таке? — скрикнула в свою чергу й Розалія, вкрай стурбована повідомленням Рудковського.

— А от, проше панство, до чого дійшло зухвальство того гайдамаки; проїжджаю через село Кути й бачу: на воротях корчмй прибитий папір. Злізаю з брички, поспішаю, думаю, що це якесь оповіщення від пана маршалка або від комісара, що ж панство думає? Га? — Рудковський навіть на мить зупинився й перевів свій погляд з Розалії на маршалка. — То оповістка від Кармелюка!

— Від Кармелюка? — скрикнули разом і пан маршалок, і його дружина.

— Так, від Кармелюка! Тільки подумайте, як знахабнів шельма! Цим своїм універсалом він оголошує членам комісії, що всіх їх чекає в' найближчому майбутньому смертна кара, і не тільки їх, а кожного, хто б захотів посісти місце комісара й судити жорстоко й несправедливо селян або його розбишак. І, крім того, називаючи суддів і комісарів кровопивцями та зрадниками, він закликає всіх хлопів повставати й поспішати до нього, щоб урятувати батьківщину від "хижих вовків".

— Нечувано! — випалив з обуренням маршалок. — Хто ж дозволив розклеювати ці листи?!

— Очевидно, він по дозвіл ні до кого не звертався, але напевне в нього в кожному селі є своя рука. Коли я при-тяг жида за бороду й показав йому, що в нього висить на воротях, то парх пополотнів і запрягся торою, що вночі ще виходив за ворота й нічого не бачив. Отже, це вранці або на світанку наклеїв якийсь доброволець. Само собою зрозуміло, я зірвав проклятий лист і потоптав ногами; але що ж панство думає? Не встиг я доїхати до Млинів, дивлюся — коло фігури біліє щось. Під'їжджаю: такий самий лист. А, сто тисяч дяблів, щепрашам, пані, та в нього ціла канцелярія, і, правду кажу, я не здивуюся, коли сьогодні ж побачу такий лист у вельможного пана в салоні.

Маршалок мимохіть глянув у бік зали, частину якої видно було крізь одчинені до їдальні двері.

— Та річ не в цих паперах, — провадив Рудковський, — а в тому, що раз гайдамака обіцяє, то він уже те й виконає.

— О, виконає, виконає!!! — з жахом скрикнув марш*лок. — Але треба ж щось діяти! Викликати військо... Москалів... Я ладен сам скакати до Києва.

— Заспокойтеся, пане маршалку, — перебив його з таємничою урочистістю Рудковський. — Дещо вже зроблено.

— Як, спіймали? Схопили? — мимоволі вирвалося в Розалії. Вона підвелася з місця, й обличчя їй зашарілося.

— Ще не схопили, моя крулево, але вже слід лисиці відкрито.

— Не може бути!

— Моя иайясиіша пані презусова, я сам собі запрягся, що розізнаю, де переховується ненависний пес, і...— і Рудковський оглянувся кругом і, побачивши, що в кімнаті немає нікого стороннього, додав тихо: — Я вистежив лігвище. Але пані презусова, здається, невдоволена з мого повідомлення?..— додав він, здивовано вдивляючись у схвильоване обличчя красуні, на якому проступав скоріше гнів; аніж радість.

— Навпаки, навпаки,— поспішила усміхнутися Розалія.— Пан секретар мій по справедливості заслуговує найпишні-шої нагороди. Але все це так несподівано... так важливо... треба обдумати все... вирішити!..

— О пані, нема чого турбуватися. Цього разу сама фортуна з'явилася прикрасити вінком слави чоло нашої божественної презусової. Москалі стоять уже в Літині, завтра прийде підмога; виписано, крім того, ще новий полк із Кам'янця... Я скачу негайно до Літина, беру з собою...

— На бога, пане секретарю, це ж зовсім міняє наш план! — перебила його Розалія й, схаменувшись, додала з принадливою усмішкою: — А втім, ми зараз це все обміркуємо... Я тільки попрошу пана до себе.

— Цілую ручки! — вклонився Рудковський.

Розалія ще раз чарівливо всміхнулася й зникла у залі; та тільки вона вийшла за двері, усмішка зразу ж злетіла з її обличчя, вона нервово закусил губу й нахмурила брови.

Повідомлення Рудковського раптом унесло страшенний і несподіваний розлад у всі її плани. Лігвище Кармелюка відкрито. Хто б міг подумати, що цей хлопчисько зумів виконати таке доручення? Ще добре, що він заїхав сюди, а то ж міг податися просто до Літина, захопити з собою військо. й тоді — край усьому... Треба все це обміркувати, запобігти, затримати Рудковського, відмовити... або спрямувати в інший бік...

Розалія ввійшла до свого будуара і хотіла зачинити двері, коли почула за собою голос чоловіка:

— Два слова, мій ангеле, два слова!

Вона оглянулася; пан маршалок, схвильований і задиханий, квапливо підходив до дверей будуара.

— Вам чого треба? — Розалія змряла чоловіка недобрим і холодним поглядом.

— Два слова, мій ангеле, два слова! — Маршалок увійшов до будуара й причинив за собою двері.— Але ти розгнівана?

— Здається, в такий час важко радіти...

— О так, так! — маршалок закивав головою.— Але, золотко моє, з цього приводу я й зайшов поговорити з тобою... Я хочу, я повинен звільнити тебе від цієї тривоги.

Розалія хутко обернулася до чоловіка і втопила в нього повний неприязні, холодний погляд.

— Що там ще? — промовила вона презирливо, майже не розтуляючи губів.

— Бачиш, моє золото...— почав маршалок, мимоволі збиваючись і ніяковіючи під крижаним поглядом красуні,— ти знаєш, що твоє життя для мене дорожче за все на світі.— Він узяв її тонку руку й підніс був до губів, але Розалія швидко висмикнула руку й промовила одривчасто:

— Далі!

— І тому що твоє життя для мене дорожче за все, то не можу ж я наражати його на всілякі випадковості й тому пропоную тобі негайно ж переїхати до Києва або й до Варшави.

— Що-о? — протягла, випроставшись, Розалія.

— До Києва або й до Варшави,—ще раз мовив маршалок.

— Ніколи! Чуєте, ніколи! — скрикнула Розалія й гнівно тупнула ногою.

— Але, крулево моя...

— Ні слова про це! Пан може їхати куди завгодно, я ж зостануся тут.

— Яскулечко моя, ти знаєш, кожна твоя примха — закон для мене, але ж ти чула, що казав Рудковський, і після цього ще хочеш зостатися тут? Чого? Для чого?

— Ха-ха-ха! — вибухла Розалія нещирим сміхом.— От саме тому, що почула те, що казав Рудковський, я й вирішила зостатися тут,.

— Але...— почав був маршалок і, не тямлячи нічого, розвів руками.

— Кому загрожує Кармелюк? — тим часом гаряче говорила Розалія.-1-Комісарам, усім тим, хто намірється зайняти їхні місця, і суворим суддям. На щастя, мій любий, ти не входив, не входив і, сподіваюся, не входитимеш до складу тієї дурної комісії.

— Воронь боже! — маршалок махнув рукою.

— Ну от, таким чином, застаючися тут, ми будемо в цілковитій безпеці, бо раз Кармелюк пообіцяв. винищити всіх комісарів, то він або попаде в кайдани, або виконає свою обіцянку.

— Так, так, золото моє, але...

— Ніяких "але"! Вирядитися зараз у дорогу—це справжнє божевілья: в лісі, по корчмах, на проїжджих дорогах — ось де чигає й хапає подорожніх Кармелюк, дома ж ми будемо в цілковитій безпеці.

— Може статися, може статися... Але ти... я гадаю... тепер уже облишиш свою вигадку?

Маршалок промовив останню" фразу найукрадливішим голосом і благально глянув на Розалію.

LXXIV

— О серце моє,— усміхнулася вже милостиво Розалія.— Моя вигадка — це жарт, про неї Кармелюк нічого й не знає, але щоб тебе заспокоїти, я навіть можу пообіцяти облишити її.

— Тисячу разів дякую тобі, моя найпишніша квітко! — І зворушений маршалок ухопив обома руками руку красуні й припав до неї гарячими жирними губами.

— Якщо тобі дороге моє життя, то мені твоє, мій скаврон-ку, дорожче за все на світі,— ніжно мовила Розалія,— і я думаю тільки про те, як би убезпечити тебе. Звірся

вже в усьому на мене й будь спокійний... Треба тільки дати деякі пільги хлопам, щоб задобрити бидло, та менше закликати до себе панів і комісарів, і, запевняю тебе, ми спокійно спостерігатимем за тим, хто кого скоріше накриє — комісари Кармелюка чи Кармелюк їх.

Розалія нахилилася до чоловіка й ніжно поцілувала його в чоло.

Від тіакої несподіваної ласки маршалок зовсім розтанув.

— Ангеле мій! Богине моя! Та ти ж світ мені відкрила,— палко промовив він, притягаючи до себе дружину.

— Ну, досить, досить,— жартівливо відсторонила його Розалія.— Піди ж і пошли до мене того дурня.

Розмова Розалії з Рудковським закінчилася так само гаразд. Кілька усмішок, млосних поглядів — і красуні пощастило остаточно переконати свого юного й палкого прихильника в тому, що оголосити зараз про своє відкриття — це означало б тільки прислужитися Янчевському: безсумнівно, він стане на чолі війська і всю славу перейме собі, а вони назавжди зостануться в тіні.

— Так,— казала далі Розалія, помітивши, що її міркування зачепили Рудковського,— славні подвиги мого секретаря перехопить той, проти котрого ми й затіяли з паном кампанію.

— О моя крулево, спасибі за ласку! — задихнувся від солодкого хвилювання секретар. ^

— Ми ліпше зробимо ось що,— заохотила Розалія захоплення свого секретаря чарівливою усмішкою, котрої багато обіцяла: — дамо Янчевському можливість розшукувати з москалями розбійника по лісах і болотах, і коли вони повернуться ні з чим або потраплять до рук Кармелюка, тоді ми вже самі з любим паном накриємо вепря найхитрішим способом...

— Досконале! Мені це й па думку пе спадало, але високий розум моєї володарки...

— Пан же ще нікому не відкрив точно маршруту? — перебила Рудковського Розалія,

— Точно ні,— Рудковський трошки почервонів,— а так взагалі... що знаю й проведу... ось чому й не знаю, як мені виплутатися в такому випадку з цього неприємного становища?

— Нічого немає простішого! Не їхати до Літина, і все! Я, володарка панова, затримую свого підданця й посилаю... Ага, ось думка! Нехай пан негайно поїде до пана Пігловського: треба ж сповістити нашого приятеля про небезпеку, яка йому загрожує.

— Дуже добре! — радо погодився Рудковський.

— То нехай же мій вірний друг поспішить, щоб нас не випередив суперник. Від Пігловського ж пан залетить на деньок до пана Бойка, а потім повернеться до мене, і ми зі славою завершим діло, яке, викличе захоплення всієї Польщі!

— Лечу на крилах бурі! — скрикнув Рудковський і, пристрасно припавши до ручки красуні, майже вибіг з кімнати.

Вже сонце хилилося до заходу, коли нарешті Розалія виїхала з двору на своєму

чудовому скакуні.

Благородна тварина гордо виступала під сідлом красуні, зрідка здригаючись своєю тонкою, атласною шкірою. Легкий дроз пробігав часом і по тілу чарівної вершниці. Радість, нетерпіння, невпевненість підіймали в її серці незвичайне хвилювання.

Виїхавши з двору, Розалія попустила повід коневі, й кінь полетів стрілою по широкій і рівній дорозі. Красуня глибоко зітхнула й, коли село зникло з очей, пустила коня учвал.

Вітер підхопив вуаль і шлейф її амазонки, настовбурчив гриву коня й обвіяв прохолодним диханням розгорячіле обличчя красуні. Очі її палали одвагою й щастям, груди високо підіймалися,— здавалося, ця шалена скачка давала вихід бурхливому хвилюванню, що розпирало її груди.

Тал\$, за спиною, в позолоченому палаці, залишився в неї старий/ осоружний чоловік, настирливий коханець, рій нестерпних залицяльників, брехня, прикидання, обман,— тут же ждав її красунь, герой і сміливець, яких що не знали донині. Тут ждала її, можливо, любов дика, вільна, чужа світській брехні й світським пристойностям, могутня, велична й прекрасна, як любов усієї природи, що творить світ. Все для цієї любові! Все, що є в неї цінного: ім'я, становище... Тільки раз поринути в океан пристрастей без думки про майбутнє, про минуле,— а тоді хоч і кінець!

На саму тільки думку про можливість такої любові Розалія відчувала, що якийсь туман оповиває їй голову і кожна жилка в її тілі наливається вогняним струменем.

Та щоб досягти цієї любові, треба доредусім приховати свої почуття, скорити його, напоїти тим же безумством, яке тепер оволоділо нею! Розалія смикнула коня за повід і звернула на вузький путівець, в кінці якого чорнів довгою смугою ліс. Хвилин через двадцять вона обминула фігуру й звернула на вузьку стежку.

Їй здалося раптом, що на узліссі хтось виглянув і зник, а потім і в просіці немовби хтось перебіг дорогу.

Сумнів закрався в душу красуні, але вона все-таки направила свого коня в саму гущину й незабаром побачила яр, про який згадувалося в записці. По той бік яру, серед дерев, справді виднілася якась купа,—спершу її можна було прийняти тільки за купу хмизу й перегнило!' соломи. . .

У шукачки пригод серце закалатало; вона оглянулася навкруги, роздумуючи, чи не повернути їй назад коня, й нараз побачила ставного козака, який підходив до неї. То був не Кармелюк.

Розалія злякалася. "А що, коли це засідка?" — нараз мигнуло їй у голові, і рука її мимоволі потягла повід, але козак* помітивши це, поспішив підійти до неї.

— Нехай вельможна пані злізе з коня і йде за мною,— промовив він хоч і ввічливо, але тоном, що не припускав заперечень.

Якусь хвилину Розалія вагалася, та іншої ради в цьому становищі не було: козак був озброєний з голови до ніг. І вона, подолавши внутрішній трепет, сперлася на плече невідомого провідника й легко зіскочила з коня.

Козак свиснув, на посвист вискочив другий лісовий житель і взяв коня за вуздечку,

а провідник знову звернувся до Розалії:

— Нехай вельможна пані дозволить узяти її за руку: узвіз дуже крутий.

Розалія мовчки простягла руку, й вони почали спускатися.

Кілька разів вона зупинялася; рука її неслухняно дрижала; до хвилювання, яке охопило її* долучився тепер неабиякий страх: ну що, коли цей розбійник перехопив її листа до Кармелюка й тепер тягне в яр, щоб порішити? Тут же ні крику, ні благань її не почує ніхто!

Розалія переступала автоматично; вона відчувала, що з кожним кроком ноги її стають важчі, неслухняніші, а в грудях усе холоднішає.

Зійшовши на дно яру, провідник повернув праворуч, під навислий камінь, де вже згуск холодний присмерк.

— Куди ми йдемо? — спитала Розалія й не впізнала свого голосу, такий він був глухий і розбитий.

Замість відповіді провідник гукнув пугачем. І чуйна луна відгукнулася тричі в яру.

— На бога...— почала була знову Розалія, але голос її урвався.

Провідник повів її далі; проминули камінь,—стало світліше. Вони вийшли на ледь помітну стежку й почали підійматися нагору. Розалії трохи одлягло від серця, вона підвела нарешті очі й побачила ступнів за десять на схилі яру знайому постать... Так, вона не помилилася, серце їй підказало — то був Кармелюк.

З легким криком рвонулася вона від провідника й мало не впала.

— Що з пані? На бога! — злякано промовив Кармелюк і, підскочивши до Розалії, обережно підтримав її за стан.

— Нічого, я сподівалася зустріти тільки тебе,— вона кинула злий погляд на провідника, та його вже не було,— ніби він провалився крізь землю.

— Потрібна обережність.

— Виходить, пан не вірить мені?

— Чи можу я не вірити після того, що пані зробила для мене? — з щирим теплом промовив Кармелюк і шанобливо поцілував ручку красуні.

— Проте я ж зважилася приїхати сюди сама до страшного розбійника, почувши ім'я котрого, блідне кожен... Сама...

— Присягаюся пані, що цьому розбійникові кожна волосинка на голові твоїй — святиня, і скоріше б я одрубав собі руку, аніж дозволив би собі чи комусь іншому тебе образити. .

Та ці вдячні слова Кармелюкові викликали якусь глуху досаду в серці Розалії, проте вона не виявила її, а відповіла з задушевною простотою: *

— Вірю. Але чому ж ти взяв із собою варту й не повірив мені?

— Не тобі, папі. Тобі я вірю, як самому собі, але за тобою могли стежити, могли послати погоню...

— Так, твоя правда,— перебила Кармелюка Розалія й, спершись на його руку, почала йти з ним угору по більш спадистій стежці.

Недалеко від вершини яру Розалія побачила землянку, котра здалася їй з того боку

купою хмизу. Кармелюк увійшов у хату, мов у йму, і спустив туди ж на руках пані Розалію. Вона перейшла хату й сіла на лаві, показавши Кармелюкові місце коло себе.

* — Фу, змучилась я,— зітхнула вона вільніше й після невеликої паузи провадила далі: — З великими труднощами я вирвалася із замку, і коли б не крайня потреба побачити пана, в мене не вистачило б сили перебороти всі ці перепони. Я приїхала сюдц, щоб попередити тебе про небезпеку.

— Пані! — Кармелюк нахилився й поцілував рукав Розалії.

— Про небезпеку серйозну. Чи знаєш, що до Літина вже викликано військо й що новий-полк іде ще з Кам'янця?

— Знаю.

— Але чи знаєш ти, що панам уже відоме місце твоєї стоянки?

— Ні, цього не може бути!* — швидко промовив Кармелюк.

— Але це так. Рудковський,— ти, може, ще не знаєш такого шляхтича,— заприсягся відбити в Янчевського славу і впіймати тебе; і от він розізнав, де ти.

Розалія назвала урочище і всі прикмети нового табору Кармелюкового, про які казав їй Рудковський.

— Прокляття! Як же він довідався? Хто виказав?! Виходить, завівся в мене новий шпигун! — Кармелюк схопився з місця й спинився перед Розалією. Обличчя його палало від шаленого гніву.

— Не знаю,— обережно сказала Розалія,— він згадував про якусь жінку... У тебе є в таборі жінка?

— Є,— глухо відповів Кармелюк і схвилюваний пройшовся по хаті. Йому нараз пригадалися Улянині погрози. Обличчя його спохмурніло: погрожувала...—Але пі, ні, иа це вона не піде! — схаменувся він зараз же й, спинившись перед Розалією, додав рішуче: — Ні, пані, вона по викаже нас ніколи.

Розалія уважно стежила за Кармелюком: ні один рух його не випав з-під її уваги, і в глухому голосі, яким заговорив Кармелюк про Уляну, і в похмурому виразі його обличчя, і навіть у тій фразі, котру він промовив, вона відчула невловне, невиразне, що Кармелюк уже не так любить Уляну, як запевняє Зеленський.

— Рудковський хитрий, як лисиця, ця жінка могла проговоритися.

— Ніколи! Вона не з таких, вона сама обдурить усякого! — палко заперечив Кармелюк.

— Могла бути інша. Міг хтось із твоїх хлопців виляпати жінці.

— Довідаюся. Розізнаю! І пожалкує він, що мати народила його на світ! — крикнув Кармелюк і страшно блиснув очима,

— Але це потім: покарати завжди встигнеш; передусім переміни місце: небезпека велика,— з щирим хвилюванням заговорила Розалія,— мені коштувало багато зусиль відмовити Рудковського, щоб не кинувся з військом негайно туди; якщо не ти, то всі товариші твої були б уже оточені.

— Так, так! — Кармелюк, хвилюючись, розкошлав свого чуба.— Але, пані, ангеле мій охоронцю, крулево моя! Чим, коли, як віддячу я тобі? — промовив він палко й,

ставши перед Розалією навколiшки, гаряче стиснув її руку.

Від цього потиску кров спалахнула в жилах Розалії.

— Навіщо дякувати? — промовила вона тремтячим голосом.— Коли птах, посаджений у золоту клітку, бачить мисливця, котрий підстерігає вільного орла, скажи, що повинен він робити? Якщо птах не втратив ще голосу в своїй золотій неволі, він закричить йому: "Брате, рятуйся! Лети на волю!"

— Так, пані...

— Я допомагаю тим, хто споріднений з моєю душею, хто може впитися тією волею, котра неприступна мені, безсилій жінці, хто стоїть за свободу й правду і карає панське насильство...

—* Святий боже, чи міг я думати?

— Чи міг ти думати,—з гіркою усмішкою сказала Розалія,— що бідна дівчина, яку купив старий, осоружний багач, поважатиме силу грошей, що юне серце, яке прагне любові й ласки, шануватиме жорстоке право одних глумитися з інших?.. О, ти цього не міг думати, бо ти не знав мого життя. Але...— Розалія придушила вдаване зітхання й закінчила, схиливши голівку сумним, гравійним рухом,— нащо говорити про це. Я — пані, отже — ворог тобі.

— Навіщо ти говориш так, пані? Я ворог тих, котрі душать і пригнічують моїх братів, але я друг чесних панів. Тобі я до сього часу був вірним рабом, але тепер дозволь мені вважати себе твоїм захисником!

Кармелюк, хвилюючись, пройшовся по хаті. Розалія глянула йому вслід, і в глибині її прекрасних очей на мить спалахнула осяйна радість.

"Ключе, ключе!" — іскрою пронеслося в голові, але вона ту ж мить схилила голівку і втупила у вікно сумний, задумливий погляд; вона не дивилася, але відчувала, що Кармелюк дивиться на неї, і хвилювання й радість, зрозумілі жінці й полководцеві, так стисли її серце, що навіть сльози виступили в неї на очах.

Кармелюк підійшов і, спинившись перед нею, заговорив схвильованим голосом:

— Прости лісового козака за просте слово, але почуваю я, пані, що ти нещасна... Я мушу... Я хочу допомогти тобі... Скажи, хто ворог твій? Нехай він хоч і вище хмар небесних, я дістану його!

Ці слова були промовлені без найменшого вихвалання, твердим, спокійним голосом, самий тон якого давав відчуття, що слово це не простий звук: перед Розалією стояв сдравж-ній герой з залізною волею, серце якого не відає страху...

Темні тіні падали на обличчя й на постать Кармелюк^ і накладали на його образ ще суворіші, ще строгіші риси.

Такого мужчини Розалія ще ніколи не зустрічала серед своїх знайомих, і серце її затріпотіло, з глибини душі піднялася гаряча хвиля й залила її груди.

"В тобі моє щастя й горе!" — хотілося їй крикнути і кинутися на шию Кармелюкові.

Але вона стримала йебе й, звівши очі, окинула його, мов осіннім променем сонця, глибоким, сумним поглядом і промовила тихо:

і— Що говорити про мене?

— Не віриш мені, пані? — в голосі Кармелюка прозвучала нотка образи, нетерпіння й жадоба істини.

Розалія мимоволі усміхнулася сама собі. "А ти вже зацікавився, ти хочеш знати істину?.. Та ні, нехай образ мій залишиться в твоїй уяві прикритий флером таємниці. Таємниця надить, пече і дражнить. Ти повертатимешся думкою до мене і згадуватимеш, і зважуватимеш кожне моє слово.

— Тобі не вірю? — прошепотіла вона.— Чи може лапка ще більше вірити чоловікові? Та тепер не час... потім... Тяжко... Та коли б ти й вирвав з моїх грудей моє горе, хіба ти можеш засліпити мої омі, примусити замовкнути мій слух? Де знайти таку країну, щоб очі не бачили горя, а вуха не чули стогону? Втекти від усіх... але...— Розалія махнула рукою,— потім... Сядь тут...— вона показала Кармелюкові місце коло себе,— поговоримо про тебе.

Кармелюк мовчки сів. Вся ця сцена приголомшила й схвилювала його. їдучи сюди, він був певен у тому, що виконує забаганку романічної красуні, котрій він вдячний, і нараз — ні слова про любов, жодного кокетливого жесту! Вдруге рятує його, говорить про пригнічення панське, обличчя її сумне,— вона нещасна.

LXXV

Кармелюк глянув на Розалію й зустрівся з сумним поглядом красуні.

— Тепер ти знаєш, що сховище твоє відкрите,—казала вона далі,— днів шість я ще можу стримувати Рудковського від нападу, але довше залишатися там небезпечно. Ти переміниш місце?

— Неодмінно.

— Так, але це усуває тільки одну небезпеку, а вони ростуть з кожним днем. Я навмисне взяла участь у комісії, щоби знати кожної хвилини, що й де затівається проти тебе. Вороги твої сильні... з кожним днем прибуває військо... небезпека зростає... Я боюся за кожний твій день.

— Ех, пані, мій ангеле-охоронцю! — зітхнув зворушений Кармелюк,— від долі не втечеш. А що ти, пані, жалієш мене, то це мені ще більше крає серце,— пожалій краще себе, а мене,— він махнув рукою,— пожаліє й обніме віршовка.

— Не кажи так! — скрикнула Розалія.— Я не допущу цього!

Кармелюк мовчки підніс руку Розалії до своїх уст. Цього разу поцілунок його був уже не такий шанобливий, а палкіший.

— Нам треба бачитися частіше,— збуджено мовила Розалія.— Я повинна сповіщати тебе про все, але як? Куди? Ні, ні! — немов спинила вона його і злегка доторкнулася до його руки.—Я не хочу, щоб ти казав мені, де ти будеш, але покажи мені спосіб, як сповіщати тебе, коли й куди?

— Якби я сам знав, де я буду завтра, то сказав би тобі зараз, пані, ангеле-охоронцю мій. Але ось що! Коли вже така ласка твоя, пані, то пиши мені й залишай записку там же, в дубі, а я залишу тут поблизу одного вірного чоловіка, а може, й двох, їх сповіщатиму щоразу — куди йду, а вони сповіщатимуть мене...

— Гаразд... Але ще одне...— Розалія затнулася й додала тихо, немов переборюючи

страшенну ніяковість,— пообіцяй мені одне...

— Все, що ти скажеш! — палко скрикнув Кармелюк.

— Бережи себе!

— Пані!

— А тепер прощай.

Розалія вирвала свою руку з рук Кармелюка й підвелася з місця.

— Як? Уже?

— Смеркло... За мною можуть кинутися, пошлють розшукувати.

— Ще хвилинку! — В голосі Кармелюка почулося щире бажання.

— Не можна... До іншого разу.

— Так от що, виконай, пані, й моє прохання: якщо станеться щось з тобою — нещастя, горе,— якщо тобі потрібне буде життя вірної людини — поклич мене! Пообіцяй!

— Спасибі! — Розалія простягла Кармелюкові руку, він припав до запашної ручки ще раз довгим, гарячим поцілунком. По руці Розалії немов пробігли вогненні змійки і вп'ялися в саму глибину її серця.

Вона хапливо одсмикнула свою руку й вийшла з хати, за нею попростував і Кармелюк.

На дворі вже стемніло, яр чорнів, а глибина його зовсім ховалася в розстеленій по дну його темряві.

Розалія спантеличено зупинилася над чорною прірвою.

— Боже, як темно! Я нічого не бачу... Дай мені руку! — промовила вона несміливо.

— Нехай пані дозволить мені краще взяти її на руки: тут щохвилини можна зірватися.

— Але, може, тут можна обійти десь далі? — мовила нерішуче Розалія.

— Яр перетинає весь ліс, я ж перенесу тебе, пані, за одну мить.

Красуня зніяковіло нахилила голову, Кармелюк узяв її на руки й почав швидко спускатися вниз.

Дужа рука його міцно держала Розалію, його чуб приторкався до її вушка, поривчасте гаряче дихання обвівало обличчя.

Довкола було тихо, безгомінно. Крізь верхів'ття дерев просвічувало тільки бліде небо.

Вони хутко спускалися в темряву, що розступалася перед ними.

Гілка куща зачепила Розалію, вона тихо скрикнула й мимоволі обхопила шию Кармелюка.

— Не бійся, пані, держися міцно,— промовив він одрив-часто і сам притиснув красуню щільніше до своїх грудей.

Мимовільний дріж пробіг по всьому тілу Розалії... Ця близькість коханого чоловіка, і темрява, і тиша, що розстелялися кругом,— п'янили її... "Чого тобі ще ждати? Він твій... Лови хвилину!" — немов шепотів їй на вухо якийсь украдливий голос. Але Розалія не піддавалася.

"Ні, ні, не це,— казала вона сама собі.— Треба його сп*янити, його скорити й довести до шаленства! Нехай він просить, і молить, і прагне її ласки,— тоді вона владарюватиме безроздільно!"

Аж ось Кармелюк дійшов до дна яру й почав хутко підійматися на протилежний бік. За кілька хвилин він вибрався па гору й обережно спустив Розалію на землю*~Труди його високо здіймалися, обличчя палало. Чи швидка хода, чи близькість чарівної жінки, яка тріпотіла в його руках, зняли в його грудях гаряче хвилювання, але кілька секунд він стояв мовчки, поривчасто дихаючи.

Нарешті йому вдалося перевести дух, і він тихо свиснув. Ту ж мить у глибині лісу почувся тріск і знайомий уже Розалії козак підвів її коня.

Кармелюк підсадив красуню в сідло й промовив глухо:

— Пані, я проведу тебе до узлісся.

— Дуже добре,— коротко відповіла Розалія.

Мовчки рушили вони лісом. Кармелюк ішов * попереду, придержуючи коня за вуздечку, Розалія похитувалась у сідлі, так само не мовлячи жодного слова. Та коли б хтось міг освітлити лісовий морок і глянути в обличчя красуні, той би побачив горду радість, яка сяяла в усіх її рисах.

Розрахунок Розалії виправдався. Коротке побачення з Кармелюком справило на нього хоч і плутане, але в усякому разі сильне враження. Ні, ні, та й усе-таки думка його поверталася до дивної красуні пані, до її не доказаних слів... Перед зором його часто поставали сумні очі красуні, що ховали в своїй глибині якусь нерозкрити таємницю; коли ж він надівав свою черкеску, то йому здавалося, що вона ще видає тонкі пахощі чарівної жінки, яка приторкалася до неї. І хоч в уяві Кармелюка все ще панував строгий і чистий образ Олесі, а в голову закрадалася не раз підозра: чи не мають часом наміру піймати його за допомогою хитрої й гарної добродійки, та в усякому разі, коли одержав від Розалії другу записку з запрошенням з'явитися, то Кармелюк з задоволенням поспішив на поклик.

І цього разу кликала його Розалія не даром; їй справді пощастило довідатися про важливу новину: Янчевський посилав від імені всієї комісії естафету до київського генерал-губернатора з проханням ужити негайно найрішучіших заходів. Розалія дізналася, коли й яким шляхом відправлено гінця, й поспішила сповістити про це отаманові. Поводилася вона так само, як і на першому побаченні, тільки трохи тепліше. На всі запитання Кармелюкові особисто про неї відповідала ухильчиво, не розкриваючи тієї таємниці, що її окутувала, і тільки між іншим дала зрозуміти Кармелюкові, що походить вона з бідної шляхетської сім'ї, що її продали проти волі старому маршалкові, котрого вона не любить і зневажає від усієї душі, що єдина мета її життя — допомагати Кармелюкові й помститися... На кому? Красуня цього не договорювала. Перед прощанням Розалія запропонувала Кармелюкові з огляду на швидкий розвиток подій, котрі можуть мати для їхнього діла фатальне значення, не чекати одне від одного записок, а приїжджати через кожні три дні в призначений час на те ж саме місце для спільного обмірковування дальших заходів..

— Мене можуть затримати,— закінчила вона,— але ти чекай мене тут! Якщо ж я не спроможна буду того дня й на хвилинку вирватися з дому або коли довідаюсь про щось страшенно важливе раніше, то вкину в йуб записку, а твій чоловік нехай частіше навідується до нього; але боронь боже, щоб хтось не помітив його!

Кармелюк з великим задоволенням погодився на все. Розпрощався він з Розалією, ще більше зацікавлений і зачарований красунею; але розум його все ще не піддавався чарам звабливби жінки.

— Та чи не хитрує жінка, щоб заплутати мене й переда^

т

ти до рук панів? — казав він собі раз у раз, не відаючи, в чому знайти розгадку поведінки красуні. Та наступного ж дня йому довелося переконатися в тому, що Розалія і говорила, і діяла щиро: він послав своїх хлопців засісти на вказаній дорозі, і справді гінця, про якого казала Розалія, схопили, і коли Кармелюк прочитав одібрані в нього папери, то зрозумів, яке вони мали для нього значення. Цей факт остаточно переконав його в тому, що пані говорить і діє щиро. Новий благородний образ сумовитої красуні зовсім затьмарив собою кокетку, з якою він зустрівся три роки тому в домі маршалка; що ж до скарг селян па жорстоке поводження папа й пані, скарг, що спонукали Кармелюка вчинити напад на дім маршалка, то спогад про них якось зовсім розтанув серед сили-силенної подібних нарікань.

"Вона недоговорює чогось. Але хто вона? Може, теж колишня хлопка?—питав він себе.— Можливо, можливо... Може, тому й бере вона так близько до серця його долю й діло, яке він затіяв".

І тому що побачення з красунею, крім сердечного інтересу, мали для нього й істотне значення, бо давали можливість одержувати найточніші відомості про заходи панів, то Кармелюк з нетерпінням чекав призначеного для побачення дня.

Стан справ йому тепер сприяв.

Зараз же після першої зустрічі Кармелюк залишив табір, щоб ужахнути своїм страшним судом усіх комісарів; він розподілив ватагу на кілька дрібних загонів, котрі й порозсилав у різні місця; з одним із загонів відправилися Уляна й Дмитро. Сам же отаман мав поспішати до Пігловського, з яким він давно вже хотів поквитатися; але, перечитавши перехоплені листи, підписані головою Янчевським і секретарем комісії Лепинським, він зразу ж перемінив свій намір.

Лепинський славився на всю округу страшним, жорстоким поводженням з селянами, і, побачивши його підпис, Кармелюк одразу ж прийшов до щасливої думки...

Другим своїм побаченням з Кармелюком Розалія залилася ще більш задоволена, ніж першим: не було сумніву, що Кармелюк почав піддаватися її чарам, але... це досадне "але" не виходило їй з голови.

Чому він тримає себе з нею так далеко й політично? Боїться образити? Пусте! Можна говорити про любов і не ображаючи жінки,— справжня пристрасть не може мовчати. Ні, між ним і нею все-таки стоїть ненависна суперниця. Щоправда, видно, що Кармелюк уже не так любить Уляну, як про те казав Зеленський. Та все-таки свідомість

того, що та жінка застається там, з ним... щодня, щогодини мучила шукачку пригод...

Поки та змія буде там, їй, Розалії, не пощастить цілком заволодіти Кармелюком. Жінка може ошукати всякого чоловіка, але жінка жінку не одуристь ніколи! Та біла тигриця догадається, коли ще не догадалася досі, що Кармелюк їздить на побачення до жінки, і тоді — хто знає, чим закінчиться вся ця історія? Ні, треба якнайскоріше позбутися Уляни; тепер найзручніший момент! Кармелюк знає, що вона, Розалія, навмисне заради нього взяла нібито участь у комісії, і якщо Уляну вловлять, він ні в якому разі не запідозрить її в цьому. А так, коли не стане тієї лиходійки, вона цілком оволодіє ним; є для його душі славний вихід... він може стати героєм, проводирем нового, шляхетського повстання⁶⁰. Слава, гроші, шляхетство — все це прийде само собою.

Все це обдумувала Розалія, солодко потягаючись на козет-ці в своєму будуарі й переживаючи дражливі враження від останньої зустрічі.

Сьогодні вона побачиться з Кармелюком,— усі перепони вона заздалегідь усунула: Рудковський примчав учора, але вона відрядила його ще в одне місце, звідки він міг повернутися тільки післязавтра.

"У всякому разі, після повернення дурня треба вже буде взятися до роботи,— подумала Розалія, з усмішкою розглядаючи свої перлисті нігті.— Треба ж його хоч чимсь потішити, а то ж посада листоноші може й набриднути. Та не вадило б якось позбутися і Янчевського, але про нього, либонь, потурбується сам Кармелюк".

Розалія усміхнулася й, обернувшись у другий бік, відкинула голівку, примружила очі й поринула в солодкі мрії.

Мрії її були сповнені такої чарівливої сили, що вона й не чула гуркоту карети, котра підкотилася до ганку, і гамору голосів гостей, які зайшли в будинок.

Вона очутилась тільки тоді, коли в кімнату вбігла Фрося.

— Ой пані ласкава! Останній час надходить! — закричала

вона ще з порога й, підбігши до козетки, на якій напівлежала красуня, впала перед нею на коліна.— Кара божа! Нещастя! Погибель! До правди, ліпше втікати всім звідціля!... ' . ■

— Та що сталося? Встань, що ти мелеш! — здивувалася Розалія й підвелася з місця.

— Ясновельможна пані знає пана Дембицького?.. Ох! Такий слічний, гарний мужчина...

— Та що ж таке, що?..

•— Вбито! Ой матко боска, звечора, кажуть, вечеряв з усіма за столом... І пішов спати в свій кабінет, \$ вранці, коли пішли кликати його до гербати й служба відчинив двері, то побачив, Єзус-Марія, що пан Дембицький висить на вірьовці, а на шиї в нього записка: "Те саме чекає і всіх комісарів",— і підписано на ній: "Кармелюк".

— Але звідки ти це знаєш? Хто сказав тобі?

— А хіба вельможна пані не чула? Приїхав пан Бойко з панею й обома паненками та панство Пожецьких з дітьми... і ось нянька...

— Куди? До нас?

Оскаженівши від неприємної несподіванки, Розалія схопилася з кушетки й спинилася посеред кімнати.

— Авжеж, до нас! І ясновельможний пан просить пані до салону.

— Що ж це, вони гадають у нас зупинитися?

— Не знаю, пані... вони з пожитками... Я ще не встигла розпитати...

Розалія злобно прикусила губу й пройшлася по кімнаті. Нічого більш небажаного вона не могла собі навіть уявити: пані, паненки! Хіба під поглядами цих цікавих, пронизливих очей можна буде вирватися з дому? А той буде чекати, може, вже чекає!

Та міркувати не була коли. Розалія підійшла до дзеркала, глянула на своє розгніване, почервоніле обличчя, поправила зачіску, припудрила щічки й з найчарівливішою усмішкою вийшла до вітальні.

У вітальні вже зібралося все товариство. Гладкий пан Бойко з своєю найдорожчою половиною, яка мало чим поступалася перед ним, і з двома дівцями, котрі дуже скидалися на довгов'язих гусок. Вони були вже на порі, але, незважаючи на це, сукні їхні не сягали довжиною своєю підлоги, а ніжні білі косинок, перехрещені на грудях і зав'язані ззаду пишними бантами, мали ще більше підкреслювати юну "незайманість" білявих гусок; вони були надзвичайно подібні одна до одної: світле волосся негарного тьмяного кольору спускалося фестонами на вуха обох паненок і закручувалося по обох боках їхніх голів на високі гребені; опуклі сірі очі з однаковою нетямучістю дивилися на світ божий, і довгі носи їхні надзвичайно схожі були один на один. Паненки вставали й говорили завжди разом, і коли одна казала: "Ах!", друга ту ж мить спішила скрикнути: "Ох!"

Крім родини Бойків у салоні сиділи ще молода пані По-жецька та її чоловік.

— Нестети 58, ми потурбували нашу дорогу пані Роза-лію! — мовила начальниця роду Бойків, підводячись з місця назустріч Розалії.

— Навпаки, навпаки, я не спочиваю ніколи по обіді! — привітно відповіла Розалія, цілуючись з обома дочками.

Кавалери поцілували ручку красуні, а паненки з легеньким писком захвату поцілували красуню в плече.

— Але яка щаслива нагода привела до нас у дім дорогих гостей?

— О пані дорога, нещастя, про яке навіть згадати страшно! — скрикнула пані Бойко, закотивши під лоба очі, і в ту ж хвилину обидві паненки повиймали серпанкові хусточки й притулили їх до очей.

Всі гості одразу, перебиваючи одне одного, заговорили про вбивство Дембицького.

З удаваним жахом слухала Розалія цю розповідь.

— Але хто ж убивця? — спитала вона нарешті.

— Та хто ж, як не сам Кармелюк!.. — відповів Бойко. — Він же й розписався.

— Так, так... Але він міг підкупити когось із хлопів!..

— Що міг, то міг: цим/ псам довіряти не можна, — сопів і зітхав Бойко, — та цього разу хлопці йому не допомагали... В домі нещасного пана Януарія всі челядники були вірні католики, за винятком стайничих, водовозів та інших чорних робітників, але ті не

мали права входити в будинок, і коли вранці старий дворецький устав і за звичаєм своїм оглянув увесь дім, то все було гаразд, все було позамикане: вікна, двері, і не тільки двері, а й в'їзна брама... Тільки в кімнаті небіжчика вікно було відчинене...

LXXVI

— Та невже ж ніхто не чув крику, шуму?

— Ніхто. Дворецький і лакеї присягаються, що не чули нічого. Розбійник пробрався, як видно, через сад.

— А собаки?

— От у тім-то й річ, що собак знайшли вранці дохлих... Мабуть, серед челяді були зрадники.

— І ніхто сторонній не входив у двір,— додала пані Бойко.

— Незбагненно! — Розалія непорозуміло розвела руками.—* Та невже ж не знайшли й сліду розбійника?

— Ох, пані дорога! Слід-то знайшли: на підвіконні відбиток кількох пар чобіт, і між ними — слід невеликої жіночої ноги.

— Жіночої ноги? — мимоволі скрикнула Розалія.

— Так, жіночої, я сам переконався в тому. Та яка користь від цих слідів? Коли челядь,— а від неї вже й ми довідалися про жахливе нещастя,—зняла тривогу, то сліди ж ті, за словами московської приказки, вже давно прохололи.

— І ніхто не кинувся в погоню?

— Куди ж?

— Ох, пані йаскава, чи до того ж було!..— перебила чоловіка пані Бойко.— Ця ж смерть приголомшила нас до глибини душі... Небіжчик був нам майже родичем,— вона понизила голос і додала, нахилившись до Розалії: — Бідолаха кілька разів просив руки Юльці, але дівчинка ще така молода, що я все відкладала, і ось — такий кривавий кінець!

— Так, так,— неуважно мовкла Розалія,— але чи дали ж знати органам влади?

— Дали, та що з того, дорога пані? З'явилися асесори й комісари робити допит та опечатувати все, а тим часом гайдамака вже перекочував, мабуть, у інше місце й вишукує нову я^ертву.

— Жахливо, нечувано! — скрикнув маршалок.— Ми вже не можемо довіряти стінам наших домів!

Розмова знову перейшла на подробиці нечуваного вбивства.

— Але куди ж панство їде? — звернулася знову Розалія до пані Бойко.

— До Києва, моя дорога пані: залишатися тут неможливо.

— Наскільки я чула, Кармелюк погрожує тільки комісарам, а пан Бойко...

— Теж пристав до комісії.

— Як,— скрикнув маршалок,— пан Северин став комісаром?

Бойко тільки мовчки похилив голову, а дружина його казала, розводячи руками:

— Що робити, що робити! Маньцю, Юльцю, вийдіть у залу! — скомандувала вона дочкам, і обидві гуски, потупивши очі, повставали разом з крісел і рівною ходою

вийшли в залу.— Еге ж, дорога пані,— казала далі Бойко,— коли маєш двох дорослих дочок, тоді треба ж забувати про власну безпеку: комісії, з'їзди... постійні стосунки... притому й пай Дембицький належав також до комісії, і от!.. Ах, та що там... це ж так зрозуміло!

— О так, так! — поспішила погодитися Розалія.— Але як же ви думаєте їхати?

— А ось разом з панством Пожецьких... Вдень будемо їхати, а вночі спочиватимем у друзів; якщо пані буде гостинна, то ми переночуємо тут, а завтра рано в дорогу... Гірше за все, що з нами дві дівчини... Ви знаєте, цей же лайдак, кажуть, ласий до жінок... липне до них, як муха до меду, а Маньця і Юльця...

Маршалок, червоний од страху та хвилювання, мовчки й важко переводив дихання, з жахом поглядаючи на свою дружину; звістка про те, що пан Бойко записався в комісію й тепер наміряється проводити в них ніч, нагнала на нього смертельного трепету...

Но меншу злість викликала вона і в серці Розалії: як видно, сьогоднішнє побачення з Кармелюком не може відбутися. Та найприкріше було те, що, напевне, їй не можна буде й на хвилину одвигнутися, щоб укинути записку в дупло дуба й відкласти побачення на завтра.

Хіба можна буде вирватися з обіймів цих дорогих гостей, а особливо від цих чарівних дівць з пожадливими, метушливими очима? При найменшому її бажанні відлучитися з дому вони найлюб'язнішим способом учепляться в неї, як реп'яхи в поділок сукні! Та, незважаючи на всі ці міркування, не дати гостям притулку не було ніякої можливості, і тому, затаївши в дуїї своїй лютість, Розалія відповіла з ласкавою усмішкою:

— О, звичайно, панство може розташовуватись у нашому домі, як у своєму.

В той час, як у панському салоні відбувався цей щирий обмін світськими люб'язностями, до садиби пана підкотив Янчевський.

Вискочивши з натачанки, він звелів фурманові їхати до стайні, сам же зайшов у дім.

У великому вестибюлі палацу він побачив Фросю; вона теревенила тут з молодим лакеєм Пожецьких. Побачивши Янчевського, Фрося ту ж мить підскочила до нього й, зробивши низький реверанс, шанобливо поцілувала пана в рукав.

— А-а, пустуха! — ласкаво зустрів її Янчевський, звільняючись за допомогою дворецького від пальта.— Ну, от

і дуже добре, що попалася мені назустріч: мені треба вмитися з дороги.

— Служу панові,— вклонилася Фрося, запрошуючи Ян-ї чевського йти за собою.

Коли Демосфен опинився з Фросею в одній з кімнат, що призначалися для гостей, то зразу ж, не гаючи часу на сторонні розмови, йриступив до цікавого для нього опиту:

— Ну, що? Як у вас, усе гаразд?

— Слава богу!

— А пані? В доброму гуморі?

— О, в найкращому!

— Все клопочеться своєю комісією?

— Ні, проше пана, відтоді, як скоїлося нещастя з паном суддею й пані суддиха виїхала від нас з паном Піглов-ським...

— Ну, а Рудковський теж виїхав? — перебив її Янчевський, відставляючи від мокрого обличчя руки і втупивши свої злі очі у Фросю.

— О ні! Пан секретар наш такий ласкавий, що не забуває нас! — відповіла Фрося й багатозначно потупила очиці.

— Не забуває?..

— Ну, а як же? І що б робила бідолашна пані з нудьги, коли б не пан Рудковський?.. Пані така рада, як він приїжджає...

— Рада? — злобно проскрипів Янчевський.

— Бардзо рада... А як немає папа секретаря, то пані від нудьги їде з дому, на прогулянку.

— їде, і пан маршалок дозволяє? — гнівно скрикнув пап Янчевський і навіть увесь почервонів од злості; та, схаменувшись, додав через хвилину: — Кругом злочинства, вбивства! Тепер не тільки жінці, а й доброму мужчині страшно виїхати за ворота своєї садиби.

— Звичайне! — погодилася Фрося.— І пан маршалок так просив паню, так благав не виїжджати з двору, я сама плакала й цілувала ніжки нашої ясновельможної крулеви; але пані одважна, як левиця, і їздить сама, навіть не хоче брати з собою козака, хоча пан маршалок просив її про це...

— То, кажеш, не хоче брати з собою й козака? — злісно перепитав Янчевський, блиснувши в бік Фросі жовтими білками.

— Нізащо!..

— Ма ся розуміць, ма ся розуміць...—прикусивши губу, Янчевський роздратовано потер руки й пройшовся по кімнаті.— Може, за селом її зустрічає провідник?

— Хто знає? — загадково усміхнулася Фррся.

— І часто так їздить пані? — Янчевський, ледве стримуючи свою лютість, спинився перед Фросею.

— Та більше тоді, як немає пана Рудковського. От і сьогодні пані, мабуть, хотіла їхати, звеліла мені готувати амазонку, та ось гості перешкодили...

— Ха-ха-ха! — зловтішно засміявся Янчевський.— Непроханий гість гірший від татарина... Але куди ж їздить пані?

— Не знаю, ясновельможний пане.

— А чи не можеш ти довідатися?

— Як же мені довідатися, коли пані їздить верхи?

— Но, но, но! — Янчевський поплескав Фросю по щічці.— Ти ж хитре чортеня, і якщо захочеш, то можеш вивідати все... тим більше... гм...— відкашлявся він і заговорив з напускною серйозністю,— що я ж хочу знати як друг, як давній друг і пана, й пані маршалкової... У жінок бувають усякі примхи... але в наші часи, гм... гм... треба, щоб поблизу була вірна людина.

— То так, ясновельможний пане,— скромно погодилася Фрося,— але в разі чого пані може дізнатися, розгніватись, а я бідна дівчина... Куди я піду, що я робитиму?

— Ну, з твоїм личком боятися, за свою долю нічого... Я — старий парубок, і мені завжди треба мати в домі господиню, котра б доглядала й за мною, й за моїм господарством!.. Та ми ж до того ще й знайомі...

Фрося зашарілася й сором'язливо опустила очі.

— Вельможний пан такий ласкавий! — потім прошепотіла вона, припадаючи до червоної руки Янчевського.

— Постараєшся — не пожалкуєш, а це тобі на сережки! — Янчевський кинув у руку Фросі два червінці й хутко подався до зали.

— Пан Янчевський! — скрикнули всі гості, а разом з ними й господарі, коли Демосфен несподівано з'явився у вітальні.

Якщо могла Розалія чогось більше не бажати в цю хвилину, то це саме появи свого відставного коханця, і ось, на завершення всього лиха, з'явився й він!

Та ще більше розгубився, побачивши свого приятеля, сам маршалок. Наляканий надмірно останньою звісткою й міркуваннями дружини, він з* жахом дивився то на Демосфена, що наближався, то на дружину, ждучи від неї розв'язання цього небезпечного питання.

Але Розалія усміхнулася. ,

Коли вона побачила Янчевського, то її тяж охопила внутрішня лютість, проте вона постаралася приховати її, бо нізащо на світі не хотіла б розізлити Демосфена. Відтоді, як вона під пристойним приводом одрадила його жити в їхньому домі, між ними встановилися дивні напружені стосунки, але справжньої розмови ще не було. І от саме те, що Янчевський не приступав до розмови, не наполягав на правах своєї любові, наводило її на всякі тривожні підозри. Правда, вихор нової пристрасті, що налетів на неї, затьмив ці тривоги, але щоразу, коли вона зустрічалася з Демосфеном, вони знову спливали в її свідомості, й до почуття антипатії й злості домішувалися ще страх і огидна свідомість своєї залежності від цього багрового юпітера. І минулий вимушений зв'язок з ним, і таємниця листа удаваного графа, яка зберігалася в його руках — все це зв'язувало Розалії руки й ноги і сповнювало її серце тугою. Тепер же вона особливо сильно відчула владу цього чоловіка, і поява його вселила їй серйозне побоювання. Тому-то Розалія з усмішкою простягла Янчевському ручку для поцілунку й промовила з дружнім докором:

— Нарешті пан згадав про нас!

— О, ми всі такі раді, такі раді! Така щаслива нагода! — хапливо заговорила пані Войко.— Я просто боялася подумати про сьогоднішню ніч... та якщо пан зостанеться з нами під одним дахом...

— Ах, і я тоді почуватиму себе спокійніше! Правда ж, мій коханцю? — звернулася Пожецька до свого чоловіка.— Це свята панна зглянулась над нашими дівчатками.

— Звичайно, звичайно, моя дорога,—погодився чоловік.— Тепер, коли нас четверо, ми можемо й захищатися.

— Та в чому ж річ, шановне панство? — Демосфен збентежено оглянувся навкруги.

— Пан хіба ще не знає? — простогнав Бойко.

— Чого?

— Ох, про вбивство нашого коханого пана Дембицько-го! — поспішила сказати пані Бойко.

— Як?! Хіба він убитий?

— Ох, і як ще жахливо! — І пані Бойко заходилася, перебиваючи всіх, розповідати історію таємничого вбивства Дембицького; при цьому вона не забула згадати, що нещасний небіжчик був їм майже родичем, більше ніж родичем, бо багато разів просив руки Юльці, але вона, не довіряючи молодим людям, — цю фразу мамочка промовила особливо виразно, — все відхиляла його домагання. Наприкінці своєї промови пані Бойко вигукнула:

— Маньцю, Юльцю! Проше до салону! Тепер можете бути зовсім спокійні: наш славний оборонець прибув. — І, звернувшись до Демосфена, вона додала з ніжною усмішкою: — Бідні дівчатка так стурбовані, та самий вигляд нашого героя заспокоїть їх.

Янчевський неухважно приклався до ручок дівчат, які випливали із зали, й звернувся до самого Бойка, що сидів у кріслі в позі засудженого на страту.

— Але коли ж це сталося? Лі нічого не чув...

— І не дивно, що не чули, — відповів згаслим голосом нещасний комісар, — це ж сталося тільки вчора.

— Вчора?! Не може бути! — скрикнув Янчевський.

— Вчора вночі, це правда: я сам був там.

— Незрозуміло... неймовірно... неможливо!! — заговорив Янчевський, розводячи руками, і схвильовано пройшовся по кімнаті.

— Та що таке? В чому ж річ?! — захвилювалися всі присутні й сама господиня.

— А те, — Янчевський спинився посеред кімнати й обвів усіх приголомшливим, убивчим поглядом, — що тієї ж самої ночі, тобто з четверга на п'ятницю, вбито в його садибі Лепинського!

Крик переляку вкрив його слова... Всіх охопило сум'яття; навіть сама незворушна Розалія не могла утриматися від крику.

— Убито иайнезрозумілішим, найжахливішим чипом, — казав далі Янчевський. — В домі було досить багато гостей, бо напередодні господь послав нещасному панові сина й иа хрестини поз'їжджалася найближча рідня. Після доброї вечері всі розійшлися спати по своїх покоях, і сам господар ліг поряд з кімнатою пані, а з нею була й баба-повитуха. Звичайно, за вечерею було випито чимало, а може, підла бабка ще підсипала чогось у питво, коли обносила чаркою гостей; ну, одне слово, не встигли всі добратися до подушок, як одразу ж поснули мертвим сном, і ніхто не чув, що діялося вночі в домі; навіть сама хвора пані спала як мертва. Коли ж уранці служка ввійшов до пана, щоб одягати його, то побачив страшну картину: на постелі лежав сам господар, а в груди його над самим серцем був устромлений по руків'я кинджал і тут же приколота була забризкана кров'ю записка: "Те ж саме буде й усім комісарам. Кармелюк".

— Sancta Maria, ох, рятуй нас, грішних! — "пробурмотів нещасний Бойко.

— Та цього ще мало,— провадив Янчевський,— у руці небіжчика була затиснута розірвана й загиджена естафета, котру ми посилали до київського губернатора.

Всі заойкали одразу. —

— Дочечки мої, мої нещасні пташки! — лементувала Бойко, притуляючи до широких грудей голови своїх дочок.— У вас немає тепер гнізда, немає захистку!..

— О Єзус-Марія! Ромцю... я не витримаю... я вмру... рятуй мене... сховай мене! — схлипувала Пожецька.

Навіть Розалія сиділа мовчки, покушуючи губи: це вже переходило всякі межі! Такі шалені витівки повинні були викликати серйозні заходи з боку російського уряду, а тоді, хоч би й який був хоробрий Кармелюк, йому доведеться або вмерти, або знову попасти в руки органів влади.

Блідий Бойко тільки важко дихав і втягував, мов черепаха, голову в плечі, але маршалок упав в ажитацію.

— Розбій, убивство! Та це гірше, ніж війна! — заговорив він, переборюючи задишку, і з невластивою йому жвавистю схопився з місця.— Ми віддані на волю пашим хлопам! Кожен кусень, що ми їмо, може, несе нам смерть! Ніхто по знає, чи встане він уранці! Уманщина! Коліївщина! Ні, ні, Розюню, треба втікати звідси! Нехай собі москалі роблять з лотрами, що хочуть, але zostаватися тут... ні одного дня, ні одної години! В цього демона всі хлопці в послушенстві, а ми перед ними безсилі!

Слова маршалка викликали у всіх дам голосні ридання.

LXXVII

— Тихо! Спокій, панове! — грізно крикнув Янчевський.— Треба, щоб хлопці не знали того, що ми їх боїмося, інакше вони й до появи Кармелюка розправляться з нами й самі!

— Ах! — вискнула Пожецька й заплющила очі.

— Пан маршалок правду каже,— провадив Янчевський,— небезпека велика: кожен байрак кишить тепер озброєними гадами.

— А ти, мій ангеле, ще їдиш кататися! — мовив з докором маршалок.

Я-ак! — Янчевський швидко обернувся до Розалії й промовив з удаваним подивом: — Пані ризикує виїжджати сама?

Розалія кинула в бік чоловіка погляд, сповнений злості, й гордо відповіла Янчевському:

— Я поводжуся, як радить пан. Не хочу, щоб ці підлі хами запідозрили мене в боягузливості, властивій усім панам. Я вмію дивитися небезпеці одверто в очі..

— Та-ак? — протяг якимсь дивним тоном Янчевський і зразу ж додав: — Небезпека від небезпеки відрізняється, пані. При зустрічі з цим породженням пекла ні хоробрість, ні шляхетська одвага не допоможуть: вони не заважаються й хвилини і зірвуть з пані шкіру, висвердлять очі...

— Ай! — скрикнула Бойко й, заплющивши очі, відкинулася на спинку крісла.— Не кажи, пане, не кажи!..

— Я. не можу... не можу...— сльозливо застогнала Пожецька.

— Та заспокойтеся ж, панове, цього разу ви будете в цілковитій безпеці,— роздратовано крикнув Янчевський,— бо сьогодні ж надвечір прибуде сюди цілий полк москалів.

— Як, Феліксе, ти викликав їх сюди заради нас? О, тисячу разів...— і маршалок з вологими від радості очима потряс руку Янчевського.

— Гм... так... звичайно, й заради вас, і для того, щоб переслідувати ворога. У всякому разі, полк буде тут до заходу сонця й розташується в лісі, біля фігури.

— Що!? — скрикнула Розалія, й так голосно, що не тільки Янчевський, але й ближчі гості звернули на неї увагу.

— Зупиниться біля фігури,— підтвердив Янчевський, придивляючись' із злобною цікавістю до зблідлого обличчя Розалії,— а хіба це так неприємно пані?

— Аніскільки... та тільки... звичайно... в такий час... ах! — заговорила машинально Розалія, по маючи сили подолати хвилювання, яке її охопило.— Присутність війська може притягти сюди Кармелюкові зграї, і хто ще знає, хто кого перемаже? — Та нараз вона ніби напала на думку й майже скрикнула: — Та нащо ж панові розміщувати їх коло фігури, чи не простіше ж і не краще розмістити їх у нашому дворі?

— О так, так! — підхопили всі жінки.

Але Янчевський, не звертаючи уваги на їхній гамір, відповів Розалії з ледве помітною злою усмішкою:

— Якщо пані боїться, що москалі можуть притягти розбійників і в лісі, то як же пані не боїться дати їм місце в своєму дворі?.. Скажу правду: саме ці міркування й примусили мене призначити їм місце стоянки біля фігури, тим більше, що є деякі думки... Я зостануся тут з однією ротою, а всі інші розташуються там; так буде краще й спокійніше...

•— Ах, нехай пан робить, як знає... Ці тривоги уб'ють мене! — з щирим одчаєм скрикнула Розалія, й непомітно сльози заблищали в неї на очах.

Вона притулила хусточку до обличчя й майже впала в крісло. Тепер їй стало ясно, що вона попала в жахливі лещата й підставила пастку своєму кумирові. Вона зрозуміла, що Кармелюкові загрожує майже певна загибель і що немає ніякої можливості одвернути її. Як умовилися, він чекатиме в землянці до вечора, до ночі... а тоді прийде військо... заступає, піймає... Муки... тортури... страта!.. Записку? Ні, їй тепер уже не вирватися з дому... Послати нікого, Фрося не піде й зрадить. Ах, вона сама, сама занапастила його!

Всі ці думки постали перед Розалією в одну мить з жахч ливою виразністю... Вона геть знесиліла, й істеричне ридання вирвалася з її грудей.

Зважаючи на тривожний настрій усього товариства, це нікого не здивувало.

— Розюню, ангеле мій... Золотко моєї — скрикнув маршалок, підбігаючи до дружини.— Води! Ой, що ж робити?

В цей час у дверях показалася Фрося.

— Фросю, води, спирту! — гукнув їй маршалок.

Почувши це, Розалія розплющила очі й промовила з зусиллям:

— Ні, нічого; Фросю, допоможи мені встати, прошу прощення в панства, я зараз...

— Ми самі! — одразу скрикнули обидві паненки, підбігаючи до Розалії, й хотіли були взяти її попід руки, та Розалія відхилила їхні послуги й, спершись на руку покоївки, вийшла до свого будуара.

І як тільки двері за нею зачинилися, нещасна впала на козетку й, звелівши Фросі нікого не пускати до неї, залилася слізьми.

— О Єзус-Марія... Вельможна пані стурбована... але ж гайдамака не посміє до нас удертися! — заспокоювала Розалію. Фрося, підносячи їй флакон з аміачною сіллю.— Москалі прийдуть, а пан Янчевський зостанеться з нами...

— Ох, мовчи хоч ти! — роздратовано скрикнула Розалія.

— Мовчу, мовчу, й не згадуватиму про це... А тут же всякому своє,— зацокотіла Фрося, щоб розвіяти похмурий настрій пані,— циганка та, що приходила до нас колись, знову прийшла й...

— Циганка?..— Розалія одвела хусточку від очей і швидко обернулася до Фросі.— Вона тут?

— Тут, і просить, щоб допустити її до пані...

"їй довіритись, і вона піде... врятує!" — мигнуло в думці Розалії. Як той, хто тоне, хапається за соломинку, ухопилась вона за цю думку й майже крикнула Фросі:

— Веди!

Легковажна Фрося моторно вибігла з кімнати виконувати примху своєї пані. Розалія схопилася з кушетки... За одну мить очі її висохли, розпалені від сліз щоки зашарілися, вона підбігла до столу й, ухопивши аркуш паперу, швидко написала на ньому кілька рядків; запечатавши в маленький конверт записку, вона затиснула її в руці й нетерпляче почала чекати циганку. Звичайне самовладання повернулося до неї... Віддати циганці записочку — це був хоч і ризикований, але єдиний спосіб урятувати Кармелюка, і Розалія зважилася покластися на ризик. До кімнати зайшла знахарка,

З одного швидкого погляду на збуджене обличчя маршалкової вона зразу догадалася, що з панею сталося щось особливе.. ^

Ну що, циганко, як живеш? — зустріла та її привітно.

— Ой пані вельможна, пані милостива,— принижено заговорила стара, з низькими уклонидами наближаючись до Розалії і догідливо прикладаючись до поділку її сукні,— живу, як собака... Просять люди: допоможи, а як допоможеш, то й женуть у потилицю... А тут зима йде, сама хвора, та ще дітей купа... Дай, панійко, щось стареньке, хоч на Гарасимчика...

Розалія надзвичайно зраділа такому приводові вислати пронозливу Фросю з кімнати.

— Слухай, Фросю,— звеліла вона покоївці,— піди лишень у гардеробну та вибори там щось.

Циганка розсипала подяки й благословення.

— Дай, пані-благодійниці, ручку,— закінчила вона,— дай поворожу... все зніму й розвію — і замову й пристріт, відкрию, хто ворог твій, хто розлучниця твоя! — І, вхопивши руку красуні, вона глянула на лінії долоні, потім перевела свій проникливий погляд на обличчя Розалії й промовила, закивавши головою: — Ой пані, крулево моя, каламутить твоє серце страшна тривога...

— Так, ти вгадала, циганко, ' страшна тривога,— перебила її Розалія й заговорила збудженим напівшепотом.— І ти можеш допомогти мені, та тільки не ворожінням, ні. Постривай, мовчи,— спинила вона циганку,— я знаю: ти хитра чаклунка, тебе не одурить ніхто! Обіцяй, що ти допоможеш мені, і я тебе золотом обсиплю, нічого не пошкодую!

Очі циганки загорілися під навислими патлами кіс.

— Все зроблю! — скрикнула вона гаряче.

— Тихше! — Розалія стиснула її плече й промовила тим же збудженим, швидким шепотом:— Зробиш так, як я тобі скажу,— ніколи тобі не забуду, наміришся виказати...

— Хай мою душу викажуть пеклові нечисті сили!

— Ну дивися ж! Ось тобі записка... сховай, сховай її скоріше! — Розалія тицьнула в руку циганці конвертик. Жадно вхопила циганка пакетика й сховала його за пазуху. Крізь бруд, що вкривав її обличчя, виступили на щоках червоні плями.

— Кому віддати? — промовила вона хрипко, впливаючись у красуню повними дикої злості очима.

— Знаєш наш ліс... Чорний ліс, праворуч од шляху? — казала Розалія, не помічаючи дивного погляду циганки.

— Знаю,

— Так там, на перехресті, галявина... На тій галявині фігура, а коло фігури — дуб старий в дуплом, в те дупло і вкинеш записку.

— І більше нічого? — В голосі циганки почулося деяке розчарування.

— Нічого! — Розалія добула з шифоньєрки два червінці й всунула їх у руку циганці.— Гляди ж, виконаєш — ніколи тебе не забуду.

— Все, все, як сказано.

— Приходь же.

— Прийду, крулево! — В хрипкому голосі циганки почулося щось лиховісне, вона ще раз поцілувала сукшо красуні й покvapно зникла за дверима.

Як тільки "циганка" Уляна минула Маршалківщину й опинилася сама на великому шляху, хода, постать її зразу ж змінилися, вона вирівнялася й швидко пішла вперед... Тепер уже вона не старалася приховати лютість, яка її охопила. Сьогодні вона прийшла в палац з остаточним наміром упевнитися в тому, котра з двох її розлучниця. І от сам випадок видав їй у руки її ворога.

Уляна була впевнена в тому, що записочка, котру вона несла, призначалася Кармелюкові, вона настільки була певна в цьому, що, діставши її від Розалії, не стала навіть випитувати Фросі.

Кілька разів виймала Уляна з пазухи конвертика, повертала його перед очима й з

дикою злістю жмакала в руці, неначе то й була саме ота ненависна красуня, котру вона ладна була пошматувати. В записці був увесь вузол таємниці, той вузол був нарешті в її руках, і Уляна не могла його розв'язати! Вона ще, власне, не вирішила, що робити; піти й опустити записку в дуб, як те просила маршалкова, було б занадто безглуздо. Їй треба було проникнути в зміст цього послання, дізнатися достеменно, кому його посилається й про що воно трактує.

Уляна догадувалася, що в ньому призначалося побачення коханому, але де? Коли? Як? Саме про це прагнула вона довідатись тепер, щоб з'явитися на це побачення й накрити ніжних голубків.

Треба було прочитати листа. Прочитати міг і солдат, і Андрій, але, по-перше, на це треба було прогаяти занадто багато часу, а по-друге, вони могли передати Кармелюкові, що вона перехопила його листа, тому Уляна вирішила зайти до найближчої корчми й попросити когось із проїжджих прочитати листа.

Швидко йшла вона уздовж шляху; ревнощі, злість, жадова помети пекли їй серце. Спотворене злобою, замазане обличчя її тепер було страшне.

Уляна не могла мовчати, увесь час з її уст зривались одривчасті прокляття... І коли б хто подивився на неї збоку, то, мабуть, подумав би, що це якась навіжена відьма.

Уляна все йшла вперед, не помічаючи нічого по дорозі; вона підходила вже до корчми, як нараз ступнів за двадцять від неї за спиною почулося торохтіння брички й зараз же гучний окрик:

— — Стій!..

Не встигла опам'ятатися й зупинитися Уляна, як у плече її вп'ялася чиясь залізна рука.

Уляна здригнулась і вся похолола. За спиною своєю вона побачила бурякове, люте обличчя Янчевського.

Відомості, які дістав Янчевський у вітальні маршалка про нові звірячі витівки Кармелюка, в зв'язку з одержаними ще раніше звістками, переконали його в тому, що зграя розбійника не тільки розрослася до страшних розмірів, а й просочилася вже в усі шари населення й загрожує загальним повстанням. Незабаром, либонь, і боротьба з ним стане неможливою, і першими жертвами, напевне, будуть борці...

При цій думці Янчевський позеленів і, сказавши, що не можна гаяти й хвилини, розпрощався з господарями.

Він поспішав до загонів, щоб дати їм потрібні вказівки, а головне, щоб власну персону доручити їхній охороні.

В передпокої догнала Янчевського Фрося й сказала, що до пані з'явилася циганка й що пані з нею замкнулася й дає їй якісь доручення.

Це повідомлення повернуло Янчевського до попереднього настрою: почуття ревності, злості й помсти спалахнули в його серці з колишньою силою й знову спрямували його енергію на розкриття болісної таємниці.

Він заплатив Фросі, попросив її не затримувати циганку, а сам виїхав за околицю й став піджидати циганку на дорозі...

Уляна зразу ж упізнала Янчевського й на тій підставі, що він догнав і схопив її, вона вирішила, що й він упізнав її. Звичайно, одяг і грим дуже змінили її, та, мабуть, цей диявол стежив за нею й ось тепер нагнав.

Трохи далі стояла бричка панова, і в ній сидів здоровенний широкоплечий фурман, озброєний з ніг до голови; їх було двоє, вона — одна, та вибору не було. Уляна шарпнула руку й хотіла була вихопити схований за поясом кинджал, та Янчевський передбачив її рух.

Тікати?! — прохрипів він, уп'явшись з такою силою в плече й руку Уляни, що вона ледве не впала.— Ні, пташко, не вирвешся, а коли ще спробуєш ворухнутися, то я тобі поскручую руки й ноги, а то й підніму на гілку. Відповідай, чого ти ходила в маршалківський палац?..

— Ворожити!..— відповіла Уляна хрипким голосом.

— Ворожити? Знаємо ми ваші ворожіння... Кажи, стара відьмо, від кого прибігала? Чого приходила? — З цими словами Янчевський скажено труснув Уляну...— Думаєш, не знаю ваших штукочок? Адже з Літина прислав соколик? Ну, кажи ж, а то шкуру спущу!

Та грізний окрик Янчевського не злякав Уляну, навпаки, при перших же словах його в неї відлягло від серця: вона зрозуміла, що він не впізнав її і прийняв страшну спільницю Кармелюкову за шахраювату циганку, а згадка про якогось сокола з Літина враз навела її на думку, що записка могла бути й не до Кармелюка. У всякому разі, порятунок Уляни був у тій ролі, котру приписав їй Янчевський, в іншому випадку він міг би кинутись її обшукувати, а тоді б з'ясувалося багато чого.

Уляна одразу ж оволоділа собою.

— Ой паночку милостивий,— заговорила вона співуче вдаваним старечим голосом, ловлячи руку Янчевського, щоб піднести її до губів.— Чим же я, бідна, винна, якщо пані кликала мене?

— Ага! Виходить, кликала?

— Кликala, і не раз... усе ворожила...

— На чорнявого? — вибухнув Янчевський* злобним реготом.

— На чорнявого, на чорнявого...

— Ну й що ж... ти носила до нього листи? До Літина бігала?

Очі Янчевського налилися кров'ю, він знову шарпнув Уляну за плече.

— Кажи правду... гляди! Я жартувати не буду!..

— Побий мене бог, паночку, не ходила ще! Що ворожити, то ворожила, і пані все про якогось чорнявого турбувалась, а ходити до нього не ходила й знати його не знаю...

— Ей/не бреши, відьмо! Знаєш ти його, як своїх п'ять пальців... А сьогодні ти чого прибігала?

— Пані закликала поворожити...

— Та й годі?! — Янчевський уп'явся налитими кров'ю очима в обличчя Уляни.

— Ой паночку, нічого я не знала й не відала... Я думала, що ворожити, а пані й не ворожила, а тільки..,

— Що?!

— Дала мені якийсь папірець...

— А, записку до коханчика,— заревів відставний коханець,—де ж вона?

— Ось! — Уляна вийняла з пазухи конвертика й передала його Янчевському.

Жадібно схопив він пакет, розірвав конверта й вийняв записку.

А-а!.. "Стежать... Небезпечно!.. Через два дні!.." — прохрипів він, жмакаючи записочку, й, звернувшись до Уляни, крикнув хрипко: — Куди ж тебе посилала пані,— до Літина?

— Ні, до фігури... Вкинути записочку в дупло дуба...

— Он як! Добре придумали голубчики, щоб ніхто не догадався.... Так ось чому пані не хотілося, щоб військо зупинялося коло фігури.

Янчевський зловтішно потер руки й звернувся до Уляни:

— Ну, так ось що,— в очах його загорівся лиховісний вогник.— Якщо тобі звеліли вкинути записку в дуба, то доручення передусім треба виконати,—сідай же, відьмо, зі мною в бричку та покажи й мені це місечко, щоб і я знав, куди мені в разі чого кидати листи.

Уляні не залишалося нічого, як тільки прийняти запрошення Янчевського.

Він звелів їй сісти поруч з ним і для більшої обережності стиснув Улянину руку в своїй руці.

Бричка покотилася.

Мовчки сиділи одне коло одного обмануті любовники, кожен поринувши в свої думки.

"Так ось чому, пані ясновельможна, не хотілося вам, щоб військо зупинялося коло фігури... Он куди ви їздили кататися!— казав сам собі, задихаючись від злості, Янчевський.— Ага, ми сьогодні перешкодили вам? Що ж діяти, два дні доведеться не бачитися з коханцем... Строк довгий... Хе-хе-хе... Зате вже на третій день поспішите ви, пані, на крилах кохання і як же зрадієте, коли, крім нового амурчика, там зустрінете ще й старого свого коханця!"

Злість душила й Уляну.

Як необачно вона вирішила зразу, що лист призначається Кармелюкові! Тепер ось виявляється, що у вельможної пані є якийсь коханець у Літині, і вона, Уляна, вплуталася через це в таку історію, з якої дай, боже, без лиха виплутатися. Незважаючи на всю свою одвагу, Уляна почувала себе вельми погано поруч з Янчевським; сусідство з ним навіть трохи гамувало її ревності й одвертало її думки

в інший бік, та хоч як прикидала Уляна, а вирватися з лабет Янчевського не було можливості.

LXXVIII

Незабаром бричка звернула праворуч на путівець, в'їхала в ліс і спинилася коло фігури.

— Тут? — звернувся Янчевський до Уляни.

— Мабуть, тут... Пані казала, що в дубі є дупло.

— Ну, злазь; гляди ж, якщо тільки збрехала, то на цьому ж дубі тебе повішу!

Янчевський важко зіскочив з брички, не випускаючи руки Уляни, й майже потяг її за собою.

В самої Уляни ноги так похолонули, що вона не могла їх зігнути. А що, коли пані не так розказала або вона сама наплутала? їй здалося, що вона йде щ>аєм прірви. Відстань до дуба була зовсім невелика, але вона видалась Улянї безкінечно довгою.

Аж ось почувся гучний крик Янчевського:

— Так, є!

Улянї відлягло від серця: підвівши очі, вона теж побачила в дубі глибоке й вузьке дупло.

З неприхованою зловтіхою опустил Янчевський на дно дупла записочку, а потім звернувся до Уляни:

— Ну, вельможна пані, а тепер проше до повозу!..

— Що?..—скрикнула Уляна й, поблідши від страху, втупила в Янчевського ошалілі очі.

— Ну чуєш, відьмо: сідай у бричку! — грізно прикрикнув на неї Демосфен.

Уляна бухнула на коліна й припала до ніг Янчевського.

— Ой паночку милостивий, за що, навіщо? Зглянься... діти малі... відпусти...

— Відпустити? Ха-ха-ха! — злобним сміхом вибухнув Демосфен.— Чл не гадаєш ти, що на дурня напала? Відпустити, щоб ти побігла до маршалкової та розповіла їй про все, що тут сталося?

— Бодай я дітей своїх не побачила, бодай... я...— з сльозами почала була Уляна.

— Мовчи! — перебив її Янчевський, тупнувши злобно логою й крикнув фурманові:
— Зв'язати гадюку й кинути на дно брички!

Надвечір повернувся Янчевський в Маршалківщину з ротою москалів і повідомив, що всі інші роти розташувалися вже в лісі, коло фігури. Ця звістка заспокоїла не тільки товариство, яке зібралося, а й саму Розалію: очевидно, Кармелюк устиг уже дістати записку й завчасно переховався; в противному разі Янчевський зразу ж розповів би якщо не про свою перемогу, то принаймні про те, що він натрапив на слід Кармелюка.

Тим часом Янчевський не казав нічого такого, але був в ударі, жартував, сміявся, залицявся до паненок і до господині дому. "

Розалія теж була надзвичайно жвава: поведінка Янчев* ського остаточно заспокоїла її, і тому, намагаючись загладити враження від своєї несподіваної істерики, вона стара-" лася бути якнайлюб'язнішою і наймилішою...

Одне слово, добрий настрій знову запанував у всьому товаристві, і далі вечір пройшов цілком спокійно й навіть весело.

Рано-вранці всі гості виїхали.

Маршалок хотів також хоч би там що виїхати разом з гістьми й дружиною до Літина, але несподівана хвороба її змусила відмовитися від цього наміру.

Вчора ще весела, жвава, Розалія нараз дуже захворіла* Незважаючи на настійні прохання чоловіка, що тепер саме конче треба їй скоріше переїхати до міста, де всяка допомога напoxваті, ■ пані маршалкова остаточно з цим не пого^ дилася, сказавши,

що вона ніяк не може рушити з місця-,

Янчевський і собі теж поспішив умовити приятеля не турбувати хвору дружину й почекаати з від'їздом днів три-: чотири; між іншим, він обіцяв заїхати на той час. Ця люб'язність викликала енергійний протест з боку маршалка: з надзвичайною гарячковістю почав він умовляти приятеля не робити цього, великодушно вказуючи йому на те, що в час, коли вітчизна в біді, треба забувати особисті симпатії, треба турбуватися про безпеку краю й не наражати заради друга на небезпеку свого життя,— воно, мовляв, потрібне батьківщині. .

Янчевський був і здивований, і зворушений таким несподіваним проявом героїзму в полохливого маршалка й з палкою вдячністю дотиснув йому руку, мовивши, що любов до друга така ж священна, як і любов до вітчизни, і що він з такою ж готовністю офірує своє осоружне життя для вірного приятеля й не покине його в біді.

Взагалі того дня всі мешканці маршалківського палацу проявили стільки великодушності й благородства, скільки іншим часом не пощастило б їм проявити і за цілий рік*

Розалія покликала до себе чоловіка і з сльозами на очах стала умовляти його їхати негайно до Києва або до Вар-* шави, обіцяючи, як тільки їй стане краще, зараз же помчати-ся слідом за ним.

Тисячу благородних доводів подавала вона на підтвердження свого прохання, між іншим, і той, що останнім часом розбійники спрямували свою лють взагалі проти уряду, а тому від'їзд його, маршалка, не тільки гарантує йому безпеку, а "й з її голови зніме ризик...

— їдь, їдь скоріше, мій ангеле! — закінчила вона з сльозами.— Тривога за життя твоє замучить мене зовсім... Я ніколи не одужаю й не встану, якщо любий мій чоловік зостанеться тут...— Вона схопила руку чоловіка й притиснула її до губів.

. Пропозиція дружини була вельми спокуслива: він міг негайно податися з Янчевським і з російським військом до Літина, а там приєднатися до когось іншого. Два-три дні переїзду — і він буде в безпеці. Але боротьба в серці маршалка тривала не довго: благородство взяло гору над боягузливістю.

— Ні,— скрикнув він гаряче, відриваючи від ніжок дружини повне, зрошене сльозами обличчя,— нехай краще пошматує мене гайдамака, а я тебе по покину!

— Але, Стасю, ангеле мій, тікай, поки є можливість! Твоє життя мені дорожче за моє; і до того ж я виїду слідом за тобою... Прошу тебе!

— Нізащо! — патетично вигукнув маршалок, підводячись з місця.—Якщо мені судилося вмерти, то я вмру тут, коло твоїх ніг, а тоді...— Маршалок махнув рукою й, похитуючись, вийшов з кімнати...

— Дурень! — прошипіла йому вслід Розалія, та робити було нічого.

А втім, душевна рівновага маршалка трохи відновилася завдяки люб'язності ротного командира, що прибув з Яичев-ським: він погодився залишити в садибі поки що роту солдатів під начальством бувалого унтера.

Увечері, як і гадала Розалія, приїхав Рудковський, і це ще збільшило прикрість

красуні. Пославшись на хворобу, вона навіть не пустила його й па очі, і весь вечір обмірковувала, як вирватись завтра на побачення.

Наступного дня по обіді Розалія покликала до себе чоловіка й Рудковського й попросила маршалка з'їздити до Літина по лікаря; від душевного хвилювання, пережитого за останній час, Розалія справді поблідла й мала вигляд втомленої; напівтемрява ж кімнати й кволий, завмерлий голос ще дужче посилювали це враження.

— О Єзус-Марія! В тен момент, в тен момент! — перелякався неабияк маршалок.— Та чи не краще нам послати верхівця з листом?

Розалія болісно зітхнула і з зусиллям промовила, затинаючись на кожному слові:

— Хто поїде? В такий час... тільки наполегливістю... силою можна примусити виїхати. Якщо пошлеш хлопа, він засяде в корчмі, а шляхтич утече... та, нарешті, сам лікар не ризикне їхати... Без тебе ніхто не поїде та й тебе самого я боюся пускати. Я просила й пана Рудковського відправитися разом з тобою... Ради бога, інакше я змучуся...

— На край світу! — палко скрикнув Рудковський.—Пан маршалок навіть 'може zostатися... я сам...

— Ні, ні, як так можна! — заперечив маршалок.

— Дорогий мій, поквася! Я почуваю себе дуже погано!

— Лечу! Спішу перулом! — Стурбований маршалок схопився з місця.— Папо Рудковський, ходімо!

Полегшене зітхання вирвалося в Розалії, коли двері за ними зачинилися.

Як тільки екіпаж з Рудковським і маршалком виїхав

з двору, Розалія звеліла Фросі ні в ..якому разі не турбувати її й, замкнувши зсередини двері своєї опочивальні й будуари, вислизнула непомітно в сад.

Дійшовши до кінця його, вона відімкнула своїм ключем потайну хвіртку й вийшла в поле. Вузька смуга поля відділяла ліс від марінальської садиби; Розалія майже перебігла цю смугу й зникла в лісі, але за ним ще галявина, одна й друга... а тоді вже фігура...

Не пам'ятаючи себе, Розалія бігла, падала від втоми й знову вставала, не усвідомлюючи виразно, чи туди ж вона біжить: одчай утричі збільшив її сили.

Кармелюк уже сидів у землянці, коли Розалія з'явилася в дверях схвильована, розпашіла, з безладно розкиданими пасмами кіс. Вона була в білому капоті, волосся її ледве прикривала мереживна косинка. Груді її високо здіймалися й здригалися під ударами серця.

І несподівана поява красуні,, і її дивний туалет, і схвильований вигляд одразу ж дали зрозуміти Кармелюкові, що сталося щось надзвичайне.

— Боже мій! Що з пані? Що скоїлося? — скрикнув він, кидаючись до Розалії.

Хвилини зо три вона не могла промовити й слова і тільки глибоко дихала, вхопившись за серце рукою.

Кармелюк обережно підтримав її за стан.

— Ледве добігла...— із зусиллям промовила нарешті Ро-заліяч

— Боже!.. Пішки?..

Вона, стверджуючи, кивнула головою й показала Карме-люкові очима па лаву.

Обережно підвів він красуню до ослона й посадив.

— О господи, нарешті! Ти живий, здоровий! — захоплено скрикнула Розалія, стискуючи руки Кармелюка.— Що я витерпіла за ці дні! Я не знала, чи ти одержав записку, чи встиг переховатися?

— Одержав і переховатися встиг. Котрий уже раз ти рятуєш мене, мій ангеле-охоронщо? Та чим же й коли я віддячу тобі за твої турботи? — Кармелюк підніс до своїх уст обидві ручки красуні й припав до них довгим гарячим поцілунком.

— Пожалій себе! От усе, чого я прошу в тебе! — палко мовила Розалія.— Того я й прибігла.сюди, може, з небезпекою для життя,*— казала вона гаряче,— чоловік, Янчевський, Рудковський — усі* стежать за мною! Мені потрібні страшенні зусилля, щоб побачитися з тобою; але це востаннє, якщо ти не вислухаєш і не послухаєш мене.

— Що ж трапилося, на бога?

— Постривай,— перебила його Розалія,— вбито Лопин-ського, Дембицького... Я знаю, це вчинив ти, та я не докоряю тобі за це, але їхня смерть кличе смерть па твою голову.

г— Що ж робити? — Кармелюк стріпнув головою.— Такий мій шлях, папі, така моя доля!

— Спинися, зверни з нього!

— Ні, я запрягся знищити всіх комісарів і дотримаю свого слова. Або вони, або я,— разом нам не бути в цьому краї!

— О господи! — гірко скрикнула Розалія і в розпачі заломила руки.— Але ж л'и загинеш, вони весь край заповнять військом, вони впіймають тебе! Тебе ждуть тортури, каторга, а може, й смерть.

— Хіба не на те я йшов? Ти ж сама, пані, казала, що моє життя потрібне, для всіх; то чи повинен я тремтіти над ним, як тремтить старий скнара над своєю скринею?

— Але ти не повинен втрачати його марно! — запально перебила його Розалія.— До чого приведе тебе твоя гра? Якщо тобі й пощастить перебити всіх комісарів,— з'являться нові. Ти мусиш примиритися з тим, що є...

Кармелюк пильно глянув на Розалію й відповів суворо:

— Примиритися, пані, я не можу...

Чуйне вухо Розалії вловило сувору холодність, яка прозвучала в голосі Кармелюка.

— Соколе мій,— заговорила вона ніжно й, узявши його за руку, знову посадила коло себе,— ти повинен берегти своє

життя. Слухай,— мовила вона ще ніжніше, вкрадливіше й лагідніше і, не випускаючи Кармелюкової руки з своєї, присунулася зовсім близько до нього,— тікай звідси, я дам тобі грошей, скільки треба, скільки захочеш, тікай на той бік — у Бессарабію, за кордон, та тільки тікай. Ти будеш звідти керувати повстанням, я буду твоєю вірною співницею, передаватиму листи, накази — все, що ти скажеш, але тільки

тікай, поки ще є час.

— Спасибі тобі, пані, за турботу про мене,—схвильовано відповів Кармелюк і потиснув руку Розалії.— Та хто ж піде за мною, коли я сам утечу звідсіля? Якщо хоче командир здобути перемогу, він повинен сам іти поперед солдатів.

— Ах, це там, у відкритому бою... Тоді ти й повернешся, а поки що...

— Пані, серце моє, відкритий бій уже почався.

— Єзус-Марія! Та чим же, як мені ублагати тебе? — з щирим жалем скрикнула Розалія.— Та невже ж для тебе твоє життя нічого не варте? Невже ж у тебе немає нічого дорогого, невже ж ти не любиш нікого?

— Ех, що про те згадувати, пані! — З грудей Кармелюка вирвалося гірке зітхання.— Хто вийшов на такий шлях, той мусить забувати про щастя.

— Чому? Хто сказав тобі це? — палко промовила Розалія й провадила гаряче: — А хіба всі ті, за кого ти віддаєш своє життя, зреклися свого щастя? Вони ж кохають, одружуються, народжують дітей... Чому ж ти повинен відмовитися від усякої радості? Одна краплина розсудливості — і перед тобою розкриються нове життя, щастя, влада, слава.— Розалія майже притулилася до Кармелюка; він чув пахощі її чарівної голівки й відчував вогонь її тіла крізь прозору тканину, що вкривала її груди й плечі.— Ти знаєш, що затівається кругом,— гаряче говорила красуня,— втечи, сховайся на час, ти можеш вирнути знову під іншим іменем, ніхто не впізнає те— г бе,— тоді ти повстанеш разом із своїми хлопами й одвоюєш їм законну волю.

— Ні, ні! — гаряче відповів Кармелюк.— Все обман, безпорадні мрії!..

Він простяг руку, буцім бажаючи відсторонитися від Розалії, але красуня говорила ще з більшим натхненням, припадаючи до його плеча:

— Відкинь упертість, дай волю розсудливості — тільки так ти можеш допомогти народові і врятувати своє життя!.. Якщо ти не підеш тепер звідси хоч на час, тільки на якийсь час, то через тиждень тебе впіймають, і все діло, яке ти розпочав, загине, а сам ти помреш ганебною смертю на кобилі.

Ох, яка ж сліпота закриває твої очі! Все чекав тебе попереду: слава, влада, любов...

— Ні, ні...— Кармелюк схвильовано вхопився за голову.— Все це не те, пані, не те...

— Невже ж ти й досі не знав радощів життя, що маєш його за ніщо? — наполягала— Розалія, беручи його руки в свої.— Невже ти не любиш нікого? Невже ж ти не знав тої любові, яка вогнем запалює кров, сповнює всесильним безумством душу, котра примушує забувати весь світ?

Розалія вже не говорила, вона шепотіла, задихаючись від пристраот, і вогненний шепіт її, мов палюче дихання, пробігав по обличчю Кармелюка.

— О, збережи ж своє життя хоч для того, щоб зїдати це щастя! Повір мені: другого життя не буде; там чекають нас тільки муки, терзання, туга. Один раз нам дано натішитися щастям,— одштовхувати від себе це щастя безглуздо, гріх...

•— Пані, пані, навіщо ти кажеш мені все це? — з хвилюванням промовив Кармелюк, відчуваючи, що його охоплює якась стихійна сила, що земля тікає з-під його ніг, а голову сповнює гарячий туман...

— Тому, що я люблю тебе! Люблю більше за життя своє! — скрикнула Розалія.

Дві оголені мармурові руки обвилися навколо шиї Кармелюка, і в пориві жагучої пристрасті припала красуня до його грудей... Все зникло в солодкому чаду...

Нараз лісову тишу прорізав різкий крик сови... за ним другий і третій...

LXXIX

Зрада! — грізно скрикнув Кармелюк і вхопив красуню за руки, але при першому погляді на її обличчя він зрозумів, що Розалія не винна ні в чому. Вона була бліда як смерть, очі її з жахом дивилися на Кармелюка.

— Що це означає? — прошепотіла вона ледве чути.

— Те, що нас вислідили... Треба рятуватися... Вороги тут...

— Невже Янчевський? О негідник! — І вона вся затрепетала.

В цей час крик пролунав знову ще дужчий.

— О боже! Який жах... Ганьба... Узнає чоловік, я загинула... Рятуй, рятуй! — скрикнула від жаху Розалія і вчепилася в руку Кармелюка.

— Стій, пані, не бійся! Не видам!

Кармелюк підхопив однією рукою красуню, а другою розчинив двері землянки й різко свиснув. За хвилину з'явився вже знайомий Розалії козак.

— Що там? — одривчасто спитав Кармелюк.

— Янчевський коло фігури...

— О Єзус-Марія! Так і є! Пшепадлам! вихопився в Розалії судорожний зойк, і вона майже повисла на руці Кармелюка.

— Сам! На Кармелюка він сам не вийде. Мабуть, засідка?

— Ні, батьку, обдивилися; за лісом стоїть тільки його бричка, в ній фурман та лакей.

— Прекрасно! Виходить, або помилився паночок, або жде підмогу. Ну, то ось я, та Андрій, та Гнида, досить нас... і на десятьох... А ти бери скоріше пані на руки та винеси з лісу іншою дорогою до маршалківського саду, та тільки хутко.

— Домчу...

— Прощай, пані! Довірся йому і будь спокійна. Пана Янчевського ми'провчимо.

Кармелюк поцілував руку Розалії й передав красуню Го-лолобому на руки.

Розалія не відповіла нічого на слова Кармелюка.

— Скоріше, скоріше! — тільки шепотіла вона і майже непритомна впала на плече козакові.

Гололобий кинувся бігом з своєю ношею по вузькій стежці, що вела від землянки ліворуч, а Кармелюк помчав уперед; два-три стрибки — і він уже був по том бік яру й подався знайомою дорогою до фігури; недалеко від галявини до нього підбігли Андрій і Гнида.

— Піймався, батьку, вовк у пастку! — шепнув радісно Андрій. — Він піджидає когось.

— Та не того, кого побачить! — усміхнувся Кармелюк. — Заходьте, дітки, з двох боків

разом, а то щоб не кинувся йогомосць навікача, як побачить нашу персону! Та передайте Сові й Пацюкові, щоб стерегли шлях далі...

Янчевський стояв не коло фігури, а на узліссі, сховавшись за одне велике дерево. Він жадібно дивився на дорогу, що перетинала галявину, і не чув, і не помічав того, що діялося за його спиною. В записці не було зазначене місце побачення, але тому що записки опускалися в дупло дуба, то Янчевський одразу вирішив, що й побачення повинні відбуватися тут же, коло фігури. Та тепер його вже починав мучити сумнів: з півгодини вартував він тут, а тим часом ніхто не з'являвся ні з тої, ні з другої дороги. Правда, в записці не був зазначений час,—на це він згорячу теж не звернув уваги,—'але потім, обміркувавши все і зваживши, прийшов до такого незаперечного висновку, що побачення повинні були відбуватися перед вечірньою годиною, та ось уже й смерклося, а ще ніхто не з'являвся.

"Та чи не перемінили часом місця коханчики і чи не розхворілася справді чарівна Розалія?" — з прикрістю подумав Янчевський і пожалкував, що він у пориві диких ревнощів покинув військо, залишив його, всупереч тому, як обіцяв, без провідника, не вказавши місця, і шалено прискакав сюди тільки з двома челядниками, на хоробрість яких важко було покластися. Правда, Кармелюк діяв у іншій місцевості; але й зустріч з простими хлопами віч-на-віч не обіцяла Янчевському нічого приємного. Він хотів був уже вийти з своєї засідки й поспішити до брички, як нараз почув за своєю спиною чийсь насмішкуватий і, як йому здалося, знайомий голос:

— Добрий вечір, куме!

Янчевський хутко оглянувся й помертвів: ступнів за двадцять від нього стояв Кармелюк і злісно посміхався, дивлячись на похололого від жаху ворога. Перший рух Янчевсько-го був — вискочити на галявину й кинутися до своєї брички, та, оглянувшись, він очманів від страху, побачивши двох гайдамаків, які поспішали до нього з різних боків.

— Сюди! На допомогу! Рятуйте! — закричав Янчевський не своїм голосом, 'пустившись усе-таки бігти, але Андрій і Гнида завбачливо заступили йому дорогу...

— Куди ж це ти, пане добродзею? — насмішкувато гукнув йому Кармелюк. — Не раз шукав зі мною зустрічі, а тут я сам до тебе йду назустріч, а ти тікаєш! Гай-гай!.. Не по-панському, пане, поводишся!

Янчевський позеленів і, вихопивши з-за пояса пістоль, вистрілив у Кармелюка; та куля пролетіла, мимо, й тільки луна прокотилася лісом. Андрій і Гнида вхопили Янчевсько-го за руки й роззброїли його. Кармелюк і оком не моргнув.

— Свинцевою галушкою пригощаєш, приятелю? — промовив він глузливо. — Ну що ж, гаразд! Іди ж сюди, почоломкаємося, як і годиться давнім знайомим. Гей, панове, підведіть лишень йогомосць, а то в нього чогось ноги хитаються: видно, з бенкету поспішав до нас. Та ви чемненько, попід ручки... отак, сюди, подалі від дороги!

Гнида й Андрій підхопили Янчевського попід руки й потягли його в глибину лісу.

— На допомогу! — спробував був ще закричати Янчевський, та Гнида почастував

його таким стусаном у потали^ цю, що слово наполовину застряло Янчевському в горлі.

Годі, стій! — скомандував Кармелюк і сів на колоду, що лежала на землі.

Гнида й Андрій спинилися перед ним; обидва вони важко дихали й були червоні від напруги"

Янчевський же здавався проти них зовсім зеленим; нижня щелепа його неслухняно тряслася, витріщені, мов у рака, очі дивилися на Кармелюка з божевільним жахом, но лобі стікали краплі холодного поту, і хоч він не промовив і слова, та видно було, що жах його дійшов до краю.

— Ну,— повільно промовив Кармелюк, милуючись ганебним виглядом свого ворога,— тепер і побалакаємо щиросердо. Чого ж мовчиш? Чекаєш на своїх посіпак? Щось не дуже спішать!

— Утекли, батьку,— іронічно озвався Андрій.

— Як і ліічтт" вірним папським, посіпакам! —усміхнувся отамаїг.— Виходить, і ждати нам. нічого. Скажи ж тепер, па-не коханий, що б ти зробив зі мною, якби зустрів мене отак у лісі? — промовив він поволі й злостиво, звертаючись до Янчевського.— Дурманом ти вже мене обпоював, на каторгу віддавав, облави на мене робив, димом мене душив, як дикого звіра. Як же мені тепер пошанувати тебе? Чим відчастувати? Адже коли б я тепер був на твоєму місці, ти б придумав для мене багато панських ласк. Як же мені, хлопіві, бидлові, розбійникові, гідно віддячити тобі, вельможний пане? Нас же троє, а ти один,— можемо уконтентувати твою мосць...

Кармелюк замовк і втупив у Янчевського сповнений холодної злості погляд.

Янчевський здригував; видно було, що коли б Андрій і Гнида пустили його руки, він гримнув би на землю безсилою тушею; та хоч щелепа його дуже тряслася, він мовчав. Зелений, з посинілими губами й витріщеними від жаху очима, він все-таки мовчав і не просив пощади,

^ Гм...— промовив Кармелюк і далі так само поволі й нещадно спокійно, смакуючи враження від своїх фраз,— ка-Жй ж, як мені пошанувати тебе?> Чи розірвати тебе помія^ двох дерев, чи посадити на палю, чи підняти вище простих хлопів, на вершину дерева, як і годиться уродзоному. шляхтичеві? А може, "пощадивши" твоє панське тіло, закапати тебе просто живцем в яму? Ну, вибирай же, що тобі більше до душі! Я радий догодити тобі й відплатити за твоє частування на хрестинах... Пам'ятаєш?

Собака! — з зусиллям прохрипів Янчевський.— Не втечеш од шибениці.

Мовчи, падло! — гнівно крикнув Андрій і замахнувся

шаблею над головою Янчевського, але Кармелюк рухом руки спинив його. Від образи обличчя його почервоніло; він швидко встав і спинився перед Янчевським.

— Чекайте! — крикнув він розбійникам і грізно звернувся до Янчевського, який не спускав з нього своїх переляканих очей: — Підлий хаме! Ти всяк шукав моєї смерті, ти обманом, обпоївши мене дурманом, скрутив мене й віддав на каторгу, ти виходив на мене, як на вовка, з сотнями челядників і нагоничів, у печері ти душив мене димом, ти замучив на смерть мою нещасну дружину, ти катуєш моїх безневинних дітей,— за це

вже ти гідний страшної смерті. Але я, хлоп, розбійник, чуєш ти, панське падло? — І Кармелюк ткнув піхвами шаблі Янчевському в зуби.— Я не хочу об тебе бруднити клинка доброї шаблі і дарую тобі за свої кривди твоє підле життя. Але ж ти влаштував прокляту комісію і під виглядом розшуку розбійників загониш на каторгу ні в чому не винних людей,— за це ти підлягаєш такій карі, яку тільки можуть вигадати чорти на дні пекла для проклятого богом Іуди! Хлопці, вирішуйте ж ви, чого заслужив цей виродок?

— Смерті! — скрикнули разом Андрій і Гнида.

— Та чого з ним, батьку, довго панькатися? — спокійно

сказав Гнида.—Підняти його на поясі; пояс у мене міцний, витримає. V

І послужливий хлопець скинув із себе довгого пояса й, зав'язавши на ньому петлю, закинув її на шию Янчевському.

Янчевський вислизнув із рук Андрія й гримнувся на коліна...

Кармелюк з, огидою глянув на лежачого на землі ворога й після хвилинного вагання звернувся до своїх товаришів:

ч — Ні, братове, смерть для нього занадто велика ласка. Нехай застається жити, пес, на посміховисько всьому панству та нехай тепер розповідає всім, як розправився з Кар-мелюком. ,

, Кармелюк підійшов до Янчевського, їдо плазом лежав на землі, й крикнув йому, копнувши нещасного презуса в обличчя чоботом: '

— Чи чуєш ти мене, пане презусе, га?

Відповіді не було.

— Підведіть його! — звелів отаман.

Гайдамаки підхопили під руки Янчевського, що лежав ницьма, й на Кармелюка глянуло мертвотно-сіре обличчя з каламутними, нерухомими очима.

— Слухай, ти,—"казав далі Кармелюк,— ти по справедли--

вості заслужив смертної кари, та я дарую тобі життя,—принаймні цього разу,— але пам'ятай, що коли ти не облишиш чинити кривду, не перестанеш мучити людей, не залишиш назавжди свою комісію, то знайду тебе й на дні морському, я або друзі мої, і вже тоді придумаємо таку тобі кару, якій позаздрять і чорти в пеклі! І щоб ти знав, як то лежати під канчуками тим нещасним, котрих ти шмагаєш на смерть, то ми покропимо як слід і твою шкуру. Гей, хлопці, всипте йому канчуків,добрих по сотні з обох боків!

— Гаразд, батьку! — захоплено відгукнулися Андрій і Гнида і взялися до екзекуції...

— Годі! Буде з нього! — спинивч старанних виконавців кари Кармелюк.— Гляди, ще здохне... Нехай краще чухається по суботах... Підведіть лишень його та влийте в рот горілки!

Підвели непритомного Япчовського під руки, облили йому голову холодною водою, а в рот влили горілки... Після кількох ковтків він опритомнів, але не міг не те що кричати, а навіть стогнати... і тільки з неймовірним зусиллям переводив хрипке із свистом дихання...

— Ото чи бачиш, мій пане дорогий, які солодкі ці канчуки, а ти ж даєш їх кожному

по дві й по три порції! — сказав Кармелюк. — Нічого, витримаєш... Здоров'я в тебе, як у бика... Загоїться... Ще, либонь, і приховувати будеш, що куми охрестили. А цього не треба... Так от ще візьми па-м'яткового: довгі в тебе дуже вуха... схожі —на ослячі... та й ніс неначе закандзюбився... треба виправити...

Ледве чи усвідомлював Янчевський, що казав йому Кармелюк: голова йому звисала на груди... Та й Кармелюк не примушував довго вдумуватися свого клієнта, а вийняв короткий запоясник і трьома помахами одрізав Янчевському вуха й кінчика носа...

Коли маршалок і Рудковський примчали на Маршалків-щиину з лікарем, то застали Розалію справді хвору. Її всю трясло й підкидало на ліжку; вона не могла сказати розбірливо й двох слів і тільки дивилася на всіх божевільними очима, іноді викрикуючи: "Я загинула! Рятуй, рятуй мене!>> —, Врятую, врятую, моє серце! — плаксиво мовив при цьому маршалок і припадав до гарячої руки Розалії; та тільки Розалії потрапляло на очі масне чоловікове обличчя, скривлене жалісливою гримасою, вона дико скрикувала й одкида- лася на край ліжка.

Пан консіляржб0 звелів усім дати спокій хворій, напоїти її малиною й покласти їй на голову кричі, а сам скоріше подався до Літина, люб'язно сказавши панові маршалкові, що в його дружини гарячка...

~За таких умов їхати кудись було зовсім неможливо; маршалкові довелося зостатися дома; Рудковський заявив також, що нізащо не покине пані й залишиться на Маршал-ківщині аж до одужання мосці королеви., Добрий чоловік, зворушений такою прихильністю до його дружини, сердечно обняв Рудковського й, просльозившись у нього на плечі, урочисто заявив, що коли йому судилося зостатися живим, то він ніколи, ніколи не забуде цієї товариської послуги.

А втім, наступного дня надвечір Розалія прийшла до пам'яті. З розмов осіб, які її оточували, вона зрозуміла, що ніхто не знає нічого про її короткочасну відсутність, і це вже дуже заспокоїло її й повернуло їй звичайне її самовладання. На ранок у панському дворі поширилася жаклива чутка, що управитель Хойнацького, який проїжджав учора вранці через маршалківський ліс, підібрав па дорозі побитого мало не до смерті папа Яичсвського з одрізаними вухами й носом, майже без ознак життя, й одвіз його до Літина, і хоч йому там і дали потрібну допомогу, та все-таки Янчев-ський дуже хворий і майже не опритомнює.

"О, то бардзо похвально, що йому не спало на думку привезти його сюди", — подумав сам собі маршалок і додав уголос, звернувшись до Рудковського:

— Нещасний Фелікс! Він за будь-яку ціну хотів повернутися до нас — допомогти мені охороняти мою дорогу Розгоню. Я вмовляв його, в ім'я нашої святої дружби, не робити цього, не наражати себе на небезпеку, але він не послухав, і ось...— маршалок підвів очі д'горі й розвів руками.

— Дешево відбувся! — сухо' додав Рудковський.— Пан Янчевський повинен пам'ятати, що він уже старий і що йому не вганятися за розбійником; але він, всупереч усьому, прагне зберегти за собою титул охоронця всіх * дам. Ну що ж, треба все-таки дякувати гайдамаці за ласку, хоч, як видно, він ставився до нашого презуса з

цілковитим презирством, якщо обмежився тільки такою ганебною карою.

Пан маршалок нічого не заперечив на пиховиті слова молодого шляхтича... —

Не встигла сенсаційна звістка облетіти весь двір, як балакуча Фрося розповіла про неї пані. Розалія вислухала її мовчки й глибоко задумалася...

LXXX

Повернувшись тієї ж ночі до свого табору, котрий становив собою центральне місце збору всіх ватаг, Кармелюк застав усіх розбійників трохи збентежених. Виявилося, що полк, який прибув з Кам'янця й вирушив був з Янчевським на пошуки розбійників, розташувався саме в цій місцевості й щодня висилає на рекогносцировку сильні загони, отже, так і дивись, може натрапити й на їхній табір.

Чи завівся в нас дезертир, новий іуда, чи старий пес Янчевський сам винюхав,— закінчив Дмитро,— а ^тільки діло погане, чиста блокада! Так і кружляє кругом нас сарана, а цьому супостатові Янчевському тут усі ходи відомі.

— Ну, щодо Янчевського, то він уже не скоро на допомогу до війська з'явиться,— зауважив з усмішкою Андрій.— Оперічили ми йому спину до кісток та й вуха і кінчика носа одрізали для помітки, виходить, — потаврували...

— Як? Що?.. Коли?! — скрикнули разом усі ватажки загонів, оточивши Кармелюка.

Кармелюк неохоче розповів історію покарання Демосфена, сказавши, що він натрапив на нього випадково в лісі. Розповідь Кармелюка викликала надзвичайне збудження серед ватажків загонів і всіх гайдамаків.

Таку новину не гріх і сприснути, отамане! —з захватом вигукнув Дмитро, вдаривши шапкою об землю.— Звели відкрити барило меду, є добрий.

Передусім діло, рруже, а потім не дамо спуску й медові,— сказав Кармелюк.

— Слушно,—погодився Дмитро.

— Ну, то от скажй, чи всі наші зібралися?

Вважай, що всі, от тільки Хоздодат з хлопцями не вернувся.

Хоздодат?.. Так, так, він же куди поїхав?

— У Кальну Деражню послав ти його, пане отамане, з гостинцем до пана Сливинського...

Так, так...— Кармелюк у задумі провів рукою по чолі. Назва села, яке згадав Дмитро, викликала в його пам'яті дорогий спогад, і серце його болісно занило. Він провів рукою по голові, немов бажаючи відігнати смуток, що • налетів на нього, й промовив уголос: — То, кажеш, не повернувся ще?

Ні.

— Не попався б попенко!

— Де там йому попастися: він же в тих лісах, як риба у воді, з ним же й хлопців три найкращих, надійних...

— Гм... так. А чого ж це я не бачу отаманші... вона ж з тобою була?

— Та от, вийшло діло,— Дмитро розвів руками.— По тому, як ми почастували Дембицького, то надумали з отаманшею одним махом порішити й пана Бойка, тим більше що — жирод, а він же недалеко, всього верст за двадцять від Дембицького. Ну,

вирушили; виявилося, що сей пан комісар того ж дня з усіма своїми тельбухами з села драпака дав... Забрали в нього все, що можна було, та й повернулися з хлопцями додому... А отаманша й відділилася від нас десь з півдороги, сказала, що треба їй до одного бидла зайти,— корчмар він, чи що, у Вівсяниках, ну, либонь, хотіла його про щось розпитати... Я й казав, щоб не йшла вона, та де там, і слухати не схотіла!

— А давно ти повернувся? — перебив його Кармелюк,

— Позавчора.

— Погано! — Кармелюк на хвилину задумався, прикиданий чи в умі відстань од Вівсяників до нового табору, й знову промовив уголос: — Погано! Повинна б уже тут бути.

— Я й сам так думаю, чи не попалася де? — погодився й Дмитро.

— Треба виручати,, вона ж товариш вірний...

— Душа, а не товариш! — гаряче обізвалися гайдамаки, які стовпилися коло Кармелюка.

— За отаманшу голови!

— Спасибі, братове,— схвильовано відповів Кармелюк. Хоч за останній час його стосунки з Уляною дійшли до ворожої холодності, та в усякому разі вона була не тільки його коханкою, а й вірним товаришем, і він вважав за перший свій обов'язок урятувати цю жінку, яка стільки разів доводила йому свою дику любов і свою собачу відданість.— Спасибі, братове,— сказав він ще раз.— Ну, та про це ще поговоримо вранці, а справа тільки в тому, що вирушати, виходить, з табору зараз не можна.

— Ніяк не можна, батьку,— погодився Дмитро,— тут же Вч нас і скарбниця, і всякий фураж,— не покинути ж обоз! Знову ж таки і всіх людей зараз вивести важко...

— А скільки москалів?

— Та сила-силенна, мало не цілий полк... ^

— Гм... так би мовити, душ по десять на брата? Ну що ж, позиція в нас добра, в разі чого, то й облогу витримаємо,— через болото ж ніякий диявол, не вкусить, а з лісу загородимося та в разі чого навалимо дерева, зробимо засіку, в нас є на всякий випадок для відступу й своя гребля.

— Якщо тільки не займуть її...— докинув Андрій.

— Ну, про неї тільки ми знаємо, навіть із селян ніхто не знає! — заперечив Кармелюк.— Та це ж усе тільки на всякий випадок, а річ у тому, що треба москалів звідціля виманити. Вони ж без Янчевського блукають у нашому краї, мов сліпі. Треба, щоб Кармелюк для них об'явився в іншому місці і щоб командирові про те доповіли вірні люди. Все це ми зорудуємо завтра. На тебе надія, брате,— звернувся, він до Дмитра.

— Чудово! Упораємо діло в акураті, отамане! — радісно відгукнувся Дмитро.

— Отож-то. Йоржа з хвоста не проковтнуть! А тепер, щоправда, не гріх дати роботу й зубам та й спочивати! — закінчив Кармелюк.

Після товариської вечері, яка супроводжувалася веселою розмовою й дружною миятиком, всі розійшлися спати. Для більшої бозпеки розставили по всіх пунктах

подвійну варту, і в таборі запанувала цілковита тиша. Кармелюк теж ліг; він був дуже втомлений і йому давно вже треба було б відпочити, та, скільки він не перевертався з боку на бік, все йому не вдавалося заснути. Не небезпечне становище турбувало його,— цього разу він почував себе спокійніше й певніше, ніж коли б то не було,— але його гризли глухе невдоволення собою й безпричинна туга, гризли й не давали йому заснути. Розпеченими голками вп'ялося в його серце й мозок останнє побачення з красунею, та не захоплення викликало воно в його душі, а якесь важко почуття, немов болісну млюсть після чаду. Образ красуні якось роздвоївся в його уяві: з одного боку, він бачив чарівну жінку, яка пристрасно покохала його, з другого — з-за цього образу виступала запекла папі й полька.

"Еге ж, саме пані й полька,— от і розгадка незрозумілої поведінки красуні: вона рятує мене, перестерігає про безпеку, чарує — все для того, щоб перевести в свій стан. їй треба проводити для шляхетської справи, а свобода хлопів місточок, по якому пані гадає перевести мене... Ні, жартуєш, красуне! Кармелюк ласки купує, але душі за них не продає! От що про Бессарабію й Молдавію казала на той випадок, що діло кінчив би, щоб там сховатися, купити й зажити вільно,—це резон... Тільки далеко від рідного краю тужно... ой, як тужно! При такій нудзі тільки ангел небесний міг би навіяти спокій... але не вона! Ні, ні, не вона!"

"Але вона ж любить тебе! — неначе вдарив йому в вухо інший голос.— Любить і довела це: попереджала про безпеку, виказувала панські плани й посланців... нарешті, вона сама нещасна... Та чи правда ж? Ой, щось серце чує, що ні!"

Чого б їй так гаряче стояти за панське повстання? Адже коли їй пани набридли, то вона повинна була б їх ненавидіти... а вона... А втім, могла звикнути до панських розкошів, запаніти... Навіщо вона мене так гаряче просила стати за панів?.. Навіть обіцяла мені шляхетство! Ех, любить і соромиться цієї любові! А, плювати я хочу на ваше шляхетство! Не підійму я за вас, мосці панове, не те що шаблі, а й пальця!"

Кармелюк сердито стукнув кулаком і перевернувся на другий бік. Та й цей енергійний рух не полегшив глухої досади, котра, мов миша, все шкреблася й шкреблася в його серці.

"Так чому ж він досадує, на кого й на що? — думав про себе в третій особі Кармелюк.— Сп'янила його крала, зачарувала, ну й що ж із того? Сп'янила на хвилину, чого ж про те згадувати? Ні, йому було прикро, що спокусливій красуні вдалося хоч на час ввести його в оману і впевнити в своїй відданості хлопам..."

Він сердито плюнув убік і перевернувся на спину, заклавши руки під голову. Нудна туга поволі виповзла з його серця й пригнітила йому груди... "Чого ж треба йому? — думав далі Кармелюк.— Душі чистої, ласки-дружньої, серця вірного?— зла усмішка скривила йому губи.— Якраз саме розбійникові думати про це! Бери, що пливе під руку,—от і все!"

Та грубе завершення думки не знайшло відгуку в серці отамана. Перед його очима постали обидві ланки, які були близько біля нього: страшна розбійниця Уляна з своєю не-поділеною, але пристрасною й дикою любов'ю, і красуня пані, вкрадлива й

спокуслива, мов змія, але й невірна, як гадюка... Кожна з них знала тільки свою пристрасть і свої особисті інтереси, й кожна по-своєму намагалася одірвати Кармелюка від його діяльності й примусити його жити тільки для її кохання... Неприємне почуття піднялося в грудях Кармелюка при спогаді про цих жінок. Навіть у їхній жагучій любові не вистачало жіночості й ласки, які втихомирювали б схвильовану, бунтівливу душу отамана. 4

"Друга, душі чистої й ніжної,—ось чого бракує тобі",— знову спливла тужлива думка...

Вона спливла без слів і без образу, але зразу ж сповнила серце його почуттям смутку й самотності і понесла думки Кармелюкові до тихого будиночка, до світлиці, осяяної сутінковим: світлом лампади, до дівочої голівки, схиленої над книжкою біля вікна... І при одному цьому спогаді тихий спокій розлився в' душі Кармелюка... Слова Олесі, її рухи, усмішка її і вся вона з навколишнім оточенням постали перед ним, як живі; якийсь вкрадливий голос ніби шепнув йому, що дівчина тільки й думає про отамана. Йому нестримно захотілося поскакати туди й поринути хоч на один день у той тихий, чарівливий світ. Але зараз же злість і презирство до себе закипіли в серці Кармелюка.

— Цить, вовче неситий,— проричав він крізь зуби й сильно гупнув себе в груди кулаком,— над тихою хатою нехай витають святі ангели, а, ти, гайдамако, виймай свого ножа та кінчай, що почав! — Він простяг руку до пляшки з горілкою, що стояла недалеко, й, припавши до неї губами, випив майже все до дна, насунув на очі шапку, закутався дужче в кирею й заснув нарешті важким, болісним сном.

Райок приніс із собою багато клопоту. Ще до світанку вирядив отаматт Дмитра з частиною ватаги, давши їм перед тим докладні інструкції, як ошукати й одвернути москалів, сам же пішов оглядати місцевість, бо ухвалено було поки що залишити ядрові ватаги на своєму місці. На деяких ділянках лісу Кармелюк звелів прокопати рови, на інших — навалити стовбурів дерева, на третіх — довиконувати й накрити гілляками й листям ями. Потім він оглянув потайну греблю, яку проклали гайдамаки через непролазні болота, що прилягали до табору з іншого боку, поставив тут вірних людей і повернувся назад.

Весь час отаман діяв бадьоро й енергійно, але разом з тим невдоволення й туга, які насунулися на нього вчора, не залишали його й сьогодні. Повернувшись до табору, він одря-див Ониська з кількома хлопцями у Вівсяники розвідати там про долю, яка спіткала Уляну, й знову подався оглядати всі роботи, намагаючись посиленими турботами заглушити тугу, що гризла його серце. Ввечері, коли гайдамаки дібралися коло вогнищ на вечерю, Кармелюк несподівано почув радісний крик і гамір, що наближався до того місця, де вік сидів з Андрієм, дядьком Явтухом та іншими більш довіреними особами.

— Що там таке? — здивовано спитав Кармелюк.

Андрій миттю зірвався з місця й за дві хвилини повернувся радий, сяючи й махаючи здалека шапкою.

— Отаманша вернулася, батьку! — закричав він, ще бі-жучи.— Та ось вона й сама!

Всі посхоплювалися з місць. Справді, з-за дерев доказалася юрба розбійників, попереду йшла Уляна. Ту мить товариші оточили отаманшу.

— Де була? Що трапилося? Як попалася? — засипав Кармелюк запитаннями свою колишню коханку.

— Янчевський упіймав,— відповіла Уляна.

— Янчевський? — скрикнув Кармелюк, а за ним ї всі інші.— Коли ж? Як?

— Днів три тому...— і Уляна розповіла про свою зустріч з Янчевським, промовчавши про те, чому й де нагнав він її...

— Та як же ти втекла від нього? Як вирвалася, нещасна? Куди відпровадив він тебе? Катував? Допитував? — заговорили всі зразу.

— Не катував, бо, на щастя, не впізнав мене. Я наділа вбрання циганки й хотіла під виглядом ворожки пробратися у Вівсяники й довідатись від челяді, де проживає тепер Ян-чевський, а тут він якраз по дорозі і схопив мене, мабуть щось запідозрив у мені; хотів обшукувати, та врятував бог,— поспішав він кудись; завіз мене в село, в холодну вкинув, приставив сторожів і звелів стерегти, щоб я нікуди не втекла. Обіцяв приїхати. Почала я обдивлятися, як би втекти,— не можна: під вікнами й коло дверей вартові. Два дні пробувала я їх підкупити,— гроші в мене були... Де там! І не слухали... На —третій день попався один згідливіший за тих... узяв, що в мене було, й випустив мене. Ну ж тепер попадеться мені собака Янчевський, все ж я доберуся до нього!

— Йому вже заплачено, друже, з лишком! — усміхнувся Кармелюк.

— Як? Ти впіймав його?

^ І щедрб почаствував,— віддячив за хрестини!

— Пам'ятатиме тепер не тільки до нових віників, а й до самої смерті,— із сміхом докинув Андрій.

Кармелюк розповів Уляні, яким ганебним способом покарав він Демосфена.

— Мало! — похмуро сказала на це Уляна, вислухавши розповідь отамана.— А де ж ти піймав його?

— Сам на мене напоровся. Їхав з двома челядниками в бричці,

— Гм...— відкашлялась Уляна, але більше не спитала нічого.

Ніч минула без тривоги. Наступного дня розвідники принесли звістку, що москалі все ще стоять у цій місцевості. Кармелюк ще заповзятіше заходився укріплювати табір. Він навмисне старався якнайменше залишатися разом з Уліяною: поява її в таборі ще більше ускладнила його душевний настрій. А. втім, Уляна трималася на віддалі й не приставала до Кармелюка з своєю любов'ю; похмура, мовчазна, вона тільки поглядом стежила за ним, і той погляд, який знаходив Кармелюка скрізь, породжував у ньому тяжке, болісне почуття. Він навмисне доручив Уляні піти в далеку частину лісу наглядати там за спорудженням укріплень, а сам обійшов приступніші пункти. Уже наближався вечір, коли Кармелюк повернувся назад.

Перший йому назустріч попався Хоздодат.

— А, пане писарю! — радісно привітав його Кармелюк.— Вернувся!.. Ну що? Все

гаразд?..

— Слава-богу, що натрапив зразу на тебе, пане отамане!

— А чого так негайно я потрібен? Хіба щось сталося?

— Нічого, а тільки я з кралею приїхав, гідною пісні Соломона... Дожидає твою милість.

— З кралею? — Кармелюк затнувся й почервонів. "Невже вона ризикнула сюди? Як? Виходить, шпигує?.." — спливали в нього в голові думки.— Але з якою ж? — із зусиллям до^ кінчив він фразу.

— Та з попівною Одесою з Деражпії, отця Михайла дочкою. Па дорозі її зустрів, одна до тебе їхала натачанкою... Як уздрів її, то й сам злякався: кругом москалі іти шпорять та й наш брат, гайдамака, ну...

— Та де ж вона? Веди скоріше! — перебив його Кармелюк і нараз відчув, як серце його стислося від гарячої радості й надії.

— А там під горою... дожидає...

— То чого ж ти ще базикаєш?! — скрикнув Кармелюк і, не чекаючи свого секретаря, сам кинувся вперед.

LXXXI

— Ач, жінки!—иевдоволеио пробурчав "Дмитро, коли Кармелюк і Хоздодат зникли в глибині лісу.— Ну й липнуть же вони до отамана — як мухи до меду. Просто одбою немає, як од бліх...

— Тільки голову батькові морочать...— понуро обізвався Андрій.

— Що морочать, то морочать, правда,— на те ж і створена жінка!.. Та це б іще не біда, а діло в тому, що куди жінка носа суне, та ще й не одна, то там уже не жди добра. Скрутять вони голову отаманові!

— Брони боже!

Обидва замовкли. В цей час у глибині лісу показалася з-за дерев Уляна. . •

— Онде, одна праворуч, друга ліворуч,— сердито пробурчав Дмитро, скося глянувши в бік отаманші, яка наближалася до них.

— Коли б не дізналася,— прошепотів Андрій.

— А чого з ними церемонитися? Якби на мене — взяв би я їх усіх за коси та одну об одну фронтами, поки б носи всі ке порозквашували,—і шабаш! Струнко! Знай свою чергу! Верховодити ні одна не смій...

— Не всяку й за коси візьмеш...

— Всяку!.. Хоч би вона й під хмарами сиділа... однаково жінка...— Дмитро сердито плюнув.— Отак плюнути й розтерти. От і все!

До них швидко підійшла Уляна. Кілька слів Дмитрових долетіли до неї, і вона одразу догадалася, що ця розмова так чи інакше зачіпає також і її.

— Про що це ви розмовляли? — спитала вона.

— Та так, ні про що...— поспішив недбало відповісти Андрій.

— Про якусь ланку, я чула.

— А хоч би й про жінку,— огризнувся Дмитро,— хіба в нас монастир, що про жінок і

говорити заборонено?

— Про яку? — наполягала Уляна.

— Та чого ти до мене пристала? Тобі що до того? Піп ти мені, чи що?

— Не скажеш, то й не треба,— промовила Уляна холодним, лиховісним тоном і, відійшовши вбік, сіла на пеньку.

Дмитро уважно глянув на її обличчя й серйозно похитав головою.

— Ех, пані отаманшо, дурієш ти...

— Навчи розуму.

— Покинь, кажу!..

Губи Уляї скривила зла усмішка.

— Скоро покину! — відповіла вона спокійним, загрозливим тоном.

Олеся в цей час сиділа в глухому кутку зарослої лісом ущелини.

Щоб оберегти дівчину від можливих прикрощів, Хоздодат поставив недалеко від неї двох гайдамаків.

На плечі дівчини був накинутий простенький салоцчик, запнута вона була біленькою хусточкою, і в цьому простенькому вбранні вона здавалася ще кращою й молодшою. Вона була бліда й схвильована, але це надавало її обличчю ще більшої одухотвореності.

Холодне проміння осіннього сонця, що сідало за обрій, вилискувало на золотисто-пурпурових верховіттях лісу, який спускався з трьох боків до самої долини. Оточена цією величною декорацією, самотна молода дівчина справляла зворушливе враження.

Кармелюк уже здаля впізнав її, і надзвичайна, майже батьківська ніжність одразу сповнила його серце. Він добіг

до Олесі, вхопив її за обидві руки й промовив, захлинаючись від радості.

— Панно, голубко моя, яким чином прибула ти сюди?

Ніжний, рум'янець з'явився на блідому личку дівчини, коли вона побачила Кармелюка.

— Я найняла з дому підводу, достеменно не знала, де йо-гомосьць, думала — люди покажуть, та ось, на щастя, зустрілася з паном богословом, і він на своїй підводі підвіз мене сюди.

— Та, боже мій, як же відпустив тебе батюшка?

Мене ніхто не відпускав. Я поїхала сама.

— Дитя моє, подумай тільки, що могло спіткати тебе? Як ти могла зважитися?

— Ах, що казати про мене,— перебила його Олеся навіть з деякою досадою.— Мені треба було тебе попередити: батько привіз жахливі вісті. Я спочатку хотіла послати листа, але як, куди, ким? І я зважилася поїхати сама. Отамане, ті-* кай скоріше відціля: москалі знають місце твого сховища й знають, де та гребля, яку ти проклав у болотах!.. Та ти не слухаєш мене? — промовила вона гірко, придивляючись до схвильованого обличчя отамана.

— Не знаю, як і дякувати тобі за те, що ти звістила нас. Не турбуйся, ми так ошукаємо москалів, як і куцому не снилося. Пане писарю,— звернувся він до

Хоздодата,— відпусти людей, а сам побудь па сторожі, щоб не наскочив хто.

Хоздодат хитнув багатозначно головою і зник з гайдамаками у лісі.

— Не знаю, як і дякувати тобі за те, що ти звістила, і за те, що зважилась па безумну одвагу й приїхала сюди,— мовив тихо Кармелюк, не випускаючи рук дівчини.— Ох, пан^ по, зіронько моя ясна, якби ти знала, що ти робиш з* моєю душею! — Глибоке зітхання вирвалося з грудей отамана, й сумна тінь набігла на його обличчя.— І радісно мені тебе бачити, так радісно, що й казати про те не вмію, а разом із тим і невимовна мука розриває серце.

Олеся підвела на нього злякані очі й поблідла.

— Еге ж, пекельна мука,— поривчасто казав далі Карме-* люк.— Коли отак сидиш у корчмі, в бруді, напівп'яний, і на-+ вкруги тебе такі ж самі п'яні, злі обличчя, а кругом —* дикий сміх, та лайка, та неподобні жарти, то в тому хмільному чаду й не помічаєш свого бруду й накипілої на серці крові! А от: як побачу тебе, чисту, святую, то й відчую відразу, що Каїн я, Марко ПроклятийбІ, звір неситий, що мені немає ні прощен^ ня, ані поради. Що ніколи вже не жити мені людським

життям. І така мука виринає тоді з дна душі, така туга за* щемить у серці... Ех!..

Він не доказав, махнув рукою й присів проти Олесі на камені.

— Не Каїн ти, не звір! Ти заступник наш,— із зойком вирвалося в Олесі; вона затулила обличчя руками, й плечі її задрижали.

— Жалієш мене?..—тихо промовив Кармелюк, сумно дивлячись на дівчину, і відчув, що якась грудка застряла в нього в грудях і до болю затруднила дихання.

Більше ніж душу свою жалію! — гаряче відповіла Олеся й, відірвавши руки від зрошеного сльозами обличчя, судорожно стиснула їх.— Серце б своє розірвала, життя віддала б!

— Ангеле мій! Сонечко моє ясне! — скрикнув Кармелюк і гаряче стиснув руки дівчини.— Та чи вартий я, весь у бруді й крові, чи вартий я, проклятий богом, хоч єдиної твоєї чистої сльози?

— Не кажи так,— перебила його сповнена жахом Олеся.— Треба всіх жаліти!

— Заступнице моя рідна, втішити хочеш?.. А якби ти знала... Я ж останнім часом і кров проливати почав... Не витримав! Помста сп'янила й за людей, і за себе.. Але ти встала?.. Іти хочеш?.. Чекай-но! Подаруй мені ще хвилинку... Я ж сам-самісінький у гамірливому натовпі... а як це тяжко, якби ти знала! — Кармелюк придушив зітхання.— Ото тільки як побачу тебе, то неначе сонце зійде в моєму серці...— Він узяв обидві руки дівчини й, притулившись до них чолом, промовив зовсім тихо: — І гояться рани, й віра воскресає... І хотілося б слухати тебе, забути про все та так і заснути, заніміти навіки.

—■ Боже мій, боже! — немов простогнала Олеся, сідаючи на камінь.— Чого ж ти до нас не приїхав? А я ждала, виглядала...

— Хіба є в мене своя воля? Крутять мною вихор і завірюха, жбурляють з боку в бік... Полюють на мене, цькують псами пани... Та й нащо шматувати своє серце?.. Полетиш до вас, наче в святій воді обмиєш душу свою й не знаєш потім: чи в прірву сторч

головою кинутися, чи пірнути знову в це пекельне життя? Е, та що це я все про себе та про себе... Налив гіркої, то й треба випити до дна!

Олеся поклала свою тремтячу руку на стиснутий кулак Кармелюка й промовила тихо:

Не будь жорстокий, зайвої крові не проливай!.. Прости, що я, дурна, кажу тобі так... Чому ти зовсім не той, що був раніше? Що сталося з тобою?

— Був бенкет, а тепер настало похмілля, та й невеселі

думи навалилися каменем на серце, і коли немає з ким поділитися ні горем, ні думами, коли знемагаєш сам-самісінький у цілому світі, тоді й мука не під силу стає,, й розпач холодом охоплює душу. /

— Хіба в тебе немає ні одного друга, ні однієї близької дорогої душі? — спитала Олеся так тихо, що й сама не розчула своїх слів, але Кармелюк зрозумів їх і, взявши в руки холодну тремтячу руку дівчини, стиснув її в своїх могутніх долонях.

— Друзів до чарки в мене багато, а до серця, до душі нема й одного... Ех, проклятий я, проклятий! — вирвалося в нього із зойком одчаю.— Сам-самісінький з безпросвітною тугою...

— Ні, ти по сам.— Олеся зашарілась.— Я присягаюся...— та хвилювання урвало їй мову.

— Сам, скрізь сам,— прхмуро казав далі Кармелюк,-* і б'юся як риба об лід, і загину або під кулями, або під шпіцрутенами,— однаково сам. От тільки як з тобою сиджу, то здається, що є і в мене рідна душа... Е, та що там! Вовкові — вовче життя!

— Що ти? Нащо ти? — заговорила з якоюсь радістю, що в ній спалахнула, і з сльозами Олеся.— Ох, якби це так було! Якби я могла хоч чим-небудь полегшити твою долю, я б життя своє віддала, душу б за тебе поклала!

— Що ти кажеш? — скрикнув Кармелюк, стискуючи руку дівчині.— Ти? Ангел чистий? За мене, розбійника, вбивцю, грабіжника?..

— За нещасного...

— Ні, ні, ти не знаєш мене... Я не гідний мізинця твого, я страшний сам собі. Ти відсахнешся од мене, заглянувши в моє серце! Я не смію доторкнутися до тебе своїми оскверненими руками... Іди, їдь! Забудь мене, як забули мене бог і люди!..

— Ніколи! — скрикнула Олеся.— Скоріше моє серце замре в грудях, аніж я забуду тебе! — І, вхопивши руку отамана, вона припала до неї й облила її гарячими сльозми.

— Дитя моє, щастя моє! Ти ще цілуєш мою руку?! —• з жаром вихопилося в Кармелюка.— Та ні, ні,— промовив він, одвахнувшись квапливо, і стиснув свою голову руками,— розбійник я, але чесний козак. Не візьму чистого оерця! Тебе прихилиє жалість до бездомного волоцюги!.. Не жалій мене, туга не зігне моїх плечей... а якщо зігне, то туди мені й дорога! Ти ж іще молода, тебе жде щастя, радість...

— Навіщо ти смієшся з мене? — гірко перебила його Олеся.— Яке щастя може ждати мене далеко від тебе? Я нікчемна, дурна, нікому не потрібна дівчина...

— Ти — ангел!

— То дозволь же мені вмерти за тебе!

— Святий боже! Невже ж ти любиш мене, гайдамаку?— прошепотів Кармелюк, притягаючи до себе дівчину, що так і тремтіла.— За що? Навіщо? Куди я можу повести тебе?

— Хоч на каторгу, хоч на смерть, тільки не відштовхуй мене від себе!

Олеся вся затремтіла від нестримного ридання й припала головою до Кармелюкових грудей.

— Щастя моє, радосте моя, друже мій єдиний,— казав Кармелюк, вкриваючи поцілунками руки й обличчя дівчини.— Що ж я дам тобі за твою чисту душу?

— Своє горе, свої муки!

Олеся обвила шию Кармелюка руками і, гірко плачучи, притисла до своїх грудей буйну голову козака...

, Кармелюк з Хоздодатом і ще трьома козаками провели Олеся за межу лісів; він хотів провести її до самого дому, але вона впросила його відпустити її з паном богословом, самому >к повернутися назад.

Повернувся Кармелюк до табору пізньої ночі. Всі вже спали, тільки Уляна сиділа нерухомо коло згасаючого вогнища, як уособлення похмурого, мовчазного горя. Вона уважно поглянула на Кармелюка, і Кармелюкові мимоволі стало моторошно під гострим поглядом її очей. З-під її уваги не випало, що з отаманом щось сталося надзвичайне...

— Звідки так пізно? — спитала вона коротко.

— Виїжджав подивитися, чи не розташувалися десь поблизу москалі... Чого ти не спиш?

— Не спиться.

— А я втомився дуже.

Кармелюк загорнувся в кирею й простягся коло вогнища. Він не спав, але йому хотілося уникнути розпитувань Уля-пи. В душі його було так піднесено гарно! Думка про те, як йому відчепитися від Уляни, сумніви щодо можливості нового. життя ще не виникали в нього; в душі панувала тільки сама свідомість прекрасного щастя, вірилося в усе добре, святе... Теплі сльози виступали на очах отаманові, а душа його немов розправляла крила й линула кудись далеко-да-* леко, в невідому голубу далечінь...

Солодкий сон нарешті заспокоїв козака, й приснилося йому, що він знову стоїть на колінах перед Олесею, поклавши їй голову на груди, й каже їй про свої тривалі й тяжкі страждання, про муки, які шматують його душу, а вона ласкаво проводить рукою по його голові й тихо плаче над ним, і кожна сльоза дівчини змиває пляму з його душі, і все легше стає йому ла серці.

Прокинувся Кармелюк пізно; він ще не геть прочувався від снів, як відчув уже, що з ним сталося щось надзвичайне, невимовно-радісне.

Осяйний, щасливий, схопився він на ноги й ще енергійніше, ніж раніше, взявся до роботи. Зараз же покликав до себе найближчих товаришів — Андрія, Дмитра, Явтуха й Уля-ну й познайомив їх з новим своїм задумом. Треба було, на думку Кармблюка,

прокласти в протилежному кінці болота нову греблю, а стару, про яку розвідали москалі, розірвати в багатьох місцях — ближче до середини болота, щоб на випадок появи супротивника допустити його до половини болота, а тоді, як люди й копі почнуть тонути в приготованих місцях, ударити на них з двох боків; але щоб і цей новий план ніхто не передав москалям, Кармелюк запропонував товаришам змінити вартових на греблі й стати на варті самим, а на допомогу в роботі запросити трьох-чотирьох найвірніших людей.

Розбійники з захватом сприйняли новий задум Кармелюка.

Важно! — не стримався від радісного вигуку Дмитро.— Ну ж, командо, наліво кругом марш.

Розбійники, яких вибрав отаман, пішли разом з Уляною до греблі, сам же Кармелюк, маючи намір одвернути увагу розбійників од нової роботи, пішов з ними у протилежний бік лісу. ■ , ' ..

Радісна енергія отамана передавалася всім його підлеглим: все навколо нього сьогодні горіло й кипіло. Він і розпоряджався, й сам працював поряд з іншими, та думки про Олесю не покидали його.

І все йому здавалося сьогодні можливим і приступним! Ні, він не кине святого діла! Сама Олеся не хоче того. Він повинчається з нею, перевезе її в Бессарабію, а разом з нею перевезе й своїх самотніх дітей. Він прилітатиме до них, навідуватиметься, й знову в нього буде свій теплий куток, своя дорога сім'я. Буде серце рідне, чисте й святе. А тим часом прийде резолюція на його скаргу; там розберуться, зглянуть на долю хлопів, а потім ще розчаруються і в панах... І, може, йому ще судилося дочекатися жаданої волі, відпочити від кривавої різанини й звідати тихе щастя коло любої істоти.

Уляна стояла на варті по цей бік греблі. Уривок учорашньої розмови Дмитра з Андрієм, дивне зникнення отамана, його радісний вигляд — все це дало їй підставу прийти до незаперечного переконання в тому, що Кармелюк одлучався до своєї нової коханки. "Невже ж сюди насмілилася прийти? При мені, на моїх очах? — сама себе питала Уляна.— Смієшся з мене? А, собако! Не знаєш же ти, на чию дорогу ступила!"

Мов розпечена лава, кипіли в її серці люті і ревності, й тим дужчі були муки Уляни, що вона їх не звиряла нікому й мовчки виношувала в своєму озвірілому серці. Вона сама не могла б тепер сказати, котре почуття говорить у ній сильніше: любов до отамана чи ненависть до суперниці? Що розлучниця її маршалківська покоївка Фрося, Уляна вирішила вже остаточно й так само остаточно вирішила позбутися її. Тепер вона тільки обмірковувала, яким способом порішити її,

LXXXII

Поринувши в свої страшні думи, Уляпа й не помітила, як до неї підійшов один з молодих гайдамаків.

Пані отаманшо,— промовив він,— прийшов якийсь дід до твоєї милості, каже, що треба йому негайно побачити тебе.

— Де ж він?

— Та там, нагорі.

— Стань тут, на моєму місці.— Уляна передала рушні-* цю гайдамаці й подалася чимдуж стежкою на вершину гори, де, власне, й був табір розбійників.

Вона застала там діда, обличчя якого видалось їй вельми знайоме.

— Ти до мене, діду? — звернулася вона до нього, оглядаючись по боках.

Нікого близько не було, тільки на віддалі невеликий гурт гайдамаків порався, готуючи вечерю.

— До тебе, молодице.

— Я наче бачила тебе десь?

— А на облаті. .

— Так, так.—Уляна одразу пригадала дідка, який попередив їх про небезпеку під час облати.— Чого ж тобі треба?

— Листа приніс тобі.

— Мені? Від кого?..

— Від маршалківської покоївки Фросі. Вони з отаманом з одного села; разом у Пігловського у дворі були, разом і до Хойнацького перейшли. Дівчина добра, золота душа, про отамана, як про рідного брата, клопочеться; що почує в панських покоях — зараз передав. Я нещодавно приносив од неї листа отаманові.

— А-а, приносив? — мимохіть вихопилося в Уляни.

— Приносив, приносив, і отаман дякував і поберігся. А тепер послала вона, до тебе з листом.

— Про мене, виходить, знає! — прошипіла крізь зуби Уляна, ледве ховаючи свою лють.

— Аякже,— мовив далі старий, не помічаючи настрою Уляни.— "Біда, каже, велика загрожує, та отаман не повірить, насміється, а вона,— виходить, ти,— каже, обачлива та розумна, все обдумає й по-своєму поверне".

— Спасибі красуні за ласку,— процідила крізь зуби Уляна.

Вона одразу відчула, що лист суперниці трактує не про наміри панів, а про щось інше, пекучіше.

— Ну, й тобі, діду, спасибі за службу.

— Нізащо. А до ж отаман?

— Його немає в таборі, виїхав,— покwapно відповіла Уляна.

— А хлопці казали, що тут.

Брешуть, допіру виїхав,— ще раз твердо сказала отаманша, побоюючись, коли б старий не побачився з Кармелю-ком, і не розповів йому про листа.— Та й ти, діду, не барися, поспішай назад, а то якраз можуть оточити москалі.

Через те, що старий був уже досить наляканий своєю мимовільною участю в облаті, то, почувши страшне застереження отаманші, поспішив скоріше піти собі.

Уляна з дикою злістю затиснула конверт у руці; то, виходить, це вона, Фрося, й першого разу прислала листа Карме-люкові, виманювала, викликала, й знову прислала сюди цього старого дурня.

І ніхто, ніхто не сказав Уляні про це!

— У, собаки прокляті! — прошипіла вона, з ненавистю

оглядаючись на розбійників, що поралися коло вогнища. "Але хто прочитає диста? Коли б часом знову не вийшло такого, як тоді з Янчевським: Можуть передати отаманові". Уляна почала перебирати в думці, кому б із ватаги вона могла довіритись, і нараз побачила серед кашоварів молодого Довбню: він уже двічі виконував її доручення й був письменний. •

Уляна відкликала набік хлопця й заговорила з ним украдливо й ласкаво:

— Слухай, хлопче, зроби мені лишень одну пбслугу: на ось, я давно сховала тобі на гостинця^— вона всунула йому в РУКУ кілька червінців,— ти розумний і спритний хлоп'яга, тебе не гріх і ватажком настановити, і я про те скажу ота^

манові, тільки ось що: прочитай мені оцього листа, та тільки нікому про те анімур-мур, розумієш?

— Розумію, розумію.

— Гляди ж, я тобі вірю, а одуриш — ми ж з тобою бачимосся не востаннє.

— Та хай мене бог покарає, пані отаманшо, хіба я дурень якийсь.

— Ну гляди ж.

Уляна передала хлопцеві листа й жадібно вп'ялася в нього очима.

Розбійник розірвав конверта; в ньому лежала коротка записка:

"Соколик твій, котрий був і моїм коханцем, знайшов тепер собі нову полюбовницю й сьогодні буде з нею милуватися в бурдеї, що в маршалківському лісі за фігурою. Коли хочеш полюбуватися голубками, приходь туди в надвечірню пору. Покоївка маршалківська Фрося".

Гайдамака згорнув папірця, підвів очі й мимоволі відсахнувся,— так жахливо змінилося обличчя Уляни.

— Ну, добре ж,— промовила вона з зусиллям, викликаючи на своє обличчя посмішку, та замість посмішки риси її спотворила страшна, лиховісна гримаса,— дай же сюди листа, та гляди: нікому й слова! Йди до своєї роботи, а я піду пошукаю отамана.

Спантичений і змістом записки, й виглядом отаманші, Довбня пішов назад до свого гурту, а Уляна повернула в той бік, де мав бути з рештою розбійників Кармелюк.

Вона вже не йшла, а бігла, як скажена кішка. Тепер у серці її горіла тільки жага помсти; ця пекуча жага полум'ям охопила її, і в ній згасло все: любов, розум, совість. Їй треба було тільки переконатися в —тому, чи справді ж Кармелюк подався на це побачення, а тоді кинутися по його слідах, причаїтися за дверима солодкого сховища закоханих, і, коли вони впадуть в обійми одне одного, вдертися несподівано й на його ж очах встромити перелесниці ножа в саме серце.

Незабаром Уляна набігла на гурт розбійників, що копали рів.

— Де отаман? — звернулася вона, задихаючись, до одного з них. Навіжений вигляд отаманші одразу вразив гайдамаків.

— Що сталося? — заговорили всі, кидаючи заступи.

— Нічого. Де отаман?

— Та виїхав тільки що.

— Виїхав? — зловтішна посмішка скривила рот Уляні.— Куди ж?

г — А хто його знає, здається, на Березівку*

Ага, на Березівку! — Обличчя Уляні спотворилося; вона хутко подалася в глибину лісу...

Опівдні всі гайдамаки, окрім вартових, зібралися на обід; прийшли й Кармелюк, і Андрій з Дмитром.

Ну що, як діло? — тихо звернувся до них Кармелюк.

До вечора, батьку, все буде готове,

А Уляна там зосталася?

Та ні... Пішла кудись.

— Пішла? Як же це... з поста пішла?.. Куди ж вона пішла? — голосно спитав Кармелюк. Неприємне передчуття охопило його.

Тривога отамана передалася й Андрієві,— він значливо переглянувся з Дмитром і звернувся до розбійників, що сиділи біля казан кін.

Панове, чи не бачив хто отаманші?

— Та до нас же прибігала вона, непевна якась,— відповів один з розбійників, які копали рова.— Питала, де отаман.

— А я бачив, як і коня виводила! — відповів другий.

*■'— Коня? — сполохався Кармелюк.**— Виходить, поїхала кудись?

Мабуть, що так. Стрілою помчалася,—підтвердили гайдамаки. .

Кармелюк підвівся з місця. Справжня тривога охопила його. "Чи не довідалася чогось про Олесю? — мигнуло йому в голові.— Ця скажена кішка може в одну мить погубити дитя!..."

— Та що ж сталося? — промовив він уголос.— Чому поскакала отаманша?

Чекайте, а дід же якийсь приходив до неї,— обізвався один з кашоварів,— листа, чи що, якогось приносив... Та ось, Довбне, отаманша тебе відкликала чого?

Прй перших словах цієї розмови Довбня, неабияк збентежившись, почав швидше носити їжу ложкою; тепер же він зовсім оторопів, та цього разу товариш виручив його з біди.

— Листа? Я бачив, бачив! — гукнув розбійник, котрий нагадав, що отаманша виводила коня...— Коли пані вискочила на коня, то згубила папірця; я підняв його й погукав їй услід, та вона вже не почула... Та ось, дозвольте, ось він, цей папірець! — сказав гайдамака й витяг з-за халяви чобота пожмакану записочку Фросі.

г— Давай! — Кармелюк майже вирвав її з рук розбійника.

Як тільки пробіг він перші рядки листа — обличчя його вкрилося червоними плямами.

— Зрада! Западня, пастка! — несамовито закричав він.— Догнати божевільну! Коня!

Тим часом у домі маршалка знову зібралося жваве товариство — знову з'явилася чарівна пані суддиха, а за нею й Алоїз Пігловський.

Літинського суддю його судді не катували вогнем, бо він добровільно віддав свої ключі й не приховав від ексекторів грошей, які зберігалися в домі; він тільки дістав сувору кару за свій суд і ^два тижні пролежав у гарячці, вкритий ранами від нагаїв. Але наприкінці другого тижня гарячка спала, виразки почали гоїтися й усяка небезпека минула. Щодо нападу гайдамаків, то суддя був тепер від нього убезпечений і словом отамана, й військовими загонами, які прибули з Ка-м'янця.

Агата весь час доглядала чоловіка; і хоч нещасній дружині старанно допомагав у всьому вірний друг дому — Алоїз, але все ж таки звикла до легковажного життя жінка під кінець очамріла й написала Розалії листа, в якому сповіщала її про відновлене здоров'я свого чоловіка й, крім того, скаржилася подрузі на нудьгу.

Розалія негайно відповіла папі суддисі й запросила її приїхати до неї, бо сама вона лежить хвора в ліжку, а тут ще повен дім гостей.

"Крім того,— приписувала вона в кінці записки,— нам пора, мій ангеле, закінчити розпочате діло. Всі підготовчі заходи я вже завершила,— залишається тільки кінець. Тому-то й спіши до нас із своїм секретарем, пам'ятаючи прислів'я: "Le fin couronne l'oeuvre" *.

Сповнена любові подруга страшенно стурбувалася станом здоров'я дорогої Розюні; вона кілька разів навіть починала плакати, але разом з тим виявляла такий жах на саму тільки думку про можливість залишити хворого чоловіка, що суддя змушений був сам ублагати своє ангелятко одвідати шановну пані маршалкову. Умовивши нарешті дружину, він звернувся з сердечним проханням і до свого любого друга Алоїза — супроводити його найкоштовнішу перлину в Мар-шалківщину й оборонити її в дорозі від усякого лиха.

Агата не забарилася прибути з своїм, секретарем у дім маршалка, де спинилися на деякий час майор і два корнети прж-сланого з Кам'янця загону.

Після жахливої пригоди з Янчевським Розалія пролежала три дні в ліжку, не допускаючи до себе майже нікого і впер-

% Кінець — справі вінець (франц.).

то відмовляючись від лікарів. Чоловік, який заходив до неї після наполегливих домагань, приходив до думки, що його "яскулечка" блідне щогодини все дужче й що в очах її з'явився підозрілий блиск. Насправді ж, крім фізичного потрясіння, Розалія страшенно мучилася душевно: почуття страху, ревності, жах викриття й переслідувань з боку одуреного коханця шарпали її нерви й не давали їй і хвилини спокою.

Тривалі години своєї самотності, вона тільки й думала, як би їй виплутатися з незручного становища, в яке її поставили несподівані обставини* Нарешті вона опанувала себе, встала з ліжка й звеліла покликати до себе чоловіка. Розпитавши його на початку розмови про останні новини, вона порадила чоловікові запросити офіцерів прибулого загону зупинитися в їхньому домі, влаштувати в них, так би мовити, штаб-квартиру. Вона пояснила чоловікові, що, втративши Янчевського, москалі блукатимуть тепер, мов сліпі, що їм потрібні вказівки людей, які знайомі з місцевістю, а такі вказівки можуть давати їм лише вони та пан Рудковський. Головне ж, запросивши в

свій дім панів офіцерів, вони, господарі, можуть бути цілковито впевнені в своїй особистій безпеці: з офіцерами ж прибудуть караульні, вістові, днювальні, денщики, одне слово, двір наповниться озброєними людьми, і Кармелюк тікатиме від нього, як чорт од ладану...

Про себе ж Розалія мала ще два аргументи для запрошення москалів у свій дім: передусім перебування начальства далеко від команд, у багатому домі, де все буде надане до його послуг для приємного проведення часу, неодмінно загальмує переслідування Кармелюка й дасть можливість йому врятуватися втечею; а друге, не менш важливе,— те, що, будучи завжди разом з офіцерами, вона легко довідуватиметься про всі їхні плани, заходи й передаватиме про них заздалегідь любому коханцеві.

Вислухавши думки дружини, маршалок захлинувся від захоплення. Він розцілював сто разів ручки Розалії й подався запрошувати дорогих гостей. З свого боку й пани офіцери, яким зовсім не усміхалася перспектива постою в сільських хатах, з задоволенням прийняли запрошення поважного магната, і таким чином палац маршалківський, що перебував деякий час у тиші й— безгомінні, знову оживився веселим дзвоном келихів, звуками музики й громом застольних промов.

Надворі вже густішали ранні осінні сутінки; сіявся дрібний дощик; було холодно й незатишно. Але вікна маршалків-ського палацу сяяли веселими вогнями.

Всі приймальні кімнати були пишно освітлені безліччю воскових свічок. Фрукти, вина, наливки стояли на столах і столиках; панство нещодавно перейшло до салону після розкішного обіду, що надовго затягся. Крім офіцерів, гостював зараз у Фінгерів і старий Пігловський, занепокоєний довгою відсутністю свого сина Алоїза; якого, між іншим, не було цього разу у вітальні.

Обличчя гостей були збуджені й жваві; не менше збуджені були й обличчя чарівних дам, особливо Розалії, хоч вона за весь час обіду й не приторкнулася ні разу до келиха вина, щоки її палали, очі горіли якимсь внутрішнім блиском; вона все м'яла свою тонку напахчену хусточку й підходила до вікон, то вдивляючись, то прислухаючись до звуків, що долинали з надвору. Та осінній день швидко догоряв, і пильний погляд красуні не міг нічого розгледіти в сирому, гнилому мороці, що насунувся з усіх боків на дім.

Нарешті, втомлена тривожним чеканням, вона сіла в крісло коло вікна.

Бравий майор помітив, що чарівна господиня дому сама, підійшов до неї, брязкаючи острогами, й спинився біля її крісла.

— Чарівна папі маршалкова все вдивляється у вікна,— з усмішкою промовив він по-французькому, покручуючи вус,— неначе вельможна пані боїться появи розбійника, який наробив стільки галасу?

— В присутності наших славних оборонців я не боюся нічого,— відповіла теж по-французькому Розалія з вишуканою люб'язністю,— та даремно пан майор ставиться так легковажно до розбійника: жахливі вчинки його доводять, що це— особа, надзвичайно сильна й владна.

— Гм, зухвалий грабіжник діяв усюди підкупом і обманом, та при мені він не встигне проявити своє нахабство... І справді, якби пані маршалкова не затримувала нас у своєму замку, як німфа Каліпсо Одиссея⁶², я б давно вже вивудив цього чорта з болота, в якому він застряв, і привів би сюди, як ведмедя, з кільцем у губі.

— О, тільки, будь ласка, не сюди! — скрикнула з удаваним жахом Розалія. — Мені здається, я б умерла, тільки глянувши на того страшного головоріза!

— Пані перебільшує силу враження від того негідника, — поблажливо посміхнувся бравий герой. — Правда, йому пощастило вчинити кілька чималих грабунків і вбивств, але ж він усюди діяв за допомогою челяді панської, двірні й мужиків — у цьому й секрет його успіху, сам же він не має в собі нікого, жахливого, просто — солдат-утікач...

— Однак, — перебила з вимушеною усмішкою майора

Розалія, — зустріч його з нещасним паном Янчевським до* водить протилежне: він же тільки помстився йому, а не пограбував, та й пішов, як видно, сам на сам!

— Але звідки це видно, що він пішов сам на сам? — зди-вувався майор, При цьому зауваженні Розалія збентежилась і нервово прикусила губу; але офіцер вів далі, не помічаючи враження від своїх слів на красуню, — Навпаки, спосіб покарання, вигаданий для нещасного пана, доводить, що роз-бійник був не сам: не міг же він сам і держати, і шмагати пана, — очевидно, були помічники. А от яким чином сам пре-зус ваш напоровся один на зграю — це подиву гідне!

LXXXIII

Почувши прізвище Япчевського, маршалок і Пігловський поспішили приєднатися до співрозмовників.

— Ах так, наш нещасний пан Янчевський! — підхопив зітхнувши маршалок. — Скажіть, дорогий пане майоре, — доторкнувся він до рукава офіцера, ми ж і досі не знаємо: чи не відомо вам, що спонукало його відлучитися від війська й кинутися самому на одчай душі в ліс?

— Зовсім незрозумілий вчинок, — майор розвів руками, не тямлячи нічого, — вельмишановний пан провів нас, ми вже майже вивідали, де засів проклятий розбійник, і нараз довідуємося вранці, що пан Янчевський поскакав з двома челядниками невідомо куди й обіцяв повернутися тільки ввечері.

— Нещасний! — зітхнув маршалок. — Дуже ймовірно, що він поспішав до нас... Але чому він подався в той ліс?.. Ти, пане коханку, — звернувся він до Пігловського, — здається, бачив його на дорозі; чи не пояснив він тобі свого дивного вчинку?

— Нічого! — Пігловський так само непорозуміло знизав плечима. — Він сказав мені всього одну фразу, що його ошукали й одурили і що хитрий диявол від його рук не втече* та от спитав ще про здоров'я нашої дорогої пані маршал-кової.

— О добрий друг, вірний друг! — Маршалок розчулено підвів очі до стелі й немов застиг у мовчазній молитві.

З перших слів цієї розмови Розалія якось неспокійно за-совалась у кріслі, та коли Пігловський згадав про обман, вона трошки почервоніла й поквапилась сказати:

— Якщо наш дорогий пан Демосфен казав про те, що його одурили, то мова йшла, звичайно, про Кармелюка. Той негідник — мастак на такі витівки: він уміє підробляти і письмо, й печатки, і тому що він давно вже шукає пана Янчевського й ненавидить його понад усіх, то, дуже ймовірно, і вигадав якийсь жарт, щоб заманити пана Демосфена до нашого лісу.

— Цілком слушно! — скрикнув маршалок.*— Ох, як ти розумно все це розмірковувала, моя крулево.

— Вельми, вельми правдоподібно,— підтримав майор і Пігловський.

Я поговорю з ним про це...

— Боже тебе борони, мій друже...— Розалія покvapно перебила свого чоловіка,— хіба можна сноміати нашому славному героєві про таку жахливу подію?..

— Так, так! Бідолаха страшенно мучиться,— підтвердив Пігловський,— він сказав мені, що в нього залишилась тепер одна мета в житті — помститися ворогам.

— За цим діло не стане. Завтра ж піймаємо волоцюгу й передусім розпишемо в нього на спині список усіх його лихо-дійств,— заявив майор.— Його вже обступили, він у наших руках, і я б узяв його навіть сьогодні, коли б наш милий пан Рудковський, який обіцяв провести лісовими хашами загін, щоб відрізати відступ зграї, не відлучився на цей час... А, до речі,— звернувся він до Розалії,— чи не може ясновельможна пані пояснити мені, куди треба було її секретареві так негайно виїхати й навіщо він узяв у мене півсотні гусарів?

— О ні,— лукаво усміхнулася Розалія.— Цього ми не можемо пояснити панові до завтрашнього дня.

— Так, так, нізащо, це наша таємниця! — підхопила Агата, яка приєдналася до товариства, й навіть посварилася на страшного москаля пальчиком.

— От як!

— То, виходить, і чарівні пані допомагають нашому щасливчикові?

— Вони хочуть нас заінтригувати зовсім,— усміхнувся Пігловський.

Тільки маршалок не виявив цікавості до таємничих слів Агати, а тривожно засопів і з жахом глянув на Розалію.

— У всякому разі, в таємниці нашій немає нічого жахливого, пане,— з граціозною усмішкою мовила Розалія.— Завтра ви довідаєтесь про все, і пан майор не пожалкує за тим, що на день позичив нам загін гусарів.

— Вся моя команда до послуг панських.— Бравий майор ловко дзенькнув острогами й уклонився Розалії.

О, нам не треба всього загону, ми з однією жменькою подаруємо вам, панове, такий дорогий подарунок, про який

ви навіть і не мрієте! — Агата по-дитячому надула губки й окинула всіх переможним поглядом.

— Пані остаточно хоче примусити нас умерти від цікавості!

— Але я на правах батька питаю наших чарівних володарок, з жартівливим уклоном додав Пігловський,— що ви зробили з моїм сйном? Куди ви послали його?

— Ні, ні, хоч як розпитуйте, не скажу,— це таємниця, а жінки їх уміють берегти,— заторохтіла Агата,— і от щоб ви не випитували в мене, я йду в найдавший куток і мовчу, мовчу, мовчу!

Вона відпурхнула від Розалії і в супроводі майора й старого Пігловського відійшла в глибину вітальні. .

Незабаром туди ж за гарненькою цокотухою пішли й інші офіцери. Сам тільки маршалок зостався коло Розалії.

— Розюто, ангеле мій...-* прошепотів він, нахилиючись до неї,— невже?..

— Ах, заспокойся, на бога! Простий жарт — і більше нічого,— з досадою відповіла Розалія й, підвівшись з місця, спинилася коло найдавшего вікна, що виходило в сад.

Вона притулилася гарячим чолом до холодної шибки й застигла в тривожному чеканні.

Зовнішній спокій і кокетлива жартівливість, котру вона проявляла з гістьми, надзвичайно гнітила її. Нерви її були напружені до краю: сьогодні вона багато чого поставила на карту і нетерпляче чекала тепер наслідку затіяного діла...

Цей план вона вимучила в своєму серці, а після фатального побачення з отамацом він став її пекти негасимим вогнем... "Та чи вдасться Рудковському піймати Уляну? А якщо зірветься?"

І як поставиться до цього Кармелюк? Чи не подумає він, що це вона, Розалія, влаштувала засідку на його коханку? Та ні... діло обставлене так, що на неї не може впасти й найменша підозра: пани й комісари придумали цей диявольський жарт, "Але все-таки він може подумати... Треба пояснити йому.., Але як, як, куди їхати, як побачити Кармелюка? Чому ж він не потурбувався про це? Так, справді, чому він не потурбувався про це? — казала вона сама собі настійно, т-йому ж це зовсім легко зробити. П'ятий день вона не бачить його, не знає про нього нічого, а він і звістки ніякої не пришле!"

Розалія зім'яла в руках тонку батистову хусточку.

Він же піддався її чарам, утратив розсудливість... Не міг же він так прохолоннути за один день?... О ні, ні, це та, нена-висна суперниця, перешкоджає їй у всьому! Вона, як та кішка, слідкує за ним скрізь, як кошмар, переслідує його. А може, знову розбудила в ньому захололе почуття, впоїла його своєю сказеною пристрастю? У, ненависна!...— Розалія до болю закусилла губу й знову, тільки подумавши про те, що та жінка там, поблизу Кармелюка й, може, поділяє його ласки, відчула, як кров шугнула їй у голову й сказена злість запалала в її серці.

Скоріше, скоріше позбутися її, і тоді край усім мукам!

Розалія одвернулася од вікна й оглянула вітальню. Мар-шалка не було в кімнаті... Серед гостей, які оточували Агату, чути було веселий гомін і сріблястий сміх красуні.

Розалія прислухалась; ні з саду, ні з двору не чути було ніякого шуму.

"Ах, чи тільки зуміє той хвальковитий хлопчисько впоратися з ділом? Чому й досі не їде?" — прошепотіла вона роздратовано й знову задумалась, але тепер думки її пішли в іншому напрямі. Історія з Янчевським почала набирати гострого характеру...

Янчевський згадував про якийсь обман... Невже догадався, розвідав? Припустимо... Але в який спосіб? Що могло її виказати? Записка? Але вона писана зміненим почерком і адресована невідомо кому. Та й хто міг показати йому, де сховано записку? Циганка?

Розалія нахмурила брови... Еге ж, прикро, що вона довірилась їй. Всіх; інших легко впевнити в тому, що це витівка Кармелюкова, та Янчевського не ошукаєш. Проте якщо циганка й виказала її, то в усякому разі, тепер, після сьогоднішньої облави на Уляну, можна буде сміливо запевнити і Янчевського, що записка ця покинута була на те, щоб заманити розбійницю, що його недовірливість та підозріливість і втягли його в халепу. А найкращим виправданням її, Розалії, може бути те, що вона лежала хвора в ліжку й не виїжджала з двору... Але Кармелюк невчасно розчулився,— міркувала далі Розалія.— Ех, навіщо ото він відпустив Янчевського? Чи не простіше було б не показуватися йому на очі — або вже коли покарати* його, то як слід,— вирвати назавжди жало в гадюки! Все це так безглуздо! Таким вузлом сплелися навколо неї всі нитки, що тепер уже важко їх і розплутати... Та все це пусте,— аби тільки він, незрівнянний і любий, був з нею, а тоді, чого не можна буде розплутати, те можна буде й розрубати!

Розалія о дійшла од вікна й попрямувала була до гостей, що оточували Агату, коли нараз до її слуху виразно долинули з двору шум, крик і ляскання пуг.

І Агата почула це.

— їдуть, Розюню, їдуть! — скрикнула вона й побігла до подруги.

Від тривоги й напруженого чекання пані маршалкова побіліла, як папір, і вхопилася руками за спинку крісла.

В цю хвилину в сусідній кімнаті пролунали гучні кроки, двері розчинилися, і до зали швидко зайшли заболочені Рудковський, Алоїз та ще кілька молодих шляхтичів; обличчя їхні сяяли тріумфом; за ними виглянуло з дверей і лукаве, радісне личко Фросі.

— Ну що? Як? — кинулася до них Агата, але її голос потонув у гучних криках: "Віват, віват!"—з якими ввійшли до зали шляхтичі.

— Їйват! Наш славний презус! — вигукнув Рудковський, підбігаючи до Розалії.

Дружний хор підхопив його вигук.

Гості, які були в залі, стовпились коло обох дам.

— Впіймали? Схопили? — швидко промовила, почервонівши, Розалія.

— Пані презус — наш перший герой,— захоплено казав Рудковський,—все відбулося так, як розрахувала пані: впіймано розбійницю, а слідом за нею впіймався й Кармелюк!— випалив він.

— Кармелюка впіймано?! — крикнули всі, хто був у залі, не вірячи своїм вухам.

— Лежить зв'язаний під вартою москалів...

Розалія похитнулася... і, чіпляючись за ручки, поволі посунулася в крісло.

Поволі посувалася партія арештантів широкою дорогою, що тяглася до Ярмолинців — останнього етапу перед Кам'ян-цем...

Попереду їхав віз, оточений двома рядами гусарів. На возі лежав Кармелюк: руки й

ноги його, у важких кайданах і наручниках, були приковані до полудрабків; шию охоплював залізний нашійник, від якого йшов короткий ланцюг, прикріплений до поперечної перекладки воза. Завдяки всім цим запобіжним засобам Кармелюк міг робити тільки найобмеженіші рухи, але тепер у нього, здавалося, не вистачило б сили й на них. Гордий отаман лежав нерухомою купою на солом'яній підстилці, що накидана була на дно воза; обличчя його бліде, очі напівзаплющені, права нога, закутана в закривавлене ганчір'я, роздулася й розпухла, мов колода. Ступнів за двісті од воза рухалося й дзвеніло ланцюгами дру-ге щільно збите каре, яке оточували розтягнутими рядами піші солдати-інвалід

Арештанти йшли душ по п'ять у ряду. Їх було всього чоло-61 вік із сорок. В гурті були різnorідні елементи: втікачі з каторги, й засуджені злочинці, й селяни, запідозрені в розбійництві,— цих було найбільше. Деякі йшли з кайданами на ногах і руках, інші ж були прикуті один до одного.

У кількох із них обличчя було прикрашене огидним тавром, яке, між іншим, викликало почуття пошани в меншій арештантській братії; в інших же тільки виголена половина голови вказувала, до яких місць призначалися ці одягнуті в сірі халати люди.

В середньому ряду чотирикутника дашли три особи, які різко відрізнялися від інших. Вони не були ні тавровані, ні голені, на них не було навіть арештантського одягу, й, незважаючи на те, що вони були, очевидно, в цьому гурті випадково впійманими птахами, всі супутники ставилися до них із щирою повагою.

То були Уляна, Андрій і Явтух; вони йшли в одному ряду, пліч-о-пліч, бо конвойним і на думку не спадало, що ці пташки — з одної клітки.

Арештанти йшли мовчки, понуривши голови, зрідка перекидаючись уривчастими фразами; довга дорога потонила всіх; тільки покрикування конвойних та брязкіт заліза порушували тишу.

За арештантами ліниво тяглися два вози, навантажені мізерним скарбом переселенців.

Ряд кінних солдатів замикав цю сумну процесію.

Поперед неї ж, подалі від гусарів, які оточували воза, їхали поруч два офіцери. Один з них був молодий корнет у ментику *, котрий захопив Кармелюка, другий — штабс-капітан, начальник конвою, що супроводжував партію арештантів, яку правили етапом до Кам'янця. Сьогодні обидва загопи випадково зустрілися в дорозі, і тому що обом шлях стелився: на Ярмолинці, то начальники вирішили з'єднатися для більшої безпеки, а також для того, щоб удвох згаяти нудний час у дорозі.

Уляну й Андрія з Явтухом корнет помістив у центрі штабс-капітанської партії, а Кармелюка висунув на чималу відстань уперед.. І таким чином вони рушили в дорогу.

Уже надходив вечір. Коні обох офіцерів поволі рухалися по липучій грязюці, що цілими вальками приставала до їхніх копит. Захоплені своєю розмовою, обидва начальники не чули ні прикрого чвакання багна під ногами, ні далекого скрипу воза, ні дощу, який мжичив холодним туманом...

Вони попустили коням повіддя й дали розумним тваринам волю вибирати алюр на

свій розсуд.

— Та-ак,— мовив штабс-капітан, к який здавався зовсім вицвілим перед молодим, квітучим і хвацьким корнетом, котрий супроводжував Кармелюка,— не вадило б і по чарчині. В таку погоду цілий день на коні... Чорт візьми, тьху! — Він сплюнув набік і з дрожем пересмикнув плечима.— Та хоч би було що вести, а то саме сміття: злодії та волоцюги, та конокради! От вам, пане, пощастило. Сліпа фортуна. Еге ж, сліпа. І як це ви примудрилися піймати такого бобра?

— А сказати вам правду, то й сам не знаю як,— добродушно усміхнувся молодий корнет,— просторам, шельма, попався мені в руки, як у мужицькій приказці: "Коли бог дасть, то і в вікно подасть". Діло було ось як.— Корнет пересунув па бік ментика, поправив на голові ківер і почав: — Як я вже вам доповідав, задумав там один папок упіймати онде ту жіночку,— коханка вона розбійникова, чи що? Ну, підослали там до неї когось, щоб виманив, і влаштували засідку. Дізнаємося,— іде діло на лад, кльнуло. А місце ми вибрали найсекретніше... Курінчик у лісі малий, кругом хащі, а з тилу та з правого боку яр, зарослий кущами, та такими густими, що хоч цілий ескадрон серед них сховай — не побачать. Розставив я цепом Секрет, спішив десятківдва моїх молодців, і засіли ми, ждемо. Бачу, жінка на коні проскакала повз мій фланг; спинила коня, зіскочила та поповзом, крадучись до куреня, а в курені ото й засів той панок із своїми помічниками. А тоді нараз пролунав знову тупіт, і недалеко. Хтось летить скільки духу, та так летить, що аж земля здригається. У мене, знаєте, трошки тенькнуло і запекло під грудьми. "Ну,— шепнув своїм,— стій, братці, струнко!" Притаїлися ми, а тупіт коня все ближче, ближче, ніби на нас. Як ось нараз чуємо тріск, а потім грюкнуло щось. Отак ступнів за сто від нас щось зірвалося й грюкнуло на дно яру. Кинулися ми туди, бачимо: лежить кінь, б'ється — зламав собі спину, а під конем розбійник якийсь; кінь йому придушив праву ногу й праву руку; силкується він, а ніяк з-під коня вилізти не може. Оточили ми шельму, дивимося,—молодий та гарний... Придивилися,— батечку мій! Та це ж не хто інший, як соловей-розбійник, Кармелюк! "Здавайся, шельмо!" — кричу йому, а він зібрав нарешті сили, підвів голову та як жбурне на мене з лівої руки кинджалом... Та бог урятував: кинджал тільки застряв у еполеті. Скипів я. "Зв'язати собаку" й надіти на нього кайдани й нашійника!" Кинулися мої молодці, насіли, відняли в нього зброю. Ще добре, що пса коняка придушила, а то він би й

однією рукою так бився, що нам би довелося з ним пововтузитися. Ну, ми наділи йому на руки й на ноги кайдани, а на шию нашійника, стягли з нього коня, поставили шельму на ноги, але не стоїть, падає: поламав, мабуть, ноги...

XXXXIV

— В розумінні втечі сая обставина для вашої особи вельми сприятлива,— зауважив штабс-капітан і, з заздрістю глянувши на хвацького корнета, додав знову: — Так, усе фортуна, сліпа фортуна. І для амбіції вашої втішно, і в начальницьких осіб сая подія викличе належну прихильність. Так же можна зразу махнути і в поручики, а то ще й зробити, вольт — у столицю, в кавалергарди... Та й панство не залишить без

сатисфакції. Привалило вам щастя, пане мій! Тільки глядіть тепер, щоб пес не втік! Він же на це зух.

— Не втече! Я його так прикував, що був би на його місці

сам диявол і то б не вирвався з ланцюгів; та й його в нього розтрошена; zostався всього тільки один перевал, а тоді здам — із голови геть! ?

— Правда, але ж зосталася ще зграя: можуть учинити несподівану атаку, одіб'ють.

— Не вдасться! — корнет упевнено махнув рукою й провадив самовдоволено: — Лігвище цієї зграї я вже був обложив. Але тільки майор наш довідався, що Кармелюка. і його спільницю я вже впіймав', як дав мені наказ перепроводити їх негайно до Кам'яця, а сам з рештою загону кинувся, щоб накрити зразу всіх ос у гнізді. Думаю, що вони тепер або лежать позв'язувані, або плуганяться вже десь за нами. Чисто, в три темпи зроблено діло!

— Так.;., А де ж ви ще тих двох захопили?

— Та теж, либонь, самі напоролися на нас. За Баром вони переходили дорогу, а як побачили, що цілий ескадрон іде,— давай навікача: Ну, ми то їх швидко наздогнали: в нас коні були свіжі, а в них загнані; послали ми шельмам навздогін пару куль,— під одним коня вбили, а другому плече подряпали, ну й піймали. Хто їх знає, що за волоцюги? Грошей у кишнях у них знайшлося чимало.-Присягаються, що, боячись Кармелюка, озброїлися з ніг до голови, та я не дурний: чого тікали?

— Звичайно, все щастя. Е-ех! Натура дура, судьба індичка, а життя — сміття копичка. Сміття копичка, пане мій! Закинуть отак людину в багно й топлять у ньому... і гріш їй ціна! — Він урвав свою похмуру мову, пересмикнув плечима під потертою шинелею й закінчив: — Хоч би вже скоріше, привал: не гріх і чарку перехилити.

А от і спочинемо: буде й мадерка, і все інше. Можна буде і в штосик труснути! — тріумфуючи, весело мовив корнет і хвацько пересунув на голові ківер.

Обидва замовкли: корнет — наперед смакуючи принадність відпочинку й гульні, штабс-капітан — злобно думаючи про несправедливість долі, яка посилає дурним шмаркачам апетитні шматки й залишає в тіні —й забутті інших, гідних уваги.

Конвойні, які супроводжували воза зі Кармелюком, їхали мовчки, бо близько були від начальства; але солдати, які конвоювали інших арештантів, дозволяли собі перекидатися окремими фразами. Арештанти також час від часу перемовлялися на своїй злодійській мові.

Явтух, який ще раніше встиг ознайомитися з цим жаргоном за час свого перебування в літинській тюрмі, познайомив з ним і Уляю, й Андрія; а втім, це робилося дуже обережно: товаришам було вельми важливо остаточно переконати штабс-капітана й корнета в тому, що вони, якщо й підозрілі волоцюги, то зовсім непричетні до зграї Кармелюка. Це давало їм можливість бути вкупі з Уляною й думати разом; з нею про те, як би врятувати отамана.

Корнет казав правду: Андрій і Явтух напоролися на нього майже з власної волі.

Коли Кармелюк помчав як божевільний услід за Уляною, Андрій і Явтух теж подалися за ним, а тимчасовий провід над загonom само собою перейняв ^Дмитро. Вже

доскакавши до місця катастрофи, Андрій і Явтух не застали там нікого й збагнули, що отамана впіймано, зв'язано й що ного вже везуть кудись.

Ту ж мить кинулися вони по слідах і справді не більше як за тодину догнали загін, що супроводжував Кармелюка, й одразу зрозуміли, що кинутись одбивати отамана в такої сильної варти було б цілковитою дурістю.

Перша думка їхня була повернутися зразу ж до табору, зібрати ватагу й негайно податися визволяти свого батька, але зміркувавши скільки часу їм доведеться згаяти на це, а головне те, що коли ватага вирушить, то неодмінно викличе переслідування загону гусарів, які розташувалися поблизу, вони зрозуміли, що наздогнати військо й відбитув нього отамана силою майже неможливо, і тому вирішили самі себе віддати в руки начальника конвою, щоб потрапити разом з отаманом у в'язницю і всіляко сприяти його втечі. Ця думка переслідувала їх день і ніч. Шостий день плуганилися вони отак, зупиняючись на короткі привали, але й під час короткого відпочинку товариші не могли заснути. Думка про втечу свердлила їм мозок, впиваючись усе глибше й глибше, вони зважували всілякі можливості, але самі не могли нічого придумати, а нав'язати з Кармелюком якісь зносини не було ніякої змоги, та ще й на довершення свого одчаю вони довідалися з розмов конвойних, що в отамана пошкоджена нога.

Тим часом загін хоч і поволі, а все ж таки наближався до Кам'янця; і Андрій, і Уляна, і Явтух дуже добре знали, що з Кам'янецької фортеці не вислизне й миша.

Сьогодні ж на останньому привалі до них несподівано приєдналася велика партія арештантів. Багато хто з них знав Кармелюка не тільки з чуток, а й особисто, а Явтух одразу ж розшукав кількох своїх недавніх знайомих. У всякому разі, відчувши себе в великому гурті, друзі підбадьорилися, а нові спільники, довідавшись, що з ними везуть і славного отамана Кармелюка, пройнялися героїчним духом.

Близькість ночівлі підбадьорила й конвой, що був біля арештантів.

— А що, ваше благородіє, дньовка буде? — звернувся молодий солдатик до сивого фельдфебеля, що йшов поруч нього з правого флангу.

— Втомився, молодче?

Фельдфебель обернувся до того, хто питав, і сердито глянув на нього з-під навислих брів.

— Ніг не чую!

— Чого ж тарантаса не звелів запрягти?

— Та кого ж запрягати, коли й своя пара не везе!.. е

— І в горлі пересохло. Молочка б — прочистить горля-ночку, — додав хрипким голосом, ідучи поруч з молодим, поважний солдат з чорними бурцями.

— Молочка! Ей, гляди, Федоров, коли б з тебе самого капітан масла не збив!

— Нехай і зіб'є, а хіба це гаразд, що вже третій день дньовки не бачимо?

— Та буде вам дньовка, а може, й дві. Чого ви юртуєтесь, іродові сини?

Солдати замовкли, але вістка про те, що в Ярмолицях має бути дньовка, незримою блискавкою облетіла всю партію.

Уляна підвела голову і з затаєною надією оглянулася навкруги.

З часу свого арешту вона страшенно змінилася: схудла, почорніла від горя й зразу постарішала на багато років. Думка про те, що через свої дикі ревнощі вона дала заманити себе в пастку й занапастила Кармелюка, мучила її, і коли б тепер для врятування отамана, якого вона все ж таки кохала, потрібне було її життя, вона з радістю віддала б його.

Арештанти вже не йшли понурою юрбою. Чи то думка про денний відпочинок, чи щось інше їх підбадьорило, тільки обличчя їхні пожвавіли й рухи стали легші, проворніші.

— Чого шкандибаєш, дядьку? — звернувся Явтух до таврованого арештанта, який ішов поруч нього — низьколобого, широкоплечого чоловіка з холодними голубими очима, що понуро дивилися з-під навислих рудуватих брів.

Д5 арештантів, які приєдналися, він вважався за старосту й мав велику повагу, як каторжник, котрий устиг утекти з каторги. ,

— Чобіт поганий, до ночі розпореться геть,— відповів каторжник, не дивлячись на Явтуха.

Але ця фраза, промовлена найбезбарвиїшим тоном, справила незвичайно враження на всю партію.

Ніхто не оглянувся в бік співрозмовників, але всі почали напружено прислухатися до їхньої розмови.

— А хіба дратви не вистачить, щоб зашити?

— Дратва то є, й довга, а шило хоч і новеньке, але тупе.

— Цвяхів можна роздобути в місті.

— В цьому? Чортма!

— А де ж у чоботі дірка?

— У лівому заднику. .

— Ну а шкіра ж як, ще держить?

— Кругом держить, міцна, ось тільки тут дуже протерлася, та й лубок я вирвав сам.

— Давно?

— Позаторік. Дуже шкода чобота, хотів і зовсім його покинути.

— Чого ж .це ти, дядьку, з діркою його zostавив.

Та я ганчірочкою заткнув.

Треба б колодку підшукати,— встряв у розмову Андрій,—та підібрати до ноги ловку онучу,— цю фразу він промовив з непомітним натиском. '

— Сам знаю. Та як? — каторжник блиснув білками в бік Андрія.

Ніхто не відповів нічого.

>— Як підігнати?.. Придумай... Скоріше... Треба...— прошепотіла, задихаючись, Уляна й непомітним рухом стиснула гарячою, мов огонь, рукою Андрієву руку.

— Цс...— прошипів той, одвернувшись убік,— буде привал — обдумаємо... Бог милостивий...

Як передати про новий задум Кармелюкові й, головне, як достеменно взнати,

наскільки покалічена його нога?

Ці два питання не виходили з голови Андрія, Явтуха й Удяни, що мовчки йшли поряд одне з одним. Та не тільки друзі Кармелюкові ламали собі голову над розв'язанням цих двох нерозв'язних питань — і каторя^анин, і кожен член ватаги думав про це. Сама тільки свідомість того, що в їхньому гурті й Кармелюк, подвоювала сили арештантів. їм здавалося всім, що треба тільки Кармелюкові дізнатися про їхній задум і взяти провід над ним — і ніякі конвої не втримають їх; він же, як характерник, зуміє й очі одвести, й сон навести, і дасть усім розрив-трави, щоб розламати кайдани й замки; все він зможе — придумає таке, що й чортові не снилося!

Та як не перебирала чесна братія всіх способів зв'язатися з Кармелюком, жоден з них не був хоч якоюсь мірою можливий..

Годі було й думати про якийсь вигук чи розмову. Перш за все відстань, яка відділяла воза від партії, робила це зовсім неможливим, та не було сумніву і в тому, що найменшу таку спробу було б припинено з самого початку. Що ж до передачі записки або якогось умовного знака, то з огляду на подвійне кільце варти, яка оточувала воза, й найсуворішу заборону корнета наблизитися будь-кому до цьрго живого укріплення, цей спосіб треба було вилучити взагалі. Можна було б, звичайно, підкупити когось із варти, але для цього треба було мати можливість переговорити з ним хоч дві хвилини віч-на-віч, а про це арештанти не могли навіть мріяти.

Одне слово, сподіванка прилучити Кармелюка до свого плану вислизала все більше й більше з голови Андрія та його товаришів. Зоставалася попереду тільки тюрма. Звичайно, коли б у тій тюрмі довелося залишатися триваліший час, то можна було б багато чого придумати, але що можна було зробити за одну ніч?

— А може, в чоботі знайдеться й онучка на хвору ногу? — звернувся нарешті Андрій до таврованого старости.

— Пошукаємо. Ех, якби перепочинку деньків зо два, можна було б і ногу підлікувати, й чобіт переробити...

Співрозмовники знову замовкли й поринули в свої роздуми.

Тим часом партію почали випереджати вози з усякою живністю, натачанки, брички,—відчувалася близькість великого містечка. І незабаром справді показалися на вузькій і довгій йощовині, серед укритих гонтом і черепицею' дахів, хрести двох пишних костьолів, а далі — під горою, серед біленьких, повшиваних соломою хат, що тонули у серпанку безлистих садків,— височів і хрест православної церкви. По другий бік містечка, за пологістим горбом, видно було червоний дах і білі стіни тюрми.

№ Ну, от і кінець далекої дороги,— прочувався від своїх понурих думок штабс-капітан, — нагріємося й, так би мовити, одведемо душу.

Т-так, спробуємо й щастя! Тільки ось що: спинімо наш етап. Нехай перепочинуть солдатики та підживляться трохи, а то тюрма онде в біса, зовсім за містечком, у степу, там же нічого й не добудеш.

Це правда,— погодився капітан,— тут ось базар і провізії можна призапасти.

Ав тюрму треба послати негайно вістового, щоб очистили особливу камеру для

мого гусака, та й усіх ваших супутників треба мішати з іншими.

Так, так, звичайно...— похопився штабс-капітан.— Треба поспішити, а то ця морока в тюрмі забере багато часу. Та й па ваших волоцюг треба домогтися окремої камери.

^ На оцих? — корнет зневажливо посміхнувся.— Ну, це вже зайва розкіш: посидять вони, капітане, і з вашими паничками.

Не раджу: хто їх знає, що за люди,

^ Ха-ха-ха! — розсміявся корнет просто в обличчя капітанові.— Здається, вже й вас пройняла кармелюківська гарячка. Не хвилюйтеся, не знайшли ми в цього quasi 62-чаклуна ні розрив-трави, ні шапки-невидимки. З тюрми то вже не втече.

Бляклим обличчям капітана пробігла жовчна гримаса.

Як собі знаєте, пане,— промовив він, знизуючи плечима!,¹— дивіться тільки, щоб потім не пожалкували.

— Не доведеться! — самовпевнено посміхнувся корнет і, обернувшись назад, дав наказ зупинитися.

**** Ага, я ще забув довідатися: чи знайдеться в місті достатня кількість фуражу?

" Навряд,— засумнівався капітан,— містечко погане, справжня брудна жидівська діра, а економія є одна верст за вісім, там, напевне, добути можна й вівса, й сіна... а в тутешньому панському дворі навряд...

— От побачимо.

Коли партія зупинилася й верхівці були послані і в панський двір, і до начальника тюрми* корнет звернувся до свого супутника:

Чи не маєте бажання глянути на цього полоненого. Бонапарта? Не бійтеся, закований...

***■ Я, пане, француза не боявся, а не те що лісового розбійника,— спалахнув капітан.

^ Ну, ну, я ж жартую,— протяг корнет .поблажливо й, повернувши коня, запросив капітана їхати за ним.

"Шмаркач! Щеня!" — прошипів сам собі капітан, повертаючи коня за молодим пестуном долі.

Офіцери спинилися коло воза Кармелюка. Він глянув на них тьманим поглядом і зараз же задлющив очі.

— Йому дуже погано,— промовив капітан,— нога, мабуть, переломлена. Ви б йому попустили хоч шию, а то ж так можна й живого не довести.

— Видержить...— почав був корнет, але потім, передумавши, додав: — А втім, зніміть з нього нашійник, нехай пере-* дихне.

LXXXV

Арештанти посідали вздовж дороги, ждучи наказу рушати в Ярмолинці.

Тим часом вістка про те, що в передмісті стоїть велика партія, розійшлася на базарі; зразу ж на шляху показалися перекупки з кошиками булок, пирогів, смаженої риби, холодцю з свинячих ніг та інших таких ласощів.

Перекупки хотіли були підійти просто до цепу, що оточував партію, але сердитий

фельдфебель гримнув на них і показав їм місце далі. Жінки посідали на деякому віддаленні, майже проти конвою, що охороняв воза з Кармелюком. Зразу ж до них почали підходити солдати й купувати їжу; вони торгували, точили баляндраси, перекидалися жартами — одне слово, одводили душу після довгої й нудної дороги.

Прийшли й денщики офіцерів — закупити провізії для начальства, що розташувалося осторонь на розстеленій на землі бурці, й, позубоскаливши, теж відійшли.

Андрій мовчки спостерігав ці сцени; здавалося, якась нова думка починала формуватися в його голові.

Нараз він швидко обернувся до своїх товаришів; в очах його спалахнув яскравий вогник; всі риси обличчя загорілися натхненням.

— 6, братці-голубчики!.. — промовив він швидко. — Благословіть провіант закупити.

— Купуй! Проси їхнє благородіє, — загомоніли кругом ареінтанти.

— Що ти надумав? Скажи! — шепнула Уляна, вп'явшись Андрієві в руку.

— Чш! Мовчи... Слухай! — відповів ледве чутно Андрій і звернувся до найближчого солдата з проханням передати фельдфебелеві, що партія хоче закупити провіанту й просить їх благородіє, щоб він дозволив йому зробити цю купівлю.

Андрієві здалося, що минула ціла вічність, поки солдат сховався до фельдфебеля, поки зібрали гроші й поки, нарешті, прийшов дозвіл. І аж коли він у супроводі двох вартових попрямував до групи перекупок, тільки тоді зітхнув він БІЛЬ-но й навіть інстинктивно підніс був руку, щоб перехреститися, та вчасно схаменувся...

І ось вони спинилися коло ряду перекупок. Андрій на мить оглянувся в бік гусарів, що оточували Кармелюка, ніби зміряв очима відстань, — вона була невелика...

— Пирогі! Бублики! Сластьони! Риба печена! Ноги свинячі! — загаласували одразу всі перекупки, простягаючи * Андрієві зразки свого товару.

Андрій скептично глянув в один кошик, у другий...

— Ге-ге-ге! Що ж до за товар? — сказав вігі глузливо й протяжливо свиснув.

— Чого свистиш, ідоле? Чортів, чи що, скликаєш? — суворо обірвав його конвойний.

— Не по Губі їхньому мордородію чи не по кишені, — іронічно зауважила гладка перекупка з червоним огрубілим од вітру обличчям, у засмальцьованому фартусі й великій хустці, перехрещеній на грудях.

— Чи по губі, чи по потилиці, а тільки нічого купувати, тітонько, — голосно промовив Андрій. — Нам треба багато, нас же сорок душ і одна форма жінка.

Останню фразу він голосно викрикнув, з особливою гордістю.

— Аби гроші, а тут вистачить позатикати ваші пельки... Докупи ось у мене рибку печену, свіжа рибка. Гуртом усе дешево віддам!

Перекупка вийняла смажену рибу й подала її Андрієві. Той узяв її в руки й заходився пильно роздивлятися хвоста.

— Та чого ти її з хвоста роздивляєшся! — розсердилася гладка баба. — Ти ось на зябра дивись! Хоч і печені, а червоні.

Вона підняла хрящ, який прикриває зябра риби, й тицьнула її майже в обличчя

Андрієві.'

— Та що ти мені зябрами межи очі тицяєш, коли* в неї в хвості гандж! "

-Останні слова Андрій викрикнув навмисне голосно.

— У твого батька, дурню! — сердито плюнула перекупка й вирвала з Андрієвих рук рибину.

Зауваження гладкої баби викликало голосне схвалення серед солдатів.

— Дивись ти, босий ірод, а ще й перебирає! — виказувала баба, розходившись.

— Ну що ж, тітко. Чобіт дірявий, та в ньому козак бравий,— весело підморгнув Андрій червонопикій бабі.— А як допоможуть ноги, то й у гречку через пороги!

Ловко! —підтримали солдати, що підійшли до гурту.— По слово в кишеню не лізе.

Всі пожвавіли; та жарт арештанта не власкавив розгнівану матрону.

— Так би він скоро по гроші в кишеню ліз! — відповіла вона.— Ач ти, чортів син, риба йому не свіжа! Та чи ти їв коли таку, волоцюго чортів? Вона в мене ще сьогодні на сковороді підсакувала, як не підскачить і добрий козак навприсідки. Просто з води!

— А мені треба таку, щоб з рук випорснула і в воду втекла! — перебив її з гучним сміхом Андрій.

— І втекла б, утекла б, коли б я її зразу не вийняла з невода.

— Ге-ге, дірявий же в тебе невід, бабо! — скептично за-уважив Андрій.

Слухачі гучно засміялися, а перекупка остаточно знавісніла.

— А ти звідки знаєш, який він? — закричала вона, беручись у боки.— Бачив ти його? Га? Бачив? Кажі!

— Покійна бабуса казала, що сиділа в ньому й прорвала... Та одійди ти, сатано! Цур тобі! — відмахнувся Андрій од перекупки.— Я ж тільки горюю, що немає щуки.

— А навіщо тобі щупак? — заговорила інша перекупка.— Ось лини, ось карасі, ось окуні, а тут і таранька знайдеться.

— Без щупака не виходить діло! Ну, давайте обидві, заберу все,— поспішив закінчити Андрій, побачивши, що перша перекупка стала у войовничу позу.

— Так би й зразу, а то пішов! — похвалила перекупка.

Після короткого торгу в ціні зійшлися. Перекупка голосно

висякалася набік, витерла брудні пальці об засмальцьований фартух, вийняла з-під нього потертий гаманець і взяла гроші.

— Чекай-но, а в що ж я заберу товар? — Андрій спантеличено розвів руками.— Чи немає в тебе кошика якого або ряденця?..

— Кошик і мені потрібний, а рядно, коли хоч, продам,— погодилася перекупка, виймаючи з другого кошика складене в кілька сталок рядно.

Очі Андрієві загорілися.

— А чи витримає?

—* Це рядно? — перекупка навіть образилась і, труснувши, розгорнула його перед Андрієм.— Та воно не те, що весь товар наш, а й тебе витримає!

— Ну, зсипай уже!—швидко промовив Андрій,— Ніколи!

— А ноги, ноги, дядечку, жирні свинячі,— підбігла до Андрія третя перекупка, молоденька, червонощока, з широким кирпатим носом.

— Назвала дядечком, то не можна й скривдити тебе,— усміхнувся Андрій,— за ноги-то ми й турбуємося... Якщо є рядно, кидай їх туди, заберем і ноги на плечі!— скрикнув він по-молодецькому.

За першою перекупкою протовпилися до Андрія друга й третя, і незабаром усі жінки з'юрмилися навколо веселого жартуна-арештанта.

А Кармелюк тим часом сидів на возі, придержуючись закованими руками за його щаблі й жадно ловив уривки ареш-таитової мови, що долітала до його вуха... І обличчя його вже не було бліде, а очі загорілися вогнем.

Тим часом молодий корнет виявився набагато передбачливішим, ніж можна було сподіватися з його хвальковитої розмови. Коли партія, що перемерзла й промокла до кісток, допровадилася, нарешті, до етапу, що стояв на віддалі за містечком, він попросив капітана дати наказ партії почекати за ворітьми, поки остаточно не влаштує Кармелюка.

Підвода з— отаманом уїхала в тюремні ворота, котрі зараз же й замкнули.

Офіцерів зустрів наглядач етапу — худий чоловічок, невеликого зросту, років п'ятдесяти, з сивуватим чубом, зачесаним на скроні, і трохи підозрілим червоним кінчиком носа; держався він з доброю солдатською виправкою й говорив, часто вживаючи ввічливе "пане". Після звичайних формальностей корнет звернувся до наглядача:

— Ну що, знайшлося в етапі гідне приміщення для мого гусака?

— Мішок, пане? Птах не вилетить! — відповів наглядач.— Чи не хочете поглянути? Будь ласка! В мене скрізь чисто, лад... Суворий, але — справедливий.

— Чи не хочете полюбуватися й ви?..— звернувся корнет до свого супутника-товаршпа.

— Гарзд,—погодився капітан.

Офіцери ввійшли в широкий похмурий коридор, з котрого йшли двері праворуч і ліворуч.

— Звольте лишень подивитися, оглянути,— звернувся наглядач до офіцерів, постукуючи ключами по стінах коридора,— не камінь, а залізо, панове. Побудова не теперішня.., Колись був палац, та от skonфіскували й під моїм наглядом

пристосували. Етап не етап, пане, а просто золота клітка... Міцне дно, пане!.. j

Офіцери ввійшли в призначену для Кармелюка камеру. Капітан і корнет схвалили приміщення.

— Тут якийсь молодець... з бубновим тузом, пане...63 надумав був підпиляти ґрати, пане.., так я... хе-хе! замурував вікно... Стіна, пане! Лобом пробий, шельмо!

Корнет похвалив винахідливість наглядача й звелів увести Кармелюка. В'язень спробував був сам злізти з воза, та, незважаючи на своє бажання, не міг стати на ногу, так що в камеру його внесли на руках чотири солдати.

Поки солдати несли його через коридор, отаман уважно роздивлявся все; та тільки

до слуху долинула розмова офіцерів, як ту ж мить очі його заплющилися й обличчя набуло безживно-мертвого виразу.

— Ге-ге, що ж це сталося з цим соловієм-розбійником? — здивувався наглядач.— Охляв? Ослаб?

— Та ні, нога в нього, хто його знає, поламана, чи що,— відповів корнет.— Упав він у рів і під коня.

— Гм, погано,— сказав наглядач.— Так же можна й становий хребет переломити, пане. А дозвольте поглянути, пане?

Кармелюка поклали на нари.

<— Розмотай ногу! — скомандував конвойному корнет.

Солдат розмотав ганчірку, що прикривала Кармелюкові ногу, підніс лійову свічку, й офіцери, стовпившись перед отаманом, побачили жахливу картину: вся нога нещасного отамана, від кісточки до коліна, розпухла, мов колода, і в багатьох місцях була вкрита глибокими розривами, внизу ж, коло залізного браслета, що перетягував ногу, пухлина мала лиховісний синьо-буряковий, майже чорний колір, і так звисала над кісточкою, що майже геть закривала все залізо.

Наглядач подивився на ногу, багатозначно покивав головою й сказав офіцерам, що перелом і антонів огонь безсумнівні, а тому, бажаючи хоч на короткий час продовжити життя отамана, треба негайно зняти кайдани.

А щодо втечі ви не звольте турбуватися, пане,— закінчив він.— Ви, як видно, ще мало знайомі з нашим ділом,—а я на ньому, панове, собаку з'їв і пацюком закусив: ні кайдани, ні ланцюги, ні нашийники для втечі цим паничикам — не перепона. Гадаєте, і сей би гусак, якби в нього тільки нога була ціла, не скинув би кайданів? Го-го! На наших би очах скинув, от на такий манір, як ми скидаємо чобо'ти. Так, тюрма та конвой — сії твердині — перепони непереборні, а кайдани й інші вигадки — пусте! Ось,— стукнув він знову в стіну,— об заклад: порозковуйте їх усіх і дайте їм, панове, хоч сталеві долота й терпуги в руки,— не втечуть! Як бог святий, не втечуть!

Корнет погодився з думкою наглядача і, звернувшись до конвойного, звелів розклепати й зняти з арештанта кайдани й дати йому гарячої їжі. Офіцери вийшли з камери. Наглядач власноручно замкнув двері.

— Ключики, панове, в мене зберігаються,—сказав вігі, ідучи за офіцерами по коридору,— і нікому й на хвилину: суворий, але справедливий...

У дворі до корнета підійшов вістовий і, тримаючи руки по швах, одрапортував:

— Ваше високоблагородіє, в поміщика в місті фуражу не знайшлося; з економії, зважаючи на нічний час, дістати не можуть!

— Йолопе, чим же я коней годуватиму?

— Не можу знати, ваше благородіє.

— А в міщан ти питав?

— Ні, не питав, ваше благородіє. .

— Що ж ти, віслюк, сам не догадався скрізь розпитати?.. За рукав тебе водити, чи що?

— Ні, ваше благородіє; я то догадався, та й вони догадалися: куди не піду, відхрещуються, як від сатани, кажуть, нема нічого.

— Брешуть, чорти! — вилаявся корнет.— Та що ж роби^ ти? — звернувся він до своїх співрозмовників.

— Розставити солдатів на постій,— порадив капітан.

— Ні, далеко,— похитав головою корнет,— на випадок тривоги, де я їх шукатиму?

— Слушно, пане! — погодився наглядач.— Хоч з мого етапу й курчатко не вилетить, але все ж таки... береженого й бог береже. Я ось вам пораджу помістити солдатів у заїжджій корчмі,—тут недалеко, за півверстви, при в'їзді в містечко, критий двір, фуражу вволю й душ на десять-двадцять приміщення.

— Гаразд,— погодився корнет,— але дозвольте мені залишити тут у вас на стайні п'ять-шість верхівців на всякий випадок, знаєте...

Наглядач подумав і відповів, що на шестеро коней приміщення немає, а на четверо навіть кормів може знайтися.

Потім, закінчивши з усіма цими розпорядженнями, капітан дав наказ одчинити тюремні ворота, і після його команди: "Чотири в ряд, марш!" — партія, дотримуючись належного ладу, увійшла в тюремний двір.

Перевірка-тривала недовго, і вся шпанка кинулася, як справжня отара овець, штовхаючись і випереджаючи одне одного, захоплювати на нарах кращі місця.

— Ну, панове, а тепер до мене — ласкаво прошу! — запросив наглядач офіцерів, замкнувши камеру й доставивши скрізь вартових.— Недалеко, тут же, за муром, Чайок з араком не пошкодить, панове?

— Не пошкодить! — радо погодилися офіцери.

— Та й зелене суконце можна розстелити!

Вони вийшли за ворота тюрми й повернули до невеликого будиночка, який стояв тут же ступенів за п'ятдесят за муром.

У сінях їх зустрів денщик і допоміг нещасним подорожнім пороздягати намоклі шинелі. По чистих постілках, розстелених на підлозі, офіцери зайшли до просторої кімнати, що була в наглядача за їдальню й вітальню; їх одразу ж охопило живодайне тепло, що побігло по всьому тілу й, здавалося, пройшло до кожної кісточки.

В печі яскраво горіли дрова, кидаючи грайливі відблиски на блискучу фарбовану підлогу. Біля стіни проти печі стояв великий диван з високою загнутою дерев'яною спинкою й незграбними дерев'яними ручками. Перед ним на круглому столі, застеленому камчатою скатертиною, шипів, викидаючи струмочки пари, блискучий, мов дзеркало, самовар. Тарілки з грибками, оселедцем та іншими закусками були розставлені симетрично, а дві горласті пляшки довершували прикрасу столу. Над диваном висів вишитий гарусом килим, на якому була зображена чарівна гола мусульманка; тут же, поряд з ним, висіла гітара й бісерний кисет на тютюн. По другий бік кімнати стояв розкритий зелений столик.

— Ху ти, благодать яка! — мимохить вихопилось у капітана, він аж провів рукою по грудях.

— Еге ж,— підтримав і корнет, потираючи задубілі руки,—неначе в царство Семіраміди⁶⁴ попали!.. А дощ же, дощ як заливає! ^
Всі прислухалися. Шум дощу справді, здавалося, зростав щохвилини.

— Еге ж,— сказав наглядач.— Стихії розбурхалися неабияк, і якщо сей дощ до ранку не перестане, то завтра рушити далі не можна буде ні в якому разі. Але почнемо!
— Він на-джв три чарки і жестом запросив своїх гостей передплати їх...

Арештанти почували себе в замкнутій камері не менш затишно. Після сльоти й холоду навіть і ця кімната, похмура й непривітна, неначе погріб, ледве освітлена каганцем, що миготів над дверима, видалась їм чудовим притулком. У всякому разі, тут було сухо й тепло; велика груба, що двома боками виходила в камеру, була добре нагріта та й сорок душ, напханих у порівняно невеликому приміщенні, теплом свого тіла зігрівали одне одного. Шум дощу, який було чути зовні, робив ще відчутнішим почуття насолоди від тимчасового захисту й тепла. Арештанти сиділи на нарах; тільки двоє з них стояли коло дверей, наглядаючи за "совиним вікном" і прислухаючись до розмірених кроків вартового, що лунко гупали по кам'яних плитах коридора.

На розстеленому на одних парах рядні лежала провізія, котру купив Андрій, але ніхто не приторкався до неї. Всі сиділи мовчки, обернувшись до каторжника й слухаючи його промову. Через те що перевірка вже минула й предмет розмови був секретний, то промова виголошувалася пошепки. Біля нього з одного боку сиділа Уляна, з другого — Андрій і Явтух.

— Ну, братці,— заговорив каторжник, звертаючись до товаришів,— либонь, знаєте, який сокіл прибув сюди вкупі з нами? Кажіть же: повинні ми його випустити з клітки чи ні?

— Повинні, повинні! Скажи тільки, що роботи? — загомоніли навколо голені голови.

— Так я й знав, братці, що ми всі будемо за одне. Та й то правда: не були б ми чесними арештантами, коли б не ви-* рятували такого брата. Про себе нам думати нічого, наше діло попереду,— завжди встигнемо втекти... Глядіть же, наперед кажу: тут не жарти. Пристаєте всі?

— А то ж як.,.

— Не базікай, кажи, що робити? — відповіли нахилені голови.

— Спасибі, братчики, за отамана! не втрималась Уляна, щоб не відповісти на це гаряче.— Коли вже бог приведе на волі нам зустрітися, йи вам од платимо!..

— Ну-ну, чого там!..-^ забурчали кругом арештанти, розчулившись від гарячих слів отаманші.— Махнидралов, кажи далі!

— Гаразд, тільки ще раз кажу: пам'ятай, шпанко, об?я*" виться якийсь язикатий, надумає підсипати — своїми рука-* ми порішу!

Та ну тебе до паскудної відьми, чого по сто раз|в нага*

дуєш! — вилаявся з найближчих нар велетень з напівсивою, розкошляною бородою й похмурими сірими очима.

— Так от, хлопці,— почав уже спокійно Махнидралов,— казав я вам уже в дорозі, іцо сидів я в цій тюрмі позаторік в одиночці й геть був підпиляв ґрати, та несподівано

перевели в інший етап. Камера ця буде .поруч з нашою, ось із цього, з лівого боку, і вікно виходить на той бік у двір. Грати ці тепер за півгодини й дитина висадить, та ще й до того в мене там під камінчиком і інструмент призапасений.

Ловко, чорт його візьми! — схвально обізвався чийсь хрипкий голос із найближчих нар.

^ А як же до тієї камери добути? — спитав другий.— Почнемо двері ламати — вартові почують.

— Ех ти, собача ніздря: "Двері ламати!" — передражнив його Махнидралов.— Хіба інших способів немає? Підпоїмо служивих, а тоді й обробимо діло; всього ж дві годийи, більше не треба. Отамана в рядно посадимо, у вікно спустимо, а там на дворі вартових заспокоїти я й сам візьмуся. Стіна не висока: один одному на плечі — та й усе. Голопуцьок жовтокрилий кінних на постій розставив, ніші нас у таку сльоту ніколи по доженуть, а тут і ніченька — матінка рідна!

— Грошей, братику-голубчику, я по пошкодую... ще візь-' ми.," у мене в очіпку зашиті!..— з хвилюванням у голосі промовила Уляна.

— Коли треба буде... візьму... от хоч на випивку.

*— Малина! — весело скрикнув чийсь, молодий голос.

— Цить, курча ошпарене,— пробурчав хтось із поважніших.

Все, брат, добре,— схвально сказав Андрій,— тільки як тут горілки добути?

А якщо/вона, може, вже й у двір прийшла й до нас на ганок іде? — каторжник глянув з-під брів на Андрія.

Та як же ти її добув? Коли встиг?

"є* Цебто я, Махнидралов? За двоє морів ходив, та щоб це сліпе щеня не одурив? Даром, чи що, ми під ворітьми стояли? Не сумлівайтесь. Горілка буде, а поки її немає, — треба розвідати, в котрий мішок заховали отамана. їх тут чотири: два насупроти, а два по боках од нас. Ану лишень постукайте, братці.

Ту ж мить з нар зіскочило кілька охочих і заходилися стукати в сусідні стіни.

Спершу постукали праворуч, — відповіді не було. Тоді перейшли на лівий бік.

От коли б тут отаман виявивсь, от добре було б! — мовив Махнидралов.

Однак на стук не обізвався ніхто.

— Ще раз постукайте, хлопці, — звелів він.

Знову постукали — й знову даремно.

Обличчя арештантів спохмурніли. '

— Діло погане, — почав був каторжник, як ось нараз від лівої стіни почули кволий стук.

— Стукає!..— радісно скрикнула Уляна.

Всі насторожились.

Стук почувся ще й ще раз.

— Стукає! — сказав рішуче й Махнидралов. — Та тільки хто стукає? А що, як посадили там якогось іншого диявола? Га?..''

Стук одразу затих.

Всі збентежено замовкли.

— Розпитати вартового, — нарешті подав думку Махнидралов. — Ну, мати отаманшо, отопер і виймай свої грошики!

Уляна хутко підпорола очіпок і, вийнявши з нього два червінці, всунула їх у руку каторжникові.

— Вистачить?

— Важенькі,— підкинув їх той на руці,— розв'яжуть базікало! Ну, хлопці, замріть!

Він узяв у другу руку смажену рибу, паляницю й підійшов до маленького віконечка в дубових, кованих залізом дверях.

Всі поприпадали до нар; здавалося, вся камера поринула в сон, а завмерлі на нарах постаті застигли, тривожно чекаючи закінчення переговорів Махнидралова з вартовим.

Шепіт каторжника долітав уривками до їхнього слуху, але відповідей вартового не можна було розібрати.

А втім, нарада тривала недовго. Хвилин через п'ять каторжник повернувся назад, злий і здивований.

— Не бере, чортів син! — сказав він коротко голеним головам, що видивилися на нього.

— Грошей не бере? — навіть з якимсь жахом прошепотіли товариші.

— І не поглянув... Кремінь, а не людина!

— Що ж робити? — прошепотіла занепалим голосом Уляна, безпорадно озираючись на Явтуха й Андрія.

— А може, його і не в цьому будинку запаковано? — зауважив велетень із скуйовдженою бородою.

—. "Не в цьому будинку"! Ех ти, борода! — передражнив його Махнидралов. — В якому ж іншому болоті був би він, як не в цьому? Нас ото, дурна голівонько, за ворітьми навмисне залишили, щоб ми не розвідали, куди отамана заховують. Тут він. Та ти, матусю, не бентежся,— звернувся, він до

Уляни.— На горілку надія. Почує дух — не витримає. Та ось, либонь, і вона, голубочка.

Справді, біля віконечка в дверях почувся якийсь шерех.

Каторжник підбіг до віконечка й побачив літнього солдата з чорними бурцями.

— Ну що, дядечку, роздобув? — пошепки спитав він.

— Бери, — коротко відповів солдат, просовуючи у віконечко одну за одною чотири зелені пляшки.

— П'яту собі залиш, — показав Махнидралов на п'яту пляшку... — Пригости й тих, що на дощі мокнуть.

— Діло, — кивнув головою солдат.

— Про що шепчетесь? — підійшов у цей час до дверей вартовий.

— Та ось кип'яточку партії приніс.

— Знаємо ми той кип'яток. Гляди!

— А що ж, братику, промерзли ми до кісток, погрітися не гріх, — докинув

запобігливим тоном каторжник. — Певно, й твоїй милості не душно. Пропустив би скляночку чайку? Га? Ми ж з радістю.

— Резонт, — підтримав солдат. — У цьому коридорі, як у погребі... Одна тільки груба й топиться на весь коридор.

— Ну, ну, ти... номовч! — прикрикнув на солдата суворий вартовий. — Гляди, щоб я начальникові не доповів, а ти — геть до вікна! — обернувся він до Махидралова. — Коли щось узяв, лізь під нари — й мовчи...

— Ач, старовір 65 проклятий! — сердито пробурчав солдат, відходячи від старого вартового.

Махидралов почекав, поки солдат зник, і знову звернувся з приємною пропозицією до суворого аргуса, але той так — грізно прикрикнув на нього, що каторжник мало не впустив своїх пляшок і поквапно зник у глибині камери.

Всі присмирніли й якусь хвилину нерішуче перезиралися одне з одним.

— Старовір! — нарешті прошипів Махидралов. — Ну колись зустрінемося з тобою на волі!..

— — Що ж тепер? — прошепотіла знову Уляна.

Ніхто не відповів.

Діло, яке здавалося спершу таким легким, несподівано, почало наражатися на зовсім непередбачені ускладнення.

— Солдат так собі ляпнув, що груба одна в коридорі топиться, — понуро сказав нарешті каторжанин, — виходить, отаман тут, поруч з нами; то він до нас обзивався... не морозили б його... Мабуть, хочуть довести живого.

— Так, так! — радісно зашепотіла Уляна. — Навчи ж, голубе, що робити?.. Братики рідні, допоможіть вивезти отама-на на волю!.. Допоможіть, рідні: його ж на смерть закатують, замордують, йому ж сто смертей завдадуть, а він за вас голови своєї не шкодував... Ой братики! Все добро, все золото вам пооддаю, наймичкою наймуся!

Ех, матінко! — крикнув Махидралов. — То ми на волі за гроші працюємо, а в неволі — по честі живемо. Чула: всі вирішили за отамана голови покласти, та що робити? Річ ясна! Пробратися до отамана в камеру, висадити ґрати й винести його через вікно, та як у камеру пройти? Ніяк тихцем диявола не порішиш, — блиснув він оком у бік вартового, — а при ньому з камери не видерешся. От і стоп! /

^ Спитати б отамана, він придумає все, зо дна моря винесе! — сказав Андрій.

— Правда, правда! — підтримав Явтух і інші.

— "Спитати", — передражнив їх каторжанин. — Ще~ коротше сказати йому, що ґрати підпиляні; то він, може, й без нашої допомоги прихитрився б утекти. Та як сказати? От ви про що метикуєте! Двері заходимося ламати — вартовий почує, зчинить тривогу. Стіна кам'яна, її за ніч не розбереш...

Всі знову понасуплювалися... Загадка починала здаватися нерозв'язною. Уляна з благанням і надією переводила очі з одного обличчя на друге, але всі сиділи мовчки...

— А через грубу? — нараз тихо скрикнув Явтух. — Вона ж, мабуть, і в його камеру виходить.

Махнидралов швидко обернувся до Явтуха, й обличчя його засяяло.

— Слушно, старий! Дивись ти, всі ж бачили, і нікому на думку не спало, а він додумався!.. Ну, братці, підставляй спини, всі інші лягайте на нари й пильнуйте "ока".

В напівтемну понуру кімнату знову влетіло пожвавлення. З гарячковою пристрастю вхопилися арештанти за нову ідею. Думка визволити уславленого отамана, а може, з його допомогою визволитися й самим, спалахнула яскравим вогнем в їхньому похмурому існуванні й запалила захватом усі серця.

В цьому бажанні злилося все: й гордість арештантська, й розбуджена знову одвага, й пристрасно бажання випустити на волю дорогого батька, й жадоба волі, й пекуче бажання вчинити несподівану прикрість начальству.

Каторжанин виліз на плечі сивуватому велетневі й, відкривши душника, заговорив у дірку, що їй видно було над ним.

Всі завмерли чекаючи.

Махнидралов помовчав, а потім знову заговорив.

Знову всі насторожилися.

Може, не чує... голосніше спробуй,— прошепотів Андрій.

— А може, несила й підвестися,-* простогнала Уляна й до болю стиснула свої руки.

Махнидралов майже крикнув у димар.

Знову настала важка, томлива хвилина чекання.

Йк ось каторжанин звернувся до товаришів і промовив квапливо й радісно:

— Говорить, чую...

Всі в камері полегшено зітхнули. Придушене схлипування вирвалося з грудей в Уляни, й, знеможена гарячою радістю, вона майже впала на найближчі нари,

— Що каже? — запитали зразу декілька нетерплячих голосів.

— Тихше... не розберу, — прошепотів каторжанин, не відриваючись од душника.

Всі застигли.

Довго стояв Махнидралов, припавши вухом до душника, нарешті знову обернувся до камери й сказав збентежено:

— Не розберу. Каже щось, а що — не розберу. Лізь хтось інший.

— Я, — вихопився Андрій, — я батьків голос і крізь воду почую!

Він швидко виліз на плечі товариша й припав до душника.

Довго стояв він так, то викрикував у димар короткі фрази, то припадав до нього вухом; нарешті й Андрій обернувся до товаришів і похмуро сказав, що голос отамана чути, а що він каже — не можна розібрати й слова.

Сум охопив усіх. Після надії, що спалахнула яскравим полум'ям, розчарування видалося ще прикрішим.

Взялася ще й Уляна розібрати слова отамана, та і її спроба закінчилася цілковитою невдачею.

— Ну що ж... виходить, не судилося... Ще можна і в дорозі спробувати... — подали думки ще кілька похмурих голосів.

— Ні, братове,— заперечили разом Явтух і каторжанин,— коли тепер не зробимо

діла, то вже в дорозі — край! Не зробимо нічого...

— А ось що: спробуємо ще підкопатися під стіну,— порадив Андрій.— Стіна, мабуть, пізніш поставлена, глибоко не доведеться копати; ніж є в мене.

— Ніж є і в мене... І в мене! — почулося кілька голосів,— Можна спробувати...

Та вже в тоні цих голосів чути було невпевненість у наслідках нового заміру.

Проте кілька чоловік, в тому числі Явтух, Андрій і каторжанин, мовчки взялися до роботи.

Час минав. Ніхто не спав; всі з напруженою увагою стежи-

ли за результатом зусиль товаришів; стомлених перемінляли інші, але це вже робилося без жвавості, а, здавалося, тільки на те, щоб мати можливість з цілковитим правом сказати собі, що для врятування отамана було спробовано все, що тільки можна.

Знадвору чути було шум дощу, що змішувався з тихим шерехом рук, які працювали коло стіни,

Уяяна сиділа тут же, мовчки стиснувши руки, і немов застигла в похмурому одчаї. Вона хотіла копати землю нарівні з іншими арештантами, але товариші не допустили її, і ця бездіяльність стомлювала її більше за всяку шпарку, працю. Вона вже втомилася шалено рватися всіми помислами до коханого отамана, який, може, вмирав у цю хвилину за кам'яною стіною,— тепер вона впала в тупий розпач. Очі її машинально стежили за рухами рук арештантів, а в голові, немов цвях, сиділа одна й та ж сама думка: "Не встигнуть... не вийде... не буде нічого..."

Приблизно такий же настрій, як видно, охопив усіх арештантів, їм поринули в глибоке мовчання. —

Помалу-малу цей настрій передався й тим, що копали яму, мовчки працювали вони, переконуючись усе більше в тому, що намір їхній не дасть нічого.

— Півні співають... Скоро світатиме...— коротко зауважив, нарешті, сивуватий велетень.

Це просте зауваження вплинуло на всіх, як сигнал.

— Годі,— рішуче сказав Махнидралов, покинувши ножа,— не докопаємося: стіна капітальна.

— Ще аршинів зо два копати! Не те що до світанку, а й до вечора не впораємося!..— підтвердив інший.

Андрій мовчки ткнув довгим ножом у землю й так само мовчки витяг його назад: лезо ковзнуло уздовж кам'яної стіни по саму колодочку, й видно було, що й далі в глибину йшла все та ж сама кам'яна стіна. Явтух глянув у викопану яму й не мав що заперечити...

Всі переглянулися.

Навіть Уляна не промовила й слова.

Тяжка мовчанка запала в камері. Всі зрозуміли, що далі зусилля не приведуть ні до чого, але ніхто ще не зважувався висловити цю думку вголос.

— Доіц періщить,— нараз почувся з нар тихий хрипкий голос.

— Ну то що ж? — обізвався другий каторжанин.— Завтра не підемо, а ранок вечора мудріший.

— Це що ж, по-твоєму, побоятся, що ми на дощі розтанемо? — насмішкувато перепитав перший.

— Ми то не розтанемо, а дороги всі розквасить; такий тут край. Це правда, якщо дощ до ранку не вщухне — не підемо.

І знову всі замовкли.

Каторжанин поволі випростався, струсив із себе землю й подався до груби. Всі мимохідь повернули за ним голови.

Низький лоб каторжанина, здавалося, насунувся ще нижче на очі; глибока складка, що перетинала його бід чуба до перенісся, надулася, виявляючи вперте рішення, яке оволоділо цим понурим ЧОЛОВІКОМ. . •

Він показав знаком одному з товаришів підставити плечі, видерся знову до душника й, просунувши в нього руку, заходився обмацувати щось усередині.

— Давай ножа! — скомандував він найближчому сусідові.

В одну мить вимогу Махнидралова було виконано.

Кілька чоловік стовпилося коло нього, мовчки стежачи за всіма його маніпуляціями.

За допомогою ножа каторжанин виколупав залізну раму душника й, розширивши таким способом отвір, засунув у нього руку по плече.

— Іде,— промовив він, важко переводячи подих і обернувся до товаришів,— обличчя його було червоне від напруження, великі краплі поту вкривали лоб, але очі каторжанина дивилися вже веселіше.

— Ех, немає лома! Давай хоч гирю або герлигу!

Всі в камері пожвавіли. Зараз же кинулися по нарах, і за хвилину до Махнидралова простяглося кілька рук з усілякими імпровізованими інструментами.

— Ну, гаразд, годі... Засипайте яму, та так, щоб і сліду не залилося; всі інші лягайте на нарах та духа (вартового) з очей не спускайте.

Арештанти розійшлися й знову повкладалися на нарах; двоє заходилися загортати й утоптувати яму, але декілька найгарячіших, у тому числі друзі Кармелюка, все-таки стовпилися навколо каторжанина.

На щастя, груба була так глибоко в кутку камери, що вартовий не міг її бачити з віконечка, проробленого в дверях.

Товариші, обступивши каторжанина й затаївши дихання, стежили за його роботою.

•— Слухай, старий, пусти лишень ще і мене,— не витри-мій в нарешті молодий арештант.—Я змалку пічником був.

— Чого ж мовчав, диявол! — гаркнув на нього каторжанин, витягаючи з душника руку, вкриту кривавими саднами.— Пічник, пічник! А не напоумив раніше хід у грубі пробити. Ач ти, хайло, солоні вуха! Плювати в твої безсоромні очі, ось що!

*— Та не спало зразу на думку, дядечку.

Ну, ну тебе під три чорти, лізь уже скоріше, а то втомився!

Каторжанин зліз з плечей товариша й, витираючи піт з обличчя, прихилився до груби.

Молодий пічник ретельно взявся до роботи. Хвилини через двадцять почули в грубі глухий шум від падіння каменя одного й другого, і в той же час біля віконечка почувся окрик вартового:

г— Що за шум?

Витрішкуватий з нар упав, ^ відповів сонним голосом велетень, підводячись на нарах,

— Ач ти, глот енісейський! — схвально пробурчав Махнидралов.

— Чорт, просто чорт! — почувся дружній шепіт по кутках.

Хвилини зо дві в камері напувало глухе мовчання, перериване лише вдаваним хрипінням.

< Лізь же, лізь скоріше! — не витримала Уляна й смикнула каторжанина за рукав.

Тихше, матінко, зараз!

Батько, батько голос подає, — радісний шепіт Андрія перебив Махнидралова.

Справді, всі почули глухий звук з груби.

В одну мить Андрій' вискочив на плечі товаришеві й припав вухом до душника.

, Живий, не вмер, — сказав він радісно, обертаючись до Уляни, — йога не переломлена, тільки стати на неї ніяк не може. Питає, чого так довго з грубою вовтузилися?

— Ну, всього ж зразу не подужаєш! — пробурчав каторжанин, широко усміхаючись. — Ти йому про вікно скажи, нехай грати спробує, якщо зможе до них добратися.

Андрій знову припав до душника, але за хвилину обернувся до товаришів, які стовпилися навколо нього, й розгублено сказав:

Батько каже, що в камері й одного вікна немає.

ї* " Як немає? — скрикнув каторжанин. — Куди ж воно під три чорти поділося? Та ти не розчув, чи що?!

Чую, ' — відповів Андрій, але все-таки ще раз припав до душника й після короткого обміну фразами з Кармелюком, знову обернувся й сказав рішуче: — Немає, каже батько, — голий мур навколо.

Анафеми! Чортове насіння прокляте!.. — заричав Мах-нидралов. — Це вони його замурували, падлюки. Стривай, пусти мене, я йому розкажу, де шукати..Г Може, недавно.,, не вивели ж вони, іроди, нової стіни?! ^

Махнидралов заходився пояснювати Кармелюкові, де пси винно було бути вікно, в якому він підпиляв грати.

Довго з камери отамана не чути було ніякої відповіді. Нарешті до слуху каторжанина долинув глухий голос:

— 6, знайшов, закладене камінням... Мабуть, недавно... Глина ще м'яка...

— Ну й гаразд! Виламаємо! Хочемо тебе визволити, отамане! — зрадівши, гукнув Махнидралов.

— Важко,— почулось у відповідь,— стати не можу, нести мене треба.

— Є в чому й нести. Кажі тільки, що робити.

— Важко.

— Нас сорок, усі за тебе підемо.

— На смерть, на муку, всюди за тебе! — мимоволі скрикнула Уляна, почувши слова каторжанина..— Скажи йому,— шарпнула вона його,— що тут і я, й Андрій, і Явтух, що ми за нього, за сокола нашого, живими у вогонь кинемося...

— Гаразд, гаразд, отаманшо, не гарячкуй. Тепер уже є надія...— І Махнидралов передав Кармелюкові в діру слова Уляни.

—* Спасибі за добре слово отаманші, друзям і вам, дітки,— почулася відповідь.— Ще бенкетуватимем на волі. Слухайте ж і робіть усе так, як я вам скажу.

І довго говорив у діру Кармелюк.

Шпанка жадібно прислухалася до слів, які до неї долітали.

А дощ усе лив і лив, розмочуючи чорнозем, затопляючи дороги.

Вранці голосні покрики вартового розбудили шпанку на перевірку. Позіхаючи й протираючи заспані очі, всі скочувалися з нар і заходжувалися квапливо вмиватися; умивання це відбувалося дуже просто: кожен набирив у рот ковток води, випускав його на руки й цією кількістю вологи обмивав і руки, й обличчя, а втирався краєм брудної сорочки.

О сьомій годині ранку з'явився на перевірку наглядач. З ним належало б прийти й корнетові поглянути на головного арештанта, але йому цілу ніч не щастило, а перед ранком не хотілося переривати щасливого паса... Та й наглядач, як люб'язний господар, обіцяв сам оглянути й, крім того, запевнив своїх гостей, що з його мішка й блоха не вискочить.

Наглядач залишився вельми задоволений з вигляду арештантів. Він оголосив їм, що з огляду на безперервний дощ партія залишиться на сьогодні в тюрмі й що в його тюрмі арештантів випускають тільки на прогулянку, а що сьогодні негода прогулянці не сприяє, то вони всі повинні залишатися в камері під замком; виходити ж у коридор тут суворо заборонено, то щоб і не просили...

Така промова іншим часом могла б сильно збурити арештантів, але цього дня шпанка поставилася до промови наглядача майже байдуже.

Наприкінці наглядач спитав, чи не має хто претензій або якоїсь просьби. .

Претензій не заявив ніхто, а тільки Уляна звернулася до наглядача, прохаючи помістити її в окрему камеру. Законне бажання Уляни зразу ж було задоволено; наглядач навіть розсердився за припущене вчора порушення правил і наказав негайно перевести Уляну в опрічну камеру, що була з протилежного боку до загальної арештантської камери. Замкнувши арештантів, наглядач перейшов до камери Кармелюка. В цьому закапелку спершу важко було розгледіти щось. Усі стіни його були глухі, і кволе світло з коридора пробивалося тільки в невеличке віконечко в дверях. Наглядач спинився на порозі, не знаючи, куди ступити, й звернувся до вартового:

— Живий?

— — Мабуть, живий, ваше благородіє,— ворухиться!

За хвилину очі наглядача звикли до темряви, і він побачив під лівою стіною на нарах безформну купу, вкриту арештантським халатом.

Він підійшов до Кармелюка й спинився в нього в головах. Очі арештанта були напівзаплющені.

— Ну що, брат, як воно?

— Помираю, ваше благородіє... Всі нутрощі горять... Кваску б мені випити... та оцту на ногу... не чую вже її...— ледве чутно промовив Кармелюк, не підводячи повік.

— Ну що ж, це можна...— погодився наглядач, навіть не глянувши на Кармелюкову ногу, з цілковитим переконанням, що цей чоловік до вечора не доживе.

Власноручно замкнувши двері, він звелів служникові поставити Кармелюкові й оцту, й квасу, ще раз нагадав наказ вартовому не випускати нікого в коридор, звелів те й старшому і, звівши комір шинелі, подався додому до своїх гостей.

Дощ лив безнастанно, застилаючи все навкруги сірою хиткою запоною. Наглядач проворно пробіг невелику відстань, яка відділяла його будинок від тюрми і задоволено шаснув у двері свого теплого приміщення.

Тільки доконча потреба могла змусити когось вийти з двору в таку негоду.... Дорога, що проходила повз тюрму, була безлюдна: ніхто по ній не їхав, не йшов.... Вартовий і той не ходив уздовж стіни понурого будинку, а намагався сховатися за передній виступ тюрми, що утворив ніби навіс.

Годині о десятій солдати внесли арештантам гарячий борщ... Обід минув тихо, сумирно, без жартів, без суперечок, без зайвої балаканини. Тільки каторжанин пошепотівся з одним із солдатів і всунув йому в руку червінець, якого йому дала ще Уляна. З горілки, що була принесена вчора, випили тільки одну пляшку, решту дві, а також більшу частину закупленої їжі приховали на вечір.

По обіді арештанти знову полягали на нарах; одноманітний шум дощу нагонив сон, та треба було й спочити, набратися сили: попереду була важка, страшна ніч. Хто спав, а хто прикидався, що спить, але гучне хропіння арештантів лунало по коридору. Коли б не це хропіння, що змішалося з шумом дощу, і коли-б вартовий прислухався уважніше, то він почув би легкий, але безперервний шерех у камері Кармелюка... Мабуть, то шкребла настирлива миша... Та миша не турбувала вартового.

Офіцери тішилися затишком і не виходили з маленького будиночка наглядача... Після раннього смачного обіду трохи хропачка завдали, а потім знову сіли до зеленого столика. В тюрмі все було гаразд, а тому всі в глибині душі були раді, що негода їм дала два дні відпочинку.

Тільки перед вечором у камері арештантів стало помічатися якесь пожвавлення. Разів зо два підіймався каторжанин до груби і потім з задовolenим обличчям про щось шепотівся з товаришами... Уляна теж заворушилася в своїй комірчині,— раз у раз підходила вона до віконечка і з прихованим хвилюванням поглядала на протилежні двері, за якими замкнуті були її товариші.

— Треба дати знак жінці, що діло на лад іде,— прошепотів каторжанин, проходячи

до дверей, а за ним пішов і Андрій.

Уляна вартувала коло свого вікна. Махнидралов, вийнявши сірника, запалив його об трут і, вибравши хвилину, коли вартовий повернувся до них спиною, підніс вогонь до квартирки й виразно підморгнув Улянці.

Уляна вся спалахнула й ледве стрималася, щоб од радості не подати голосу. Потім, стежачи за вартовим, проробила той же самий маневр з призапасеним раніше сірником і, підвівши його в бік вартового, приплеснула вогонь рукою.

— Ну й жінка,— схвально пробурчав Махнидралов,— і зігріти й спалити може. Звідки в неї ця сила?

— Про що домовляєтеся? — грізно крикнув вартовий, який почув слова каторжанина...—Та й вогонь неначе в камері. Зараз же погукаю на обшук.

— Та що ти, служивий, то в тебе вочу блиснуло; я ось дивлюся, що жіночка —* малина! Перший сорт! — широко посміхнувся Махнидралов, показуючи вартовому на Уляну, що завмерла коло віконечка...— Пустити лишень мене до неї, служивий! Га?

Він багатозначно підморгнув бровою; та його фривольний рух не знайшов відгуку в похмурого вартового.

— На своє місце йди! Геть од вікна! — кликнув він грізно, та все ж таки мимохідь обернувся в бік Уляни.

Хвилювання, тривога, піднесення знову переродили красуню... Сліду похмурих зморшок уже не було на її обличчі; очі її горіли, мов два чорні алмази, щоки палали гарячим рум'янцем, з-за папіврозтулеїших губів поблискували два ряди зубів, міцних, гострих, блискучих; кожна жилочка красуні тріпотіла від затаєного хвилювання... Вартовий ковзнув злим поглядом по обличчю красуні й сердито пробурчав:

— Чого прилипла до віконця? Чого очі вилупила? Назад!

На своє місце!

Знову в коридорі запанувала тиша, порушувана тільки розміреною ходою солдата...

Швидко насувалася осіння темрява.

Арештанти вже не лежали, а товпилися гуртками на нарах, тихо перешіптуючись поміж собою.

— Пройме чи не пройме? — шепотів молодий пічник, звертаючись до сивуватого велетня.

— А тебе вже й зараз кортить,— огризнувся той сердито.

— Що ви, дядьку, я ж так тільки, для діла,—навіть зніяковів арештантик.

— Терпуг є? — тихо питав у другій групі Махнидралов.

— Є! — відповів так само пошепки Явтух.

— Так ось що, братці, зараз після перевірки — за роботу. Хто сам уміє роззуватися (скидати кайдани), роззувайся сам, а хто не вміє, бери терпуга, та тільки тихо... щоб ніхто не почув. Та ось іще,— звернувся він уже до всієї камери,— горілки не пити, так тільки, про око... нап'єшся вже на волі...

— Звичайно... Що й казати! — глухо обізвалися кругом.

— А що, як там?

Андрій значливо глянув на грубу.

— Ну й сила ж! Сокіл, а не людина...— почулися схвальні зауваження.

— Цитьте! — нараз перебив усіх каторжанин.— На ганку стукають, баланду (гарячу їжу) несуть... Ну, хлопці, не лови гав!

п

Справді, двері в коридорі грюкнули і в нього зайшли два конвойні солдати, несучи на довгій палиці великий дерев'яний цебер, повен якоїсь гарячої страви, від якої підіймалася пара і несла духом капусти. За ними йшов з ключами помічник наглядача.

Він одчинив двері камери, і солдати внесли цебер.

Каторжанин нахилився й добув з-під нар велику зелену пляшку й невеликий погарик.

— Ач ти, машкара, приберіг...^ широко посміхнувся солдат.

— Для милого друга і вола з плуга!

Він налив погарик і підніс солдатіві.

— Чого ти такий похмурий?

— Та як не хмуритися? — солдат перехилив погарик і витер рукавом губи.-^ Начальство теж! Мене й на караул призначено, мені и цебер нести.., Хіба немає нікого молодшого?

— Тебе на караул до нас призначено? — квапливо перепитав каторжанин.

— Це сюди, думаєш? — солдат повів оком у бік коридора.— Ну ні, сюди старигань тутешній тільки своїх ставить,— є в нього такі вірні,— а мене в такий дощ, що добрий господар і собаки з хати не вижспе, вартувати двір ставить, місити багно уздовж стіни..,

LXXXVII

Арештанти дружно пригощали й далі веселих й довірливих солдатів.

— Випий у доріжку, щоб не відморозити ніжку,— сказав старшому солдатіві каторжанин.

— А так, що можна й одморозити,— пробурчав старший солдат, простягаючи руку до погарика, й одним духом перекинув його в горло...

— А де ж закусочка наша, хлопці? — звернувся каторжанин до товаришів.

Ту ж мить вийнято було з-під нар припаси, які закупив Андрій, і серед товариства запанував щойнайвеселіший настрій.

— Та, мабуть, і Ярмошка хоче трошки? — посміхнувся каторжанин і підніс погарик молодому солдатіві.

— З великою радістю! — посміхнувся Ярмошка й осушив чарчину.

— Почастувати б і того? — озвався Андрій, показуючи очима на вартового, котрий ходив у коридорі.

— Ні-ні, не чіпай! — навіть прикрикнув старший солдат,—

Хмільного і в рот не бере, старовір проклятий, через те йому так і довіряє наглядач. Цілу ніч тут ходить і не здрімне, а щоб горілки, то й... Не те щоб пити, а самого її, голубоньки, духу чути не може!

— Анафема! — з удаваним обуренням вилаявся Явтух.

— Ірод! — підтримали його й інші.

— А чому ти думаєш, що начальник йому так довіряє? — перепитав каторжанин солдата, підносячи йому знову чарку.

— Та як же,— захвилювався солдат, уже розчервонівшись,— цілу ж ніч він тут вартує без зміни — це раз, а друге,—він понизив голос і промовив, озираючись на всіх з таємниче-урочистим виглядом: — У нього ж, кажуть, і другі ключі від камер переходять.

Всі кругом якось мимохіть заворушилися.

— Хіба? — недовіжливо перепитав каторжанин.

— Правду кажу,— підтвердив солдат.

— Ну, а до жінок він як? Теж строгий? — значливо підморгнув Махнидралов..

— Ну цей товар він любить...— з цинічною посмішкою підморгнув солдат.

Зауваження його було вкрите вибухом відповідних жартів.

Почалася весела пиятика. Арештанти самі пили мало, а більше пригощали солдатів, так що коли вартовий крикнув нарешті, щоб ставали на перевірку, то й старший солдат, і його молодий супутник з великим зусиллям повставали з місця й, помітно заточуючись, понесли з камери цебер.

Перевірка пройшла гаразд.

Наглядач спершу не брав участі в грі, а по обідньому відпочинку спокусився, підсів до своїх гостей і спробував щастя. Карта, друга, третя — захопили його остаточно. Незабаром з'явилися на столі пляшки, й азартом перейнялися всі. На час перевірки ніхто не захотів одриватися від гри, і зробити перевірку доручили старому унтерові — помічникові наглядача.

Він зайшов у загальну камеру, зайшов до Уляни й заглянув на мить у камеру Кармелюка... Кармелюк лежав на лаві й тільки тяжко дихав. На запитання унтера він не відповів: певно, свідомість його була притуплена. Остаточно заспокоєний станом головного злочинця, унтер замкнув камеру, оглянув скрізь замки й їїробої, ще раз передав вартовому наказ наглядача не випускати нікого в коридор і подався доповідати начальству.

Гучно грюкнули за ним двері в сінях, ще долинула далека його хода, і все замовкло.

В камері арештантів стало так тихо, що чути було дихан* ня тих, хто дужче хвилювався.

Минуло з півгодини в такому напруженому чеканні; нарешті Махнидралов не витримав і голосно відкашлявся. У відповідь на нього почувся кволий кашель з камери Уляни, і знову все замовкло.

Вартовий ходив по коридору,

— Чого стоїш коло вікна? Іди на місце! — нараз почули арештанти його окрик.

— Почала,— радісно шепнув Андрій.

— Скучно мені самій, служивий! — почули арештанти відповідь Уляни.

І хоч у словах її зовсім не було нічого особливого, але тон, яким вони були

промовлені, сповнений був такої дразливої пристрасті, що навіть Андрій і Явтух не впізнали голосу отаманші, а сивий велетень не зміг утриматися, щоб не похвалити, крутнув головою й прошепотів:

— Ну й жінка ж! Опекла!

— Мовчи! Гомоніти не дозволено!—обірвав Уляну грізний вартовий.

Але красуня зрозуміла не так наказ начальства.

— Моторошно, холодно мені самій,— провадила вона, понижуючи до шепоту свій голос, що став нараз якимсь надзвичайно лагідним, співучим,— а ніч — як море... п'ятьма душою бентежить...

— Чого ж просилася в рпрічну камеру? — грубо відрубав вартовий, але вже не так суворо.— ^ А ти відступиш далі, далі од віконця.

— А якщо ближче? — підморгнула Уляна й обпалила солдата таким поглядом, що в нього стрепенулося серце й спина здригнула, мов від електричного струму.

— Ну, ну... ти! — хотів був вилаятися вартовий, але тільки очима повів на Улянині двері й, одвернувшись, сердито заходив по коридору, карбуючи підборами повороти.

— А що ж, ти гадаєш, що розбійниця я? — знову зачепила Уляна вартового після короткої паузи, коли він порівнявся з її дверима...— Ні, не розбійниця я, а вільний птах з буйною душею,— це правда. Не була нічия, а жила так, як мені хотілось, як моему серцю було любо!

— ^ Справді? — солдат знову спинився коло ь дверей.— І так-таки ніякого начальника ти над собою не мала?

— Ніякого, крім ось цього серця! — Уляна розгорнула керсетку. Під розстебнутою сорочкою виразно виднілися її молоді пругкі груди... Світло від ліхтаря, що висів у коридо-рі, падало на віконце, з якого визирало, мов із рами, обличчя Уляни,— воно палало дикою, демонською пристрастю.

"Ех, не двічі жити на світі, а раз! Сьогодні наша година, сьогодні наш день! Чого там і думати про завтра!" — здавалося, казали вогненні очі красуні.

— От як? Ніхто?..— крутнув солдат головою й чомусь зітхнув.

— Так, вільна я,— мовила Уляна з дедалі більшим хвилюванням.— Занапастили батько й мати мою душу, за нелюба віддали, а серця не окрутили: втекла я від чоловіка й волочуся, а серце оддам хіба тільки тому, хто мені припаде до серця.

— Виходить, усе шукаєш того любого? — моргнув і солдат.

— Шукаю, а може, й знайшла. Ось ти мені любий,— несподівано випалила Уляна,— і не боюсь я сказати правду в очі. Може, ти й не вартий, а от любий, та й годі!

— Он як! Дивись ти...— зніяковів солдат і почервонів, як буряк.— Глузувати надумала?

— їй-богу, не глузую, а от серце моє до тебе вабить.

— Та ну тебе! — відмахнувся солдат і знову заходив по коридору.

До слуху арештантів долинуло зітхання Уляни, таке глибоке, знадливе, дразливе...

Уляна заговорила пошепки, мов у знеможі:

— Та спинися... скажи ж хоч слово... чи ти боїшся? Чи ти серця не маєш у грудях?

— Тихше! — промовив пошепки вартовий і почав озиратися на всі боки. Кругом було тихо, тільки дощ глухо стукотів об черепицю й захльостував при поривах вітру у вузьке вікно в коридорі.

Вартовий почав підходити до кожної камери прислухатися, а потім позакривав на всіх дверях залізними заслонками віконця.

В камері арештантів стало зовсім глухо й темно. Але кроки вартового весь час чути було в коридорі, тільки окрики його лунали все рідше й рідше й нарешті вовсім припинилися.

— Ключе, нехай вовк мене з'їсть, ключе! — в захваті про— * шепотів каторжанин.

Усі насторожилися.

Знову запала мовчанка. І ось — почувся шепіт Уляни, а слідом за ним голос вартового, вже не такий суворий. Ось на хвилину зупинилися його кроки. Почувся сміх Уляни, дразливий, п'яний...

Шпанка завмерла на місцях, не зважаючи підвестись,

щоб не сполохати непоступливого солдата... та кроки варто-го зазвучали знову.

— Диявол, просто таки диявол! — не витримав каторжа

нин і навіть зірвався був з місця, як ось раптом вартовий круто повернув, і шпанка виразно почула тихе клацання замка... '

Цей ледве чутний звук справив на всіх таке враження, що багато хто з арештантів підвівся на своєму місці. Не було сумніву — вартовий зайшов до камери Уляни.

В коридорі було тихо, як у могилі.

— Чи справиться тільки? — прошепотів пічник.

— Цебто, наша отаманша? — з гордістю перепитав Андрій.— Та вона сама й на ведмедя піде!

Правда, правда! — підтвердив Явтух.

— Ну, хлопці, тепер і хвилини гаяти не можна! перебив їх каторжанин.

Всі струснули з себе зачарування першої хвилини й стовпилися навколо нього.

— Кидайте жеребок скоріше: кому до Кармелюка йти, кому тут залишитися.

За одну хвилину все було зроблено. Навкруги засвіченого недогарка лійової свічки стовпилися арештанти й заходилися тягти з шапки заздалегідь приготовані з хліба кульки.

Виявилося, що йти до Кармелюка в камеру випало Явту-хові, каторжанинові, молодому пічникові й ще трьом арештантам.

— Тепер усі слухайте наказ! — сухо й одривчасто мовив каторжанин, звертаючись до голених голів, що стовпилися навколо нього в темному освітленні лійового недогарка.— Коли отаманші пощастить зробити діло — ти, Андрію, йди й сховай вартового, а сам одягнися за нього, ти на нього найдужче обличчям скидаєшся та й голова в тебе не голена. Ну, й ходи на варті. Ми ж усі, кого доля вказала, гайда до отамана — допомогти йому в роботі, а як усе вже буде готове, тоді знак вам дамо, і ви починайте бунт. Ти, Кожо,— звернувся він до сивого велетня,— за старшого будеш. Горлянок не шкодуйте, щоб не чути було нашого шуму, а ти, Андрію, кинешся до

начальства, сповістиш, що — бунт, а тоді метикуй, як визволити жінку та й самому дременути... А ми понесемо отамана в рядні. Бунтарюйте довго, хлопці, щоб якнайдовше* з вами проморочилися, дайте нам час якнайдалі втекти. Піші навіть не кинуться за нами в таку негоду в погоню, а коні в них, сторож казав, на заїжджому дворі. Поки зоїчіядяться, поки по верхівців пошлють, а ми за цей час до лісу доберемося. Ну, а тоді вже — дідько їм дошъ

може! Ніч пилипівська темна та довга, а дощ сліди до ранку змиє. Пам'ятайте ж, хлопці: пощастить, подолаєте вартових— кидайтеся в різні боки по степу, правтеся ровами, лощовинами до лісу, ну, а як не візьме ваша сила цього разу — здолаєте колись.

— Гаразд, гаразд...— обізвалися кругом.— Розуміємо, що й до чого.

— Отож-то,— почав був каторжанин і нараз зупинився.

Біля дверей почули шерех... Всі оглянулися...

Залізна кватирка піднялася, і в утвореному віконечку показалося бліде мов полотно обличчя Уляни.

— Пришила,— прошепотіла вона.

На хвилину всі зацікавилися, але ту ж мить з гарячковою швидкістю взялися до роботи.

За допомогою ключа, якого Уляна добула у вартового, одімкнули камеру, і шість арештантів з Андрієм на чолі вискочили в коридор.

Андрій зайшов у камеру Уляни, а сама вона не втерпіла й, підбігши до Кармелюкового віконця, шепнула:

— Живий, батьку?

— Спасибі, друже! — відповів Кармелюк, і голос його прозвучав твердо й владно: — Ей, діти, за роботу скоріше!

Андрій уже стояв у мундирі вартового.

— Ловко! — похвалив Махнидралов.— З п'яних очей і не впізнаєш:... Ключа від отаманської камери давай!

Андрій понишпорив у кишенях, та ключа не знайшов: або він випав з кишені вартового, коли той упав на підлогу, або наглядач не довірив його й вартовому.

— Ну й чортяка з ним, упораємось і так! — Махнидралов махнув рукою і в супроводі своїх товаришів кинувся до камери Кармелюка.

За кілька хвилин спільними зусиллями їм пощастило відірвати пробій від дверей, і всі шестеро зникли за дверима.

В коридорі знову стало так само тихо. Здавалося, що тут не сталося нічого особливого; тільки шум, який чути було з камери Кармелюка, свідчив про хапливість того, що там робилося... ,

А втім, арештантам залишилося небагато роботи: за день Кармелюк устиг розібрати вікно до половини.

З допомогою оцту й квасу він розмочив вапгію, обережно видряпував його й складав на нари, вийняте ж каміння вставляв знову; в разі появи наглядача в камері не можна було виявити жодного порушення: каміння стирчало вбіє на місцях, а на розсипане на

нарах вапно лягав сам Кармелюк.

Надмірна денна праця знесилила отамана, і він тепер лежав на нарах, тільки наглядаючи за роботою товаришів.

Вона швидко посувалася вперед.

Вітер вив, дощ перішив, кроків вартових під стінами будинку не було чути.

Минула година такої шпаркої праці, і ось нарешті двері в коридор відчинилися і Явтух сказав пошепки:

— Пора!

Тої ж хвилини в камері арештантів почався спершу глухий гамір, а за кілька хвилин цей гамір, змішавшись із страшним дзвоном ланцюгів, перейшов у дике ревище.

Андрій ухопив Уляну за руку й швидко вибіг з нею на ганок.

Тут стояв і дрімав другий вартовий.

— На допомогу! Сюди! — крикнув йому Андрій.—Арештанти збунтувалися!..

Сонний вартовий здригнув і глянув безтямними очима на Андрія.

— Бунт! — крикнув йому ще раз Андрій.— На допомогу!

До слуху солдата долетів з одчинених дверей коридора

дикий рев, і, не розпитуючи більше Андрія, він кинувся туди, а Андрій вибіг па тюремний двір, тримаючи Уляну за руку...

Головна небезпека минула: вони були вже у дворі тюрми. Але у дворі навкруги будинку етапу повинні були ходити, ще двоє вартових, а коло замкнених воріт також стояв вартовий, та тут же містилася й караульня для конвойних солдатів. —

На мить Андрій зупинився, не знаючи, що робити, але наступної ж хвилини кинувся в той бік, де повинен був вартувати підпийний солдат. Він справді був тут, та тільки не ходив, як йому належало, уздовж стіни будинку, а стояв, схилившись на виїмку в стіні, що утворювала ніби нішу, і явно похропував.

— Ну тут небезпеки немає,— шепнув Андрій;—якщо й розштовхати його, то він витягнеться в калюжі... а онде той, що сидить...

— Той не був у нас і не пив,— відповіла Уляна.

— Гм... нічого робити... може, й він з тих старовірів, що був у коридорі...

— То що ж? — блиснула очима Уляна.— Не гинути ж нам через падло... пришити!

Андрій кивнув головою на знак згоди й шепнув:

— Швидше! Ворухись!!

І, підбігши впритул до вартового, він нараз помітив, що

той устав і взявся за курок, придивляючись до гуртка тіней біля рогу тюрми.

Не можна було гаяти —й хвилини,— Андрій розмахнувся рушницею і всадив йому багнета в груди.

— Ну, тепер сюди! — прошепотів Андрій, кидаючись з Уляною до високої стіни, яка оточувала двір.

Коло стіни були'складені дрова.

Із спритністю дикої кішки виліз Андрій на них і допоміг вилізти Уляні.

Над дровами стіна підвищувалася ще на аршин, верх її був обтиканий гострими

половинками черепиць, так що вчепитися за неї не було ніякої можливості, та Андрієві це не була перепона,— поклавши на стіну поліно, він став на нього.

— Окрайка на тобі? — шепнув він тихо Уляні.

' — Є! .

— Давай один край сюди.

Уляна подала йому край вузького й міцного пояса, другим же обв'язала свій стан.

— Ніж є? ^

— Є! ,

— Почекай мене тут за стіною недалеко, я зараз вибіжу з воріт... А якщо не встигну, то поспішай сама до лісу... Склик — вовче виття...

Уляна мовчки кивнула головою й затисла в руці довгого гострого ножа.

LXXXVIII

Андрій прислухався, й коли кроки вартового, котрий марширував уздовж зовнішньої стіни, затихли за рогом, хутко спустив із стіни Уляну, а сам стрибнув назад у двір; перебігши тюремний двір, він кинувся до воріт.

Коло замкнених воріт, біля невеликої хвіртки, теж замкненої, стояв ще один вартовий.

— Біда! — закричав йому Андрій.— Відмикай скоріше, начальство треба кликати: шпанка збунтувалася, двері виламують...

Аніскілечки не підозріваючи у вартовому переодягнутого арештанта, солдат одчинив перед ним хвіртку, й Андрій зник у розбушованій темряві ночі, гукнувши на бігу вартовому, щоб сказав унтерові про бунт арештантів у камері.

— Негайно повідомити наглядача! Катай, Шворінь! —1 скомандував стурбований унтер.

— Уже побіг старовір,— заспокоїв його вартовн^і.

— Так за. мною* хлопці, в коридор, там, виходить, немає нікого! — крикнув унтер і кинувся з трьома інвалідами в тюрму, залишивши інших із Шворінем коло вартового.

Поки арештанти вили й дзвякотіли ланцюгами, наповнюючи диким звірячим ревом усю тюрму, з заднього боку похмурої будівлі тихо й нечутно виповзали з проломленої В стіні діри п'ять людських постатей, а потім витягли й шосту, котру поклали в рядно й, пильнуючи якнайбільшої обереж- ності, понесли до складених коло стіни дров... Без перешкоди поперезазили вони через стіну й позіскакували на землю. В4 цей час пролунав по той бік протилежної стіни постріл...

— Тривога?..— скрикнув каторжанин.

— Еге ж, пропало! — простогнав Кармелюк і потім квапливо додав: — Рятуйтеся, братове! Покиньте мене!.. Зара*з налетять шуліки...

— Ні, тебе не покинемо! — прошепотіли арештанти.— Все діло заради батька.

— Підхоплюй рядно всі разом — і бігом! — скомандував каторжанин.

Коли втікачі з своєю ношею відійшли від стіни ступнів на п'ятдесят і почали спускатися в долину, по той бік тюремної стіни прогрімів знову постріл і пролунали

крики: "Лови, держи!"

Втікачі прилягли до якоїсь калюжі.

До тривожних криків: "Лови, держи!" — приєднався ще один голос, а потім ще один, але крики не наближалися до долини, а віддалялися...

— Це Андрій одводить,— зауважив Кармелюк.

— Так і є,—підхопив Махйидралов.—Уперед! Тепер, хлопці, наполяжте: по двоє на зміну.

Два арештанти вхопили рядно з Кармелюком, і всі пустилися бігти.

— Ех, якби ноги!,—: мимохить вихопилося в Кармелюка.

— Нічого, батьку, донесемо,— шепнув разом Явтух і каторжанин.

Пробігши деякий час, Явтух і каторжанин змушені були зупинитися й передати Кармелюка двом іншим своїм товаришам.

— Вітер дужчає, дощ перестав,— сторожко сказав Кармелюк, поглядаючи на небо.

Справді, подув сильний вітер, і пітьма почала проймається тьмяним світлом.

— Не турбуйся, отамане, донесемо... А Андрій молодець... Якби тільки сам вискочив! — обізвалися вони.

— До лісу не більше як верст чотири,— заспокоїв Кармелюка каторжанин,— а ті барани не скоро прочумаються...

Коли пролунав постріл, Шворінь кинувся на звук і, поки гукав вартового та шукав його, минуло кілька хвилин. Потім, натрапивши на труп, він з жахом став кричати: "Караул!" — і, побачивши сліди, пустився по них догонити... Тільки згубивши їх уже зовсім у темряві, він поспішив до наглядача. Виявилось, що начальство ще нічого не знало про бунт і що старовір і не з'являвся..;

Перестрашене начальство посхоплювалося на ноги.

— Підкіп! Розбій!— крикнув наглядач, скочивши з місця.

За ним зірвалися й капітан, і корнет, і всі, розлючені

вкрай, кинулися до тюрми... Корнет, пробігаючи повз стайню, встиг крикнути денщикові, щоб негайно звелів гусарам сідлати коней і його коня і мчати до тюрми, а також послати когось на заїжджий двір по решту. Наглядач скомандував усім солдатам йти за ними до тюрми. Там уже було цілковите пекло...

Корнет, не звертаючи уваги на бунт, протиснувся крізь стовплених у коридорі до камери Кармелюка й нараз крикнув ве своїм голосом:

— Зрада! Пробої одбитоШ

Він шарпнув двері, й на нього зразу війнуло холодним і вогким повітрям. Корнет прожогом кинувся до камери розбійника й тільки тут побачив вийняте вікно.

— Сюди! За мною! В погоню! Кармелюк утік! — крикнув він несамовито й кинувся до виходу.

Тим часом утікачі вже встигли пройти верст зо дві від тюрми. Спершу дуже заважала рухатися густа пітьма: кілька разів попадали вони у водорії і ями, падаючи вкупі з Кармелюком, та помалу темрява почала прояснюватися, непевне, сумнівне світло стало пробиватися крізь поріділі хмари, й нарешті в продухвинах, що утворилися

на них, заясніли клаптики темно-синього неба з блискотливими зірочками й краї хмар посріблилися ніжним сяйвом місяця...

— Сто чортів! Місяць! — вилаявся Кармелюк і оглянувся.

Понура споруда тюрми хоча й не дуже, але ще бовваніла вдалечині темною, безформною купою; попереду ліс був не ближче; його можна було тільки вгадати в темній смужечці, на обрії... Самі вони тепер перебували якраз посередині між лісом і тюрмою.

— Донесемо! Ще в нас добра година попереду... а вони застрянуть,— прохрипів каторжанин, напружуючись з усієї сили.

Та справа була не така легка, як здавалася спершу. Сприятлива багнюка, котра, як гадали арештантї, повинна була забарити гонитву, не менше забарила й утечу: ноги втікачів грузли в багні, виривати їх з липучої глини ставало все важче й важче: гуснучи од вітру, грязюка ставала все глеюватіша; густа грязюка обліплювала ноги по коліна й іще вдвічі збільшувала вагу, яку арештантам доводилося нести. Все частіше й частіше змінювалися товариші, які несли Кармелюка.

А тим часом вітер робив своє діло. Спершу невеликі ігро-духвини — одна, друга — почали помалу-малу збільшуватися, зливатися й нарешті весь край неба очистився і з-за сріблястого пасма, що неслося слідом за іншими, вплив молодий ріг місяця...

Кармелюк знову оглянувся кругом, і нараз мимовільний крик вирвався в нього з грудей; всі видивилися в далечінь і зацікавилися від жаху: відкритою рівниною, тепер освітленою місяцем, хутко наближалися до них п'ять чорних цяток...

— Кінна погоня! — вигукнув Явтух.

— їх п'ятеро, а нас семеро!..— прохрипів каторжанин.— У кого є ножі?

Виявилося, що втікачі мали тільки три ножі й ніякої більше зброї... А погоня наближалася й була від них не далі, як за верству.

— Нічого, впораємося,— промовив каторжанин, але в глибині серця відчув холодний струмінчик.

— Бігом, хлопці! — крикнув він для бадьорості.

З гарячковим зусиллям ухопилися всі за рядно, в котрому лежав Кармелюк, і пустилися бігти; та хвилин через п'ять вони змушені були сповільнити свої кроки, а ще через п'ять — посунули ще дункче втомленою, вповільненою ходою... Відстань між ними й вершниками хутко зменшувалась... Уже чути було окрики гусарів, і ось пролунав перший постріл; він, правда, не зачепив нікого, але куля пролетіла над самим вухом пічника...

— Стійте, братове,— нараз рішуче скомандував Кармелюк. Всі мимоволі зупинилися.

— Покиньте мене, дохлого,— мовив він владно.— Зі мною ви однаково не втечете... Рятуйтеся самі!

— Нізащо! — обурилися всі арештанти.

— Здохну тут, коло тебе, батьку, а не відступлю й на крок! — крикнув Явтух, не випускаючи з рук рядна.

— Поборемося з собаками,—спробував був каторжанин піднести настрій товаришів, та Кармелюк рішуче став проти цього:

— Навіжені! Ви своєю впертістю занапастите себе й мене... В них же рушниці, й пістолі, й шаблі та й самі на конях, а ви з голими кулаками; вас або тут переб'ють, або ще передадуть катові...

— Однаково без батька не бути нам! — вперто мовив Явтух.

— Та зрозумій же ти, вони мені лиха не зроблять,— захвилювався отаман,— вони мою голову берегтимуть дужче, ніж свою. А от коли вас переб'ють, то мені вже потім і тікати ні з ким буде. Отож розбігайтеся зараз же в усі кінці... заради мого визволення! — владно крикнув Кармелюк.

Каторжанин і Явтух, узявши рядно, кинулися в протилежний бік, щоб одвернути й розділити погоню. Інші, поклавши отамана у водорії, подалися в рівні боки...

Загриміли постріли. Спершу вони не завдавали нікому шкоди, але ось Махнидралов нараз махнув якимось чудно руками й перекинувся навзнак..

Після побачення з Кармелюком Олеся повернулася додому неначе ошалівши: приплив несподіваного щастя так сп'янив її, гак охопив і поглинув її душу, що дівчина стала майже глуха й невразлива до явищ звичайного життя. Її думки були не тут, у скромній світлиці, а там, у таємничій ущелині пралісу; слух її ловив не мову кривих рідних, батька й матері, а уявні звуки далекого голосу, що безугавно тріпотіли¹ в її серці... Вопа й хвилини не думала про те, що її чекає в майбутньому, вона тільки відчувала, що Кармелюк любить її, шукає в неї допомоги, і свідомість цього сповнювала серце дівчини невимовним раюванням.

Днів через п'ять після повернення з табору Кармелюка Олеся гуляла по своїй леваді, на березі ставу. Вітер був холодний; важкі, безбарвні хмари повзли якимись брудними лапатими клаптями по небі; верби не шуміли, а беспорядно хльоскалися голим гіллям; хмари вороння із зляканим криком крутилися над свинцевою водою й нанизувалися чорними цятками на верховіття верб і осик; у повітрі швидко пролітали косими лініями сніжинки.

Олеся задумливо йшла, не відчуваючи ні холоду, ні смутку в болісному стогоні природи... Вона йшла, не оглядаючись і не дивлячись на боки, вперед і вперед, залишила свою леваду й пробиралася протоптаними стежками поміж густими заростями й очеретами до млина.

Зненацька в одному місці, обійшовши великий кущ ліщини, вона почула позад себе, що її хтось тихо погукав:

— Панночко, панно Олесю!

Дівчищ здригнула й закам'яніла, ¹

— Не бійтеся, панно, це я! — знову почувся голос, який вдався Олесі знайомим.

— Хто ви? — ледве подала вона голос.

— Аз єсмь Хоздодат многогрішний! — І серед розведених гілляк ліщини виросла перед Олесею знайома постать каль-недеражнянського поповича.

— Боже мій! — жаром спалахнула Олеся. Вона впізнала в ньому не тільки

знайомого, а й того самого товариша Кармелюкового, котрий проводив її на побачення з батьком і потім обережно доставив у Деражню. Вона зараз же догадалася, що він посланий сюди від отамана з листом від нього, а тому ховався в заростях. Подумавши так, дівчина ще дужче зашарілася й зронила, задихаючись від хвилювання:

— Що ж там?

— Біда,— отамана взяли! — так і випалив Хоздодат.

Олеся поблідла, тихо скрикнула й похитнулася; Хоздодат, перелякавшись, кинувся до неї й підхопив її.

— Панно, схаменися, ще ж батько живий, тільки треба рятувати його!.. Я саме на тебе й розраховував, на твоє вірне серце,— заговорив попович,— то воспрянь духом і гряди.

— Так, так... твоя правда,— захвилювалася Олеся.— Ох, тільки, боже мій! Боже мій! Краще б мені вмерти! — скрикнула вона від нестерпного болю й заридала.

Довго, немов осінній дощ, лилися по її блідих щоках сльози. На розради поповича вона тільки нервово схлипувала й просила:

— Дай виплакатися, легше буде!

Опанувавши себе, Олеся нарешті спитала твердішим голо-, сом:

— Де ж його взяли? Як? Куди повели? Чи не покалічили?

Хоздодат докладно розповів попівні все, що сам знав і що чув про отамана. На його погляд, отаман звелів накопати кругом стану пастки, ями — на ворогів, які обступили — і поскакав сам оглядати їх та й провалився в одну; поки він вилазив з-під коня, на нього наскочив загін уланів і зв'язав лежачого, беззбройного.

— Чому ж ви не кинулись одразу ж рятувати батька?

— Довідалися тільки через день та й обложили нас москалі в нашому лігвищі...

— Ну й що ж?

— Там була в нас раніше гребля через болото, ну москалі якось і дізналися та й направилися були по ній до нас у гості... А батько про це довідався,— здається, ти, панно,

про це й сповістила його,— ну, й звелів батько ту греблю посередині розібрати, а з другого боку збудувати нову гатку. Так наче передбачав усе, сердешний! Наступного ранку почали ми думати, чого це немає батйка, чи не скоїлося, мовляв, чого, хоч він одлучався й раніше, а тут нараз страшно всім стало зело, ніби відчули... Опівдні прибігають до нас селяни: "Схопили батька й повезли москалі скорим маршем!" Що тут робити? Як рятувати? Почали ми радитися, а тут прибігають вартові, крик пройшов: "Москалі підступили!" Ну, Дмитро за отамана, він був у нас розумна голова! І звелів усім повибігати на розібрану греблю, начебто для втечі. А ті як сипнуть усі сюди, та вперед, уперед... Добігли до середини — болото. Вони б і назад, так інші напірають, і почали тонути в болоті й піші, й кінні... Ми тим часом гав не ловили, розсипалися по лісі та до нової греблі. Всі повтікали і все з собою забрали. Ну, а гштим урадилися порозходитися скрізь, хто куди знає, щоб про отамана розвідати та й москалів з пантелику збити.

— А куди ж повезли отамана? — перервала розповідь Хоздодата Олеся.

— Мабуть, до Кам'янця... До Літина повезуть...

— До Кам'янця, до Кам'янця... Туди панотець збирався цими днями...

— От і добре,— перебив її Хоздодат,— якщо виявиться, що в Кам'янці батько, то проситиму панну й родителя відправитися туди й допомогти визволити від смертної кари нашого отамана.

Олеся вхопилася рукою за серце, таї сила духу взяла в неї гору над болісною слабкістю; дівчина провела рукою по чолі, поправила коси й випросталася; в очах/її спалахнув вогонь одваги й рішучості.

— Тільки не панотця,— заперечила вона.— Батько прихильний серцем до отамана, до його задумів, але прихильний потайки і. тільки потайки міг би йому допомогти... А щоб він явно виступав за розбійника — ніколи! На мою думку, вам не слід і признаватися йому, що ви в отамана служите й що мене проводжали..!

— Еге ж, либонь, панна правду каже,— після роздуму

відповів попович,— на всякий випадок слід собі путі уготувати й хвостом, аки лисиця, замести слід... Але треба неодмінно бути в Кам'янці й там на місці все обмірковувати... ,

— О, я буду там!— рішуче сказала Олеся.—Вблагаю батька, знайду привід... А якби все стало проти мене, то пішки з довгою рукою по нетрищах, по непроглядних ^їсах подамся із звірами дикими в супутництві, а в Кам'янці буду й побачу нещасного...

.— Не тільки побачиш, а й урятуєш його,— патетично проголосив Хоздодат.— А чи не можна поки що притулитися мені, панно, в твого родителя десь на сніні чи в коморі?.. Про мою участь у полчищах нашого отамана ще ніхто нічого не знає. Повертаюся, як блудний син після поневірянь, токмо боюся предстати зразу перед грізні очі родителя.

— О, панотець прийме тебе зразу, за це не турбуйся. Ходім, ходім зараз, я тебе нагодую... Панотця якраз немає дома, але він і матінка не раз згадували й жаліли тебе...

А втім, не сам тільки Хоздодат кинувся по допомогу до друзів, щоб урятувати Кармелюка від ганебної страти. Розалія наступного ж дня після одержаної страшної звістки одужала від хвороби — нервового удару, що їй загрожував,— і зразу ж пояснила особам, які її оточували, що несподіваний успіх задуманого нею діла, а головне, жах на саму тільки думку про те, що страшного розбійника можуть привести до них у двір, справили на неї таке приголомшливе враження. Через те, що тільки ж завдяки старанням і турботам Розалії,— про які вона говорила й раніше,— було впіймано Кармелюка, то ніхто не запідозрив і на мить нещирості сліз красуні.

Посилаючись на свою слабкість, яка Сталася внаслідок постійних тривог, Розалія заявила чоловікові, що вона згодна вже виїхати з ним з цього нещасливого дому, в котрому не можна прожити спокійно й однієї ночі й оселитися на час у якомусь пристойному місці, хоча б у Кам'янці, принаймні доти, доки переловлять решту зграї. Чоловік надзвичайно зрадів, коли почув, що дружина згоджується виконати його бажання, і запропонував був замість, нудного Кам'янця веселу й розкішну Варшаву;

але Розалія за чверть години зуміла переконати чоловіка, що їм слід їхати тільки до Кам'янця й більше нікуди.

Влаштувавшись на єдиному кам'янецькому майдані, де стояв і губернаторський дім, Розалія неначе воскресла й поспішила зробити візити до сановних осіб міста й магнатів, починаючи з губернатора.

По всіх вітальнях, звичайно, жваво обговорювалося пекуче питання про впійманого Кармелюка та його зграю, що переховувалася від переслідувань. Всі прославляли Розалію, дивувалися з її спритності й далекоглядності, приписуючи їй одній усю славу в цьому надзвичайному ділі. Розалія скромно усміхалася, але не заперечувала, а навпаки докладно розповідала своїм співрозмовникам, як у її голові визрів цей хитрий план і як їй пощастило за допомогою друзів його виконати.

LXXXIX

Завдяки невичерпній темі розмови, Розалія могла зібрати всі новини про теперішнє становище Кармелюка й про нові заходи проти його ватаги, про суд, який має бути, й страшну кару. З розпитувань і розмов з'ясувалося, що шельма прикинувся був умирущим від перелому ноги й антоіового вогню — для —того, щоб скинули з нього кайдани,— і досяг цього своєю хитрістю — втік, але його догнали й перевезли до Кам'янця... Виявилось, що нога в нього цілісінька, тільки вивихнута; вивих йому виправили й запроторили гайдамаку в турецьку фортецю — в башту, що над проваллям; звідти вже хіба що ворон винесе його кістки.

Далі говорили про те, що губернатор домагається, щоб над цим лиходієм була вчинена кара як приклад багатьом, що хоч це клопотання й затягне суд до весни, зате страшна кара справить враження на хлопів.

Всі ці розмови Розалія слухала буцім недбало, хоч з блідим обличчям і вимученою усмішкою, але душа її зазнавала невимовний мук. Повертаючись додому, вона замикалася в своїй кімнаті й там на самоті впадала в бурхливий розпач.

Вона кохала розбійника палючою, демонічною пристрастю й почувала, що туга за ним доведе її до якогось божевільного вчинку. В цій страшній утраті найбільше її мучило те, що вона сама віддала Кармелюка в руки ворогів. Шалені ревності засліпили її; вона вигадала пастку на свою ненависну суперницю, послала своїх adeptів, і в пастку

— о жах! — разом з суперницею попався і її коханий. Все сталося, як по писаному. Скільки разів вона казала всім, що коли впіймають Уляну, то через неї впіймають і Кармелюка, але ніколи й на хвилину не думала, що це може справді сталися, і от доля поглумилася з неї!.. Вона, Розалія, яка обожнює героя, завдяки своєму хитрому задуму, справді віддала отамана в руки катів. Що він може тепер подумати про неї?.. Правда, вона може виправдатися, провину свою перекинути на інших, але ж це можливе тільки під час побачення, а тепер скільки душевних мук вона додала йому до його фізичних страждань!

— Ні, врятувати, врятувати або самій загинути! — скрикувала вона, учепившись руками собі в коси, й схоплювалася з ліжка, немов пориваючись па битву з якимсь

страховищем; та, постоявши так, знову в одчаї падала на ліжко.

Неймовірно довгі ночі вона проводила без сну і все думала, як би врятувати свого чарівного лицаря, та нічого не могла придумати. Звірити ж комусь свої таємні думки й страждання вона, звісно, не могла.

Не знаходячи ніякого плану, як урятувати Кармелюка, вона тепер уже думала тільки про те, щоб знайти якийсь спосіб листуватися,— тоді все буде врятовано. Кармелюк сам придумає щось, якщо тільки довідається, що вона тут.

І Розалія почала часто їздити прогулюватися на фільварки по Турецькому мосту, за котрим на протилежному боці височіла фортеця.

Кам'янець колись, за часів володіння Польщею⁶⁶, являв собою неприступну твердиню. Споруджений на гранітній скелі циліндричної форми, з прямовисними гранітними стінами, він з'єднувався з плоскогір'ям єдиним мостом, який побудували турки, що якось захопили були цю фортецю.

Міст той перекинуто не з повної висоти одного берега на другий, а з напіввисоти; по краях мосту на тому й другому березі висічені в скелі положисті гвинтові спуски, а самий міст являє собою вузьку, увігнуту дугою, суцільну кам'яну стіну з єдиним прогоном посередині. В цей прогін протікає, стрибаючи по камінню, річечка Смотрич, яка оперізує з своїм притоком міську скелю'.

Задля охорони цього мосту турки збудували на боці фільварків фортецю, яка частково збереглася й донині. Один бік фортеці йшов від початку мосту, тільки на десять сажнів вище нього, по прямовисній скелі, паралельній з містом, що височіла з самого краю його ще сажнів на п'ять угору, а башти по краях її були підняті ще сажнів на три; другий же, підковою вигнутий, бік дивився⁴ амбразурами в поле; тут теж були збудовані дві бойові башти.

Якщо зійти з мосту в яр,— там зроблено бічні східці для перехожих — і підійти до фортеці, то горішні вікна її висітимуть над прірвою сажнів на двадцять п'ять, а башти — сажнів на тридцять...

По цьому мосту й почала роз'їжджати Розалія, сподіваючись, що в'язень може побачить її й зрозуміє, що вона шукає засобів урятувати його. Але сама Розалія не дуже довіряла цій сподіванці: вікна в баштах були пороблені так високо, що навряд чи міг до них добратися колодник, тим більше, що, як усі запевняли в місті, Кармелюка булог прикуто ланцюгами до стіни й до підлоги... Та й, нарешті, в котрій з чотирьох башт він перебуває,— вона не знала.

Але Розалія, проте, їздила, здається, в єдиним бажанням поглянути хоч на кам'яну домовину, що поглинула її кумира.

Одного разу вона зустріла на мосту високу постать, котра милувалася виглядом фортеці, і риси обличчя цього чоловіка видалися їй знайомими, та хоч і як вона напружувала свою пам'ять, все-таки не могла пригадати, хто б він був.

Нарешті Розалії пощастило на рауті в губернатора познайомитися з комендантом фортеці.

Зацікавлена цим історичним пам'ятником, вона виявила бажання оглянути його, і

комендант люб'язно запросив її.

Наступного ж дня Розалія вирядилась у фортецю. Комендант показав їй усі плани фортеці, старовинні гравюри, що зображували, як турки здобували фортецю,⁶⁷ перший вигляд її. Розалія вміло навела розмову на теперішнє значення фортеці й⁶³ діставши відповідь, що ця фортеця не має тепер, за сучасної артилерії, ніякого значення, а годиться тільки під тюрму, почала розпитувати, чи багато вона може вмістити арештантів та де сидять найнебезпечніші.

Наглядач тюрми розповів . цікавій пані, скільки в нього тепер ув'язнено в загальних казематах і скільки в одиночних.

Розалія побажала оглянути все. сама. Комендант дав дозвіл наглядачеві. Послужливий кавалер по тому, як арештанти пішли на роботи, показав загальні приміщення й потім повів Розалію вузьким коридором, у кінці якого стояв вартовий.

— А це куди хід? — поцікавилася вона.

— В окремі башти, пані, для особливо важливих злочинців...

— Ах, це так цікаво!.. Похмурі кам'яні мішки, ланцюги... ніби в шильйонського в'язня... Якби поглянути!

— Ці башти, вельможна пані, від фільварків обидві зайняті,— з жалем відповів наглядач,— і за законом ніхто туди заходити не має права та й ключі до них подвійні: одні зберігаються в мене, а другі в пана коменданта фортеці, так що окремо ніхто з нас увійти в башту не може...

— Як прикро! А хто ж там сидить? Якісь страшні звірі? У!! Хоч би одним оком глянути...

— Нічого, ласкава пані, немає цікавого: жовті, брезклі обличчя, каламутні очі... А хто вони — мені невідомо: приведуть з наказом посадити в такий-то номер башти, і все! Навіть прізвища не сповістять; так і значиться: арештант

; № 1, № 2.

губу, глянувши на свого чичероне холодним, недовірливим поглядом. Всі її маневри не дали ніякої користі: не тільки побачити його, а навіть довідатися, де він ув'язнений, не вдалося їй.— Це вже занадто! — кинула вона й одвернулася вбік.

— Ой пані наймиліша! Не занадто! — захвилювався наглядач.— За тими шельмами треба сто очей та й то не вгледять... Моє місце найтривожніше, ийнебезпечніше! Ось не далі як позавчора приїжджає до мене в кареті якийсь архімандрит... Поважне обличчя... біла борода... клобук... наперсний хрест... і з ним молоденький послушник... превелебна особа. Бачите, пані,— хоче оглянути фортецю, а разом з тим сказати слово запеклим лиходіям і розчулити жорстокі серця... Що ж? "Спасенне діло, чесний отче! — сказав я й хотів був зразу ж повести особу, та згадав, що перед начальством треба показати, як я суворо дотримуюся приписів, а тому додав: — Звичайно, я з найщирішою готовністю... але в нас непохитні правила: конче потрібен дозвіл градоправителя, а для духовних осіб, тим паче на казання слова,— від його милості місцевого російського архієрея".— "Невже,— здивувався архімандрит,—і для моєї особи такі формальності?" — погладив так бороду, поправив хреста й суворо поглянув на свого послушника, а той аж

почервонів... "В прописі не зазначено винятків,— я йому,— але не звольте турбуватися, найпревелебніший отче,— я можу зараз злітати до його превосходительства пана градоправителя й сим обмежуся".— "Ну, знаєте, пильний і вірний страж предержавної власті,— сказав він, підводячись з крісла,— не хочу,— каже,— вводити вас у спокусу, щоб порушити, цікавості моєї ради, і найменшу частину від наказу. Я сам буду в градоправителя, а в його преосвященства й перебуваю, то завтра вже з належними дозволами одвідаю!" Поблагословив мене... Приклався я до руки, провів, а потім звелів поприбирати все в камерах та й подався з доповіддю до градоправителя, щоб самому привезти дозвіл до архієрея, не обтяжуючи таких високих персон... І що ж би ви думали, пані?— Наглядач аж відступив і для ефекту зробив велику паузу.

— А що? — нетерпляче спитала Розалія, відчувши, що в неї ворухнулося якесь підозріле передчуття.

— Не був сей архімандрит ні в його превосходительства, ні в його преосвященства! — випалив наглядач.

— Як так?

— А так, пані! Сей лжеархімандрит був шельма, гунцвот, шахрай! Я його чекав учора вже з прихованою охороною, але не з'явився, бестія! А ще поцілував йому руку! Тьху!!

— Хто б же вія міг бути?

— А дябли його знають! Може, з тієї ж компанії, що тут сидить... Істинно!.. А той послушник теж...

— Переодягнута жінка? — скрикнула Розалія й позеленіла, як стіна коридора. "Чи не знову її затія?" — мигнула в Розалії думка й розбудила ревності, що були заснули.

— А що ви думаєте? — ніби підтвердив її думку наглядач.— Тепер такі часи, що й самому собі не вір!

Розалія задумалася: хто б вони були? І до кого? "Та до нього ж, до нього! І це твої вороги: вони вирвуть його в тебе з рук і завезуть далеко!" — щось кричало їй у вуха, й вогненними голками ті крики впивалися їй у груди...

Наглядач, помітивши поганий настрій у пані, поспішив розвіяти його.

— Ага! — ніби схаменувся він.— Одну башту я можу показати пані.

— Ах, ходім, ходім скоріше! — заметушилася Розалія.

Коли вони ввійшли в другий, такий же самий вузький коридор, то побачили в глибині його двох вартових.

— Що це? — засміялася нервово Розалія.— Там для страшних злочинців був один вартовий, а тут длі/і порожнього коридора — два?

— Пшепрашам, пані! Ця перша башта пуста, а друга, за рогом коридора,— та зайнята...

— Ще страшнішим розбійником? — підказала Розалія й поблідла: вона відчула в своєму серці ніби грудочку снігу, від якого побіг по її тілі дрож.

— Так, ще страшнішим,— усміхнувся наглядач,— якого посадили туди недавно.

У Розалії помутніло вочу. Замість снігу в неї тепер спалахнув у грудях вогонь і

залити рум'янцем обличчя. Добре, що в коридорі, чи, краще сказати, у вузькій і високій щілині було зовсім темно і її хвилювання ніхто не помітив; та все ж таки Розалія змушена була вхопитися рукою за стіну й перечекати якусь хвилину, щоб опанувати себе.. Потім вона нараз заговорила жваво, намагаючись загладити збен- теження:

— Не думайте, пане, що я злякалася,— ніскілечки! Хоч і догадуюсь, хто там...

Наглядач ствердно опустил очі...

— А тут, напевне, хороший резонанс,— протягла Розалія співливо голосно і потім зненацька залилася треллю й виконала кілька звучних рулад... Потім несподівано проспівала куплет із свого улюбленого романса, якого років три й не згадувала.

Наглядач не міг зупинити ексцентричної витівки поважної пані й тільки захоплювався її голосом.

— Ой, як високо в камері вікно і нащо його замазано? — скрикнула Розалія, заглянувши через поріг у башту.

— На те, пані, щоб злочинець не міг вилізти й переморгнутися з спільниками.

— Та-ак? — наївно здивувалася маршалкова й, обернувшись обличчям до вартового, додала; — Яка, однак, дивна над вікном фігура, наче бурдей! — Слова "фігура" та "бурдей" вона просто викрикнула й потім розреготалася.— Чуєш, пане, як відгукується в різних місцях луна! Але... годі жартів, ходім!

Наглядач був дуже радий цьому й швиденько повів на-віжену магнатку до її карети... '

По той бік кільцеподібної фортеці, яка оточувала кам'я-нецьку скелю, ліворуч по притоці Смотрича, тягнеться ущелина, де добувають будівельний камінь. У цій ущелині щодня працювали й арештанти з турецької фортеці. Був холодний ранок; після дощу, котрий лив цілу ніч, мороз одразу схопив кригою й дерева, й дорогу, й каміння. Просто не можна було ступити ногою; та арештантів, не зважаючи ні на що, погнали на каменоломню.

Доправившись з великими труднощами до місця, вони помітили на купі набитого каменю якусь людину, що стогнала. Арештанти оточили нещасного; підійшли до нього й вартові, і старший унтер.

Невідомий був ще живий, але лежав непритомний, одяг його, скуфійка на голові, торба за плечима свідчили, що бідолаха був прочанин. Вигляд він мав людини молодій й дужій, але в довгому волоссі, заплетеному в косички, і в невеликій бороді просвічувала вже сивина.

Унтер звелів арештантові зачерпнути води й побризкати на непритомного. При перших бризках холодних крапель прочанин опритомнів і почав дуже стогнати.

— А що, брат, розбився? — співчутливо промовив унтер.

— Помираю. Кістки геть потрошив. Христа ради, водички!

Прочанина напоїли.

— Як же це з тобою сталося? — знову спитав унтер, підтримуючи голову нещасному.— Та й звідки ти?

— З Афонської святої гори, чоловіче божий,— із стогоном і передишками заговорив

умирущий,— од відав багато святинь, пробирався і в лавру Почаєвську, та в Кам'янці хотів відпочити — й зірвався,

— Та й як не зірватися,— обізвався сутулуватий арештант,— тут в ожеледь і кінь не видереться.

— У всякого свій кінець — його не переступиш... проти волі господньої не ремствуй... І від смерті ніхто не втече.

Тяжке зітхання вирвалося з натовпу й немов під його тягарем посхилялися голені голови.

— Що ж це він тут і помиратиме на камінні? — звернувся один старий до вартового.

— Еге ж, воно-то справді,— промурмотів той,— та наказу немає. В наказі, виходить, так: кому каміння бити — бий, а кому помирати — помирай!

Умирущий застогнав ще дужче й почав кидатися.

— Допоможіть мені, братчики рідні, розв'язати торбу; останню волю вислухайте.

Два арештанти ту ж мить виконали його волю. Прочанин заходився длубатися в своїй мізерії, що була в його торбі.

— Ось хрестик золотий, в нього вправлений шматочок заліза з цвяха, яким прибиті були нозі сина божого, розп'ятого за нас, грішних; візьми його, служивий, собі й носи на грудях,—при ньому ніяка ворожа куля, ні залізо тебе не торкнеться.

— Спасибі, спасибі, рідний,— зворушено промовив унтер і сховав за закавраш рукава цю святиню.

— А ось такі ж самі чудотворні хрестики, тільки срібні, роздай і тим служивим. Помоліться за мою грішну душу, братчики. Адже й ви життя свого за нас не шкодуєте!

— Спасибі, спасибі! — захвилювалися солдати, беручи подарунки.— Та ти ще не сумнівайся: господь підведе, далебі!

— А ось вони, нещасненькі,— прочанин підвівся й почав придивлятися до похмурих облич арештантів і спинив свій пильний погляд на одному дідові атлетичної тілобудови,— роздай і їм ладанки від святої Уляни, великої подвижниці, і від Івана Воїна.

Старий здригнувся й підійшов після всіх поцілувати руку прочанинові.

— А тепер... Прощайте, друзі... І холодно мені... замерзаю...

— Та що ж, панове службо! — благаючи, заволав старий.— Майте ж серце! Невже ж допустити, щоб задубів він, як собака... Людина ж, і християнин.

— Ні... Хоч би й відповідати довелось, а не дбпущу,— рішуче сказав унтер.— Ти, Спинодер, і ти, Шкарбун,— показав він на діда й на метушливого, здорового арештанта,— візьміть божого чоловіка на шинелю, от, і однесіть до наглядача... вмирає, мовляв... А ти, Лобко, за конвой будь...

Якщо не схоче в лікарню, то попросіть однести на соборне подвір'я... Там є для прочан притулок... А ви гайда на роботи! — прикрикнув унтер на всіх інших.

ХС

Розбитого* поклали на шинелю: Дід Шкарбун став у головах, а Спинодер у ногах. Незважаючи на обережність, з якою несли прочанина, він страшенно стогнав. Валянки

арештантів не так сковзалися, як чоботи в солдата, а тому солдат відставав. Дід, оглянувшись навкруги, нахилився до прочанина й спитав:

— З вільного птаства?

— З одного гнізда...— відповів прочанин і застогнав.

— Ловко! Що ж, укусили?.. Але туман?

— Туман...Щоб до орла піднятися.

— Високо... Чортова клітка...

— А поламати й випустити?

— Міцно... Шуліки... Та в орла й крила одібрані...

— Що ж, орлові дати пір'я пташине, а шуліку пришити.

— Знаємо, та ні смальцю, ні пір'я немає...

— Ось на перший раз візьми велику ладанку й кипарисовий хрест,..

Розмова провадилася пошепки, та ще й так, що коли питав дід, то в цей час прочанин стогнав, а коли відповідав прочанин, то дід кректав, наче від натуги... Не тільки конвойний, який плуганився ступнів за сорок, а й другий арештант не могли почути й слова.

— Лише з волі досить простору... а з неволі тільки щілінка,^— знову заговорив дід, коли після перепочинку далі понесли хворого...

— З волі соколи ждатимуть... аби тільки орел знав.

— Дуже добре... Підійти до клітки не можна... хіба що коли в карцер...

— А що ж, обміркуй... Хліб же й шпанці дають... і орлові...

— Авжеж.

— А хто хліб носить — любить і сало.

— Хо-хо! До сала кожний ласий.

— Отож-то. А як би нам бачитися?.. І смальцю, й сала не пошкодуємо... є й соколи...

— Що ж... Можеш... Прийти подякувати ще раз за порятунок... А то послати когось іншого вірного з ладанкою на шиї... Камінь ламати кожному вільно.

Коли носії стали сходити на Турецький міст з кам'янець-кого берега, то вмирущий почав слізно просити не нести його в тюрму, а занести просто на соборне подвір'я; він відчуває, що це вже останні його хвилини... Так і зробили.

Тим часом Кармелюк сидів у кам'яній трубі, куди майже не пробивалося світло. Основа труби була така вузька, що чоловік, який сидів у ній на дні, не міг простягтися, а змушений був, коли хотів прилягти, зігнутися кружка.

Вузьке вікно починалося на висоті зросту людини від підлоги та й то до половини було закладене цеглою, а з половини лише мутно освітлювало трубу крізь залізні скоби. Залізні двері закривали цю трубу від коридора, та крізь вузьку щілину вниву все-таки пробивалося світла більше, аніж через вікно вгорі. В кам'яній дірі було страшенно вогко й холодно: груба з коридора мало нагрівала її чи просто, з економії, рідко топилося: в пій.

Сидить Кармелюк у цій смердючій дірі вже два тижні; на руках у нього залізні браслети; на тілі пояс важкий, прикутий коротким залізним ланцюгом до стіни; одна

нога в кайдані, а друга, котра була вивихнута,— вільна. Болю в цій нозі Кармелюк більше не відчуває, але зате в нього нестерпно ниють усі кістки. Тільки "стоячи може він розправити задубілі члени, і коли б не було можливості ставати і в таку позу, то ув'язнення в цій трубі було б не тортурами, а страшною стратою.

В кам'яній домовині панував густий напівморок, тільки блідий відблиск в високого вікна та з щілини під дверима давав знати — день за стіною чи ніч. Звуки зовнішнього світу теж не доходили сюди, але зате серед мертвої тиші виразно чути було найменший шерех і писк мишей. Спершу вони злякалися були нового гостя й боязко виглядали з нірок, а тепер позивали, вільно бігають, перескакують йому через ноги або сідають перед ним на задні лапки, а передніми миють свої рильця. Кармелюк ділиться з своїми співмешканцями крихтами хліба й любується їхньою метушливою біганиною. Сміливість деяких доходить ДО ТОГО, ЩО ВОІШ вилазять йому на руки, на спину, на плечі й навіть на шию. Якщо набриднуть, отаман трусне плечима й вони миттю поховуються в нори. У всякому разі, Кармелюкові приємніше слухати мишачий писк, аніж одноманітні глухі кроки вартового, що схожі на той стук, коли забивають цвяхи у віко домовини.

І думає Кармелюк у безкінечні ночі свої безкінечні думи, і сліпа нудьга вчепірюється кігтями в його серце... І один тільки світлий промінь осяює вир останніх спогадів. Той промінь — лагідне личенько Олесі й погляд, сповнений безмежної любові й віри в справедливість його діла. Той погляд поринає йому в душу, гріє змучене серце, відгонить нудьгу й будить пекуче бажання вирватися з цієї домовини на волю, для нового життя, для недосяжного щастя!

І Кармелюк болісно жде хоч якоїсь вісточки з волі... Та ніхто не обзивається... "Ті ж, що зі мною втекли,— гадає він,— напевне, загинули... Не втекти їм від кінних... А Андрій і Уляна? А інші? Чи зумів Дмитро оборонити табір... чи хоч перевести його без втрат у безпечне місце? Хоч би вісточка, хоч би відгук який звідки!"

Та дні минали, як ночі, одноманітні, тужливі, а ночі тяг-лися, як дні... Душа боліла, кістки нили./.

Одного разу Кармелюк почув якийсь незвичний гомін у далекому коридорі; прислухався — і впізнав голос Розалії, а поїм по словах, які вона викрикнула, догадався, що вона з'явилася сюди з певною метою й подає звістку, що надія на врятування не втрачена. Поява дружнього голосу серед цього холодного мороку імлі схвилювала була спершу отамана радістю, та голосне нагадування про бурдей викликало в нього гидливість, навіть можливість урятуватися такою ціною видалась йому осоружною... Все це недавнє минуле постало перед ним смердючим отруйним туманом, що нівечить життя, а не підіймає здорової й бадьорої енергії... "Ні! Все геть, все мимо,— аби тільки вона заглянула своїми чистими очима в мою похмуру душу!"

Та ночі знову потяглися чорною стрічкою... Очевидно, пані нічого не могла вдіяти, а може, й приїжджала, щоб поглумитися з нього. Через кілька днів Кармелюк про неї й забув, та, здається, в нього взагалі мозок почав туманитися... сили танули...

Одного разу повз Кармелюкові двері повели когось у сусідню башту. Він принаймні

почув окрик вартового: "Чого нахиляєшся, ідоле?" — і відповідь: "Залізо поправив... З Лі-тина в'їлося". І знову окрик: "Ну, далі!"

Кармелюк здригнувся: той голос видався йому знайомим... і Літин... отже, земляк, а може, й з рідної зграї... Але хто, хто? Одібрало пам'ять... Він почав прислухатися; далеко дзвякнули двері, клацнув замок, почулися кроки того, хто повертався, і знову все замовкло... Тільки п'ятеро чи шестеро мишей, які спокійно гралися коло його ніг, нараз заметушилися й кинулися до шпарини, кинулися й зчинили між собою шамотню чи дряпучку; з писком вони заходилися відстоювати одне в одного якусь здобич... Кармелюка це потішило, й він почав спостерігати, хто вийде переможцем, але смужечка світла була дуже вузька, а кругом лежала темрява... Тільки зрідка він міг бачити, що війна йде за шматочок хліба і що весь він, між іншим, нікому не дістанеться, а буде розкришений... І справді, незабаром миші з одвойо-ваними порціями порозбігалися, і тільки дві ще смикали щось довгеньке,— шкуринку чи ганчірочку,— та й ті незабаром зникли... Цей епізод одвернув був його думки, та вонд незабаром повернулися й закружляли в його голові роєм...

"Хто такий? Чи не Андрій? Може, Дмитро? Ні, ні, але знайомий... не раз чував... А може, випадковий сусіда, але чого він перед моїми дверима нахилився... і нагадав Літин?.. Не даром же! Конвойному Літин непотрібен... Він, виходить, і нахилився того, щоб сказати: "Літин..." Недарма ж! Так, так, свій! Але від кого? Від братів чи від неї? Ні, ні, якщо свій — то від братів..." Кармелюк спершу був так зрадів цій думці, що відчув, як став зігріватися, але потім башта спантеличила його: якщо посадовили його туди — то, виходить, значний птах, отже, попався не з волі... а що Літин нагадав, то просто, щоб дати звістку, що й він попався... Найскоріше — Дмитро; через цей камінь і залізо так змінюється голос... І от після радості Кармелюк ще дужче засмутився.

Але днів через два, в такий же приблизно час, почулися знову сторонні кроки в коридорі, замок у далекій башті клацнув і до дверей Кармелюка почали наближатися, по звуках кроків, два чоловіки; знову конвойний чй сторож крикнув: "Чого шукаєш? Вперед!" — і знайомий голос знову відповів: "Та ось, дивися, ждуть..." Але другий голос перебив його криком: "Мовчати!"—і кроки віддалилися...

"Господи! — сплеснув Кармелюк руками й злякав своїх співмешканців брязкотом ланцюгів.— Та це ж Шкарбун! І недарма ж він повз мої двері ходить... От цього тільки не збагну, що скоро з башти випустили... Отже, друг... і недарма ж він сказав:—"Ждуть..." Радість збадьорила Кармелюка й навіяла на нього надію, він замріявся й не звернув спершу уваги на те, що миші, коли відійшли колодники, знову кинулися до дверей і зчинили коло шпарини писк і метушню... Але тепер ця обставина змусила його задуматися: свою порцію хліба він з'їдав усю, і не в цей час, а пізніше... Якщо падають навіть крихти, то тут же, біля кільця, а не коло дверей... і миші їх негайно визбирують... Чому ж вони позавчора й сьогодні кидаються до дверей... і однімають одне в одного хліб?.. Чий хліб? Звідки він?.. Як "він попадав сюди після приходу арештанта?.. І нараз, немов осяяний блискавкою, Кармелюк скрикнув: '

— Та тому, що його підкидав мені мій друг, тому й нахилився... і давав знати... і

підкидав не дарма: в ньому, напевно, є записочка...— І Кармелюк потягся поповзом до дверей... Миші шарахнулися, і тільки одна, яку він прибав рукою, залишилася на місці з біленьким клаптиком у зубах...

Кармелюк потяг її до шпаринки. Виявилося, що то був вгорнутий у дудочку папірець. З гарячковою хапливістю Кармелюк його розгорнув; виявилося, що половина його була з'їдена, а друга дуже погрижена... На недогризку залишилися тільки такі слова: "виконай...", "ліб...", "дуть" і "тоді". Очевидно, у двох записках повідомлявся план, за яким він щось повинен був виконати... І він на власних очах дозволив мишам із'їсти свій порятунок!

— О прокляття! — скрикнув Кармелюк і з усієї сили вдарився чолом об стіну...

Рано-вранці біля Кам'янецького узвозу на міст стояла, закрившись хусткою, якась жінка. Вона привертала до себе увагу тим, що стояла тоді, коли все живе і з дворів, і з мосту метушливо поспішало до міста на торговий майдан. Хустка, спущена на очі, зовсім закривала обличчя незнайомої; але тонкий стан і гнучка постать свідчили про її молодість та красу. Одяг скоріше виявляв у ній заможну міщанку, аніж пані. Сніжок порохив і білою хвилястою пеленою застеляв далечінь.

Жінка, чи скоріше дівчина, з таким напруженням придивлялася до провалля, що й не помічала, як її штовхали перехода й покрикували їй: "Набік!..." Її навіть вилаяла якась циганка з костуром, уся закутана хусткою, коли вона, задивившись, мало не збила її з ніг. Циганка поправила хустку, обвинула нею ще дужче голову й обличчя і, крикнучи щось тарабарською мовою високому циганові, зашкутильгала й зникла в натовпі... Дівчина так була поглинута своїм чеканням, що не звернула й уваги на лайку, а тільки, помітивши щось удалині, прожогом, побігла до мосту, а звідти спустилася слизькими сходами вниз до самого Смотрича й спинилася коло арки. Через кілька хвилин до неї підійшов засипаний снігом знайомий нам прочанин.

— Ну що? — спитала вона, нервово, з тривогою.

— Нічого,— відповів прочанин,— сиріч нічого нового. Арештант, з яким я веду діло, свій брат... вірний. Передавав, що двічі підкидав батькові в хлібі умову, та ніякої відповіді від нього немає... А що батькова нога, каже, поправилася...

— Боже мій! — сплеснула руками дівчина.— Все не щастить... а час іде... Мабуть, така моя гірка доля!

— Не журися, панно Олесю (то була справді вона)! Шкарбун спробує ще не один спосіб... Може, там темно... кульки заковувались... він ще спробує... грошей я йому дав.

— Ох, як я вся змучилася! — заломила вона руки.— Та ще й панотець тягне мене додому... Що робити? Я й так продержала його тут аж два тижні... Твій батько виконує тебе в Дераяші; не гаразд обтяжувати його занадто... і приводу немає тут зостатися... та й немає в кого...

— Хоч би ще, панно, два дні...

— Не знаю, не знаю... Просто й голови не чую, наче не моя. Батечко ж і взяв мене сюди, щоб познайомити з прото-попівським сином,— все мене лагодять заміж. Ну я й удавала, що мені протопопівська сім'я любя... А коли я просила зостатися, то панотець

думав, що це я заради синка, й потурав, а тепер не можна більше.

— А коли не можна, то й не переч... і повір, що все влаштується, як по писаному... друзі злетяться й виручать... Нарешті, після різдвяних свят панна може знайти привід і приїхати...

— Ой, що мені робити! Краще з тієї скелі в Смотрич!

— Пам'ятай, панно, що дух смутку є гріх,— напучувально промовив прочанин.— Можеш і до свят приїхати ще... матінку вблагати... Та хай не бентежитьсь серце твоє! Звірся на нас.

Довго вони ще розмовляли, повертаючись назад, і панна, трохи заспокоївшись, попрощалася з Хоздодатом; Хоздодат повернувся у вузький, завширшки не більше як сажень, провулок, відімкнув двері схованим у підряннику ключем і непомітно шаснув у кімнату з передпокоем, де він проживав. Дома він поспішив скинути бороду, розгримуватися й надіти звичайний цивільний одяг.

Поснідавши смаженою литовкою й мало не цілою мискою пісних вареників, що їх з'їв у присмачку з півквартою доброї, горілки, прочанин, перетворений тепер у Хоздодата, заснув, і заснув міцно. Уже короткий пилипівський день догоряв, коли він прокинувся, та й то не сам, а від верескливих криків, що чути було з сусідньої кімнати. Хоздодат спробував був перевернутися до стіни й, заривши голову в подушку, знову заснути, але крик заважав йому. Попович розплющив очі, запалив, люльку й почав слухати.

Виявилося, що господиня лупцювала свого синка, років чотирнадцяти хлопця, за те, що він убив стрілою курку з сусіднього двору, за котру треба тепер заплатити злота.

Господиня вимагала в сипа лук і стріли, щоб спалити їх, а син уперто не хотів признаватися, куди їх заховав... Мати заходжувалася чимось шмагати непокірного сина, але він, чути було, оборонявся. Хоздодата зацікавило, чи синок скоріше здасться на умовляння матері, чи вона нарешті втомиться. Вставати йому не хотілося, і він лежачи спостерігав цю сцену... Та нараз його осяяла думка, і Хоздодат, схопившись, кинувся до сусідньої кімнати.

Жаліслива мати, запустивши руки в цілу купу волосся свого нащадка, спробувала трясти голову; та синок, вхопивши дужими руками її руки, міцно тримав їх і погрожував навіть укусити її за палець.

— За що ви йому, господине, власи потрясаете? — спитав попович, пускаючи з носа й рота клуби диму.

— • Уб'ю каторжного! — кричала господиня.— А чортів лук спалю! Скільки мені, пане, від нього збитків!

— Хо-хо!! Не утруждайте себе курки ради... Поєлику, хоч вона і є посуд спокусливий, та однак губити через неї лицарську зброю не гоже. Візьміть, вдовице, динарій, сиріч злота, за хибний вчинок вашого сина й приготуйте ліпше під сафорку поличне одного злочинства... а синкові не нівечте фризур.

Діставши злота, вдовиця відразу заспокоїлась, а тоді, вхопивши здобич, заходилася її патрати.

Хоздодат узяв за руку хлопця й повів у свою кімнату. Для заспокоєння нервів він почаствував його чаркою горілки й дав шматок литовки.

Не давай матері лука,— порадив Хоздодат,— а то спалить.

— Го-го! Чортового батька знайде! — відповів синок.

— А добрий у тебе лук?

— Із зав'яленої шелюги... сильно б'є...

— О? Я сам страшенно люблю стріляти з лука... Тільки навряд чи він може далеко докинути...,

— Навряд? — пожвавішав хлопець, зачеплений за живе.— Та я горобців за копу 64 ступнів б'ю, а цю курку вцілив ступнів за двадцять, аж пір'я полетіло...

— Ех, люблю і я стріляти... от пішли б разом... а я навчу ще кращого зробити лука...

— З чого?

— З дубових обручів... Тільки треба вибрати велику діжку й скинути з середини обруча. Якщо до такого лука приробити ще сталеві краї, то стріла полетить удвічі далі.

Хлопцеві загорілися очі, і він пообіцяв завтра рано-вранці піти з Хоздодатом пробувати свого лука з тим, щоб пан зробив йому нового з сталевими краями.

ХСІ

Як тільки хлопцева мати пішла на базар, він зараз же розбудив поповича й пішли вони вдвох, діставши з горища комори свою зброю. Лук у хлопця був примітивний — обрубок шелюги, натягнений простою вірьовкою, а очеретяні стріли мали голівки з затверділої смоли, до котрих були прикріплені маленькі цвяшки гострячками назовні.

— І ти таку стрілу можеш пустити високо? — засумнівався попович.

— Ого! Й не побачить пан... до хмари! — хвалився хлопчик.— А край скелі й горобця зріжу.

— Ану, спробуй! — сказав Хоздодат, коли вони зійшли з мосту до Смотрича.— Чи викинеш звідси вище скелі?

Хлопчик натяг лука й, витягши вгору руки, випустив стрілу. Стріла підлетіла вище берега скелі, але, як гадав попович, не підлетіла вище башти й, зупинившись на мить у повітрі, повернулась униз гостряком і впала в річку.

— От бачиш, збрехав... Стріла ледве вилетіла за край... і не тільки горобця, а й мухи не скривдила.

— То в мене зірвалося: пальці мокрі,— загарячкував хлопець.— А ось дивись! — І він з великим зусиллям рвонув за вірьовку. Стріла підлетіла трохи вище, але не досягла висоти башти.

Попович засміявся; хлопчик знімав до сліз і, щоб урятувати репутацію стрільця, став показувати своє мистецтво цілити.. Справді, при поземній стрільбі він влучав ступнів навіть за п'ятдесят'у шапку, а на ближчій відстані і в дрібніші речі. Попович був захоплений стрільцем, та однак побачив, що найдальша відстань для його зброї була не більша, як на п'ятдесят ступнів... а він мріяв про інше: йому конче треба було, щоб стріла влучала за сімдесят п'ять ступнів у ціль.

— Слухай, хлопче,— наприкінці сказав він стрільцеві,—

ти стріляєш дуже добре, але лук твій слабкий. Я спробую зробити лук по-своєму, і тоді ми вдвох стрілятимемо: я теж почну вчитися... , ^

— О, тоді я ворон і галок битиму... *а може, й дику качку!

Одне слово, хлопець був у захваті, і вони, повернувшись додому, взялися до діла: хлопець кинувся по дворах, щоб знайти великого дубового обруча, а попович подався по залізних склепах шукати сталеву пружину.

Через два-три дні все було добуто за допомогою гаманця поповича,— навіть бичача шаповальська струна,— і попович заходився споруджувати лук. Хлопець був у телячому захваті від цієї нової зброї; особливу втіху давав йому дзвін тятиви, що супроводжувався довгим завмираючим звуком; лук був тугий, і натягати цю тятиву було важко... Але хлопець нею дзвонив, тренував м'язи і божився, що він невдовзі буде орудувати нею як слід.

ІДо ж до стріл, то вийшла була суперечка. Попович пропонував робити їх із сосни й оперити з одного краю, як те роблять дикуни, але хлопець обстоював очерет, в останнє коліно якого погоджувався вставляти сосновий циліндрик; до наконечника ж стріли неодмінно вимагав цвяшка з загостреним кінчиком. Попович надав йому право постачати стріли, і через день їх було заготовлено десяток.

Стрільці негайно пішли випробовувати свою зброю в межигір'я за Кам'янцем, куди повів хлопець: воно було найглибше, і верхній край стрімчака підіймався вище двадцяти сажнів, а на ній угорі ще росли й дерева.

Коли вони опинилися коло підніжжя скелі й хлопець пустив стрілу вгору, то вона полетіла й зникла з очей. Хлопець почав стрибати на radoшах та й Хоздодат вкупі з ним.

— Ось вона! Дивіться! Як голочка! — показав він рукою на блискучу рисочку, майже цятку, що спинилася на мить у повітрі; день був сонячний, а тому очерет виблискував золотом.— їй-богу, вище за лаврську дзвіницю!

— Вище — не вище, а, без сумніву, вище тих дерев,— був у захваті й попович.— А давай ось що: повісимо на тому яворі ось ці дві склеєні папірчини й почнемо^звідси влучати в них.

— Давай! — І хлопець кинувся з подвоєним аркушем через бічний вихід дертися по виступах каміння й по звивистій небезпечній стежечці вгору. Через півгодини він показався на вершині кручі й поліз по гілляках, що розляглися над проваллям, на верхівку явору, де й почепив цілі. Тільки, надвечір могли наші нові Робінзон і П'ятниця відкрити стрільбу в цілі. Хоздодат пустив стрілу, але вона не влучила навіть і в явір, а хлопцеві стріли всі лягали на гілляках явора, та з десяти стріл влучила в папір тільки одна.

Хоздодат був дуже задоволений наслідком і, заплативши господині, щоб не гнівалася за відсутність сина, почав ходити з ним щодня учитися стріляти. Сам попович посувався туго в цьому мистецтві, але хлопчак на третій день з трьох стріл однією влучав у папір.

— Ну, цього досить,— сказав Хоздодат,— більшої точності мені не треба... Тепер скажи ось що: чи можеш ти цю паличку загорнути в папірець, чи не погіршає політ стріли?

— Ніскілечки! — відповів хлопець.— Підстругати тільки трошки паличку, щоб не розкололася очеретина,— і все!

— То ходімо ж додому, приготуємо з папірцями стріли... і за вдалий постріл ти одержиш від мене два червінці!

В затишному будуарчику своєї кам'янецької квартири на-півлежала на кушетці Розалія. Недалеко від неї у вольтерівському кріслі сидів з чашкою кави в руках комендант фортеці. Розалія з ним особливо близько зійшлася й за звичкою трошки Кокетувала, випробовуючи серце воїна-вотераіа. На обличчі її, схудлому й блідому, лежали сліди пережитих знегод і відбивалася туга, що гнітила її душу, та все ж таки воно, завдяки косметичним засобам, було ще принадливо гарне. З третьої кімнати — їдальні — часом чути було веселу розмову, а то й розкати сріблястого реготу.

— Ні, мій любий пане коменданте, що доброго? — спитала Розалія, прибираючи зручнішої пози на кушетці.

— Та що доброго, кохана пані? Ніц! — роздратовано заговорив комендант.— Сплять там у Києві чи в бостон 65 загралися,— не знаю, а от па три донесення пана губернатора ніяких ні відповідей, ні розпоряджень, ні контраверсій 66.

— А що?

— Та помилуйте мою душу, пані! Прислали військову допомогу — це правда, але ніяких надзвичайних заходів для пристрашки цих гайдамаків і хлопів не вжито. Ну, головний диявол сидить у мене, а допитів йому не роблять і до суду не приступають... ч

— Чому? — озвалася пані немовби з цілковитою байдужістю.

— Та тому, що ми домагаємося польового суду, сиріч щоб просто повісити шельму... А що цьому дияволі звичайний суд? Витримає і півтораєста канчуків, а все-таки з Сибіру знову втече сюди на наші голови... Губернатор ось цими днями послав наполегливе прохання, щоб звелено було не токмо його, а й усіх головних ватажків судити польовим судом. Одне слово, перевішати, як собак...

— Ой! — вихопився зойк у Розалії, і вона, вхопившись рукою за серце, закинула назад голову.— Проше пана.., флакончик... там... на туалеті...— протягла вона болісно.

— Що з пані? — стурбувався комендант і кинувся по флакончик.

— Ніц... то нерви... Не можу чути про всі ці страхіття.., І вони ж люди!.. Ох, не будьмо злі, пане! — сказала вона.— Адже за кожне добре почуття нам сторицею віддасться там,— піднесла вона вгору свій, мов виточений, прикрашений перснями палець.—Адже й тепер у вас усі в'язні голодують, а ми ось... Ага, до речі! Чи можна в'язням прислати що-небудь?..

— З їжі? Звичайно... Доброхотні пожертви не забороняю

ться... Само собою зрозуміло, через наглядача, не інакше... Якщо хто й гроші присилає на поліпшення харчів, то знову ж таки через наглядача... Але присягаюся,

пані, що ці лотри такої жалісливості не заслуговують. Уявіть, собі, що під час останньої втечі' одна жінка із зграї цього вельзевула вбила двох вартових! *

— То коханка його! — зашарілась Розалія й злобно блиснула очима. ,

•— Дуже ймовірно... У гадюки повинна бути й подруга життя — гадюка!

— Але ж її вбито? Коли ловили Кармелюка, то всіх же перебили?

— В тому то й біда, що ця шельма вислизнула...

Як? — від подиву навіть підвелася на кушетці Розалія; обличчя її від ненависті спотворилось і одразу постаріло.

— А так: вона та ще один гайдамака втекли іншою дорогою і їх не знайшли... Можуть знову появитися тут... знайти однодумців... і допомогти втекти цьому дияволі... Хоч я подвоїв варту... скував бестію... та все ж таки побоююсь... А начальство бариться з судом...

— Хіба вбивці насміляться з'явитися на очі представникам влади?

— О моя пані кохана! Ці каналії на все здатні... Ось і тепер появилось в нашому місті кілька підозрілих осіб... Слід було б хоч простежити, вишпигувати... дати нагороду за викриття... а мені на це грошей не дають... Міська ж поліція, відомо...

— А між підозрілими особами є й жінка? — спитала, затаївши подих, пані.

— Звичайно... якась циганка...

— Циганка? — протягла Розалія.— Всяка циганка підозріла...

— Так, так, Розюню... твоя цілковита правда! — Із цими словами впурхнула в будуар Агата, вона приїхала до Кам'янця провідати подругу й трохи розважитись. Суддя вже одужав і відпустив її, доручивши своє золотко другові дому Алоїзові. Агата яскріла радістю й здавалася врівноваженою.— Знаєш, що пан Янчевський розповідав?... Ах, моя любко, се *qu'il est drol!* 67Бідолашненький! Коли б тільки вуха, то ще нічого: він відпустить довге волосся та ним і закриє... Але кінчик носа! І чималенький... Ха! Це так смішно! Демосфенові ж промови потрібні... а тут замість прикраси... Еге ж, так уяви собі, він казав, що вже раз заарештував був стару відьму-циганку з костуром...

— І тут бачили відьму з костуром,— докинув комендант.

Розалія помітно зблідла.

— Так це вона, пане коменданте! — нестямно скрикнула Розалія.— Та циганка з костуром, що тиняється тут, без сумніву,— Кармелюкова коханка... убивця двох вартових... Вона з'явилася сюди, щоб викрасти свого коханого... Звеліть її негайно схопити... закувати... пошматувати...

— Легко сказати... але ж треба мати добрих лазутчиків... а для лазутчиків конче потрібні пеньонзи...

— Для загального добра я нічого не шкодую,—казала й далі пані маршалкова з такою ж запальністю, що аж біла піна сідала на її рожеві губки й злітала з них бризками.— Що б там не було, а треба впіймати паскудну тварюку... це страховище пороку... страшно вбивцю... Ось панові сімсот злотих... Розпорядіться ними!

— От справжня патріотка! — урочисто промовив комендант.— І від себе, й від усього краю сердечне спасибі!

— Браво! Браво! — заплескала в долоні Агата.— Це буде найкращий доказ проти Демосфена... Уяви собі, він гадає, що циганка... Ну, arges... 68 Взагалі він на тебе дметься... а може, й на всіх ображений... Звичайно, на всіх,— ркрекота-ла вона, мов сорока,— намір має докопатися до чогось, вивести на чисту воду... помститися,.. Ну, звичайно, він обурюється за свій носик... Ха-ха. Жахливе потворство! Але ми поговоримо... Алоїзе! Алоїзе! — нараз підвищила вона голос, заглядаючи в залу.— Де пан застряв? Знову пити? Ні вже, пшепрашам! — І вона випурхнула, так само несподівано з будуара, як і влетіла.

Розалія глибоко зітхнула, понюхала флакон, натерла спиртом скроні й, трохи опанувавши себе, промовила втомленим голосом:

— У мене до пана коменданта щире прохання...

— Служу пані всім можливим і неможливим!

— О, це цілком можливе: це пустощі... цікавість жінки, якщо хочете... примха... Ось що: ви, без сумніву, коханку впіймаєте... і всіх їх перевішаєте. Але до цього... до суду ще... дайте мені можливість хоч одним оком поглянути на цю парочку... Занадто вже рідкісні суб'єкти... Цікаво.

— З задоволенням,— відповів комендант.

— Мерсі! — обронила Розалія й простягла милостиво руку. Комендант кинувся цілувати її.

На тому ж самому майдані, де жили Фінгери і який становив аристократичну частину міста, на задвір'ях, що виходили до протилежного від мосту провалля, тулилися мало не печерні будівлі кам'яного віку; такі приміщення мали характер шинків, їх тримали євреї, були вони притулком для босяків та волоцюг. Головний вхід у ці "таверни" був не то з провулку, не то з купи безладно накиданого каміння чи з якоїсь руїни і являв собою кам'яну діру; вузькими сходами вона вела в перекошену халупу. В таких халупах звичайно дві, а інколи навіть три стіни були з суцільного граніту, і тільки четверта, що висіла над проваллям, була складена з каменів: в ній-то й були вставлені вікна. В невеликих сінцях при вході завжди була друга діра, що спускалася в погріб, з деяких погребів були ходи й до провалля, від них ішли, прикріплені до каміння, вузлуваті вірьовки, по котрих, в разі конечної потреби, переслідувані могли спуститися й на дно провалля.

В одному з таких шинків за окремими столами сиділо кілька одвідувачів. Дим від люльок і пара, що влітала в двері, змішувалися й наповнювали червонувато-сизим густим туманом низеньку трущобу; світло від шабашкових двох свічок розпливалося мутними плямами в цій імлі і не' могло виділити з неї ні облич тих, що сиділи за столами, ні навіть їхніх постатей; вони здавалися темними, довгастими плямами, котрі то збігалися, то видовжувалися й ніби випускали мацаки.

В напівтемряві чути було кілька голосів, що зливалися в невиразний, глухий гомін.

— Так що Шкарбун заплутаний? — тихо питала кремезна постать, посьорбуючи з кухля погане пиво.

— Все ще діла мало,— відповів жіночий голос,— не лип-не той до смальцю: він,

бачиш, хорду 69 роздає... то його б на мед... та біда: очі вирячені, а серце — ганчірка... Наш же старається засліпити йому очі... та от час іде... Я б не знаю що...

— Що ж, ні поспіхом, ні штурмою тут не візьмеш! Прибув я... Головою накласти ладен, а на ці хитрощі кебети не маю... Ех, якби зубів більше,— гризнули б!

— Та що, в того діда лою в голові немає, чи що? — почувся роздратований жіночий голос, хоч закутана в лахміття постать і старалася говорити пошепки.— Він же з волі все мати може — і пера, й смички, й дзвонила 70, а от там нічогісінько не примізує... навіть не може почути орлиного клекоту... Ех, той би на все напоумив!

— Правда. Тільки от потерпіти треба, поки сову приручать... В нього довбешка міцна... надії не втрачай! Та й птахів, кажуть, до весни патрати не будуть.

— Ех, кажуть! А як пошабашать?.. Письменний казав, нібито тепер дід на тому спинився, щоб, підмазавши кого слід, втертися до шпанки, яка хорду носить... Діло ж у них робиться так: попереду — сова, за нею — два з цебром, далі два з хордою в рядні, а наприкінці шило... Таким маніром і заходять по хлівах і по "клітках... Так от він хоче до хорди потрапити й сові залити очі,— тоді він може...

— Пацюк! — хтось крикнув в-за дверей.

— Ш-ша!! — почувся голос у кутку, де стояли барила. Та замість мовчанки знявся нараз безладний гамір; серед того гомону чути було то п'яні вимоги горілки, то лайка, то обірвана реготом пісня...

— А що ж, не пустили кота? — вирізався нарешті один голос із гомону.

— Чого даром кота? — відповів шинкар.— Пацюк/ може, гулящий... От краще б лили в горлянку та замикали базі-калку. А то й гешефт з вами поганий, і користі мало, а сама тільки небезпека.

— Закрий дірку, якщо боїшся! — порадив хтось.

— Гляди, щоб твою дірку не закрили, лайдаче! — огриз

нувся хазяїн.— Принесе мені карманщину й мене ж, купця, ошукає. Хіба це порядки? Ой вей-вей! Ось учора передав мені дзигарі,—добрі, бачу, золоті... Я заплатив, як слід... І нараз дивлюся потім... вус? У мене ж із склепу і зникли ті дзигарі! Ой гевулт! Добре це, чесно? '

Хтось схвально засміявся.

— Брешеш, жиде! — відповів, давлячись сміхом, обвинувачений.

— Як брешеш? Що брешеш? Ах ти паршивий злодій! Босяк! Халдига! — заверещав жид, і довга його тінь із загостреною борідкою захвилювалася по стіні й по стелі.

Знявся загальний гвалт, до якого прилучився й вискливий голос єврейки.

Та крик "Пацюк!" і поява нової, досить імпозантної постаті в халупці одразу припинили сварку, що знялася була. Всі притихли. Хтось загасив свічку... і тільки одна ще миготіла мутно-червоною плямою...

XGII

— Ха-ха! — розсміявся Хоздодат.— Чого ради, митарі й фарисеї, збентежилися? Я не пацюк, а кіт! А тільки оно там, навкруги нори, нюхає пацюк... треба б нагору вухо та око! А поки що давай, жиде, меду, якщо не кислятина, а ще краще, доброї горілки, та

огірків солоних з десяток, та капусти квашеної миску, та ще паляницю, чи що... Став ось хоч сюди,— показав він на стіл, де сиділи попередні співрозмовники; вони пожвавішали, почувши голос того, що ввійшов, і посунулися, даючи йому місце.

— Зараз, зараз, любий пануню! — заметушився шинкар, у якого одразу покращав настрій.— Оце так гість! А шнелер, балабуста! 71 —прикрикнув він на свою господиню.

— Слухайте, друзі мої,— пошепки заговорив той, що ввійшов, поки євреї готували й подавали закуску і пляшку горілки.— Циганку шукають по місту; прикмети твої описані, й листи всюди прибиті. Я сам підслухав, як два шпики домовлялися... Кажуть, призначено нагороду... Кожна хвилина дорога... Вже один шпик не дарма нишпорить коло цієї дірки,— може й пацюків привести... Якби тобі переодягтися й вийти вже хлопцем звідціль?

— Я завжди ношу з собою одяг,— відповіла жінка, певно, та удавана циганка, котру шукали.

— То ти проворним маршем у погріб і переміни амуніцію,— порадив її товариш,— і потім швидким кроком за місто. В Дубовій корчмі можеш і коня купити або контрибуцією взяти в жида,—й просто до гнізда... під Летичів... До Дубової і я прибуду — маршрут тобі вказати...

^ Добре. А , тут же як без мене? Що станеться з орлом? Ой, болить моє серце!

— Не; побивайся, вдовице,— втішив її Хоздодат; він і одвідував цей притон, щоб зустрічатися в своїх.— Довбня й Гололобий та Леміш застаються при мені. Все, елико можна, зробимо, аби тільки врятувати батька, а ти потрібна там...

— Це правда,—наприкінці сказав Дмитро.—То ти, виходить, там, а ми — тут.

А Кармелюк знемагав у своєму жажливому ув'язненні, знемагав без надії, в тяжкій тузі.

Від вісточки, яку підкинув йому друг, він спершу страшенно зрадів; потім, протягом двох днів, ним тіпала нестямна злість на себе за знищення, яке він припустив,— і хто ж зішщив?—миші!—дорогої цидулочки, котра містила в собі план його визволення; далі силкувався!! по залишках слів розгадати зміст послання, міркував'ййДі їшми до очамріння й нарешті почав помщатися на своїх Ворогах ї йбйвати 'їх десятками. ; • ' {;Ji , схрестивши ноги, палить люльку і грає на бандурі. Поруч з ним прив'язаний до списа кінь і дерево, на яком? розвішана зброя. ^

49. Зовуть мене розбійником.;.— Строфа з української народної пісні про Кармалюка.

50. Вбогі люди, темні людиСтрофа з пісні, складеної Марком

Вовчком, яку співає Кармалюк в її повісті "Кармелюк". Варіант цієї пісні був опублікований з "Киевской старине" (1882, кн. X).,

51. ...аки Фемістоклюса, іже прогнав, полчища персіян!..— Феміс-токл — грецький в'єначальник, 480 р. до н. е. розгромив флот перського царя Ксеркса біля острова Саламіна і примусив персів утекти з Греції.

52., Аки Даниїл, був укинутий у лев'ячий рів., вирятуваний... аки Іона з чрева китового.— Порівняння взято з біблійних легенд. В одній з них розповідається, що

пророк Даниїл був кинений у рів з левами, але вони його не зачепили, і він вийшов неушкоджений, в іншій — що Іону проковтнув кит, в його череві Іона прожив три дні, а потім кит викинув його живого.

53. ...і новітня Даліла охоче викаже свого Самсона.— 'Даліла— коханка біблійного лицаря Самсона, яка зрадила його і видала ворогам філістимлянам, звідси — зрадлива жінка.

54. ...лукавої субретки помпадурівських часів.— Субретка—покоївка в багатих людей; помпадурівські часи —часи панування Помпа[^] дур, відомої коханки французького короля Людовіка XV (пом. 1774 р).

55. Іерейського — попівського; літоросль — нащадок, парость.

56. Томас Торквемада (1420—1498) — домініканський чернець, великий іспанський інквізитор.

57. Галатея — кохана Пігмаліона, легендарного скульптора, царя Кіпра. Він закохався у вирізьблену ним з слонової кості статую Галатеї, і богиня Афродіта (Кіпріда) оживила її.

58. ...службових осіб, які були тоді з поляків.— Списки шляхти Лі

онського і Летичівського повітів за 1832 р. свідчать, що польська шляхта справді займала багато посад у повітових, зокрема в судових установах. У 1830-х рр. сини Пігловського — Гнат був Літин-ським повітовим, а Людвік — Літинським —межовим суддями.

59. Чи не Юдіф занапастила Олоферна? — Юдіф — єврейка, яка, приславши закоханого в неї вавілонського полководця Олоферна, відрубала йому голову його ж мечем.

60. ...проводирем нового, шляхетського повстання.— Мова йде про повстання 1830—1831 рр., яке відбувалося в Царстві Польському. Спроба поширити це повстання на Волинь і Поділля зазнала невдачі, тому що український народ вороже ставився до польського панства.

61. Марко Проклятий — герой української народної легенди, неприкаяний грішник, якому ніде нема місця. Цю легенду використав український письменник О. Стороженко в повісті "Марко Проклятий". '

62. ...як німфа Еаліпсо Одиссея...— Німфа (за грецькою міфологією,

німфи — другорядні богині, що уособлювали сили природи) Ка["] ліпсо сім років тримала в полоні Одиссея — міфічного царя ос* трова Ітака, героя "Іліади" і "Одіссеї". ,

63. ...з бубновим тузом...— В царській Росії арештанти ходили у в'язничному одязі; на спині арештантського халата вирізувався ромб і ця дірка зашивалася матеріалом іншого кольору. Звідси — бубновий туз.

64. Семіраміда — легендарна ассірійська цариця.

65. Старовір — старовірами називали тих, хто дотримувався старої віри — дониконівських порядків. Православна церква переслі- < дувала старовірів (розкольників), тому багато їх переселилось з Росії на Поділля. В тексті видання 1908 р. тут і далі, за народною етимологією, "столовір".

66. Кам'янець раніше, за часів панування Польщі...— Далі М. Старицький не зовсім точно подає опис міста і фортеці.

67. ...старовинні гравюри, що зображували, як турки здобували фор-тецю...— Турки захопили Кам'янець-Подільський 1672 р. і панували тут до 1699 р.

68. ...не чортовою буде зватися тепер, а Кармелюковою...— Башта, в якій сидів ув'язнений Кармалюк, здавна і тепер називається Кармалюковою. На ній встановлена меморіальна дошка.

69. Генерал-губернатор Південно-Західного краю Бібіков...— Південно-Західним краєм називалась Правобережна Україна; 1837—• 1848 рр. генерал-губернатором Київської, Волинської й Подільської губерній був Дмитро Гаврилович Бібіков ("Капрал Гаврилович Безрукий" у Т. Шевченка).

70. ...Демосфен... загинув у битві під Гроховом.— Битва царського війська з польськими повстанцями під Гроховом відбувалася 13 лютого 1831 р. Повстанці зазнали поразки і змушені були відійти на лівий берег Вісли.

71. Отаман змахнув востаннє руками і впав навзніч додолу...— Кармалюк був убитий із засідки шляхтичем Рудковським в ніч з 9 на 10 жовтня (за ст. ст.) 1835 р. в с. Каричинцях Шляхових, кол. Летичівського повіту, біля порога хати Олени Копчук. Вона повідомила поміщика Волинського, коли до неї прийде Кармалюк на побачення з одним із своїх співучасників.

notes

1

Підсолоджена фруктованаливка,

Б

2

Пугарі — різновид келихів.

3

О свята надія! (Лат.)

4

Виховання, освіта.

5

Солодке вино, що виробляється з білого винограду тієї ж назви.

6

К о р е ц ь — 6 пудів (1 центнер), в корці — 4 гелетки.

7

Займанщина — пустирище. Варунки — умови.

8

0,56 га.

9

Земельний наділ.

10

Управитель маєтку, головний економ.

11

Ретраншемент —вал, окіп для захисту. Тут ужито в зна-^{*} ченні в'язниці, підземелля.

12

Вигоди, користі.

13

Пан (лат.). N

14

Не панич, але попович/

15

Тобто богом, святою трійцею.

16

Тарані штук 30.

17

Три фунти.

18

Перекладена бурсаками по-латині народна пісня: "І шумить, і гуде, дрібен дощик іде..." (Прим, автора).

19

Коморка.

20

Не відмовляйте, дорогий маршалку! (Франц.)

21

Але що робити? (Франц.)

22

Дякую (франц.),

23

Селянська хата в Швейцарії; тут — хатинка.

24

Прощення (франц.),

25

На війні — як на війні (франц.).

26

Вперед, сини батьківщини! (Франц.).

27

Тобто тютюновий дим.

28

Форми ввічливого поведження, ввічливість, пристойнісіі* (франц.).

29

Отже (лат.).

30

О любов, любов, які твої наслідки! (Польськ.)

31

Ганьба тому, хто зле про це думає! (Франц.)

32

Хай загине світ, але вершись правосуддя! (Лат.)

33

Безтурботним відпочинком.

34

Злотий, злот — 15 код.

35

Фухтель — плазкий бік шаблі, а також удар плазким боксш шаблі.

36

В твоїх руках, господи (лат.).

37

Дозвілля, відпочинок(італ.).

38

Дослівно: батьки батьківщини (лат.),

39

Хто не ризикує, той не виграє! (Франц.),

40

Марнота марнот і всяка марнота (лат.).

41

О безсмертні боги! (Лат.)

42

О часи, о звичаї! (Лат.)

43

Хвальком (франц.).

44

Голос жінки — голос бога (лат.).

v* Захват! (Польськ.).

45

Молитва (польськ./).

46

Консілаж (консіларж) — лікар (польське розмовне).

47

Ревність жінки! (Фрапц.)

48

Акриди — сарана, що її їдять араби.

49

На війні як на війні (франц.).

50

Тут у значенні — землянка.

51

До ксьондза.

52

Просимо, господи! (Лат.)

53

Звичайно (польськ.).

54

Та ба! (Польськ.)

55

Варту (польсьп.).

56

Нуль! (Лат.)

57

Свята Маріє! (Лат.)

58

Ой леле (польськ.).

59

Пропала! (Польськ.)

60

Лікар (польсьп.).

61

М е н т и к —■ коротка накидка, яку носили гусари, облямована хутром, прикрашена шнурками і петлями.

62

Нібито (лат.),

63

Нісенітниця! (Польськ.)

64

Шістдесят.

65

Старовинна гра в карти.

66

Заперечень (польсьп.).

67

Який він смішний! (Фрапц.)

68

Пізніше (франц.).

69

Хліб (злодійська мова). .

70

І ножі, і терпуги, і гроші (зłodійська мова).

71

Швидше, жінко! (бер.)

72

Любов сильніша смерті. Шукайте! Зроблять усе, щоб вас урятувати (франц.).

73

Похований? (бер.)